

OSMANLI İDARESİNDE MUSUL

(1523-1639)

Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ

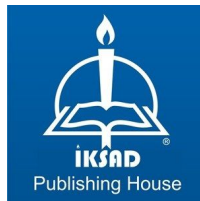

Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)

(Genişletilmiş İkinici Baskı)

Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10407929>

Copyright © 2023 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,

except in the case of

brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2023©

ISBN: 978-625-367-515-8

Cover Design: İbrahim KAYA

December / 2023

Ankara / Türkiye

Size= 21x29,7cm

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	XX
KISALTMALAR.....	XXI
GİRİŞ.....	XXIII
1. KONU VE KAYNAKLAR.....	XXIII
1.1. Konu.....	XXIII
1.2. Kaynaklar.....	XXIV
1.2.1. Arşiv Kaynakları.....	XXIV
1.2.1.1. Tahrir Defterleri.....	XXV
1.2.1.1.1. BA. TD. 998 (1523 / 929).....	XXV
1.2.1.1.2. BA. TD. 195 (1540 / 946).....	XXVI
1.2.1.1.3. BA. TD. 308 (1558 / 965).....	XXVI
1.2.1.1.4. BA. TD. 660 (1575 / 983).....	XXVII
1.2.1.1.5. TKGM., TD., 282 (1575 / 983).....	XXVII
1.2.1.1.6. TKGM., TD., 120 (1575 / 983).....	XXVIII
1.2.2. Ruznamçe (Timar-Zeamet Tevcih) Defterleri.....	XXVIII
1.2.3. Sancak Tevcih Defterleri.....	XXVIII
1.2.4. Mühimme Defterleri.....	XXVIII
1.2.5. Ahkâm Defterleri.....	XXIX
1.2.6. Divân-ı Hümâyûn, Divan ve Ruûs Kalemi Defterleri.....	XXIX
1.2.7. Mevâcib Defterleri.....	XXIX
1.2.8. Emir ve Fermanlar.....	XXIX
1.2.9. Evkaf Defterleri.....	XXIX
1.3. Vekayinâmeler, Seyahatnâmeler ve Risâleler.....	XXX
1.3.1. Vekayinâmeler.....	XXX
1.3.2. Seyahatnâmeler.....	XXX
1.3.3. Risâleler.....	XXXI
1.4. Arkeolojik Araştırmalar.....	XXXI
1.5. Tetkik Eserler.....	XXXI

BİRİNCİ BÖLÜM 1

MUSUL'UN TARİHİ GELİŞİMİ

1. MUSUL ADININ MENŞEİ.....	1
-----------------------------	---

2.	TARİHTE MUSUL	2
2.1.	Eskiçağlarda Musul.....	2
2.2.	İslâm Hakimiyeti Döneminde Musul.....	4
2.3.	Emeviler Dönemi	5
2.4.	Abbasiler Dönemi	5
2.5.	Hamdaniler Dönemi.....	6
2.6.	Ukayliler Dönemi	7
2.7.	Büyük Selçuklular Dönemi.....	8
2.8.	Irak Selçukluları Dönemi.....	12
2.9.	Zengiler Dönemi	13
2.10.	İlhanlılar Devri.....	15
2.11.	Celayirliler Devri	17
2.12.	Karakoyunlular Dönemi	19
2.13.	Akkoyunlular Dönemi	20
2.14.	Safeviler Dönemi	22
2.15.	Osmanlılar Döneminde Musul.....	23

İKİNCİ BÖLÜM

İDÂRÎ YAPI

1.	OSMANLI İDÂRÎ TEŞKİLÂTI.....	28
2.	MUSUL SANCAĞI.....	30
2.1.	Coğrafi Konumu	30
2.2.	İdarî Durumu (1523-1586).....	31
2.3.	Musul Sancağının İdarî Taksimatı (1523-1575).....	34
2.3.1.	1523 Tahririne Göre İdarî Taksimat	34
2.3.1.1.	Musul Nahiyesi	34
2.3.1.2.	Ayn-Safna Nahiyesi	34
2.3.2.	1540, 1558 ve 1575 Tahrirlerine Göre İdarî Taksimat	34
2.3.2.1.	Musul Nahiyesi	35
2.3.2.2.	Ayn-Safna Nahiyesi	35
2.3.2.3.	Deyr-Maklub Nahiyesi	35
2.3.2.4.	Acuz Nahiyesi.....	35
3.	MUSUL EYALETİ (1586-1639) (MUSUL EYALETİNİN İDÂRÎ	

TAKSİMATI).....	37
4. SANCAK VE EYALET YÖNETİMİ (GÖREVLİLER)	5
4.1. Ümera (Ehl-i Örf)	5
4.1.1. Beylerbeyi.....	5
4.1.2. Musul Beylerbeyleri	7
4.1.3. Sancakbeyi.....	10
4.1.4. Musul Sancakbeyleri.....	10
4.1.5. Alaybeyi (Mir-alây)	14
4.1.6. Çeribaşı (Serasker).....	16
4.1.7. Çavuşlar	16
4.1.8. Dizdâr.....	17
4.1.9. Kale Görevlileri (Mustahfızlar, Azebler ve Dergâh-ı Ali Yeniçerileri)	18
4.1.9.1. Mustahfızlar	18
4.1.9.2. Azebler.....	18
4.1.9.3. Dergâh-ı Ali Yeniçerileri	19
4.1.10. Defterdar	20
4.1.11. Şehir Kethüdası.....	21
4.1.12. Sübaşı.....	22
4.1.13. Asesler	23
4.1.14. Muhtesib	23
4.1.15. Mahalle İmâmları.....	24
4.1.16. Esnaf Yöneticileri	25
4.1.17. Diğer Görevliler.....	25
4.1.17.1. Mütesellim	25
4.1.17.2. Şahne.....	26
4.2. Ülemâ (Ehl-i İlm).....	26
4.2.1. Kadı.....	26
4.2.2. Toprak Kadısı	29
4.2.3. Müderrisler.....	29
4.2.4. Müftü	30
4.2.5. Nakibü'l-Eşraf Kaymakamı	30
4.2.6. Diğer Dinî ve Vakıf Görevlileri.....	31
4.2.7. Zimmî Din Adamları	31

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEHRİN FİZİKİ DURUMU

1.	ŞEHRİN KONUMU VE GENEL GÖRÜNÜŞÜ	32
2.	MUSUL KALELERİ.....	33
2.1.	Batı veya Aburi Kalesi.....	33
2.2.	Baştabya Kalesi.....	33
2.3.	İç Kale.....	34
2.3.1.	Surlar.....	35
2.3.2.	Surun Kapıları.....	37
2.3.2.1.	Köprü Kapısı (Bâbü'l-Cisr).....	37
2.3.2.2.	Gizli Kapı (Bâbü's-Sırr).....	37
2.3.2.3.	Kale Kapısı (Bâbü'l-Kal'a).....	37
2.3.2.4.	Şat Kapısı (Bâbü's-Şat).....	37
2.3.2.5.	İmadi Kapısı (Bâbü'l-İmadi).....	38
2.3.2.6.	Sincar Kapısı (Bâbü's-Sincar).....	38
2.3.2.7.	Beyaz Kapı, Yumurta Kapı (Bâbü'l-Beyz).....	38
2.3.2.8.	Yeni Kapı (Bâbü'l-Cedid).....	38
2.3.2.9.	Likiş Kapısı (Bâbü'l-Likiş).....	38
2.3.2.10.	Saray Kapısı (Bâbü's-Saray).....	38
2.3.2.11.	Küçük Kapı (Bâbü's-Sağır).....	38
2.3.2.12.	Top Kapısı (Bâbü't-Tob).....	39
2.4.	Şehrin Mahalleleri.....	91
2.4.1.	Müslüman Mahalleleri.....	92
2.4.1.1.	Bâbü'l-Irak-I Mahallesi.....	92
2.4.1.2.	Bâbü'l-Irak-III Mahallesi.....	92
2.4.1.3.	Dâr-ı Hacı Ahmed Mahallesi.....	92
2.4.1.4.	Çihâr-ı Suk Mahallesi.....	93
2.4.1.5.	Şeyh Hasan Bekri Mahallesi.....	93
2.4.1.6.	Akabe Mahallesi.....	94
2.4.1.7.	Dâr-ı Hoş (Dâr-ı Hoşnâm) Mahallesi.....	94
2.4.1.8.	Şeyh Muhammed b. Hilal Mahallesi.....	94
2.4.1.9.	Nebi Mahallesi.....	94
2.4.1.10.	Mehâdin Mahallesi.....	94
2.4.1.11.	Minâre-i Mağcume Mahallesi.....	95
2.4.1.12.	Bağdadi Mahallesi.....	95
2.4.1.13.	Şeyh Şerafeddin Mahallesi.....	95
2.4.1.14.	İmâm Avneddin Mahallesi.....	95
2.4.1.15.	Al-ı Heytim nâm-ı diğer Hacı Hamdun Mahallesi.....	95
2.4.1.16.	Eski Kala Mahallesi.....	96
2.4.1.17.	İsa Dede Mahallesi.....	96
2.4.1.18.	İmâm Ömer Ebu'l-Kasım Mahallesi.....	96

2.4.1.19. Şevârbe (Şuvârbe) Mahallesi	96
2.4.1.20. Cemmâs Mahallesi	96
2.4.1.21. Kara Depe Mahallesi	97
2.4.1.22. Heyti Mahallesi	97
2.4.1.23. Mehmed Fakih () , İmâm Zeyd Veled-i Ali Mahallesi	97
2.4.1.24. Herbavi Mahallesi	97
2.4.1.25. Suku'l-Gazal nâm-ı diğ er Ş ah Zenân Mahallesi	97
2.4.1.26. Sevil Burc maa Lasuni Mahallesi	98
2.4.1.27. Târık Mahallesi	98
2.4.1.28. İmâm Mehmed Bâhir Mahallesi	98
2.4.2. Gayrimüslim Mahalleleri	98
2.4.2.1. Hıristiyan Mahalleleri	99
2.4.2.1.1. Dergâh Mahallesi	99
2.4.2.1.2. Kal'a (Nâsâra Kal'a) Mahallesi	99
2.4.2.1.3. Kerkugi, Nasârâ Kerkugi Mahallesi	99
2.4.2.2. Yahudi Mahellesi (Yahuda, Yahudiyân)	99
2.4.3. Karışık (Müslim-Gayri Müslim) Mahalleler (Bâbü'l-Irak-II Mahallesi) ...	100
2.5. Şehirdeki Sosyal ve İktisadi Hayat	103
2.5.1. Ticarî ve Sinaî Faaliyetler	103
2.5.2. Ticarî Mekânlar (Çarşı ve Pazarlar).....	105
2.5.3. Esnaf Gurupları.....	106
3. DİNÎ VE SOSYAL YAPILAR.....	108
3.1. Camiler.....	108
3.1.1. Ulu Câmî (Câmi-i Nuri).....	108
3.1.2. Emevi Câmîi	111
3.1.3. Mücahidi (Kaymazî) Câmîi	111
3.2. Mescitler	113
3.2.1. Ebu'l-Ula Mescidi	114
3.2.2. Cemaleddin Vezir Mescidi	114
3.2.3. Hâcî Şahkulu Mescidi	114
3.2.4. Şeyh Mehmed Belkîsi Mescidi	114
3.2.5. Çihâr-ı Suk Mescidi	115
3.2.6. Şeyh Mehmed b. Celâl Mescidi	115
3.2.7. Ma'şuk Mescidi	115
3.2.8. Zeyd b. Ali Mescidi	116
3.2.9. Şeyh Muhammed Sitâr Mescidi.....	116

3.2.10.	A'rabi Mescidi.....	116
3.2.11.	Şeyh Ebubekir Sâmi Mescidi.....	116
3.2.12.	Şeyh Mehmed (Şeyh Ömer) Arabi Mescidi	117
3.2.13.	'Abd-i Alim Mescidi	117
3.2.14.	Ferihşâd Bey Mescidi	117
3.2.15.	Hoca Burhan Mescidi	117
3.2.16.	Hâcî Ali Attar Mescidi.....	117
3.2.17.	Hâcî Yunus Mescidi.....	117
3.2.18.	Kadir Beg Mescidi	118
3.2.19.	Hamâmü'l-Merâyi Mescidi	118
3.2.20.	Ahmed Mescidi.....	118
3.2.21.	Hasan Bevvâbi Mescidi	118
3.2.22.	Hâcî Hasan Mescidi	118
3.2.23.	Hân Ahmed Acemi Mescidi	118
3.2.24.	Hâcî İbrahim 'Avni Mescidi.....	119
3.2.25.	Hâcî Ömer Mescidi.....	119
3.2.26.	Mevlânâ Selânullâh Mescidi.....	119
3.2.27.	Dârü's-Saade Mescidi	119
3.2.28.	Hâcî İsa Hammâk Mescidi.....	119
3.2.29.	Hoca Şâh Mahmud Güşen Mescidi	120
3.2.30.	Hoca İsa Mescidi	120
3.2.31.	Boz Ali Mescidi	120
3.2.32.	Hoca Hasan Torun Mescidi	120
3.2.33.	Şeyh Hasan Bekri Mescidi.....	120
3.2.34.	Pir Ahmed Mescidi	120
3.2.35.	Hoca Şahkulu Mescidi	121
3.2.36.	Mevlâna Kasım Mescidi	121
3.2.37.	Hâcî Hasan Fecr nâm-ı diğeri Beytü'ş-Şems Mescidi	121
3.2.38.	Şeyh Mehmed b. Nureddin Mescidi	121
3.2.39.	Hâcî Cemaleddin Mescidi.....	121
3.2.40.	Abdullah b. Seyf Mescidi	121
3.2.41.	Hâcî Kemaleddin Mescidi	121

3.2.42.	Haydar Mescidi	122
3.2.43.	Hâcî Kasım 'Attar Mescidi.....	122
3.2.44.	Hâcî Hasan Halif Mescidi.....	122
3.2.45.	Hâcî Receb Mescidi	122
3.2.46.	Vâsıt Mescidi	122
3.2.47.	Hoca Hasan Cemcem Mescidi	122
3.2.48.	Receb Uhuş Mescidi	123
3.2.49.	Mevlâna Abdülkadir Müderris Mescidi.....	123
3.2.50.	'İsa Mescidi	123
3.3.	Medreseler	123
3.3.1.	Hoca Kasım (Doğan Bey) Medresesi	123
3.3.2.	Şeyhü'l-Beled Medresesi.....	124
3.4.	Sıbyan Mektepleri (Muallimhâneler).....	124
3.5.	Kilise ve Manastırlar.....	124
3.6.	Zâviyeler	125
3.6.1.	İmâm Şemseddin Cemmâs b. İmâm Muhammed Zâviyesi	126
3.6.2.	İmâm Abdullah b. Hz. Ömer Zâviyesi.....	126
3.6.3.	İmâm Musa Kâzım ve İmâm İsmail Zâviyesi.....	127
3.6.4.	İmâm Muhammed b. Musa Kâzım Zâviyesi	127
3.6.5.	İmâm Ömer b. İmâm Hasan Zâviyesi.....	127
3.6.6.	İsa Dede Zâviyesi.....	127
3.6.7.	İmâm Yahya Ebu'l-Kasım zâviyesi.....	128
3.6.8.	Zeyd b. Ali Zâviyesi	128
3.7.	Külliyeler	128
3.7.1.	Nebi Yunus Külliyesi.....	128
3.7.2.	Nebi Cercis Külliyesi.....	131
3.8.	Hamamlar.....	133
3.8.1.	Hamam-ı Yunus	133
3.8.2.	Hamam-ı Melik Mehmed Han ve Kâdı Darullah	133
3.8.3.	Hamam-ı Cedid.....	133
3.8.4.	Hamam-ı Hâcî Muhammed 'Alâ.....	133
3.9.	İmâmzadegân Türbe ve Mezarları	134

3.9.1. Türbeler.....	134
3.9.1.1. İmâm Avneddin b. Hasan Türbesi	134
3.9.1.2. Şeyh Fethi el-Musli Türbesi	134
3.9.1.3. Nebi Şit Türbesi	134
3.9.1.4. Pençe-i Ali Türbesi	135
3.9.1.5. İmâm Abdurrahman b. İmâm Hasan Seyyid Mehdi Türbesi.....	136
3.9.1.6. İmâm Yahya Ebu'l-Kasım Türbesi	136
3.9.2. Mezarlar	137
3.9.2.1. İmâm Muhsin b. İmâm Hasan Mezarı	137
3.9.2.2. İmâm Ali b. İmâm Ali el-Hadi Mezarı	137
3.9.2.3. Şah Zenân Zevce-i İmâm Hüseyin Mezarı	137
3.9.2.4. İmâm Zeyd b. Ali Mezarı	138
3.9.2.5. Fatıma-i Saferi bint-i İmâm Hüseyin Mezarı.....	138
3.9.2.6. Sitti Nefise bint-i İmâm Zeyd Makamı.....	138
3.9.2.7. Ümmü Gülsüm bint-i İmâm Hasan Mezarı	138
3.9.2.8. İmâm Abdülmahsen Mezarı.....	138
3.9.2.9. Şeyh Kazibü'b-Bân Mezarı	138
3.9.2.10. Şeyh Hayrü'n-Nesac Mezarı	139
3.9.2.11. İmâm Muhammed el-Bâhir b. İmâm Hasan Mezarı	139
3.9.2.12. İmâm İbrahim b. Caferü's-Sâdık Mezarı.....	139
3.9.2.13. İmâm Ali b. Muhammed Hâlık Mezarı	139
3.9.2.14. İmâm Şeyh Za'zi Mezarı	139
3.9.2.15. Sencârfiye bint-i İmâm Hasan Mezarı	139
3.9.2.16. Sultan Abdullah b. Hz. Ömer Mezarı	140
3.9.2.17. Nokta Mezarı	140
3.9.2.18. İmâm Ali el-Hadi, Hasan el-Askeri Mezarları ve Muhmmmed el-Mehdi Makamı	140

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YERLEŞİM VE DEMOGRAFİK YAPI

1. YERLEŞİM YERLERİ	142
2. MUSUL SANCAĞI KÖYLERİ.....	145
2.1. Karakuş (كركوش)	145
2.2. Geremlis (كركميس)	146
2.3. Tilskuf (Til Üsküf) (تلسكوف).....	147
2.4. Ayn-Safna (عين سفنا)	147
2.5. Sarâyıcık (سرایق)	148
2.6. Beytü'n-Nâr (بيت النار)	148
2.7. Nüfus (نوفس)	148
2.8. Pirân (سراه)	148

2.9. Çifte (چفتہ)	149
2.10. Asikân (اسفاه)	149
2.11. Asiki (اسکی)	149
2.12. İbrahimî (ابریہیمی)	149
2.13. Mâmreşân (مأمرشاه)	150
2.14. Sendânik (سندلنک)	150
2.15. Zekâve (زکاوہ)	150
2.16. Bâristak (بارستق)	150
2.17. Ali Hamâre (Ali Hamâ) (علی ہامارہ)	151
2.18. Deyr-i Mihâyil (دیرمی ہیل)	151
2.19. Ork (ورق)	151
2.20. Girmâve (گرمادہ)	152
2.21. 'Acuz (عوز)	152
2.22. Merevan, Merâvil, Merâvül (مرولہ)	152
2.23. Palâs, Belâsin (پلاسین, پلاس)	153
2.24. Kafirü'z-Zâman, Kafirzaman (کافورالزمانہ)	153
2.25. Ağa İskender (اعما اسکندر)	154
2.26. Alkuş (الکوش)	154
2.27. Bâhizân (باصیلان)	155
2.28. Bozân (بورلہ)	155
2.29. Kusayri, Kusayr (کوسیر)	156
2.30. Cerâhi (جولہ)	156
2.31. Boğur (بوغور)	157
2.32. Hatâre-i Küçük (صغارہ کوچک)	157
2.33. 'Izze, 'izzi (عزم)	157
2.34. Bâvraşân (بادرہا)	158
2.35. Tâşluca, Dâşluca (دالسلو)	158
2.36. Nasırı (نصیر)	158
2.37. Ayn-Bakra (عین بکر)	158
2.38. Kara Bulâk (کربولاق)	159
2.39. Bâkufe (باقوف)	159
2.40. Göz (گوز)	160

2.41.	Kara Gözcek (نک کو زنگس)	160
2.42.	Tercili (ترجلی)	160
2.43.	Bâsihre (باسیہ)	161
2.44.	Türkân (تورکناہ)	161
2.45.	Bavcine (بوصینہ)	161
2.46.	Hatâre-i Büzürg (خطاری و دگی)	161
2.47.	Tilkif (تلیکف)	162
2.48.	Kâim (کایم)	162
2.49.	Bâzırvâne (باصیر و انہ)	163
2.50.	Hustâbâd, Histebâd (صتہ ہار, ہوستاباد)	163
2.51.	Fazliye, İmâm Fazliye (فازلیہ و صلہ)	163
2.52.	Bâtna (باطنہ)	164
2.53.	Hizâne (ہیزانہ)	164
2.54.	Pitâre, Betkâre, Berkâre (پتارہ, بتکارہ, برکارہ)	164
2.55.	Seymâne (سیمانہ)	165
2.56.	Kantara (کنترہ)	165
2.57.	Bânbu, Bânjuhân (بانبو, بانجوہان)	165
2.58.	Horuzân (هوروزانہ)	166
2.59.	Deyr-i Bâ-Yusuf (دیر بایوسف)	166
2.60.	Şemseddin Depesi (شمسی الدین و پدسی)	166
2.61.	Bâ'shika (بایسٹیکہ)	167
2.62.	Telmete (تلمتہ)	167
2.63.	Mehlebi (مہلبی)	168
2.64.	Kabâk Çevlegi (کباب چولگی)	168
2.65.	Bâğdere (باغدیرہ)	168
2.66.	Yârimca (یاریمچہ)	169
2.67.	Kebirân (کبرانہ)	169
2.68.	Bakâk (باقق)	170
2.69.	Eski Musul (دساقی ہوسا)	170
2.70.	Bâşife (باشیفہ)	170
2.71.	Bilbâr (بلبار)	171
2.72.	Reşidiye (ریشیدیہ)	171

- 2.73. Begüm Meşhedi (بگم مشهدی) 171
- 2.74. Şirehânlu, Şirehân nam-ı diğeri Akkend (شیره خان) 172
- 2.75. Koyuncak, Koyuncuk (کویونجی) 172
- 2.76. Selefiye (سلفیه) 172
- 2.77. Ömerî (عمری) 172
- 2.78. Meşrefi (مشرفی) 173
- 2.79. Neferi, Nefiri (نفری, نغری) 173
- 2.80. Çeken (چکن) 174
- 2.81. Dârhâne, Dârbend (داربان, داربند) 174
- 2.82. Kabâklu, Kabâklı (کابکلی) 174
- 2.83. Kâdikendi (کادیکندی) 175
- 2.84. Çakâllu (چاکاللی) 175
- 2.85. Köpüklü (کوپکلی, کپکلی, کپکلی) 175
- 2.86. Necmi (نجمی) 176
- 2.87. Kız Fahre (کیز فخره) 176
- 2.88. Sultân Abdullah (سلطان عبدالله) 176
- 2.89. Asiyân (اسیانه) 177
- 2.90. Hilâlecük, Hillecük (هیلالچوک, هیلچوک, هیلچوک) 177
- 2.91. Yikremlü (یکرمللی) 178
- 2.92. Şeyhkân (شایخانه) 178
- 2.93. Sorik (سوریک) 178
- 2.94. Kaplânkendi (کاپلانکندی) 179
- 2.95. Kalâylu, Kalâlu (کالالی, کالالی) 179
- 2.96. Bârume, Bârme (باروم, باروم) 179
- 2.97. Tariklu (طریقلی) 180
- 2.98. Hâşimiye (هاشمیه) 180
- 2.99. Bâşbeyti (باشبیتی) 181
- 2.100. Bâzvâye (Bâzvi, Bâzivay) (بازولی, بازوی, بازولی) 182
- 2.101. Yakub (یاکوب) 183
- 2.102. İmâm Şemseddin (امام شمس الدین) 183
- 2.103. Bâgviren (باغویرن) 183
- 2.104. Dügengâyib (دوگه غیب) 183

2.105.	Bârtala (بارطع)	184
2.106.	Hüseyniyye (هوسنى)	184
2.107.	Bâhinduva (بانندول)	185
2.108.	Munsârî (مونسارى)	185
2.109.	Ahtebuk, Uhtebuk (لوهته بوك, اشته بوك)	186
2.110.	Ali Kuyusu (عالي كويسى)	186
2.111.	Beysân (بيساه)	186
2.112.	Bâbent (باببنت)	186
2.113.	Demürçi, Demürçi virânî (دمورچى, دمورچى وىرانى)	187
2.114.	Musayfine (موسيفينه)	187
2.115.	Revâne nâm-ı diğêr Vâne (دایه نام و نگر دایه)	188
2.116.	Cemâlkendi, Cemâl (جمالى, جماله كندى)	188
2.117.	Bâğure (بانور)	188
2.118.	Şeyh Ali (شيخ على)	189
2.119.	Şeyh Mehmed (شيخ محمد)	189
2.120.	Nevine, Nuniye (Ninova) (نوينه)	189
2.121.	Şeyh Ülyâ (شيخ عليا)	190
2.122.	Şeyh Süflâ (شيخ سفل)	191
2.123.	Dûr (دور)	192
2.124.	Til Bizüm, Til Bârid (تيل بيزوم, تيل باريد)	192
2.125.	Cessânî (هالى, هالى)	193
2.126.	Bûrc (بورج)	193
2.127.	Selâl nâm-ı diğêr Til-i Halil (سالى, سالى, سالى)	194
2.128.	Ümmu't-Tûse (ام القوس)	194
2.129.	Aktâş (اطاش)	195
2.130.	Üç Kubbe (ادجه)	195
2.131.	Şeyh Ömer Kabucu (شيخ عمر قابوجو)	195
2.132.	Üsküb Meydân (اسكوب ميدان)	195
2.133.	Batâte (بطاط)	196
2.134.	Şirin, Serin (سرسى)	196
2.135.	Deyr-i Hâl (دور هالى)	196
2.136.	Devâse (دورس)	197

2.137.	Şirfi (شرفی)	197
2.138.	Bâbâveled (باباولد)	197
2.139.	Til-i Mihyân (تیس عیاش, تیر صیاه)	197
2.140.	Şeyh Kara (شیخ کرا)	198
2.141.	Şuta (Ayn-Mâcid) (توطر نام ونگر علی ماصد)	198
2.142.	Minârebâşî (میناره باشی)	198
2.143.	Zara (زار)	198
2.144.	Bâvcine (Îmâm Amir) (باوین نام ونگر نام علی, بو صیم)	199
2.145.	Sofuyân (صوفیانا)	199
2.146.	Mâmis (مامس)	199
2.147.	Kersek (Silik, Selek) (کر سیک, سیک سلسک)	200
2.148.	Bedriyye (بدریه)	200
2.149.	Derincik (درینکی)	200
2.150.	‘Alk (علک)	201
2.151.	Deyr-i Salib (دیر صلیب)	201
2.152.	Cânbur (جان بورد)	201
2.153.	Ketik (کتیک)	201
2.154.	Tikrit (تیکریت)	201
2.155.	Kaziye (کازیه)	202
3.	AŞİRETLER.....	203
3.1.	Karakoyunlu Aşireti (قاراقویونلو)	203
3.2.	Yâycılar, Yâycı Aşireti (یاغچیلار, یاغچی)	204
3.3.	Al-ı 'Aziz Aşireti (ال عزیز)	204
3.4.	Bâcvânlu, Bâculân Aşireti (باصولان, باقاولو)	205
3.5.	Uçuşlu Aşireti (دوبوئشلو)	206
3.6.	Dasni (Das) Aşireti (داسنی)	206
3.7.	Biravcılı Aşireti (بیراوجیلو, بیراوجا)	207
3.8.	Şebek Aşireti (شباک)	208
3.9.	Karaboğâ Aşireti (قارابوغم)	208
3.10.	Kara Ünâz (Karanâz) Taifesi (قارالوناز, قارالوناد)	209
3.11.	Dünbil, Dünbilli, Ulus-u Dünbil (دونیلی)	210

3.12.	Dâvudi Taifesi (دوادھی)	211
3.13.	Ekrâd-1 Gelhuzi Taifesi (آکرله کلهه, دکرله کلوری)	212
3.14.	Evlâd-1 'İlm Taifesi (لویله علم)	212
3.15.	Gökçelü Taifesi (کوککلو)	213
3.16.	Gelekây Taifesi (گلهای)	213
3.17.	Gömâr Taifesi (گومار)	214
3.18.	Siyâh Mansur Taifesi (سیاه منصور)	214
3.19.	Gülâbi Taifesi (گولاب)	215
3.20.	Al-1 'Îzze (Al-1 Azze) Taifesi (ال عزة)	215
3.21.	Ekrâd-1 Ömer Beg Taifesi (آکرله عمر بگ)	216
3.22.	Sâlcı, Salâcı Taifesi (سالی, صالحی)	217
3.23.	Yağmur Tâtlû Taifesi (یغور تاتلو)	217
3.24.	Zübeyd Taifesi (زبیده)	217
3.25.	Sûremi (Serâmû, Sûremû) Taifesi (سرامو, سوری)	218
3.26.	Al-1 'Ûbeyd, Al-1 'Ûtbe Taifesi (ال عتب, ال عبید)	218
3.27.	Zehiri Taifesi (زهیر)	219
3.28.	Zend Taifesi (زند)	219
3.29.	Zindehûr Taifesi (زندع خور)	220
3.30.	Gâzûr, Ekrâd-1 Girvi Taifesi (گازور, آکرله گری)	220
3.31.	Lek Taifesi (لک)	220
3.32.	Lâdâmiyye Taifesi (لاه لاه)	221
3.33.	Genc Taifesi (گنج)	221
3.34.	Vendâni Taifesi (وندانی)	221
3.35.	Besâki Taifesi (بیکه)	221
3.36.	Şahvân ve Kârendi Taifeleri (شاهوار و کورندی)	222
3.37.	Debune (Ben-i Debune) Taifesi (بنی ده بونه)	222
3.38.	Ekrâd-1 Aşiret-i Sindî ve Süleymânî ve Manugi ve Duyân	222
3.39.	Fed'i Aşireti (فدی)	223
3.40.	A'rab-1 Zerbûr Hâmûşi Aşireti (اعراب زردور هاموشی)	223
3.41.	Kürdi Taifesi (کوردی)	223
3.42.	Lor Taifesi (لور)	223
3.43.	Mezric Taifesi (مزرع)	223

3.44.	Ulus Tâtâr Taifesi (لؤلوس تاتار)	223
3.45.	Re'âyâ-yı Sultan Sâfire? (ملكاه سافره) Taifesi	224
4.	NÜFUS	226
4.1.	Şehir Nüfusu	227
4.1.1.	Müslim Nüfus (Vergiye Tâbi Hâne Sayıları İle Muaflar)	227
4.1.2.	Gayrimüslim Nüfus	230
4.1.2.1.	Hıristiyanlar	231
4.1.2.2.	Yahudiler	231
4.2.	Şehrin Tahmini Nüfusu	232
4.3.	Köylerin Nüfusu	235
4.3.1.	Müslüman Nüfus (Vergiye Tâbi Hâne Sayıları İle Muaflar)	236
4.3.2.	Gayrimüslim Nüfus	237
4.3.2.1.	Hıristiyanlar	237
4.3.2.2.	Yahudiler	238
4.4.	Aşiretlerin Nüfusu	241
4.5.	Dirlik Sahibi Askerilerin Nüfusu (Hâne)	241
4.6.	Toplam Sancak Nüfusu	242

BEŞİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ DURUM

1.	ZİRAÎ HAYAT VE ZİRAAT SAHALARI	245
1.1.	Çiftlik	245
1.2.	Hassa Çiftlikler	248
1.3.	Mezralar	249
1.4.	Hububat Üretimi	250
1.4.1.	Hububat ve Bakliyat Üretimi	250
1.4.1.1.	Buğday (Hinta)	250
1.4.1.2.	Arpa (Şair)	251
1.4.1.3.	Darı (Dıhn)	251
1.4.1.4.	Susam (Küncid, Sımsım)	251
1.4.1.5.	Mısır (Gâvers)	252
1.4.1.6.	Mercimek	252
1.4.1.7.	Çeltik	252
1.4.1.8.	Keten Tohumu (Bezir-i Ketân, Zegrek)	253
1.4.1.9.	Pamuk (Penbe)	253
1.4.1.10.	Bağcılık (Bağat)	253

1.4.2. Meyve ve Sebze Üretimi (Zeytin, Bostan, Piyâz)	254
1.4.2.1. Zeytin Üretimi.....	254
1.4.2.2. Sebze (Bostan) Üretimi.....	254
1.4.2.3. Kuru Soğan (Piyâz) Üretimi	255
2. VERGİLER.....	255
2.1. Ziraî Vergiler	255
2.1.1. Öşür.....	255
2.1.1.1. Hububat Öşrü	255
2.1.1.1.1. Buğday Öşrü	267
2.1.1.1.2. Arpa Öşrü.....	267
2.1.1.1.3. Darı Öşrü.....	267
2.1.1.1.4. Susam Öşrü	268
2.1.1.1.5. Mercimek Öşrü	268
2.1.1.1.6. Çeltik Öşrü	268
2.1.1.1.7. Keten Tohumu Öşrü.....	268
2.1.1.1.8. Pamuk Öşrü.....	268
2.1.1.2. Sebze ve Meyve (Bostan, Sebzevat, Meyve, Piyâz) Öşrü	269
2.1.1.2.1. Bostan ve Sebze Öşrü	269
2.1.1.2.2. Piyâz (Kuru Soğan) Öşrü.....	269
2.1.1.2.3. Zeytin Öşrü	269
2.1.1.3. Bağ Öşrü (Resm-i Bağat).....	269
2.1.1.4. Bal Öşrü (Resm-i Küvvâre)	270
2.2. Hayvancılıkla İlgili Vergiler	270
2.2.1. Adet-i Ağnam	270
2.2.2. Resm-i Câmûs (Cevâmis)	271
2.2.3. Resm-i Kışlak (Kışlakçıyân).....	271
2.3. Şahsa Bağlı Vergiler	272
2.3.1. Çift Resmi	272
2.3.2. Bennâk Resmi	274
2.3.3. Mücerred Resmi.....	275
2.3.4. İспенç Resmi (Resm-i İспенç)	275
2.3.5. Cizye	275
2.3.6. Resm-i Marhasiye	277
2.3.7. İrgadlık Resmi.....	277

2.4. Arızî Vergiler	278
2.4.1. Bâd-i Hevâ, Cürm-i Cinâyet ve Resm-i Arusâne	278
2.4.1.1. Cürm-i Cinâyet	278
2.4.1.2. Gelin Resmi	279
2.4.2. Tapu ve Deştbanî Resimleri.....	280
2.4.2.1. Tapu Resmi	280
2.4.2.2. Deştbanî Resmi	280
2.4.3. Dönüm Resmi	281
2.5. Maktu' Vergiler ve Mukataalar	281
2.6. Tesisler ve Bunlardan Alınan Vergiler	282
2.6.1. Değirmenler	282
2.6.2. Boyahâneler	283
2.6.3. Darphâne	284
2.6.4. Tabakhâne	284
2.6.5. Meyhâne.....	285
2.6.6. Ma'cunhâne	285
2.7. Şehre Mahsus Hizmetler ve Mukataa Gelirleri.....	285
2.7.1. İhtisâb.....	285
2.7.2. Asesiye.....	286
2.8. Ticarî Faaliyetler ve Bunlardan Alınan Vergiler	291
2.9. Tahrir Defterlerine Göre Mübâyaa Fiyatları.....	295
3. SANCAK GELİRLERİNİN BÖLÜŞÜMÜ (HASLAR, ZEAMETLER, TİMARLAR)	297
3.1. Haslar	297
3.1.1. Padişah Hasları	297
1.1. 302	
1.1.1. 303	
3.1.2. Musul Sancakbeyi Hasları	306
3.1.3. Musul Beylerbeyi Hasları	314
3.1.4. Diğer Haslar	315
3.1.4.1. 1523 Tahririne Göre.....	316
3.1.4.1.1. Sincar Sancakbeyi Hasları	316
3.1.4.1.2. Ayn-Safna Beyi Bekir Bey'in Hasları	316

3.1.4.2.	1540 Tahririne Göre.....	317
3.1.4.2.1.	Cezire Hâkimi Bedir Bey'in Hasları	317
3.1.4.3.	1558 Tahririne Göre.....	317
3.1.4.3.1.	Deyr-Rahbe Sancakbeyi Hasları	317
3.1.4.3.2.	Tikrit Sancakbeyi Hasları	318
3.1.4.3.3.	Nusaybin Sancakbeyi Hasları	318
3.1.4.3.4.	Şehrizul Sancakbeyi Hasları	319
3.1.4.3.5.	Eski Musul Sancakbeyi Hasları	319
3.1.4.3.6.	Vilayet-i Cezire Hâkimi Bedir Bey'in Hasları	319
3.1.4.4.	1575 Tahririne Göre.....	319
3.1.4.4.1.	Şehrizul Beylerbeyi Hasları	320
3.1.4.4.2.	Keşaf Sancakbeyi Hasları	320
3.2.	Zeametler	320
3.3.	Timarlar	325
3.3.1.	Musul Sancağındaki Timarlar ve Timar Beyleri	326
3.3.2.	Musul Eyaletindeki Timarlar ve Timar Beyleri.....	329

ALTINCI BÖLÜM

VAKIFLAR

1.	GENEL OLARAK VAKIF	337
2.	MUSUL ŞEHRİNDEKİ VAKIFLAR	338
2.1.	Câmi Vakıfları	338
2.2.	Mescit Vakıfları	340
2.3.	Medrese Vakıfları	345
2.4.	Zaviye Vakıfları.....	345
2.5.	İmâmzadegân Türbe ve Mezar Vakıfları	348
2.6.	Diğer Vakıflar	351
2.6.1.	Haremeyni'ş-Şerifeyn Vakfı.....	351
2.6.2.	Nebi Yunus Külliyesi Vakfı	353
2.6.3.	Nebi Cercis Külliyesi.....	355
3.	VAKIF GÖREVLİLERİ.....	356
4.	MÜRTEZİKA SINIFI	360

SONUÇ.....	366
BİBLİYOGRAFYA.....	370
1. ARŞİV KAYNAKLARI.....	370
EK-I.....	383
MUSUL SANCAĞI KÖYLERİNİN NÜFUS VE VERGİ HÂSILI (1523-1575).....	383
EK-II.....	395
MUSUL SANCAĞI MEZRALARI.....	395
VE VERGİ HASILLARI (1523).....	395
EK-III.....	410
1523 TARİHLİ MUSUL KANUNNAMESİ.....	410
EK-IV.....	418
1540 TARİHLİ MUSUL KANUNNAMESİ.....	418
EK-V.....	424
1558 TARİHLİ MUSUL KANUNNAMESİ.....	424
EK-VI.....	439
1575 TARİHLİ MUSUL KANUNNAMESİ.....	439
GENEL DİZİN.....	452

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, Musul'un 1523-1639 tarihleri arasındaki siyasî, idarî, fizikî, demografik ve iktisadî tarihi incelenmeye çalışılmıştır.

Musul, 1523-1586 tarihleri arasında sancak statüsünde iken, 1586-1639 yılları arasında ise eyalet konumundadır. Dolayısıyla 1586 tarihine kadar sancak olarak, 1586- 1639 arasında da eyalet olarak ele alınmıştır. Bu boyutuyla şimdiye kadar yapılan çalışmalardan farklı bir özellik göstermektedir.

Araştırma konusunun seçilmesinde, planlanmasında, kaynak temininde ve büyük bir çeşitlilik gösteren arşiv vesikaları ile diğer kaynakların ilmi bir disiplin içerisinde değerlendirilmesinde saygıdeğer hocalarımın büyük yardımını gördüm. Özellikle doktora tez yöneticim olan Yrd. Doç. Dr. Rifat ÖZDEMİR, kaynak temini, konunun planlanması ve karşılaşılan problemleri çözmemde kıymetli vakitlerini ayırarak yardımlarını esirgemedi. Ayrıca, hocam Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK de karşılaşılan birtakım zorlukları çözmemde bana yol göstermiştir. Bu vesileyle kıymetli hocalarıma şükran borçluyum.

Haritaların güncellenmesinde yardımlarını esirgemeyen Dr. Mehmen Emin SÖNMEZ'e teşekkürlerimi sunmadan geçemeyeceğim.

Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ

KISALTMALAR

age.	: Adı Geçen Eser.
agm.	: Adı Geçen Makale.
agt.	: Adı Geçen Tez.
b.	: Belge.
Bk., bk.	: Bakınız.
C.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
DTCFD.	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.
EI²	: Encyclopedia of Islam, 2. Baskı.
Haz.	: Hazırlayan/lar.
İA.	: Millî Eğitim Bakanlığı, İslam Ansiklopedisi.
İÜİFM.	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası.
KBY.	: Kültür Bakanlığı Yayınları.
KTBY.	: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
KTBY.	: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
MEB.	: Millî Eğitim Basımı.
MM.	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, <i>Maliyeden Müdevver Defter</i> .
Mühimme	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, <i>Mühimme Defteri</i> .
s.	: Sayfa.
S.	: Sayı.
Sad.	: Sadeleştiren
Sumer	: A Journal of Archaeology in Iraq, SUMER, Published by the Directorate of Antiquities, Bağdat (İlk sayısı 1945 yılında çıkan yıllık süreli yayın).
TD.	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire

- Başkanlığı, *Tapu Tahrir Defteri*.
- TDA.** : Türk Dünyası Araştırmaları.
- TDKY.** : Türk Dil Kurumu Yayını.
- Tigrisgebiet** : F. Sarre, E. Herzfeld; *Archäologische Reise im Euphrat-und Tigris-Gebiet*, Berlin, 1919.
- TKGMA.** : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi.
- TM.** : Türkiyat Mecmuası.
- TTK.** : Türk Tarih Kongresi.
- TTKB.** : Türk Tarih kurumu Basımı.
- TVYY.** : Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- TZTD.** : Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Timar-Zeamet Tevcih Defteri*.
- VD.** : Vakıflar Dergisi.
- VGMA.** : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.
- Yay.** : Yayımlayan.
- YKY** : Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

1. KONU VE KAYNAKLAR

1.1. Konu

Bu araştırmada, Musul'un 1523-1639 tarihleri arasındaki siyasî, idarî, demografik, iktisadî ve fizikî durumu bir bütün halinde incelenmeye çalışılmıştır. Aslında, Nilüfer Bayatlı'nın *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti* adlı çalışmasından dolayı, başlangıçta çalışmanın dönemini 1586-1695 olarak tasarlamıştık. Ancak, araştırmaya başladığımız zaman, bazı konularda 1580 öncesine ait arşiv vesikalarına bakma ihtiyacı hasıl oldu. Böylece hem Nilüfer Bayatlı'nın çalışmasını hem de arşiv vesikalarını incelediğimiz vakit; Nilüfer Bayatlı'nın Musul'un mevcut dört tahrir defterinden birini (TD., 308) hiç kullanmadığını, diğer tahrir defterlerinden verilen bilgilerden bir kısmını ise ya hiç kullanmadığını ya da birçok yerleri geçtiğini, bazı kısımları ise hatalı ve yanlış okuduğunu tespit ettik¹. Dolayısıyla, asıl incelemek istediğimiz 1586-1695 dönemini bu zaruretten dolayı, Musul'un ilk tahrir tarihi olan 1523 tarihinden itibaren alarak 1695'e kadar getirmek istedik. Ancak, bu durumda 1523'ten 1695 tarihine kadar 172 yıllık bir zaman dilimini inceleme mecburiyeti ortaya çıktı. Bu tür çalışmalarda kronolojiyi geniş tutarak konuyu daraltmak veya kronolojiyi daraltıp konuyu genişletmek zarureti ortaya çıkmaktadır. Biz elimizdeki belge ve bilgilerin hacmine bakarak, 1523 tarihine kadar geriye giderek eksik belgeleri okuma, hata ve yanlışları da düzeltme cihetine gittik. Böylece, planladığımız 1523-1695 dönemini de tamamlamanın zorluğu ortaya çıktı. Bu zorluktan ötürü inceleme tarihimizin sonunu, Osmanlı-İran münasebetlerinde önemli bir tarih olan ve bölgeyi de doğrudan ilgilendiren Kasr-ı Şirin antlaşmasının tarihi olan 1639 tarihinde kesmeyi uygun bulduk.

¹ Bk. Bu çalışmanın Tetkik Eserler kısmı.

Böylece çalışmamızın başlangıç ve bitiş tarihleri 1523-1639 olarak tespit edilmiş oldu. Bununla beraber, bazı konuların aydınlatılması, eksik bilgilerin tamamlanması için araştırma 1639 tarihinde kesilmeyip zaman zaman 18., 19. ve 20. yüzyıla kadar sürdürülmüştür.

Bu tür bir çalışmada Musul'u seçmemizin sebebine gelince; bilindiği üzere Osmanlı teşkilâtının temel idari üniteleri olan sancaklar üzerindeki çalışmalar artarak devam etmektedir. Fakat, bu çalışmalar daha çok şu anda sınırlarımız dahilinde olan sancaklar üzerinde yoğunlaşmıştır. Osmanlı devletinin siyasî, iktisadî içtimaî ve demografik yapısının bütün boyutlarıyla ve objektif olarak ortaya konulabilmesi için, imparatorluğun hâkim olduğu bütün sancak ve eyaletlerin tarihlerinin enine boyuna araştırılıp gün yüzüne çıkarılması gerekmektedir. Bu bakış açısından hareketle, aslında misâk-ı millî sınırlarına dahil olmasına rağmen, bugünkü sınırlarımız dışında kalan Musul'un Osmanlı dönemindeki idarî, iktisadî, demografik, fizikî yapısı ile siyasî tarihini araştırmayı uygun bulduk.

1523-1575 tarihleri arasında Musul sancağı dört kez tahrire tâbi tutulmuştur. Dolayısıyla, bahse konu tarihler arasında bu tahrirlerden azami ölçüde faydalanılmıştır. 1575-1639 tarihleri arasında tahrir defteri bulunmadığından, bu döneme ait bilgiler ise daha çok mühimme, mühimme zeyli, ruûs, ahkâm, timar-zeamet ve ruznâmeçe, sancak tevcih, yeniçeri mevacib defterleri, vekayinâmeler, seyahatnâmeler ve tetkik eserlerden derlenme yoluna gidilmiştir.

1.2. Kaynaklar

1.2.1. Arşiv Kaynakları

Araştırmamızın temel kaynaklarını arşiv vesikaları oluşturmaktadır. İstanbul'da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve Ankara'da bulunan Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivlerindeki; Tapu-Tahrir Defterleri, Ruznâmeçe Defterleri, Timar ve Zeamet Tевcih Defterleri, Sancak Tевcih Defterleri, Ruûs Defterleri, Ahkâm Defterleri, Mühimme Defterleri, Vakfiye Defterlerinin Musul ile ilgili kısımlarından istifade edilmiştir.

Bunların tanıtımları aşağıda ele alınmıştır.

1.2.1.1. Tahrir Defterleri

Fetih veya ilhak yoluyla hâkimiyet altına alınan bölgelerin ekonomik, askerî ve içtimaî yapısını belirlemek maksadıyla yapılan sayımlar sonucu tanzim edilen defterlere Tapu-Tahrir defterleri denilirdi ki, bu defterler ilgili yerlerin ekonomik, sosyal, fizikî, demografik vb. gibi hususlarının aydınlatılmasında büyük bir önemi haizdirler.

Bu tahrirler şartlara ve ihtiyaca göre çeşitli aralıklarla yenilenirdi. 16. Yüzyıl boyunca imparatorluğun hemen bütün bölgeleri muntazam bir surette tahrir tabi tutularak “*Mufassal*”, “*İcmal*” ve “*evkaf tahrirleri*” adı verilen çeşitli defterler tanzim edilmiştir. Fakat, 17. Yüzyıla gelindiğinde tahrir geleneği terk edilerek, 16. Yüzyılda yapılmış olan tahrirler sonucu tanzim edilen defterlerdeki kayıtlardan istifade edilme cihetine gidilmiştir.

Musul 1517 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra; 1523, 1540, 1558 ve 1575 tarihlerinde dört kez tahrir edilmiştir.

1.2.1.1.1. BA. TD. 998 (1523 / 929)

İcmâl Tahrir Defteri olup, 682 sayfadan ibarettir. Defterde pek çok sancağın tahrir kayıtları bulunmaktadır². 60-64. sayfalarında Musul Sancağı Kanunnâmesi, 72-90. sayfaları arasında ise Musul Sancağı tahririni muhtevi kayıtlar bulunmaktadır.

Defterin tarihini gösteren herhangi bir kayıt olmadığı için, çeşitli araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tarihlendirilmiş, ancak son yıllardaki çalışmalarda defterin 1523 (929) tarihli olduğu kabul edilmiştir³.

TD. 998’in mufassalı bugüne kadar bulunamamıştır. 998’deki bilgiler mufassalın bir özeti niteliğindedir. Padişah, Sancakbeyi ve diğer has gelirleri sırasıyla verildikten sonra zeamet ve timarlar “*tumâr-hâ-i zü’ema ve erbâb-ı tumâr*” başlığı altında verilmiştir. Ancak zaimlerin ve timarlı sipahilerin isimleri kaydedilmemiştir. Son derece kullanışlı

² 998 no’lu Tapu-Tahrir Defterinin tarihi, fiziki tanıtımı, yazı çeşidi ve tertip şekli için bk. Ahmet Gündüz, *1523 m. (929 h.) Tarih ve 998 No’lu Tapu-Tahrir Defterine Göre Musul, Mardin, Çermik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elâzığ, 1993, s.5-9.

³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1516-1566)*, TTKB., Ankara, 1989, s.5; Ahmet Nezih Turan, *XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümünde Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1993, s.7; Gündüz, *agt.*, s.7-8.

olan defterin son kısmında ise evkaf kayıtları mevcuttur.

1.2.1.1.2. BA. TD. 195 (1540 / 946)

Musul Sancağının ikinci tahrir defteridir. “*Mufassal*” tahrir defteri olup, toplam 147 sayfadan ibarettir.

Defterin Farsça mukaddimesinde, tahririn Kanuni Sultan Süleyman’ın emriyle yaptırıldığını, bu işlemin defter emini Haydar b. Ali tarafından 1540 (14 Zilkade 946) tarihinde bitirildiğini öğrenmekteyiz⁴.

Defterin 1-3. Sayfaları arasında Musul ve Ana sancaklarının icmal verilmiştir. 7-9. Sayfaları arasında ise Musul Kanunnâmesi bulunmaktadır. 11. Sayfadan itibaren ise Musul Sancağının mufassal kayıtları başlamaktadır. Bu kayıtlar arasında şehrin mahalleleri, mahallelerde meskûn hâne ve mücerred sayısı ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

Daha sonraki sayfalarda padişah, sancakbeyi ve diğer haslar ile bu haslara dahil olan köy, mezra ve cemaat kayıtları verilmiştir. Has kayıtlarından sonra, zeamet, timar ve evkaf kayıtları verilmiştir.

195 no’lu Tapu-Tahrir defteri mufassal olmasına rağmen zü’ema ve sipahi isimleri kaydedilmemiştir. Sadece defterde verilen icmalde bunların sayıları verilmiştir.

1.2.1.1.3. BA. TD. 308 (1558 / 965)

Musul Sancağının üçüncü tahrir defteri olup, mufassaldır. 194 sayfadan ibarettir. Defter Emini Kiğı Sancakbeyi Hayreddin tarafından tahrir yapılmıştır. Defterin başında yer alan Farsça mukaddimeye göre tahrir işlemi 1558 (1 Receb 965) tarihinde tamamlanmıştır⁵.

5-14. sayfalar arasında Musul Sancağı kanunnâmesi yer almaktadır. 15. Sayfadan itibaren defterin mufassal kısmı başlamaktadır. Sırasıyla şehrin mahalleleri ve bu mahallelerde meskûn nüfus yazıldıktan sonra, padişah, sancakbeyi vs. hasları, haslardan sonraki kısımlarda da zeamet ve timarlar kaydedilmiştir. Defterin en sonunda ise evkaf kayıtları ayrıntılı bir şekilde yazılmıştır.

⁴ BOA, TD., 195, s. 5.

⁵ BOA, TD., 308, s. 3.

1.2.1.1.4. BA. TD. 660 (1575 / 983)

Musul Sancağının son tahrir defteri olup, mufassaldır. Toplam sayfa adedi 287'dir. Defterin 2-8. Sayfalarında Musul Sancağı kanunnâmesi, diğer sayfalarında ise mufassal tahrir kayıtları mevcuttur.

Diğer tahrir defterlerindeki sıralamaya uygun bir biçimde, önce şehrin mahalleleri ve nüfus kayıtları, daha sonra padişah, sancakbeyi ve diğer haslar kaydedilmiştir. Haslardan sonra zeamet ve timarlar yazılmıştır. Fakat, zu'ema ve sipahi isimleri kaydedilmemiştir. Defterin en sonunda ise evkaf kayıtları bulunmaktadır.

1.2.1.1.5. TKGM., TD., 282 (1575 / 983)

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi, Tapu-Tahrir 282 no'da kayıtlı olan bu defter 55 sayfadan ibarettir. Defterin çeşitli sayfalarında birtakım tarihler mevcut ise de bunlar sonradan ilave edilmiş derkenarlardır. Defteri tanıtan kataloğun bir yerinde tarihsiz olduğu yazılmışken, diğer bir yerinde ise 1583 (991) tarihli olduğu belirtilmiştir.

Bu defter üzerinde yaptığımız incelemede 660 no'lu Tahrir defterinin icmali olduğunu tespit ettik. Dolayısıyla defterin tarihini de 1575 olarak kabul ettik. Defterde sadece padişah ve sancakbeyi hasları, zu'ema zeametleri ile sipahi timarları kaydedilmiştir.

1-15. sayfaları arasında padişah hasları, 15. sayfada Musul sancakbeyi hasları, 16. sayfada Keşşaf sancakbeyi hasları, 19-22. sayfaları arasında Zu'ema ve zeamet tutarları, 24-55. sayfalar arasında ise sipahiler ile timar tutarları kayıtlıdır. 660 no'lu tahrirde zu'ema ve sipahi isimleri ile gelir tutarları ayrı ayrı kaydedilmediği için, TD., 282 no'lu icmal defterden büyük ölçüde faydalanılmıştır.

1.2.1.1.6. TKGM., TD., 120 (1575 / 983)

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi, Tapu-Tahrir 120 no'da kayıtlıdır. Toplam 226 sayfadan ibarettir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı 660 no'lu tahrir defterinin ikinci bir nüshası olup, mufassaldır. Özellikle, köy, mezra, aşiret ve mahalle isimlerinin okunmasında bu defterden de yararlandık.

1.2.2. Ruznamçe (Timar-Zeamet Tevcih) Defterleri

Bu defterler tahrir defterleri kadar ayrıntılı olmamakla beraber, iki tahrir arasındaki değişiklikleri takip etmek açısından önemlidir. Öte yandan Musul'un en son tahriri 1575 yılında yapılmış olduğu için bu tarihten sonraki timar ve zeametler ile hasların dağılımını ve zu'ema ile sipahi isimlerinin tespiti için bu defterler ayrıca önemli bir yer tutmaktadır. 1575-1639 yılları arasındaki dönemde zu'ema ve sipahilerin isimleri ile bunlara tevcih edilen gelir tutarlarını Timar ve Zeamet Tevcih Defterlerindeki kayıtlardan tamamlama yoluna gittik.

1.2.3. Sancak Tevcih Defterleri

Bu defterler devletin idârî taksimatını muhteva olup, eyalet ve sancakların isimleri, bunları yöneten beylerbeyi ile sancakbeylerinin isimleri ve gelir tutarlarının kaydedildiği defterlerdir.

Araştırma dönemimiz içinde üç sancak tevcih defterinden faydalandık. Bunlardan biri Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver defterler tasnifinde ⁶, ikisi ise Kâmil Kepeci tasnifinde⁷ bulunmaktadır.

1.2.4. Mühimme Defterleri

Divân-ı Hümâyunda devletin her türlü meseleleriyle ilgili çıkan emir, ferman ve hükümlerin kaydedildiği defterlere mühimme defterleri denilmektedir. Araştırma dönemimizi ilgilendiren 89 mühimme defteri tek tek taranarak Musul Sancakbeyi, Musul Beylerbeyi, Musul kadısı ve çevre sancak veya eyaletlere gönderilen hükümlerin tamamı gözden geçirilerek azami ölçüde bunlardan faydalanma cihetine gidilmiştir.

⁶ *Maliyeden Müdevver, No: 563.*

⁷ *Kepeci, No: 262; 266.*

1.2.5. Ahkâm Defterleri

Beylerbeyine, defterdara, kadıya vs. yazılan çeşitli hükümleri muhtevi defterlerdir. Maliyeden Müdevver defterler tasnifinde bulunan bu defterlerden Musul beylerbeyliği ile ilgili ahkâm kayıtlarından istifade edilmiştir.

1.2.6. Divân-ı Hümâyûn, Divan ve Ruûs Kalemî Defterleri

Bu defterlerin taranması sonucu beylerbeyi ve sancakbeylerine ait muhtelif atamalara ait belgeler toplanmıştır.

Kâmil Kepeci tasnifindeki Divân-ı Hümâyûn Ruûs Kalemî Defterleri'nden incelediğimiz dönemle ilgili 53 Ruûs Defteri taranarak Musul Sancağı ve Eyaleti ile ilgili olanlardan istifade edilmiştir.

1.2.7. Mevâcib Defterleri

Kalelerde görevli olan askerlerin sayıları ile günlük (fi yevm) ve yıllık (fi sene) yevmiyelerinin kayıtlı olduğu defterlerdir.

Bu defterler Maliyeden Müdevver Tasnifi'nde bulunmaktadır. Musul kalesindeki askerlerin (mustahfız, topçu, azaban vs.) sayıları ve yevmiyelerini bu defterlerdeki kayıtlardan elde ettik.

1.2.8. Emir ve Fermanlar

Başbakanlık Arşivi Ali Emiri, İbnü'l Emin ve Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn kalemî kataloglarında bulunan emir ve fermanlar tek tek taranarak Musul Beylerbeyliği ile ilgili olanlardan istifade edilmiştir.

1.2.9. Evkaf Defterleri

Musul vakıfları hakkında tahrir defterlerinde mufassal bilgiler bulunmasına rağmen, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Vakfiye defterlerinin Musul'la ilgili olanları taranarak faydalanılmaya çalışılmıştır. Ancak, tasnifi yapılan defterlerdeki Musul vakıf kayıtları XVIII, XIX ve XX. yüzyıllara ait olduğundan dolayı bunlardan faydalanılamamıştır⁸.

⁸ Bk. *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*, Esas no, 5/1, sıra, 17, 145, 177, 273, 367, 405, 426, 593, 596, 705, 768, 882, 994, 995, 1041, 1127.

1.3.Vekayinâmeler, Seyahatnâmeler ve Risâleler

1.3.1. Vekayinâmeler

Musul'un siyasi tarihi incelenirken araştırma dönemimizle ilgili olan vekayinâmelere de müracaat edilmiştir. Bunlar; *Tarih-i Naima*, *Tarih-i Selânikî*, *Peçevi Tarihi*, *Solak-zâde Tarihi* ve Şerfhân'ın *Şerefnâme*'sidir.

1.3.2. Seyahatnâmeler

Musul şehrinin fiziki yapısı, ticari ve demografik durumu hakkında istifade ettiğimiz kaynaklar içerisinde seyahatnâmeler önemli bir yer tutmaktadır.

İstifade ettiğimiz seyahatnâmeler kronolojik sıra itibariyle şunlardır;

- 1- *İbn-i Cübeyr* (1184)⁹
- 2- *İbn-i Batutâ* (1328)¹⁰
- 3- Tavernier (1644)¹¹
- 4- *C. Niebuhr* (1766)¹²
- 5- *Buckingham* (1816)¹³
- 6- *William Heude* (1817)¹⁴
- 7- *Moltke* (1838)¹⁵
- 8- *Mehmed Hurşid Paşa* (1848-1852)¹⁶
- 9- *Yusuf Rıza* (1911)¹⁷

Bu arada, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Musul'u ziyaret eden ünlü seyahatlardan birisi de Evliya Çelebi'dir. Evliya Çelebi bu ziyareti sırasında; *Eski Musul*, *Musul eyâleti hâkimleri*, *Musul câmileri*, *Musul'daki peygamber ziyaretgâhları*

⁹ İbn-i Cübeyr, *Rihlet-i İbn-i Cübeyr*, Leiden 1907.

¹⁰ Muhammed et-Tancı, *İbn-i Batûta Seyahatnâmesi*, (Sadeleştiren: Mümin Çevik), C. I-II, İstanbul 1983.

¹¹ Jean Baptiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, En Turquie, En Perse, Et Aux Indes*, Paris 1712.

¹² Carsten Niebuhr, *Voyage en Arabia, en d'autres Pays Circonvoisin*, Amsterdam 1780.

¹³ J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, Vol-II, London 1827.

¹⁴ Lieutenant William Heude, *A Voyage up The Persian Gulf (And a Journey Overland From India To England)*, London 1819.

¹⁵ H. Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, (Çev: Hayrullah Örs), İstanbul 1969.

¹⁶ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatnâme-i Hudûd*, (Çev: Alaattin Eser), İstanbul 1997.

¹⁷ Yusuf Rıza, *Musul-Van, Musul-Haleb Seyahatleri*, Matbaa-i Askeriyye, İstanbul 1331.

ve *Musul kaleleri* hakkında bilgi vermiştir¹⁸. Ancak, ne yazık ki henüz tespit edemediğimiz sebeplerden dolayı seyahatnâmenin Musul Eyâleti ile ilgili bölümleri mevcut değildir. Zira, gerek Zuhuri Danişman'ın sadeleştirdiği nüsha¹⁹, gerek Milli Kütüphanedeki nüshada²⁰ gerekse Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunan matbu ciltlerde, maalesef Musul'la ilgili kısımlar mevcut değildir. Bununla birlikte, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı tarafından hazırlanarak 2010 yılında Yapı Kredi Yayınları arasında çıkan “Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi²¹” adlı çalışmanın Musul'la ilgili kısımlardan istifade edilmiştir.

1.3.3. Risâleler

Devletin resmi görevlileri tarafından tertip edilen risaleler, idari yapıyı göstermeleri bakımından önemli bilgileri muhtevi olup, Osmanlı tarihi araştırmalarında vazgeçilmez temel kaynaklar arasında yer almaktadır.

Aynî Ali Efendi, Koçi Bey ve Sofyalı Ali Çavuş risalelerinden Musul eyâletinin idari taksimatı ve görevlileri hakkındaki bilgilerden faydalanılmıştır.

1.4.Arkeolojik Araştırmalar

Tarih araştırmalarında arkeolojik araştırmaların önemli bir yer tuttuğu malumdur.

Friedrich Sarre ve Ernst Herzfeld'in Musul ve çevresinde 1907-1908 yıllarında yaptıkları arkeolojik araştırmalar²² sonucunda; Musul'un tarihçesi, topografyası, şehrin surları, câmileri, ziyaretgâhları, kiliseleri hakkında kıymetli bilgiler elde edilmiştir.

Çalışmamızda bu araştırma sonucunda elde edilen bilgilerden büyük ölçüde faydalanılmıştır.

1.5.Tetkik Eserler

¹⁸ Evliya Çelebi (Asıl adı Mehmet Zillioğlu), *Seyahatnâme*, C. 3-4, Milli Kütüphane, Yazma Eserler Bölümü, No: M.F.A./ 4448, s. 3.

¹⁹ Zuhuri Danişman İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan yazma nüshayı sadeleştirmiştir.

²⁰ Milli Kütüphanenin Yazma Eserler Bölümü, M. F. A. / 4448 no'da kayıtlı seyahatnâmenin mikrofilmi İstanbul Millet Kütüphanesindeki yazma nüshadan alınmıştır.

²¹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 4. Kitap, 2. Cilt, YKY, İstanbul 2010.

²² Friedrich Sarre und Ernst Herzfeld, *Môsul Von Ernst Herzfeld, Archäologische Reise im Euphrat-Und Tigris-Gebiet*, Berlin 1919. Bu kaynak bundan sonraki sayfalarda, Herzfeld, *Tigrisgebiet* şeklinde kullanılmıştır.

Musul bölgesi tarihi ile ilgili yazılan muhtelif eserlerden mümkün mertebe faydalanılmıştır. Bunun yanı sıra, günümüze kadar yapılmış olan sancak çalışmalarından da hem metot açısından hem de mukayese yapmak bakımından büyük ölçüde faydalanılmıştır.

Bunlar içerisinde bizi doğrudan ilgilendiren çalışma Nilüfer Bayatlı'nın *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti* adlı doktora çalışmasıdır. Çalışma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda 1974 yılında tamamlanmıştır. 1999 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Bu kitap incelendiği zaman; Osmanlıca belgelerin pek çoğunun eksik veya yanlış okunduğu, büyük kronolojik hatalar yapıldığı, mevcut tarihi bilgilerin zaman zaman yanlış değerlendirildiği ortaya çıkmaktadır²³ burada bu konuyu tekrar etmek niyetinde değiliz. Ancak, şunu ifade etmekte yarar görmekteyiz; Musul 1517 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine alındıktan sonra sancak statüsünde idare edilmiştir. Önce Diyarbekir eyaletine, sonraları şartlar ve devletin sosyal ve ekonomik politikaları neticesinde Bağdat veya Şhrizul eyaletlerine bağlanmıştır. 1586 tarihinde ise Musul eyalete tahvil edilmiştir. Nilüfer Bayatlı'nın *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti* adlı kitabının iskeletini 1523, 1540 ve 1575 tarihli tapu tahrir defterleri teşkil etmektedir. Dolayısıyla çalışmanın dönemi de, zaman zaman 1600'lü yıllara atıflar yapılmışsa da, 1523-1575 yılları arasındadır. Durum bu olunca kitaba verilen ismin yanlış olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu büyük yanlışlık, kitap mündemicinde sürüp gitmiştir²⁴.

Biz bu çalışmadan çok farklı olarak konuyu belli bir metod ve ilmi disiplinle ele aldık. Özellikle tahrir defterlerindeki bütün bilgileri değerlendirmeye çalıştık. Her mahalle veya köyde bulunan hâne, bennâk ve mücerredleri ayrıntılı bir şekilde gösterdiğimiz gibi, köylerde üretilen hububat miktarlarını, sancağın toplam vergi hâsılatını ve bunun dağılımını yüzdeleriyle birlikte ayrıntılı bir şekilde değerlendirmeye çalıştık. Şehirdeki dini ve sosyal yapılar ile bunlara ayrılan evkaf gelirlerini de tek tek gözler önüne sermeye çalıştık.

Nihayet konunun daha iyi anlaşılması için elde ettiğimiz bilgileri tablo, grafik, harita ve krokiler üzerinde gösterme cihetine gittik.

²³ Ahmet Gündüz, "Nilüfer Bayatlı, XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti", *Belleten*, C. LXV, S. 242, Ankara 2001, s. 387-410

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Gündüz, *a.g.m.*, s. 387-410.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSUL'UN TARİHİ GELİŞİMİ

1. MUSUL ADININ MENŞEİ

Tarihte değişik isimlerle zikredilen Musul adının çıkış kaynağı hakkında farklı fikirler ileri sürülmüştür.

El-Cezire'de Diyar-ı Rabia'nın merkezi olan Musul, Dicle nehrinin sağ sahilinde eski Ninova'nın karşısına düşmektedir. Müslümanların fethinden önce, hıristiyanlar tarafından "*Hısn Ebraya*" denilirdi ki, "*geçişli kale*" manasına gelmekteydi ²⁵.

Farslar'ın hâkimiyeti döneminde Musul'un iranlı satrapına *Buz-Azdaşiranşâh* ünvanı verildiği için, şehrin adı da "*Bûz-Ardaşir*" olarak zikredilmiştir ²⁶. Başka bir iddiaya göre ise, eski bir İran hükümdarı buraya "*Bih-Hormez-Kovâz*" ismini vermişti ²⁷.

Şehir, müslümanlar tarafından fethedildikten sonra *el-Musul* (*el-Mavsıl*) diye isimlendirilmiş²⁸ ve bu isim günümüze kadar kullanıla gelmiştir.

Şemseddin Sâmi ise; Mısır ve Şam ile Horasan, Basra ve Bağdat'tan gelen kervanların buraya *vusul* edip toplanmasından dolayı "*Musul*" denildiğini ve bunun Arapça bir kelime olduğunu ifade etmektedir²⁹.

Bir diğer iddiaya göre ise, şehir batı dicle kıyısındaki virajların kesiştiği yerde kurulduğu için *Musul* diye isimlendirilmiştir³⁰.

²⁵ Gorgis Avad, *Medinetu'l-Musul*, Bağdat 1959, s.8-9.

²⁶ Avad, *age*, s. 9; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur*, Cambridge 1930, s.87.

²⁷ E. Honigmann, "Musul", *İA.*, C. 8, İstanbul 1993, s. 739.

²⁸ Avad, *age.*, s. 9.

²⁹ Şemseddin Sâmi, *Kamusü'l-Alam*, C. 6, İstanbul 1361, s. 4480.

³⁰ Strange, *age.*, s.87.

Öte yandan, Musul şehrine çeşitli lâkaplar da verilmiştir. Bunlar; *Ummu'r-Râbi'ayn*, *al-Hazra*, ve *al-Hedba'*dır³¹.

Musul'a *al-Râbi'ayn* denilmesinin sebebi; şehrin ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde senede iki defa yeşile bürünmesinden (otların yeşermesinden) kaynaklanmaktadır³².

Al-Hazrâ denilmesinin sebebi ise; yağmur yağdığı zaman bölgenin parlak renkli, çiçekli veya işlenmiş, ipekle dokunmuş nakışlı bir elbise gibi görünmesindedir³³.

Al-Hedba lâkabının verilmiş nedeni hakkında iki görüş mevcuttur; Yakut, *Mucemu'l-Buldân* adlı eserinde, dicle nehrinin süratli ve dalgalı bir şekilde akmasından dolayı bu ismin verilmiş olduğunu ifade ederken; El-Ömerî ise *Menheli'l-Evliya* adlı eserinde, yer şekillerinin dalgalı olmasından kaynaklandığını yazmıştır³⁴.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, Musul şehri hakkında gerek islâm hâkimiyeti öncesinde gerekse İslâm hâkimiyetinden sonraki dönemlerde farklı farklı isimler kullanılmıştır. Fakat "*Musul*" kelimesinin hangi dönemden itibaren kullanılmaya başlandığı ve ne mâna ifade ettiği hususunda mevcut kaynaklarda tatmin edici bir kayıt bulunmamaktadır.

2. TARİHTE MUSUL

Musul Orta Doğunun önemli bir noktasında yer almaktadır. Bu konumundan dolayı çok çeşitli kültür ve medeniyetlerin bulunduğu bir yer olmuştur. İnsanlık tarihinin ilk yazılı belgeleri bu bölgede ortaya çıkarıldığı gibi, insanların kalabalıktan teşkilâtli topluma geçişte oluşturdukları bilgiler de ilk olarak yine bu bölgede meydana gelmiştir. Dolayısıyla bu bölgenin çok eskilere giden bir tarihi bulunmaktadır.

2.1. Eskiçağlarda Musul

Musul'un da içinde bulunduğu Mezopotamya bölgesinin ilk sâkinleri olarak Sümerleri görmekteyiz. Çivi yazısının mucidi olan *Sümerler* milattan 4000 sene önce bölgeye yerleşmişler ve yüksek bir medeniyet meydana getirmişlerdir³⁵.

Sümerlerin kurdukları şehirler zamanla nüfus ve medeniyetçe kuvvetlenmiştir. Her şehir dahilde müstakil bir görünüme sahipti. Fakat bunlar dış tehlikelere karşı kendi aralarında

³¹ Avad, *age.*, s. 9; Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, TTKB, Ankara 1999, s. 3.

³² Avad, *age.*, s. 4.

³³ Bayatlı, *age.*, s. 4.

³⁴ Avad, *age.*, s. 9.

³⁵ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları*, I, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 48.

bir federasyon meydana getirmişlerdi. Her şehrin başında *yarı ilah* kabul edilen bir kral bulunurdu. Bunlardan biri, federasyona baş seçilirdi³⁶.

Uzun süre gayet iyi idare edilen bu federatif devletler arasında zamanla ihtilaflar çıktı. Federasyona baş olmak isteyen şehirler arasında savaşlar meydana geldi. Bu karışıklıklardan istifade eden “*Akadlar*” M.Ö. 2350’li yıllarda zengin Sümer şehirlerini ele geçirerek idâreleri altına aldılar³⁷.

Akadlar, Mezopotamya’ya Sümerlerden sonra gelmiş ve dağlık kuzey bölgeye yerleşmiş “Sami ırk”a mensup kimselerdi. Medeniyetçe Sümerlerden geri olmakla beraber Sargon ayrı ayrı kabileler halinde yaşayan Akadları birleştirerek onları Sümerlere hâkim kılmıştır. Sargon’un ölümünden sonra yeniden başlayan Sümer-Akad mücadelesi iki yüz sene sürmüş ve Sümerler tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlardır³⁸. Ancak bu sıralarda yine Sami ırka mensup olan Amurular’ın kurdukları *Babil Devleti* tarafından esaret altına alındılar.

Amurular M.Ö. 3000 yıllarında bu bölgede gözükmeye başladılar. Bir kısmı Suriye ve Filistin’e, diğer bir kısmı ise Sümer ve Akadlar’a komşu topraklara yerleşerek kısa zamanda kuvvetlenmişlerdir. Babil krallarından Hammurabi mezopotamya havalisini tek bir devlet haline getirdikten sonra kendisini imâr işlerine vermiş, birçok tapınaklar, kaleler vücuda getirmiştir. Ayrıca, o güne kadar geçerli olan hukuk kurallarını toplayıp tabletler üzerine yazdırmıştır ki, bunlar tarihte ilk yazılı kanunlardır.

Babilliler, Hammurabi’nin ölümünden sonra kuzeyden gelen devamlı taarruzlar sonucunda, önce *Hititler*’in daha sonra da Asurlular’ın esaretine girmişlerdir.

Asurlular, Mezopotamya’nın kuzey kısımlarına yerleşmiş olup, M.Ö. 2000 yıllarına kadar bağımsız bir devlet haline gelememişlerdi. Bu tarihte reisleri *Sargon* onları birleştirip müstakil bir devlet haline getirmiştir. Sargon zamanında başkent Asur şehri idi. Fakat, Asur hükümdarlarından *Ninova* veya *Ninos*, *Ninova* şehrini kurduktan sonra burası başkent olmuştur³⁹.

Önceleri dağınık kabileler halinde yaşayan Asurlular Güneydoğu Anadolu’da yaşayan *Mitanniler* devletinin hâkimiyeti altında bulunuyorlardı. Mitanniler devletinin *Hititler* tarafından yıkılmasından sonra, oldukça kuvvetlenen Asurlular civar sahalara yayılarak Anadolu’da Kayseri’ye kadar uzanan geniş bir sahada birçok koloniler meydana getirdiler.

³⁶ Kadir Mısıroğlu, *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, İstanbul 1985, s.38.

³⁷ Mısıroğlu, *age.*, s. 38.

³⁸ İplikçioğlu, *age.*, s.50; Mısıroğlu, *age.*, s.38.

³⁹ Mısıroğlu, *age.*, s.39.

Irak, Filistin, Suriye, hatta Mısır ve İran'ı ele geçirerek büyük bir imparatorluk kurmayı başardılar⁴⁰.

Fakat, Kafkasya üzerinden güneye sarkan *İskitler*'in bir kolu olan *Kimmerler* Asur topraklarına hücum ederek onları zayıf düşürdüler. Bundan faydalanan Babilliler Medler'le birleşerek Asurlular'a karşı harekete geçmiş ve uzun muharebelerden sonra onları mağlup ederek M.Ö. 612 yılında bu devlete son vermişlerdir⁴¹.

Asur devletinin yıkılışından sonra eski *Babil Krallığı* ikinci defa kurulmuş oldu. Ancak, İkinci Babil devletinin ihtişamı Buhtunnasır'ın ölümünden sonra fazla devam etmeyerek, M.Ö. 539 yılında *Persler*'in hücumuyla son bulmuştur. Bundan sonra bu bölge İranlılar'ın bir vilâyeti haline geldi⁴².

İran hükümdarı III. Dara M.Ö. 331 yılında Erbil civarında Büyük İskender'e yenilince Mezopotamya'nın idaresi de Makedonyalılar'a geçti. Ne varki, İskender'in M.Ö. 321 yılında Babil'de ölmesi üzerine istilâ ettiği geniş topraklar generalleri arasında paylaşıldı. Bu taksimde Mezopotamya *Selefkus*'un hissesine düştü. Fakat İskender'in generalleri tarafından kurulan devletler uzun ömürlü olmamıştır. Nitekim, Mezopotamya sırasıyla; *Partlar* (M.Ö. 141 / m.s. 226), kısa bir süre *Romalılar* (m.s. 115-117) ve nihayet *Sasaniler*'in (m.s. 226-640) idaresi altına geçecektir⁴³.

2.2. İslâm Hakimiyeti Döneminde Musul

Hz. Ömer (r.a.) zamanında İslâm devletinin sınırları Arap yarımadasının dışına taşmış ve Anadolu'ya kadar olan yerlere seferler düzenlemeye başlamıştır.

Musul'un islâm hâkimiyetine girmesi de Hz. Ömer döneminde olmuştur. Zira, *Utba b. Farkad* komutasındaki Arap kuvvetleri Musul'a karşı harekate geçmiş ve burayı fethetmişlerdir (m. 637, h. 16)⁴⁴. Fethi müteakip Musul'un idâresi Utba b. Farkad'a verilmiş, fakat daha sonra Hz. Ömer tarafından, yerine *Harsama b. Arfacâ el-Bariki* tayin edilmiştir. Harsama, Musul'a birçok Arap yerleştirerek kendilerine ev ve toprak vermiş ve burayı bir askerî şehir haline getirmiştir. Harsama, ayrıca Musul'un hudutlarını tespit ederek, şehirde bir câmi yaptıran ilk Arap kumandanı ve vâli olarak bilinmektedir⁴⁵.

⁴⁰ İplikçioğlu, *age.*, s.40.

⁴¹ Mısıroğlu, *age.*, s.40.

⁴² "Persler", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1985, s. 3032.

⁴³ İplikçioğlu, *age.*, s. 56-57; Mısıroğlu, *age.*, s. 41.

⁴⁴ El-Belâzuri, *Fütuhu'l-Büldân*, (Çev.Mustafa Fayda), KTBY., s.476; Said Deveci, "Hitat'ul-Musul fi-Ahdi'l-Emevi", *Sumer*, C. 7, Bağdat 1951, s. 223-224; Avad, *age.*, s. 4; Honigmann, *agm.*, s.739.

⁴⁵ Belâzuri, *age.*, s. 477; Honigmann, *agm.*, s.739.

2.3. Emeviler Dönemi

Hülafa-i Raşidin döneminden sonra, İslâm devletinin idaresi, dolayısıyla Musul'un da hâkimiyeti Emevî hânedanına geçmiştir.

Emevi halifelerinden *Abdü'l-Melik* (684-704 / 65-85) oğlu *Said*'i Musul'a ve kardeşi *Muhammed*'i de el-Cezire ve Armineya'ya vâli tâyin etmiştir. Fakat, Muhammed daha sonra Azerbaycan ve Musul vâliliklerinde de bulunacaktır. Muhammed, zaptiye müdürü *İbni Talid*'i Musul şehrinin yollarını kaldırımlatıp, etrafını da sur ile çevirmeye memur etmiştir⁴⁶.

Nihayet son Emevi halifesi olan II. Mervan Musul şehrini genişletip, idâresini teşkilatlandırdığı gibi şehirde yeni sokaklar da açmıştır. Ayrıca, yeni surlar inşa ettirip, Dicle üzerinde de bir köprü yaptırmıştır⁴⁷. Diğer yandan Musul'un el-Cezire eyâletine merkez olması da II. Mervan zamanındadır.

2.4. Abbasiler Dönemi

Abbasi hanedanından olan *Ebu'l-Abbas Abdullah*'in 749 (132)'da halifeliğini ilân etmesi üzerine, Zap suyu kenarında, yapılan savaşta (750 / 132) II. Mervan yenilince Abbasi devleti kurulmuş ve Musul da bu devletin hâkimiyeti altına girmiştir.

Ebu'l-Abbas Abdullah'ın Musul'a vâli olarak tâyin ettiği kardeşinin oğlu *İbrahim b. Yahya*'nın şehirde büyük bir katliâm yaptırdığını görmekteyiz⁴⁸.

Musul, 868 (254)'de Haricîlerin işgaline uğramış, fakat kısa bir süre sonra halife *el-Mutemed* tarafından geri alınmıştır.

Önce hassa askerlerini, bilahare bütün ordularını Türklerden teşkil eden Abbasiler muhtelif vilayetlere olduğu gibi Musul'a da Türk valiler tayin etmişlerdir⁴⁹. Halife el-Mutemed, Türk kumandanı *Asategin*'i Musul vilâyetine vâli tâyin etmişse de Asategin Musul'a kendisi gitmeyip, vekâleten oğlu *Edgütegin*'i göndermiştir. Fakat Musul halkı onu istemeyince Edgütegin Musul'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu arada Musullular başlarına *Yahya b. Süleyman*'ı getirmişlerdi. Asategin'in Musul'a gönderdiği *Haysam b. Abdullah* da muvaffak olamayarak geri döndü. Nihayet; Asategin tarafından *İshak b. Eyyüb* kumandasında Musul'a gönderilen 20000 kişilik bir kuvvet şehre girdi ise de burada tutunamayarak az sonra

⁴⁶ Belâzuri, *age.*, s.477.

⁴⁷ Honigmann, *agm.*, s.739.

⁴⁸ Honigmann, *agm.*, s. 739.

⁴⁹ Mükrimin Halil, *Musul ve El-Cezire'de Oğuz Türkleri*, s.1-2. (Basım yeri ve basım tarihi belli olmayan bu doküman Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde bulunmaktadır).

çıkarıldılar⁵⁰.

Bir süre sonra Musul'da yağmacı Kürt aşiretleri tehlikesi ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine halife *Muktefi* Hamdanilerden Hüseyin'in kardeşi *Ebu'l-Hayca Abdullah*'ı bunları itaat altına almakla görevlendirdi. Ebu'l-Hayca 905 (293) yılı muharrem ayı başlarında Musul'a vararak ertesi yıl Kürtleri itaat altına aldı. Reisleri Muhammed b. Bilal de baş eğmek zorunda kaldı⁵¹.

2.5. Hamdaniler Dönemi

905 (293) tarihinden itibaren Musul'un idâresi Hamdaniler'in eline geçmiştir. Zira, bu tarihte Ebu'l-Hayca Abdullah Musul vâililiğine atanmış ve Abbasilere tâbi olarak burayı idâre etmiştir. Ebu'l-Hayca bu görevini, 920 (308) yılından itibaren oğlu Hasan'a bırakmışsa da kısa aralıklarla vefatına kadar (929 / 317) vâililiğini sürdürmüştür⁵².

Daha sonra Nasirü'd-Devle ünvanını alan Hasan devrinden itibaren ise, Hamdaniler Musul'da bağımsız olarak hüküm sürmüşlerdir (929 / 317). Nasirü'd-Devle'nin 968 (358)'de vefat etmesi üzerine yerine oğlu *Ebu Tağlib Fazlullah (el-Gazanfer)* geçmiştir. Fakat, *Büveyhliler*'le yapılan muhtelif savaflara katılan el-Gazanfer mağlup olunca Irak'ı terke mecbur kalmış ve 979 (369)'da da Suriye'de vefat etmiştir. Böylece Hamdaniler'in Musul'daki hâkimiyetleri bir süre son bulmuştur. Çünkü, el-Gazanfer'in ölümünden sonra *kardeşleri Ebu Tahir İbrahim ve Ebu Abdullah el-Hüseyin* Büveyhiler'in hizmetine girmişlerdi⁵³.

Bu arada Mervaniler hanedanının kurucusu olan reis *Bâd* (Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Dustek) Büveyhiler'den Amid, Meyafarikin ve Nusaybin şehirlerini aldığı gibi Musul'u da ele geçirmiştir. Fakat Bâd Bağdat'ı almaya kalkışınca (Safer 374 m. Temmuz-Ağustos 984) ağır bir mağlubiyete uğradı ve Musul'u da boşaltmaya mecbur kaldı⁵⁴.

Diğer yandan, 989 (379)'da Büveyhiler'in başına geçen Bahaü'd-Devle, Hamdaniler'in Musul'a geri dönmelerine izin verince, Hamdaniler Bahaü'd-Devle'nin bu hatasını iyi değerlendirip tekrar Musul'a hâkim oldular. Fakat bu hâkimiyetleri uzun sürmeyecektir. Çünkü, Mervani hükümdarı Bâd Musul'a hâkim olmak için 990-991 (380)'de

⁵⁰ Honigmann, *agm.*, s.739.

⁵¹ Honigmann, *agm.*, s.740.

⁵² M. Sobernheim, "Hamdaniler", *İA.*, C. 5/1, İstanbul 1993, s.179.

⁵³ Sobernheim, *agm.*, s.180.

⁵⁴ K. V. Zetterstéan, "Mervaniler", *İA.*, C.7, İstanbul 1993, s.780.

tekrar harekete geçmişti⁵⁵.

Bunun üzerine iki Hamdani kardeş olan Ebu Tahir İbrahim ile Ebu Abdullah el-Hüseyin, *Ben-i Ukayl* emiri *Ebu'l-Zevvâd* (Muhammed b. el-Musayyib)'dan yardım istediler. Ebu'l Zevvâd yardım yapmayı kabul edip karşılığında Ceziret-i b. Ömer, Nusaybin ve Balad şehirlerini aldı. Bâd, Musul hâkimi bulunan Hamdaniler'e mağlub olduğu gibi, kendisi de bu savaşta ölmüştür. Bâd'ın yerine yeğeni *Ebu Ali el-Hasan* geçip, Hamdanilerle mücadeleyi sürdürmüştür. Bu mücadele sonunda, Hamdanî Ebu Abdullah esir edilmiştir. Ebu Tahir ise Nusaybin'de bulunan Ukayli Hükümdarı Ebu Zevvâd'ın himayesine sığınmak için yanına gidince yakalanıp, oğlu ve bütün taraftarlarıyla beraber öldürüldü. Böylece, Ebu Zevvâd Musul'u ele geçirmiş ve bundan sonra Musul'da Ukayliler idaresi başlamıştır (996 / 386)⁵⁶.

2.6. Ukayliler Dönemi

Ukayli hükümdarı *Ebu Zevvâd* 996 veya 997 (386-387)'de öldü. Yerine kardeşi *el-Mukallad* geçti. Bu zat da 1000-1001 (391)'de bir suikast sonucu öldürülünce yerine büyük oğlu *Karvaş* Musul emiri olarak tanındı. Karvaş, Musul'da 50 yıl emirlik yapmış, ancak 1050-1051 (442) yılında kardeşi *Ebu-Kâmil Baraka* ile yaptığı savaşı kaybedince, Musul'a *Ebu-Kâmil* emir olmuştur. Fakat, Kâmil 1052 (443)'de ölünce yerine *Kureys*, bunun da 1061 (453)'de ölmesi üzerine yerine oğlu *Müslim* Musul emiri olmuştur⁵⁷.

Müslim zamanında Ukayliler devleti en büyük genişleme imkânını bulacak, fakat bu uzun sürmeyecektir. Zira Müslim'in ölümünden sonra, daha önce hapiste bulunan kardeşi İbrahim kurtulup kendini Musul emiri ilân etmiştir. Ancak, 1089-1090 (h. 482)'da Selçuklu sultanı Melikşah, onu yakalatıp hapse atacak ve yerine Fahrü'd-Devle b. Cahir'i Musul'a vâli olarak gönderecektir⁵⁸. Öte yandan, Melikşah'ın ölümünden (1092 / 485) sonra, İbrahim tekrar hürriyetine kavuşup Musul'a dönecektir.

Bu arada Melikşah'ın teyzesi olup, Müslim'den dul kaldıktan sonra İbrahim'le evlenmiş bulunan Safiye, Melikşah'ın ölümü üzerine Müslim'den olan oğlu Ali ile Musul'a geldi. Fakat Müslim'in diğer oğlu olan Muhammed de aynı şekilde Musul'u istediği için, şehir halkı ikiye ayrıldı ve yapılan savaşta Muhammed kaçmak zorunda kalmış, Ali ise Musul'u elde etmiştir⁵⁹. İbrahim bunu öğrenince Safiye ile müzakerelere girişti. Bu sırada Selçuklu

⁵⁵ Ali Sevim, "Tarihî Meyyâfarikin ve Amid'in Mervanlılar Bölümünün Yayını Münasebetiyle", *VI. Türk Tarih Kongresi*, TTKB., Ankara 1967, s.173.

⁵⁶ Zetterstéen, *agm.*, C.13, s.18.

⁵⁷ M. Sobernheim, "Müslim", *İA.*, C.8; İstanbul 1993, s.822; Zetterstéen, *agm.*, s. 781.

⁵⁸ Zetterstéen, *agm.*, s. 781.

⁵⁹ Zetterstéen, *agm.*, s. 781.

prensi Tutuş, İbrahim'den kendisini sultan tanınmasını istedi. İbrahim, Tutuş'un emrine girmek istemeyince iki taraf silaha başvuracaklardır. Musul yakınlarındaki Muzayyi mevkiinde yapılan savaşta İbrahim esir edilip öldürüldü. Musul'u alan Tutuş buraya Ali b. Müslim'i vâli olarak tâyin edecektir⁶⁰.

Fakat, kısa bir süre sonra Muhammed b. Müslim Musul'a hâkim olmak için kardeşi Ali b. Müslim ile mücadeleye girişecek ve bunun için Selçuklu kumadanı Kür-Boğa'dan yardım alacaktır. Ukayliler'den bu iki kardeşin mücadelesi sonucunda Muhammed b. Müslim öldürülmüş ve Ali b. Müslim de Musul'u terk etmek mecburiyetinde kalmıştır (1096 / 489)⁶¹.

Böylece Musul'daki 100 yıllık Ukayliler idaresi son bulmuş, yerine Selçuklu hakimiyeti teessüs edilmiştir.

2.7. Büyük Selçuklular Dönemi

Selçuklu devleti kurulduktan sonra, Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah zamanlarında Türkistan'dan Horasan, İran ve Azerbaycan istikametlerine planlı bir şekilde Türkmenler (Oğuzlar) sevk edilmiştir.

Bu Oğuzlardan bir kısmı Göktaş, Mansur ve Oğuzoğlu kumandasında, Ukayloğulları ailesinin elinde bulunan Musul üzerine yürüdüler. Şehrin işgal ve yağmalanmasından korkan emir Kırvaş (kureyş) kendine yardıma gelen Diyarbekir Mervanlı emiri Nasru'd-Devle Ahmed ile birlikte onları karşıladı ise de bozguna uğrayıp yenildi (1042)⁶². Bu zaferden bir yıl sonra (1043 / 435) Musul üzerine yürüyen Türkmenler şehir hâkimi Kırvaş'ı yenip şehre bir süre hâkim oldular ve hutbeyi Tuğrul Bey adına okuttular⁶³. Az sonra Musulluların bir hareketini Oğuzlar sert bir şekilde cezalandırdılar. Bu durum karşısında Bağdat'ta oturan Büveyhi hükümdarı Celalu'd-Devle ve Diyarbekir hükümdarı Nasru'd-Devle Tuğrul Bey'e bu Oğuzları şikâyet ettiler. Bunun üzerine Tuğrul Bey Mervanlı emirine gönderdiği mektupta: *“Türkmenler'e ulaklarla buyruk gönderip onların memleketlerinden çıkmalarını bildireceği”* vaadinde bulundu. Fakat bu sırada Musul emiri Kırvaş etraf emirlerden aldığı yardımlar ile Türkmenleri büyük bir bozguna uğrattı. Kadın ve çocukları ile birlikte çoğunu öldürdü (1044 / 435)⁶⁴.

⁶⁰ Ali Sevim, “Tutuş”, *İA.*, C. 12/2, İstanbul 1993, s.136; Zetterstéen, *agm.*, s. 781.

⁶¹ İbrahim Kafesoğlu, “Kür-Boğa”, *İA.* C. 6, İstanbul 1993, s.1085; Zettersteen, *agm.*, s.781.

⁶² Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTKB, Ankara 1989. s.16.

⁶³ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul, 1980, s.95; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti*, İstanbul 1994, s.16.

⁶⁴ *Urfulı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigorun Zeyli (1136-1162)*, (Çeviren: Hrant D. Andreasyon), TTKB., Ankara 1987, s. 82; Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s.120; Sümer, *age.*,1980, s. 95; Sevim,

Bu arada Abbasi halifesi Kaim bi-Emrillah Bağdat'ta Büveyhiler ve Türk askerleri kumandanı Arslan Besasiri'nin baskısına maruz kalmıştır. Besasiri ayrıca Mısır'daki Fatimi devleti ile de temasta idi. Bu durum karşısında halife ısrarla Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir. Tuğrul Bey harekete geçip Aralık 1055 (Ramazan 447)'de Bağdat'a girdi. Arslan Besasiri Sultanın geldiğini haber alınca Hille'ye sonra da Rahbe'ye çekilmiştir⁶⁵.

Selçuklular'ın Bağdat'a hâkim olmaları Mısır Fatimileri'ni ve aşırı şiiiler'i harekete geçirdi. Besasiri Rahbe'de bir ordu meydana getirdi. Bir kısım Arap emirleri de siyasi menfaat veya şii temayüller ile onunla iş birliği yaptılar. Kurulan bu şii cephesine karşı Tuğrul Bey Kutalmış ile Musul emiri Kureyş'i sefer için görevlendirdi. Sincar civarında 1057 başında (448) Arslan Besasiri ile yapılan savaşta Kutalmış bozguna uğradı. Şii temayüllü Sincar halkı bozulan Oğuzlar'a ve hatta yaralılara büyük işkenceler yaptılar. Musul emiri Kureyş de onlara katıldı. Kutalmış Musul istikametinde uzaklaşırken Şiiiler Musul'a girip Fatimî halifesi adına hutbe okuttular⁶⁶.

Bu bozgun haberi üzerine Tuğrul Bey büyük bir ordu ile Arslan Besasiri üzerine sefere çıktı (1057). Besasiri tekrar Rahbe'ye kaçtı. Tuğrul Bey Sincar ve Cizre'yi aldıktan sonra İbrahim Yınal'ı Musul Valiliğine tayin ederek Bağdat'a döndü (23 Aralık 1057)⁶⁷.

Diğer yandan, Tuğrul Bey'in merkeziyetçi siyasetine karşı Selçuklu Şehzadeleri isyan etmişlerdir. Nitekim Tuğrul Bey Musul seferinde iken amcazadesi Kutalmış'ın kardeşi Resul-Tekin merkeziyetçi idareye karşı ayaklanmış fakat üzerine gönderilen Hezaresb'e yenilerek Bağdat'a sevk edilmiştir. Bu isyanın bastırılmasından kısa bir süre sonra, İbrahim Yınal da Musul'dan ayrılarak isyan etmeye hazırlanmış, fakat halifenin ve Tuğrul Bey'in elçileri onu harekete geçmeden Bağdat'a dönmeye ikna etmişlerdir⁶⁸.

İbrahim Yınal'ın Musul'dan ayrılmasından sonra Kuzey Irak'ın idaresi ve kumandanlığına tayin edilen Erdem ve Aytekin'in emrinde az bir kuvvet kaldığı için Arslan Besasiri ve Kureyş Musul'u kuşattılar. Dört ay süren muhasara ve beliren açlığa dayanamayan Erdem ve Aytekin Bağdat'a kaçmak zorunda kaldılar. Bunun üzerine Tuğrul Bey ikinci Musul seferini yapmağa mecbur kaldı. Besasiri ve Kureyş Musul'u tahrip ederek kaçtılar⁶⁹. Şehir tekrar sultanın eline geçti. Tuğrul Bey buradan Nusaybin üzerine yürüdü. Ancak,

age., s.16.

⁶⁵ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTKB., Ankara 1991, s. 50.

⁶⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s.134; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA.*, C.12/2, İstanbul 1993, s. 34.

⁶⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 135; Merçil, *age.*, s. 50; Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul 1996, s. 48.

⁶⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 136.

⁶⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 136.

İbrahim Yınal'ın isyan etmesi üzerine Hemedan'a hareket etmek zorunda kaldı. Bundan faydalanan Besasiri Bağdat'a girerek, hutbeyi Fatımi hükümdarı el-Mustansır adına okuttu. Böylece Irak'taki Selçuklu hakimiyeti çöküntüye uğramışsa da İbrahim Yınal isyanını bastıran Tuğrul Bey, tekrar 1059'da Bağdat'a girmiş ve halifeyi tahtına oturtarak buradaki hakimiyetini de tekrar sağlamış ve 1060 yılında Besasiri'yi de öldürmüştür⁷⁰.

Ukayli emiri Kureyş 1061'de ölünce yerine oğlu Müslim Musul valisi olmuştur. Öte yandan Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey de 1063 yılında ölmüş ve yerine Alparslan Sultan olmuştur.

Sultan Alparslan zamanında, Müslim b. Kureyş Selçuklulara tabi olarak Musul ve havalisindeki idaresini sürdürmüştür. Ancak, bir ara Sultan Alparslan'la Kureyş'in arasının açılması üzerine Musul ve havalisinin idaresi elinden alınmış fakat, Müslim'in Hemedan'a gidip sultandan af dilemesi üzerine tekrar eski yerlerin idaresi kendisine verilmiştir⁷¹.

1072 yılında ölen Alparslan'ın yerine Melikşah geçmiştir. Melikşah'ın lütfuyla Musul'dan başka Haleb'in de idaresini alan ve Selçukluların da damadı olan Müslim (Şerefü'd Devle)'nin gerek Mısırlılarla münasebet kurması gerekse Selçukluların 1084'te Mervaniler üzerine yaptıkları sefer sırasında Mervanilere yardım etmesi Melikşah'ı kızdırmıştır. Bunun üzerine, Müslim'in yerine Amidü'd-Devle'yi Musul'a tayin etmiştir. Amimdü'd-Devle 1084-1085 (477)'de Ak-Sungur ve diğer Türk beyleri ile birlikte Musul'a gelerek, şehri mücadelesiz aldı⁷². Arkasından Melikşah da Musul'a girmiştir. Ancak bu sırada kardeşi Tökeş (Tekiş)'in Horasan'da isyan etmesi üzerine dönmek zorunda kalan Melikşah, Müslim'in huzura gelip yer öpmesi ve af dilemesi neticesinde, Halep de dahil, eski memleketleri bir tevki ile tekrar kendisine verildi⁷³.

Sultan Melikşah 1086'da Porsuk, Bozan ve Aksungur ile birlikte Musul'a ve oradan Halep'e hareket etti. Haleb'i Aksungur'a, Antakya'yı Yağısıyan'a, Urfa'yı Bozan'a ve Musul havalisini de Çökermiş'e ikta etti⁷⁴.

Sultan Melikşah'ın 1092'de ölmesi üzerine başlayan taht kavgaları sonucu hakimiyeti eline geçiren Berkıyaruk 1093 yılında Musul valiliğine Kür-Boğa'yı tayin etti⁷⁵.

Bu arada Selçuklu prenslerinden Tutuş Ukayloğulları'ndan İbrahim ile Musul

⁷⁰ Köymen, *agm.*, s. 34; Saatçi, *age.*, s. 50.

⁷¹ Mehmet Altay Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, C. 1, Ankara 1983, s. 120.

⁷² İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA.*, C.7, İstanbul 1993, s. 669.

⁷³ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 204; Merçil, *age.*, s. 50; Kafesoğlu, "Melikşah", s. 669.

⁷⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s.207.

⁷⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s.229.

civarında yaptığı savaşı kazanarak (1093 / 486) yine Ukayloğulları'ndan olan Ali b. Müslim'i Musul'a vali olarak tayin etmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Ali b. Müslim'in kardeşi olan Muhammed b. Müslim Musul'a hâkim olmak için Ali ile mücadeleye girerek Kür-Boğa'dan yardım isteyecektir. Kür-Boğa Muhammed b. Müslim'e yardım vaad edecek fakat sonra onu tevkif ederek Musul'u kuşatacaktır. Ancak, bunda başarılı olamayacaktır. Nihayet, Kür-Boğa kendi hakimiyeti için engel olarak gördüğü Muhammed'i öldürterek tekrar Musul'u kuşatacaktır. 9 ay süren muhasaradan sonra, Musul açlık yüzünden teslim olacak (1096 / 489), Ali b. Müslim de şehri terk etmek mecburiyetinde kalacaktır⁷⁶. Böylece Musul'daki Ukayloğulları'nın idaresi temelli bitmiş ve Selçuklular buraya tamamen hâkim olmuşlardır.

Kürboğa'nın 1102 (495)'de ölmesi üzerine yerine Çökürmüş Musul hâkimi olmuştur⁷⁷.

Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk öldükten sonra çıkan taht kavgaları sonunda Muhammed Tapar 1105 yılında Sultanlığı el geçirdi.

Fars ve Huzistan bölgesinde bağımsız bir şekilde hüküm süren Emir Çavlı Sakavu da Sultan Muhammed Tapar'a biat etmişti. Sultan bu davranışından memnun kalarak Musul bölgesinin idaresini ona verdi (Eylül-Ekim 1106 / Muharrem 500). Fakat Musul hâkimi Çökürmüş bu tayinden memnun olmayarak karşı koymaya çalıştı. Ancak Çavlı tarafından öldürüldü. Musul ileri gelenleri Çökürmüş'ün 11 yaşındaki oğlu Zengi'ye vali olarak itaat ettiler. Ayrıca Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'a haber göndererek Musul'u teslim edeceklerini bildirdiler. Bu sırada fetihleri dolayısıyla Malatya'da bulunan Kılıçarslan bu çağrıya uyarak süratle Musul'a yöneldi. Nusaybin'de bir süre kalan Kılıçarslan burada kendisini karşılayan ve itaatlerini arz eden Musul ileri gelenleriyle birlikte şehre gelip Sultan Muhammed Tapar adına okunan hutbeyi kendi adına değiştirdi. Ayrıca, oğlu Melikşah'ı Musul'a vali ve Şehrizar'lı Muhammed b. Kasım'ı da kadı tayin etti⁷⁸. Böylece, Musul Büyük Selçuklu yönetiminden çıkıp Anadolu Selçuklu hakimiyetine geçmiş oldu (19 Nisan 1107 / Recep 500)⁷⁹.

Anadolu Selçuklularının Musul'daki hakimiyetleri çok kısa sürecektir. Zira, Çavlı Halep meliki Rıdvan ile iş birliği yaparak Kılıçarslan'a karşı harekete geçecektir. Habur ırmağı kıyısında yapılan savaşta Kılıçarslan yenilmiş ve habur ırmağında boğulmuştur. Bu

⁷⁶ Kafesoğlu, "Kür-Boğa", s.1084-1085; Zettersteen, *agm.*, s.18.

⁷⁷ Urfalı Mateos, *age.*, s. 223.

⁷⁸ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s.88.

⁷⁹ Sevim, *age.*, s.205; Merçil, *age.*, s.64; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (çeviren: Fikret Işıltan), C. II, TTKB., Ankara 1989, s.91.

zaferden sonra Çavlı Büyük Selçuklu İmparatorluğu adına yeniden Musul'a hâkim oldu. Kısa bir süre sonra Çavlı'nın itaatsizlik göstermesi üzerine, Muhammed Tapar onun yerine kumandanlarından Altuntiginoğlu Mevdud'u Musul'a tayin etti (1108-1109 / 502)⁸⁰. Emir Mevdud aynı zamanda Haçlılarla mücadele ile de görevlendirilmiştir.

Emir Mevdud Şam ulu Camii'nde kılınan cuma namazından çıkarken bir batini fedaisi tarafından öldürüldü (10 Ekim 1113). Sultan Muhammed Tapar bundan sonra Musul'un idaresini ve Haçlılar'la mücadele görevini Aksungur el-Porsuki'ye vermiştir. Ancak Aksungur, Türk emirleri arasındaki anlaşmazlık yüzünden Haçlılar karşısında başarısızlığa uğrayınca, Sultan Muhammed Tapar Hemedan emiri Porsuk oğlu Porsuk'u 1115 (408)'de Musul ve el-Cezire kumandanlığına tayin etti ⁸¹. Aksungur el-Porsuki de Rahbe'ye çekilmiştir.

2.8. Irak Selçukluları Dönemi

Büyük Selçuklu Sultan'ı Muhammed Tapar öldüğü zaman (1118 / 511), küçük yaştaki oğlu Mahmud devlet büyükleri tarafından Selçuklu tahtına oturtuldu. Diğer taraftan Sencer de Horasan'da Sultanlığını ilan etmiştir (14 Haziran 1118). Böylece, Büyük Selçuklu Sultanlığını ele geçirmek isteyen Sencer ve Mahmud birbirleriyle mücadeleye girişmişlerdir. Bu taht mücadelesi neticesinde yapılan Save savaşından sonra (11 Ağustos 1119), Büyük Selçuklu Devleti'nin başına Sencer geçmiş, yeğeni Mahmud b. Muhammed'e ise devletin batı ülkelerini bırakmıştı. Bu suretle Selçuklu hanedanının yeni bir kolu, Irak Selçukluları Devleti ortaya çıkmış oldu⁸².

Mahmud, Irak Selçuklu Devleti'nin Sultanı olduğu zaman daha 13-14 yaşlarında idi. Kardeşi Mesut ise, Musul, el-Cezire meliki olup, Ay-aba Cüyüş Bey de atabeyi idi. Ay-aba Cüyüş Bey efendisi Mesud Bey'i hükümdar ilan etmek düşüncesinde idi. Nihayet, 1120 (514)'de Mesud ile Cüyüş Bey isyan etmişler fakat, Mahmud'un kumandanı Aksungur Porsuki onları Esedabad civarında bozguna uğrattı. Ancak kendilerine dokunulmadı⁸³.

Musul'un idaresi 1121 (515) senesinde Cüyüş Bey'den alınarak tekrar Aksungur el-Porsuki'ye verildi. Porsuki 1126 (520) yılında Batıniler tarafından şehit edilmesine kadar bu görevini sürdürmüştür⁸⁴.

⁸⁰ Sevim, *age.*, s. 207-208; Runciman, *age.*, s. 91-92.

⁸¹ O. Turan, *age.*, s.143; Merçil, *age.*, s. 65.

⁸² Merçil, *age.*, s.66-67,72.

⁸³ Merçil, *age.*, s. 72.

⁸⁴ A. Z. Velidi Togan, "Aksungur", *İA.*, C. 1, İstanbul 1993, s. 276-278; O. Turan, *age.*, s. 154; Urfalı Mateos, *age.*, s. 354.

Sultan Mahmud, Aksungur el-Porsuki'nin yerine, onun oğlu İmadeddin Zengi'yi 1127 Eylül'ünde (521) Bağdat valiliğinden Musul Valiliği ve kumandanlığına tayin etti⁸⁵.

Irak Selçuklu devletinde Sultan Mahmud'dan sonra gelen Muhammed (öl. 1131), II. Tuğrul (öl. 1134) ve Mesud (öl. 1152) zamanları iç karışıklılar ve Bağdat halifeleri ile mücadeleler içinde geçti. Nihayet son hükümdar Sultan III. Tuğrul zamanında fiili iktidar Musul, Azerbaycan ve Fars atabeylerinde idi⁸⁶.

2.9. Zengiler Dönemi

Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın Halep vâlisi Ak-Sungur (öl. 1094)'un oğlu İmadüd'd-din Zengi Irak Selçuklu hükümdarı Mahmut tarafından 1127 (521) yılında Musul vâlisi ve aynı zamanda iki oğluna atabey olarak tayin edilmişti⁸⁷.

Zengi kısa zamanda Cizre kalesini, Nusaybin'i, Sincar ve Harran'ı aldıktan sonra, Haçlılara karşı müdafaa ettiği Halep'i de kendisine bağlayarak Kuzey Irak'tan Akdenize kadar uzanan bir devlet kurdu ki, bu devletin idare merkezi Musul idi. 1144'te Urfa'yı ele geçirerek Frank Kontluğu'nu ortadan kaldırdı. Ancak, Zengi 1146 (541) yılında Caber kalesini kuşatarken, muhafızlarından biri tarafından öldürülmüş ve ülkesi oğulları Nureddin Mahmud ve I. Seyfeddin Gazi arasında bölünmüştür. Mahmud, merkezi Halep olmak üzere Suriye'yi, Seyfeddin Gazi ise merkezi Musul olmak üzere el-Cezire'nin idaresini ele aldılar⁸⁸.

I. Seyfeddin Gazi Kasım 1149 (544)'da Musul'da öldü. Yerine büyük kardeşi Kutbeddin Mevdûd geçti. Ancak bazı emirler Nureddin Mahmud'un atabey olmasını istiyorlardı. Nitekim bu emirlerden Sincar vâlisi Şemseddin Muhammed, Nureddin'i davet ederek şehri ona teslim etti. Mevdûd de ordusu ile harekete geçmişti. Neticede iki taraf arasındaki anlaşmazlık barış yolu ile çözüldü. Nureddin Sincar'ı kardeşi Mevdûd'a terk ederken, buna karşılık Humus ile Rakka'yı alıyordu⁸⁹.

Kutbeddin Mevdûd 6 Eylül 1170 (22 Zilhicce 565/566)'de öldü. Ölmeden önce yerine büyük oğlu II. İmadeddin Zengi'nin geçmesini vasiyet etmişti. Fakat, naibi Fahreddin Abdulmesih ve Mevdûd'un eşinin tesiriyle atabeylik küçük oğlu II. Gazi'ye verildi. Bunun üzerine, II. İmadeddin Zengi Nureddin Mahmud'u yardıma çağırmış ve Nureddin 14 Eylül 1170 (566)'de Musul'a yürüyerek şehri kuşatarak almıştır. Neticede bir anlaşmaya varılmış ve

⁸⁵ O. Turan, *age.*, s. 154; Runciman, *age.*, s. 149; Mateos, *age.*, s. 286.

⁸⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *Türk Dünyası El Kitabı I*, Ankara 1992, s. 283.

⁸⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Atabeylikler", *Türk Dünyası El Kitabı I*, s. 296; Merçil, *age.*, s.215.

⁸⁸ Kafesoğlu, "Atabeylikler", s. 297; Merçil, *age.*, s. 217.

⁸⁹ Merçil, *age.*, s. 217.

buna göre; Seyfeddin Gazi'ye Musul, II. İmadeddin Zengi'ye de Sincar bırakılmıştır⁹⁰.

1174 (570)'de Suriye emirlerinin Selahaddin Eyyubî'yi Şam'a davet etmeleri üzerine Selahaddin gelip Şam'a hâkim olmuştur. Selahaddin'in bu havalide daha başka yerleri ele geçirmesi, Musul hâkimi Seyfeddin II. Gazi'yi telaşlandırmış ve Eyyubî ile mücadale etmek için kuvvet toplamıştır. Nihayet iki taraf orduları Halep'in güneyindeki Cibâl el-Türkman'da karşılaştılar (22 Nisan 1176 / 10 Şevval 571). Bu savaşta Seyfeddin II. Gazi mağlup olup Musul'a geri çekilmek zorunda kalmış⁹¹ ve kısa bir süre sonra da ölmüştür.

Atabey Seyfeddin II. Gazi, Selahaddin Eyyubi tehlikesinden endişe duyduğu için Atabeyliği kardeşi İzzeddin Mesud'a vâsiyet etmiş, ölünce bu vasiyeti yerine getirmiştir.

1182 yılında Zengiler ülkesi üzerine sefer düzenleyen Selahaddin Eyyubi, Hıms, Rakka, Suruc ve Nusaybin'i zaptettikten sonra, Musul'u da kuşatmış ancak bir aylık kuşatmadan sonuç alamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır⁹².

Selahaddin Eyyubi 1185 (581)'de Musul'u ikinci kez kuşatmışsa da yine başarılı olmamıştır. Ancak, Selahaddin yılmayıp Ekim/ Kasım 1185 (Şaban 581)'de Musul'u üçüncü defa kuşattı. Fakat hastalanması yine sonuç almasına engel oldu. Musul hâkimi İzzeddin Mesud uzun süre Selahaddin'e karşı koyamayacağını anladığında anlaşma yolunu tercih ederek, Şubat 1186'da bir elçilik heyeti gönderdi. Neticede iki taraf anlaştilar. Buna göre; İzzeddin Mesud, Selahaddin'in tâbiyetine girerek bölgesindeki hâkimiyetini sürdürecektir, ancak Musul'un güneyinde aralarında Şehrizer ve Erbil'in de bulunduğu şehirler Selahaddin tarafından tâyin olunan emirlerle idare edilecekti⁹³. Böylece Musul atabeyleri olan Zengiler 1185 senesinden itibaren Eyyubilerin metbuû olarak hâkimiyetlerini sürdürecektir.

İzzeddin Mesud, Selahaddin'in 1193'te ölümünden sonra kaybettiği toprakları geri almaya teşebbüs ettiyse de hastalanarak Musul'a döndü ve 28 Ağustos 1193 (27 Şaban 589)'de öldü. Yerine oğlu Nureddin Arslanşah Musul Atabeyi oldu.

Nureddin Arslanşah'ın Musul'daki hâkimiyeti 18 yıl sürmüş, Ocak 1211 (Recep 607)'de ölünce yerine oğlu el-Melik el-Kahir İzzettin Mesud atabey olmuştur. Devlet işlerini de Bedreddin Lu'lu yürütecekti. Melik el-Kahir 1218 Temmuz'unda (615) öldü. Ölmeden önce yerine oğlu Nureddin II. Arslanşah'ın geçmesini vâsiyet ve naip olarak da Lu'lu'yu tâyin

⁹⁰ Merçil, *age.*, s. 218.

⁹¹ Merçil, *age.*, s. 218-219; Runciman, *age.*, s. 342; Sobernheim, "Salahaddin Eyyubi", *İA.*, C.10, İstanbul 1993, s.106.

⁹² Runciman, *age.*, s. 363; Merçil, *age.*, s.219.

⁹³ Merçil, *age.*, s. 220; Runciman, *age.*, s. 373.

etmişti⁹⁴.

Nureddin II. Arslanşah'ın Musul'daki hükümranlılığı bir yıl sürmüştür ve 1219 yılında ölmüştür. Yerine Lu'lu tarafından üç yaşındaki kardeşi Nasıreddin Mahmud geçirildi. Nasıreddin Mahmud'un 1221-1222 (veya 1233-1234)'de ölmesi üzerine Zengiler'in Musul'daki hakimiyetleri de sona erecek ve Zengiler Devletini yıllarca fiili olarak idare eden Lu'lu 1233 (631)'den itibaren Musul'da müstakil olarak hüküm sürmeye başlayacaktır.

Lulu'nun Musul'daki hakimiyeti 1259 yılına kadar sürmüştür. Bu arada Hülagu 1258'de Bağdat'ı alıp Abbasiler devletine son verdikten sonra bu havalide fetihlerini devam ettirmiştir. Bu büyük Moğol tehlikesi karşısında Lu'lu 1259'da Hülagu'nun metbuiyetine geçerek Musul'u muhtemel bir tahripten kurtarmıştır⁹⁵. Ancak Lu'lu'nun 1260'ta ölmesi üzerine yerine oğlu Melik Salih İsmail geçecek ve bunun zamanında Moğollar 1261-62'de Musul'u fethederek buradaki Lu'lu hanedanı hakimiyetine son vereceklerdir.

Öte taraftan, Zengiler döneminde Musul'un önemli bir gelişme gösterdiğini ve büyük imara tabi tutulduğunu görmekteyiz. Gerçekten Zengiler'in sağladığı emniyet ve huzur ortamı sayesinde ticari faaliyetler artmış ve Musul Orta-Doğu ile Yakın-Doğu arasında büyük bir ticaret merkezi olmuştur⁹⁶.

Ayrıca Zengiler döneminde Musul şehrinin birçok yapılarla süslendiğini görmekteyiz. Nitekim İmadeddin Zengi şehirde saraylar yaptırmış, surlara yeni bir kapı açarak buna *el-İmadiye* adını vermiştir. Zengiler'in yaptıkları bu yapılar arasında çok sayıda medresenin de olduğu dikkatleri çekmektedir. Seyfeddin I. Gazi Musul'da *el-Atika* adı ile anılan medreseyi yaptırmıştır. Diğer tanınmış bir medrese de Zeyneddin Ali Küçük'ün Musul'daki *el-Medreset el-Zeyniyye*'sidir⁹⁷.

2.10. İlhanlılar Devri

1206 yılında toplanan Moğol kurultayında Cengiz Han İmparator seçilmiştir. Cengiz Han kısa bir zamanda Orta Asya'da hakimiyetini kurmuş, istila alanlarını genişletmiş ve çeşitli bölgelere kuvvetler sevk etmiştir. Bu fetih çalışmaları kendisinden sonra da devam etmiştir.

Eski geleneğe göre devlet sülalenin ortak malı sayıldığından, Cengiz daha hayatta iken

⁹⁴ K. V. Zetterstéén, "Lü'lü", *İA.*, C.7, İstanbul 1993, s. 108; Merçil, *age.*, s. 220-222; Saatçi, *age.*, s. 65.

⁹⁵ Honigmann, *agm.*, s.740.

⁹⁶ Merçil, *age.*, s. 224; Hüseyin Ali al-Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabekler Hakimiyeti*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü'nde Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1975, s. 198-201.

⁹⁷ Merçil, *age.*, s.235.

türlü bölgeleri oğulları arasında taksim etmiştir. Kağanlık kuvvetli olduğu yıllarda Cengiz'in oğulları merkeze bağlı kalmış, fakat merkez zayıflayınca imparatorluk dört kısma ayrılmıştır ki, bunlardan biri de Hülagu ailesinin kurduğu İlhanlılar Devletidir⁹⁸.

Cengiz İmparatorluğunun büyük kağanlarından Mengü Kağan (hükümdarlığı: 1251/52-1259) 1253'te kardeşi Hülagu kumandasında büyük bir orduyu İran'a göndermiştir. Hülagu 1256'da Amu Deryayı geçti ve İran ile Kafkasya'daki küçük yerli beyler onun hakimiyetini tanıdılar. Böylece merkezi Azerbaycan'da (Tebriz'de) olmak üzere bu tarihte İlhanlı Devleti kuruldu⁹⁹.

Hülagu 1258'de Bağdat'ı fethedip Abbasi devletine son verdiği sırada Musul emiri Melik Salih (Lu'lu'nun oğlu) Moğol tehlikesine karşı Baybars'la ittifak kurmuştur. Bunun üzerine Moğollar 1260 yılında Sundagu Noyan kumandasındaki bir orduyu Musul üzerine göndermişlerdir. Melik Salih müdafaa için kuvvet toplamaya koyulmuş, ayrıca bizzat Baybars'a giderek yardım istemiştir. Moğollar Musul'u uzun ve şiddetli bir muhasaraya tabi tuttıkları zaman Baybars, Fahreddin el-Baranlu kumandasında bir yardım kuvveti gönderdi. Fakat, bunu haber alan Moğollar Sincar'a bir tümen asker gönderip Baranlu'yu bozguna uğrattılar. Moğolların muhasarası on iki ay gibi uzun bir süre devam edince, Musul'da açlık çekilmez bir hal aldı. Bunun üzerine Melik Salih bir çıkış hareketi yaptı. Fakat yakalanarak öldürüldü. Moğollar Musul'a girip büyük bir katliam yaptılar ve şehrin surlarını yıktılar¹⁰⁰.

Hülagu Han'dan itibaren Doğu-Anadolu bölgesi başlıca iki askeri eyalete ayrılmıştı. Bunlardan biri Diyarbekir eyaleti idi ki, merkezi Musul olan bu eyalet, Musul, Mardin ve Diyarbekir bölgelerini ihtiva ediyordu. Diğer ise merkezi Ahlat olan Van bölgesi eyaleti idi¹⁰¹.

1296 yılında Diyarbekir valisi Mulay idi. Mulay 1312 yılında ölünce Diyarbekir eyaleti Sutay Noyan'a verildi. Sutay Noyan iyi idaresi ile kısa zamanda büyük şöhret kazandı. 1332 yılında Musul'da ölünce yerine uyrat beylerinden Ali padişah vali olmuştur. Bununla beraber Sutay'ın Barımbay, Hacı Tugay ve Fulad adlı üç oğlu Diyarbekir eyaletinin bir kısmı (Musul da dahil) ile Ahlat bölgesinde hâkim olmaya devam etmişlerdir¹⁰².

Ali padişah Hülagu neslinden Musa'yı Han ilan etmiştir. Fakat kendisinin can düşmanı

⁹⁸ Ahmet Temir, "Türk Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Dünyası El Kitabı I*, s. 389.

⁹⁹ Temir, *agm.*, s. 390-391; O. Turan, *age.*, s. 98.

¹⁰⁰ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev.: Kemal Köprülü), TTKB., Ankara 1978., s.74; O. Turan, *age.*, s.186-187.

¹⁰¹ Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, C. I, TTKB., Ankara 1984, s. 33.

¹⁰² Sümer, *age.*, 1984, s. 33-34.

olan Sutay'ın oğulları Barımbey ve Hacı-Tugay, Memalik-i Rum valisi olan Celayir emir Şeyh Hasan ile ittifak ederek Musa Han'ı ve beylerbeyi Ali Padişahı devirdiler. Şeyh Hasan Azerbaycan, Arran ve Irak-ı Acem'e hâkim olduğu sıralarda Barımbey ve Hacı Tugay da Ali padişahın Diyarbekir'de yerine vekil bıraktığı kardeşi Seyffüddin Hafız'ı mağlup ederek bu eyaleti ve Van-Erzurum bölgelerini ellerine geçirmiş ve buraları müstakilen idare etmeye başlamışlardır. Böylece başlayan Sutaylılar'ın hakimiyeti Musul'dan Erzurum'a kadar uzanmıştır¹⁰³.

Fakat çok geçmeden Sutaylılar arasında şiddetli bir iç mücadele başlamıştır. Bu mücadele Sutay'ın oğlu Hacı-Tugay ile yeğeni Barımbay'ın oğlu İbrahim-Şah arasında cereyan ediyordu. Hacı-Tugay Musul, Ahlat ve Erzurum taraflarını, yeğeni İbrahim-Şah da Diyarbekir bölgesini ellerinde tutuyorlardı. Bu mücadele neticesinde İbrahim-Şah amcasını 1343 (744) yılında öldürmüş ve Musul'a hâkim olmuştur¹⁰⁴.

İbrahim-Şah 1350 (752) yılında vefat etti. Yerine Hacı-Tugay'ın oğlu Pir Muhammed emir olmuştur. Fakat Pir Muhammed maiyetindeki beylerin ileri gelenlerinden Hüseyin Bey tarafından öldürüldü ve Hüseyin Bey emir oldu. Hüseyin bey 1351 (752) yılı güz mevsiminde Karakoyunlular'dan Bayram Hoca tarafından öldürüldü. Bunu müteakip Bayram Hoca Musul'u ele geçirmek istediye de Hüseyin bey'in yeğeni Ordu-Buğa daha önce davranarak Musul'a hâkim oldu¹⁰⁵.

Nihayet Celayirliler 1366 (767)'da Musul'a hâkim olup buradaki İlhaniler hakimiyetini sona erdirmişlerdir.

2.11. Celayirliler Devri

Celayirliler Moğollar'ın büyük bir şubesi olup, Şeyh Hasan tarafından 1339-1340 (740)'da Bağdat'ta kurulmuştur. Şeyh Hasan Bağdat'a hâkim olduktan sonra 1356 (757)'da vefatına kadar müstakil olarak hüküm sürdü¹⁰⁶.

1356'da babası Şehy Hasan'ın yerine geçen Şeyh Üveys 1357-1358 (759)'de Azerbaycan ile Tebriz'i Altın-Ordu'dan aldı. Sultan Üveys 1366 (767) baharında Bağdat'tan hareketle Tikrit'i aldıktan sonra Musul önüne geldi. Şehirde Karakoyunlu Bayram Hoca'nın kardeşi Berdi Hoca bulunuyordu. Celayir hükümdarı şehri fazla bir mukavemete maruz

¹⁰³ Sümer, *age.*, 1984, s.34

¹⁰⁴ Sümer, *age.*, 1984, s. 34.

¹⁰⁵ Sümer, *age.*, 1984, s.38-39.

¹⁰⁶ Mükrimin Halil Yinanç, "Celayir", *İA.*, C. 3, İstanbul 1993, s. 64.

kalmadan ele geçirdi¹⁰⁷. Bu esnada Bayram Hoca Muş yazısına yaylaya gitmişti. Üveys Musul'dan Mardin'e geldi. Ramazan'ı burada geçirdikten sonra Mardin hükümdarını da yanına alarak Beşiri'ye gitti. Sonra Muş yazısına geçti. Sultan Üveys, Muş yazısında bayram sonrasında Mardin hükümdarını da yanına alarak Beşiri'ye gitti. Sonra Muş yazısına geçti. Sultan Üveys, Muş yazısında Bayram Hoca ile yaptığı savaştan sonra onu vergi vermek suretiyle tâbiyetine almıştır¹⁰⁸.

Fakat Bayram Hoca Musul'a hâkim olmak için Sultan Üveys'le mücadelesini sürdürecektir. Nitekim 1369 (771) yılında Musul Bayram Hoca'nın eline geçmiştir. Ancak burası tekrar elinde çıkmış ve Bayram Hoca 1371 (773)'de yeniden Musul'u kuşatmıştır. Bu kuşatma 1372 (774) yılına kadar sürmüştür. Bu sırada Memluk ordusunun Caber kalesi hakiminin Döger Salim Bey'i Hısn-ı Keyfa yöresine kadar kovalaması Bayram Hoca'yı ürkütmüş, bunun üzerine Musul kuşatmasını kaldırmıştır. Celayir hükümdarı Üveys ise bu yıllarda Azerbaycan'da bulunuyordu¹⁰⁹.

Ekim 1374 (776)'de Celayir hükümdarı Sultan Üveys vefat etti. Yerine geçen Hüseyin zayıf bir şahsiyet olup, iktidar emirlerden Adil Ağanın (Saru Adil) eline geçti. Hüseyin b. Üveys'in Doğu İran'daki komşuları olan Muzzaferiler'le mücadele etmesini fırsat bilen Bayram Hoca Musul'dan başka, Batı İran'daki bazı yerleri de eline geçirmiş ve her yıl sultan Üveys'e vermeyi taahhüt ettiği vergiyi kesmiştir¹¹⁰.

Bu arada 1375-1376 (777)'da Musul'un Pir Baba adlı bir emirin eline geçtiğini görmekteyiz. Fakat Pir Baba'nın kim olduğu hakkında bilgi yoktur. Bayram Hoca 1376 (778) senesinde tekrar Musul'u kuşatmıştır. Dört ay süren kuşatmanın neticesinde Pir Baba ile bir uzlaşma yoluna gidilmiştir. Buna göre; Sincar, Musul karşılığında Pir Baba'ya verilmiştir. Musul'u alan Bayram Hoca buraya kardeşi Berdi Hoca'yı tayin etti. Böylece Musul bu tarihten itibaren (1376 / 778) devletlerinin yıkılışına kadar Karakoyunlu hanedanının elinde kalacaktır¹¹¹.

Öte yandan Celayirliler vergisini vermeyen Karakoyunlular ile mücadeleye başlamış neticede 1377 (779)'de Karakoyunlular Celayirliler'in müttetikleri olmayı kabul etmiş ve bu mücadele son bulmuştur¹¹². Karakoyunlular'ın Musul'daki hakimiyetleri 1377 (779) yılından

¹⁰⁷ Sümer, *age.*, 1984, s. 40-41; V. Minorsky, "Üveys", *İA.*, C.13, İstanbul 1993, s. 134.

¹⁰⁸ Sümer, *age.*, 1984, s. 42.

¹⁰⁹ Sümer, *age.*, 1984, s. 42-43.

¹¹⁰ Sümer, *age.*, 1984, s. 42-43.

¹¹¹ Sümer, *age.*, 1984, s.44.

¹¹² Yinanç, *agm.*, s. 64; Sümer, *age.*, 1984, s. 44.

1410 (813) yılına kadar Celayirliler'in metbuiyetinde olacak, 1410 (813) yılından itibaren ise müstakil olacaktır.

Celayirliler idaresi zamanında Musul ve havalisi biri 1393 diğeri 1401 yılında olmak üzere iki defa Timur'un istila ve yağmasına maruz kalmıştır ¹¹³.

2.12. Karakoyunlular Dönemi

Karakoyunlular veya Baraniler Oğuz boyundan olup, Moğol istilasını sırasında Maverâünnehir ve Horasan taraflarından göçüp İlhanlılar devrinde Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı vadilerine yerleşmişlerdir¹¹⁴.

Karakoyunlu Devleti'nin kurucusu, aynı aşiretin en büyük ve nüfuzlu kollarından olan Baharlı kolu reisi Bayram Hoca dır. Bayram Hoca ilk dönemlerde İlhanlılar'a tâbi olarak yaşamış ve 1365-1366 (767)' dan önce Musul'u ele geçirerek buranın idaresini kardeşi Berdi Hoca'ya vermiştir¹¹⁵.

Celayirliler 1366 yılında Musul'u İlhanlılar'dan aldıkları zaman şehrin idaresi Berdi Hoca'nın elinde idi. Bayram Hoca Celayir Sultanı Üveys'in ölümünden sonra Celayirliler'e bağlı kalmak şartı ile Musul, Erciş ve Sincar'ın idaresini ele geçirmiştir. (1376 / 778) Bayram Hoca'nın ölümünü müteakip (1380 / 782) yerine oğlu veya yeğeni Kara Mehmed geçmiştir. Fakat, Bayram Hoca'nın kardeşi Berdi Hoca yine Musul emiri olarak kalmış ve oğlu Yar Ali kendisine halef olmuştur ¹¹⁶.

Kara Mehmed Timur tehlikesine karşı Memluk Sultanı Berkuk adına hutbe okutmak suretiyle Memluklular ile yakınlaşmıştır. Kara Mehmed'in 1390'da öldürülmesi üzerine yerine oğlu Mısır Hoca geçmiş, fakat bu muvaffak olamayınca Kara Yusuf Bey başa geçmiştir¹¹⁷.

Kara Yusuf'un işbaşına geçtiği zamanlar, Timur'un Azerbaycan Irak, Suriye ve Anadolu'yu işgal etmek üzere olduğu tarihe tesadüf etmektedir. Gerçekten, Timur 1393 yılında Irak-ı Arab'a ilk seferini düzenlemiş ve Bağdat'ı Celayir hükümdar'ı Sultan Ahmed'in elinden alarak Tikrit'e gelmişti. Bu sırada Musul hâkimi Yar Ali (Berdi Hoca'nın oğlu) ve

¹¹³ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTKB., Ankara 1991, s. 19-20; Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTKB., Ankara 1989, s. 12.

¹¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTKB., Ankara 1988; s. 180; Sümer, *age.*, 1984, s. 35-36.

¹¹⁵ Sümer, *age.*, 1984, s. 40.

¹¹⁶ Sümer, *age.*, 1984, s. 45.

¹¹⁷ Uzunçarşılı, *age.*, s.180-181; Sümer, *age.*, 1984, s. 53-54.

Erbil emiri Şeyh Ali hediyeler ile Timur'un huzuruna çıkmışlardır¹¹⁸. Tikrit'ten hareket eden Timur Musul'a girmiş ve oradan hareketle Mardin ve Diyarbekir yörelerinde fetih hareketlerinde bulunmuştur.

Timur Irak-ı Arab'daki fetihlerini tamamlayıp Gürcistan'a dönünce Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf topraklarını geri almak için harekete geçmiş ve 1396 (798) yılında Musul'u alarak kardeşi Yar Ali'ye vermiştir. Şehir daha önce Karakoyunlu Berdi Hoca'nın oğlu Yar Ali'nin elinde olup, bu bey Timur'a itaat etmişti¹¹⁹.

Timur'un 1401 Temmuz'unda tekrar Musul'a girdiğini ve şehrin yönetimini Hüseyin Bey'e verdiğini görmekteyiz.

Kara Yusuf 1407 ve 1408 (810-811)'de Timurlularla yaptığı iki savaşı da kazanarak Tebriz ve Azerbaycan'ı istila etmiş ayrıca Timur'un taraftarlarından olup Diyarbekir'i merkez yapmış olan Akkoyunlu Beyi Kara Osman'ı da yenmiş ve mevkiini kuvvetlendirmiştir¹²⁰.

1410 (813) yılında bir yaylak ihtilafı dolayısıyla Kara Yusuf Celayir hükümdarı Sultan Ahmed'le yaptığı savaşı kazanmış ve sultan Ahmed'i evlatları ile birlikte öldürmüştür. Sultan Ahmed'in ölümüyle birlikte Celayirliler Devleti dağılmıştır. Bundan sonra Kara Yusuf bütün Irak-ı Arab'a hâkim olmuştur.

Bu suretle 1376 (778) yılından beri Celayirliler'in metbuu olarak Musul'u idare eden Karakoyunlular 1410 yılından itibaren ise bu bölgeyi müstakil olarak idare etmeye başlamışlardır. Kara Yusuf 1420 yılında vefat etmiş ve yerine oğlu İskender Mirza hükümdar olmuştur. İskender'in 1437 yılında öldürülmesi üzerine yerine kardeşi Cihanşah geçmiştir. Cihanşah devrinde Karakoyunlu devleti bir imparatorluk mahiyetini alarak en parlak devrini yaşamıştır¹²¹.

Cihanşah 1467 (872) yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile yaptığı savaşta yenilip kendisi de öldürülünce Karakoyunlu devleti parçalanmıştır. Cihanşah'ın yerine oğlu Hasan Ali geçmişse de Uzun Hasan bunu da 1463 (873) yılında yenerek Karakoyunlular'ın bütün topraklarını hakimiyeti altına almıştır¹²². Musul da bu tarihten sonra Akkoyunlular'ın hakimiyetine geçmiştir.

2.13. Akkoyunlular Dönemi

¹¹⁸ Sümer, *age.*, 1984, s. 57.

¹¹⁹ Sümer, *age.*, 1984, s. 59-60.

¹²⁰ Uzunçarşılı, *age.*, s. 181.

¹²¹ Uzunçarşılı, *age.*, s.184; F. Sümer, "Karakoyunlular", *İA. C. 6*, İstanbul 1993, s. 302.

¹²² Uzunçarşılı, *age.*, s. 185; Sümer, *agm.*, s. 304.

Akkoyunlular Oğuzlar'ın Bayındır boyuna mensup olup, kurdukları devlete Bayındırıye devleti de denilmiştir.

Akkoyunlu Türkmenleri 13. asrın sonlarına doğru Horasan'dan Azerbaycan'a gelmiş bir aşiret olup 14. asrın sonlarında Azerbaycan, Harput ve Diyarbekir arasındaki yerlerde bulunuyorlardı¹²³.

Devletin kurucusu Karayülük Osman Bey'dir. Karayülük Osman, Irak ve Suriye seferlerini düzenleyen Timur'un hizmetinde bulunmuş, Timur da bu hizmetine karşılık Diyarbekir ile havalisini ona ikta vermiştir (1403 / 806). Bu tarihten itibaren Karayülük Osman 1453 (838) tarihindeki ölümüne kadar Timur'un veya Timur oğullarının himayesinde beylik etmiştir¹²⁴.

Karayülük Osman'dan sonra sırasıyla Ali Bey, Hamza Bey, Cihangir Mirza ve Uzun Hasan Bey Akkoyunlu hükümdarlığında bulunmuşlardır. Uzun Hasan hükümdarlığının ilk dönemlerinde hanedan üyeleriyle mücadele etmek zorunda kalmış ve bu mücadelelerden Musul ve havalisi büyük zarar görmüştür¹²⁵.

Akkoyunlular Uzun Hasan döneminde geniş ve teşkilatlı bir devlet haline gelmişlerdir. Gerçekten Uzun Hasan 1457-1458 (862) ve 1461-1462 (866)'da Gürcistan'a seferler yaptı. Fakat 1461'de Fatih'in Trabzon'u fethedip Komnenler'in saltanatına son vermesine engel olamadı. 1462'de Eyyubiler'den Hısn-ı Keyfa'yı aldı. Bayburt'u ülkesine kattı. 1465'te Dulkadirliler'den Harput'u aldı. Böylece İspir'den Urfa'ya, Şebinkarahisar'dan Siird'e kadar uzanan bölgeyi Akkoyunlu ülkesine kattı. 1468'de Karakoyunlu devletine son verdi. Ardından Kirman (1469) ve Bağdat'ı (1470) aldığı gibi Ahlat ve Cezire yöreleri ile Muş ve Bitlis'i de ele geçirdi. Öte taraftan Osmanlılara karşı ittifak teşebbüslerinde bulundu. Ancak Fatih Sultan Mehmed ile 1473'te Otlukbeli'de yaptığı savaşta bozguna uğradı. Bu mağlubiyet Akkoyunlu Devleti'ne büyük darbe oldu. Uzun Hasan Bey 1478'de ölümüne kadar sadece Gürcistan üzerine sefere çıktı ve bu süre zarfında, Osmanlılar tarafından "Hasan Padişah Kanunları" adıyla tanınan vergi kanunnamesini vücuda getirdi¹²⁶.

Uzun Hasan'dan sonra yerine Halil Sultan geçmiş, fakat altı aylık sultanlığı sonucunda öldürülünce onun da yerine Sultan Yakup geçmiştir. Yakup, Uzun Hasan'dan sonra

¹²³ Uzunçarşılı, *age.*, s. 188.

¹²⁴ Mükrimin Halil Yinanç, "Akkoyunlular", *İA.*, C. 1., İstanbul 1993, s. 258; Uzunçarşılı, *age.*, s. 188-189.

¹²⁵ Besim Darkot, "Musul", *İA.*, C. 8, İstanbul 1993, s.741.

¹²⁶ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *DİA.*, C.1, İstanbul 1989, s. 272.

Akkoyunlular'ın en kıymetli hükümdarıdır¹²⁷. Sultan Yakub'un 1490 (896)'da vefat etmesi üzerine Akkoyunlu henadanı arasında taht mücadeleleri başlamıştır. Bu mücadeleler sonunda Akkoyunlu şehzadelerden her biri ayrı bir bölgede hükümdarlıklarını ilan etmişlerdir. Bunlardan Murad Şirvan'da, Elvend Mirza Azerbaycan'da ve Muhammedî Mirza da Yezd'de hükümran olmuşlardır¹²⁸.

Bu hükümdarlardan Muhammedî Mirza, Elvend ve Murad ile yaptığı savaşta 1499 (905)'de ölünce Irak ve Fars bölgeleri Murad'ın eline geçmiştir. Murad Bey 1500 (906)'de Elvend'le bir anlaşma yapmış ve buna göre; Azerbaycan ve Diyarbekir Elvend'e ve Fars ile Irak da Murad'a bırakılmış, böylece Akkoyunlu devleti ikiye ayrılmıştır¹²⁹.

Bu tarihlerde Safevi Devletini kuran Şah İsmail hakimiyet alanlarını genişletmek için fetihlere başlamış ve 1502-1503 (907)'de Irak üzerine yürümüştür. Irak'da hâkim olan Akkoyunlu Sultanı Murad 1503 (908) yılında Şah İsmail'le yaptığı savaşta kaybederek Bağdat'a çekilmiştir. Bu savaştan sonra Irak-ı Acem bölgesine sahip olan Şah İsmail daha sonraları hâkimiyet sahasını genişletmiş ve 1508-1509 (914)'da Irak-ı Arab'a yönelmiştir. 1508'de Bağdat'ı alan Şah İsmail bütün Irak-ı Arab bölgesine de hâkim olmuş ve 1508 yılından itibaren Musul da Safevi devletinin eline geçmiştir¹³⁰.

2.14. Safeviler Dönemi

Safeviler Devletini kuran Şah İsmail (1501-1524 / 907-930) Erdebil süfileri neslinden gelen Şeyh Haydarın oğludur.

Şah İsmail, XVI. Yüzyılın başlarında menşe itibarıyla Anadolu boy ve uluslarından olan Ustacalu, Rumlu, Musullu, Tekelü, Karamanlu, Bayburdlu, Çapanlû, Dulkadirli, Varsak, Kaçar ve Karacadağ oymaklarını etrafına toplayarak; Azerbaycan, Diyarbekir ve nihayet Bağdat'ı fethederek Akkoyunlu Türkmen devletine son vermiştir¹³¹.

Şah İsmail İran'da büyük siyasi bir birlik kurduktan sonra kendi tarikatını yaymak için Anadolu'da telkin ve tahriklerde bulunduğu gibi, Sünnilere de çok kötü muameleler yapmıştır. Bu da Yavuz Sultan Selimin İran üzerine bir sefer düzenlemesine yol açmış ve 1514'te Çaldıranda yapılan savaşta Safeviler büyük bir hezimete uğratılmışlardır¹³².

¹²⁷ Uzunçarşılı, *age.*, s. 195.

¹²⁸ Uzunçarşılı, *age.* s. 196-197.

¹²⁹ Sümer, *agm.*, s. 273; Uzunçarşılı, *age.*, s. 197.

¹³⁰ Tahsin Yazıcı, "Şah İsmail", *İA*, C.11, İstanbul 1993, s. 276.

¹³¹ Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü*, Ankara 1976, s.15-16; Tahsin Yazıcı, "Safeviler", *İA.*, C.10, İstanbul 1993, s. 54.

¹³² Yazıcı, *agm.*, s. 54.

Fakat Osmanlı-İran mücadelesi sonraları da devam edecek ve İran nüfuzunda bulunan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki birçok yerleşim yerleri tedricen Osmanlı hakimiyetine alınacaktır.

Musul da 1517 yılında ele geçirilip buradaki Safevi hakimiyetine son verilmiştir.

2.15. Osmanlılar Döneminde Musul

Safeviler'in İran'da büyük bir siyasi teşekkül teessüs edip, Osmanlıların hakimiyetindeki Anadolu topraklarında dini ve siyasi telkin ve tahriklerde bulunmaları Osmanlılar aleyhine tecelli etmesi kaçınılmaz bir buhranın doğmasına yol açmıştı.

Bu tehlikeyi çok erken gören Yavuz Sultan Selim, İran üzerine düzenlendiği sefer neticesinde 23 Ağustos 1514'te Şah İsmail'i Çaldıranda kesin bir yenilgiye uğratmıştır. Bu zaferden sonra Doğu Anadolu bölgesi tedricen Osmanlı hakimiyetine bağlanmıştır. Bunda İdris-i Bitlisî ve Bıyıklı Mehmed Paşanın büyük rolleri olmuştur.

Yavuz Sultan Selim 6 Eylül 1514'te Tebriz'i fethettikten sonra kışlamak üzere Amasya'ya dönerken mahiyetinde bulunan İdris-i Bitlisî'yi Doğu Anadolu'ya göndererek bu bölge ümerasını ayaklandırarak Osmanlı Devleti hizmetine girmelerini temin görevini vermişti. İdris-i Bitlisî'nin çalışmaları neticesinde burada bulunan birçok emir Yavuz Sultan Selime biatlerini bildirdiler¹³³. Osmanlı ve Safevi taraftarı kürt kabileleri arasında başlayan mücadeleler birinciler lehine neticelendi. Cizre ile Musul arasındaki bölge bu mücadeleler sonunda tahrip oldu¹³⁴.

Bu arada Diyarbekir ahalisi de ayaklanarak şehirdeki Safevi kuvvetlerinden bir kısmını öldürerek, geri kalanlarını da surların dışına kovdular ve Osmanlı hükümdarına biatlarını bildirerek kendisinden yardım talep ettiler¹³⁵. Fakat, kısa bir süre sonra Şah İsmail'in kumandanlarından olan Karahan Diyarbekir şehrini muhasara altına alacak¹³⁶ ve bu muhasara yaklaşık bir yıl sürecektir.

Bunun üzerine Diyarbekir'in muhasaradan kurtarılması için Bıyıklı Mehmed Paşa görevlendirildi. Sivas beylerbeyi Şadi Paşa da Mehmed paşaya yardım için görevlendirilmişse de Şadi Paşa Mehmed Paşa ile anlaşamayarak ayrılmıştır. Bu defa Karaman beylerbeyi Hüsrev Paşa gönderildi. Ayrıca İdris-i Bitlisî de kürt beyleri ve on bin gönüllü ile bunlara katıldı. Osmanlı birlikleri 1515 Eylül'ünde Diyarbekir civarına gelince Karahan muhasarayı

¹³³ Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevarih*, (Yay. Haz: İsmet Parmaksızoğlu), KBY., Ankara 1992, s.246-250.

¹³⁴ Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", *İÜFTD.*, S. 23 (Mart, 1969), s. 24.

¹³⁵ H. Sadeddin, *age.*, s. 251.

¹³⁶ H. Sadeddin, *age.*, s. 252-253; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, TTKB., Ankara 1983, s. 274.

kaldırarak Mardin taraflarına çekildi. Osmanlı kuvvetleri şehre girerek hakimiyetleri altına aldılar ve 4 Kasım 1515 (27 Ramazan 921)'de de Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbekir beylerbeyliğine tayin oldu.

Ne var ki, Osmanlı Devleti ile Safeviler arasındaki, bölgenin mutlak hakimiyetini ele geçirmeği hedef tutan mücadeleler daha bir süre devam edecektir. Fakat Diyarbekir'i geri almak için Karahan tarafından yapılan hücumlar neticesiz kaldı. Nihayet, Mayıs 1516 (Rebbiülahir 922)'da Bıyıklı Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Mardin'in Koçhisar (Kızıltepe) kasabası yakınlarında Dede-Kargın mevkiinde İranlılarla yaptıkları savaşta kesin bir zafer kazandılar. İran ordusunun kumandanı Karahan bu savaşta öldürüldü. Böylece Diyarbekir bölgesinin birçok yerleri Osmanlı hakimiyetine alındı¹³⁷.

Ancak, bu bölgede Osmanlı hakimiyetinin tam manasıyla tesis edilebilmesi için, Mardin, Musul, Kerkük, Hısn-keyf (Hasankeyf) ve Rakka gibi bazı kalelerin ve birtakım aşiretlerin itaat altına alınması gerekiyordu.

O havalinin en müstahkem kalesi olan Mardin kalesi Karahan'ın kardeşi Süleyman Bey'in idaresinde idi. Süleyman Bey kaleyi Osmanlılara karşı tam bir yıl müdafaa etmiş, ancak 7 Nisan 1517 (15 Rebbiülevvel 923)'de Bıyıklı Mehmed Paşa kaleyi feth etmiş ve Süleyman Bey de bu savaşta öldürülmüştür¹³⁸.

Mardin kalesinin alınmasından sonra bu bölgede bulunan daha birçok yerler kolaylıkla feth edilmiştir ki, bunlardan biri de Musul'dur.

Musul bu sırada Safevi beylerinden Ahmed Bey Afşar'ın elinde idi. Bıyıklı Mehmed Paşa, Cizre hâkimi Bedir Bey'in de desteğiyle Musul'u 1517 Nisan ayı içerisinde, Ahmed Bey Afşar'ın elinden alarak Osmanlı topraklarına katmıştır¹³⁹.

Öte taraftan, Kuzey Irak'ta bir kısım yerlerin idaresi ve muhafazası için görevlendirilen bazı Türk ve Kürt beylerinin isyanı, ayrıca İran'la olan münasebetlerin bir türlü istikrara kavuşmaması yüzünden Kanuni Sultan Süleyman "İrakeyn Seferi" ni düzenlemiştir.

Vezir-i azam İbrahim Paşa İran üzerine serdar tayin edilerek bu bölgeye gönderildi. Bu ordu 1534 yılı mayıs ayı ortalarında Halep'ten Diyarbekir'e hareket etmiştir. Maksadı

¹³⁷ H. Sadeddin, *age.*, s. 265-268; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. II İstanbul 1948, s. 23; Darkot, *agm.*, s.741.

¹³⁸ H. Sadeddin, *age.*, s. 268-269; Danişmend, *age.*, s. 41; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTKB., Ankara 1991, s. 32-34.

¹³⁹ H. Sadeddin, *age.*, s.270.

Musul ve Bağdat'a sarkıp oraları yeniden fethederek Safevi nüfuzuna geçen beyleri yola getirmektir¹⁴⁰. Fakat baş defterdar İskender Çelebinin teşvikiyle ordu Tebriz'e yönelerek ikinci kez burayı zaptetmiştir (13 Temmuz 1534).

Tebriz'in fethini müteakip Osmanlı ordusu güneye inmiş, arkasından bizzat Kanununun kumandasındaki diğer kuvvetlerle birleşerek ileri harekate devam etmiştir. Bağdat muhafızı Tekeli Han Osmanlı kuvvetleri gelmeden evvel Bağdat'ı terk etmiş olduğundan şehir zapt edilerek Bağdat kalesi de mukavemetsiz elde edilmiştir (Aralık 1534)¹⁴¹.

Osmanlılardan önce uzun süre siyasi istikrarsızlıklar yüzünden sarsılmış bulunan Musul ve havalisi Osmanlı fethini müteakip yeniden ve sağlam bir şekilde tesis edilen bir idare sayesinde ticari ve zirai bakımlardan gelişmeğe başladı. Bununla beraber, zaman zaman mahalli valilerin baş kaldırmaları ve aşiretlerin ayaklanmaları huzur bozucu hadiseler olarak sık sık ortaya çıkmıştır¹⁴². Osmanlı hükümdarları bu durumu düzeltmek için yumuşak davranmak, kan dökmek, şiddet kullanmamak ve korkutmamak yolunu tuttular. Şehir halkını bazı nüfuzlu eşrafi kullanmakla kontrol altına almayı en uygun yol olarak seçen Osmanlıların bu politikaları sonucu durum düzelmiş oldu. Ayrıca İranlıların Musul'daki kötü izlerini yok etmek için bölgeye büyük alimler ve ehl-i vukuf devlet adamlarının gönderilmesine itina edilmiştir¹⁴³.

Diğer yandan, zaman zaman meydana gelen tabii afetlerin yanı sıra, İranlıların eksik olmayan taarruzları bu havalinin huzurunu bozmada geri kalmıyordu.

Bağdat ümerasından olan Bekir Subaşı 1623 yılında isyan ederek Bağdat valisi Yusuf Paşa'yı öldürmüştü ve padişaha bir arıza yazarak Bağdat valiliğini istemiştir. Bunun üzerine vezir-i azam Mere Hüseyin Paşa, bu mühim valiliği Diyarbekir'den azledilmiş olan Süleyman Paşa'ya verdi. Süleyman Paşa Ali adında bir adamını Bağdat valiliğini almak üzere mütesellim ünvanı ile göndermişse de Ali Ağa Bağdat'a giremeyecektir¹⁴⁴. O sırada Diyarbekir valisi olan Hafız Ahmed Paşa asinin üzerine yürümek emriyle serdar tayin oldu. Bekir subaşı Osmanlı ordusunun geldiğini haber alınca Şah Abbas'a haber göndererek kendisini Osmanlıların elinden kurtarması halinde Bağdat'ı Şah'a teslim edeceğini vaat etmiştir. Ancak Bekir Subaşı diğer taraftan Hafız Ahmet Paşa'ya bir adamını göndererek

¹⁴⁰ Uzunçarşılı, *age.*, s. 350; Hammer, *Osmanlı Tarihi*, (Yay. Haz.: Mümin Çevik, Erol Kılıç) C. 5, İstanbul 1984, s.1402; Mısıroğlu, *age.*, s.51.

¹⁴¹ Uzunçarşılı, *age.*, s. 352.

¹⁴² Mısıroğlu, *age.*, s.52.

¹⁴³ Abdülhakim, *age.*, s.43.

¹⁴⁴ Hammer, *age.*, C. 9, s. 18.

Bağdat beylerbeyliğinin kendisine verilmesi şartıyla, şehri İranlılara karşı müştereken müdafaya hazır olduğunu bildirince, bu isteği kabul edilerek Bağdat beylerbeyliğinin kendisine verildiğine dair irade çıktı¹⁴⁵. Bu durum karşısında Şah Abbas Bağdat'ı muhasara etmiştir. Bekir Paşa (Önce subaşı) çetin bir mukavemet göstermiş fakat oğlu Derviş Mehmet'in ihaneti üzerine Bağdat 1623 (1033)'de İranlıların eline geçmiştir¹⁴⁶.

Şah Abbas Bağdat'ı aldıktan sonra, kumandanlarından Karçakay Han'ı bir kısım kuvvetlerle Musul ve Kerkük üzerine gönderdi. Kerkük Valisi Bostan Paşa şehri müdafaa edemeyeceğini görüp Diyarbakir'e çekilmiş, Musul valisi Çerkez Ahmet Paşa ise elindeki mahdut kuvvetlerle birkaç gün müdafaaada bulunmuş, fakat Kerkük gibi Musul da İran hâkimiyetine geçmiştir¹⁴⁷.

İranlılar Musul valiliğine Kasım Han'ı tayin etmişlerdir. Ancak, İran'ın Musul'daki hakimiyeti uzun sürmeyecektir. Zira, Diyarbakir'den Bağdat üzerine yürüyen Hafız Ahmed Paşa'nın ordusundaki 500 kişilik öncü kuvvetine kumanda eden Sipahi Küçük Ahmed, Musul önünde görülünce, Kasım han şehri terk edip Bağdat'a çekildi¹⁴⁸. Bilahare Şah Abbas'ın karşı mukavelesi üzerine burası tekrar İranlıların eline geçmiştir (1624). Üstelik bu suretle başlayan Safevi ileri harekâtı daha kuzeye doğru genişletilerek, İran'ın hudutları Mardin yakınlarına kadar ulaşacaktır¹⁴⁹.

Bununla beraber İranlılar Musul'u hâkimiyetlerinde uzun süre tutamamışlardır. Zira, IV. Murad 1625 yılında vezir-i azam ve serdar-ı ekrem Hafız Ahmed Paşa kumandasında bir kısım Osmanlı kuvvetlerini Musul üzerine sevk etti. Bu ordu Diyarbakir civarında iken, altın köprü denilen mevkide 10000 kadar Şii'nin toplandığı haberi geldi. Karaman Beylerbeyi Çerkes Hasan kumandasında 4000 kişilik öncü kuvvet bunları Kerkük'e kadar kovalayarak, Kerkük'te dahil bu bölgeyi İranlılardan temizlediler¹⁵⁰. Kerkük'ün Safevilerden alınmasından sonra, Bağdat da muhasara edilmiş fakat yedi aylık bir bekleme sonucunda erzak kıyafetsizliği sebebiyle muhasara kaldırılmıştır.

Bağdat civarı tamamen Osmanlı hakimiyetine alındığı halde, Bağdat hakimiyeti için Osmanlı-İran mücadelesi 1638 yılına kadar devam edecektir.

¹⁴⁵ Hammer, *age.*, C. 9, s. 19-23.

¹⁴⁶ Danişmend, *age.*, C. III, s. 328; Hammer, *age.*, C. 9, s.25.

¹⁴⁷ Nâima Mustafa Eefendi, *Nâima Tarihi*, (Yay. Haz: Zuhuri Danişman), C. II, İstanbul 1968, s. 851-852; Danişmend, *age.*, C. III, s. 328; Darkot, *agm.*, s. 742.

¹⁴⁸ *Nâima Tarihi*, C. II, s. 852; Sümer, *age.*, 1976, s. 192; Danişmend, *age.*, C. II, s. 56.

¹⁴⁹ Mırsiroğlu, *age.*, s. 55.

¹⁵⁰ Mırsiroğlu, *age.*, s. 56.

1629 (1039) yılında İran seferine memur edilen serdar-ı ekrem Hüsrev Paşa önce Diyarbekir ve sonra Musul'a vardı. Bu sırada başlayan şiddetli yağışlar Şattülarap ve diğer nehirlerin taşmasına yol açmış ve Bağdat sahrasını baştan başa sular kaplamıştır. Bu durumda sular çekilinceye kadar Musul'da beklemek zorunluluğu doğduğundan, yaklaşık 70 gün Musul'da kalmıştır¹⁵¹. Bu süre zarfında Musul'da kuvvetli bir kale yaptırılmış ve Bağdat'ın kuşatılması için getirilen toplar ve öteki malzemeler bu kaleye yerleştirilmiştir¹⁵².

28 Ocak 1630'da havaların açılması üzerine Osmanlı kuvvetleri Bağdat'a doğru ilerlemelerine devam etmişlerdir. 9 Kasım 1630 (3 Rebbiülahir 1040)'da Bağdat muhasara altına alınmış, fakat yapılan hücumlardan bir netice alınamayarak 16 Kasım 1630'da muhasara kaldırılmıştır. Hüsrev Paşa emrindeki kuvvetlerle 1630 (1040)'da Musul'a ulaşmış ve burada istirahata çekilmiştir. Hüsrev Paşa Musul'da bulunduğu esnada kaleleri tahkim ettirmiştir¹⁵³.

IV. Murad Osmanlı-İran arasındaki, Bağdat etrafındaki mücadeleyi bitirmek için 1638 yılında Bağdat seferini düzenlemiştir. İstanbul'dan hareket eden Osmanlı ordusu 8 Ekim 1638 (29 Cemaziyelevvel 1048)'de Musul'a varmıştır¹⁵⁴.

Musul'da on gün kalındıktan sonra, tekrar Bağdat üzerine yürünmüş ve 25 Aralık 1638 (18 Şaban 1048) cumartesi günü Bağdat alınmıştır.

Ocak ayı ortalarına doğru Bağdat'tan Diyarbekir'e doğru hareket eden IV. Murad 27 Ocak 1639 (22 Ramazan 1048)'da Musul'a varmış¹⁵⁵ ve burada bir gün kalındıktan sonra İstanbul'a hareket edilmiştir. Bağdat seferinden sonra İran'la 1639'da Kasr-ı Şirin antlaşması yapılmış ve bu havalide genel bir istikrar sağlanmıştır.

¹⁵¹ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, (Haz.: Bekir Sıtkı Baykal), C. II, KBY., Ankara 1992, s.358; Hammer, *age.*, C. IX, s. 108-109.

¹⁵² Peçevi İbrahim Efendi, *age.*, s. 386.

¹⁵³ Hammer, *age.*, C. IX, s.121.

¹⁵⁴ Halil Sahillioğlu, "IV. Murad'ın Bağdat Seferi Menzîlnâmesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)", *Belgeler*, C. 2, 1965, s.11-24.

¹⁵⁵ Hammer, *age.*, C. IX, s. 254.

İKİNCİ BÖLÜM

İDÂRÎ YAPI

1. OSMANLI İDÂRÎ TEŞKİLÂTI

Osmanlı devletinde kuruluş yıllarından itibaren, merkezî idâre dışında hizmetleri yaygınlaştırmanın ilk kademesi beylerbeyleri vasıtasıyla eyaletlerde (beylerbeylik) olurdu¹⁵⁶. Beylerbeylik, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde, özel timarlarda vilayetlerin başkomutanlığı idi¹⁵⁷.

İlk dönemlerde fethedilen şehirler, birer sancak halinde, gazilere veya hanedan üyelerine tevcih edilirdi. Bunlar görevlendirildikleri sancakta Sancakbeyi olarak görev yapıyorlardı. 1302 tarihinde Osmanlı devletinin 5 sancağının mevcut olduğu görülmektedir¹⁵⁸. Sancakbeylerinin sayısının artması neticesinde, bu beylerin üzerine bir Beyler-Beyi'nin görevlendirilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır ki, Osman Bey döneminde oğlu Orhan Bey'in Beylerbeyi (ordu komutanı) olarak görevlendirildiğini görmekteyiz¹⁵⁹. Böylece Rumeli Beylerbeyliği ortaya çıkmıştır ki, kuruluş tarihi 1363 olarak kabul edilmektedir¹⁶⁰.

Osmanlı devleti 1363'ten 1393 tarihine kadar tek bir beylerbeylik halinde idare edilmiştir. 1393'te I. Bayezid Kara Timurtaş Paşa'yı Ankara'da Anadolu Beylerbeyi olarak atayınca¹⁶¹, Anadolu Beylerbeyliği kurulmuş ve bundan sonra bu iki beylerbeylik (Rumeli ve Anadolu) devletin bel kemiğini oluşturmuştur.

Çelebi Mehmet zamanında, Anadolu Beylerbeyliğinin en doğusundaki topraklar ayrılarak, Amasya-Sivas bölgesinde Rûm Beylerbeyliği (Rumiye-i Suğra) kurulunca

¹⁵⁶ Süleyman Oğuz, *Osmanlı Vilâyet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilayeti (1878-1885)*, Ankara 1986, s. 7.

¹⁵⁷ Halil İnalçık, "Eyalet", *EI* ², C.II, 1965, s. 722; Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *DTCFD.*, C. XIII, S. 1-2, s. 32-33.

¹⁵⁸ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara 1988, s. 84.

¹⁵⁹ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), C. I-II, TTKB., Ankara 1979, s. 15; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi I*, İstanbul 1979, s.172; İnalçık, *agm.*, s.722.

¹⁶⁰ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar, Türkiye, (1074-1990)*, C. 2, KBY., Ankara 1990, s.1066.

¹⁶¹ İnalçık, *agm.*, s.722.

(1413)¹⁶², Osmanlı ülkesindeki beylerbeylik sayısı üçe çıkmıştır. 1468’de Karaman’ın alınıp, aynı adla beylerbeyliğe tahvil edilmesiyle beraber beylerbeylik sayısı 4’e yükselmiştir.

1512’de Yavuz Sultan Selim tahta geçtiği vakit Osmanlı devleti; Rumeli, Anadolu, Rum ve Karaman beylerbeyliklerinden müteşekkildi.

XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı fetihlerinin artarak devam etmesi sonucu beylerbeyliklerin sayısı da hızla artmıştır. Nitekim, Doğu ve Güney-Anadolu ile Suriye, Mısır, Irak ve Avrupa’da Macaristan bölgelerinin fethi yeni ve önemli beylerbeyliklerin ortaya çıkmasını sağlamış ve yüzyılın sonlarına doğru bunların sayısı 30’un üzerine çıkmıştır¹⁶³.

Beylerbeyliğin (eyâlet)¹⁶⁴ başında beylerbeyi (mir-i mirân, devletlû, vali) bulunmaktadır. Beylerbeyi, XIV. Yüzyıl boyunca Osmanlı devletinde taşra kuvvetlerinin kumandanı ve çeşitli sancaklara dağılmış bulunan beylerin (sancakbeyi) âmiri konumunda olup, belli bir bölge ile doğrudan ilişkisi yoktu¹⁶⁵. Ancak, yüzyılın sonlarına doğru Anadolu beylerbeyliğinin, XV. Yüzyıl boyunca da Rum ve Karaman beylerbeyliklerinin ihdası ile beylerbeylik terimi bölgesel bir mana kazanmıştır. Nitekim, XV. Yüzyılın ortalarına doğru beylerbeyi uhdesindeki bölgede bütün konularda (umur-ı siyaset) padişahın temsilcisi hüviyetiyle; Beylerbeyi Divanı’nda askerî zümrenin çeşitli meselelerini halletmek, güvenliği sağlamak, tımarlı sipahilerin atama ve terakkileri ile belli bir miktara kadar timarların tevcihi işlemlerini yürütmek gibi geniş yetkilere sahiptir¹⁶⁶. Fakat, eyaletlerdeki kadı ve defterdarlar beylerbeyine değil, doğrudan merkezî yönetime karşı sorumlu idiler.

Osmanlı idarî sisteminin üst birimi olan eyaletler sancaklardan müteşekkildi. Sancaklar ise Osmanlı idarî teşkilatının temel birimi olarak kabul edilmektedir¹⁶⁷. Zira, vergi hasılatını tespit etmek maksadıyla yapılan tahrirlerde sancak birimi esas alındığı gibi, Divân-ı Hümâyûndan imparatorluğun idaresiyle ilgili çıkan hükümlerin de genelde sancakbeylerine hitaben yazdırılmış olması da idarî açıdan sancağın temel birim olarak alındığını

¹⁶² Tayyib Gökbilgin, “15 ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum”, *VD.*, S. 6, 1965, s. 51; Baykara, *age.*, s.87.

¹⁶³ Tafsilat için bk. İnalçık, *agm.*, s. 721-724.

¹⁶⁴ Beylerbeylik terimi yerine 16. yüzyılın sonlarına doğru *eyâlet* tâbiri kullanılmaya başlanmıştır. Bk. İnalçık, *agm.*, s.723.

¹⁶⁵ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s. 26-27.

¹⁶⁶ İnalçık, *agm.*, s.223.

¹⁶⁷ Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdarî Durumu", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 1, Samsun 1986, s. 12; Kunt, *age.*, s. 26; Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Âdem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, S.152, 1988, s.665; Yusuf Oğuzoğlu, "XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.1, Samsun, 1986, s. 140.

göstermektedir.

Aslında sancak tâbiri, tuğ ve davul ile beraber hükümdarın hâkimiyet sembolü olup, zamanla hükümdarın temsilcisi olan beylerbeyi ve sancakbeylerinin de sembolü haline gelmiştir. Daha sonraları ise üzerinde dalgalandığı araziye ifade eder olmuştur¹⁶⁸. Bu manayı kazandığı tarih kesin olarak bilinmemekle beraber XVI. Yüzyıl olarak tahmin edilmektedir¹⁶⁹.

Coğrafi ve tarihi şartların etkisiyle teşekkül eden sancakların büyüklük veya küçüklüğü de bulunduğu bölgenin coğrafi, tarihi ve etnik durumuna göre değişmektedir.

2. MUSUL SANCAĞI

2.1. Coğrafi Konumu

Musul Sancağı Cezire (Mezopotamya)'nin kuzey-doğu bölümünde, dicle nehrinin her iki yakasında yer almaktadır.

Hudutları, doğuda Şehr-i Zur eyaleti; kuzey-doğuda Van eyaleti; kuzey-batıda Diyarbekir eyaleti; batıda Sincar Sancağı, güney-batıda Zur Sancağı ve güneyde Bağdat eyaleti ile mahduttur.

Sancak dahilindeki arazinin büyük ekseriyeti engebelidir. Özellikle, kuzey ve doğu cihetleri dağlıktır. Dicle'nin batısında, Sincar ile Musul arasındaki arazi ise düzdür. Sadece Sincar dağı ile Afrin tepesi mevcuttur¹⁷⁰. Kuzeyde Van eyaleti hududu ve doğuda İran hududu boyunca birtakım dağlar mevcut olup, bir kısmının kolları dicle nehrinin yakınlarına kadar uzanır. Bu dağların belli başlıları; Maklub, Ba'şika¹⁷¹, Zaho, Butma, Zilvâr, Birman, Kandil, Karakoç, Cebel-i Hamrin, Cebel-i Ali ve Köşk dağlarıdır¹⁷². Zikredilen dağların çoğunluğu taşlık ve çıplaktır. Eteklerinde ve yaylalarında mer'alar mevcut ise de buralarda da pek orman mevcut olmayıp¹⁷³, yalnızca meşe vb. gibi ağaçlara tesadüf edilmektedir¹⁷⁴.

Musul Sancağındaki yerleşim ve ziraat alanları dicle nehri boyunca ve diclenin doğusundaki arazide yoğunlaşmıştır. Her ne kadar diclenin kuzey ve doğu kesimleri dağlık ise de münbit ve mahsuldar araziler de gene bu bölgelerde bulunmaktadır¹⁷⁵. Dicle'nin batı ve

¹⁶⁸ J. Deny, "Sancak", *İA.*, C. X, s. 188.

¹⁶⁹ Kunt, *age.*, s.16.

¹⁷⁰ Şemseddin Sami, *age.*, s. 4481.

¹⁷¹ *H. 1308 (1890) Tarihli Musul Vilayeti Salnâmesi*, s. 94. (Bundan sonraki dipnotlarda *Salnâme* şeklinde gösterilecektir).

¹⁷² Ş. Sami, *age.*, s. 4481.

¹⁷³ Ş. Sami, *age.*, s. 4481.

¹⁷⁴ Yusuf Rıza, *age.*, s. 3.

¹⁷⁵ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, C. II, İstanbul 1313, s.791.

güney-batısındaki araziler ise kıraç olduğu için iskân ve ziraata pek elverişli değildir¹⁷⁶.

Sancağın en önemli suyu dicle nehridir. Kuzey-batıdan güney-doğuya doğru akan nehir boyunca birçok yerleşim alanları ve ziraat sahaları mevcuttur. Diğer önemli akarsular ise; Büyük Zap, Küçük Zap, Husur ve Gazar nehirleridir¹⁷⁷(Bk. Harita-I).

2.2. İdarî Durumu (1523-1586)

Musul, 1517'de Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından Osmanlı hâkimiyetine katıldıktan sonra Diyarbekir eyâletine bağlanmıştır. Yavuz Sultan Selim döneminde Anadolu'nun Güneydoğusunda bulunan yerler Osmanlı hâkimiyetine alındıktan sonra, merkezi Amid olmak üzere Diyarbekir eyaleti kurulmuş ve bölgede 1518 (924) tarihinde bir tahrir yapılmıştır. Bu tahrire göre Diyarbekir vilayeti 12 sancaktan müteşekkildir¹⁷⁸. Ancak, 1518 tahririnde Musul ile ilgili kayıtlar veya kısımlar mevcut değildir. Fakat, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde 9772 numarada kayıtlı ve 1522 (926) tarihli defterdeki bilgilere nazaran, Musul, Diyarbekir eyaletine bağlı bir sancak statüsündedir¹⁷⁹. 1522¹⁸⁰, 1523¹⁸¹ ve 1526-27¹⁸² tarihli kayıtlardan Musul sancağının Diyarbekir eyaletine bağlı olduğu görülmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, fethedildikten sonra sancak olarak Diyarbekir eyaletine bağlanan Musul'un bu statüsü 1534 yılına kadar devam etmiştir. 1534 yılında Bağdat fethedilip aynı isimle eyalete tahvil edildikten sonra ise Bağdat eyaletine bağlanmıştır¹⁸³. 1558¹⁸⁴, 1559-60¹⁸⁵ ve 1563¹⁸⁶ yılları arasında halen Bağdat eyaletine bağlı olan Musul sancağı, 1563-1566 yılları arasında Şehrizul eyaletine bağlanmışsa da yine 1566'da tekrar Bağdat eyaletine bağlanmıştır¹⁸⁷.

1534 yılında Diyarbekir eyaletinden ayrılıp Bağdat eyaletine bağlanan Musul

¹⁷⁶ *Mühimme*, 30, s. 348, "Bağdat Beylerbeyine hüküm; Musul-Tikrit arası çöl olup...", 15/R/985 (3 Temmuz 1577).

¹⁷⁷ Kâtib Çelebi, *Cihânnüma*, Bayezid Kütüphanesi, No: 4678, İbrahim Müteferrika Matbaası, İstanbul 1145, s.435; *Salnâme*, s. 92.

¹⁷⁸ Göyünç, *age.*, s. 35.

¹⁷⁹ Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İÜEFTD.*, XV/1-4, İstanbul, (1953-54), s.133; Göyünç, *agm.*, 1969, s. 29.

¹⁸⁰ *Bayezid Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Kitaplığı, 1969 No'lu Kanunnâme*, Varak 121-b.

¹⁸¹ *BOA, TD.*, 998, s.60, 72, 85, 89.

¹⁸² *Topkapı Sarayı Arşivi 5246 No'lu Defterden* naklen Kunt, *age.*, s.33-34, 130; Göyünç, *agm.*, 1969, s.29-30.

¹⁸³ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı", (Arapçadan tercüme eden: Mustafa Öztürk), *Belleten*, C.LIV, S. 211, TTKB., Ankara 1991, s. 1239-1240.

¹⁸⁴ *MM.*, 18011, s.34.

¹⁸⁵ *MM.*, 29, s.282-a.

¹⁸⁶ *MM.*, 563, s.105.

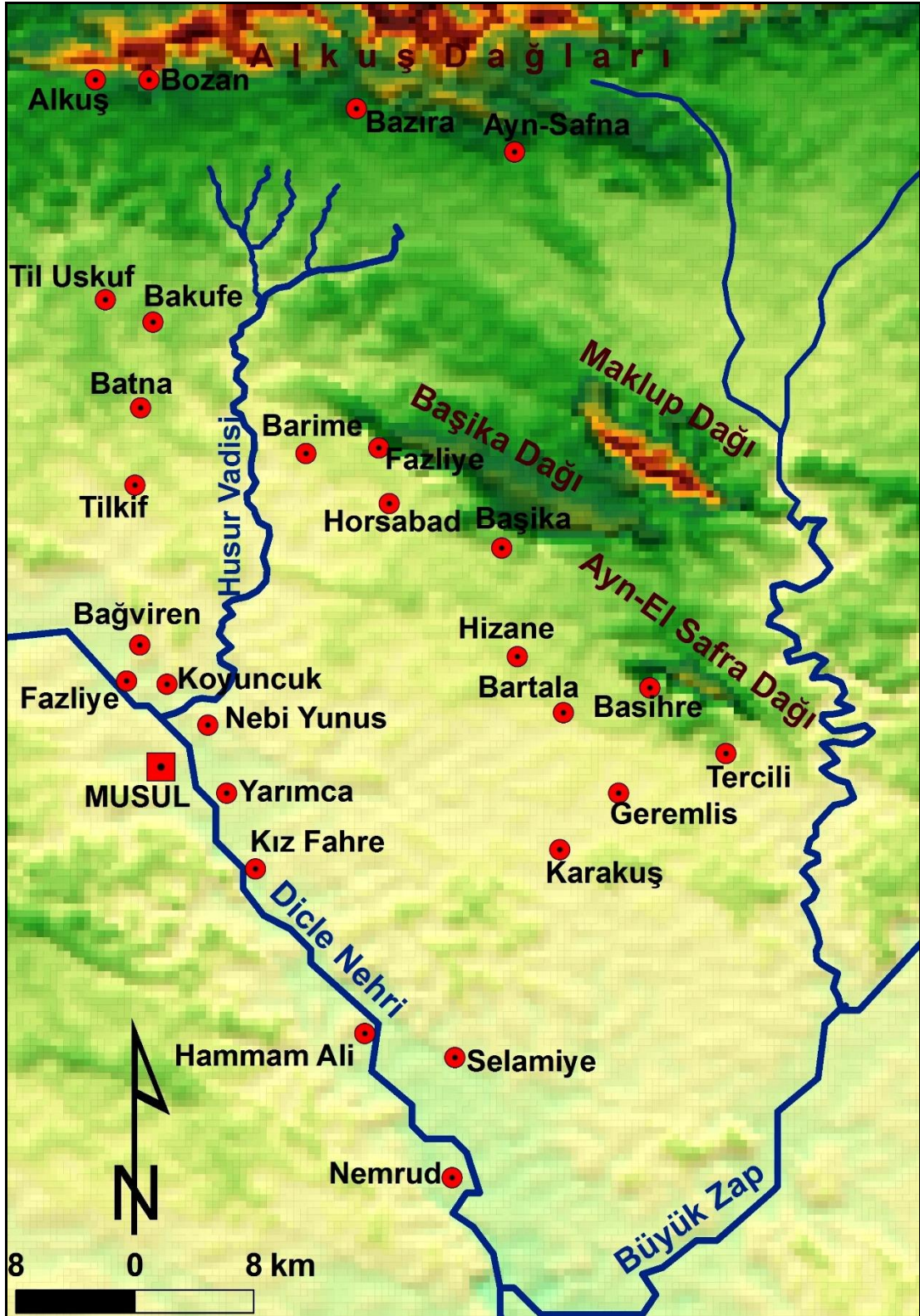
¹⁸⁷ *Mühimme*, 5, hüküm:1083. Önce Bağdat beylerbeyliğine bağlanıp, daha sonra Şehrizul beylerbeyliğine bağlanan Musul sancağının tekrar Bağdat beylerbeyliğine bağlandığına dair Bağdat beylerbeyine hüküm. *Aynı Defter*, hüküm: 1452. Musul sancağının Bağdat'a tâbi olmasına karar verildiğinden, Şehrizul'da bulunan Musul sancağı ile ilgili defterlerin mühürlenip, Bağdat beylerbeyliğine gönderilmesi için Şehrizul beylerbeyliğine hüküm.

Sancağının bu statüsü, 1563-1566 dönemi dışında devam etmiş ve 1571'de tekrar Şehrizul eyaletine bağlanmıştır¹⁸⁸. Ancak, kısa bir süre sonra tekrar Bağdad eyaletine bağlandığını görmekteyiz. Zira 1573'te Musul Sancağı Bağdat eyaletine bağlıdır¹⁸⁹. Musul'un bu statüsü 1586'da eyalete dönüştürülünceye kadar devam etmiştir.

¹⁸⁸ *Mühimme*, 14, s.950. "Bağdad Beylerbeyine hüküm; Musul sancağı Şehrizul Beylerbeyliğine ilhak olunmak emrim olmağın, icmal ve mufassal defterlerin bir keseye koyup, mühürleyip, Şehrizul Beylerbeyine gönderesin" "Şehrizul Beylerbeyine hüküm; Hala Musul sancağı Şehrizul'a ilhak olunub... icmal ve mufassal defterlerin taleb eyleyüb, sair defterler ile hıfz eylesesin", 25 Zilhicce 978 (19 Mayıs 1571). Ayrıca, *Mühimme*, 10, s.325, "Bağdad Beylerbeyine hüküm; Musul Sancağı Şehrizul beylerbeyliğine ilhak olunmağın...", "Şehrizul Beylerbeyine hüküm; halen Musul sancağı Şehrizul'a ilhak olunub...", 3 Muharrem 979 (28 Mayıs 1571).

¹⁸⁹ *MM.*, 563, s.104-105.

HARİTA-I
MUSUL'UN YERLEŞİM HARİTASI

Harita G. Avad'ın "Taḥkikat-ı Buldaniyet-i Eseriye fi Şark'ul-Musul" adlı makalesi ile arşiv vesikalarındaki verilerden faydalanılarak hazırlanmıştır.

2.3. Musul Sancağının İdarî Taksimatı (1523-1575)

Osmanlı idarî düzeninde en üst birim olan eyaletler birkaç sancaktan müteşekkil iken, sancaklar da birden fazla nahiyeden oluşmakta idi. Nahiye kavramı ise cihet, yön, taraf, bölge ve vilâyet manalarında kullanılmasının yanı sıra; bir sancağa bağlı bulunan köylerin idarî ve coğrafi sınırlarla muayyen bölgelere taksim edilmesi sonucu oluşan *en küçük idarî ünite* manasında da kullanılmaktadır¹⁹⁰.

Musul sancağında da *nahiye*, coğrafi farklılıkların belirlediği muayyen bir bölgeyi ifade için kullanıldığı gibi; idarî manada ise söz konusu bölgelerdeki köy ve mezralar grubunu ifade etmektedir. Nitekim, Musul sancağı nahiyelerinden Musul ve Ayn-Sayna nahiyelerinin belli bir merkezinin (nefs) bulunmasına karşılık, Acuz ve Deyr-Maklub nahiyelerinin ise belli bir merkezi bulunmayıp, muayyen bir coğrafi bölgeyi ihtiva ediyordu.

Tahrir defterlerinde veya Timar-Zeamet Tevcih defterlerinde sipahilerin tasarruf ettikleri köy ve mezralar kaydedilirken mutlaka hangi nahiyeye bağlı oldukları açıklanmaktadır. Bu yüzden vergi birimi olarak itibar edildikleri ve timar-zeamet tevcihlerinde esas alındıkları görülmektedir.

2.3.1. 1523 Tahririne Göre İdarî Taksimat

1523 tarihli tahrir nazaran Musul sancağı iki nahiyeden müteşekkil olup, bunlar Musul ve Ayn-Safna nahiyeleridir.

2.3.1.1. Musul Nahiyesi

Sancağın merkez nahiyesidir. 1523'te mevcut 108 köyün 91'i Musul nahiyesine bağlıdır. Dolayısıyla geniş bir alanı muhtevindir.

2.3.1.2. Ayn-Safna Nahiyesi

Merkez nahiyesinin doğusunda yer almakta olup, küçük bir nahiyedir. Sancağın toplam 108 köyünden 17'si bu nahiyenin sınırları dahilindedir.

2.3.2. 1540, 1558 ve 1575 Tahrirlerine Göre İdari Taksimat

1540 tarihinde Musul sancağı, 1523 tahririne kıyasla bazı değişikliklere tabi tutulmuştur. Zira, 1540'ta Musul Sancağına iki yeni nahiye daha ilave edilerek nahiye sayısı dörde yükseltilmiştir. 1558 ve 1575 tarihlerinde de nahiye sayısı dörttür. İhdas edilen yeni nahiyeler; *Deyr-Maklub* ve *Acuz*'dur. Böylece Musul Sancağı 1540-1575 tarihleri arasında;

¹⁹⁰ Tayyip Gökbilgin, "Nahiye", *İA.*, C. IX, İstanbul 1993, s. 36-37; Göyünç, *age.*, s. 38, not: 12.

Musul, Ayn-Safna, Deyr-Maklub ve Acuz nahiyelerinden oluşmakta idi (Bk. Harita-II).

2.3.2.1. Musul Nahiyesi

Musul sancağının en geniş nahiyesidir. 1540'ta 89, 1558'de 101 ve 1575 tarihinde 106 köyden müteşekkildir.

2.3.2.2. Ayn-Safna Nahiyesi

Bu nahije 1523 tarihinde 17 köyden müteşekkil iken, daha sonraki tarihlerde bağlı köy sayısının düştüğünü görmekteyiz. Nitekim, 1540'ta 7, 1558'de 13 ve 1575'te ise 9 köyden oluşan bir nahiyedir.

2.3.2.3. Deyr-Maklub Nahiyesi

Nahiyenin kaydı ilk kez 1540 tarihli tahrirde geçmektedir. Belli bir merkezi (nefsi) yoktur. Deyr-Maklub nahiyesi 1540'ta 29, 1558'de 25 ve 1575'te 17 köyden oluşmaktadır.

Nahiyeye bağlı köylerin tasarrufu İmadiye hâkimi Sultan Hüseyin Bey'e verilmiş ve daha sonraki tarihlerde Hüseyin Bey'in oğulları tarafından tasarruf edilmiştir¹⁹¹.

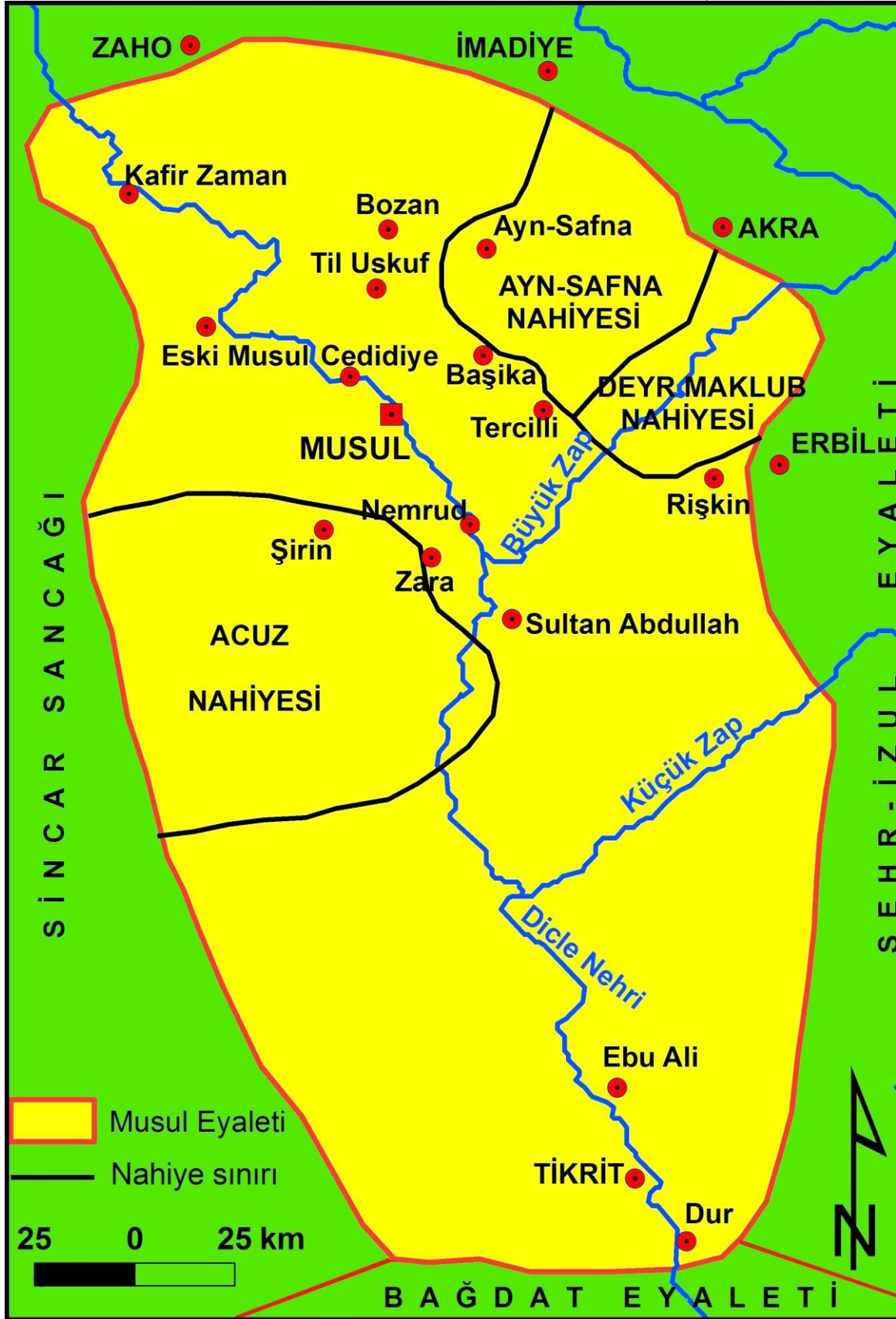
2.3.2.4. Acuz Nahiyesi

Acuz, 1523 tarihinde "karye" olarak kaydedilmiştir. Fakat, Acuz karyesinde meskûn nüfus yoktur. 1540 tarihinde 8 ve 1558'de 7 köyden müteşekkil bir nahije konumundadır. Bu tarihlerde de *Nefs-i Acuz*'da meskûn nüfus bulunmamaktadır. 1575 tarihinde Acuz nahiyesi, Eski Musul sancağına, Eski Musul Sancağı ise Diyarbekir eyaletine bağlanmıştır¹⁹².

¹⁹¹ BOA, TD., 195, s.140.

¹⁹² BOA, TD., 660, s.1.

HARİTA-II
MUSUL SANCAĞI'NIN İDARİ TAKSİMAT HARİTASI (1540-1558)

(Harita, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sıra no:415-a, Kod; OD1: 2 / ba ve Sıra no; 445, Kod; Od1: 4 / 12'de bulunan haritalardan faydalanılarak çizilmiştir)

3. MUSUL EYALETİ (1586-1639) (Musul Eyaletinin İdârî Taksimatı)

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Musul 1517 tarihinde Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra sancağa tahvil edilerek Diyarbekir eyaletine bağlanmıştır. Zamanla, şartlar gerektirdikçe bazen Bağdat, bazen de Şehrizul eyaletlerine bağlı bir sancak haline getirilmiştir. Musul'un sancak statüsü ile idaresi 1586 tarihine kadar devam etmiştir. 1586 tarihinde ise Musul Sancağının eyalete tahvil edildiği görülmektedir. Zira, 1586 tarihli mühimme kayıtlarında "*Kızılbaş üzerine Bağdad Beylerbeyisi Süleyman Serdar tayin edilmiş olmağla, Şehrizul Beylerbeyisi aşiretleri, Musul Beylerbeyisi... kuvvetleriyle serdar emrine verilmiş olmağla...*" ifadesi ile "*Bağdad Beylerbeyisi Süleyman Kızılbaş üzerine serdar tayin edilmiş olmağla, kendi kuvvetleriyle ve hemen iltihak etmesine dair Musul Beylerbeyisi Ahmed'e hüküm*", şeklinde geçen ifadelerle bakılırsa, 1586 (994) tarihinde Musul'un eyalet olduğu hükmüne varmamız gerekmektedir¹⁹³.

Musul'un 1586 yılında, sancaktan eyalete dönüştürüldüğünü gösteren bir diğer kaynağımız da *Kepeci*, 262 no'da kayıtlı *Atama Defteri*'dir. Bu deftere göre Musul, eyalet olmadan önce Bağdat'ın bir sancağıdır. Ancak, Bağdat eyaleti sancakları listesinde kaydedilmişken, müstakil eyalete dönüştürüldüğü şerhi düşülmüştür¹⁹⁴. Aynı defterin diğer kısımlarında "*Eyalet-i Musul*" başlığı altında kaydedilmiştir. Eyaletin beylerbeyliğine ise Canpuladoğlu Hüseyin Bey getirilmiştir (30 Ağustos 1587 /26 Ramazan 995)¹⁹⁵. Defterdeki bir şerhde, Canpulatoğlu Hüseyin Bey'den önceki beylerbeyi'nin Melek Ahmed olduğunun¹⁹⁶ tasrih edilmesi, aynı bilginin *Tarih-i Selânikî*'de mevcut olması¹⁹⁷ ve bu bilgilerin 1586 tarihli Mühimme kaydı ile örtüşmesi¹⁹⁸, Musul Sancağının 1586 yılında eyalete dönüştürülmüş olduğunu açıkça göstermektedir.

Osmanlı idarî düzeninin en üst birimi olan eyaletlerin bir nevi sancak konfederasyonu olduğunu ve sancakların da alt birim olarak nahiyelerden müteşekkil olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Musul, 1586'da eyalete dönüştürüldükten sonra acaba kaç sancağı ve bu sancaklara bağlı kaç nahiyesi mevcuttu? Her nahiyeyi oluşturan köylerin sayısı ne idi?

Elimizdeki kaynak ve belgelerden bu soruların tamamına cevap bulamıyoruz. Daha

¹⁹³ *Mühimme*, 60, s.283, (1586 / 994); *Mühimme*, 61, s.68-69, 103, (1586 / 994).

¹⁹⁴ *Kepeci Ruus*, 262, s.131.

¹⁹⁵ *Kepeci Ruus*, 262, s.265.

¹⁹⁶ *Kepeci Ruus*, 262, s.265, "... hala Musul Beylerbeyisi olan Melek Ahmed... 76000 flori ber-vech-i peşin teslim-i hazine idüb şol şartla ki Musul Beylerbeyliği Canpuladbeyoğlu Hüseyin'e verilmesi...".

¹⁹⁷ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarihi Selânikî*, (Hazırlayan: Mehmet İpşirli), C. I, İstanbul 1989, s.192.

¹⁹⁸ *Mühimme*, 60, s.286.

doğrusu, Musul eyaletinin değişik tarihlerdeki sancak sayısını ve bu sancakların isimlerini tespit etmekle beraber, bahse konu sancakların kaç nahiyesinin bulunduğu ve bu nahiyelerin bünyesindeki köyleri tespit etmek mümkün olmadı.

Musul eyaletinin ilk idarî taksimatını gösteren kaynağımız 1587 tarihlidir. Buna göre Musul Eyaleti şu sancaklardan müteşekkildir¹⁹⁹:

- 1- Musul (Paşa) Sancağı
- 2- Erbil Sancağı
- 3- Nusaybin Sancağı
- 4- Sincar Sancağı
- 5- Bacvân Sancağı
- 6- Ağca Kal'a Sancağı
- 7- Zaho Sancağı
- 8- Eski Musul Sancağı

¹⁹⁹ *Kepeci Ruus*, 262, s.247-248,265.

HARTİTA-III MUSUL EYALET HARİTASI (1587)

Harita, Arşiv vesikaları ve Tüccârzâde İbrahim Hilmi'nin *Memâlik-i Osmaniye Cep Atlası* adlı eserinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Görüldüğü gibi 1587 yılında Musul eyaleti Paşa sancağı ile beraber sekiz sancaktan oluşmuştur. Aslında, Musul eyaleti sancak listesine Tikrit sancağını da ilave etmemiz gerekmektedir. Zira, 262 no'lu defterde Tikrit sancağının da Bağdat eyaletinden ayrıldığı şerhi düşülmüş olmasına rağmen²⁰⁰ hangi eyalete bağlandığı belirtilmemiştir. Fakat, Nisan 1592 tarihli bir mühimme kaydından Tikrit Sancağının da Musul eyaletine bağlanmış olduğunu görmekteyiz²⁰¹. Keza, daha sonraki sancak listelerinde de Tikrit sancağı Musul eyaletine merbuttur (Bk. Harita-III).

Öte yandan 1587-1588 tarihli bir mühimme kaydında Diyarbekir Beylerbeyliğine yazılan bir hükümde şu bilgiler bulunmaktadır; "*Diyarbekir Beylerbeyine hüküm; Musul Beylerbeyisi mektub gönderub, elyevm Sincar, Eski Musul, Ağca Kal'a, Nusaybin, Zaho Sancakları Musul Beylerbeyliğine ilhak olunmuşsa da mezkur sancakların icmal ve mufassal defterleri Musul'a gönderilmediği bildirilmekte, mezkur sancakların icmal ve mufassal defterlerinin bir keseye konup, üzeri mühürlenüp... gönderilmesi...*"²⁰². Bu mühimme kaydında, yukarıda verdiğimiz listede mevcut olan Erbil ve Bacvân sancakları geçmemektedir. Çünkü, Erbil sancağı 1588'de Şehrizul eyaletine bağlanmış²⁰³ ve 1590 yılına kadar bu statüsü devam etmiştir. 1590'da ise tekrar Musul eyaletine bağlanmıştır²⁰⁴. Bacvân (Bacvânlu) sancağının ise bu tarihteki idari durumu hakkında bir kayda rastlamadık. Daha sonraki yıllarda Musul eyaletinin bir sancağı konumunda olduğu dikkate alınırsa, 1588 tarihli mühimme kaydında yer almamasının, icmal veya mufassal defterlerinin Musul'a gönderilmiş olmasından kaynaklandığını tahmin ediyoruz.

XVII. yüzyılın başlarında Musul eyaleti 6 sancaktan müteşekkildir. Aynî Ali Efendi'nin I. Ahmed'in veziri Murad Paşa'ya 1609 (1018-1019)'da sunduğu risalesine²⁰⁵ göre Musul eyaleti şu sancaklardan oluşuyordu²⁰⁶:

1- Musul (Paşa) Sancağı

2- Bacvânlu Sancağı

²⁰⁰ Kepeci Ruus, 262, s.124.

²⁰¹ Mühimme, 69, s.95.

²⁰² Mühimme, 64, s.107.

²⁰³ MM., 17670, s.470.

²⁰⁴ Mühimme, 68, s.1, "Şehrizul Beylerbeyine hüküm; Erbil sancağı Musul caniblerinde olan havass-ı hümâyün iltizamına dahil olduğu cihetle, Musul Beylerbeyliğine ilhak olduğundan icmal ve mufassal defterlerini Şehrizul defterlerinden ayırıp, Musul'a göndermesi ve badehu Erbil işlerine Şehrizul ve Bağdad taraflarından ise müdahale edilmemesi".

²⁰⁵ Sahillioğlu, agm., s.1246.

²⁰⁶ Aynî Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman Der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280, s.32.

- 3- Tikrit Sancağı
- 4- Eski Musul Sancağı
- 5- Horun (Hârun) Sancağı
- 6- Bâne Sancağı

1587 listesi ile 1609 listesini mukayese ettiğimiz vakit, XVII. yüzyıl başlarında Musul eyaletini oluşturan sancakların önemli bir değişikliğe tabi tutulduğu görülmektedir. Zira, 1587'de Musul eyaletine bağlı olan Erbil, Nusaybin, Sincar, Ağca Kal'a ve Zaho Sancaklarının 1609'da Musul eyaletinden ifraz edildiğini, buna mukabil, 1587 listesinde bulunmayan Bâne ve Hârun (Horun) adlı iki yeni sancak eyalete dahil edilmiştir.

Musul eyaletinin 1631-1632 (1041) tarihlerindeki idarî taksimatını Koçi Bey risalesinden öğrenmekteyiz²⁰⁷. Buna göre Musul eyaletini teşkil eden sancaklar aşağıdaki gibidir:

- 1- Musul (Paşa) Sancağı
- 2- Bacvânlı Sancağı
- 3- Tikrit Sancağı
- 4- Eski Musul Sancağı
- 5- Horun (Hârun) Sancağı
- 6- Bâne Sancağı

Musul eyaletinin idarî taksimatını gösteren bir diğer kaynağımız da Başbakanlık Kâmil Kepeci Tasnifinde bulunan ve 1632-1641 tarihleri arasındaki idarî yapıyı gösteren *Sancak Tevcih Defteri'* dir²⁰⁸. Buna göre Musul eyaletinin idarî taksimatı şöyledir:

- 1- Musul (Paşa) Sancağı
- 2- Bâcvânlû Sancağı
- 3- Eski Musul Sancağı
- 4- Keşşâf Sancağı
- 5- Tikrit Sancağı

²⁰⁷ *Koçi Bey Risalesi*, (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), KTBYS., Ankara 1985, s.138. Koçi Bey Musul eyaletinin 7 sancak olduğunu zikretmiş, fakat verdiği listede 6 sancak ismi kayıtlıdır.

²⁰⁸ *Kepeci Ruus*, 266, s.107-108.

6- Hârun Sancağı

7- Zâho Sancağı

Bu defterlerdeki bilgiler ile Koçi Bey risalesindeki bilgileri mukayese ettiğimizde, eyalete bağlı sancaklarda bazı değişikliklerin olduğunu görmekteyiz. Zira, 266 no'lu Sancak Tevcih Defteri'ndeki kayıtlara göre Musul eyaletine Keşşâf ve Zâho sancakları dahil edilmiş, Koçi Bey risalesinde yer alan Horun (Hârun) ve Bâne sancakları ise eyaletten ayrılmıştır.

Tarih olarak araştırmamızın sınırını aşmasına rağmen, Musul eyaletindeki idarî değişiklikleri mukayese etmek gayesi ile 1648 ve 1653 yıllarındaki idarî taksimatı gösteren iki kaynaktaki bilgileri de burada vermeyi uygun gördük. Cihânnümâ adlı eserini 1648 (1058)'de yazan ²⁰⁹ Kâtib Çelebi, Musul eyaletinin 6 sancaktan müteşekkil olduğunu yazar²¹⁰. Buna göre Musul eyaleti sancakları şunlardır:

1- Musul (Paşa) Sancağı

2- Eski Musul Sancağı

3- Bâcvânlu Sancağı

4- Tikrit Sancağı

5- Hârubâne Sancağı

6- Kara Dasni Sancağı

Kâtib Çelebi'nin verdiği sancak listesi ile 266 no'lu Sancak Tevcih Defterindeki listeyi mukayese ettiğimiz vakit, Keşşaf ve Zaho sancaklarının Musul eyaletinden ifraz edildiğini ve Kara Dasni adıyla yeni bir sancak teşkil edildiğini görmekteyiz. Aslında, Kara Dasni Sancağı, Dasni taifesini ifade için kullanılan bir tâbirdir. Daha önce de ifade etmiş olduğumuz gibi, Sancak tâbiri başlangıçta belli bir coğrafi bölgeyi ifade etmiyordu. Ancak, XVI. Yüzyıldan itibaren belli bir coğrafi ve idarî bölgeyi ifade eder bir mana kazanmıştır. Bununla birlikte, XVI. Yüzyılda da *Liva-i Müsellem*, *Liva-i Piyade*, *Liva-i Çingane* ve *Liva-i Voynuğan* gibi belirli zümreleri ifade için kullanılmaya devam etmiştir²¹¹. Burada dikkate değer husus, XVII. Yüzyılın ortalarında bile *sancak tâbiri* 'nin halen belli zümreleri ifade etmek için kullanılmaya devam etmiş olmasıdır.

1653 tarihinde Musul eyaletinin idarî taksimatını gösteren kaynağımız ise Sofyalı Ali

²⁰⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, Kısım 2, TTKB., Ankara 1982, s. 543.

²¹⁰ Kâtib Çelebi, *age.*, s. 433.

²¹¹ Kunt, *age.*, s.16; Ünal, *age.*, s.30.

Çavuş kanunnâmesidir²¹². Bu kanunnâmeğe göre Musul eyaleti şu 5 sancaktan müteşekkildir:

- 1- Musul (Paşa) Sancağı
- 2- Kerkük Sancağı
- 3- Tikrit Sancağı
- 4- Bâcvânlık (Bâcvânlû)
- 5- Huden (Hârûn)-Bâne

Bu sancaklar ile Kâtib Çelebi'nin verdiği listedeki sancaklar mukayese edildiği zaman, XVII. Yüzyılın ortalarında Musul eyaletini oluşturan sancakların pek değişmediği görülür. Ancak, 1648 listesinde yer alan Kara Dasni sancağı 1653 listesinde yer almamakta, buna mukabil 1653'te Kerkük, yeni bir sancak olarak Musul eyaletine dahil edilmiştir.

Yukarıdan beri izah etmeye çalıştığımız Musul eyaletinin 1586-1653 tarihleri arasındaki idarî taksimatında sancak sayısı 5 ile 8 arasında değişmiştir. İlk idarî taksimatta (1587) yer alan Erbil, Nusaybin, Sincar ve Ağca Kal'a sancakları, daha sonraki taksimatların hiçbirinde bulunmamaktadır. Zâho sancağı sadece 1587 ve 1631-1632 idarî taksimatlarında mevcuttur. Keşşâf sancağı ise yalnızca 1632-1641 tarihleri arasındaki taksimatı gösteren listede yer almaktadır. Nihayet, 1653 idarî taksimatında Kerkük sancağının da bulunması, Musul eyaletinin XVII. Yüzyılın ikinci yarısından sonra İran sınırına doğru genişletildiğini göstermektedir.

Öyle görünüyor ki, 1578-1590 yılları arasında vuku bulan Osmanlı-İran harpleri, bu bölgede bulunan eyaletlerin idarî taksimatlarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Nitekim, 1587 tarihinde Musul eyaletine merbut 4 sancağın, 1609-1653 yılları arasındaki taksimatları gösteren listelerin hiçbirinde yer almaması, ayrıca 1609, 1631-32, 1632-1641 ve 1653 tarihlerinde Musul eyaletine bağlı sancakların pek fazla değişmemiş olması da bu fikrimizi teyit eder mahiyettedir. Bahse konu tarihler arasındaki Osmanlı-İran harpleri serhadlerdeki eyaletlerin idarî taksimatlarında daha büyük değişimlere yol açmıştır. Mesela, Van eyaletine bağlı sancak sayısı 1558-1585 yılları arasında 13 ile 32 arasında değişmişken, 1609-1653 tarihleri arasında ise 14 ile 18 arasında değişmiştir²¹³. Bu da İran'la yapılan harplerin durulması ile bölgede bulunan eyaletlerin idarî taksimatlarının da belli bir istikrara kavuştuğunu göstermektedir.

²¹² *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, (Haz: Mithat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, Faksimile Metin, s.12.

²¹³ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1997, s. 120-129.

Nihayet, Van-Basra serhaddinde bulunan aşiret reisi ümeranın daimî rekabetleri ve kararsızlıkları (bazen Osmanlı'yı bazen İran'ı metbu tanımları) da²¹⁴ bölgedeki idarî taksimatın değişmesinde rol oynamıştır denilebilir.

4. SANCAK VE EYALET YÖNETİMİ (Görevliler)

4.1. Ümera (Ehl-i Örf)

Osmanlı eyalet ve sancaklarında görev yapan idareciler (Ümera, ehl-i örf) hiyerarşik sıra itibariyle şunlardır;

- 1- Beylerbeyi
- 2- Sancakbeyi
- 3- Alaybeyi (Miralay)
- 4- Çeribaşı (serasker)
- 5- Çavuşlar
- 6- Dizdar
- 7- Kale görevlileri
 - a- Mustahfizlar
 - b- Azebler
 - c- Dergâh-ı Ali Yeniçerileri
- 8- Defterdar
- 9- Şehir Kethüdası
- 10- Sübaşı
- 11- Muhtesib
- 12- Asesler
- 13- Şahne

4.1.1. Beylerbeyi

Osmanlı idarî teşkilâtında eyaletlerin idaresi için askerî ve sivil yetkileri bulunan beyler tayin edilirdi ki, bunlara Türkçe *Beylerbeyi*, Farsça *Mir-i Miran* ve Arapça *Emirü'l-*

²¹⁴ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri*, İstanbul 1993, s. 242.

Ümera denilirdi²¹⁵.

Beylerbeyi, hükümdarın taşradaki en yetkili temsilcisi olup, doğrudan padişah berati ile atanırdı²¹⁶. Beylerbeyi atanacak kişilerin bazı vasıfları haiz olmaları gerekirdi. Şöyle ki, "yarar, emekdar ve her veçhile müstehakk-ı inayet" olmaları gerektiği gibi, reayaperver, dürüst, namuslu, tecrübe sahibi ve devlete bağlı olmaları da gerekiyordu.

Padişah beratıyla atanan beylerbeyi görevlendirildiği eyaletin sancaklarından uygun gördüğü birinde yerleşir ve burada otururdu. Beylerbeyinin oturduğu bu sancağa "Paşa Sancağı" denilirdi. Burada ayrıca sancakbeyi bulunmadığı için, bu merkez sancağının sancakbeyi sayılırdı²¹⁷. Fakat XVII. Yüzyıl sonlarında ve yaygın olarak da XVIII. yüzyılda beylerbeyleri ve sancakbeyleri bizzat görev yerlerine gitmeyip, yetki ve selahiyetlerini kendi nâm ve hesaplarına kullanmak için bir kişi tayin ederlerdi ki, bunlara "mütesellim" denilirdi²¹⁸

Beylerbeyi görev yaptığı eyalette emri altındaki görevlilerle birlikte Eyalet Divânı'nda idarî işleri yürütürdü. Bu divânda bir Tımar Defterdarı, bir Defter Kethüdası ve bir Tezkireci bulunuyordu²¹⁹. Beylerbeyinin eyaletteki divânı, Divân-ı Hümâyûn'un bir nevi küçük bir kopyası görünümündedir.

Beylerbeylerinin görevlerine gelince; bunların temel vazifeleri beratlarda özetlenmiş olup, bunları şu şekilde sıralamamız mümkündür²²⁰.

- a- Bölgesinde bütün meselelerde (umur-ı siyasette) padişahın temsilcisi olmak,
- b- Divanında çeşitli işleri karara bağlamak,
- c- İdarî ve en önemli görevlerinden biri olarak, halkın güvenliğini sağlamak,
- d- Sultanın emirlerine karşı çıkan ve hukuki müeyyideleri çiğneyen kişileri takip etmek
- e- Tımarlıların atama ve özlük işlerini yürütmek,
- f- Bölgesi dahilinde kale varsa onları gözetmek, göçebeleri itaat altında bulundurmak
- g- Seferlerde görevlendirildiği takdirde, yönettiği bölgedeki dirlik sahiplerini (timar ve

²¹⁵ Sahillioğlu, *agm.*, s.1233.

²¹⁶ Yusuf Oğuzoğlu, "XVIII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler", *19 Mayıs Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Dergisi*, S. 1, (1978), s.143; Yücel, *agm.*, s. 665.

²¹⁷ Akdağ, *agm.*, s. 51.

²¹⁸ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, KTBY., Ankara 1985, s. 96.

²¹⁹ Yücel, *agm.*, s. 665.

²²⁰ İnalçık, *agm.*, s. 723; M. Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, C. I-II, TTKB., Ankara 1979, s. 294; Oğuzoğlu, *agm.*, s. 143; Kunt, *age.*, s. 27; Akdağ, *agm.*, s. 50.

zeamet sahipleri) toplayarak gitmeleri gereken yerlere götürmek.

Beylerbeyleri maaşları ise, birtakım gelir kalemlerinden ayrılan "*has*"lardan ibarettir.

4.1.2. Musul Beylerbeyleri

Musul beylerbeyi olarak atanacak kişinin liyakatli, ehl-i vukuf, devlete sadık olması vs. gibi meziyetlerinin bulunmasına özen gösterildiği gibi, Bağdat beylerbeyinin de "*oluru*" dikkate alınır²²¹. Padişahın Musul eyaletindeki temsilcisi hüviyetiyle, eyaletin *paşa sancağı* olan Musul Sancağında oturmaktadır. İdârî ve askerî işlerini Divân-ı Musul'da karara bağlamaktadır. Kısaca ifade edecek olursak, bölgesindeki bütün meseleleri çözmekle görevli olduğu gibi, çağrıldığı vakit harp zamanlarında da emrindeki kuvvetlerle sefere katılmak mecburiyetinde idi.

Musul beylerbeyi *has* gelirleri muhtelif vergilerden ayrılmış olup, tespit edebildiğimiz kadarıyla 449450 akça ile 713452 akça arasında değişmektedir²²². Bu arada, Evliya Çelebi Musul Eyâleti Beylerbeyi'nin 681000 akçalık hassı olduğunu yazar²²³.

Diğer yandan bazı beylerbeylerinin çeşitli şekillerde halka zulm ve teaddi eylediklerini, hatta bazı reayayı katl edip emval ve erzakına el koydukları müşahede edilmektedir. Nitekim, 1610-1611 tarihinde Musul beylerbeyi olan Ahmed Paşa, Musul fukarasının 15.000 koyununu zorla aldığı gibi, reayaya da fazlaca zulm etmiştir. Yine aynı Ahmed Paşa bir köyü basıp 40 nefer insanı katlederek, köy halkının bütün mal ve erzakına el koymuştur. Ahmed Paşa'nın zulümleri bunlarla da bitmemiştir. Zira Dergâh-ı Muallam Çavuşlarından Ferhad Çavuş'un oğlu olup, Şehrizul'da zeamet tasarruf eden Ali, bazı emtia, kumaş ve ehl-i iyali ile Amid tarafına giderken Musul'a geldiğinde Ahmed Paşa tarafından bütün emval, erzak ve ehl-i iyaline el konulmuştur²²⁴.

Ahmed Paşa'nın bu zulümlerinin merkeze şikâyet edilmesi üzerine, merkez idaresi Musul kadısına yazdığı hükümlerde, derhal konunun ihtimamla teftiş edilmesini ve fukaranın hakkının korunmasını istemiştir. Ayrıca, bizzat Ahmed Paşa'ya da bir hüküm yazılarak, el koyduğu bütün emval ve erzakın derhal iadesi istenmiştir²²⁵. Ahmed Paşa'nın bu cürümlerinden dolayı nasıl cezalandırıldığı hakkında herhangi bir belge mevcut değildir. Ancak, reayanın şikâyeti üzerine, merkez idaresinin hemen meseleye el koyup gerekli

²²¹ Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehânisü'l-Asar ve Hakâikü'l-Ahbar*, (Yay: Mücteba İlgüler), İstanbul 1978, s. 281, 334-335.

²²² Bk. *İktisadi Durum Bölümü*.

²²³ *Gününümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 785.

²²⁴ *Mühimme*, 79, s.463, b-1184, 487, b-1250, 491, b-1261.

²²⁵ *Mühimme*, 79, s.463, b-1184, 487, b-1250, 491, b-1261.

soruşturmaları başlatması dikkate şayandır.

1586-1641 yılları arasındaki dönemde Musul eyaletinde görev yapan 38 beylerbeyinin ismini tespit etmiş bulunmaktayız ki, bunların dökümü tablo-1'de verildiği gibidir.

Tablo-1: Musul Eyaleti Beylerbeyleri (1586-1641)

No	Beylerbeyi Adı	Önceki Görevi	Görevde Olduğu Yıllar	
			Hicri	Miladi
1	Ahmed Paşa ²²⁶ (Melek Ahmed Paşa)	-	994-995	17 Haziran 1586/ 15 Ağustos 1587
2	Canbulat Beyoğlu Hüseyin Bey ²²⁷	-	995-997	30 Ağustos 1587/ Kasım 1588
3	Melek Ahmed Paşa ²²⁸	-	999-1000	27 Nisan 1591/ Ekim 1591
4	Mustafa Paşa ²²⁹	-	1000-1001	4 Nisan 1592/ 4 Haziran 1593
5	Piyâle Bey ²³⁰	Eskişehir Sancakbeyi	Receb 1002	Mart ortaları 1594
6	Sinan Paşa ²³¹	-	1003	Eylül 1594
7	Hasan Paşa ²³²	-	1003	1594-1595
8	Mahmud Paşa ²³³	-	1005	1596-1597
9	Abdullah Paşa ²³⁴	-	1006	1597-1598
10	Ali Paşa ²³⁵	-	1008	1599-1600
11	Hasan Paşa ²³⁶	İmadiye Hâkimi	1009	1600-1601
12	Mehmed Paşa ²³⁷	-	1013	1604-1605
13	Ahmed Paşa ²³⁸	-	1015-1016	1606 19 Temmuz 1607
14	Diğer Ahmed Paşa ²³⁹	-	1018/1019	10 Eylül 1609/ 1611
15	Mehmed Paşa ²⁴⁰	-	1021-1022	1612-1613
16	Ali Paşa ²⁴¹	-	1022	1613
17	Diğer Ali Paşa ²⁴²	-	1023	1614
18	Mehmed Paşa ²⁴³	-	1023	1614-1615
19	El-Hac Ahmed Paşa ²⁴⁴	-	1024	1615-1616
20	Ahmed Paşa ²⁴⁵	-	1025	1616
21	Mehmed Paşa ²⁴⁶	-	1025	1617

Tablo-1'in devamı

No	Beylerbeyi Adı	Önceki Görevi	Görevde Olduğu Yıllar	
			Hicri	Miladi

²²⁶ *Mühimme*, 60, s.286; *Kepeci Ruus*, 249, s.52, 140; Selânikî Mustafa Efendi, *age.*, s.192.

²²⁷ *Kepeci Ruus*, 262, s.265; *Kepeci Ruus*, 249, s.167, 208; *Mühimme*, 64, s. 207.

²²⁸ *TZTD.*, 169, s.532, 544; *Mühimme*, 67, s.220.

²²⁹ *Mühimme*, 69, s.95; *TZTD.*, 169, s.544; S. Mustafa Efendi, *age.*, C. I, s. 275.

²³⁰ S. Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 361.

²³¹ *TZTD.*, 169, s.550.

²³² *TZTD.*, 169, s.522; S. Mustafa Efendi, *age.*, C. I, s. 477; *H. 1308 Tarihli Musul Vilâyeti Salnâmesi* (=Salnâme), s.38. Salnâmede hicri 1000-1305 tarihleri arasında Musul eyaletinde görev yapmış olan beylerbeylerinin isimleri kronolojik olarak verilmiştir. Fakat, bunları kullanırken biraz ihtiyatlı davranmak gereği vardır. Zira, burda verilen isimler *Mühimme*, *Timar-Zeamet Tevcih*, *Ruûs ve Maliyeden Müdevver Defterleri* 'ndeki bazı kayıtlarla denk düşmemektedir.

²³³ *Salnâme*, s.38.

²³⁴ *Salnâme*, s.38.

²³⁵ *Salnâme*, s.38.

²³⁶ *Salnâme*, s.38.

²³⁷ *Salnâme*, s.38.

²³⁸ *Salnâme*, s.38; *Mühimme Zeyli*, 8, s.65; *TZTD.*, 290, (Defter sayfalandırılmamış).

²³⁹ *Mühimme*, 78, s.658; *MM.*, 3260, s.41; s.38.

²⁴⁰ *MM.*, 6718, s.120, 125.

²⁴¹ *Salnâme*, s.38.

²⁴² *Salnâme*, s.38.

²⁴³ *Salnâme*, s.38.

²⁴⁴ *Salnâme*, s.38.

²⁴⁵ *Salnâme*, s.38.

²⁴⁶ *Salnâme*, s.38.

22	Mehmed Paşa ²⁴⁷	Basra Beylerbeyi	1026	1617
23	Mu'min Paşa ²⁴⁸	-	1027	1617-1617
24	Bostân Paşa ²⁴⁹	-	1029	1619-1620
25	Bekir Paşa ²⁵⁰	-	1030	1620-1621
26	Yunus Paşa ²⁵¹	-	1031	1621-1622
27	Defterdar Mustafa Paşa ²⁵²	-	1032	1622-1623
28	Hasan Paşa ²⁵³	-	1032	1623
29	Ahmed Paşa ²⁵⁴	-	1032	1623
30	Sipahi Ahmed Paşa ²⁵⁵	-	1034	1624-1625
31	Süleyman Paşa ²⁵⁶	-	1035	1625-1626
32	Bekir Paşa ²⁵⁷	-	1037	Ekim başları 1627
33	Süleyman Paşa ²⁵⁸	-	1041	1631
34	Ebubekir Paşa ²⁵⁹	-	1041-1042	17 Eylül 1631/ 15 Aralık 1632
35	Bekir Paşa ²⁶⁰	-	1042-1045	27 Ocak 1633/ 25 Aralık 1635
36	Muhafız Ahmed Paşa ²⁶¹	-	1046	1637
37	Süleyman Paşa ²⁶²	Rumili Beylerbeyi	1049	7 Kasım 1639
38	Vezir Mehmed Paşa ²⁶³	Rakka Mutasarrıfı	1051	8 Aralık 1641

1586-1641 tarihleri arasında ismini tespit edebildiğimiz 38 beylerbeyi görev yapmıştır. Bunlardan çoğunun göreve başladığı ve görevden ayrıldığı gün ve ayı tespit etme imkânına sahip olamadığımız için, görev süreleri hakkında bir değerlendirme yapma şansını bulamıyoruz. Ancak, 55 yıllık sürede 38 beylerbeyi görev yaptığımıza göre, ortalama görev süresi 1 yıl 3 ay olarak çıkmaktadır. Şunu da dikkatten uzak tutmamak gerekir ki, bu 1 yıl 3 ay olarak tespit edilen süre ortalama bir süredir. Halbuki, bazı beylerbeyleri birkaç ay görevleri başında kalabilmişken, bazıları ise 1, 2 hatta 3 yıldan fazla görev yapmışlardır. Her halükârda, Musul eyaletinde görev yapan beylerbeylerinin görev sürelerinin ortalama 1 yıl 3

²⁴⁷ *Salnâme*, s.39.

²⁴⁸ *Salnâme*, s.39.

²⁴⁹ *Salnâme*, s. 39.

²⁵⁰ *TZTD.*, 412, (Defter sayfalandırılmamış); *Salnâme*, s. 39.

²⁵¹ *Kepeci Ruus*, 257, s.109; *TZTD.*, 412, (Defter sayfalandırılmamış); *Salnâme*, s. 39.

²⁵² *Salnâme*, s. 39.

²⁵³ *Salnâme*, s. 39.

²⁵⁴ *Salnâme*, s. 39; Naima Mustafa Efendi, *Nâima Tarihi*, C. II, s. 851-852.

²⁵⁵ *Salnâme*, s. 39.

²⁵⁶ *Salnâme*, s. 39.

²⁵⁷ *TZTD.*, 477, (Defter sayfalandırılmamış).

²⁵⁸ *Salnâme*, s.39. H. 1308 Tarihli Salnâmede Süleyman Paşa'nın 1625-1635 (1035-1045) tarihleri arasında Musul eyaletinin beylerbeyi olduğu kaydedilmiştir. Halbuki, 477 no'lu *Timar Zeamet Tevcih Defteri*'nden Bekir Paşa'nın 1627 (h.1037)'de; 504 no'lu *Timar Zeamet Tevcih Defteri*'nden 17 Eylül 1631 (h. 20 Safer 1041)'de ve *Ali Emiri Tasnifi*, IV. Murad Devri, 120 no'lu belgeden Ağustos 1632 (Safer 1042) tarihlerinde Ebubekir Paşa'nın; 552 no'lu *Timar Zeamet Tevcih Defteri* ile *Maliyeden Müdevver*, 3458 no'lu defterlerden de 27 Ocak 1633 (17 Şaban 1042)-6 Eylül 1635 (Rebbiül-evvel 1045) tarihleri arasında yine Bekir Paşa'nın Musul Beylerbeyi olduğunu görmekteyiz. Diğer yandan, hazırladığı risaleyi 1631-32'de IV. Murad'a sunan Koçi Bey de bu tarihte Musul Beylerbeyi olarak Süleyman Paşa'nın ismini zikretmiştir. Bu kayıtlardan şu sonucu çıkartıyoruz; 1625-1627 tarihleri arasında Süleyman Paşa, 1627'de Bekir Paşa, 1627-1631 tarihleri arasında tekrar Süleyman Paşa Beylerbeyi olarak görev yapmışlardır.

²⁵⁹ *TZTD.*, 504, (Defter sayfalandırılmamış); *Ali Emiri Tasnifi*, IV. Murad Devri, No:120, s.1; *MM.*, 9829, s.74-75, 119; *İbnül-Emin Tasnifi*, Maliye, 902, varak.1.

²⁶⁰ *TZTD.*, 552, (Defter sayfalandırılmamış); *MM.*, 17040, s. 1; *MM.*, 3458, s. 18,49.

²⁶¹ *Salnâme*, s.39.

²⁶² *Kepeci Ruus*, 266, s.107; *MM.*, 551, s.97.

²⁶³ *Kepeci Ruus*, 266, s.107; *MM.*, 551, s.97.

ay civarında olması; herhangi bir beylerbeyinin bu yörede fazla kök salmasını, bölgenin siyasî ve ekonomik güçleriyle özdeşleşmesini önlemek düşüncesinden ileri gelmiş olmalıdır. Nitekim, imparatorluğun diğer pek çok bölgesinde de durum bundan farklı gözükmemektedir²⁶⁴.

Musul eyaletine atanan beylerbeylerin önceki görevlerine baktığımızda ise, tıpkı sancakbeylerinde olduğu gibi, daha çok Musul eyaletinin bulunduğu bölgeye yakın eyaletlerde görevli kimseler olduğunu görmekteyiz. Gerçi 38 beylerbeyinden ancak 4' nün önceki görev yerini tespit edebildik. Bu sayı az olmakla beraber, bir fikir yürütme imkânı sağladığı için kayda değer. Mesela, 1600 tarihinde Musul beylerbeyi olan Hasan Paşa'nın daha önceki görev yeri İmadiye'dir. 1617'de beylerbeyi olan Murad Paşa Basra beylerbeyliğinden atanmıştır. 1639 tarihinde görev başında bulunan Süleyman Paşa'nın daha önceki görev yeri Rumili beylerbeyliğidir. Nihayet, 1641'de Musul beylerbeyi olan vezir Mehmed Paşa'nın önceki görev yeri ise Rakka'dır. Görüldüğü gibi, Musul'a atanmadan önceki görev yerlerini tespit ettiğimiz dört kişiden üçü civar eyaletlerden atanmışken, sadece birisi (Süleyman Paşa) Rumili bölgesinden tayin edilmiştir.

4.1.3. Sancakbeyi

Sancağın en yetkili yöneticisi sancakbeyi olup, doğrudan merkezden atanırdı. Askerî ve idarî olmak üzere başlıca iki görevi bulunmaktadır. Kapı halkı ve emrindeki zaim, sipahi ve cebelülerle daima hazır bir askerdir. Çağrıldığı vakit hemen sefere katılıp, tespit edilen yerde beylerbeyinin emrine girmesi askerî görevlerindedir.

Sancağın ve şehrin düzenini sağlamak, reayanın dirlik ve düzenini temin etmek, şer'e ve örfe aykırı durumları önlemek de idarî görevleri arasında yer almaktadır²⁶⁵. Sancakbeyi bu idarî görevlerini kadı ile beraber hareket ederek yerine getirirdi.

Sancakbeyi ayrıca, özel görevler için sancağına gelen devlet memurlarına yardımcı olmak ve bunların görevlerini kolaylıkla yerine getirmelerini temin etmekle de yükümlüdür²⁶⁶. Sancakbeylerine maaş olarak ise birtakım vergi gelirleri "*has*" tarikiyle ayrılırdı.

4.1.4. Musul Sancakbeyleri

Musul sancakbeyi, idarî ve askerî bakımlardan hiyerarşik olarak sancağı hangi eyalete

²⁶⁴ Kunt, *age.*, s.78.

²⁶⁵ Yücel, *agm.*, s.666.

²⁶⁶ Kunt, *age.*, s.25.

merbut ise o eyaletin beylerbeyine bağlıdır. Dolayısıyla, hiyerarşik olarak 1517-1534 tarihleri arasında Diyarbekir beylerbeyine; 1534-1563, 1566-1571 ile 1573-1586 tarihlerinde Bağdat beylerbeyine ve 1571-1573 ile 1563-1566 tarihleri arasında ise Şehrizul beylerbeyine bağlıdır. Ancak, tayin, terfi, sefere çağırılma gibi hususlarda, diğer sancakbeyleri gibi doğrudan Divân-ı Hümâyün'a tâbidir. Bununla birlikte, merkez yönetimi bazı dönemlerde Musul sancakbeylerinin Bağdat beylerbeyinin vereceği emre göre hareket etmelerini istemiştir. Mesela, 5 Ekim 1559 (3 Muharrem 967) tarihli bir mühimme kaydında²⁶⁷ Musul Sancakbeyi Ahmed Bey'e gönderilen hükümde; "...Bağdad caniblerinde hizmet vaki olub, Bağdad Beylerbeyisi seni taleb itdükde varmak emr idüb buyurdum ki, vusul buldukda yat û yerağla hâzır u müheyyâ olub, ol cânibe nâzır" olması istenerek "anun gibi bir hizmet vâki oldukda asla vû kat'a te'hir ü terâki itmeyüb sancağın askeri ile müretteb ü mükemmel... mu'accelen varub vech-i münâsib gördüğü üzere hizmetde..." bulunması ve asla ihmalkâr davranmaması emredilmiştir.

Diğer yandan, harp dönemlerinde Musul sancakbeylerine Bağdat kalesinin muhafazası, Bağdat'ın "*hıfz u hirasetine*" nezaret edip, göz kulak olması ve Basra'nın muhafazası gibi vazifeler de verilmiştir. Nitekim, 16 Eylül 1559 (15 Zilhicce 966)'da Musul Sancakbeyi Murad Bey'e Bağdat kalesinin muhafazası görevi²⁶⁸, 8 Eylül 1565 (12 Safer 973)'de Sancakbeyi Sinan'a Basra'nın muhafazası²⁶⁹ ve 8 Ekim 1567 (4 Rebbiül-ahir 975)'de de dönemin sancakbeyine, Bağdat beylerbeyi sefere memur edildiğinden, Bağdat'ın korunması²⁷⁰ vazifesi verilmiştir.

Musul sancakbeyi sefere iştirak ettiği vakit, sancağın muhafazası için yeterince sipahi görevlendirmekte idi ki, 1579 tarihinde sefer hizmetine çıkan Sinan Bey sancağın muhafazası için 15 nefer sipahi görevlendirmiştir²⁷¹.

Musul sancağına atanan sancakbeyleri, beylerbeylerinde olduğu gibi, genelde bölge hakkında bilgi ve tecrübe sahibi veya çevre sancaklarda görev yapmış kimseler arasında seçilmiştir ki, bu durum merkez yönetiminin sancakbeyi atamalarında dikkate aldığı şartlara uygunluk göstermektedir.

²⁶⁷ *Mühimme*, 3, hüküm:394.

²⁶⁸ *Mühimme*, 3, hüküm:333, "Musul Beyi Murad Bey'e hüküm ki; Haliya Bağdad'ın hıfzı için dergâh-ı muallam ulufecileri ağaları ile beşyüz nefer yeniçeri kullarım irsal olunub, anun gibi lâzım olub, beylerbeyi harice çıkmalı olur ise zikr olunan beşyüz nefer kullarım ile seni kal'ada muhafazası için ta'yin etmek emr olunub... buyurdum ki; Vusul buldukda, anun gibi lâzım gelüb seni kal'a muhafazası için alıkodukda tamâm bâsiret üzere olub..."

²⁶⁹ *Mühimme*, 5, hüküm:213.

²⁷⁰ *Mühimme*, 7, s.124.

²⁷¹ *Mühimme*, 36, s.220.

Bu arada, halk sancakbeylerinin icraatlarından memnun kalmazsa doğrudan Divân-ı Hümâyûn'a şikâyet etme hakkına sahip bulunuyordu. Bu gibi durumlarda devletin idarî ve adlî teşkilâtı derhal harekete geçerek, meselenin gerçek boyutlarını araştırıp, suçlu olanların tespiti ve gerekenin yapılması için gerekli titizliği gösterirdi. Nitekim, 30 Ocak 1577 (21 Zilkade 985)'de Musul sancakbeyi olan Mehmed Bey'in icraatlarından memnun olmayan reaya böyle bir şikâyette bulunmuştur. Konu merkeze intikal edince, merkez idaresi hemen harekete geçerek, Bağdat beylerbeyine (Musul sancağı bu tarihte Bağdat eyaletine bağlıdır) ve Musul kadısına gönderdiği hükümlerde konunun gerçek boyutlarının ortaya konulması ve suçlu varsa cezalandırılması için derhal tahkikat başlatmıştır²⁷². Bu tahkikatın sonuçlarının ne olduğu hakkında bir belgeye ulaşamadık. Ancak bu gibi durumlarda Osmanlı yönetiminin gösterdiği titizlik ve derhal idarî ve adlî soruşturmanın başlatılmış olması dikkate şayandır.

Musul sancakbeylerinin "has" gelirleri, atanmış kişilerin kıdem ve istihkak durumuna göre 200.000 akça ile 561.664 akça arasında değişmektedir²⁷³.

Muhtelif belge ve kaynaklardan 1520-1586 tarihleri arasındaki dönemde Musul sancağında görev yapan 30 sancakbeyinin ismini tespit etmiş bulunmaktayız. Bunların isimleri ve görev tarihleri tablo 2'de verildiği gibidir.

Tablo 2'de görüleceği gibi, Musul sancakbeyliğine atanmış beyler genelde o bölgedeki diğer sancaklarda görev yapmış kişilerdir. Nitekim, Çemişgezek, Bitlis, Rakka, Deyr-Rahbe, Ruha, Çapakçur, Atak, Safed, Sincar vb. sancakbeylerinin Musul sancakbeyi olarak atanmaları bunu göstermektedir. Öte yandan, Musul sancakbeyleri yeni bir sancağa tayin edildiklerinde de yine çevre sancaklara atanmışlardır. Mesela, Musul sancakbeyliği yapıp sonraki görevini tespit ettiğimiz Alaüddevle Bey Ruha, Veli Bey Harput, Hacı Şahkulu Bey Ruha ve Mehmed Bey Sincar sancakbeyi olarak atanmışlardır. Bu da merkezi yönetimin, atanacak beylerin belli bir genel bölgenin idaresi hakkında kâfi derecede tecrübe kazanmış kişileri tercih ettiğini gösterdiği gibi, ayrıca beyin bir görev yerinden diğerine giderken fazla zaman kaybetmemesi ve sancakların mümkün olan en kısa süreden fazla beysiz bırakılmamasını da gözettiğini göstermektedir²⁷⁴.

Tablo-2: Musul Sancakbeyleri (1520-1586)

No	Sancakbeyi Adı	Önceki Görevi	Görevde Olduğu Yıllar		Sonraki Görevi
			Hicri	Miladi	

²⁷² Mühimme, 33, s.266.

²⁷³ Bk. İktisadî Durum Bölümü.

²⁷⁴ Kunt, age., s.78-79.

1	Seydî Ahmed Bey Bohti ²⁷⁵	-	926	1520	-
2	Hacı Bey ²⁷⁶	-	928	1522	-
3	İskender Bey b. Aranid ²⁷⁷	-	932-33	1526	-
4	Hüseyin Bey ²⁷⁸	-	940	Nisan-Mayıs 1534	-
5	Ali Bey ²⁷⁹	-	955	28 Aralık 1548	-
6	Alaüddeve Bey ²⁸⁰	-	957	20 Eylül 1550 öncesi	Ruha S. beyliği
7	Veli Bey ²⁸¹	Çemişgezek S. beyi	957	20 Eylül 1550	Harput Sancakbeyliği
8	Gazi Murad Oğlu Mehmed Şah Bey ²⁸²	-	957-960	16 Ekim 1550	-
9	Mustafa Paşa ²⁸³	-	960	2 Şubat 1553	-
10	Ali Bey ²⁸⁴	-	961	10 Kasım 1554 öncesi	Kayseri Sancakbeyliği
11	Veli Bey ²⁸⁵	Bitlis Beyi	961	10 Kasım 1554	Baban Sancakbeyliği
12	Çavuş Bey ²⁸⁶	Rakka S. beyi	963	11 Ağustos 1556	-
13	Murad Bey ²⁸⁷	-	966	25 Ekim 1558 29 Ağustos 1559	-
14	Ahmed Bey ²⁸⁸ (Ayas Paşa Oğlu)	-	967	15 Ekim 1559 17 Mart 1560	Menteşe Sancakbeyliği
15	Hacı Şahkulu Bey ²⁸⁹	Deyr-Rahbe S. beyi	967	16-17 Mart 1560 25 Ağustos 1560	Ruha Sancakbeyliği
16	Süleyman Bey ²⁹⁰	-	967	28 Ağustos 1560	Gazze Sancakbeyliği
17	Şems Beyoğlu Mahmut Bey ²⁹¹	Çapakçur'dan Mazul	968	16 Mart 1561	-
18	Sinan Bey ²⁹²	Atak S. beyi	971-973	26 Haziran 1564/8 Eylül 1565	-
19	Yusuf Bey ²⁹³	-	978-979	18 Mayıs 1571/19 Temmuz 1571	-

Tablo-2'nin devamı

No	Sancakbeyi Adı	Önceki Görevi	Görevde Olduğu Yıllar	Sonraki
----	----------------	---------------	-----------------------	---------

²⁷⁵ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter No: 9772, 5-a, (Bu defterden nakleden; Barkan, *agm.*, s. 307; Göyünç, *agm.*, 1969, s. 29.

²⁷⁶ Bâyezid Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, 1969 No'lu Kanunnâme, Varak:121-b.

²⁷⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter No:5246, (Bu defterden naklen; Göyünç, *agm.*, 1969, s.29-30).

²⁷⁸ Teşrifat Ruznamçesi, Kepeci Ruus, 1764 No'lu Defter'den nakleden; Halil Sahillioğlu, *agm.*, s.1240.

²⁷⁹ Nasuhü's-Silahi Matrakçı, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Hân*, (Hazırlayan: Hüseyin G. Yurdaydın), TTKB., Ankara 1976, s.109.

²⁸⁰ Kepeci Ruus, no, 209, s.101.

²⁸¹ Kepeci Ruus no, 209, s.101.

²⁸² Kepeci Ruus no, 209, s.109.

²⁸³ Kepeci Ruus no, 210, s.80.

²⁸⁴ Mühimme, 1, s.165.

²⁸⁵ Mühimme, 1, s.165; Mühimme, 2, s.123.

²⁸⁶ Mühimme, 2, s.125.

²⁸⁷ Kepeci Ruus, 216, s.12; MM., 18011, s.36; Mühimme, 3, hüküm:333.

²⁸⁸ Mühimme, 4, s.36.

²⁸⁹ Mühimme, 3, hüküm: 859; Mühimme, 4, s.36; MM., 29, s. 282-a.

²⁹⁰ Mühimme, 4, s.120.

²⁹¹ Mühimme, 4, s.191.

²⁹² MM., 563, s.105; Mühimme, 6, s.653; Mühimme, 5, hüküm: 213.

²⁹³ Mühimme, 10, s.316; Mühimme, 12, s.65, 134.

			Hicri	Miladi	Görevi
20	Sinan Bey ²⁹⁴	-	979	27 Ağustos 1571	-
21	Yusuf Bey ²⁹⁵	-	980	21 Haziran 1572	-
22	Sinan Bey ²⁹⁶	-	980	2 Eylül 1572/23 Ocak 1573	-
23	Mahmud Bey ²⁹⁷	Safed S. beyi	981	11 Ağustos 1573	-
24	Yusuf Bey ²⁹⁸	-	981	27 Ağustos 1573	-
25	Ahmed Paşa ²⁹⁹	Habeş'den mazul	982	29 Haziran 1574	Feragat etmiş
26	Mehmed Bey ³⁰⁰	Sincar S. beyi	982-985	27 Eylül 1574/30 Ocak 1578	Sincar Sancakbeyliği
27	Ali Bey ³⁰¹	-	986-988	20 Ekim 1578/29 Ekim 1580	
28	Mustafa Bey ³⁰²	-	989-991	3 Eylül 1581/11 Aralık 1583	-
29	İbrahim Bey ³⁰³	-	992	9 Nisan 1584	-
30	Mustafa Bey ³⁰⁴	-	28 R. evvel 994	19 Mart 1586	-

Yine tablo'da dikkatimizi çeken bir diğer husus da bazı beylerin Musul sancağında bir dönemden fazla sancakbeyliği yapmış olmalarıdır. Keza, Veli Bey 1540 ve 1554'te olmak üzere iki dönem; Sinan Bey 1564-65'te ve 1571, 1572 tarihlerinde üç dönem; Mehmed Bey 1573 ve 1574-1578 tarihlerinde iki dönem ve nihayet Mustafa Bey 1581-1583 tarihleri ile 1586 tarihinde olmak üzere iki dönem Musul sancakbeyliği görevlerinde bulunmuşlardır.

4.1.5. Alaybeyi (Mir-alây)

Alaybeyi, hiyerarşik olarak sancakbeyinden sonra gelen askerî yöneticidir. Bulunduğu sancaktaki timarlı sipahilerin en yüksek âmiridir. Kendisine bağlı sipahilerin yoklama ve müfredat defterlerini tanzim ve tasdik edip, ilgili birimlere teslim etmek vazifelerindedir³⁰⁵. Kendilerine bazen cizye toplamak görevi de tevcih edilmiştir³⁰⁶.

Alaybeyleri, sancak sipahilerinin arzuları doğrultusunda, beylerbeyi veya sancakbeyi

²⁹⁴ *Mühimme*, 15, s.93.

²⁹⁵ *TZTD.*, 36, (Defter sayfalandırılmamış).

²⁹⁶ *Mühimme Zeyli*, 1, s.38; *TZTD.*, 36, (Defter sayfalandırılmamış).

²⁹⁷ *MM.*, 563, s.105.

²⁹⁸ *Mühimme*, 22, s.279.

²⁹⁹ *Mühimme*, 25, s.184.

³⁰⁰ *Mühimme*, 25, s.274; *MM.*, 563, s.105; *Kepeci Ruus*, 262, s.112,131; *Kepeci Ruus*, 229, s.94; *TKGM*, TD., 282, s.15; *Mühimme*, 33, s.266.

³⁰¹ *Kepeci Ruus*, 233, s.140; *Mühimme*, 37, s.14,80; *Mühimme*, 40, s.219; *TZTD.*, 169, s.531; *Kepeci Ruus*, 237, s.12, 47, 77, 81, 101, 138.

³⁰² *Mühimme*, 45, s.187, 232; *TZTD.*, 101, s.403; *Mühimme*, 52, s.160.

³⁰³ *Kepeci Ruus*, 262, s.131.

³⁰⁴ *TZTD.*, 88, (Defter sayfalandırılmamış).

³⁰⁵ *Kılıç, age.*, s.172.

³⁰⁶ *Göyünç, age.*, s.50.

arızı üzerine tayin edilirdi³⁰⁷. Görevden alınmaları ise beylerbeyi veya kadı'nın arzı üzerine olurdu³⁰⁸. Bunlar serbest timar veya zeamet tasarruf ederlerdi³⁰⁹. Musul sancağında görev yapan alaybeylerinden 17'sinin ismini tespit edebildik. Bunların tasarruf ettikleri zeamet miktarları ise 20.000 akça ile 51.191 akça arasında değişmektedir.

Tablo-3: Musul Alaybeyleri ve Gelir Miktarları (1550-1639)

No	Alaybeyi'nin Adı	Görevde Olduğu Tarih	Gelir Mikatı (Akça)
1	Kadir Kulu ³¹⁰	23 Haziran 1550	-
2	Ahmed ³¹¹	26 Ekim 1554	-
3	Cafer ³¹²	6 Mayıs 1557	30.881
4	Ahmed ³¹³	1558	-
5	Hızır ³¹⁴	1560 öncesi	-
6	Abdurrahman ³¹⁵	Nisan Başları 1560/ 31 Aralık 1560	30.881
7	Cafer ³¹⁶	17 Mart 1562	30.881
8	Mahmud ³¹⁷	Ağustos başları 1570/ 22 Ekim 1572	-
9	Hacı Yunus ³¹⁸	15 Nisan 1575	31.000
10	Derviş b. Hacı Yunus ³¹⁹	3 Eylül 1588	30.602
11	Hüseyin b. Ahmed Paşa ³²⁰	13 Haziran 1607	51.191
12	Üveys ³²¹	27 Mart 1622	-
13	Ahmed ³²²	1625	-
14	Mehmed ³²³	Aralık 1630	20.000
15	Danyal ³²⁴	Temmuz başları 1633	-
16	Mahmud ³²⁵	1635-1636	27.139
17	Veli ³²⁶	1639	-

Tablo'da da görüleceği gibi, 1558'de alaybeyi olan Cafer, 1562'de tekrar bu görevi deruhte etmiştir. Yine 1588 tarihinde alaybeyi olan Derviş Ali, 1575'te bu görevde bulunan

³⁰⁷ TZTD., 101, s.403. "Musul sancağında zikr olunan... akça timara mutasarrıf olan Musul Alaybeyisi mezkûr Derviş Ali b. Hacı Yunus için mukaddema Musul beyi Mustafa dame izzehu yarardır deyu arz itdükde 991 muharreminin evailinde...".

³⁰⁸ Göyünç, age., s. 50.

³⁰⁹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. 4, İstanbul 1979, s.316.

³¹⁰ *Kepeci Ruus*, 209, s.68.

³¹¹ *Mühimme*, 1, s.140, 142.

³¹² *MM.*, 18011, s.34.

³¹³ *BOA, TD.*, 308, s.84.

³¹⁴ *Mühimme*, 4, s.101.

³¹⁵ *MM.*, 29, s.283-a; *MM.*, 18011, s.38; *Mühimme*, 4, s.101.

³¹⁶ *MM.*, 18011, s.38.

³¹⁷ *TZTD.*, 33, s.1041; *Mühimme*, 16, s.4.

³¹⁸ *Kepeci Ruus*, 229, s.8; *Kepeci Ruus*, 313, s.23.

³¹⁹ *TZTD.*, 101, s.403.

³²⁰ *TZTD.*, 290, (Defter sayfalandırılmamış).

³²¹ *TZTD.*, 412, (Defter sayfalandırılmamış).

³²² *TZTD.*, 448, (Defter sayfalandırılmamış).

³²³ *TZTD.*, 494, (Defter sayfalandırılmamış); *TZTD.*, 501, (Defter sayfalandırılmamış).

³²⁴ *TZTD.*, 552, (Defter sayfalandırılmamış).

³²⁵ *TZTD.*, 552, (Defter sayfalandırılmamış).

³²⁶ *TZTD.*, 571, (Defter sayfalandırılmamış).

Hacı Yunus'un oğludur. Nihayet, 1607'de Musul alaybeyliği görevini deruhte eden Hüseyin ise aynı tarihte beylerbeyi olan Ahmed Paşa'nın oğludur.

4.1.6. Çeribaşı (Serasker)

Çeribaşı veya serasker, Alaybeyi'nden sonra en yüksek rütbeli sipahi subayıdır³²⁷. Serbest dirlik tasarruf ederdi³²⁸. Çeribaşının vazifesi, görevli olduğu yerlerin asayişini sağlamak, sefer zamanlarında gerekli olan eşkincileri sağlamaktı³²⁹.

Araştırma dönemimiz olan 1523-1639 tarihleri arasında, Musul sancağı çeribaşları hakkında fazla bir bilgi sahibi değiliz. Yalnızca, 101 ve 206 no'lu Tımar-Zeamet Tevcih defterlerinde Musul çeribaşısına rastlamaktayız. Birinci defterdeki kayda göre 25 Şubat 1588 (26 R. evvel 996)'de Musul sancağı çeribaşısı Üveys olup, 8000 akçalık tımar tasarruf etmektedir³³⁰. İkinci defterimize göre de 1598 (1006) tarihinde Kemal adlı bir kişi Musul sancağı çeribaşısıdır. Bunun tasarrufundaki tımar tutarı ise 7999 akçadır³³¹.

4.1.7. Çavuşlar

Kâtiplerle eşit mertebede olan çavuşlar, elçilik ve muhaberat gibi işlerden başka merkez veya taşradaki divânlarda da görev yaparlardı³³².

Elimizdeki belgelerden Musul eyaletinde görev yapan çavuşlardan birkaçının ismini tespit etmekle birlikte, toplam sayıları hakkında bir bilgi edinmek imkânı olmadı. Ancak, Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk dönemlerinde hazırlandığı tahmin edilen *Tımar Resimleri Kanunnâmesi*'nden öğrendiğimize göre eyaletlerde görev yapan çavuşların sayısı 60 ile sınırlandırılmıştır³³³. Dolayısıyla, Musul eyaletinde görevli çavuş sayısının da 60 civarında olması gerektiğini tahmin ediyoruz.

Çavuşların; çavuşbaşı, çavuşlar kethüdası ve çavuşlar emini gibi idarî ve malî amirleri bulunmaktaydı. Tımar-Zeamet Tevcih defterlerinden üç adet *çavuşlar kethüdası* ismini tespit edebildik. Bunlar, 5000 ile 10019 akça arasında değişen tımar tasarruf etmektedirler. 25 Aralık 1595 (23 Rebbiülahir 1004)'te çavuşlar kethüdası olan Bayram'ın tımarı 10.019

³²⁷ Ünal, *age.*, s.47.

³²⁸ Halil İnalçık, *H. 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, TTKB, Ankara 1987, Giriş, XXVIII, dipnot:162; Akgündüz, *age.*, s.316.

³²⁹ Mahmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB., İstanbul 1983, s.353.

³³⁰ *TZTD.*, 101, s.373.

³³¹ *TZTD.*, 206, s.141.

³³² Akdağ, *age.*, C. II, s.116; Akgündüz, *age.*, s.266.

³³³ Akgündüz, *age.*, s.588.

akçadır³³⁴. 19 Temmuz 1607'de (24 Rebbiülevvel 1016) görevli olan Hamza b. Allahvirdi'nin tasarruf ettiği timar yekûnu ise 5.999 akçadan ibarettir³³⁵. Nihayet, 24 Ağustos 1631 (26 Muharrem 1041)'de Musul eyaleti çavuşlar kethüdası olan Zülfikâr b. Ahmed de 5.000 akçalık timara mutasarrıftır³³⁶.

Diğer yandan, Musul Divânı Çavuşlarından da ancak 4'nün ismini tespit edebildik. Bunlardan Ahmed çavuş 1620 (1030)'de görevli olup, 19.660 akça timar geliri vardır³³⁷. 1621 (1031)'de görev başında olan Allahvirdi'nin timar tutarı 7.999 akçadır³³⁸. Kasım 1622 (Gurre-i Muharrem 1032)'de Musul Divânı çavuşu olarak görev yapan Hüseyin 6.000, Veli b. Ahmed Çavuş ise 9.000 akça timar tasarruf etmektedir³³⁹.

4.1.8. Dizdâr

Dizdâr, kale komutanı olup, sorumluluğu altında bulunan kalenin her türlü işlerinden mesuldür³⁴⁰. Beylerbeyinin arzı üzerine veya doğrudan padişah beratı ile atanır ve herhangi bir kusuru olmadıkça da görevine devam ederdi. Fakat, iki yılda bir beratının yenilendiği (tecdid-i berat) müşahade edilmektedir³⁴¹.

Musul kalesi dizdarları hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. 1601 (1010) tarihinde Musul kalesi dizdarı Derviş b. Hacı'dır³⁴². 1611 Nisan ayından önce ise İbrahim adlı bir kişi dizdar olarak görev yapmıştır³⁴³. 16 Ekim 1638 (5 Cemaziyelahir 1048) tarihli Maliyeden Müdevver Defteri'nde ise, bahse konu tarihte Fahreddin adlı birinin Musul kalesi dizdarı olduğunu öğreniyoruz³⁴⁴.

Öte yandan, Musul'a tabi Ayn-Safna ve Tikrit nahiyelerinde de birer kale bulunmaktadır. Dolayısıyla Musul sancağı dahilinde üç dizdarın bulunması gerekir. Nitekim, 1523 tarihli tahrirde Musul, Ayn-Safna ve Tikrit kalelerinde görevli birer dizdar mevcuttur³⁴⁵.

Bu arada, bazı kale dizdarları birtakım ehl-i fesat ile iş birliği yaparak Musul kalesini delme girişiminde bulunabilmişlerdir. Zira, 27 Temmuz 1585 (29 Receb 993) tarihli bir

³³⁴ TZTD., 174, (Defter sayfalandırılmamış).

³³⁵ TZTD., 290, (Defter sayfalandırılmamış).

³³⁶ TZTD., 504, (Defter sayfalandırılmamış).

³³⁷ TZTD., 403, (Defter sayfalandırılmamış).

³³⁸ TZTD., 412, (Defter sayfalandırılmamış).

³³⁹ TZTD., 424, (Defter sayfalandırılmamış).

³⁴⁰ Pakalın, *age.*, C. I, s. 469.

³⁴¹ Kılıç, *age.*, s. 334.

³⁴² MM., 20260, s.49.

³⁴³ MM., 3260, s.78, b-2, "Musul kalesinin sabıka dizdârı olan İbrahim zimmetinde...", (9 Nisan 1611 / 25 Muharrem 1020).

³⁴⁴ MM., 2337, s.71.

³⁴⁵ BOA, TD., 998, s. 90.

mühimme kaydından öğrendiğimize göre, Musul kalesi dizdarı birkaç ehl-i fesad ile müttefikan kaleyi delmişlerdir. Bunların amaçlarının ne olduğu ve olayın boyutlarının neler olduğunun teftişi için Musul beyi ve kadısı görevlendirilmişlerdir³⁴⁶.

4.1.9. Kale Görevlileri (Mustahfızlar, Azebler ve Dergâh-ı Ali Yeniçerileri)

4.1.9.1. Mustahfızlar

Kale ve hisarların muhafazası hizmetinde bulunan askerlere mustahfız denilmektedir. Bunlar ulufeli askerlerdir. Kanunnâmelerden anlaşıldığı kadarıyla timar tasarruf edenler de vardır³⁴⁷.

Mustahfızların kale muhafızlığından başka, lüzumlu hallerde kalenin onarım ve bakımı işlerinde de bizzat hizmet verdikleri olmuştur³⁴⁸.

1523 tarihinde Musul kalesinde 69 mustahfız görevli olup, ulufe miktarları günlük hesabıyla (fi yevm) 395, yıllık hesabıyla (fi sene) 139.808 akçadan ibarettir³⁴⁹. Aynı tarihte, Ayn-Safna nahiyesi kalesinde görevli mustahfız sayısı 83 kişi iken, Tikrit kalesinde ise 46 kişidir. Ulufe tutarları ise, Ayn-Safna mustahfızları için günlük 213, yıllık 75.400 akça, Tikrit mustahfızları için de günlük 245 yıllık 86.728 akçadır³⁵⁰.

4.1.9.2. Azebler

Azeb, kelime olarak bekâr manasına gelmektedir. İlk dönemlerde Anadolu'dan toplanmış muharebeye yarar, kuvvetli, dinç, bekâr Türk gençleri, Osmanlı ordusunun hafif yaya askerlerini oluşturur ve yeniçerilerin önünde bulunarak savaşlardı³⁵¹. Azeb teşkilatı daha sonraları genişletilerek kale ve deniz azebleri diye iki kısma ayrılmıştır. Midilli'nin muhafazası için 1501'de azeb kuvvetleri gönderilmiş ve bu tarihten itibaren de kale hizmetlerinde bulunmaları uygun görülerek kalelere maaşlı (ulufeli) azeb kuvvetleri konmuştur³⁵².

Azebler, beylerbeyinin arzı ve padişahın beratı ile mahallinde seçiliyordu. Beylerbeyleri, tayini yapılan azeblerle ilgili defterleri tanzim eder ve İstanbul'a gönderirlerdi³⁵³.

³⁴⁶ *Mühimme*, 53, s.313.

³⁴⁷ Akgündüz, *age.*, s.480-481.

³⁴⁸ Kılıç, *age.*, s. 349.

³⁴⁹ *BOA, TD.*, 998, s.83.

³⁵⁰ *BOA, TD.*, 998, s.83.

³⁵¹ Uzunçarşılı, *age.*, C. I, s.517.

³⁵² Uzunçarşılı, *age.*, C. II, s.574.

³⁵³ Kılıç, *age.*, s. 344-345.

Musul kalesinde görev yapan azebler, defterlere *azebân-ı dergâh-ı ali* başlığı altında kaydedilmişlerdir. 1613 (1022)'te Musul kalesinde görevli *azebân-ı dergâh-ı ali* sayısı 715'tir. Ulufeleri ise günlük 4987, yıllık hesabıyla 1.786.846 akçadır³⁵⁴. Daha sonraki yıllarda azeb sayısının bir hayli artmış olduğu müşahade edilmektedir. Zira, 7244 no'lu Maliyeden Müdevver defterindeki kayıtlara nazaran 1634 (1044) tarihinde Musul kalesinde görevli *azebân-ı dergâh-ı ali* sayısı 1870 neferdir. Bunların ulufeleri ise günlük hesabıyla 13544, yıllık hesabıyla 4.794.576 akçadır³⁵⁵.

4.1.9.3. Dergâh-ı Ali Yeniçerileri

Bilindiği gibi, Yeniçeriler başkent (İstanbul) dışında *şehir ve kale* hizmetleri olmak üzere iki hizmet ifa ediyorlardı. Taşra şehirlerindeki yeniçerilerin vazifeleri yasakçılık ve kasabanın inzibatını sağlamaktan ibarettir³⁵⁶.

Yeniçerilerin taşra görevlerinden en önemlisi kale muhafızlığı idi. Devlet, merkeze uzak büyük eyalet merkezlerinin kalelerinde yeniçeri bölükleri bulundurmakta idi³⁵⁷.

Musul kalesinde görevli *dergâh-ı ali yeniçerileri*'nin 1613 tarihindeki sayısı 726 neferden ibarettir. 726 neferin ulufe tutarı günlük hesabıyla 4.638, yıllık hesabıyla 1.641.852 akçadır³⁵⁸. Kalelerde görevli olan *dergâh-ı ali yeniçerileri*'nin mevcudu harp veya sulh dönemlerinde değişiyordu. 1613 yılında 726 olan *dergâh-ı ali yeniçerileri* sayısının, IV. Murad zamanında İran'la yapılan uzun savaşlar dolayısıyla bir hayli arttırılmış olduğunu görmekteyiz. Zira, 6992 no'lu Maliyeden Müdevver defterindeki kayıtlara göre, 1638 (1048)'de Musul kalesinde görevli *dergâh-ı ali yeniçerileri*'nin sayısı 5.175 neferden ibarettir. Bunların ulufeleri de büyük yekûn tutmaktır. Şöyle ki, günlük 38.945,5 akça, yıllık hesabıyla de 13.786.707 akça 5.175 neferin ulufesi olarak ödeniyordu³⁵⁹.

Bu arada, taşrada görevli *dergâh-ı ali yeniçerileri*'nin ulufeleri, geliri müsait olmayan yerler için İstanbul'dan gönderilirken, bir kısmının ise mahallinde veya yakın bir yerin gelirinden temin ediliyordu³⁶⁰. Musul kalesinde görevli *dergâh-ı ali yeniçerileri*'nin ulufelerinin bir kısmı Diyarbekir hazinesinden ve bir kısmı da Mardin ve Nusaybin malından

³⁵⁴ MM., 6833, s.52-66.

³⁵⁵ MM., 7244, s.106-163.

³⁵⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, TTKB., Ankara 1988, s.324.

³⁵⁷ Akdağ, *age.*, C. II, s.108.

³⁵⁸ MM., 6718, s.104-147.

³⁵⁹ MM., 6992, s.3-150.

³⁶⁰ Uzunçarşılı, *age.*, C. I, s. 325-326.

temin ediliyordu³⁶¹.

Öte taraftan, taşrada görevli dergâh-ı ali yeniçerileri içerisinde bir de ulufesiz *gönüllü yeniçeriler* bulunuyordu. Bunlar, şehir ve kasaba halkından olup, yeniçerilerin imtiyazlarından ve yeniçerilik şerefinden istifade etmek için yeniçeri yazılırlardı³⁶². Ancak, ulufesiz yeniçeriler savaş zamanlarında muharebeye girip yararlılık gösterdikleri zaman, *tashih bedergâh* tâbiriyle yeniçerilerin ulufe defterine kaydedilir ve ulufeli yeniçeri olurlardı³⁶³. Ulufeli yeniçeri bölüğüne geçeceklerin sayıları önceden belirlenir ve bunlara *gönüllü gedikleri* adı verilirdi³⁶⁴.

Musul kalesinde görev yapan gönüllüler, *gönüllüyân-ı hisâr-ı Musul* adı altında kaydedilmiş olup, ulufeli idiler. 17040 no'lu Maliyeden Müdevver defterine göre 1633 (1043) tarihinde Musul kalesinde 498 nefer gönüllüyân bulunmaktadır. Ulufe miktarları ise günlük 7.586 akça hesabıyla yıllık 2.685.444 akça idi³⁶⁵.

4.1.10. Defterdar

Defterdar, Osmanlı devlet teşkilatında malî işleri yürüten en üst görevli olup, padişah malının vekilidir. Para hazinesi ile defter hazinesinin açılması gerektiğinde defterdarın huzurunda açılır ve kapanırdı³⁶⁶. Fatih döneminde kurulan Anadolu ve Rumeli defterdarlıklarına Yavuz Sultan Selim döneminde Şikk-ı Sani defterdarlığının da ilâve edilmesiyle sayıları üçe çıkmıştır³⁶⁷.

Yavuz Sultan Selim'in geniş fetihlerinden sonra, hâkimiyet altına alınan yeni bölgelere de defterdarlar yollanmış, hatta her eyalete bir defterdar tayin edilmiştir³⁶⁸. Bunlar, görev yaptıkları eyaletin adı ile anıldıkları gibi, *kenar defterdarı* adıyla de zikredilmişlerdir³⁶⁹. Eyalet defterdarlarının ataması ise padişah beratı ile olurdu³⁷⁰.

Elimizdeki belgelerden, Musul defterdarının görevleri hakkında bir bilgi elde edemedik. Ancak, eyalet hazinesinin idaresi, eyalet dahilindeki devlet gelirlerinin toplanması,

³⁶¹ *MM.*, 9829, s. 74; *MM.*, 6718, s.120.

³⁶² Uzunçarşılı, *age.*, C. I, s.330.

³⁶³ Uzunçarşılı, *age.*, C. I, s.331.

³⁶⁴ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986, s.124-125.

³⁶⁵ *MM.*, 17040, s.1-34.

³⁶⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTKB., Ankara 1988, s.326.

³⁶⁷ Uzunçarşılı, *age.*, s.328.

³⁶⁸ Akdağ, *age.*, C. II, s.343, dipnot:3.

³⁶⁹ Akdağ, *age.*, C. II, s. 434; Uzunçarşılı, *age.*, s. 328.

³⁷⁰ Kılıç, *age.*, s.171.

hesapların tanzim ve kontrolünün yapılması eyalet defterdarlarının asli vazifelerindedir³⁷¹.

Diğer yandan, Musul eyaletinin 1588, 1625 ve 1638 tarihlerindeki defterdarlarının isimlerini tespit etmiş bulunmaktayız. 25 Şubat 1588 (26 Rebbiülevvel 996)'de Musul defterdarı Ömer adlı bir kişidir. Tasarruf ettiği zeamet tutarı 60.000 akçadan ibarettir³⁷². 28 Ocak 1625 (18 Rebbiülahir 1034) tarihindeki defterdar Mustafa'dır³⁷³. Nihayet, 14 Ekim 1638 (5 Cemaziyelahir 1048) tarihindeki defterdar da Abbas Efendi'dir³⁷⁴. Son iki defterdarın tasarruf ettikleri gelir miktarı hakkında bilgi sahibi değiliz.

4.1.11. Şehir Kethüdası

Osmanlı şehirlerinde, devletle halk arasındaki ilişkileri sağlayan bir şehir kethüdası veya şehir emini bulunuyordu. Şehir kethüdası bütün mahalle kethüdalarının da başı olup³⁷⁵, halkın seçimi ile göreve gelirdi³⁷⁶.

Devletle halk arasında idarî ve malî konularda aracılık etmek, şehre gelen mübaşir, ulak vb. resmî görevlilere hizmet etmek, barınma ve beslenme problemlerini çözmek, bir şehirden diğer bir şehre giden üst düzey yöneticilerin yol boyunca masraflarını temin etmek ve askerî birliklere lazım olan zâhireyi tedarik etmek şehir kethüdasının başlıca görevlerindedir³⁷⁷.

1523'te Musul sancağı dahilinde üç şehir kethüdasının mevcut olduğunu görmekteyiz³⁷⁸. Bunlardan biri nefsi-i Musul, biri Ayn-Safna ve biri de Tikrit'te görevlidir. 1540 tarihinde Musul şehir kethüdası olan Abdülhalık'a, ayende ve revendeye hizmetinden dolayı, muafiyet üzere bir çiftlik tevcih edilmiş ve bu görevde kaldığı süre zarfında da muafiyetinin devamı sağlanmıştı³⁷⁹.

Bu arada, şehir kethüdasının dışında, her mahallenin de bir kethüdası bulunmaktadır. Bunlar başında buldukları mahallenin dirlik ve düzenliğini sağlamakla görevli olup, şehir kethüdasına bağlıdırlar. Dirlik ve düzenliğin sağlanmasında mahalle bekçileri ile iş birliği

³⁷¹ Kılıç, *age.*, 171.

³⁷² *TZTD.*, 101, s.374.

³⁷³ *TZTD.*, 437, (Defter sayfalandırılmamış).

³⁷⁴ *MM.*, 2337, s.41.

³⁷⁵ Akdağ, *age.*, C. II, s.41.

³⁷⁶ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, KTBY., Ankara 1986, s.157.

³⁷⁷ Özdemir, *age.*, s.158.

³⁷⁸ *BOA, TD.*, 998, s.90.

³⁷⁹ *BOA, TD.*, 195, s.35. "Zemin-i bir çiftlik. Der yed-i Abdülhalık. Mezbur şehir kethüdası olup, ayende ve revendeye hizmet idüb ol mukabelede bir çiftlik zemin ile muaf olagelmeğin, gerü hizmeti mukabelesinde bir çiftlik zemin ile defter-i cedide muaf kayd olundu. Kethüdalıktan mazul olursa veyahud fevt olursa, zikir olan çiftliğin hukuk-ı şer'iyyesi ve rüsum-ı örfiyesi alın".

yaparlardı³⁸⁰. Tahrir defterlerindeki kayıtlardan Musul'daki bazı mahallelerin kethüdalarını tesbit edebiliyoruz (tablo:4).

Tablo-4: Musul'da Bazı Mahalle Kethüdarları (1540-1575)

Mahalle Adı	Yıllar		
	1540	1558	1575
Bâbü-Irak-I	Şehabeddin	Şehabeddin	-
Bâbü-Irak-II	İbrahim	İbrahim	-
Bâbü-Irak-III	Maksud	Maksud	-
Dâr-ı Hâcî Ahmed	Yunus	-	-
Çihâr-ı Suk	İlmeddin	Hüseyin	Hüseyin Davud
Şeyh Hasan Bekri	İbrahim	Abdülîmâm	Abdülîmâm
Akabe	Musa	Musa	Musa
Dâr-ı Hoş (Dâr-ı Hoşnâm)	Mehmed	-	-
Bağdadi	-	-	Musa
Al-ı Heytim nd. Hamdun	-	Abil	-
Eski Kal'a	Emir Kulu	-	-
Şevârbe	Hüseyin Ali	-	Derviş Abdullah
Cemmâs	Şeker?	Ramazan	Mehmed
Kara Depe	Musa	Musa	-
Heyti	Derviş Ali	-	-
Suku'l-Gazal nd. Şah Zenân	-	Ali	
Sevil Burc ma'a Lâsuni	-	-	Cuma
Dergâh	-	Hürmüz	-
Kal'a	Yakub	-	Şemun

4.1.12. Sübaşı

Ehl-i örf yani devlet tarafından tayin edilmiş hizmetliler grubuna dahil olan sübaşılar³⁸¹ kadıların emrinde idiler. Kendilerine bağlı asesbaşı ve asesler ile birlikte asayiş korudukları gibi, rüsum-ı serbesti veya bâd-ı heva resimlerini de toplarlardı³⁸².

Merkez hükümeti tarafından kadıların emrine büyük şehirlerin asayiş amiri olarak verilen sübaşılardan yetkileri, kazanın merkezi olan şehir ile o şehrin nahiyesini teşkil eden köylerden ibaretti³⁸³. Ancak, serbest timar statüsündeki köylerin asayişini timar sahiplerinin kendileri sağlıyordu. Serbest timar sahibinin kendisi dirliğinin başında bulunmadığı vakit, vergi alacaklarını naib veya voyvoda adı verilen kişiler vasıtasıyla toplatıyordu. Serbest olmayan timarların asayiş ve düzeni ise sancakbeyleri tarafından sağlanıyordu ki, sancaklarına birer sancak sübaşısı ve her kazaya da birer toprak sübaşısı atamakta idiler. Bu kişiler kadı'nın emri ve kontrolü altında asayiş ve düzeni korumakta idiler³⁸⁴. Başlarındaki görevliye sancak

³⁸⁰ Ünal, *age.*, s.50.

³⁸¹ Mücteba İlgüler, "XVII. Yüzyıl Balıkesir Şer'iyye Sicillerine Göre Subaşılık Müessesesi", *VIII. TTK.*, s. 1276.

³⁸² Akdağ, *age.*, C. II, s. 87.

³⁸³ Akdağ, *age.*, C. II, s. 89.

³⁸⁴ Akdağ, *age.*, C. II, s. 89.

sübaşısı denilmektedir.

Gerek doğrudan merkez hükümeti tarafından görevlendirilmiş olsun, gerek serbest timar sahibinin voyvodası veya sancakbeyinin sübaşısı olsun, bu görevlinin emrinde asesbaşı, asesler kethüdası ile aseslerden oluşan önemli bir yürütücü kuvvet mevcut idi ki, sübaşılar işlerini bu sayede yürütebilmekte idiler³⁸⁵.

Elimizdeki belgelerden Musul sancağında görev yapmış sübaşıların isimlerini tespit etmek mümkün olmadı.

4.1.13. Asesler

Osmanlı şehirlerinin asayişinden kadılar ve sübaşılar mesuldür. Sübaşılar kadıların emrinde bulunurken, kendi emirlerinde de asesbaşı, ases kethüdası ve ases denilen bir yürütücü güç bulunuyordu³⁸⁶.

Asesbaşı ve aseslerin en önemli görevleri nöbetleşe olarak çarşı ve pazarlarda, mahallelerde, bilhassa şüpheli yerlerde gece dolaşmaktı. Bu sırada zanlılar yakalanır, suçlu sabit olanlar ya yeniçeri kulluklarında cezalandırılır veya ilgili makama gönderilirdi³⁸⁷.

Aseslerin gelirleri, akşamları bekledikleri her dükkân başına aldıkları muayyen miktardaki akça ile yakaladıkları suçlulardan sübaşıların aldıkları cerimelerin öşründen ibarettir. Bu husus Musul Sancağı kanunnâmelerinde belirtilmiştir. Buna göre aseslerin alacakları resimler şöyle açıklanmıştır; "*şol dükkân ki demür kilid ile kilidlenüb, asesler beklîye her dükkândan ayda birer akça alına ve mahallâtda olan dükkânlardan ve dezgâhlardan ki ases beklemiye, anlardan **resm-i aseskiye** alınmaz ve gece ile dutulan sarhoşdan ve hırsuzdan ki asesler dutmuş ola subaşılar ne mikdar cerime alursa **öşr-i aseskiye** vireler. Gündüzün vâki olan cera'imden asesin medhâli yokdur*"³⁸⁸.

Öte yandan 1523 tarihli Musul Sancağı kanunnâmesinden öğrendiğimize göre, asesler bâkire kızlardan ve akşam vakti yakaladıkları suçsuz kimselerden "*resm-i aseskiye*" diye 5'er akça alıyorlarmış. Ancak bu uygulama, Osmanlı kanunlarına uygun olmadığı için ref edilmiştir³⁸⁹.

4.1.14. Muhtesib

Çarşı ve pazarlardaki alışverişin ve fiyatların kontrol işine ihtisab, bu vazifeyi yerine

³⁸⁵ Akdağ, *age.*, C. II, s. 91.

³⁸⁶ Akdağ, *age.*, C. II, s.91.

³⁸⁷ Abdükadir Özcan "Asesbaşı", *DİA.*, C. 3, İstanbul 1991, s.464.

³⁸⁸ *BOA, TD.*, 195, s.7.

³⁸⁹ *BOA, TD.*, 908, s.61. Bk. Ek-III.

getiren görevliye de muhtesib denilmektedir. Muhtesib, narhlara bakmak, ölçü ve tartı aletlerini kontrol etmek, ölçü ve tartıları düzgün kullanmayan ve alışverişlerde hile yapanları cezalandırmakla vazifeliydi³⁹⁰.

Devlet, muhtesiblik vazifesini iltizam yoluyla bir âmil'e verebildiği gibi bu iş için bir emin de tayin edebiliyordu. Her iki durumda da kadiya bağlı olan muhtesib, her sene devlete defterde kayıtlı olan muayyen bir meblağı iltizam bedeli olarak ödemek zorundaydı. Devletin bu yolla elde ettiği gelire ise ihtisab mukataası denilmekteydi³⁹¹.

Çarşı ve pazarlarda satılan mallardan alınan muhtelif resimler, hileli veya eksik mâl imâl edenler ile ölçü, tartı ve temizliğe dikkat etmeyenlerden alınan cürümler muhtesibin gelirini oluşturuyordu. Bu husus 1540 tarihli Musul sancağı kanunnâmesinde şu şekilde belirtilmiştir; "*dirhem ile satılan meta'dan eksük satandan dirhem başına bir akçe cerime alına ve her mâla ma'rifet-i kâdı ile nice def'a narh virülürse bir mikdar narhçelik alınub ziyâde nesne alınmaya ve dirhem ile satılmayub az kıymetlüden hâline göre bir mikdar cerime alına ve ekmekcilerün ve aşçıların kabın ve kacağın temiz dutmayanlardan hâllerine göre birer mikdâr cerimeleri alınur*"³⁹².

Diğer yandan "*Nefs-i Musul'da muhtesib olan nice dürlü bid'atler eyleyüb fevka'l-had zülm ve te'addi*" eylediğinden, 1540 tarihli kanunnâmede bütün bu bid'atler yasaklanmıştır³⁹³.

Musul'da görev yapmış olan muhtesiblerin isimlerini tespit etme imkânı olmadı.

4.1.15. Mahalle İmâmları

Osmanlı şehirlerinin en küçük örgütlenme üniteleri olan mahallelerde genellikle bir cami, mescit ve mektep bulunurdu. Câmi ve mescitlerde görev yapan imâmlar nâibin ilâmı ile merkeze teklif edilmekte ve padişah beratiyle atanmaktadır³⁹⁴.

Mahalle imâmları, imâmlık görevlerinin yanı sıra muhtarlık teşkilatının kurulmasına kadar, mahallede doğan, ölen, evlenen, boşanan kişilerin işleriyle ilgilenir, mahallede genel ahlaka aykırı davranışların engellenmesi ve bazı resimlerin toplanmasında görevlilere yardımcı olurlardı³⁹⁵. Ayrıca, mahalle halkının birlik ve beraberliğini sağlamak ve devlete karşı olan yükümlülüklerini zamanında yerine getirmeleri için birbirlerine kefil edilmeleri

³⁹⁰ Pakalın, *age.*, C. II, s.572. İhtisab müessesesinin ortaya çıkması ve Osmanlı devletindeki uygulaması için bk. Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987.

³⁹¹ Ünal, *age.*, s.146.

³⁹² BOA, TD., 195, s.9, Bk. Ek-IV.

³⁹³ BOA, TD., 195, s.9.

³⁹⁴ Özdemir, *age.*, s. 173.

³⁹⁵ Özdemir, *age.*, s. 173.

durumunda, itimat edilen biri olarak, bütün mahalle halkına imâmlar kefil edilmekteydi³⁹⁶.

Musul şehrindeki mahalle imâmlarının sayısı, tahrir defterlerindeki kayıtlara geçtiği kadarıyla 1523'te 15; 1540'ta 12; 1558'de 18 ve 1575 tarihinde 5 kişidir³⁹⁷.

4.1.16. Esnaf Yöneticileri

Osmanlı şehirlerinde, çeşitli iş kollarında faaliyette bulunan esnaf gruplarının geleneksel kurallara göre kendi aralarında *ahî* veya *lonca* teşkilâtlarına bağlandıkları bilinmektedir. İncelediğimiz dönemde Musul şehrinde attar, debbağ, hallac, kasap, bakkal vb. değişik iş kollarında faaliyet gösteren esnaf grupları mevcuttur (Bk. Şehrin Fizikî Durumu). Her esnaf teşkilatının başında, devlet yöneticileri ile esnaf arasında veya esnafın kendisi arasındaki ilişkileri sağlayan, esnafın ihtiyacı olan hammaddeyi temin eden ve eşit ölçülerde esnafa dağıtan, esnafın ürettiği malın kalitesini kontrol eden, resmî narha esnafın uyup uymadığını gözetleyen, esnafın mesleki eğitiminde önderlik eden, meslekten olmayan kişilerin mesleğe girmesini engelleyen, devletin esnaftan istediği zahire ve teçhizatın toplanmasına yardım eden ve esnafla ilgili birçok görevi yerine getiren bir yönetici bulunmakta idi³⁹⁸.

Bu yöneticiler esnafın kendi arasında yapmış olduğu seçimler sonucu işbaşına gelmekte ve temsil ettikleri esnafın yaptığı işe göre *ahi baba*, *şeyh* ve *kethüda* gibi ünvanlar alırlardı³⁹⁹.

Musul'da değişik iş kollarında faaliyet gösteren esnaf gruplarını tespit etmemize rağmen, bunların temsilcilerini belirleyebilme imkânı olmadı.

4.1.17. Diğer Görevliler

4.1.17.1. Mütesellim

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren beylerbeyleri veya sancakbeyleri görevleri başına gelinceye kadar, kendi adamlarından birisini vekâleten görev yerlerine gönderirlerdi ki, bunlara *mütesellim* denilirdi. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı eyalet ve sancaklarının mütesellimler vasıtasıyla yönetilmesi yaygınlaşmıştır⁴⁰⁰.

Elimizdeki belgelerde Musul eyalet ve sancağında görev yapan herhangi bir

³⁹⁶ Özdemir, *age.*, s.173-174; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, s.217-218.

³⁹⁷ *BOA, TD.*, 998, s. 72; *BOA, TD.*, 195, s. 11-34; *BOA, TD.*, 308, s. 15-37; *BOA, TD.*, 660, s. 20-52.

³⁹⁸ Özdemir, *age.*, s. 175.

³⁹⁹ Özdemir, *age.*, s. 175; Rifat Özdemir, "Antakya Esnaf Teşkilatı (1709-1860)", 21-22 Mayıs 1992'de *II. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu*'na Sunulan Tebliğ, s. 22; Yılmazçelik, *age.*, s. 219.

⁴⁰⁰ Özdemir, *age.*, s. 147-148; Yılmazçelik, *age.*, s. 192.

mütesellim kaydına tesadüf etmememize rağmen, değişik tarihlerde bu görevi deruhte etmiş olduklarını tahmin ediyoruz.

4.1.17.2. Şahne

Şahne tâbiri, Moğolca *daruga* ıstılahına eşdeğer bir kelimedir. Moğol idarî teşkilatında idarî, malî ve siyasî yetkilere sahip olan üst düzey memurlar *daruga* ünvanı ile anılıyorlardı. Celayirliler, Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular'da *daruga* veya *şahne* tâbiri; “bir şehrin veya idarî birimin idare ve inzibat işlerine bakan büyük memur” anlamında kullanılmıştır⁴⁰¹.

Şahne'nin Osmanlı idarî teşkilatı içerisindeki görev ve yetkileri hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, XIX. yüzyıla ait bazı vesikalarda *şahne* tâbiri; “herhangi bir köyün hasılatını bir başkası adına tahsil eden kişiler” için kullanılmıştır⁴⁰².

İncelediğimiz dönemde, sancak kanunnâmelerinde ticarî mallardan alınan vergiler içerisinde *şahnedarlık* resminin bulunması (Bk. Ek-III, IV, V, VI), Musul'da *şahne*'nin bulunduğunu göstermektedir. Ancak, elimizdeki vesikalardan *şahne*'nin görev ve yetkileri ile atanması, görev süresi ve aldığı toplam ücret hakkında bilgi bulmak mümkün olmamaktadır.

4.2. Ülemâ (Ehl-i İlm)

Osmanlı eyalet ve sancaklarında görev yapan ilmiye mensupları (ulemâ, ehl-i İlm)'nı hiyerarşik sıra itibariyle şu şekilde ele alacağız;

- 1- Kadı
- 2- Nâib
- 3- Toprak Kadısı
- 4- Müderris
- 5- Müftü
- 6- Nakibü'-Eşraf Kaymakamı
- 7-Diğer Dinî Görevliler ile Vakıf Görevlileri
- 8-Zimmî Din Adamları

4.2.1. Kadı

Osmanlı toprakları, idarî-askerî olarak eyalet ve sancaklara ayrılmışken, şer'î-idarî olarak da kazalara bölünmüştür⁴⁰³.

⁴⁰¹ Abdülkadir Yuvalı, “Daruga”, *DİA.*, C. 8, İstanbul, 1990, s. 505-506.

⁴⁰² Yılmazçelik, *age.*, s. 222.

⁴⁰³ Özdemir, *age.*, s.136.

Her kaza, ticarî ve kültürel bakımlardan çevresinin merkezi olmuş bir kasaba veya şehir ile, onu çevrelemiş köylerin teşkil ettiği idarî bir birliği ifade etmektedir⁴⁰⁴. Ancak, az da olsa hiçbir şehir veya kasaba olmaksızın, sadece köyler grubu halinde teşkil edilmiş kazalar da bulunmaktadır.

Sancağa tâbi bütün köyler idarî-askerî bakımdan sancakbeyine, kazaî (şer'i-idarî) bakımdan ise kadıya bağlıdır⁴⁰⁵.

Kadı olabilmek için medrese tahsili görüp icazet aldıktan sonra, İstanbul, Bağdat, Konya, Kahire ve Basra gibi yerlerin kadılarının yanında danişment (stajyer) olarak çalışmak mecburiyeti vardı⁴⁰⁶. Stajını bitiren kadı adayı İstanbul'a gelip bir yıla yakın *mülazemet* (bekleme) süresi geçirdikten sonra, küçük dereceli bir kadılığa atanırdı.

Padişah beratı ile atanan kadıların, özlük hakları merkezde bulunan kadıaskerler tarafından yürütülürdü. Anadolu yakasında bulunan kadıların işlemleri Anadolu kadıaskerinin, Rumeli yakasındaki kadıların işlemleri ise Rumeli kadıaskerinin yetkisi dahilindeydi⁴⁰⁷.

Kadılar, yetki ve salahiyet bakımından birbirlerine eşit ve yalnızca divâna bağlı bağımsız kimselerdi. Fakat, mansıpları itibariyle kendilerine takdir olunan maaş (cihet, vazife) bakımından farklıydılar. Şöyle ki, kadılıklar kazalarla sancak ve eyalet kadılıkları olmak üzere iki sınıftı. Kaza kadılıkları; Rumeli, Anadolu ve Mısır'daki kazaların kadılıkları olmak üzere üç gruptan oluşuyordu. Bunlar da ayrıca sınıflara bölünmüştü; Rumeli'deki kaza kadılıkları dokuz, Anadolu'dakiler on ve Mısır'dakiler ise altı sınıfa ayrılmıştı⁴⁰⁸.

Sancak ve eyalet kadılıkları ise *mevleviyet* suretiyle tevcih edilirdi. Mevleviyet kadılıkları, kadıların aldıkları yevmiyelere göre 300 ve 500 akçalık mevleviyet şeklinde ikiye ayrılmaktaydı⁴⁰⁹. Mevleviyet kadılıkların atamaları ilgili kadıaskerlerin sadrazama inhaları üzerine yapılırken, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren şeyhülislamın sadrazama yazdıkları inhalarla yapılmaya başlanmıştır⁴¹⁰.

Kadıların geniş görev ve yetkileri bulunmaktaydı. Şüphesiz en başta gelen görevleri haklaştırma işlemi yapmaktı. Zira, bütün davalar ve adlî işler kadılar tarafından yürütülürdü. Kadı bu görevini ifa ederken geniş bir görevli grubu kendisine yardımcı oluyordu. Nitekim,

⁴⁰⁴ Akdağ, *age.*, C. II, s.83.

⁴⁰⁵ Ünal, *age.*, s.51.

⁴⁰⁶ Akdağ, *agm.*, s.48.

⁴⁰⁷ Özdemir, *age.*, s.178.

⁴⁰⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nde İlimiye Teşkilatı*, TTKB., Ankara 1984, s.91.

⁴⁰⁹ Uzunçarşılı, *age.*, s. 95.

⁴¹⁰ Uzunçarşılı, *age.*, s.95-96.

kadının yanısıra başkâtip ve kâtipler, mukayyid, kethüda, çukadar, muhızırbaşı ve muhızırlar ile şuhudu'l-hâl denilen topluluktan oluşan mahkemelerde her türlü anlaşmazlıklar çözümlenirdi⁴¹¹.

Merkez hükümeti tarafından halktan istenen bütün vergilerin (tekâlif-i divâniye) hanelere tevzi ve taksimi kadı tarafından yapılırdı. Ayrıca avarız vergilerinin toplanması, bunların merkeze veya gerektiğinde seferdeki orduya ulaştırılması da kadının önemli vazifelerindendir⁴¹².

Kadı'nın diğer önemli bir görevi de bulunduğu şehrin belediye hizmetleridir. Bu görevini yerine getirmesinde muhtesip, pazarbaşı, esnaf yiğitbaşları, çöp-subaşı ve mimarbaşı gibi görevliler kendisine yardımcı oluyorlardı⁴¹³.

Araştırma dönemimizde, Musul'da görev yapan kadıların isimlerini, görev sürelerini ve yevmiyelerini muhtevî ayrıntılı listeler çıkarmak mümkün olmamaktadır. Ancak, elimizdeki belgelere göre muhtelif tarihlerde Musul'da görev yapan bazı kadıların isimlerini tespit etmiş bulunmaktayız. Bunların isimleri ve görevde oldukları tarihler tablo 5'teki gibidir.

Tablo-5: Musul'da Görev Yapmış Olan Bazı Kadılar (1540-1611)

No	İsmi	Görevde Olduğu Tarih
1	Mehmed ⁴¹⁴	1540
2	Seyyid Musa ⁴¹⁵	28 Şubat 1558
3	Mevlâna Seyyid Mahmud ⁴¹⁶	1 Mart 1571
4	Mevlâna Mehmed ⁴¹⁷	2 Haziran 1575
5	Muslihiddin ⁴¹⁸	23 Haziran 1578 öncesi
6	Mevlâna Veli ⁴¹⁹	20 Mart 1579
7	Mevlâna Hanifi ⁴²⁰	19 Mart 1592
8	Yakub ⁴²¹	1609-1610
9	Mevlâna Seyyid Ali ⁴²²	9 Nisan 1611

Bu arada, Osmanlı adlî teşkilatında kadılara yardım eden birkaç nâibin olduğu, özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ise bazı Osmanlı mahkemelerinin nâibler tarafından

⁴¹¹ Özdemir, *age.*, s.186.

⁴¹² Yücel, *agm.*, s.667.

⁴¹³ Özdemir, *age.*, s.202; Akdağ, *agm.*, s.49.

⁴¹⁴ *BOA, TD.*, 195, s.35.

⁴¹⁵ *Kepeci Ruus*, 211, s.94.

⁴¹⁶ *Mühimme*, 14, s. 967.

⁴¹⁷ *Kepeci Ruus*, 229, s.227.

⁴¹⁸ *Mühimme*, 35, s.28.

⁴¹⁹ *Mühimme*, 37, s.80.

⁴²⁰ *Mühimme*, 69, s.229.

⁴²¹ *Mühimme*, 78, s.99, b-337.

⁴²² *MM.*, 3260, s.78, b-2.

idâre edildiği bilinmektedir⁴²³.

Musul eyâleti sancaklarında bulunan kazalarda kadılara yardım eden nâibler var mıydı? Varsa bunların sayıları ne kadardı? Bu noktada arşiv vesikalarını taramamıza rağmen bir ipucu bulamadık.

4.2.2. Toprak Kadısı

Toprak kadısının mahiyeti hakkında iki görüş bulunmaktadır. Bir görüşe göre toprak kadısı bir nevi seyyar kadı olup, XVI. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürmüş ve *reaya* ile *ehl-i örf* arasındaki anlaşmazlıkları çözmekle vazifeli idi⁴²⁴.

Diğer görüşe göre ise, toprak kadısı o kazanın (bölgenin) kadısıdır⁴²⁵. İncelediğimiz dönemdeki vesikalarda, Musul'da da *toprak kadısı* tâbirinin geçtiğini görmekteyiz. Zira, 20 Mayıs 1595 (11 Ramazan 1003) tarihinde *Şemseddin Depesi* köyünde 6371 akçalık timar tasarruf eden Kara Ali'nin ölmesi üzerine, mahlul kalan timarı Sincar Sancakbeyi Satılmış'ın oğlu Osman'a tevcih edilmiştir. Ancak, aynı timar İdris Beyoğlu Mehmed'e de tevcih edilince, Sincar Sancakbeyi'nin oğlu Osman durumu merkeze bildirmiş ve bunun üzerine tahkikat başlatılmıştır. Toprak kadısı marifetiyle yapılan tahkikat sonucunda, 6371 akçalık timarın Osman'ın hakkı olduğuna hükm edilerek durum merkeze bildirilmiş ve bu hüküm doğrultusunda bahsedilen timarın Osman'da kalmasına karar verilmiştir⁴²⁶. Ancak, burdaki *toprak kadısı* tâbiriyle Musul kazası kadısının mı, yoksa seyyar bir kadının mı kastedilmiş olduğu hususu sarih değildir.

4.2.3. Müderrisler

İlmiye sınıfına mensup olan müderrisler, belirli bir öğretimden sonra *icâzet*, *mülâzemet* ve *beratla* medreselerde ders verirlerdi⁴²⁷.

Müderrislerin atanması, ilk dönemlerde kadıasker mektubu ile yapılırken, 1859 tarihinden itibaren ise şeyhülislamın işaretiyle yapılmaya başlanmıştır⁴²⁸. Bunların görev süreleri kesin bir kurala bağlı olmayıp durum ve şartlara göre değişiklik göstermektedir. Aldıkları ücretler ise medrese vakfının belirlediği ücret tutarına göre değişmektedir⁴²⁹.

İnceleme dönemimiz içinde Musul'da 2 medresenin varlığını tespit etmiş

⁴²³ Özdemir, *age.*, s. 179.

⁴²⁴ Uzunçarşılı, *age.*, s. 126.

⁴²⁵ Akdağ, *age.*, C. II, s. 373, dipnot:1, 456.

⁴²⁶ *TZTD.*, 169, s. 543-544.

⁴²⁷ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 26.

⁴²⁸ Özdemir, *age.*, s. 203.

⁴²⁹ Özdemir, *age.*, s. 204.

bulunmaktayız. Bu medreselerde en az 2'şer müderrisin görev yaptığını kabul edecek olursak, 4 müderrisin mevcut olması gerekir. Bunların görev süreleri ile ücret tutarları hakkında ise bir bilgi edinme imkânı olmadı.

4.2.4. Müftü

İlmiye sınıfındandır. Medreseden icâzet alıp mezun olan kimse öğretim (tedris), fetva (ifta) ve yargı (kaza) görevlerinden birini tercih ederek atamasını yaptırırdı.

Sosyal hayatta ortaya çıkan çok değişik meselelerin, ayet, hadis, kıyas ve içtihat hükümlerine göre çözülmesi, günün şartlarına göre islama uydurulması, toplumun önündeki engellerin İslam kurallarına göre kaldırılması işini müftüler yerine getirmekteydi. Bu meselelerin çözümü ile ilgili olarak müftülerin almış oldukları karara ise *fetva* denilirdi. Bu kurum ilmiye sınıfının en yüksek makamı sayılıp, XVII. yüzyılın sonlarına kadar *müftü* veya *şeyhülislam* olarak anılırken, XVIII. yüzyıldan sonra *şeyhülislam* tâbiri umumileşmiştir⁴³⁰.

Osmanlı eyâlet, sancak ve kazalarında *şeyhülislam*ların temsilcileri *müftüler*dir. Atama veya azilleri *şeyhülislamın mektubu* ile olmaktadır⁴³¹. Arşiv belgelerinde Musul'da görev yapan herhangi bir müftü kaydı tespit etmemiz mümkün olmadı. Ancak, Evliya Çelebi, Musul şehrinde Hanefî mezhebinde bir şeyhülislâmın olduğunu ve ona tabi Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezhebi müftülerinin bulunduğunu yazmaktadır⁴³².

4.2.5. Nakibü'l-Eşraf Kaymakamı

Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in (A.S.) soyundan gelenlere *Seyyid* denilmektedir. Bunlara müslüman halk tarafından büyük itibar gösterildiği gibi, Osmanlı yönetimince de birtakım imtiyazlar tanınarak bazı vergilerden muaf tutulmuşlardı. Seyyidlerin beratlarını almak ve kontrol etmek, vergiden muaflık ve benzeri haklarının korunması veya elde edilmesi gibi işlerini İstanbul'da oturan *Nakibü'l-Eşraf* yürütürdü⁴³³.

*Nakibü'l-Eşraf*ın kazalarda *Nakibü'l-Eşraf Kaymakamı* adlı bir temsilcisi bulunuyordu⁴³⁴. Nakibü'l-Eşraf Kaymakamları buldukları bölgelerdeki bütün seyyidlerin defterlerini tutarak, onların kanunsuz işlerde bulunmamaları için teftiş ederlerdi⁴³⁵.

İncelediğimiz dönemde, Musul'da yaşayan seyyidler için de Nakibü'l-Eşraf

⁴³⁰ Uzunçarşılı, *age.*, s.174-175.

⁴³¹ Özdemir, *age.*, s. 205.

⁴³² *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 785.

⁴³³ Akdağ, *age.*, C. II, s.81.

⁴³⁴ Özdemir, *age.*, s.208.

⁴³⁵ Uzunçarşılı, *age.*, s.167.

Kaymakamı görevlendirilmiştir. Zira, 1558 tarihinde Seyyid Abdülkahhar Musul Nakibü'l-Eşraf Kaymakamı olup, tasarrufunda *ber-vech-i muafiyet* üzere bir çiftlik bulunmaktadır⁴³⁶.

4.2.6. Diğer Dinî ve Vakıf Görevlileri

Musul'da bulunan câmi, mescit, zaviye ve türbelerde görev yapan; imâm, müezzin, hatip, vaiz, ferraş, cüzhân, türbedâr, zaviyedâr, şeyh ve duagu gibi görevliler şehirde mevcut olan dinî görevlileri oluşturmaktaydı. Tamamen dinî, sosyal ve ekonomik niteliğe sahip olan vakıf kurumlarını yöneten mütevellî, nâzır, kâtip, câbi vb. gibi görevliler de vakıf görevlilerini teşkil etmekteydi.

Câmi ve mescitlerde görev yapan imâm, müezzin, hâtib vb. gibi görevliler, mü'minlerin ibadetlerini yerine getirmelerinde yardımcı olmalarının yanısıra, itikadî ve amelî konularda da halkı bilgilendiriyorlardı⁴³⁷.

Vakıf görevlileri ise, başında buldukları vakıfları idare etmek, gelir ve giderleri en verimli şekilde değerlendirmek gibi işlerin yanısıra, vakfa ait yapıların bakım ve onarımlarını yapmak, vakfa bağlı yerlerde görev yapanların ücretlerini vakıf gelirlerinden ödemek gibi görevlere de bakarlardı⁴³⁸.

Dinî görevliler ile vakıf görevlileri *kadı'nın ilâmı* ve *padişahın beratı* ile atanırlardı. Bu görevlilerin hizmet süreleri belirli bir kurala bağlı olmayıp, durum ve şartlara göre değişmekteydi. Ücretleri ise, bağlı oldukları vakfın tayin ettiği miktarla sınırlıdır⁴³⁹.

4.2.7. Zimmî Din Adamları

Musul şehri ve çevresinde müslümanların yanı sıra, gayrimüslim (Hıristiyan ve Yahudi) toplulukların da varlığı bilinmektedir. Bunların dinî ibadetlerini yaptıkları kiliseler ve havraların bulunduğu dair bazı araştırmalarda bilgi bulunmaktadır⁴⁴⁰.

İnceleme dönemimizde demografik olarak 1523'te 10.678 kişi, 1540'ta 14.870 kişi, 1558'de 18.458 kişi ve 1575 tarihinde 24.702 kişi gayrimüslim nüfus tespit etmiş bulunmaktayız (Bk. Yerleşim ve Demografik Yapı Bölümü). Ancak, vesikalardaki araştırmalarımızda, kilise ve havraların sayısını, buralarda kaçır ehl-i zimmet din adamının (Hıristiyan, Yahudi) görev yaptığını ve toplam sayılarını tespit etme imkânımız olmadı.

⁴³⁶ BOA, TD., 308, s.155.

⁴³⁷ Özdemir, *age.*, s.207; Yılmazçelik, *age.*, s.243.

⁴³⁸ Özdemir, *age.*, s.207; Yılmazçelik, *age.*, s.243.

⁴³⁹ Özdemir, *age.*, s.208; Yılmazçelik, *age.*, s.243-244.

⁴⁴⁰ Avad, *age.*, s. 14; *Aynı Yazar*, "Riyâzetü'l-Kenâisü'l-Kadimet-i fi'l-Irak", *Sumer*, III, Bağdat, 1947, s. 100-116; Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s. 289-304; Buckingham, *age.*, s. 34.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEHRİN FİZİKİ DURUMU

1. ŞEHRİN KONUMU VE GENEL GÖRÜNÜŞÜ

Musul şehri, Asurlular'ın başkenti Ninova'nın hemen karşısında, dicle nehrinin batı yakasında kurulmuştur. Şehrin alanı 2916 km² yüzeyi kaplamakta olup, biraz engebelidir. Bu engebelerin bir kısmı tabii iken, diğer kısmı ise tarihî süreç içerisinde yıkılan bina harabelerinden oluşmuştur⁴⁴¹. Musul şehrinin canlı ve bakımlı olduğu seyyahların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Nitekim, 1656 tarihinde şehre uğrayan Evliya Çelebi, Musul'u “şenlikli ve bakımlı bir şehir” olarak tasvir eder⁴⁴².

Şehrin etrafı boydan boya surlarla çevrilmiş ve 10.000 metre civarında bir muhiti kaplamıştır⁴⁴³. Surların kapladığı alan çok geniş olduğu için, içindeki alan ancak kısmen dolmuştur. Şehrin kuzeybatısında, İmadi kapısı ile Sincar kapısı arasındaki bölgenin doğu kısımları tamamen boş kalmıştır. Hatta, Herzfeld'in 1907-1908'de Musul'da araştırma yaptığı tarihte bile şehrin bahsettiğimiz kısmı henüz dolmamıştı⁴⁴⁴. Aslında, XVIII. yüzyıl sonuna dek sürekli İran tehdidinin var olması, şehir sakinlerini surların dışına çıkmaktan caydıran önemli bir faktör olmuştur. Musul şehrinde nüfusun yoğunlaştığı alan, güneydoğuda başlıca ticaret akışının hareket noktaları olan Bâbü't-Top ve Bâbü's-Saray kapılarının bulunduğu bölgeler olmuştur. Bu bölgede surların dışına doğru az da olsa bir gelişmenin olduğunu görmekteyiz⁴⁴⁵ (Bk. Musul Şehri Krokisi).

⁴⁴¹ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.204.

⁴⁴² *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 778.

⁴⁴³ Avad, *age.*, s.1.

⁴⁴⁴ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.204.

⁴⁴⁵ André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, TVYY., İstanbul 1995, s.141.

2. MUSUL KALELERİ

Kaleler, şehirlerin ilk nüvesini oluşturduğu gibi, gelişip büyümelerinde de önemli rol oynamışlardır. Musul şehrinin ilk nüvesini de Asurlular döneminde M.Ö. 1080'li yıllarda yapılan kale meydana getirmektedir. Fakat, Musul şehrinde yapılan kale sadece bu olmayıp, tarihi süreç içerisinde Musul'un değişik bölgelerinde üç kale yapılmıştır.

2.1. Batı veya Aburi Kalesi

Musul şehrinin ilk nüvesini oluşturan kaledir. Dicle nehrinin batı kenarında *kuleyât* tepesi üzerinde Asurlular tarafından inşa edilmiştir. Asurlular M.Ö. 1080 tarihinde Ninova şehrini başkent yaptıktan sonra, şehri ve çevresini korumak için kaleler inşa etmişlerdir. Bu kalelerden biri de Ninova şehrinin karşısında, dicle nehrinin batı cihetinde, *kuleyât* tepesi üzerinde inşa edilmiştir ki, Musul şehrinin ilk nüvesi bu kaledir⁴⁴⁶. Ninova kalesi ile Musul kalesini tefrik için, birincisine *doğu kalesi*, diğerine ise *batı kalesi* denilmiştir⁴⁴⁷. Batı kalesine *Aburi Kalesi* ismi de verilmiştir⁴⁴⁸.

Korunaklı mevkii, dicle nehrinin hemen kenarında yer alması ve verimli hilal yönündeki yollara yakın olması gibi olumlu unsurlar, zamanla bu kale etrafında iskânlaşmayı sağlamıştır.

Ninova şehri M.Ö. 612'de istila edilince⁴⁴⁹, büyük bir tahribata maruz kalmış ve doğu kalesi yıkılmıştır. Bu istilada, batı kalesi de yıkılmış⁴⁵⁰, ancak daha sonraki tarihlerde tekrar tamir edilmiştir.

Hız. Ömer döneminde Musul fethedildiği zaman, bir kalesi ile Hıristiyan ve Yahudi mahalleleri bulunuyordu⁴⁵¹.

Miladi 6. yüzyılda Romalılar'la Sasaniler arasındaki mücadeleler bölgenin tahrip olmasına yol açmış, fakat Sasani hükümdarlarından Ebruviz (579-590) batı kalesini tamir ettirip genişletmiştir⁴⁵².

Daha sonraki dönemlerde batı kalesi ile ilgili kayıtlara rastlanmamaktadır.

2.2. Baştabya Kalesi

⁴⁴⁶ Said Deveci, "Kal'atü'l-Musul fi Muhtelifü'l 'Usur", *Sumer*, X, Bağdad 1959, s.95-96.

⁴⁴⁷ Deveci, "Hıtatü'l-Musul...", s.223.

⁴⁴⁸ Said Deveci, "Cisru'l-Musul fi Muhtelifü'l 'Usur", *Sumer*, XII, Bağdad 1957, s.110.

⁴⁴⁹ Ekrem Memişoğlu, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya 1989, s.107.

⁴⁵⁰ Deveci, "Kal'atü'l-Musul ...", s. 96.

⁴⁵¹ Belâzuri, *Fütûhu'l-Büldân*, (çev. Mustafa Fayda), KTBY., Ankara 1987, s. 477.

⁴⁵² Deveci, "Kal'atü'l-Musul ...", s.96.

Musul şehrinin kuzeyinde, *ayn-ı kibrit* denilen Dicle'ye hâkim yüksek bir yerde kurulmuş olup⁴⁵³, yapıldığı tarih bilinmemektedir.

Türk komutanlarından Çökermiş 1104 (498)'de kalenin surlarını onararak, etrafına hendek kazdırmıştır. Seyfeddin Gazi'nin veziri Fahreddin Abdülmesih de 1169-1170 (565-566)'da surları ve burçları tamir ettirmiştir⁴⁵⁴.

1184 (580) tarihinde Musul'u ziyaret eden seyyah İbn-i Cübeyr kaleyi şu şekilde tavsif eder; "*Şehrin en yüksek yerinde büyük bir kale var. Gayet iyi bina etmişler. Eski suru intizamlı ve sağlam burçlu yapmışlar*"⁴⁵⁵.

1328 (728)'de Musul'a uğrayan İbn-i Batûta ise, Musul kalesinin *hadbâ* diye isimlendirildiğini, sağlamlığı ile meşhur olduğunu ve burçlarının yüksek, surlarının sağlam olduğunu yazar⁴⁵⁶. Ancak, Musul 1393 (h.796)'de Timur'un istilasına uğrayınca⁴⁵⁷, halkın çoğu öldürüldüğü gibi, kalesi de tahrip edilmiştir.

Osmanlılar döneminde 1625 (1035)'de Musul şehrinin surları ve burçları tamir edildiğinde *baştabya*'nın burçları da yenilenmiştir⁴⁵⁸. Ayrıca, 1630 tarihinde yeniden tahkim edilmiştir⁴⁵⁹.

Şah Tahmasb 1742 (1155) tarihinde Musul şehrini kuşattığı vakit, Musul valisi Hüseyin Celili Paşa *baştabya*'yı komutanlık merkezi yaptı. Şah Tahmasb'ın çekilmesinden sonra da kalenin surlarını ve burçlarını yenilemiştir. 1820 (1236)'de ise Ahmet Celili Paşa tarafından onarımdan geçirilmiştir⁴⁶⁰.

2.3. İç Kale

Osmanlılar döneminde 1625 (1035) tarihinde inşa edilmiştir⁴⁶¹. Dicle nehrinin batısında, köprü kapısının kuzeyinde yer almaktadır (Bk. Kroki-II). İç kalenin 2,5 hektarlık bir alanı kapladığı, genişliğinin 170 metre ve eninin ise 60 metreden ibaret olduğu 1907-1908 tarihlerinde yapılan araştırmalar neticesinde tespit edilmiştir⁴⁶².

1644 (1054)'de Musul'u ziyaret eden Fransız seyyah Tavernier kale hakkında şunları

⁴⁵³ Deveci, "Kal'atü'l-Musul ...", s. 100.

⁴⁵⁴ Deveci, "Kal'atü'l-Musul ...", s. 100.

⁴⁵⁵ İbn-i Cübeyr, *Rihlet-i İbn-i Cübeyr*, Leiden 1907, s. 234-236.

⁴⁵⁶ Muhammed et-Tanci, *age.*, s. 160.

⁴⁵⁷ Aka, *age.*, s.20-21.

⁴⁵⁸ Deveci, "Kal'atü'l-Musul ...", s.103.

⁴⁵⁹ Hammer, *age.*, C. V, s. 121.

⁴⁶⁰ Deveci, "Kal'atü'l-Musul ...", s. 103.

⁴⁶¹ Deveci, "Kal'atü'l-Musul ...", s.108.

⁴⁶² Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.215.

anlatıyor; "*Dicleye doğru uzanan kalede paşa oturmakta olup, küçük bir pazarı vardır*"⁴⁶³.

Evliya Çelebi'nin 1656 tarihinde; "...Kefirzaman Nusaybin ve Mardin toprağında Dicle ve Fırat Nehri arasında Şatt'ın kenarında eğimsiz bir vadi içinde bir düz boşlukta dörtgen şeklinden uzunlamasına tamamı kesme harekan taşı ile yapılmış sağlam muhtasar bir kaledir. Zira eski zamanlarda top ve tüfeng savaşları olmadığından bu kale hemen yalın kat bir büyük burctur, ama oldukça büyük ibretlik bir hisardır"⁴⁶⁴ şeklinde tasvir ettiği kale iç kale olmalıdır.

1744'te Hüseyin Celili Paşa İç Kaleyi tamir ettirmiştir. Bu tarihten sonra Musul valileri kalenin dışındaki saraylarında şehri idare etmeye başlamışlar, kale ise askerlerin iskân yeri olmuştur⁴⁶⁵.

Danimarkalı seyyah Niebuhr, İç Kalenin 1766 (1180) tarihindeki durumu hakkında şu bilgileri verir; "*iç kale diclede uzun görünümlü bir kaledir. Şimdi erzak deposu olarak kullanılıyor. Orayı ziyaretimde bir kapıcı dışında kimseyi bulamadım. Kaleyi gezdim. Çok ilginç şeyler yoktu*"⁴⁶⁶.

H. Von Moltke 1838'de iç kale hakkında şunları yazar; "*iç kale dar ve önemsizdir. Şehrin kuzeybatı köşesinde vadi kenarı yüksek ve dik bir şekilde nehre iner. Tepesinde de büyük bir burç var*"⁴⁶⁷.

İç kale ile Musul şehri bir hendek ile birbirinden ayrılmıştı. 1908'de tamamen harap olmuştur⁴⁶⁸.

2.3.1. Surlar

Musul şehrinin etrafını çevreleyen, kireç ve taştan yapılmış, sağlam ve yüksek surlar bulunmaktaydı. Yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber M.Ö. 2000 yıllarına kadar gitmektedir⁴⁶⁹.

Surların etrafında geniş hendekler açılmış ve bir taarruz esnasında dicle nehrinin suları buraya akıtılarak savunma yapılmaktaydı⁴⁷⁰. Bu, Musul şehri için o dönemin en önemli savunma yöntemlerinden birisi olup, bu sayede düşman taarruzları genellikle etkisiz hale

⁴⁶³ Tavernier, *age.*, s.192.

⁴⁶⁴ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 786.

⁴⁶⁵ Deveci, "Kal'atü'l-Musul ...", s.108.

⁴⁶⁶ C. Niebuhr, *Voyage en Arabia, en d'autres Pays Circonvoisin*, Amsterdam 1780, s.291.

⁴⁶⁷ Moltke, *age.*, s.171.

⁴⁶⁸ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s. 215.

⁴⁶⁹ Avad, *age.*, s.1.

⁴⁷⁰ Avad, *age.*, s.1.

getirilebilmekteydi.

Emevi halifelerinden Abdülmelik b. Mervan (684-705 / 65-89) oğlu Said b. Mervan'ı Musul'a tayin etti. Said valiliği sırasında Musul'a sur yaptırmıştır⁴⁷¹.

1104 (468)'de Çökermiş surları yenilediği gibi, yeni surlar da ilave etmiş ve surun etrafında da hendekler kazdırmıştır. 1108 (502)'de de Çavlı surları yenilemiştir⁴⁷².

İmadeddin Zengi Musul'u kendine başkent yapınca, surlarını yükseltip, hendeklerini yenilemiştir⁴⁷³.

Osmanlı hâkimiyetinde de Musul surları muhtelif tarihlerde tamir edilip, yenilenmiştir. Zira, 1620, 1743, 1801 ve 1806 tarihlerinde surlar tamir edilmiştir⁴⁷⁴.

Musul'a uğrayan bütün seyyahların ilk dikkatini çeken şehri çevreleyen surlar olmuştur. İbn-i Cübeyr, 1184'te surların yüksekliğinden, burçların sağlamlığından bahisle, bu sayede şehrin çok iyi korunabildiğinden bahseder⁴⁷⁵.

1328'de Musul'u gezen İbn-i Batuta da surların yüksek ve sağlamlığını ve burçların birbirine yakın olduğunu ifade ettikten sonra; "*surun dahilinde çepeçevre duvarla yek diğeri üzerine inşa edilmiş odalar mevcuttur. Bu odalar, sur geniş olduğu için bina edilmiştir*" cümleleri ile surların sağlamlığını ve çok geniş yapıldığını bildirir. Ayrıca, geçmiş olduğu memleketler içerisinde Hindistan'ın Delhi şehrinde buna benzer bir surun olduğunu, bundan başka hiçbir yerde bunun örneğini görmediğini de ilave eder⁴⁷⁶.

Tavernier 1644'te Musul'un surları hakkında şunları yazar; "*Musul şehrinin çevresi düzgünce kesilen taşlarla yapılmış olan yüksek duvarlarla çevrilmiştir*"⁴⁷⁷.

Surun etrafında kazılmış olan hendekler zaman içerisinde toprakla dolmuştur. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre, Hüsrev Paşa hendeği temizlettirip içinde su akıttırmıştır. Ancak, kendisi Musul'a uğradığı tarihte (1656) hendeğin bazı kısımlarının toprakla dolmuş olduğunu belirtmiştir⁴⁷⁸. 19. yüzyıla gelindiği vakit surlar tahrip olup, etrafındaki hendekler de zaman içerisinde dolmuştur. Ancak, yine de herhangi bir kuşatmada şehri koruyacak bir durumdadır. Nitekim, 1816'da Musul'a uğrayan seyyah Buckingham bunu açıkça ifade

⁴⁷¹ Belâzuri, *age.*, s. 477.

⁴⁷² Said Deveci, "Sur'ul-Musul", *Sumer*, III, Bağdad 1947, s.118.

⁴⁷³ Deveci, "Sur'ul-Musul", s.118.

⁴⁷⁴ Deveci, "Sur'ul-Musul", s.118.

⁴⁷⁵ İbn-i Cübeyr, *Rihlet-i İbn-i Cübeyr*, s. 234-236.

⁴⁷⁶ Muhammed et-Tanci, *age.*, s.160.

⁴⁷⁷ Tavernier, *age.*, s.192.

⁴⁷⁸ *Gününümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 787.

etmiştir; "kuzeybatıda şehre girişte, şu anda içi dolu olan hendeklerle çevrildiği anlaşılmaktadır. Surlar harap bir vaziyettedir. Fakat herhangi bir kuşatmaya karşı gene de şehri koruyacak durumdadır"⁴⁷⁹.

2.3.2. Surun Kapıları

Musul şehrinin etrafını çevreleyen surlardan şehre giriş-çıkışı sağlayan kapılar bulunmaktaydı. Evliya Çelebi, surlardan şehre giriş-çıkışı sağlayan 27 kapının bulunduğunu, Can İsmail, Cisir, Bağdad ve Yumurta kapı dışındakilerin kapatılmış olduğunu belirtir⁴⁸⁰.

Evliya Çelebi'den yaklaşık 90 yıl sonra 1744'te Musul'a uğrayan seyyah Niebuhr ise yedi kapı ismi zikretmiştir⁴⁸¹. Şemseddin Sami'nin Kamusu'l-Alam adlı eserinde ve Hicri 1308 tarihli Musul Vilayeti Salnâmesi'nde de 12 kapı ismi kaydedilmiştir⁴⁸². Öyle anlaşılıyor ki, XVII. yüzyılda şehre giriş-çıkışı sağlayan dört kapı mevcut iken, XVIII. yüzyılın ortalarına doğru yediye ve XIX. yüzyılda ise 12'ye yükselmiştir.

2.3.2.1. Köprü Kapısı (Bâbü'l-Cisir)

İç kalenin hemen güneyinde, dicle nehri kenarındadır. Kapının bulunduğu yer, 1940'lı tarihlerde park yeri olarak kullanılmaktaydı⁴⁸³ (Bk. Musul Şehri Krokisi).

2.3.2.2. Gizli Kapı (Bâbü's-Sırr)

1170 (566)'de Nureddin Zengi tarafında yapılmıştır⁴⁸⁴. Köprü kapısı ile iç kale arasındadır. Musul halkı bu kapıya Bâbü's-Suğ ismini vermişlerdir⁴⁸⁵.

2.3.2.3. Kale Kapısı (Bâbü'l-Kal'a)

Dicle nehri kıyısındaki kapılardandır. Kitâbesindeki kayda göre 1801 (1216) tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır⁴⁸⁶ (Bk. Musul Şehri Krokisi).

2.3.2.4. Şat Kapısı (Bâbü'ş-Şat)

Bu kapı da dicle kıyısında, şehrin kuzeyindeki surlarda bulunmaktadır. Kitâbesine göre 1801 (1216) tarihinde yapılmıştır⁴⁸⁷.

⁴⁷⁹ J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, Vol, II, London 1827, s.36.

⁴⁸⁰ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 786-787.

⁴⁸¹ C. Niebuhr, *Voyage en Arabie en d'autres Pays Circonvoisins*, 1780, s.290-291.

⁴⁸² Ş. Sami, *Kamusu'l-Alam*, C. 6, s. 448; *Salnâme*, s.98.

⁴⁸³ Deveci, "Sur'ul-Musul", s.122.

⁴⁸⁴ Deveci, "Sur'ul-Musul", s.123.

⁴⁸⁵ Deveci, "Sur'ul-Musul", s.123.

⁴⁸⁶ Deveci, "Sur'ul-Musul", s.123.

⁴⁸⁷ Deveci, "Sur'ul-Musul", s.124.

2.3.2.5. İmadi Kapısı (Bâbü'l-İmadi)

Şehrin kuzey batısında bulunmaktadır. İmadeddin Zengi tarafından yapıldığı için *İmadi* diye isimlendirilmiştir⁴⁸⁸ (Bk. Musul Şehri Krokisi).

Nadir Şah Musul'u kuşattığı vakit (1742) bu kapı örülerek kapatılmıştır. 1907-1908 tarihlerinde, örülen kapının doğusundaki bir gedikten yol geçiyordu⁴⁸⁹.

2.3.2.6. Sincar Kapısı (Bâbü's-Sincar)

Musul'un en eski kapılarından olup, şehrin batısında, Sincar istikametinde yer almaktadır. Sincar-Rakka veya Nusaybin-Halep yolu buradan başlıyordu⁴⁹⁰.

1243, 1640 ve 1821 yıllarında tamir edildiği tespit edilmiştir⁴⁹¹. Kapı, 1907-1908 tarihlerinde sağlam duruyordu⁴⁹² (Bk. Musul Şehri Krokisi).

2.3.2.7. Beyaz Kapı, Yumurta Kapı (Bâbü'l-Beyz)

Yumurta Kapı olarak da bilinir. Şehrin güney batısındadır. Beyaz çarşıya açıldığı için bu ismi almıştır. 1631 ve 1802 tarihlerinde tamir edilmiştir⁴⁹³.

2.3.2.8. Yeni Kapı (Bâbü'l-Cedid)

Beyaz kapının güneyindedir. Musul halkı bu kapıya Irak Kapısı (Bâbü'l-İrak) da demektedir⁴⁹⁴. 1725 ve 1821 tarihlerinde tamir edilmiştir⁴⁹⁵ (Bk. Musul Şehri Krokisi).

2.3.2.9. Likiş Kapısı (Bâbü'l-Likiş)

Surun güneydoğusundadır. Sade bir kapı olup, kulesi yoktur. Kitâbesine göre 1618 tarihinde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır⁴⁹⁶ (Bk. Musul Şehri Krokisi).

2.3.2.10. Saray Kapısı (Bâbü's-Saray)

Likiş kapısının devamında yer alır. Yeni kapılardandır. Hüseyin Celili Paşa tarafından 1776 (1190)'da açılmıştır⁴⁹⁷ (Bk. Musul Şehri Krokisi).

2.3.2.11. Küçük Kapı (Bâbü's-Sağir)

⁴⁸⁸ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.212.

⁴⁸⁹ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.212.

⁴⁹⁰ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s. 212.

⁴⁹¹ Deveci, "Sur'ul-Musul", s. 125; Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.213.

⁴⁹² Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.212.

⁴⁹³ Deveci, "Sur'ul-Musul", s. 126.

⁴⁹⁴ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.214.

⁴⁹⁵ Deveci, "Sur'ul-Musul", s. 126.

⁴⁹⁶ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s. 214.

⁴⁹⁷ Deveci, "Sur'ul-Musul", s. 125.

Şat kapısının güneyindedir. Kitâbesi olmadığı için yapım tarihi tespit edilememiştir.

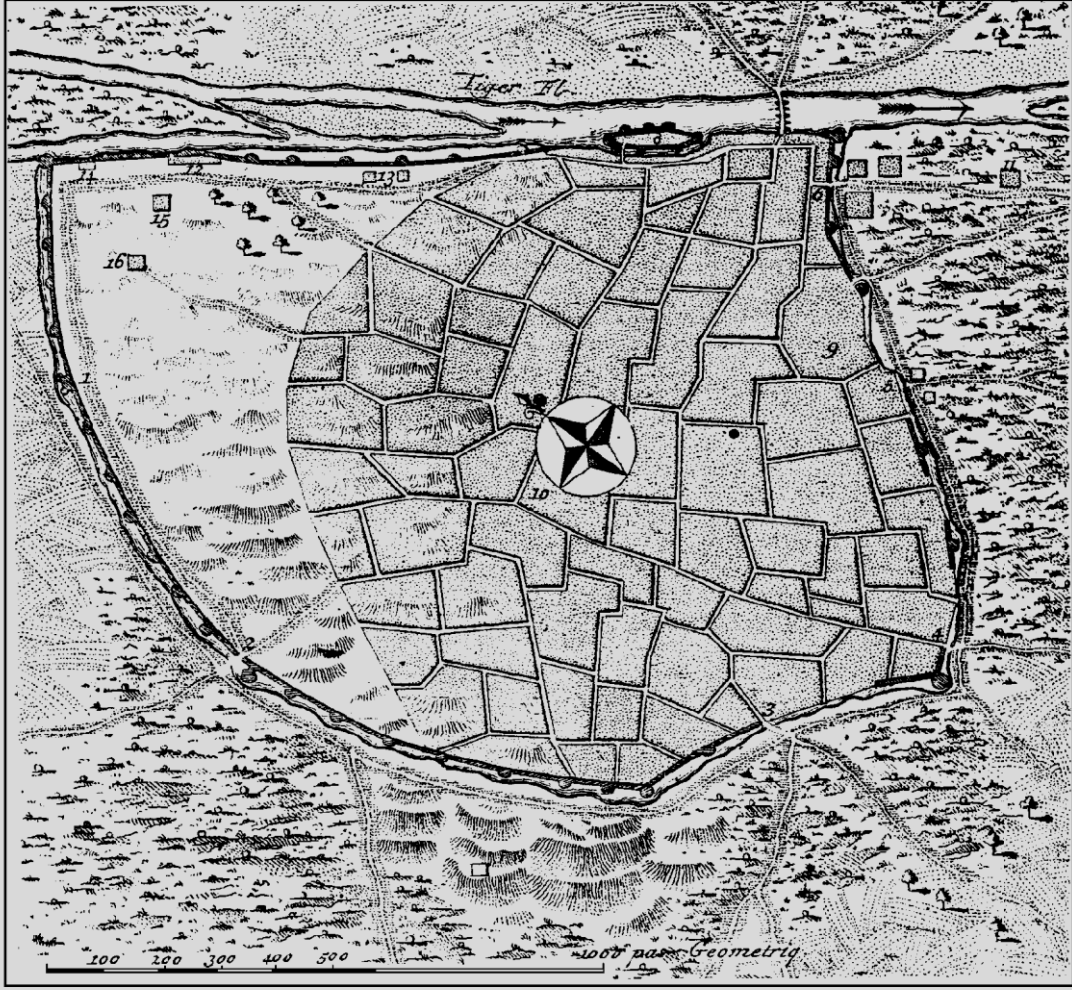
2.3.2.12. Top Kapısı (Bâbü't-Tob)

Köprü kapısı ile saray kapısı arasındadır. Kitâbesindeki kayıtlardan Bedreddin Lulu döneminde kalma olduğu anlaşılmaktadır⁴⁹⁸. Hüseyin Celili Paşa tarafından onarımdan geçirilmiştir⁴⁹⁹ (Bk. Musul Şehri Krokisi).

⁴⁹⁸ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s. 214.

⁴⁹⁹ Deveci, "Sur'ul-Musul", s. 125.

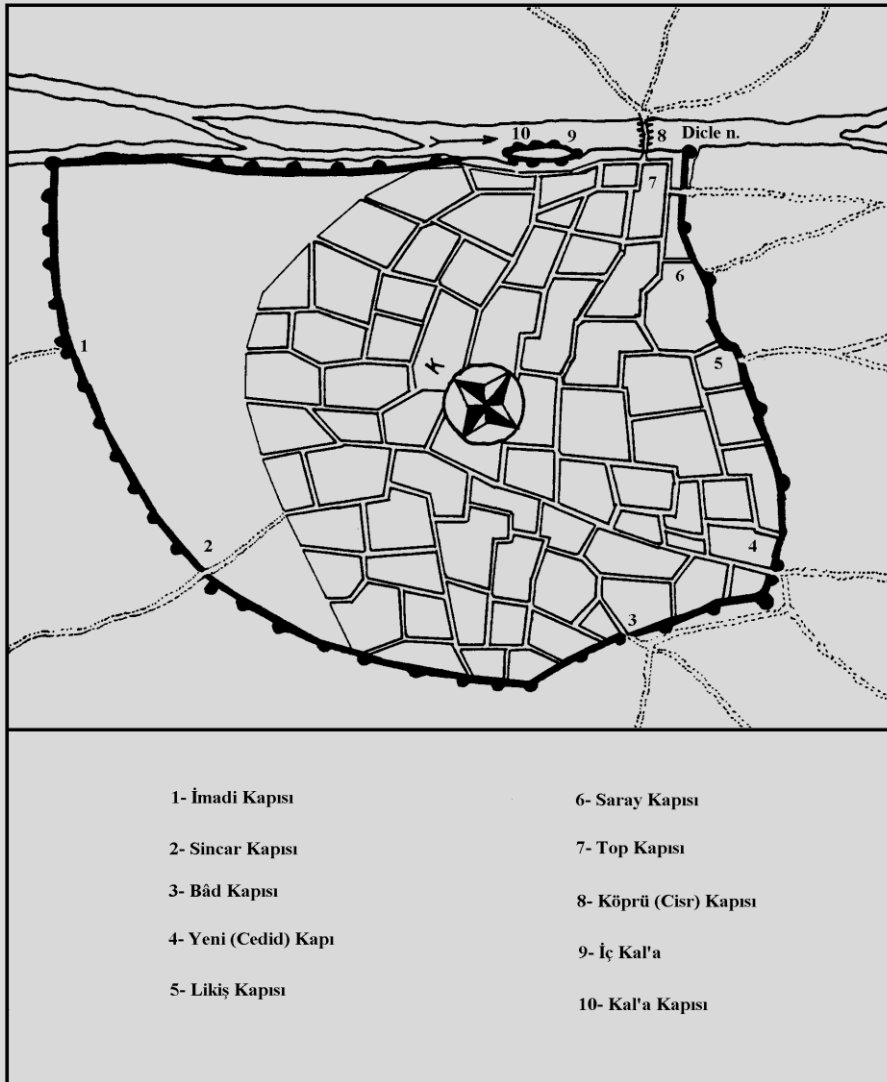
Kroki-I
Musul Şherinin 1766 Tarihli Krokisi (Seyyah C. Niebuhr'dan)

KROKİ-II

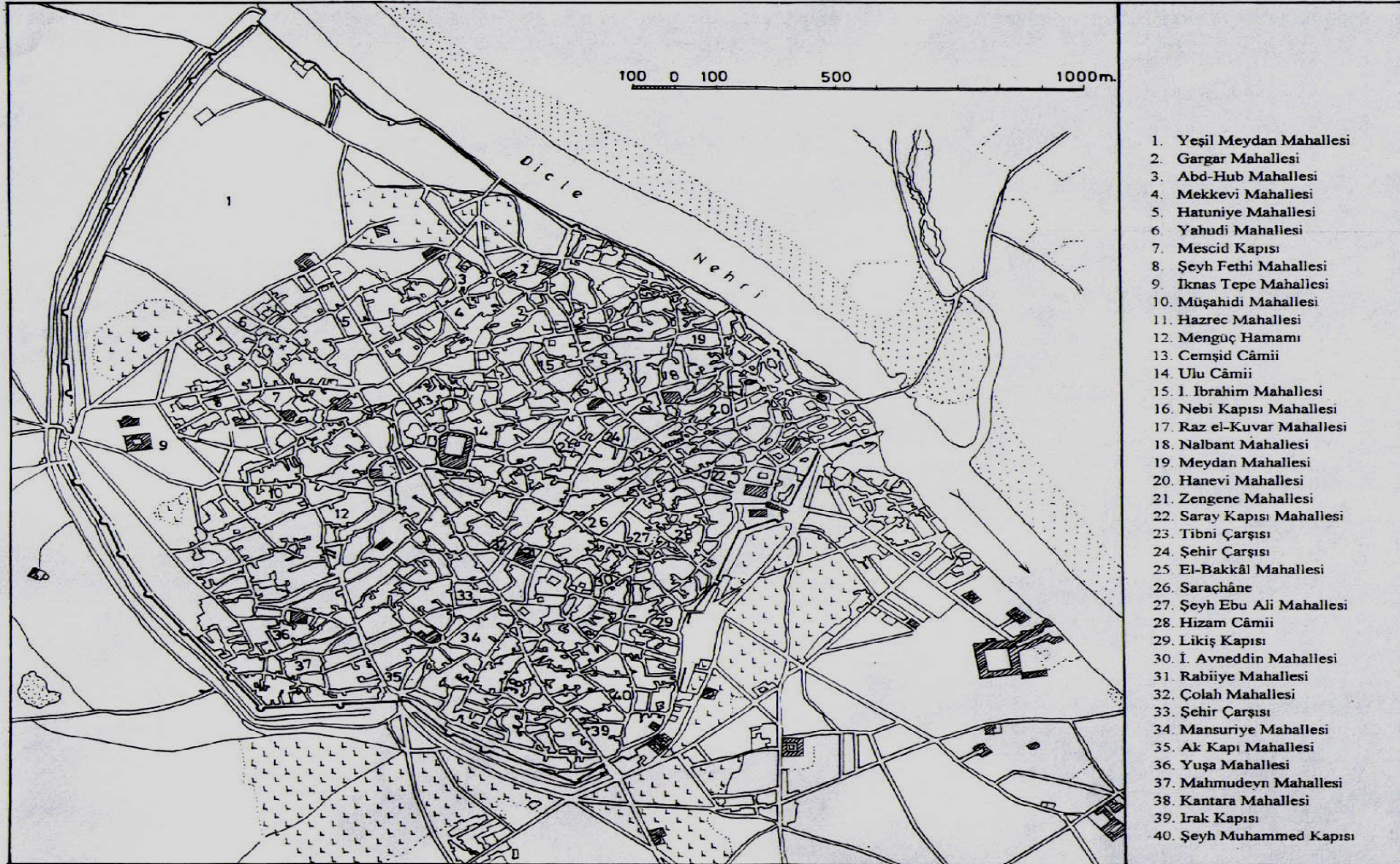
1766 Tarihli Musul Şehri Krokisinin

Numaralandırılarak Yeniden Çizilmiş Şekli

KROKİ-III

Musul Şehrinin 1907-1908 Tarihli Krokisi

(Bu krokinin aşı 1907-1908 tarihlerinde Herzfeld tarafından çizilmiş olup, tarafımızdan güncelleştirilmiştir)

2.4. Şehrin Mahalleleri

Şehirlerin mahallelere bölünmesi eski bir örgütlenme şeklidir. Osmanlı şehirleri de mahalleler halinde gelişmiştir. Osmanlıda mahalle; aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikâmet ettikleri şehir kesimidir. Aynı mahallede oturan fertler birbirlerini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu ve sosyal dayanışma içinde olan kişilerdir⁵⁰⁰.

Mahalleler aynı zamanda şehrin temel idarî birimleridir. Zira, vergilerin intizamı ve adil bir şekilde toplanması, düzenin ve güvenliğin korunması mahalleler bazında daha kolay sağlanıyordu⁵⁰¹.

Osmanlı şehirlerinin mahalle sayısı kentin büyüklüğüne göre değişirdi. XVI. yüzyılda Musul şehrinin mahalle sayısı 20 ile 27 arasında değişmektedir. Nitekim, 1523 tarihinde 20 olan mahalle sayısı 1540 tarihinde 27'ye yükselmiştir. 1558-1575 tahrirlerinde ise 25 mahalle kaydı zikredilmiştir. Bu durum ise, 1540'ta kayıtlı olan mahallelerden dördünün iki mahalle halinde birleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Zira, 1523-1540 tahrirlerinde müstakil birer mahalle olan "*Dâr-ı Hacı Ahmed*" ve "*Çihar-ı Suk*" mahalleleri 1558-1575 tahrirlerinde "*Çihar-ı Suk nâm-ı diğer Hâcı Ahmed*" ismi altında tek bir mahalle olarak kaydedilmiştir. Yine 1540 tahririnde kayıtlı "*Sevil Burc*" ve "*Lasuni*" mahalleleri, 1558-1575 tahrirlerinde "*Sevil Burc maa Lasuni*" adı ile tek bir mahalle olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla, 1540'ta 27 olan mahallelerden dördünün iki ayrı mahalle olarak birleştirilmesinden dolayı, 1558-1575 tahrirlerinde Musul şehrinin mahalle sayısı 25'e düşmüştür.

Bu mahallelerin dinî bakımdan dağılımı ise şu şekilde idi; 1523 tarihinde mevcut 20 mahallenin 17'si müslim, 3'ü ise gayrimüslimdir. Gayrimüslim mahallelerden 2'si Hristiyanlara, 1'i de Yahudilere aittir.

1540'ta Müslüman mahalle sayısı 6 adet artarak 23'e yükselmiştir. Bu 6 mahalleden 4'ü yeni kurulan mahalle olup, 2'si ise daha önce mevcut olan *Bâbü'l-Irak* mahallesinin müstakil üç mahalleye ayrılmış olmasından meydana gelmiştir. Bu tarihte Hristiyan mahallelerinin sayısı 3'e yükselmiş, Yahudi mahalle sayısında ise herhangi bir değişiklik olmamıştır.

1558-1575 tarihlerinde Müslüman mahalle sayısı 21'e düşmüştür. Bu ise 4 mahallenin

⁵⁰⁰ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII. TTK., Ankara 1981, s.1270; Aynı yazar, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara, 1995, s.50.

⁵⁰¹ Raymond, *age.*, s.214-215; Ergenç, *agm.*, s.1270-1271.

birleştirilip 2 mahalleye dönüştürülmesinden kaynaklanmaktadır. 1558-1575 tarihlerinde Hristiyan ve Yahudi mahalle sayısında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Yalnız, 1575 tahririnde *Bâbü'l-İrak-2* mahallesine 6 Hristiyan hânenin yerleşmiş olduğunu görmekteyiz.

1523 tarihli tahrirde kayıtlı mahallelerin 9'u ismini şahıs adlarından almıştır. 1540'ta mahalle sayısının 27'ye yükselmiş olmasına karşılık, ismini şahıs adlarından alanların sayısı 6'ya inmiştir. 1558-1575 tahrirlerinde de şahıs ismi kökenli mahalle sayısı 6 adettir. Bazı mahalleler ise yakın buldukları kapıların adıyla anılmıştır.

Diğer yandan, 1523 tahririnde ismi geçen 7 mahallenin diğer tahrirlerde kaydı mevcut değildir. Bu durum büyük ihtimalle isim değişikliğinden kaynaklanmaktadır. Fakat, bu 7 mahalleden hangisinin ne isim aldığını tespit etmemiz mümkün olmadı.

2.4.1. Müslüman Mahalleleri

2.4.1.1. Bâbü'l-İrak-I Mahallesi ⁵⁰²

Musul şehrinin güneyinde yer almakta olup, sur kapılarından birinin ismini taşımaktadır. Müslüman mahalleleri içinde en kalabalık ve en çok gelişenidir. Zira, 1523 tarihinde 314 nefer nüfusu bulunan bu mahalle, nüfusunun yoğunluğu ve hızlı artışı nedeniyle daha sonraki tarihlerde 3 müstakil mahalleye bölünmüştür.

Mahallede 1523'te 252 hâne, 42 mücerred, 4 imam, 4 müezzin, 12 pir-i fani ve 'âmil nüfus mevcutken, 1540'ta bu mahallenin 3 ayrı mahalleye bölünmüş olmasından dolayı *Bâbü'l-İrak-I* mahallesine 82 hâne ve 23 mücerred nüfus kaydedilmiştir. Müteakip yıllarda mahalle nüfusunun hızla arttığına şahit olmaktadır. Nitekim, bir önceki tahrirde 82 olan hâne sayısı 1558'de 126'ya yükselmiştir. Bu tarihte 17 de mücerred'i mevcuttur. 1575'te ise hâne sayısı 154, mücerred sayısı da 13'dür.

2.4.1.2. Bâbü'l-İrak-III Mahallesi ⁵⁰³

Bâbü'l-İrak-I mahallesinin üçe bölünmesi sonucu oluşan üçüncü mahalledir. Mahallede 1540'ta 103 hâne, 35 mücerred; 1558'de 143 hâne, 23 mücerred, 3 imam-müezzin; 1575'te 152 hâne, 34 mücerred nüfus vardır.

2.4.1.3. Dâr-ı Hacı Ahmed Mahallesi ⁵⁰⁴

Musul şehrinin güney doğusunda bir mahalle olduğunu tahmin ediyoruz. Zira, İmâm

⁵⁰² BOA, TD., 998, s.72; BOA, TD., 195, s.20-21; BOA, TD., 308, s.23-24; BOA, TD., 660, s.32-33.

⁵⁰³ BOA, TD., 195, s.23-24; BOA, TD., 308, s.26-27; BOA, TD., 660, s.35-37.

⁵⁰⁴ BOA, TD., 998, s.72; BOA, TD., 195, s.20; BOA, TD., 308, s.17; BOA, TD., 660, s.22.

Zeyd b. Ali türbesinin yerini tespit etmeye çalışırken, tahrir defterlerinde "*Dâr-ı Hacı Ahmed*" mahallesinde⁵⁰⁵, Hicri 1308 tarihli Musul Vilayeti Salnâmesinde de "*Bâb-ı Cedid*" adlı mahalde⁵⁰⁶ olduğunu tespit ettik. Bâb-ı Cedid Musul şehri kapılarından biri olup, şehrin güney doğusuna düştüğüne göre, *Dâr-ı Hacı Ahmed* mahallesinin de burada olması kuvvetle muhtemeldir.

1523'te 93 hâne, 6 mücerred nüfusu mevcuttur. Bir sonraki tahrirde nüfusun düşmüş olduğu görülmektedir. Zira, hâne sayısı 1540'ta 60'a düşmüştür. Mücerred sayısı ise 16 olarak kayıtlıdır.

2.4.1.4. Çihâr-ı Suk Mahallesi⁵⁰⁷

Musul'un iç kesimlerinde yer almaktadır⁵⁰⁸. 1523'te 49 hâne, 2 imam-müezzin, 2 pir-i fani, 3 muaf; 1540'ta 62 hâne ve 18 mücerred nüfusu vardır.

Öte yandan, Dâr-ı Hacı Ahmed ve Çihâr-ı Suk mahallelerinin 1558-1575 tarihli tahrirlerde; "*Çihâr-ı Suk nâm-ı diğer Hâcı Ahmed*" adı altında birleştirilerek tek bir mahalleye dönüştürüldüğünü müşahade etmekteyiz⁵⁰⁹. İki mahallenin tek bir mahalleye dönüştürülmesiyle nüfusunun da normalde artması gerekirken, tam tersine azaldığı görülmektedir. Nitekim, 1540'ta Dâr-ı Hacı Ahmed mahallesinin 60, Çihâr-ı Suk mahallesinin 49 hanesi mevcut olduğuna göre, 1558'de iki mahallenin hane sayısının, hiç artış göstermediğini kabul ettiğimiz taktirde bile, en az 122 olması gerekirken bu sayının 108'e düştüğü, hatta bu gerilemenin devam ederek 1575'te 97 haneye gerilediği görülmektedir. Çihâr-ı Suk (Hacı Ahmed) mahallesindeki hâne sayısının azalma nedenleri hakkında herhangi bir kayda rastlayamadık.

Mahallenin mücerred sayısı ise 1558'de 16, 1575'te 35'tir.

2.4.1.5. Şeyh Hasan Bekri Mahallesi⁵¹⁰

Mahallenin adının izafe edildiği Şeyh Hasan el-Bekri; Musul'un önde gelen şeyh ve evliyasından olup, nesebi Hz. Ebubekir'e dayanmaktadır⁵¹¹. Mahalle Cercis Peygamber merkadinin yakınındadır⁵¹².

⁵⁰⁵ BOA, TD., 308, s.191; BOA, TD., 660, s.268.

⁵⁰⁶ Salnâme, s.80.

⁵⁰⁷ BOA, TD., 998, s.72; BOA, TD., 195, s.13; BOA, TD., 308, s.17; BOA, TD., 660, s.22.

⁵⁰⁸ Bayathı, age., s.111.

⁵⁰⁹ BOA, TD., 308, s.17; BOA, TD., 660, s.22.

⁵¹⁰ BOA, TD., 998, s.72; BOA, TD., 195, s.24-25; BOA, TD., 308, s.27-29; BOA, TD., 660, s.37-39.

⁵¹¹ Salnâme, s.83.

⁵¹² Bayathı, age., s.114.

1523'te 112 hâne, 6 mücerred, 1 imam, 2 müezzîn, 6 pir-i fani ve amil; 1540'ta 110 hâne, 12 mücerred, 5 imam-müezzîn; 1558'de 172 hâne, 22 mücerred, 2 imam-müezzîn ve 1575'te 190 hâne ile 49 mücerred nüfusu vardır.

2.4.1.6. Akabe Mahallesi ⁵¹³

1523 tarihli tahrirde 75 hâne, 7 mücerred, 1 imam, 3 hâtip, 2 pir-i fani ve ama; 1540'ta 104 hâne, 13 mücerred, 2 imam-müezzîn ve 1575'te ise 157 hâne, 26 mücerred ile 3 imam-müezzîn nüfusu mevcuttur.

2.4.1.7. Dâr-ı Hoş (Dâr-ı Hoşnâm) Mahallesi ⁵¹⁴

Mahallede 1523 tarihli tahrirde göre 68 hâne, 9 mücerred, 1 imam, 6 'amil ve ma'lul nüfus mevcutken, 1540'ta hâne sayısı 88, mücerred sayısı ise 13'e yükselmiştir. 1540-1575 tarihleri arasındaki dönemde ise mahalle nüfusunun azaldığını müşahade etmekteyiz. Zira, hâne sayısı 1558'de 57'ye, 1575'te ise 43'e düşmüştür. 1558 tarihinde 1 mücerred kaydı mevcutken, 1575'te bu sayı 17'ye yükselmiştir.

2.4.1.8. Şeyh Muhammed b. Hilal Mahallesi ⁵¹⁵

Bu mahallenin adı, tanınmış şeyh Muhammed b. Hilal b. Hasan'ın ismine izafeten doğmuştur ki, bu şeyhin nesebi Hz. Ebubekir'e dayanmaktadır⁵¹⁶.

Sadece 1523 tarihli defterde zikredilmiş olup, sonraki tahrirlerde yer almamıştır. Bu da isminin değişmiş olabileceğini akla getirmektedir. Mahallede 119 hâne, 10 mücerred, 11 pir-i fâni ve ama nüfus kayıtlıdır.

2.4.1.9. Nebi Mahallesi ⁵¹⁷

Bunun da kaydı sadece 1523 tarihli tahrirde geçmektedir. İsmi daha sonraki tahrirlerde değişmiş olmalıdır. 50 hânesi, 1pir-i fanisi ve 1 de 'ama'sı olmak üzere toplam 59 nefer nüfusu muhtevlidir.

2.4.1.10. Mehâdin Mahallesi ⁵¹⁸

Yalnızca 1523 tarihli defterde ismi bulunan bir mahalle olup, diğer tahrirlerde ismi değişmiş olmalıdır. Mahallede 63 hâne, 11 mücerred ve 4 pir-i fâni ve 'ama kayıtlıdır.

⁵¹³ BOA, TD., 998, s.72; BOA, TD., 195, s.15; BOA, TD., 308, s. 19; BOA, TD., 660, s.25-27.

⁵¹⁴ BOA, TD., 998, s.72; BOA, TD., 195, s.12-13; BOA, TD., 308, s.16; BOA, TD., 660, s.22-23.

⁵¹⁵ BOA, TD., 998, s.72.

⁵¹⁶ *Salnâme*, s.84.

⁵¹⁷ BOA, TD., 998, s.72.

⁵¹⁸ BOA, TD., 998, s.72.

2.4.1.11. Minâre-i Mağcume Mahallesi ⁵¹⁹

Hâne dağılımı şöyledir; 1523'te 55; 1540'ta 48; 1558'de 34 ve 1575'te 41. Mücerred sayısı ise yukarıdaki yıllar itibariyle, 6, 5, 4, 4 şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca, 1523'te 2 imam-müezzin, 2 pir-i fâni ve 1558'de bir imam nüfus kayıtlıdır.

2.4.1.12. Bağdadi Mahallesi ⁵²⁰

Mahallede, 1523 tarihli tahrir göre 50 hâne, 5 mücerred, 1 imam, 1 pir-i fâni; 1540'ta 84 hâne; 1540'ta 84 hâne, 12 mücerred; 1558'de 121 hâne, 5 mücerred; 1575'te ise 136 hâne, 19 mücerred kaydı mevcuttur.

2.4.1.13. Şeyh Şerafeddin Mahallesi ⁵²¹

Mahallenin adı, önde gelen Şeyh ve Ulemadan Şeyh Şerafeddin Ebu Fezail'in ismine nispetle verilmiştir⁵²². Bu mahalle yalnızca 1523 tarihli tahrir defterinde kayıtlı olup, diğer tahrirlerde mevcut değildir. Bu da bize 1523-1540 tarihleri arasında isminin değişmiş olduğunu göstermektedir.

1523'te 74 hâne, 8 mücerred, 9 pir-i fâni ve 6 sadat nüfus yaşamaktadır.

2.4.1.14. İmâm Avneddin Mahallesi ⁵²³

Musul şehrinin güney doğusunda yer alan bir mahalledir. İsminin izafe edildiği İmâm Avneddin Hz. Ali'nin torunudur. Bedreddin Lulu'nun bina ettiği türbede medfundur⁵²⁴.

Mahalle kaydı da sadece 1523 tarihli tahrirde mevcuttur. Daha sonraki tahrirlerde kaydının olmaması adının değişmiş olabileceğini göstermektedir. Mahallede 23 hâne ve 3 mücerred nüfus kayıtlıdır.

2.4.1.15. Al-ı Heytim nâm-ı diğer Hâcı Hamdun Mahallesi ⁵²⁵

Yeri ve isminin kökeni hakkında bir bilgiye ulaşamadık. Tahrirler itibariyle nüfus dağılımı şu şekildedir; 1523'te 37 hâne, 2 mücerred; 1540'ta 34 hâne, 2 mücerred; 1558'de 46 hâne, bir imam ve 1575'te 47 hâne ile 11 mücerred'dir.

Mahallenin ismi 1523 tarihi tahrirde "*Hâcı Hamdun*", diğer tahrirlerde ise "*Al-ı Heytim nâm-ı diğer Hamdun*" şeklinde kayıtlıdır.

⁵¹⁹ BOA, TD., 998, s.72; BOA, TD., 195, s.17-18; BOA, TD., 308, s.21-22; BOA, TD., 660, s.29-30.

⁵²⁰ BOA, TD., 998, s.72; BOA, TD., 195, s.16; BOA, TD., 308, s.20; BOA, TD., 660, s.27-28.

⁵²¹ BOA, TD., 998, s.72.

⁵²² *Salnâme*, s.88.

⁵²³ BOA, TD., 998, s.72.

⁵²⁴ *Salnâme*, s.78.

⁵²⁵ BOA, TD., 998, s.72; BOA, TD., 195, s.27; BOA, TD., 308, s.30-31; BOA, TD., 660, s.42.

2.4.1.16. Eski Kala Mahallesi ⁵²⁶

Mahalle Musul şehrinin kuzeyinde yer almaktadır⁵²⁷. 1523 tarihli tahrirde 5 hâne, 1 mücerred, 1 pir-i fâni, 1 'ama; 1540'ta 35 hâne, 5 mücerred, 1 imam; 1558'de 33 hâne, 1 mücerred ve 1575'te 35 hâne, 2 mücerred nüfus kayıtlıdır.

2.4.1.17. İsa Dede Mahallesi ⁵²⁸

Şeyh İsa Dede büyük evliyadan olup, meşhedi surun haricindedir⁵²⁹.1540-1575 tahrirlerinde ismi geçmediğine göre, başka bir adla anılmış olmalıdır. 1523'te sadece 8 hâne kaydı mevcuttur.

2.4.1.18. İmâm Ömer Ebu'l-Kasım Mahallesi ⁵³⁰

Mahalle isminin izafe edildiği İmâm Ömer Ebu'l-Kasım'ın kimliği hakkında bilgi sahibi değiliz.

Muhtemelen ismi değişmiş olduğundan 1540-1575 tahrirlerinde kaydı yoktur. 1523'teki nüfusu 15 hânedan ibarettir.

2.4.1.19. Şevârbe (Şuvârbe) Mahallesi ⁵³¹

Musul şehrinin kuzeyinde iç kale yanında olup, Meydan mahallesi de denilmektedir⁵³². 1523'te kaydının olmaması, bu tarihte başka bir isimle anıldığını göstermektedir. Hâne sayılarını mukayese ettiğimiz zaman, 1523 tarihli tahrirde kaydı olup, diğer tahrirlerde bulunmayan Şeyh Muhammed b. Hilal mahallesi hâne sayısının 1523 tahririnde bulunmayan Şevârbe mahallesi hâne sayısına yakın olduğu görülmektedir. Bu da Şeyh Muhammed b. Hilal adıyla kayıtlı mahallenin daha sonraki tahrirlerde Şevârbe olarak kaydedilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Mahallenin 1540'ta 104 hâne, 7 mücerred; 1558'de 125 hâne, 20 mücerred; 1575'te ise 113 hâne, 49 mücerred nüfusu mevcuttur.

2.4.1.20. Cemmâs Mahallesi ⁵³³

⁵²⁶ BOA, TD., 998, s.72; BOA, TD., 195, s.18; BOA, TD., 308, s.22; BOA, TD., 660, s.30.

⁵²⁷ Bayathl, age., s.113.

⁵²⁸ BOA, TD., 998, s.72.

⁵²⁹ Salnâme, s.82.

⁵³⁰ BOA, TD., 998, s.72.

⁵³¹ BOA, TD., 195, s.11-12; BOA, TD., 308, s.15-16; BOA, TD., 660, s.20-21.

⁵³² Bayathl, age., s.111.

⁵³³ BOA, TD., 195, s.14; BOA, TD., 308, s.18; BOA, TD., 660, s.24-25.

İlk defa 1540 tarihli tahrirde kaydı geçmektedir. Muhtemelen 1523'te farklı bir isimle anılıyordu. 1540 tarihli tahrirde 89 hâne, 3 imam-müezzin; 1558'de 110 hâne, 4 mücerred, 4 imam, 1 müezzin; 1575'te 102 hâne, 42 mücerred, 2 imam, 2 müezzin nüfus kayıtlıdır.

2.4.1.21. Kara Depe Mahallesi ⁵³⁴

Kaydı ilk kez 1540 tarihli tahrirde geçmektedir. Muhtemelen 1523'te değişik isimle zikrediliyordu. 1540 tarihli tahrir defterinde 71 hâne, dokuz mücerred, bir imam; 1558 tarihli defterde 61 hâne, yedi mücerred, bir imam ve 1575 tarihli defterde ise 65 hâne, 15 mücerred, bir imam ve bir müezzin nüfus kayıtlıdır.

2.4.1.22. Heyti Mahallesi ⁵³⁵

1523 tarihli tahrir defterinde kaydı yoktur. Sonradan isim değişikliğine uğramış mahallelerden biri olmalıdır. 1540 tarihli tahrirde 47 hâne, 15 mücerred, 1 imam; 1558'de 77 hâne, 4 mücerred, 1 imam, 1 müezzin ve 1575'te 69 hâne ile 16 mücerred nüfus kaydı vardır.

2.4.1.23. Mehmed Fakih (محمد فقيه), İmâm Zeyd Veled-i Ali Mahallesi ⁵³⁶

1540 tarihli defterde "*Mahalle-i Mehmed Fakih*", 1558-1575 tarihli defterlerde ise "*Mahalle-i İmâm Zeyd veled-i Ali*" olarak kaydedilmiştir. İmâm Zeyd'in nesebi Hz. Ali (r.a)'ye dayanmakta olup, Musul'da Bâb-ı Cedid (yeni kapı) yakınında merkadi vardır⁵³⁷.

Mahallede 1540'ta 16 hâne, 10 mücerred; 1558'de 16 hâne, 3 mücerred, 1 imam, 1 müezzin ve 1575'te 23 hâne, 5 mücerred nüfus kayıtlıdır.

2.4.1.24. Herbavi Mahallesi ⁵³⁸

Kaydı ilk defa 1540 tarihli tahrirde geçmektedir. Bu tarihte 59 hâne, 12 mücerred; 1558'de 42 hâne, 6 mücerred ve 1575 tarihinde ise 56 hâne, 17 mücerred nüfus kaydı vardır.

2.4.1.25. Suku'l-Gazal nâm-ı diğer Şah Zenân Mahallesi ⁵³⁹

Mahalle isminin izafe edildiği Şah Zenân, İmam Muhammed el-Hacce b. İmâm Hasan el-Askeri'nin validesidir⁵⁴⁰. 1523 tarihli tahrirde kaydı yoktur. 1540'ta 9 hânesi, 1 mücerredi; 1558'de 27 hânesi; 1575'te 35 hânesi ve 4 mücerredi mevcuttur.

⁵³⁴ BOA, TD., 195, s.17; BOA, TD., 308, s.21; BOA, TD., 660, s.28-29.

⁵³⁵ BOA, TD., 195, s.19; BOA, TD., 308, s.22-23; BOA, TD., 660, s.30-31.

⁵³⁶ BOA, TD., 195, s.19; BOA, TD., 308, s. 23; BOA, TD., 660, s.31.

⁵³⁷ *Salnâme*, s.80.

⁵³⁸ BOA, TD., 195, s.25; BOA, TD., 308, s.29; BOA, TD., 660, s.39-40.

⁵³⁹ BOA, TD., 195, s.26; BOA, TD., 308, s.29; BOA, TD., 660, s.40-41.

⁵⁴⁰ *Salnâme*, s.79.

2.4.1.26. Sevil Burc maa Lasuni Mahallesi ⁵⁴¹

1540 tarihli tahrirde "*Sevil Burc*" ve "*Lasuni*" ayrı iki mahalle iken; 1558 tarihli tahrirde "*Sevil Burc maa Lasuni*" ismi altında birleştirilmiş olduğunu, 1575 tarihli tahrirde ise "*Sevil Burc*" isminin telaffuzdan düşerek sadece "*Lasuni*" şeklinde kaydedildiğini görmekteyiz.

Tahrirlerdeki kayıtlara nazaran 1540'ta "*Sevil Burc*" mahallesinin 25 hâne, 2 mücerred nüfusuna karşılık, "*Lasuni*" mahallesinin ise sadece 9 hânesi mevcuttur.

"*Sevil Burc*" maa "*Lasuni*" mahallesinin 1558 tahririnde 34 hâne, 5 mücerred; 1558'de 17 hâne; 1575'te ise 22 hâne, 2 mücerred nüfus kaydı vardır.

2.4.1.27. Târık Mahallesi ⁵⁴²

1523 tahririnde kaydı bulunmayan mahallenin 1540'ta 27 hâne, 5 mücerred; 1558'de 17 hâne; 1575'te ise 22 hâne, 2 mücerred nüfusu vardır.

2.4.1.28. İmâm Mehmed Bâhir Mahallesi ⁵⁴³

Şeyh Fethi ismiyle de bilinir⁵⁴⁴. Musul şehrinin batısında Sincar kapısına yakın bir yerdedir.

1523 tarihli tahrirde kaydının olmaması, bu tarihte başka bir isimle zikredildiğini göstermektedir. Mahallenin hâne ve mücerred dağılımı şöyledir; 1540'ta 32 hâne, 2 mücerred; 1558'de 34 hâne, 2 mücerred; 1575'te ise 43 hâne ve 6 mücerred'i vardır.

2.4.2. Gayrimüslim Mahalleleri

Birçok Osmanlı kentinde olduğu gibi, Musul'da da gayrimüslimlerin birkaç mahallede yoğunlaşmış olduklarını görmekteyiz. 1523'de üç, 1540-1575 arasındaki dönemde de dört mahallede gayrimüslim nüfusun ikâmet ettiği ve müslüman mahallelere oranla hayli fazla hâne barındırdıkları görülmektedir. Zira, 1523'te müslüman mahallelerinin ortalama hâne sayısı 68 iken, gayrimüslim mahallelerde bu oran 184'tür. Bu oran 1540'ta müslim mahalleleri için 61 iken, gayrimüslim mahalleleri için 195'dir. Yine 1558'de müslim mahallelerdeki hâne ortalaması 76, gayrimüslimlerde 199'dur. Nihayet, 1575'te müslim mahallelerdeki hâne ortalaması 86'ya yükselmişken, bu oran gayrimüslim mahallelerde 239'a yükselmiştir.

⁵⁴¹ BOA, TD., 195, s.26, 28; BOA, TD., 308, s.30; BOA, TD., 660, s.41.

⁵⁴² BOA, TD., 195, s.26; BOA, TD., 308, s.30; BOA, TD., 660, s. 41.

⁵⁴³ BOA, TD., 195, s.27; BOA, TD., 308, s.31; BOA, TD., 660, s.42-43.

⁵⁴⁴ Bayath, age., s.115.

Görüldüğü gibi Musul'da yaşayan gayrimüslim nüfus dört mahallede yoğunlaşmıştır. Buna etki eden unsurlar arasında korunma ve rahat yaşama düşüncesinin doğurduğu toplu yaşama eğilimlerinin yanısıra, Osmanlılar'ın daha iyi idare ve denetleme düşüncesinin de etkili olduğu⁵⁴⁵ söylenebilir.

2.4.2.1. Hıristiyan Mahalleleri

2.4.2.1.1. Dergâh Mahallesi⁵⁴⁶

Mahalle Musul'un kuzey batısındadır⁵⁴⁷. 1523 tahririnde 236 hâne, 60 mücerred; 1540'ta 385 hâne; 1558'de 390 hâne ve 1575'te de 510 hâne kaydedilmiştir. 1523-1575 arasındaki 52 yıllık dönemde Dergâh mahallesinin nüfusu % 116 oranında yükselmiştir.

2.4.2.1.2. Kal'a (Nâsâra Kal'a) Mahallesi⁵⁴⁸

1523-1540 tarihli tahrirlerde "*Kal'a*", 1558-1575 tarihli tahrirlerde ise "*Nâsâra Kal'a*" olarak kaydedilmiştir. Dergâh mahallesinin yakınında bulunmaktadır⁵⁴⁹.

1523'te 285 hâne, 1 mücerred; 1540'ta 291 hâne; 1558'de 282 ve 1575'te 279 hâne nüfusu kayıtlıdır.

2.4.2.1.3. Kerkugi, Nasârâ Kerkugi Mahallesi⁵⁵⁰

1523 tarihli tahrirde böyle bir mahalle kaydı mevcut değildir. Mahallenin 1523 tahriri yapıldıktan sonraki bir tarihte kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Zira, 1540 tarihli tahrirde kaydı mevcut olup, 22 hânesi bulunmaktadır. 1558-1575 tarihli tahrirlerde "*Nasârâ Kerkugi*" olarak kaydedilmiştir. 1558'de hâne sayısı 20'ye düşmüş, 1575'te ise 23'e yükselmiştir.

2.4.2.2. Yahudi Mahallesi (Yahuda, Yahudiyân)⁵⁵¹

İncelediğimiz dönemde Musul şehrinde yalnızca bir Yahudi mahallesinin mevcut olduğu müşahade edilmektedir. Bu mahalle 1523-1540 tarihli tahrirlerde "*Yahuda*", 1558-1575 tarihli tahrirlerde ise "*Yahudiyân*" olarak kaydedilmiştir.

Musul şehrinin kuzey batısında yer alan⁵⁵² mahalle, 1523-1575 tarihleri arasında hızlı bir nüfus artışına sahne olmuştur. Zira, 1523'te 31 hâne, 4 mücerred'i mevcut iken; 1540'ta 82

⁵⁴⁵ Raymond, *age.*, s.209.

⁵⁴⁶ BOA, TD., 998, s.72; BOA, TD., 195, s.29-31; BOA, TD., 308, s.32-35; BOA, TD., 660, s.43-47.

⁵⁴⁷ Bayatlı, *age.*, s.116.

⁵⁴⁸ BOA, TD., 998, s.72; BOA, TD., 195, s.32-34; BOA, TD., 308, s.35-37; BOA, TD., 660, s.48-50.

⁵⁴⁹ Bayatlı, *age.*, s.116.

⁵⁵⁰ BOA, TD., 195, s.34; BOA, TD., 308, s.37; BOA, TD., 660, s.51-52.

⁵⁵¹ BOA, TD., 998, s.72; BOA, TD., 195, s.28; BOA, TD., 308, s.31-32; BOA, TD., 660, s.51.

⁵⁵² Raymond, *age.*, s.72. Ayrıca bk. Musul şehri krokisi.

hâneye; 1558'de 105 hâneye ve 1575'te ise 145 hâneye yükselmiştir. 1523-1575 tarihleri arasındaki artış oranı % 368'dir.

2.4.3. Karışık (Müslim-Gayri Müslim) Mahalleler (Bâbü'l-Irak-II Mahallesi)

Osmanlı şehirlerinin birçoğunda, çeşitli etnik ve dinî unsurlar bir arada yaşamaktadır. Bu unsurlardan bir kısmının müstakil mahallelerde yaşadıklarını yukarıda gördük. Pek çok Osmanlı şehirlerinde farklı etnik yapı ve dinî inanışlara sahip insanların bir kısmı ise aynı mahallede karışık oturuyorlardı⁵⁵³.

Musul şehrinde bulunan mahallelerin ekseriyeti, farklı etnik ve dinî unsurların ayrı ayrı yaşadıkları mahallelerdir. Ancak, 1575 tarihli tahrirdeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, *Bâbü'l-Irak-II* mahallesinde müslüman nüfusun yanısıra gayrimüslim nüfus da yaşamaktadır. Bu mahalle Bâbü'l-Irak-I mahallesinin 1540 yılına geldiği vakit üç müstakil mahalleye bölünmesinden sonra oluşturulan bir mahalledir.

1540-1558 tarihleri arasında sadece müslüman nüfus meskûndur. Zira, 1540'ta 129 hâne, 23 mücerred; 1558'de 168 hâne, 16 mücerred, 3 imâm-müezzin nüfusun tamamı müslümandır.

1575 tarihinde ise hâne sayısı 170'e ve mücerred sayısı ise 49'a yükselmiştir ki, 170 hânelik nüfus içerisinde 6 hânesi hıristiyan (eramine)'dir. 1558 tarihinden sonra bu mahalleye gelip yerleştikleri anlaşılan bu 6 hânelik hıristiyan nüfusun nereden geldiklerine dair herhangi bir kayıt mevcut değildir (Bk. Tablo-6).

⁵⁵³ Rifat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antalya'nın Fizikî ve Demografik Yapısı (1800-1867)", *XI. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım*, TTKB., Ankara, 1994, s. 1393.

tablo-6'nın devamı

No	Mahalle Adı	Hâne				Mücerred				İmam-Müezzin				Diğer			
		1523	1540	1558	1575	1523	1540	1558	1575	1523	1540	1558	1575	1523	1540	1558	1575
20	Şevârbe	-	104	125	113	-	7	20	49	-	-	-	-	-	-	-	-
21	Cemmâs	-	89	110	102	-	35	4	42	-	3	5	4	-	-	-	-
22	Kara Depe	-	71	61	65	-	9	7	15	-	1	1	2	-	-	-	-
23	Heyti	-	47	77	69	-	15	4	6	-	1	2	-	-	-	-	-
24	İmâm Zeyd b. Ali	-	16	16	23	-	10	3	5	-	-	2	-	-	-	-	-
25	Herbâvi	-	59	42	56	-	12	6	17	-	-	-	-	-	-	-	-
26	Suku'l-Gazal nd. Şah Zenân	-	9	27	35	-	1	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-
27	Sevil Burc	-	25	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28	Lâsuni	-	9	-	41	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
29	Sevil Burc ma'a Lâsuni	-	-	34	-	-	-	3	-	-	-	1	-	-	-	-	-
30	Târık	-	32	34	43	-	2	2	6	-	-	-	-	-	-	-	-
31	İmâm Mehmed Bâhir	-	32	34	43	-	2	2	6	-	-	-	-	-	-	-	-
32	Hristiyan Mahalleleri																
	Dergâh	236	385	390	510	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
33	Kal'a	285	291	282	279	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
34	Kerkugi	-	22	20	23	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
35	Yahudi Mahallesi																
	Yahuda	31	82	105	145	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36	Karışık Mahalleler																
	Bâbü'l-İrak-II	-	129	168	170	-	23	16	49	-	-	3	-	-	-	-	-
	Toplam	1700	2187	2469	2778	194	270	162	407	25	11	26	9	70	-	-	-

2.5. Şehirdeki Sosyal ve İktisadi Hayat

Şehir, belli bir iş bölümüne tâbi olarak tarım dışı mal ve hizmetlerin üretildiği yerleşme birimi olarak tanımlanmaktadır. Osmanlıdaki tanımını ise, "*Cum'a kılunur ve bâzârı durur*" yer şeklidir⁵⁵⁴. Musul şehrinde de halkın büyük ekseriyeti tarım dışı faaliyetlerle uğraşmakla beraber, şehrin çevresindeki alanlarda tarımsal üretimle de uğraşmaktadır. Dolayısıyla, Osmanlı şehri için; "*üretimde tarımın yanında, tarım dışı faaliyetlerin ağır bastığı yerleşim merkezleri*"⁵⁵⁵ şeklindeki tanım daha uygun düşmektedir.

Elimizdeki verilere göre, Musul şehri halkının ekonomik hayatında, tarımsal üretimin küçümsenmeyecek bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Zira, tahrir defterlerindeki kayıtlardan şehir halkının ürettiği hububat miktarı 1540'ta 12000 kile buğday, 6000 kile arpa, 3360 kile darı; 1558'de 7470 kile buğday, 16032 kile arpa, 3360 kile darı ve 1575'te 6000 kile buğday, 16032 kile arpa, 3000 kile darıdan ibarettir⁵⁵⁶.

2.5.1. Ticarî ve Sınâî Faaliyetler

Musul şehri coğrafi konumundan dolayı eski çağlardan beri önemli ticarî ve sınâî faaliyetlere sahne olmuştur. Doğu-batı yolları arasında merkezi bir konumda bulunması ticaretini olumlu yönde etkilemiş, bu da birçok sınai tesisin kurulmasını intac ettirmiştir.

Özellikle Atabekler döneminde sosyal ve ekonomik alanda sağlanan güven ortamı ticaret ve sanayinin gelişmesinde etkili olmuştur. Doğu-batı istikametinde gidip-gelen kervanlar Musul'da konakladıktan sonra, doğuda İran ve Hindistan'a, kuzeyde Anadolu, Ermenistan ve Azerbaycan'a, batıda ise Suriye ve Mısır'a kadar gidiyorlardı⁵⁵⁷.

Musul'un bu ticari canlılığı Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. Nitekim, sancak kanunnâmelerindeki kayıtlara nazaran, Musul'da transit olarak geçen her türlü emtia ile şehirde satılan her türlü mal ve emtia bac ve tamga olarak gelir kaydedilmiştir⁵⁵⁸. Aynı durum diğer Osmanlı şehirlerinde de görülmektedir. Osmanlı ekonomisindeki liberal uygulama ve serbest ticaret anlayışı şehirlerin birbiri arasında ticaret yapmalarını sağlamıştır. Bu ekonomik anlayış, Osmanlı şehirleri veya Osmanlı coğrafyasındaki bölgeler arasında aktif bir ticaret uygulamasının yanısıra, başka ülkelerle de sıkı ticarî akitlerin yapılmasına ve gümrük tarife

⁵⁵⁴ Ergenç, *agm.*, s.1265.

⁵⁵⁵ Ünal, *age.*, s.223.

⁵⁵⁶ Bk. Beşinci Bölüm.

⁵⁵⁷ Said Deveci, "Sanaiyetü'l-Musul ve Ticârethâ fi'l Karuni'l Vasati", *Sumer*, 7, Bağdad 1951, s.88-98.

⁵⁵⁸ Bk. Beşinci Bölüm, Tablo-29.

defterlerinin tanzim edilmesine yol açmıştır⁵⁵⁹

Tahrir defterlerindeki bilgiler XVI. yüzyıldaki durumu yansıtmaktadır. XVII. yüzyılda tahrir yapılmadığı için, ticaret hacmi hakkında teferruatlı bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte, Musul'a uğrayan bazı seyyahların verdikleri bilgilerden XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da Musul'daki ticari canlılığın devam ettiğini görmekteyiz. Zira, 1766'da Musul'a uğrayan Niebuhr, Musul-Mardin-Urfa-Halep kervan yolunun canlılığını koruduğuna ve gidip gelen kervanların büyük meblağlar tutan emtiayı taşıdığına bizzat şahit olmuştur⁵⁶⁰.

Yine, 1816'da Musul'u ziyaret eden Buckingham, Musul'daki bazı tüccarların Hindistan'dan getirdikleri malları Basra üzerinden Suriye'ye götürüp, burada Avrupa malları ile mübadele ettiklerini, bir kısım malların ise Anadolu ve Tokat'a sevk edildiğini, buralardan alınan bakırın ise Bağdat'a gönderildiğini yazmaktadır⁵⁶¹.

Seyyahların verdikleri bu bilgiler, Musul'daki ticari canlılığın XIX. yüzyıla kadar devam ettiğini göstermektedir.

Diğer yandan, devrine göre sanayi tesisleri addedebileceğimiz boyahane, darphane, debbağhane, macunhane vb. gibi tesisler, diğer pek çok Osmanlı şehrinde olduğu gibi, Musul şehrinde de yoğunlaşmıştır.

Öteden beri Musul tekstil sanayii ileri bir düzeydedir. Özellikle Atabekler döneminde dünyanın önemli tekstil merkezi olmuştur. Musul'da üretilen kumaşlar dünyada "*Muslin (Moslin)*" olarak ün yapmıştır⁵⁶². Musul'daki dokuma iş koluna bağlı olarak tesis edilen boyahanelerde iplikler renklendirilip, kumaşlar boyanmakta idi. Tahrir defterlerine göre 1523-1575 tarihleri arasında sancak dahilindeki boyahane sayılarında sürekli bir artış meydana gelmiştir. Nitekim, 1523'te sancak dahilindeki boyahane sayısı 2 iken; 1540'ta 7'ye; 1558'de 8'e ve 1575'te 9'a yükselmiştir⁵⁶³. Boyahane sayısındaki bu artış, Osmanlı döneminde Musul'daki dokuma sanayii hacminin de artarak devam ettiğinin bir göstergesidir.

Diğer yandan, Avrupa kumaşlarının XIX. yüzyılda Musul pazarlarında satılması ile beraber, meşhur Musul kumaşları eski itibarını kaybederek revaçtan düşmüştür. Nitekim,

⁵⁵⁹ Mustafa Öztürk, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Şerafettin Turan Armağanı*, Antakya 1996, s. 230-231; Rifat Özdemir, "Ankara ve Antakya Sancaklarına Ait Bazı Gelir ve Giderlerin Mukayeseli Tahlili (1790, 1806)", *Şerafettin Turan Armağanı*, s. 210-212.

⁵⁶⁰ Niebuhr, *age.*, s.374.

⁵⁶¹ Buckingham, *age.*, s.37-39.

⁵⁶² Deveci, "Sanaiyetü'l Musul...", s. 93; Muhammad Rashid Al-Feel; *The Historical Geography Of Iraq, Between Mongolian And Ottoman Conquests, 1258-1534*, C. I, Nejeff 1965, s.267.

⁵⁶³ Bk. Üçüncü Bölüm, Tablo-27.

1852'de Musul'u ziyaret eden Mehmet Hurşid Paşa'nın ifadesine göre, Musul kumaşı Avrupa kumaşlarından daha sağlam ve dayanıklı olmasına rağmen, Avrupa kumaşları daha ucuz olduğu için fazla revaç bulmuş, bu da Musul dokuma sanayiine büyük bir sekte vurmuştur⁵⁶⁴.

2.5.2. Ticarî Mekânlar (Çarşı ve Pazarlar)

Osmanlı şehirlerindeki ticarî mekânlar, bedestenler, hanlar, dükkânlar ve pazar yerleridir⁵⁶⁵. Yukarıda temas ettiğimiz gibi, doğu-batı arasındaki ticaret yolunun muhtelif bölgelere ayrıldığı bir güzergâhta bulunması, Musul ticaretinin canlılığını arttırmıştı. Bu ticarî canlılığın tabii bir sonucu olarak, Musul şehrinde pek çok ticarî mekânlar tesis edilmiştir. Omari'nin verdiği rakamlara itibar edecek olursak, XIII. yüzyılda Musul şehrinde; 980 giyim hanı, 99 adet susam atölyesi, 75000 el tezgâhı, 120 adet kapalı çarşı (Kayseriyye), 36 adet suk (Pazar) ve 548000 dükkân bulunmaktadır⁵⁶⁶. İlhanlı ve Celayirli dönemlerindeki tahribata rağmen, Osmanlı döneminde de önemli ticari mekânların varlığına şahit olmaktadır.

Musul şehrinin ekonomik merkezi, Osmanlılar döneminde şehrin doğusunda Saray kapısı, Top kapısı ve İç kale arasındaki bölgede yoğunlaşmıştır⁵⁶⁷.

Tahrir defterlerindeki kayıtlara geçtiği kadarıyla 1523-1575 tarihleri arasındaki ticari mekânlar ve bunların adetleri tablo-7'de verildiği gibidir.

Tablo-7: Musul Şehrindeki Ticarî Mekânlar ve Sayıları (1523-1575)

No	Ticarî Mekânın Adı	Adedi			
		1523	1540	1558	1575
1	Kayserrîyye (kapalı çarşı)	2	16	16	16
2	Kervansaray	1	-	-	-
3	Boyahane	1	1	1	1
4	Ma'cunhane	1	1	1	1
5	Meyhane	1	1	1	1
6	Debbağhane	1	1	1	1
7	Dükkân	68	173	248	248
8	Han	-	3	35	33
9	Darphane	-	-	1	1
10	Kasaphane	-	-	1	-
	Toplam	75	196	305	302

Şüphesiz bu rakamlar, Musul şehrinde mevcut ticarî mekânların tamamını yansıtmayıp, evkaf kayıtları arasında geçen sayılardır.

Tahrir defterlerinden öğrendiğimiz kadarıyla Musul şehrinde bir adet “*Küçük Çarşı*”

⁵⁶⁴ Mehmed Hurşid Paşa, *age.*, s.224.

⁵⁶⁵ Gönül Tankut, "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı", *VII. TTK.*, 25-29 Eylül, 1970, Ankara 1973, s.776.

⁵⁶⁶ M. Rashid Al-Feel, *age.*, s.266.

⁵⁶⁷ Raymond, *age.*, s.148.

(Sukk-ı Sağır), bir adet "*Esb ve Ester Pazarı*" ve bir adet te "*Rişte Pazarı*" mevcuttur⁵⁶⁸.

GRAVÜR Musul Pazarının Bir Gravürü (Seyyah J. S. Buckinham'dan, 1816)

2.5.3. Esnaf Gurupları

Bilindiği gibi, Osmanlı şehirlerinde yaygın bir esnaf teşkilatı bulunmaktaydı. Şehirdeki üretim faaliyetlerine katılan insanlar, bağlı buldukları iş kolunda, ekonomik, malî, idarî ve sosyal yönleri bulunan esnaf teşkilatına üye idiler⁵⁶⁹. Bu uygulamanın bir sonucu olarak dinî-sosyal bir kurum olan *ahilik teşkilatı* ilk dönemlerden itibaren Osmanlı şehirlerinde büyük bir önem kazanmıştır. Çeşitli iş kollarındaki meslek sahiplerinin yetişmesi, iş-güç sahibi olması, mesleğe geçmesi birtakım kurallara bağlanmış ve *ahilik teşkilatı* tarafından yürütülmüştür⁵⁷⁰. Fakat, bu teşkilat zamanla sultanların takip ettikleri merkeziyetçi politika ve başka sebeplerden dolayı zayıflayarak *lonca teşkilatına* dönüşmüştür. XVI. yüzyılın başlarından itibaren varlığını iyice hissettiren "*Lonca Esnaf Teşkilatı*", şehirdeki herhangi bir esnaf gurubu mensuplarının belli sayıda bir gurup teşkil etmelerinden ortaya çıkan iktisadî dayanışmayı teşkil etmektedir⁵⁷¹.

⁵⁶⁸ BOA, TD., 998, s. 60-61; BOA, TD., 195, s. 7-8; BOA, TD., 308, s.10, 12, 191; BOA, TD., 660, s. 7, 268.

⁵⁶⁹ Özdemir, *age.*, s.226.

⁵⁷⁰ *Ahilik Teşkilatı* hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, TTKB., Ankara 1989.

⁵⁷¹ Özdemir, *age.*, s. 226.

Lonca Esnaf Teşkilatı'nın başında sultanın berât-ı şerifi ile atanan yöneticiler bulunmaktaydı⁵⁷². Bu yöneticiler devletle esnaf arasında aracı görevi yürütürlerdi. Şehir idarecilerine karşı esnafı temsil eden bu idarecilere, “*Kethüda*”, “*Şeyh*”, “*Ahi*” ve “*Baba*” gibi adlar verilmekteydi. Bu esnaf yöneticilerinin yardımcısı olarak bir de “*Yiğitbaşı*” bulunmaktaydı.

Esnafın kendi aralarında seçtiği yöneticiler kadı (naib)’nin *ilâmu* ile merkeze bildirilir ve *berat* gönderilmesi ile atama işlemi tamamlanmış olurdu.

İnceleme dönemimiz içerisinde Musul şehrindeki bazı esnaf ve mesleki guruplar hakkında tahrir defterlerinde birtakım kayıtlar mevcutsa da bu esnafın üye olduğu teşkilatları hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

1540, 1558 ve 1575 tarihli tahrir defterlerinde, şehrin mahalleleri ve buralarda meskûn kişilerin isimlerinin altına, yer yer mesleklerini gösteren kayıtlar da bulunmaktadır. Her ne kadar bu kayıtlar şehirdeki mesleki grupları ve esnaf sayısını tam olarak yansıtmıyorsa da genel bir fikir edinmek açısından kayda değer.

Bahsedilen tahrir defterlerinin incelenmesi sonucu, muhtelif iş kollarında çalışan 35 esnaf grubu tesbit edilmiş olup, teferruatı tablo-8’de verildiği gibidir.

Tablo-8: Musul'daki Esnaf Grupları (1540-1575)

No	Mesleğin Adı	1540	1558	1575
1	Abayi (<i>Abacı</i>)	2	-	-
2	Attâr	2	2	1
3	Bakkâl	1	2	4
4	Baytâr	-	2	-
5	Bennâ (<i>İnşaat ustası</i>)	2	-	2
6	Börekçi	2	-	3
7	Hamami	5	8	10
8	Çukacı (<i>yüncü, kumaşçı</i>)	1	-	-
9	Dâşçı	-	-	1
10	Debbâğ	-	4	8
11	Dellâk (<i>hamamda müşterileri keseleyip yıkayan</i>)	3	1	-
12	Dellâl (<i>Alıcı-satıcı arasında vasıta olan kimse</i>)	-	-	3
13	Demirci	-	-	1
14	Habbâz (<i>Ekmekçi</i>)	9	2	7
15	Hallâc (<i>Pamuk, yatak, yorgan atan kimse</i>)	9	10	7
16	Hallâk (<i>Berber</i>)	7	5	2
17	Harrât (<i>Çıkrıkçı</i>)	-	-	2

⁵⁷² Özdemir, “Antakya Esnaf”, s. 13.

18	Hattâb (<i>Oduncu</i>)	-	-	1
19	Haymeci (<i>Çadırcı</i>)	-	1	-
20	Hayyât (<i>Terzi</i>)	15	6	11
21	Helvâcı	2	-	-
22	Kassâb	16	8	20
23	Kavâs (<i>Okçu</i>)	1	1	4
24	Keçeci	-	-	1
25	Kelekçi	1	-	-
26	Ketâni	3	4	3
27	Kevreci (<i>Sarıkcı</i>)	-	-	5
28	Kürkçü	1	-	1
29	Neccâr (<i>Dülger</i>)	13	6	3
30	Sağarcı (<i>Bardakçı</i>)	-	1	-
31	Sakâ	3	7	2
32	Sarrâç	8	2	2
33	Sarraf	3	-	-
34	Sinici	-	1	-
35	Tabbah (<i>Aşçı</i>)	3	2	2
	Toplam	112	75	106

Tabloda görüleceği üzere, tahrir kayıtlarına yansıdığı kadarıyla, 1540 tarihinde 112 olan esnaf sayısı 1558 tarihinde 75'e gerilemiştir. 1575 tarihinde bu sayı tekrar yükselerek 106'ya ulaşmıştır. Ayrıca, meslekî gruplar içerisinde en yaygın olanın dokuma iş kolu olduğu görülmektedir.

3. DİNÎ VE SOSYAL YAPILAR

3.1. Camiler

3.1.1. Ulu Câmî (Câmi-i Nuri)

Nureddin Mahmud b. İmaduddin Zengi tarafından 1170-1172 (566-568) tarihleri arasında yapılmıştır⁵⁷³. Aslında bu tarihlerde II. Seyfeddin Gazi b. Kutbeddin Mevdud Musul hükümdarıdır. Ancak, bu hükümdar devlet işlerini vezir Fahreddin Abdülmesih'e bırakmış, fakat halk Fahreddin'in idaresinden memnun kalmamıştır. II. Seyfeddin, Musul halkının vezirin idaresinden şikayetçi olması üzerine Nureddin Mahmud Zengi'yi yardıma çağırmıştır.

Bunun üzerine Nureddin Zengi 1170 (566)'de Musul'a gelerek yeğeni II. Seyfeddin'in devlet işlerindeki aksaklıklarını gidermeye çalıştı. Musul'da kaldığı 24 gün zarfında halkın çeşitli ihtiyaçlarını tespit etti. O sırada Musul'un tek camisi olan Emeviye camisinin halkın ihtiyacına cevap vermediğini görünce Musul'da bir cami yaptırmaya karar verdi⁵⁷⁴. Eski bir

⁵⁷³ Said Deveci, "Câmi-i'n-Nuri fi'l-Musul", *Sumer*, V, Bağdad, 1949, s.276; Avad, *age.*, s.10; Abdüsselam Uluçam, "Musul Ulu Câmisi Üzerine", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.2, 1987, s.57.

⁵⁷⁴ Deveci, "Câmi-i'n-Nuri", s.279; Uluçam, *agm.*, s.57.

harabe ile etrafındaki pazar yerini satın alarak, Şeyhi Münü'd-Devle Ömer b. Müle'yi inşaatı yapmakla görevlendirdi⁵⁷⁵.

İki yıllık bir çalışmadan sonra 1172 (568)'de cami ve bitişiğindeki medresenin yapımı tamamlandı. Hatip ve müderrisliğine İmâdeddin Ebubekir Eş-Şafi tayin edilerek, ayrıca zengin vakıflar tahsis edildi⁵⁷⁶.

Cami Osmanlı öncesinde ve Osmanlı döneminde zaman zaman tadilat görmüştür. Mesela; Bedreddin Lulu döneminde ve 1476 (881)'da da Uzun Hasan tarafından tamir edilmiştir⁵⁷⁷. Osmanlı döneminde ise 1640 (1050)⁵⁷⁸, 1738 ve 1854'te tadilat görmüştür⁵⁷⁹.

1942'de Câmînin yıkılması üzerine 1944 tarihinde bütün kalıntıları yıkılarak üzerine dört minareli bir câmî yapılmıştır⁵⁸⁰.

Öte taraftan Musul Ulu Câmîi'nin Osmanlı döneminde de zengin vakıf gelirlerine sahip olduğunu görmekteyiz. Bu vakıf gelirleri arasında dükkân, han ve arsa kiralari ile Kabak Çevliği köyü vergi gelirlerinin 1/4'ü ve iki bahçe geliri bulunmaktadır. Câmînin 1523'te 15624; 1540'ta 25375; 1558'de 32511 ve 1575'te 38220 akçalık evkaf geliri mevcuttur⁵⁸¹. Bu gelirler günlük (fi yevm) hesabıyla muhtelif görev ve görevliler için harcanmakta idi (Bk. Vakıflar Bölümü).

Diğer yandan, Ulu Câmînin en önemli özelliği çok yüksek bir minaresinin bulunmasıdır. Gerçekte 5,70 m. genişliğinde 15,80 m. Yüksekliğindeki bir kare kaide üzerine 55 m. Yüksekliğindeki silindir gövdeli minare oturtulmuştur⁵⁸². Bu minarenin bir diğer özelliği ise, şerefeye çıkarken birbirinden bağımsız iki ayrı çıkış merdiveninin bulunmasıdır⁵⁸³.

⁵⁷⁵ *Salnâme*, s.89; Uluçam, *agm.*, s.56.

⁵⁷⁶ Deveci, "Câmi-i'n-Nuri", s.279; Uluçam, *agm.*, s.57.

⁵⁷⁷ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I*, İstanbul, 1972, s.101; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesinde Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977, s.404; Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.227.

⁵⁷⁸ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.227.

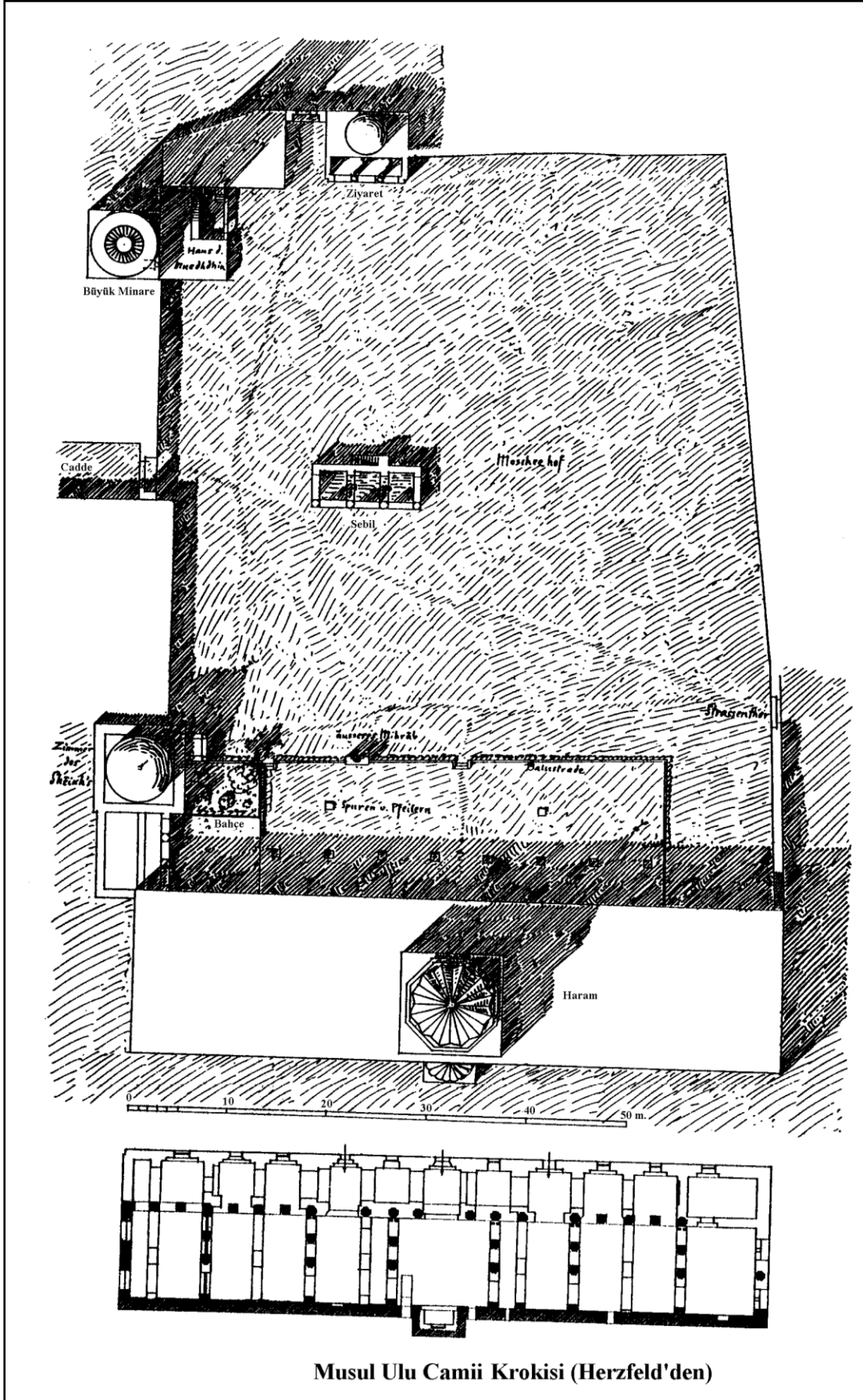
⁵⁷⁹ Abdüsselam Uluçam, *Iraktaki Türk Mimari Eserleri*, KBY., Ankara 1989, s.175.

⁵⁸⁰ Uluçam, *age.*, s. 175.

⁵⁸¹ *BOA, TD.*, 998, s.86; *BOA, TD.*, 195, s.142; *BOA, TD.*, 308, s.177; *BOA, TD.*, 660, s.257.

⁵⁸² Uluçam, *agm.*, s.59.

⁵⁸³ Deveci, "Câmi-i'n-Nuri", s.289.

Musul Ulu Camii Krokisi (Herzfeld'den)

3.1.2. Emevi Câmii

Musul'da kurulan en eski câmidir. Muhtelif devirlerde "*Mescid-i Câmi*", "*Emevi Câmii*", "*Eski Câmi (Câmi-i Atik)*" ve "*Musaffî (Musaffa) Câmii*" gibi isimlerle zikredilmiş olup, en yaygın olarak "*Emevi Câmii*" şeklinde kullanılmıştır⁵⁸⁴.

Emevilerden önce *Mescid-i Câmi* diye zikredilirdi. *Emevi Câmisi* ismiyle meşhur olması câminin Emeviler döneminde yapılmış olmasından değil, fakat Musul'da iki kez valilik yapan Mervan b. Muhammed (720-722/ 102-104; 743-744/126-127) tarafından yenilenip genişletilmiş olmasından kaynaklanmaktadır⁵⁸⁵. Zira, Emevi Câmii Musul'un müslümanlar tarafından fethedilmesinden hemen sonra Utbe b. Ferkad Es-Sulemi tarafından yapılmıştır⁵⁸⁶.

Abbasi halifesi Mehdi 783 (167)'te câminin genişletilmesini istemiş ve yapılan çalışmalardan sonra, Emeviler dönemindeki durumundan daha fazla genişletilmiştir⁵⁸⁷.

Ayrıca, Atabekler döneminde de 1061 (453)'de tadilat görmüştür. Atabekler devrinde *Eski Câmi (Câmi-i Atik)* diye isimlendirilmiştir. Keza, Atabekler h. 566-568 tarihlerinde *Nuri Câmii*'ni inşa edince buna *Yeni Câmi (Câmi-i Cedid)*, Emeviler Câmii'ne de *Eski (Atik) Câmi* ismini vermişlerdir⁵⁸⁸.

Musul'un Moğollar tarafından işgal edilmesinden sonra şehirde birçok tahribat yapılmış, bu tahribattan Emevi Câmii büyük ölçüde zarar görmüş ve namaz kılınmayan, metruk bir câmi olarak kaderine terk edilmiştir⁵⁸⁹. Elimizdeki dört tahrir defterinde Musul'daki dinî ve sosyal yapılar hakkında ayrıntılı bilgi verilmesine rağmen Emevi câmii hakkında herhangi bir kaydın bulunmaması, Moğol istilasından sonra uzun yıllar kullanılmadığına işaret etmektedir.

Câmi ancak XIX. yüzyılda yeniden ibadete açılmıştır. Zira, 1839 (1255)'te El-Hac Muhammed Musaffî câmii yıkarak yerine yenisini inşa etmiştir. Bu tarihten itibaren de *Musaffî (Musaffa)* diye adlandırılmıştır⁵⁹⁰.

3.1.3. Mücahidi (Kaymazi) Câmii

Diclenin kıyısında, Musul şehrinin güney-doğusunda yer almaktadır. Musul Atabegi

⁵⁸⁴ Said Deveci, "El-Câmiü'l-Emevi Fi'l-Musul", *Sumer*, VI, Bağdad, 1950, s.211; Avad, *age.*, s.9.

⁵⁸⁵ Deveci, "El-Câmiü'l-Emevi...", s.212; Avad, *age.*, s.10.

⁵⁸⁶ Deveci, "El-Câmiü'l-Emevi...", s.211; Avad, *age.*, s.9.

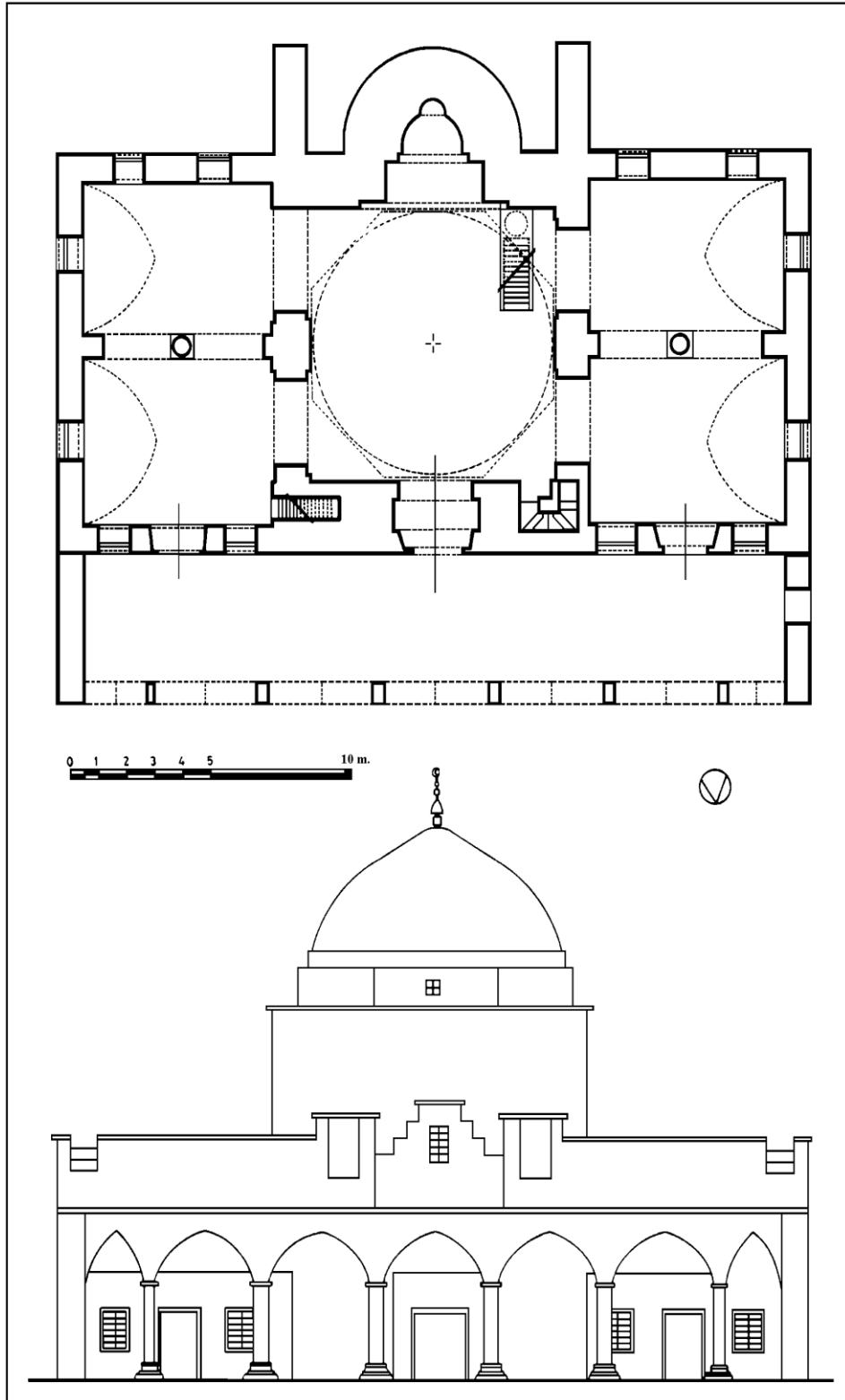
⁵⁸⁷ Avad, *age.*, s.10.

⁵⁸⁸ Deveci, "El-Câmiü'l-Emevi...", s.211; Avad, *age.*, s.10.

⁵⁸⁹ Deveci, "El-Câmiü'l-Emevi...", s.217; Uluçam, *age.*, s.88.

⁵⁹⁰ Deveci, "El-Câmiü'l-Emevi...", s.211; Avad, *age.*, s.10.

Mücahideddin Kaymaz tarafından 1176-1180 (572-576) tarihlerinde yapılmıştır⁵⁹¹.

Mücahidi (Kaymazi) Câmii (Abdüsselam Uluçam'dan)

⁵⁹¹ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.235; al-Dakuki, *agt.*, s.208; Uluçam, *age.*, s.85.

Moğol istilası sırasında şehirle birlikte harap olmuştur. 1726 (1139)'da Musul valisi olan Ali Paşa câmii tamir ettirerek Hızır aleyhisselama ithaf etmiştir. 1847 (1264)'de vali Tayyar Paşa tarafından tekrar elden geçirilmiştir⁵⁹².

Mücahideddin Kaymaz tarafından yapıldığı için *Mücahidi*, ilk yapısında tamamen kırmızı tuğlalar kullanıldığı için *Câmiü'l-Ahmer*, Hızır İlyas'a ithaf edildiğinden *Hızır İlyas*, şehrin dışında kaldığı için *Câmi Rabz* gibi isimler verilmiştir⁵⁹³. Ayrıca, 1523-1540 tarihli tahrir defterlerinde de *Kaymazi Câmi* olarak kaydedilmiştir⁵⁹⁴.

Câmiye 1523'te bir zemin kirası olan 200 akça⁵⁹⁵, 1540'ta ise bir bahçenin geliri olan 200 akça⁵⁹⁶ ayrılmıştır. Bu gelirler imâm ve müezzin cihetlerine sarf olunmaktadır. 1558-1575 tarihli tahrirlerde câminin kaydı yoktur (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2. Mescitler

Osmanlılarda mescid tâbiri, genellikle mahalle aralarında ahşap olarak inşa edilmiş küçük câmiler için kullanılmıştır⁵⁹⁷.

Musul'da 1523-1575 tarihleri arasındaki dönemde 50 mescit ismi tespit ettik. 1523'te dört, 1540'ta beş, 1558'de 48 ve 1575'te 47 mescit kaydı müşahade edilmektedir. Dikkat edilecek olursa 1558-1575 arasında mescit sayısının büyük bir artış kaydettiği görülmektedir. Aslında, 1540 tarihinde yapılan tahrirden sonra ilk tahrir 1558'de yapıldığı için, 1540'tan sonra yapılan mescitler de ancak 1558 tahririnde kaydedilebilmiştir. Dolayısıyla, Musul şehrindeki mescit sayısının artış gösterdiği dönemin 1540-1575 tarihleri arası olduğunu söylememiz mümkündür.

Bu mescitlere muhtelif dükkân, han, çiftlik zemini, hamam, bahçe vs. vakfedilerek bütün ihtiyaçları karşılanmıştır (Bk. Vakıflar Bölümü). Birçok mescidin en az imâm ve müezzin kadrosunun olduğu görülmektedir.

Dikkat çeken diğer bir husus ise, mescidlerin tamamına yakınının şahıs ismi taşımasıdır. Birkaçı hariç (Zeyd b. Ali mescidi gibi) tutulacak olursa, diğerlerinin bânilerinin ismiyle anıldığını söylememiz mümkündür. Mescid bânileri arasında 14 hacı, 8 şeyh ve 6

⁵⁹² Uluçam, *age.*, s.85.

⁵⁹³ Uluçam, *age.*, s.85, 3 no'lu dipnot.

⁵⁹⁴ *BOA, TD.*, 998, s.88; *BOA, TD.*, 195, s.144.

⁵⁹⁵ *BOA, TD.*, 998, s.88.

⁵⁹⁶ *BOA, TD.*, 195, s.144.

⁵⁹⁷ C. Esad Arseven, "Mescid", *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1966, III/15, s.1308'den nakleden; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTKB., Ankara 1989, s.87; Pakalın, *age.*, C. II, s.488.

hoca ünvanının bulunması, ilmiye ve tarikat kökenli kimselerin mescit yapımına önem verdiklerine delalet eder.

3.2.1. Ebu'l-Ula Mescidi

Cemmâse mahallesindedir⁵⁹⁸. 1523 ve 1540'ta evkafı iki dükkân kirasından ibaret iken, 1558-1575 tarihlerinde buna bir de hân icâresi ilave edilmiştir. Vakfın 1523'te 720, 1540'ta 900 ve 1558-1575 tarihlerinde 948'er akça varidatı mevcuttur⁵⁹⁹ (Bk. Vakıflar Bölümü).

Bu gelirler günlük hesabıyla imam, müezzin cihetleri ile ruğbaha ve hasır masrafları için harcanmaktadır.

3.2.2. Cemaleddin Vezir Mescidi

1523 tarihli tahrirde kaydının bulunmaması bu tarihten sonra yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Musul'un Sukku'l-Gazal mahallesindedir⁶⁰⁰. 1540'ta dört dükkân, 1558-1575 tarihlerinde ise altı dükkânın kirasından ibaret olan evkafının her üç tarihte de 2580 akçalık geliri mevcuttur⁶⁰¹ (Bk. Vakıflar Bölümü).

Bu meblağ, imamet, tevliyet, ferraş cihetleri ile ruğbaha ve hasır masraflarına harcanmaktaydı.

3.2.3. Hâcı Şahkulu Mescidi

İmâm Avneddin mahallesinde⁶⁰² bulunan mescidin bânisi Hâcı Şâhkulu'dur⁶⁰³ 1558'de imâmı Monla Mehmed'dir. Bu tarihte vakıf gelirleri içerisinde bir dükkân kirası bulunmakta iki dükkân ise henüz bina olunmaktadır. 1575 yılına gelindiği vakit bu iki dükkânın bitirildiğini, fakat henüz bir gelirinin mevcut olmadığını görmekteyiz.

Vakfın gelir toplamı 360 akça olup, imâmet cihetine sarf olunmaktadır (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.4. Şeyh Mehmed Belkisi Mescidi

⁵⁹⁸ BOA, TD., 308, s.189; BOA, TD., 660, s.266.

⁵⁹⁹ BOA, TD., 998, s.88; BOA, TD., 195, s.145; BOA, TD., 308, s.189; BOA, TD., 660, s.266.

⁶⁰⁰ BOA, TD., 308, s.187; BOA, TD., 660, s.264.

⁶⁰¹ BOA, TD., 195, s.145; BOA, TD., 308, s.187; BOA, TD., 660, s.264.

⁶⁰² BOA, TD., 308, s.185; BOA, TD., 660, s.262.

⁶⁰³ BOA, TD., 308, s.185.

Şeyh Mehmed el-Belkısı, Musul'un önde gelen arif ve şeyhlerindendir. Nefs-i Musul'da sur dahilinde bir câmide medfundur⁶⁰⁴. Mescid, Bâbü'l-Irak mahallesindedir⁶⁰⁵. 1523 ve 1540 tarihli tahrir defterlerinde kaydı yoktur.

Bir dükkân kirası ve üç hân icâresinden ibaret olan evkafının toplam hasılı 360 akçadır (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.5. Çihâr-ı Suk Mescidi

Tahrir defterlerinde "nefs-i Musul'da" olduğu kaydedilmiş, fakat hangi mahallede bulunduğu belirtilmemiştir. Belgelerde belirtilmemekle beraber "Çihâr-ı Suk" mahallesinde olduğunu tahmin ediyoruz.

Evkafı, 1523 ve 1540 tarihlerinde üç hassa dükkânın zemin kirasından müteşekkil iken, 1558'de bu dükkân sayılarının yediye çıktığını görmekteyiz. 1575 tahririnde ise kaydı mevcut değildir.

1523'te 900; 1540'ta 720 ve 1558'de 2160 akça geliri mevcuttur⁶⁰⁶ (Bk. Vakıflar Bölümü). Bu meblağ günlük hesabıyla imam ve müezzin cihetleri ile ruğbaha için harcanmaktadır.

3.2.6. Şeyh Mehmed b. Celâl Mescidi

Bu mescid Şevârbe mahallesinde bulunuyordu⁶⁰⁷. Evkafı beş dükkân gelirinden ibaret olup, 1523'te 1440, diğer tarihlerde ise 1800 akçadır⁶⁰⁸ (Bk. Vakıflar Bölümü).

Bu meblağ nezâret, imâmet, müezzin cihetleri ile ruğbâha ve hasır masraflarına harcanmaktadır.

3.2.7. Ma'suk Mescidi

Musul'un Dâr-ı Sinâm mahallesindedir⁶⁰⁹. 1540 tarihli tahrir defterinde kaydı yoktur. Mescidin evkafı 1523 tarihinde beş dükkân, 1558-1575 tarihlerinde ise dört dükkân (bunlardan birinin 1/3 hissesi vakfa ait iken, biri ise hâli ve hârabedir) gelirinden ibarettir.

Gelir toplamı 1523'te 540 ve 1558-1575 tarihlerinde 1020 akçadır. Bu meblağ imâmet ve müezzin cihetlerine harcanmaktaydı⁶¹⁰ (Bk. Vakıflar Bölümü).

⁶⁰⁴ *Salnâme*, s.85-86.

⁶⁰⁵ *BOA, TD.*, 308, s.186; *BOA, TD.*, 660, s.264.

⁶⁰⁶ *BOA, TD.*, 998, s.87; *BOA, TD.*, 195, s.144; *BOA, TD.*, 308, s.176.

⁶⁰⁷ *BOA, TD.*, 308, s.189; *BOA, TD.*, 660, s.267.

⁶⁰⁸ *BOA, TD.*, 998, s.88; *BOA, TD.*, 195, s.145; *BOA, TD.*, 308, s.189; *BOA, TD.*, 660, s.267.

⁶⁰⁹ *BOA, TD.*, 308, s.185; *BOA, TD.*, 660, s.262.

3.2.8. Zeyd b. Ali Mescidi

İmâm Zeyd, Hz. Hüseyin'in torunu ve Ali Zeynelabidin'in oğludur⁶¹¹. Musul'da aynı isimle mezar ve zaviyesi de bulunmaktadır⁶¹². Ayrıca Musul'un mahalle adlarından biri de Zeyd b. Ali'dir.

Zeyd b. Ali mescidi Dâr-ı Hâcî Ahmed mahallesinde bulunmaktaydı⁶¹³. Evkafı bir dükkân kirasından ibarettir. Yıllık geliri 360 akçadan oluşmaktadır. Bu gelir yağ ve hasır masraflarına harcanmaktadır (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.9. Şeyh Muhammed Sitâr Mescidi

Kara Depe mahallesindedir⁶¹⁴. Evkafı arasında yedi dükkân, bir hamam ve bir hân bulunmaktadır. Bu dükkânlardan üçünün 308, ikisinin (1/4 hisse) 204, birinin (1/2 hisse) 60 akçalık geliri mevcutken, biri ise hâli ve hârabedir. Hacı Mehmed hamamının 180 akça ve bir hân kirasının 36 akçalık geliri ile beraber, yıllık gelir toplamı 788 akçadır.

Gelir tutarından imâm ve müezzin cihetlerine gerekli harcamalar yapıldıktan sonra, ziyadesi yağ ve hasır masraflarına harcanıyordu (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.10. A'rabi Mescidi

Nefs-i Musul'da "Küçük Çarşı" 'da (Sukk-ı sağır) bulunuyordu⁶¹⁵.

Evkafı dört dükkân ve bir kasaphâne kirasından ibarettir. Bunlardan birinin yarım hissesi (1/2), birinin üçte bir (1/3) hissesi, diğer ikisinin ise kiralarının tamamı bu mescide vakfedilmiş olup, yıllık gelir toplamı 1620 akçadır⁶¹⁶ (Bk. Vakıflar Bölümü).

Bu gelir imâm ve müezzin cihetlerine harcanmakta, kalanı da yağ ve hasır masraflarına ayrılmakta idi.

3.2.11. Şeyh Ebubekir Sâmi Mescidi

Mescid Çihar-ı Suk mahallesindedir. Evkaf gelirleri arsında bir kıta' zemin ile bir hân kirası bulunmaktadır. Toplam geliri 350 akçadan ibarettir⁶¹⁷.

Bu gelir mescidin yağına ve hasırına harcanmaktadır (Bk. Vakıflar Bölümü).

⁶¹⁰ BOA, TD., 998, s.88; BOA, TD., 308, s.185; BOA, TD., 660, s.262.

⁶¹¹ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da İtikadi-Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, (Çev: Sıbğatullah Kaya), İstanbul 1993, s.623.

⁶¹² BOA, TD., 998, s.87-88; BOA, TD., 195, s.143-144; BOA, TD., 308, s.184, 190; BOA, TD., 660, s.267.

⁶¹³ BOA, TD., 308, s.191; BOA, TD., 660, s.268.

⁶¹⁴ BOA, TD., 308, s.190; BOA, TD., 660, s.267.

⁶¹⁵ BOA, TD., 308, s.191; BOA, TD., 660, s.268.

⁶¹⁶ BOA, TD., 308, s.191; BOA, TD., 660, s.268.

⁶¹⁷ BOA, TD., 308, s.191; BOA, TD., 660, s.268.

3.2.12. Şeyh Mehmed (Şeyh Ömer) Arabi Mescidi

1558 tarihli tahrir defterinde *Mescid-i Şeyh Mehmed Arabi*, 1575 tarihli tahrir defterinde ise *Mescid-i Şeyh Ömer Arabi* olarak kaydedilmiştir. Cemmâs mahallesindedir⁶¹⁸.

Vakıf gelirleri üç dükkân, bir hân ve kıta' zemin kirasından müteşekkildir. Bu dükkânlardan birinin üçte bir (1/3) hissesi vakfa aittir.

Yıllık gelir toplamı 790 akça olup, imâm ve müezzin cihetlerine sarf edildikten sonra ziyadesi vakfin yağ ve hasırı için ayrılırdı (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.13. 'Abd-i Alim Mescidi

Zeyd b. Ali mahallesinde olup, evkafı iki dükkândan ibarettir⁶¹⁹.

Yıllık hasılatı 360 akçadır. Mescidin yağ ve hasır masraflarına sarf olunmaktadır (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.14. Ferihşâd Bey Mescidi

Doğan medresesinin yakınında bulunuyordu. Evkaf gelir toplamı 2520 akçadan ibarettir. Bu gelirin 720 akçası iki dükkândan, 1800 akçası ise sayısı belli olmayan bazı dükkânlardan sağlanıyordu⁶²⁰.

Vakfin gelirleri imâmet, tevliyet, müezzin cihetleri ile ruğbaha ve hasır masraflarına harcanıyordu (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.15. Hoca Burhan Mescidi

Hâcı Ahmed mahallesindedir. Evkafı bir dükkândan ibaret olup, 540 akça geliri mevcuttur⁶²¹ (Bk. Vakıflar Bölümü).

Bu gelir imâmet ciheti ile ruğbaha ve hasır masraflarına sarf edilmektedir.

3.2.16. Hâcı Ali Attar Mescidi

Zeyd b. Ali mahallesinde bulunan mescidin evkafı bir hân gelirinden ibaret olup, yıllık 120 akça geliri vardır⁶²² (Bk. Vakıflar Bölümü).

Bu gelir yağ ve hasır için harcanmaktadır.

3.2.17. Hâcı Yunus Mescidi

⁶¹⁸ BOA, TD., 308, s.186; BOA, TD., 660, s.262.

⁶¹⁹ BOA, TD., 308, s.191; BOA, TD., 660, s.268.

⁶²⁰ BOA, TD., 308, s.191; BOA, TD., 660, s.268.

⁶²¹ BOA, TD., 308, s.192; BOA, TD., 660, s.268.

⁶²² BOA, TD., 308, s.192; BOA, TD., 660, s.269.

Mescid, Bâbü'l-Irak mahallesindedir. Evkafı bir hânın gelirinden ibarettir. Yıllık 120 akça hasılatı yağ ve hasır masraflarına harcanmaktadır (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.18. Kadir Beg Mescidi

Tahrir defterlerinde nefis-i Musul'da olduğu kaydedilmiş, fakat hangi mahallede bulunduğu belirtilmemiştir. Evkafı iki dükkândan ibarettir. Geliri 1558'de 360, 1575'te 540 akçadır⁶²³. 1575 tarihinde evkaf gelirlerine bir kıta' zemin de ilave edilmiş olmasına rağmen henüz varidatı yoktur (Bk. Vakıflar Bölümü).

Vakfın geliri 1558'de yağ ve hasır masraflarına harcanırken, 1575 tarihinde imâm ve müezzin cihetlerine sarf olunmaktadır.

3.2.19. Hamâmü'l-Merâyi Mescidi

Sadece 1540 tarihli tahrir defterinde kaydı bulunmaktadır. Evkafı üç dükkândan ibarettir. Toplam hasılı 1080 akçadır⁶²⁴ (Bk. Vakıflar Bölümü).

Bu gelir imâm, müezzin cihetleri ile yağ ve hasır için harcanmaktadır.

3.2.20. Ahmed Mescidi

Yalnızca 1575 tarihli tahrir defterinde kaydı bulunmaktadır. Evkafı bir bahçeden ibarettir. Yıllık 600 akça geliri mevcuttur⁶²⁵ (Bk. Vakıflar Bölümü).

Geliri imâm ve müezzin cihetlerine harcanmaktadır.

3.2.21. Hasan Bevvâbi Mescidi

Kaydı yalnızca 1558 tarihli tahrir defterinde geçmektedir. Bâbü'l-Irak mahallesindedir. Evkafı yoktur (bi vakıf)⁶²⁶.

3.2.22. Hâcı Hasan Mescidi

Bu mescid de sadece 1558 tarihli tahrirde olup, diğerlerinde kaydı yoktur. Evkafı yoktur⁶²⁷.

3.2.23. Hân Ahmed Acemi Mescidi

⁶²³ BOA, TD., 308, s.192; BOA, TD., 660, s.269.

⁶²⁴ BOA, TD., 195, s.145.

⁶²⁵ BOA, TD., 660, s.269.

⁶²⁶ BOA, TD., 308, s.192.

⁶²⁷ BOA, TD., 308, s.192.

Tahrir defterlerinde *Râniye* mahallesinde olduğu kaydedilmiş olmakla beraber⁶²⁸, Musul'un mahalleleri arasında bu isimde bir mahalle mevcut değildir (Bk. Şehrin Fiziki Durumu Bölümü).

Evkafi bir dükkân ve üç hândan ibaret olup, toplam 192 akça geliri mevcuttur. Bu meblağ yağ ve hasır masraflarına harcanıyordu (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.24. Hâcî İbrahim 'Avni Mescidi

Bâbü'l-Irak mahallesindedir. Evkafi bir dükkân kirasının yarısı (1/2) ile bir hân kirasından ibarettir. Toplam 120 akça geliri mevcuttur⁶²⁹ (Bk. Vakıflar Bölümü).

Geliri yağ ve hasır masraflarına harcanmaktadır.

3.2.25. Hâcî Ömer Mescidi

Kara Depe mahallesinde bulunmaktadır⁶³⁰. Evkafi dört dükkândan ibarettir. Bu dükkânlardan ikisinin 1/3 hissesi mescid vakfına ayrılmıştır (Bk. Vakıflar Bölümü).

Toplam geliri 540 akçadır. Bu meblağ imâmet ve müezzin cihetlerine harcanıyordu.

3.2.26. Mevlânâ Selâmullâh Mescidi

Cercis Peygamber merkadinin yakınındadır. Evkafi altı dükkândan ibarettir. Yıllık geliri 1558'de 540, 1575'te 800 akçadır⁶³¹.

Bu meblağ imâmet, tevliyet, müezzin cihetleri ile hasır vs. masraflarına harcanmaktadır (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.27. Dârü's-Saade Mescidi

Bâbü'l-Irak mahallesindedir. Mescidin evkafını iki dükkân kirası oluşturmaktadır. Yıllık 540 akça geliri mevcuttur⁶³².

Bu meblağ ruğ ve hasır için harcanmaktadır (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.28. Hâcî İsa Hammâk Mescidi

Nefs-i Musul'da bulunmaktadır. Evkafi iki dükkân ile bir zeminden ibarettir. Bu dükkânlardan birinin dörtte bir (1/4), diğerinin üçte bir (1/3) hissesi vakıf için ayrılmıştır. Gelir toplamı ise 480 akçadır⁶³³ (Bk. Vakıflar Bölümü).

⁶²⁸ BOA, TD., 308, s.186; BOA, TD., 660, s.263.

⁶²⁹ BOA, TD., 308, s.186; BOA, TD., 660, s.263.

⁶³⁰ BOA, TD., 308, s.186; BOA, TD., 660, s.263.

⁶³¹ BOA, TD., 308, s.186; BOA, TD., 660, s.263.

⁶³² BOA, TD., 308, s.187; BOA, TD., 660, s.264.

Bu meblağ imâm ciheti ile ruğ ve hasır için sarf edilmektedir.

3.2.29. Hoca Şâh Mahmud Güşen Mescidi

Musul'un Heyti mahallesindedir. Evkafı, yıllık 360 akça hasılatı olan bir dükkândan ibarettir. Bu gelir günlük bir akça hesabıyla imâm cihetine ayrılmıştır⁶³⁴ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.30. Hoca İsa Mescidi

Cemmâs mahallesindedir. Evkafı, mescidin yanında yer alan bir kıta' zeminden ibaret olup, yıllık 180 akça geliri mevcuttur⁶³⁵ (Bk. Vakıflar Bölümü).

Bu meblağ yağ ve hasırına harcanmaktadır.

3.2.31. Boz Ali Mescidi

Akabe mahallesinde bulunan mescidin evkafı bir dükkândan ibarettir⁶³⁶. Yıllık hasılatı 180 akça olup, yağ ve hasır için ayrılmıştır (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.32. Hoca Hasan Torun Mescidi

Tahrir defterlerindeki kayıtlardan *Halil* adlı mahallede olduğu kaydedilmiştir⁶³⁷. Fakat, Musul'un mahalle kayıtları arasında bu isimde bir mahalle mevcut değildir.

Evkafı, mescidin yanında bulunan bir kıta' zeminden ibaret olup, 180 akçadır. Bu gelir mescidin yağına ve hasırına harcanmaktadır (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.33. Şeyh Hasan Bekri Mescidi

Aynı isimli mahallededir. Evkafı bir hânın kirasından ibarettir. Yıllık 180 akça geliri mevcut olup, yağ ve hasırına harcanmaktadır⁶³⁸ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.34. Pir Ahmed Mescidi

Şeyh Hasan Bekri mahallesinde bulunan mescidin evkafı iki dükkândan ibarettir. Yıllık 720 akça hasılı vardır⁶³⁹ (Bk. Vakıflar Bölümü).

Bu gelir imâm ve müezzin cihetleri ile ruğ ve hasır masraflarına harcanmaktadır.

⁶³³ BOA, TD., 308, s.187; BOA, TD., 660, s.264.

⁶³⁴ BOA, TD., 308, s.187; BOA, TD., 660, s.264.

⁶³⁵ BOA, TD., 308, s.187; BOA, TD., 660, s.264.

⁶³⁶ BOA, TD., 308, s.187; BOA, TD., 660, s.265.

⁶³⁷ BOA, TD., 308, s.188; BOA, TD., 660, s.265.

⁶³⁸ BOA, TD., 308, s.188; BOA, TD., 660, s.265.

⁶³⁹ BOA, TD., 308, s.188; BOA, TD., 660, s.265.

3.2.35. Hoca Şahkulu Mescidi

Kal'a mahallesindedir. Evkafı bir dükkândan ibaret olup, 1558'de 360, 1575'te ise 180 akça geliri mevcuttur⁶⁴⁰.

Bu gelir yağ ve hasır için ayrılmıştır (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.36. Mevlâna Kasım Mescidi

Musul'un Şevârbe mahallesindedir. Vakfı bir dükkândan ibarettir⁶⁴¹ (Bk. Vakıflar Bölümü). Yıllık 360 akça geliri yağ ve hasırına harcanmaktadır.

3.2.37. Hâcî Hasan Fecr nâm-ı diğêr Beytü'ş-Şems Mescidi

Tahrir defterlerinde nefis-i Musul'da olduğu kaydedilmekle beraber, bulunduğu mahalle kaydedilmemiştir⁶⁴².

Evkafı bir dükkândan ibarettir. Yıllık 360 akçalık hasılatı imâm cihetine sarf olunmaktadır (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.38. Şeyh Mehmed b. Nureddin Mescidi

Zeyd b. Ali mahallesindedir. İki hân kirasının yıllık 240 akçalık geliri mescidin evkafı için ayrılmıştır⁶⁴³. Bu gelir yağ ve hasır için ayrılmıştır (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.39. Hâcî Cemaleddin Mescidi

Musul'un Bâbü'l-Irak mahallesindedir. Evkafı iki dükkândan ibarettir. Yıllık varidatı 360 akçadır. Bu tutar mescidin yağ, hasır ve meremmeti için harcanmaktadır⁶⁴⁴ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.40. Abdullah b. Seyf Mescidi

Bâbü'l-Irak mahallesindedir. Bir hân kirası mescide vakfedilmiş olup, geliri 120 akçadır. Bu yekûn yağ, hasır ve meremmetine harcanmaktadır⁶⁴⁵ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.41. Hâcî Kemaleddin Mescidi

Bâbü'l-Irak mahallesinde bulunan mescidlerden biridir. Evkafı bir adet dükkânın nısfı (1/2) ile bir hân kirasından ibaret olup, toplam 156 akçadır⁶⁴⁶ (Bk. Vakıflar Bölümü).

⁶⁴⁰ BOA, TD., 308, s.188; BOA, TD., 660, s.265.

⁶⁴¹ BOA, TD., 308, s.188; BOA, TD., 660, s.265.

⁶⁴² BOA, TD., 308, s.188; BOA, TD., 660, s.265.

⁶⁴³ BOA, TD., 308, s.188; BOA, TD., 660, s.265.

⁶⁴⁴ BOA, TD., 308, s.188; BOA, TD., 660, s.265.

⁶⁴⁵ BOA, TD., 308, s.188; BOA, TD., 660, s.265.

⁶⁴⁶ BOA, TD., 308, s.188; BOA, TD., 660, s.265.

Geliri yağ, hasır ve meremmetine harcanmaktadır.

3.2.42. Haydar Mescidi

Tahrir defterlerinde *Râniye* adlı mahallede olduğu kaydedilmiştir⁶⁴⁷. Ancak, daha önce de belirttiğimiz üzere Musul'un mahalleleri içerisinde bu isimde bir mahalle mevcut değildir.

Evkafı dört hân kirası ile iki dükkândan ibarettir. Yıllık hasılatı 360 akça olup, yağ ve hasır için ayrılmıştır (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.43. Hâcî Kasım 'Attar Mescidi

Bulunduğu yer Zeyd b. Ali mahallesidir. Vakfı bir hân kirasından ibarettir. Hasılatı 84 akça olup, ruğbaha için sarf edilmektedir⁶⁴⁸ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.44. Hâcî Hasan Halif Mescidi

Bâbü'l-Irak mahallesinde bulunan mescidin evkafı üç hân kirasından ibarettir. Bu üç hândan birisi hâli ve hârabe durumdadır. Diğer ikisinin yıllık 240 akçalık geliri yağ ve hasır için ayrılmıştır⁶⁴⁹ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.45. Hâcî Receb Mescidi

Evkafı iki dükkân, bir hân kirası ve mescidin yakınında bulunan bir kıta' zeminden ibarettir. Bâbü'l-Irak mahallesindedir.

Yıllık hasılat toplamı 300 akçadır. Bu meblağ mescidin yağ ve hasırına harcanmaktadır⁶⁵⁰ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.46. Vâsıt Mescidi

Bu mescid de Bâbü'l-Irak mahallesinde bulunmaktadır. Evkafı bir dükkân ile bir hân kirasından ibarettir. Toplam 120 akça geliri mevcut olup, yağ ve hasırına harcanmaktadır⁶⁵¹ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.47. Hoca Hasan Cemcem Mescidi

Mescidin yakınındaki bir kıta' zemin kirası evkafını oluşturuyordu. Yıllık 60 akça hasılatı mevcuttur. Hasılatı yağ ve hasır masraflarına ayrılmıştır (Bk. Vakıflar Bölümü).

Mescid Bâbü'l-Irak mahallesinde bulunuyordu⁶⁵².

⁶⁴⁷ BOA, TD., 308, s.188; BOA, TD., 660, s.265.

⁶⁴⁸ BOA, TD., 308, s.188; BOA, TD., 660, s.266.

⁶⁴⁹ BOA, TD., 308, s.188; BOA, TD., 660, s.266.

⁶⁵⁰ BOA, TD., 308, s.189; BOA, TD., 660, s.266.

⁶⁵¹ BOA, TD., 308, s.189; BOA, TD., 660, s.266.

3.2.48. Receb Uhuş Mescidi

Mescid Bâbü'l-İrak mahallesindedir. İki adet hân kirası mescidin evkafını oluşturmaktadır. 120 akça geliri mevcuttur. Bu gelir yağ ve hasır için harcanmaktadır⁶⁵³ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.2.49. Mevlâna Abdülkadir Müderris Mescidi

İmâm Avneddin mahallesindedir. Bir adet hânın kirası mescidin evkafını oluşturmaktadır olup, yıllık 120 akça hasılı vardır (Bk. Vakıflar Bölümü).

Bu gelir mescidin yağ, hasır ve meremmetine harcanmaktadır⁶⁵⁴.

3.2.50. 'İsa Mescidi

İmam Avneddin mahallesinde bulunan mescidin evkafı bir dükkân ile bir hânın kirasından ibarettir (Bk. Vakıflar Bölümü).

Yıllık hasılatı 216 akça olup, yağ ve hasırına harcanmaktadır⁶⁵⁵.

3.3. Medreseler

Bilindiği gibi Osmanlı döneminde eğitim ve öğretim *medrese* ve *sıbyan mekteplerinde* yapılmaktaydı. Arapça'da *derase* kökünden gelen *medrese* kelimesi, öğrencinin kendisinde ilim öğrendiği yer manasında olup, genel olarak *Sıbyan Mekteplerinin* üstünde eğitim ve öğretim yapılan orta ve yüksek tahsil müesseseleri için kullanılmaktadır⁶⁵⁶. Medreseler, genellikle bir dersâne ve etrafında yeteri kadar talebe hücrelerinden meydana gelmektedir. Kurucusunun anlayış ve malî gücüne göre bunların dışında imâret, kütüphâne, hamam vs. ilâve edilirdi⁶⁵⁷.

Atabekler döneminde Musul'da 17 medresenin mevcut olduğunu görmekteyiz⁶⁵⁸.

Osmanlı dönemindeki medreseler hakkında ise belgelerde fazla bir bilgi mevcut değildir. Elimizdeki tahrir defterlerine nazaran, iki medrese kaydı mevcuttur⁶⁵⁹.

3.3.1. Hoca Kasım (Doğan Bey) Medresesi

⁶⁵² BOA, TD., 308, s.189; BOA, TD., 660, s.266.

⁶⁵³ BOA, TD., 308, s.189; BOA, TD., 660, s.266.

⁶⁵⁴ BOA, TD., 308, s.189; BOA, TD., 660, s.266.

⁶⁵⁵ BOA, TD., 308, s.191; BOA, TD., 660, s.268.

⁶⁵⁶ Baltacı, *age.*, s. 25.

⁶⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Baltacı, *age.*, s. 25-50.

⁶⁵⁸ Said Deveci, "Medârisü'l-Musul fi'l-ahdi'l-Atabeki", *Sumer*, XIII, Bağdat 1957, s.101-118.

⁶⁵⁹ BOA, TD., 998, s.90.

Nureddin Şehid Câmii yanındadır⁶⁶⁰. Medresenin harap olması üzerine yerine 1558 yılında şat nehri kenarında *Doğan Medresesi* ismi ile yenisi inşa olunmuştur⁶⁶¹. Medresenin evkafı, Musul boyahânesinden günlük olarak ayrılan gelirlerden ibarettir. Boyahâneden ayrılan meblağ ise 1523'te 25; 1540, 1558 ve 1575 tarihlerinde ise 30 akçadır. 1558 tarihinde 30 akçalık gelirin yedi akçası mütevellî Seyyid Asker'e, üç akçası ferrâş Monla Hüseyin'e, yedi akçası talebeye ve üç akçası da kitâbet cihetleri için sarf olunmaktadır.

1575 tarihinde de Musul boyahânesi gelirinden 30 akçanın yukarıda bahsedilen medrese cihetleri için ayrıldığı görülmektedir⁶⁶².

3.3.2. Şeyhü'l-Beled Medresesi

Bu medresenin kaydı sadece 1523 tarihli tahrir defterinde mevcuttur. Medresenin evkafı arasında bir çiftlik zemini bulunmakla beraber, herhangi bir gelir kaydı yoktur⁶⁶³.

3.4. Sıbyan Mektepleri (Muallimhâneler)

Sıbyan mektepleri (*Mekteb-i Şerif, Muallimhâne*) küçük çocukların eğitildiği yerlerdir. Genellikle hayır sahiplerinin kurduğu vakıflar tarafından, ihtiyacı olan mahallelerde yaptırılır ve vâkıfın şartlarına göre sevk ve idare edilirdi⁶⁶⁴. Bu mektepler çoğunlukla bir câminin bünyesinde bulunmasına rağmen, müstakil olanları da vardır.

İnceleme dönemimizde, Musul'da sadece 1523 tarihli tahrirde iki adet *Muallimhâne* kaydı geçmektedir. Bunların müstakil mi yoksa bir câminin bünyesinde hizmet veren mektepler mi olduğu konusunda aydınlatıcı bilgiye sahip değiliz.

Bu arada şunu ilave etmek zarureti vardır ki, her ne kadar tahrir defterlerimizde sadece iki medrese ve iki sıbyan mektebi ismi geçmekte ise de eğitim-öğretim hizmetlerinin verildiği kurumların bunlardan ibaret olmadığını tahmin ediyoruz. Nitekim, Yunus Peygamber külliyesi, Nureddin Şehid Câmii ve Cercis Peygamber Câmilerinin bir bölümünde eğitim hizmetlerinin verildiği bilinmektedir⁶⁶⁵.

3.5. Kilise ve Manastırlar

⁶⁶⁰ BOA, TD., 998, s. 87; BOA, TD., 195, s. 142; BOA, TD., 308, s. 183.

⁶⁶¹ BOA, TD., 308, s.183. "*Medrese-i mezkûr harab olub, ana bedel Şat kenarında boyahâne mahsulünden medrese-i cedid binâ olunub, haliya medrese-i Doğan dimekle marufdur*".

⁶⁶² BOA, TD., 660, s.258.

⁶⁶³ BOA, TD., 998, s. 90.

⁶⁶⁴ Özdemir, *age.*, s. 64.

⁶⁶⁵ Said Deveci, "Medârisü'l-Musul fi'l-Ahdi'l-Osmanî", *Sumer*, XVIII, Bağdad 1962, s.72-80. XVIII-XIX. Yüzyıllarda Musul'da yapılan medreseler için bk. Deveci, "Medârisü'l-Musul fi'l-Ahdi'l- Osmanî ", *Sumer*, XIX, Bağdad 1963, s.48-62.

Musul şehri ve çevresinde Müslümanların yanı sıra, gayrimüslim unsurlar da yaşamaktadır. Bu gayrimüslim ise *Ermeniler, Süryaniler, Keldaniler, Yakubiler ve Nasturilerdir* (Bk. Yerleşim ve Demografik Yapı Bölümü).

Elimizdeki belgelerde Musul'daki kilise ve manastırlar hakkında herhangi bir kayıt yoktur. Ancak gerek Musul'a uğrayan seyyahlar gerekse tetkik eserlerde bazı kilise ve manastır isimleri geçmektedir. Meselâ; 1816 tarihinde Musul'a uğrayan seyyah *Buckingham*, Musul'da 14 kilise bulunduğunu, bunlardan beşinin *Keldani*, üçünün *Süryani*, birinin *Yakubi* ve birinin ise *Katolik* kilisesi olduğunu yazmıştır⁶⁶⁶.

Tetkik eserlerde geçen bazı kilise isimleri şunlardır: ⁶⁶⁷

- 1- Mar Şemun
- 2- Mar Gorgis
- 3- Mar Pythion
- 4- Tahrat Meryem al-adhra

5- Mar Ahudemme

6- Yuhanâ Barkesr

Manastırlar da şunlardır:

- 1- Deyrû'l-Ala
- 2- Deyr Mar İlya
- 3- Deyr Mar Mihâil
- 4- Deyr Said
- 5- Deyr Mar Behnam

3.6. Zâviyeler

Belli bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara (*ayande ve revende*) bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşme merkezlerinde veya yol üzerindeki bina ya da binalar topluluğuna zâviye denilmektedir⁶⁶⁸.

Osmanlı döneminde yapılan arazi tahrirleri ile birlikte, tahriri yapılan bölgenin vakıfları ve bunların gelir kaynakları da ayrıntılı bir şekilde gösterilirdi. Bu tahrir defterlerinde zâviyelerin isimleri ile birlikte, gelir kaynakları, burada görevli olan personelin

⁶⁶⁶ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, Vol, II, London 1827, s. 32.

⁶⁶⁷ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s. 289-303; Deveci, "Hitatü'l-Musul...", s. 232; Avad, *age.*, s. 14. Ayrıca Musul'daki kiliselerin tarihçesi ve bazı kilise krokileri için bk. Avad, *agm.*, 1947, s. 100-116.

⁶⁶⁸ Ahmet Yaşar Ocak, "Zâviye", *İA.*, C. 13, İstanbul 1988, s. 468.

isimleri ve günlük hesabıyla aldıkları ücretleri (*cihet*) de kaydedilirdi (Bk. Vakıflar bölümü).

Osmanlı dönemi zâviyelerinde genellikle şu yapılar bulunmaktadır:⁶⁶⁹

1- Mescid

2- Tevhidhâne: Büyük zâviyelerde âyin için kullanılan kısım

3- Türbe ve Mezarlık: Zâviyelerde çoğunlukla, ilk kurucusu olan şeyhin türbesi bulunmaktadır. Bunun yanısıra, zâviyenin çevresinde, vaktiyle zâviyede bulunan dervişlerin mezarları da bulunmaktadır.

4- Derviş ve misafir odaları

5- Kütüphâne

6- Mutfak ve erzak anbarları

7- Hamam

8- Ahırlar

İncelediğimiz dönemde Musul şehri ve çevresinde bulunan zâviyeler aşağıda verilmiştir.

3.6.1. İmâm Şemseddin Cemmâs b. İmâm Muhammed Zâviyesi

Evkâfi 1523'te bir köy, beş mezra; 1540-1575 tarihlerinde ise üç köy ve dört mezradan ibarettir. 1575'te ayrıca 300 akçalık gelir daha ilâve edilmiştir.

Bu evkafın geliri 1523'te 5427; 1540'ta 11165; 1558'de 13693 ve 1575'te 14714 akçadır⁶⁷⁰ (Bk. Vakıflar Bölümü).

Mescidin yıllık geliri tevliyet, imâmet, müezzin, nezaret, meşihat, tabbâh cihetleri ile ruğ, hasır, güşt (et), ruğ-ı sade (taze yağ), nân (ekmek), hinta (buğday) ve nemek (tuz) masraflarına harcanıyordu.

3.6.2. İmâm Abdullah b. Hz. Ömer Zâviyesi

Zâviyenin evkafına Sultan Abdullah köyü gelirleri tahsis edilmiş olup, 1523'te 7326; 1540'ta 7749; 1558'de 10664 ve 1575 tarihinde 12862 akça varidatı mevcuttur⁶⁷¹.

Geliri günlük hesabıyla tevliyet, nezaret, imâmet, müezzin, tabbâh, ferraş, saka

⁶⁶⁹ Ocak, *agm.*, s. 473-474.

⁶⁷⁰ BOA, TD., 998, s.88; BOA, TD., 195, s.147; BOA, TD., 308, s.176; BOA, TD., 660, s.253-254.

⁶⁷¹ BOA, TD., 998, s.87; BOA, TD., 195, s.146; BOA, TD., 308, s.177; BOA, TD., 660, s.255-257.

cihetleri ile güş, ruğ, gendüm (buğday), hasır, ekmek ve tuz masraflarına harcanırdı (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.6.3. İmâm Musa Kâzım ve İmâm İsmail Zâviyesi

Bu zâviyenin kaydı yalnızca 1523 tarihli tahrir defterinde mevcut olup, diğer tahrirlerde yoktur.

Kır İlyas serhaddinde meskûn 12 hâne zâviyenin ruğ-ı çerağ ve hasır masraflarını karşılamakla vazifelendirilmişlerdir⁶⁷² (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.6.4. İmâm Muhammed b. Musa Kâzım Zâviyesi

Tikrit nahiyesinde dir. Evkafı iki mezreanın gelirinden ibaret olup, toplam 700 akçadır⁶⁷³ (Bk. Vakıflar Bölümü). Bu meblağın nerelere harcandığı belirtilmemiştir.

Zâviyenin kaydı sadece 1523 tarihli tahrir defterinde mevcuttur.

3.6.5. İmâm Ömer b. İmâm Hasan Zâviyesi

İmâm Ömer zâviyesinin kaydı 1523 ve 1540 tarihli tahrir defterlerinde mevcut olup, diğer tahrirlerde yoktur.

Zâviyenin evkafı Dayıkendi köyündeki bir çiftlik zemini ile Bâvcine köyü gelirlerinden ibaret olup, 1523'te 2600, 1540'ta ise 2250 akçadan ibarettir⁶⁷⁴.

Zâviyenin geliri tevliyet, meşihat, imâmet cihetleri ile taam masraflarına harcanıyordu (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.6.6. İsa Dede Zâviyesi

Şeyh İsa Dede büyük evliyadan olup, meşhedi Musul surlarının dışında bulunmaktadır⁶⁷⁵.

Evkafı Sihrebâd (1523 tarihli tahrir defterinde Ahur Sakal) köyündeki bir çiftlik zemininden ibarettir. 1523'te herhangi bir gelir kaydı yoktur. 1540-1558 ve 1575 tarihlerinde 500 akça geliri mevcuttur⁶⁷⁶ (Bk. Vakıflar Bölümü).

Bu gelir hademesine, yağına ve hasırına sarf olunmaktaydı.

⁶⁷² BOA, TD., 998, s.87. "An cemaat-ı vakf-ı m., Nefer:12. Zikr olunan 12 nefer hâne-i mezkûr... Kır İlyas serhaddinde mezkûr hâneler mütemekkin olup, mezar-ı mezkurun ruğ-ı çerağ ve hasır bahası için hasılları sarf olunmuş".

⁶⁷³ BOA, TD., 998, s.88.

⁶⁷⁴ BOA, TD., 998, s.85; BOA, TD., 195, s.146.

⁶⁷⁵ Salnâme, s.82.

⁶⁷⁶ BOA, TD., 998, s.87; BOA, TD., 195, s.144; BOA, TD., 308, s.179; BOA, TD., 660, s.269.

3.6.7. İmâm Yahya Ebu'l-Kasım zâviyesi

İmâm Yahya'nın nesebi Hz. Ali'ye dayanmaktadır⁶⁷⁷. 1575 tarihli tahrir defterinde Eski Kal'a mahallesinde olduğu kaydedilmişse de⁶⁷⁸ bu mümkün görünmemektedir. Zira, İmâm Yahya zâviye ve türbesi dicle kenarında Baştabya ile Karasaray arasında bulunuyordu ki, Musul şehri buraya kadar genişlememiştir⁶⁷⁹.

Evkafi 1523, 1540 ve 1558 tarihlerinde Hillecük köyünün mâlikâne hissesinin rubu' (1/4)'ndan ibaret iken, 1575'te bu köyün yanı sıra nefis-i Musul'da nim çiftlik hasılı da ilave edilmiştir.

Geliri 1523'te 850; 1540'ta 1694; 1558'de 1894 ve 1575'te 1793 akçadan ibarettir⁶⁸⁰. Bu meblağ tevliyet, cüzhân, türbedar cihetleri ile revğan ve hasır masraflarına, ziyadesi ise meremmet için sarf olunuyordu (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.6.8. Zeyd b. Ali Zâviyesi

Zâviyenin evkafi 1523-1540 tarihlerinde iki mezra; 1558-1575 tarihlerinde ise iki mezra ve bir çiftlik zemininden ibaret olup, ilk iki tarihte 1000, diğer tarihlerde 1200 akçadır⁶⁸¹ (Bk. Vakıflar Bölümü).

Bu meblağ, Cüzhân, türbedar cihetleri ile ruğbaha ve hasır masraflarına harcanmaktadır.

3.7. Külliye

3.7.1. Nebi Yunus Külliyesi

Dicle nehrinin doğu yakasında, Musul şehrinin tam karşısında bulunan Ninova'da bugün Nebi Yunus ismiyle bilinen, Tell Tevbe'nin üzerinde bulunmaktadır⁶⁸². Yunus Peygamber, putperest Ninova halkını tevhide davet etmekle vazifelendirilmişti⁶⁸³.

VIII. yüzyılda Yeşu-denah tarafından yazılan eserde Yonan (Süryanice Yona: Yunus'un değişik şekli) isimli bir keşiş, şimdi Nebi Yunus ismi verilen tepe üzerinde bir manastır tesis etti ve kendisi de sonradan bunun kilisesine gömüldü⁶⁸⁴. Halife Mu'tezid

⁶⁷⁷ *Salnâme*, s.80.

⁶⁷⁸ *BOA, TD.*, 660, s.267.

⁶⁷⁹ Bk. Baştabya Kalesi.

⁶⁸⁰ *BOA, TD.*, 998, s.87; *BOA, TD.*, 195, s.145; *BOA, TD.*, 308, s.190; *BOA, TD.*, 660, s.267.

⁶⁸¹ *BOA, TD.*, 998, s.87; *BOA, TD.*, 195, s.144; *BOA, TD.*, 308, s.192; *BOA, TD.*, 660, s.267.

⁶⁸² Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s. 206; *Salnâme*, s.75-76; T. H., "Koyuncuk", *İA.*, C.6, İstanbul 1988, s. 882.

⁶⁸³ Ahmet Lutfi Kazancı, *Peygamberler Tarihi*, C. 3, İstanbul 1997, s.166.

⁶⁸⁴ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.206; T. H., *agm.*, s.882.

Billah'ın emri ile (892-901) bu manastır Nebi Yunus makberesi olarak düzenlendi⁶⁸⁵.

XII. yüzyıl başlarında Selçuklu emirlerinden biri tarafından makberenin yanına bir mescitle bir ribat ilave edilmiştir. Tuğtekin ribatı türbeye dönüştürmüş (1108-1113), 1365 (767)'te Celâleddin el-Haetni kubbeli bir mekân ekleyerek Cuma mescidi olarak ibadete açmıştır. Bu tarihten sonra Nebi Yunus adıyla anılan yapı, Timur'un Musul valisi Hüseyin Bey tarafından 1418 (821)'de tamir ettirilerek kubbeleri yenilenmiştir. 1588 (997)'de Canbulad oğullarından Hüseyin Paşa, harimin batısına Şafiiler bölümünü ilâve etmiştir⁶⁸⁶. 1667'de Musul'da ağır hasara yol açan deprem sonucunda, Timur döneminde inşa edilen Nebi Yunus kubbesi çökmüştür⁶⁸⁷.

Diğer yandan, Osmanlı döneminde Nebi Yunus külliyesine önemli miktarda gelirlerin vakfedildiğini görmekteyiz. 1523 tarihli tahrirde üç köyün toplam 16186 akçalık geliri; 1540'ta iki köy, iki mezra ve bir bağın toplam 30964 akçalık geliri; 1558'de üç köy (biri Erbil'de), dört mezra, iki bağ, üç dükkân ve bir cemaatin toplam 45361 akçalık geliri ve 1575'te dört köy, beş cemaat, dört mezra, iki bağ ile üç dükkânın toplam 53010 akçalı geliri Nebi Yunus külliyesine vakfedilmiştir⁶⁸⁸.

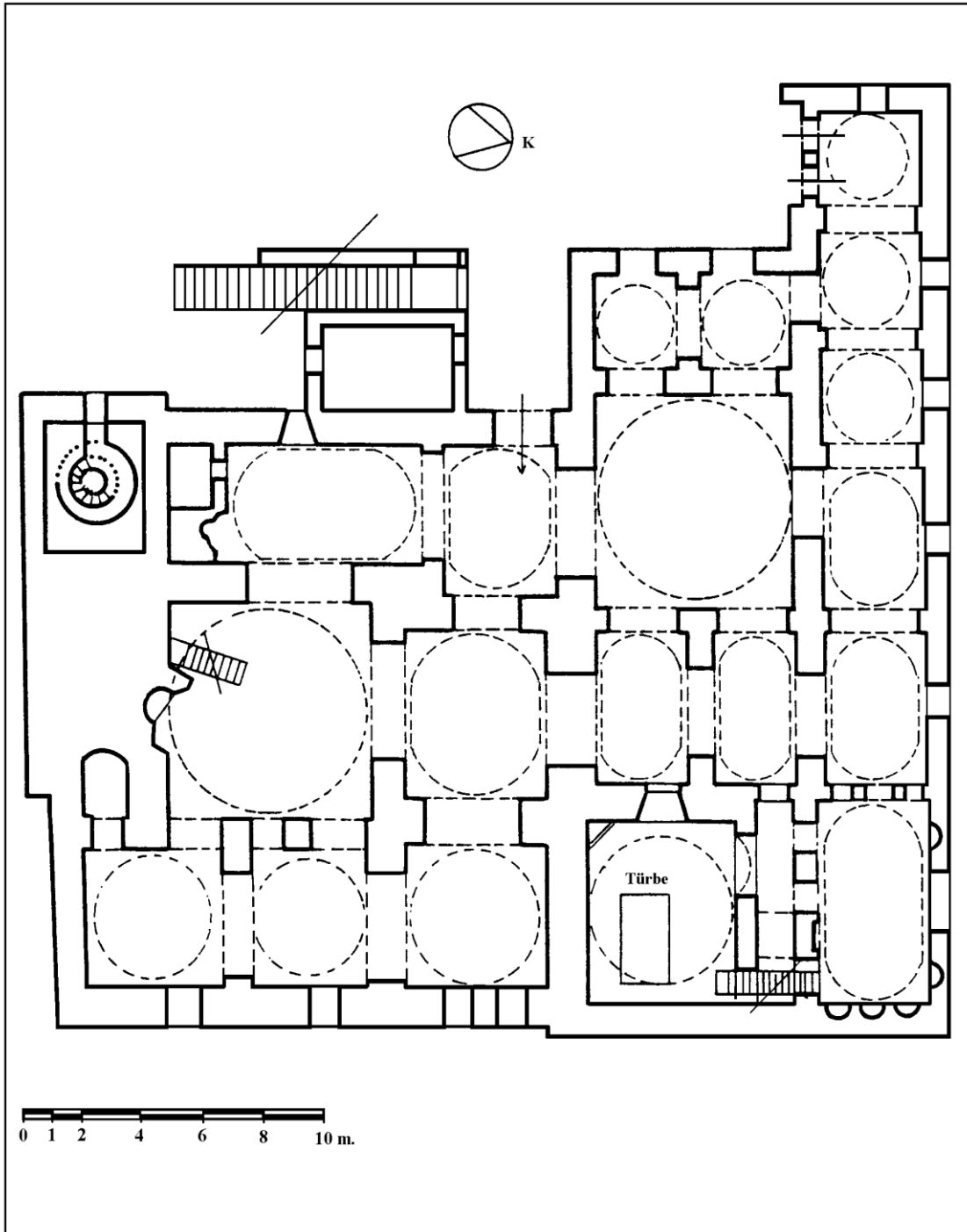
Vakfın bu gelirleri muhtelif görev ve hizmetlere günlük hesabıyla ayrılmıştır (Bk. Vakıflar Bölümü).

⁶⁸⁵ T. H., *agm.*, s.882.

⁶⁸⁶ Uluçam, *age.*, s. 46.

⁶⁸⁷ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.206; T. H., *agm.*, s.882.

⁶⁸⁸ *BOA, TD.*, 998, s.85-86; *BOA, TD.*, 195, s.145-146; *BOA, TD.*, 308, s.179; *BOA, TD.*, 660, s.237-245.

Nebi Yunus Külliyesi (Herzfeld'den)

3.7.2. Nebi Cercis Külliyesi

Yeni Câmî (Câmîi Nuri) ile köprü kapısı arasında bulunmaktadır⁶⁸⁹. H. III. yüzyıldan beri Nebi Cercis câmîi ve meşhedi olarak vakıf kayıtları mevcuttur⁶⁹⁰.

Timur döneminde 1393 (796)'de külliye haline getirilmiştir⁶⁹¹. 1475 (880) yılı civarında onarımdan geçirilmiştir⁶⁹². 1716 (1129)'da Celili İsmail Ağa darü'l kur'a ve medreseyi, 1834 (1147) yılında Celili Hüseyin Paşa doğudaki Hanefiler kısmını yaptırmıştır. 1867 (1284)'de türbe eski temelleri üzerinde yeniden yapılmıştır. 1910-1919 (1328-1338) yıllarında büyük bir tamir görmüştür⁶⁹³.

Tahrir defterlerindeki kayıtlardan Nebi Cercis vakfına önemli gelir kaynaklarının ayrıldığı görülmektedir. 1523'te Tilkif köyünün 25312 akçalık geliri ile bir hân kirasının 12 akçalık geliri olmak üzere toplam 35324 akça; 1540'ta aynı köy ve hânın 35282 akçalık geliri; 1558'de bu köy ve hân'a ilave olarak iki mezreanın geliri ile birlikte toplam 51457 akçalık gelir ve 1575 tarihinde Tilkif köyü ile iki mezra geliri ve iki hân kirasının toplamı olan 59837 akçalık gelir, Nebi Cercis külliyesinin ihtiyaçları için ayrılmıştır⁶⁹⁴ (Bk. Vakıflar Bölümü).

⁶⁸⁹ Muhammed et-Tancı, *age.*, s.161; Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.236-237.

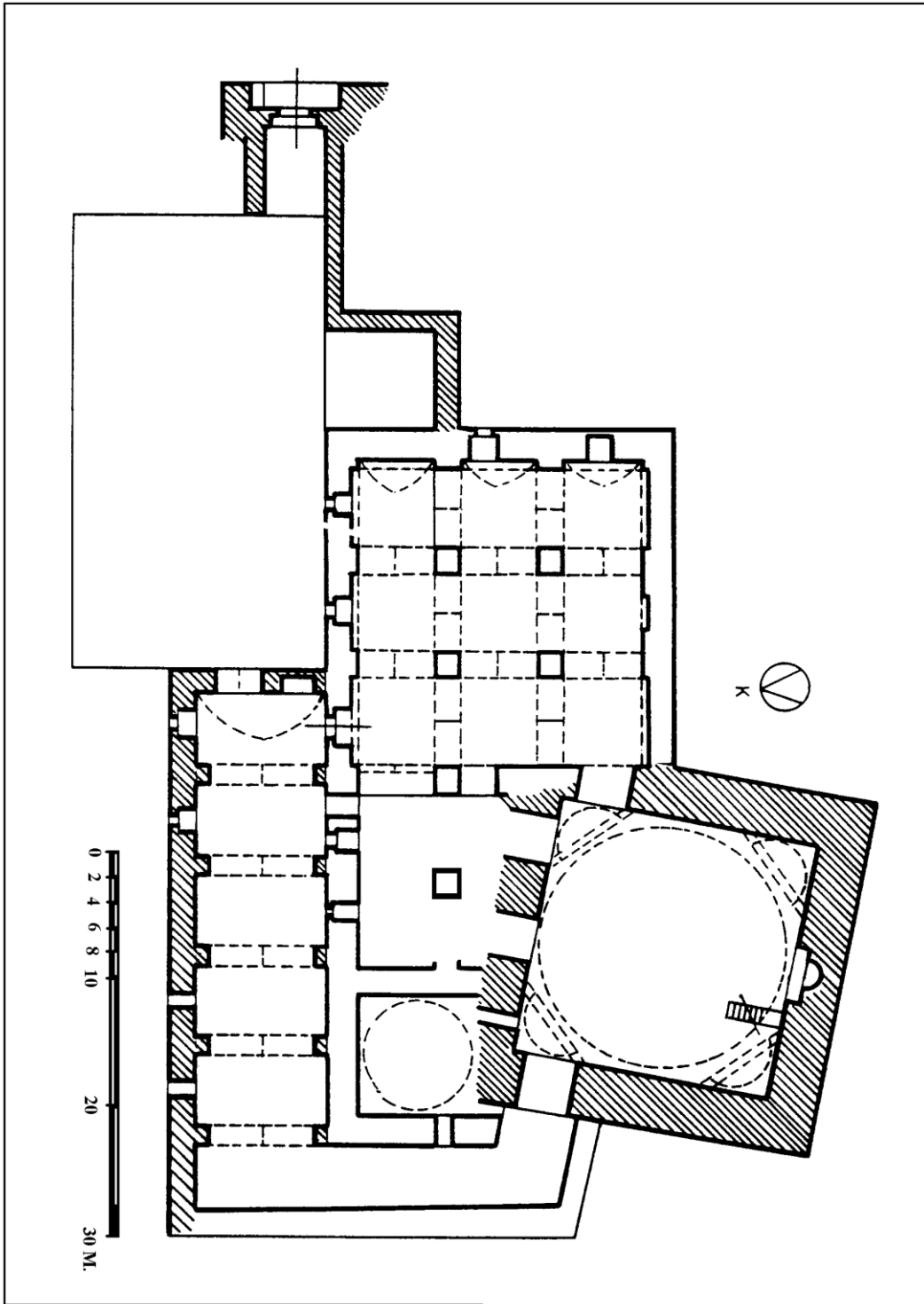
⁶⁹⁰ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s. 237; Avad, *age.*, s.11; Uluçam, *age.*, s.51. Herzfeld'in Davud Çelebi'den naklettiğine göre; aslında burası Cercis Nebi'nin kabri değil, Emeviler'in Musul valisi Habr el-Emevi'nin kabridir. Abbasiler Musul'a hâkim olunca, halk buranın tahrip edilmesinden endişelendiği için Cercis Nebi merkadi olarak tanıtmış ve sonraki dönemlerde bu isimle kalmıştır. Bk. Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.237.

⁶⁹¹ Uluçam, *age.*, s.51.

⁶⁹² Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s. 238.

⁶⁹³ Uluçam, *age.*, s.51.

⁶⁹⁴ *BOA, TD.*, 998, s.85; *BOA, TD.*, 195, s.144; *BOA, TD.*, 308, s.181; *BOA, TD.*, 660, s.248.

Nebi Cercis Külliyesi (Herzfeld'den)

3.8. Hamamlar

Atabekler döneminde Musul şehrinde erkeklere mahsus 200 ve kadınlara mahsus 200 olmak üzere toplam 400 hamam olduğu rivayet edilmiştir⁶⁹⁵.

1816 tarihinde Musul'da bulunan seyyah Buckingham ise Musul'da 30 hamamın olduğunu kaydetmiştir⁶⁹⁶.

Ancak, inceleme dönemimizde Musul'da mevcut dört hamam tespit edebildik. Bular; hamam-ı Yunus, hamam-ı Melik Mehmed Han veya Kâdı Dârullah, hamam-ı Cedid ile hamam-ı Mehmed Alâ'dır.

3.8.1. Hamam-ı Yunus

1523-1540 tarihli tahrir defterlerinde mevcut olup, diğer tahrirlerde kaydı yoktur. Vergi geliri padişah hassı olarak ayrılmıştır. Her iki tarihte de 2520 akçalık vergisi mevcuttur⁶⁹⁷.

3.8.2. Hamam-ı Melik Mehmed Han ve Kâdı Darullah

İsminden de anlaşıldığı gibi, Melik Mehmed Han ile Kâdı Darullah ortak olarak işletiyorlardı. Bu hamamın kaydı sadece 1523 tarihli tahrir defterinde geçmektedir. Yıllık 4680 akçalık vergi geliri olup, padişah hassı olarak ayrılmıştır⁶⁹⁸.

3.8.3. Hamam-ı Cedid

1523 tarihinden sonra yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira, ilk kez kaydı 1540 tarihli tahrirde zikredilmektedir. Hamamın yıllık geliri padişah hassı olarak ayrılmıştır.

1540 ve 1558 tarihlerinde yıllık geliri 3600 akça, 1575'te ise 4000 akçadır⁶⁹⁹.

3.8.4. Hamam-ı Hâcı Muhammed 'Alâ

Kaydı ilk defa 1558 tarihli tahrirde geçtiğine göre 1540-1558 tarihleri arasında yapılmış olmalıdır.

Hamamın geliri Şeyh Muhammed Sitâr mescidi vakfına ayrılmış olup, 1558-1575 tarihlerinde 180 akçadır⁷⁰⁰.

⁶⁹⁵ al-Dakuki, *agt.*, s.204

⁶⁹⁶ Buckingham, *age.*, s.30.

⁶⁹⁷ BOA, TD., 998, s.73; BOA, TD., 195, s.36.

⁶⁹⁸ BOA, TD., 998, s.73.

⁶⁹⁹ BOA, TD., 195, s.36; BOA, TD., 308, s.48; BOA, TD., 660, s.53.

⁷⁰⁰ BOA, TD., 308, s.190; BOA, TD., 660, s.267.

3.9. İmâmzadegân Türbe ve Mezarları

3.9.1. Türbeler

3.9.1.1. İmâm Avneddin b. Hasan Türbesi

İmâm Avneddin b. İmâm Hasan b. İmâm Ali'nin mezarı kendi ismi ile anılan Avneddin mahallesindeki Likiş kapısının yaklaşık 200 m. İçerisinde bulunmaktadır⁷⁰¹.

Türbesi 1248 (646) yılında Bedreddin Lulu tarafından yaptırılmıştır⁷⁰². Müslümanların ziyaretgâhıdır⁷⁰³. 1744 (1187) ve 1777 (1191) yıllarında tamir edilmiştir⁷⁰⁴.

Musul boyahâne mukataasından, 1523'te 1260, 1540, 1558 ve 1575'te 1080 akça gelir ayrılmıştır⁷⁰⁵.

3.9.1.2. Şeyh Fethi el-Musli Türbesi

Şeyh Fethi ulemadan bir zat olup, türbesi müslümanların ziyaretgâhıdır⁷⁰⁶.

Sincar kapısının 350 m. kuzey-doğusunda Yahudi mahallesinin batısında olup, XIII. yüzyılda yapılmıştır⁷⁰⁷. 1834 (1250)'de Seyyid İdris tarafından tamir edilerek yanına küçük bir mescid ilave edilmiştir⁷⁰⁸.

1523'te 900, 1540, 1558 ve 1575 tarihlerinde 720 akçalık boyahâne geliri evkafı için ayrılmıştır⁷⁰⁹. Bu gelir türbenin muhtelif giderlerine harcanıyordu.

3.9.1.3. Nebi Şit Türbesi

Musul şehrinin güney doğusunda olup, şehrin dışındadır⁷¹⁰. Türbesi 1647 (1057) yılında vezir Nişancı Mustafa Paşa tarafından yapılmıştır⁷¹¹.

⁷⁰¹ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.263.

⁷⁰² Uluçam, *age.*, s.137.

⁷⁰³ *Salnâme*, s.78.

⁷⁰⁴ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.263; Uluçam, *age.*, s.137.

⁷⁰⁵ *BOA, TD.*, 998, s.86; *BOA, TD.*, 195, s.143; *BOA, TD.*, 308, s.183; *BOA, TD.*, 660, s.259.

⁷⁰⁶ *Salnâme*, s.87.

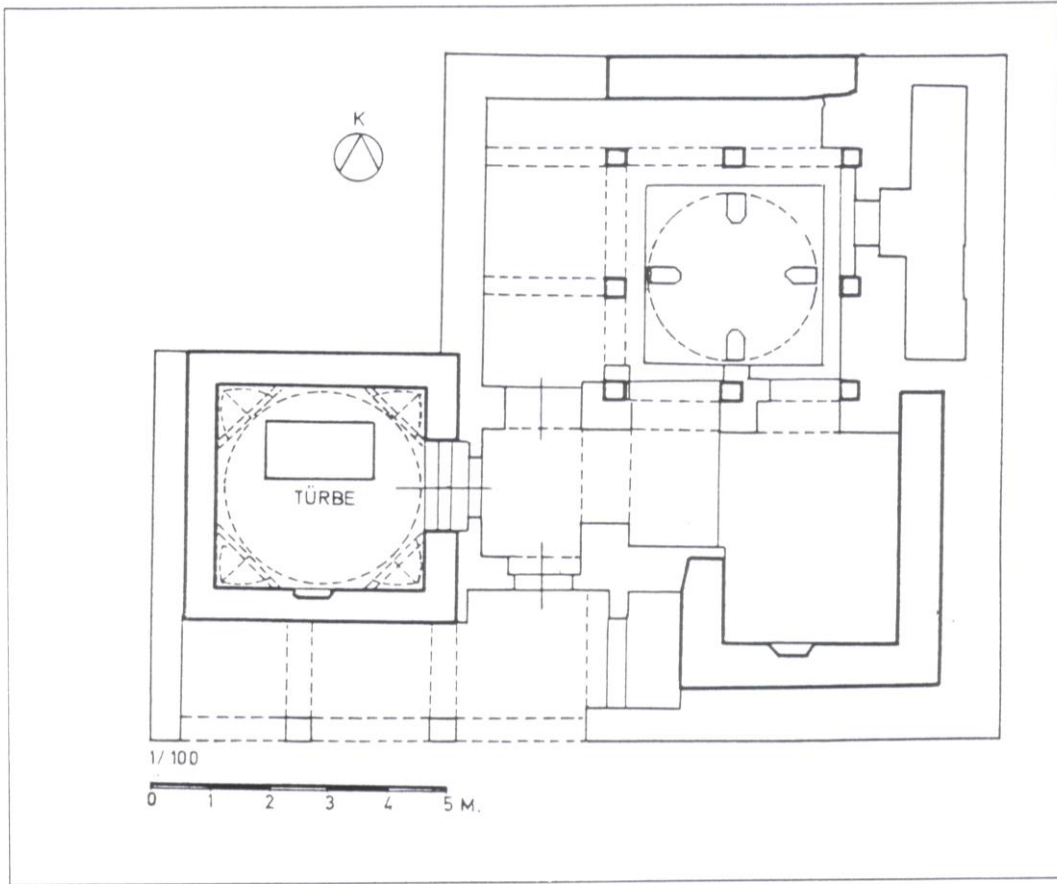
⁷⁰⁷ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.279.

⁷⁰⁸ Uluçam, *age.*, s.144.

⁷⁰⁹ *BOA, TD.*, 998, s.87; *BOA, TD.*, 195, s.143; *BOA, TD.*, 308, s.184; *BOA, TD.*, 660, s.260.

⁷¹⁰ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.207.

⁷¹¹ Uluçam, *age.*, s.171.

Şeyh Fethi Türbesi (Herzfeld'den)

1523 tarihli tahrir defterinde kaydı yoktur. 1540, 1558 ve 1575 yıllarında 360 akçalık vakıf geliri mevcuttur⁷¹² (Bk. Vakıflar Bölümü). Geliri meremmet, ruğbaha ve hasır masraflarına harcanıyordu.

3.9.1.4. Pençe-i Ali Türbesi

Türbe sahibi hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Mihrab kubbesinin kemerindeki taşa Hz. Ali'nin ismi el pençesi şeklinde işlendiğinden dolayı *pençe-i Ali* olarak tanınmıştır⁷¹³.

Türbe şehrin batı surlarının dışında Sincar kapısının 750 m. kuzeyindedir⁷¹⁴. XI. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir. 1802-1803 (1217)'de restore edilmiştir⁷¹⁵.

1523'te 900; 1540, 1558 ve 1575 tarihlerinde ise 360 akça vakıf geliri mevcuttur⁷¹⁶. Evkaf geliri hademe, ruğbaha ve hasır giderlerine sarf ediliyordu (Bk. Vakıflar Bölümü).

⁷¹² BOA, TD., 195, s.143; BOA, TD., 308, s.183; BOA, TD., 660, s.259.

⁷¹³ Salnâme, s.77.

⁷¹⁴ Herzfeld, Tigrisgebiet, s.271; Salnâme, s.77.

⁷¹⁵ Herzfeld, Tigrisgebiet, s.271.

⁷¹⁶ BOA, TD., 998, s.87; BOA, TD., 195, s.143; BOA, TD., 308, s.184; BOA, TD., 660, s.260.

3.9.1.5. İmâm Abdurrahman b. İmâm Hasan Seyyid Mehdi Türbesi

Musul şehrinin kuzeyinde, dicle kenarında kara sarayın yaklaşık 350 m. güneyinde İmâm Abdülmahsen türbesi civarındadır⁷¹⁷.

İzzeddin Mesud tarafından yaptırılmış olan İzziye medresesinin zamanla yıkılması üzerine, içindeki türbe Abdurrahman b. Hasan'a ithaf edilmiştir⁷¹⁸.

Evkaf geliri 540 akça olup, ruğ-ı çerağ, hasır ve cüzhân için harcanırdı⁷¹⁹ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.1.6. İmâm Yahya Ebu'l-Kasım Türbesi⁷²⁰

İmâm Yahya'nın türbesi 1239 (637)'da Bedreddin Lulu tarafından yaptırılmıştır⁷²¹. Yapı 1903 depreminde zarar görmüş, 1916 yılında esaslı bir tamirattan geçirilmiştir⁷²².

Bu türbe için Musul boyahânesinden 1523'te 900 akça; 1540, 1558 ve 1575 tarihlerinde de 720 akça vakfedilmiştir⁷²³ (Bk. Vakıflar Bölümü).

⁷¹⁷ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.282; *Salnâme*, s.78.

⁷¹⁸ Uluçam, *age.*, s.132.

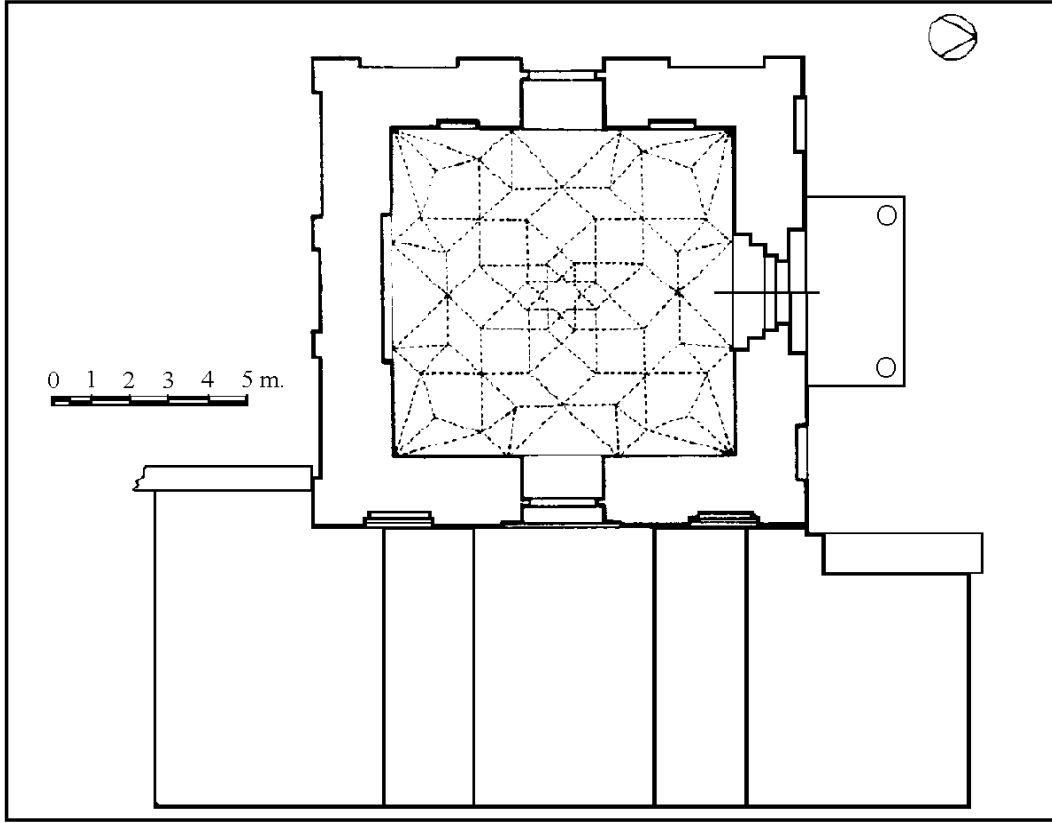
⁷¹⁹ *BOA, TD.*, 998, s.86; *BOA, TD.*, 195, s.142; *BOA, TD.*, 308, s.183; *BOA, TD.*, 660, s.259.

⁷²⁰ Kaynaklarda genellikle Ebu'l-Kasım şeklinde kaydedilmekle beraber, doğrusu Yahya b. Kasım'dır. Yani, İmâm Yahya Kasım'ın babası değil oğludur. Zira, sanduka üzerinde mevcut olan 1239 (h.637) tarihli kitâbesi de bunu göstermektedir; "Bu Ebu Talib oğlu Ali oğlu Hasan oğlu Kasım oğlu Yahya'nın kabridir. Allah'ın rahmeti hepsinin üzerine olsun. Bu (türbeyi) Rabbinin merhametini ümid ederek, kendi hür arzusu ile zavallı köle (Hz.) Muhammed'in ailesinin kâhyası Abdullah'ın oğlu 637'de yaptı". Bk. Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.250-251; Uluçam, *age.*, s.134.

⁷²¹ Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.250-251; Yusuf Zinnun, "Dirâsetü Cedidetü'l-Kitâbatü'l Musul el-Eseriye", *Sumer*, 23, Bağdat 1965, s. 227.

⁷²² Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s.249; Uluçam, *age.*, s.134.

⁷²³ *BOA, TD.*, 998, s. 87; *BOA, TD.*, 195, s.143; *BOA, TD.*, 308, s.184; *BOA, TD.*, 660, s.260.

İmam Yahya Ebul-Kasım Türbesi (Abdüselam Uluçam'dan)

3.9.2. Mezarlar

3.9.2.1. İmâm Muhsin b. İmâm Hasan Mezarı

Musul boyahânesinden bu mezar için 1523-1575 tarihlerinde 360 akça ayrılmıştır⁷²⁴. Bu gelir hademe ciheti ile ruğbaha ve hasır masrafları için harcanırdı (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.2.2. İmâm Ali b. İmâm Ali el-Hadi Mezarı

Nefs-i musul'dadır. Evkafına ayrılan yıllık gelir 1523'te 900, 1540, 1558 ve 1575'te ise 720 akçadır⁷²⁵. Bu gelir türbedar ve cüzhân cihetleri ile ruğbâha ve hasır masraflarına sarf ediliyordu (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.2.3. Şah Zenân Zevce-i İmâm Hüseyin Mezarı

Hz. Hüseyin'in zevcesi olan Şah Zenân'ın mezarı nefis-i Musul'da olup, müslümanların ziyaretgâhıdır⁷²⁶.

Geliri 1523'te 900, 1540'ta 720 ve 1558-1575 tarihlerinde 1.080 akçadan ibaret olup,

⁷²⁴ BOA, TD., 998, s.86; BOA, TD., 195, s.143; BOA, TD., 308, s.183; BOA, TD., 660, s.259.

⁷²⁵ BOA, TD., 998, s.87; BOA, TD., 195, s.143; BOA, TD., 308, s.183; BOA, TD., 660, s.259.

⁷²⁶ Salnâme, s.79.

türbedar, cüzhân, ruğbaha ve hasır giderlerine harcanıyordu⁷²⁷ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.2.4. İmâm Zeyd b. Ali Mezarı

Dâr-ı Hâcî Ahmed mahallesindedir (Bk. Zeyd b. Ali Türbesi). Boyahâne gelirinden 1523'te 900, 1540, 1558 ve 1575 tarihlerinde 720 akça ayrılmış olup, türbedar, cüzhân cihetleri ve ruğbaha ile hasır için harcanmaktadır⁷²⁸.

3.9.2.5. Fatıma-i Saferi bint-i İmâm Hüseyin Mezarı

İmâm Hüseyin'in kızı olup, nefis-i Musul'da medfundur⁷²⁹. Evkafı 1523-1575 tarihleri arasında 720 akçadan ibarettir. Bu meblağ cüzhân, türbedar cihetleri ile ruğbaha ve hasır için harcanıyordu⁷³⁰ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.2.6. Sitti Nefise bint-i İmâm Zeyd Makamı

Asıl mezarı Mısır'da olup, vaktiyle Musul'da oturduğu ve bir süre ibadetle uğraştığı için kendisine bir makam yapılmıştır⁷³¹.

Evkaf geliri 1540'ta 720, 1523, 1558 ve 1575 tarihlerinde ise 540 akçadır. Bu meblağ muhtelif giderlere harcanıyordu⁷³² (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.2.7. Ümmü Gülsüm bint-i İmâm Hasan Mezarı

Sur dahilinde, nefis-i Musul'dadır⁷³³. 1523-1575 tarihleri arasında Musul boyahânesi mukataasından 360 akçalık gelir vakfedilmiştir⁷³⁴ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.2.8. İmâm Abdülmahsen Mezarı

İmâm Hasan'ın oğlu olup, merkadi nefis-i Musul'da dicle nehri yakınlarındadır⁷³⁵.

Evkaf geliri 1523'te 900, diğer tarihlerde 720 akçadır. Bu meblağ cüzhân ciheti ile ruğ-ı çerağ ve hasır masraflarına ayrılmıştır⁷³⁶ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.2.9. Şeyh Kazibü'b-Bân Mezarı

Nesebi Hz. Ali'ye dayanır. Kabri Musul şehrinin batısındadır⁷³⁷.

⁷²⁷ BOA, TD., 998, s.87; BOA, TD., 195, s.143; BOA, TD., 308, s.184; BOA, TD., 660, s.259.

⁷²⁸ BOA, TD., 998, s.87; BOA, TD., 195, s.143; BOA, TD., 308, s.183; BOA, TD., 660, s.259.

⁷²⁹ Salnâme, s.80.

⁷³⁰ BOA, TD., 998, s.87; BOA, TD., 195, s.143; BOA, TD., 308, s.184; BOA, TD., 660, s.260.

⁷³¹ Salnâme, s.81.

⁷³² BOA, TD., 998, s.87; BOA, TD., 195, s.143; BOA, TD., 308, s.184; BOA, TD., 660, s.260.

⁷³³ Salnâme, s.81.

⁷³⁴ BOA, TD., 998, s.86; BOA, TD., 195, s.143; BOA, TD., 308, s.183; BOA, TD., 660, s.259.

⁷³⁵ Salnâme, s.78.

⁷³⁶ BOA, TD., 998, s.86; BOA, TD., 195, s.142; BOA, TD., 308, s.183; BOA, TD., 660, s.259.

Musul boyahânesinden vakfedilen gelir, yıllık 360 akça olup, türbedar, ruğbaha ve hasırına harcanıyordu⁷³⁸ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.2.10. Şeyh Hayrû'n-Nesac Mezarı

Aslen Sammara ahalisinden olan Şeyh Hayrû'n-Nesac bir müddet Mısır'da bulunmuştur. Kabri nefs-i Musul'dadır⁷³⁹.

1523 tarihli tahrir defterinde kaydı yoktur. Diğer tarihlerde yıllık 720 akça vakıf geliri mevcuttur⁷⁴⁰ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.2.11. İmâm Muhammed el-Bâhir b. İmâm Hasan Mezarı

1523'te 720, diğer tarihlerde 1.080 akça geliri mevcut olup, cüzhân, türbedar, ruğbaha ve hasır giderlerine ayrılmıştır⁷⁴¹.

Diğer yandan 1523 tarihli tahrir defterinde "*Mezar-ı İmâm Muhammed Bâkir veled-i Hasan*" adlı bir mezar kaydı daha var ki, Musul boyahâne mukataası gelirinden yıllık 1620 akça vakfedilmiştir⁷⁴² (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.2.12. İmâm İbrahim b. Caferü's-Sâdık Mezarı

Evkaf geliri 1523'te 2700, diğer üç tarihte 1080 akçadır. Bu gelir muhtelif masraflar için harcanıyordu⁷⁴³ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.2.13. İmâm Ali b. Muhammed Hâlık Mezarı

Evkafına 1523'te 900 akça ayrılmışken, bu miktar diğer tarihlerde 720 akçadır⁷⁴⁴ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.2.14. İmâm Şeyh Za'zi Mezarı

Evkaf geliri yıllık 720 akçadır⁷⁴⁵.

3.9.2.15. Sencârfiye bint-i İmâm Hasan Mezarı

Kaydı sadece 1523 tarihli tahrir defterinde mevcuttur. Musul boyahânesinden yıllık 360 akça gelir vakfedilmiştir⁷⁴⁶ (Bk. Vakıflar Bölümü).

⁷³⁷ *Salnâme*, s.82-83.

⁷³⁸ *BOA, TD.*, 998, s.87; *BOA, TD.*, 195, s.143; *BOA, TD.*, 308, s.184; *BOA, TD.*, 660, s.260.

⁷³⁹ *Salnâme*, s.84.

⁷⁴⁰ *BOA, TD.*, 195, s.143; *BOA, TD.*, 308, s.184; *BOA, TD.*, 660, s.260.

⁷⁴¹ *BOA, TD.*, 998, s.87; *BOA, TD.*, 195, s.143; *BOA, TD.*, 308, s.183; *BOA, TD.*, 660, s.259.

⁷⁴² *BOA, TD.*, 998, s.86.

⁷⁴³ *BOA, TD.*, 998, s.86; *BOA, TD.*, 195, s.142; *BOA, TD.*, 308, s.183; *BOA, TD.*, 660, s.259.

⁷⁴⁴ *BOA, TD.*, 998, s.86; *BOA, TD.*, 195, s.142; *BOA, TD.*, 308, s.183; *BOA, TD.*, 660, s.259.

⁷⁴⁵ *BOA, TD.*, 998, s.87; *BOA, TD.*, 195, s.143; *BOA, TD.*, 308, s.184; *BOA, TD.*, 660, s.260.

3.9.2.16. Sultan Abdullah b. Hz. Ömer Mezarı

Bu mezarın da kaydı sadece 1523 tarihli tahrirde mevcuttur. Yıllık 900 akça geliri hademeleri için harcanmaktadır⁷⁴⁷ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.2.17. Nokta Mezarı

Tahrir defterlerinde kaydı olan bu şahıs hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Evkafı 1523'te 900, diğer tarihlerde 720 akçadan ibarettir⁷⁴⁸ (Bk. Vakıflar Bölümü).

3.9.2.18. İmâm Ali el-Hadi, Hasan el-Askeri Mezarları ve Muhmmmed el-Mehdi Makamı

Sadece 1523 tarihli tahrirde mevcuttur. 2586 akçalık vakıf geliri vardır⁷⁴⁹ (Bk. Vakıflar Bölümü).

⁷⁴⁶ BOA, TD., 998, s.86.

⁷⁴⁷ BOA, TD., 998, s.87.

⁷⁴⁸ BOA, TD., 998, s.87; BOA, TD., 195, s.143; BOA, TD., 308, s.183; BOA, TD., 660, s.259.

⁷⁴⁹ BOA, TD., 998, s.88.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YERLEŞİM VE DEMOGRAFİK YAPI

Kuruluş tarihi çok eskilere dayanan Musul, gerek doğu-batı istikametinde veya batı-doğu istikametinde gidip gelen kervanların⁷⁵⁰ buluşma noktasında bulunmasından dolayı, gerekse tarım ve hayvancılığa müsait coğrafi imkânlarından dolayı, her çağda önemli bir iskân alanı olmuştur. Ayrıca, Anadolu ile İran sınırında yer alması Musul'un stratejik önemini arttırmış ve bölge devletlerinin sürekli cazibe merkezi olagelmıştır. Bundan dolayı müstahkem kale ve surlarla çevrilmiş, bu da şehirde iskânın artmasına yol açmıştır (Bk. Harita-I, II).

Musul, müslümanlar tarafından 637 (16)'de fethedildiği vakit⁷⁵¹, bir hıristiyan, bir yahudi ve bir mecusî mahallesi bulunuyordu⁷⁵². İslam fethinden sonra, bir kısım müslüman kabileleri Musul'a yerleştiler. Müslüman kabilelerin Musul'a yerleşmeleri Hz. Osman zamanında ve özellikle de Emeviler döneminde artarak devam etmiştir⁷⁵³.

Musul ve çevresine Türk nüfusunun yerleşme tarihini 1042'ye kadar götürmemiz mümkündür. Zira, Büyük Selçuklu devletinin kurulmasından sonra, Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah dönemlerinde Türkistan'dan Horasan, İran ve Azerbaycan istikametlerine planlı bir şekilde Türkmenler (Oğuzlar)'in sevkedildikleri bilinmektedir. Bu Oğuzlardan bir kısmı Göktaş, Mansur ve Oğuzoğlu kumandasında, Ukayloğulları idaresinde bulunan Musul üzerine yürüyerek emir Kırvaş'ı bozguna uğratmışlardır⁷⁵⁴. Bu zaferden bir yıl sonra 1043 (435)'te Musul üzerine yürüyen Türkmenler şehre tamamen hâkim olup, hutbeyi Tuğrul Bey adına okutmuşlardır⁷⁵⁵. 1043 tarihinden 1096 tarihine kadar Musul'un idaresi zaman zaman Ukayloğulları ve Türkler arasında el değiştirmişse de, Ukayliler Selçuklular'a tâbi olarak

⁷⁵⁰ Basra-Bağdat istikametinde süregelen kervan yolunun bir kolu Musul-Mardin-Diyarbakir üzerinden Trabzon'a, diğer bir kolu da Musul-Urfa üzerinden Halep'e kadar uzanıyordu.

⁷⁵¹ Deveci, "Hıttatı'l-Musul...", s.223-224; Avad, *age.*, s.4.

⁷⁵² Deveci, "Hıttatı'l-Musul...", s.223.

⁷⁵³ Deveci, "Hıttatı'l-Musul...", s.224-225.

⁷⁵⁴ Sevim, *age.*, s.16.

⁷⁵⁵ Sümer, *age.*, 1980, s.95; O. Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s.16.

Musul'u idare etmişlerdir. Nihayet, 1096 tarihinde Ukayloğullarının Musul'daki idaresine Emir Kürboğa tarafından tamamen son verilmiştir⁷⁵⁶. Bu tarihten sonra bölgede istikrarlı bir Türk iskânının sağlandığı muhakkaktır. Zira, Kürboğa, Musul ve çevresine kendisine bağlı olan Türkmen aşiret beylerini emaretle göndermiş ve bu beyler maiyetlerindeki boy ve oymaklarla gelip bu havaliye yerleşmişlerdir⁷⁵⁷. Özellikle Zengiler döneminde (1127-1260) sosyal ve ekonomik alanda sağlanan güven ortamı, bölgenin zenginliğini arttırmış bu da sosyal ve kültürel alanda büyük bir gelişmenin meydana gelmesine yol açarak, Musul şehri ve çevresinin Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır.

İlhanlılar (1260-1366) ve Celayirliler (1366-1410) dönemlerindeki tahribattan sonra, Karakoyunlular (1410-1468) ve Akkoyunlular (1468-1508) Musul ve çevresinin Türkleşmesi vetiresini devam ettirmişlerdir. Nitekim, bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden (1517) sonra, 1523 tarihinde yapılan ilk tahrirdeki *Karakuş, Saraycık, Pirân, Çifte, Alkuş, Bozân, Kara Bulâk, Göz (Kara Gözcek), Türkân, Horuzân, Şemseddin Depesi, Kabak Çevliği, Yarımca, Bağdere, Şirehanlu, Çeken, Darhâne (Darbend), Kabaklu, Çakallu, Köpüklü, Bağviren* vs. gibi köy isimlerinin Türkçe olması bunun bir göstergesidir. İlginç olan husus ise *Karakuş* ve *Alkuş* gibi gayrimüslim köy isimlerinin de Türkçeleşmiş olmasıdır.

1. YERLEŞİM YERLERİ

Elimizde mevcut olan tahrir defterlerindeki bilgiler ışığında, 1523-1575 tarihleri arasında Musul sancağındaki iskân yerlerinin (köy) sayısı, hâne miktarları, dinî durumları, yetiştirilen ürünleri, vergi tutarları ve bu vergilerin nereye harcandığı hakkında ayrıntılı bilgi verilmeye çalışılacaktır.

1523 tarihli tahrir defterindeki kayıtlara nazaran Musul sancağındaki meskûn alanlar; Musul ve Ayn-Safna nahiyeleri ile 108 köyden ibarettir⁷⁵⁸. Bu köylerden 91'i Musul nahiyesine, 17'si ise Ayn-Safna nahiyesine bağlıdır. Ayrıca bu tarihte Musul sancağına bağlı 90'ın üzerinde mezra mevcuttur (Bk. Tablo-9, Ek-II).

1540 tarihli tahrirde Musul Sancağına iki yeni nahiyenin ilave edildiğini

⁷⁵⁶ Mükrimin Halil Yinanç, *Musul ve Elcezirede Oğuz Türkleri*, (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde Bulunan, Basım Yeri ve Tarihi Olmayan Doküman) s. 6; Kafesoğlu, "Kür-Boğa", s.1084-1085; K. V. Zetterstêen, "Mervaniler", *İA.*, C.6, s.780.

⁷⁵⁷ Mükrimin Halil, *agm.*, s.7.

⁷⁵⁸ *BOA, TD.*, 998, s.73-90. 998 no'lu tahririn icmalında Musul Sancağına köy toplamı 120 olarak verilmiştir. Bizim tek tek yaptığımız toplamlarda köy sayısı 108 olarak çıkmaktadır. Aradaki 12 köy farkı şundan kaynaklanmaktadır; Evkâf kayıtları içerisinde yazılan 12 köyden 11'i daha önceki sayfalarda da kayıtlıdır. Ayrıca, 77. Sayfadaki Nasri karyesi de sehven 2 kez yazılmıştır. Dolayısıyla, defterin sonunda köylerin toplamı alınırken bu köyler mükerrer toplanmıştır. Bu mükerrer yazılan köyleri çıkardığımızda, geriye 108 köy kalmaktadır.

görmekteyiz⁷⁵⁹. Bunlar; 'Acuz ve Deyr-Maklub nahiyeleridir. Bu tarihte Musul Sancağına bağlı köy sayısı % 23'lük bir artışla 133'e yükselmiştir⁷⁶⁰. Bu köylerden 7'si Ayn-Safna nahiyesine⁷⁶¹, 8'i 'Acuz nahiyesine⁷⁶², 29'u Deyr-Maklub nahiyesine⁷⁶³ ve 89'u da Musul nahiyesine bağlıdır⁷⁶⁴. Bir önceki tahrirde *mezra* olarak kayıtlı olan 11 ziraat alanı 1540 tarihinde meskûn hale gelmiş ve *karye* olarak kaydedilmiştir. Yine 1523 tarihli tahrirde *karye* olarak kayıtlı olan 22 yerleşim birimi 1540 tarihli tahrirde *mezra* olarak kaydedilmiştir. Ayrıca, bu tarihte Musul sancağına bağlı 200'ün üzerinde mezra bulunmaktadır (Bk. Tablo-8, Ek-II).

1558 tarihinde Musul Sancağı; Musul nahiyesi, Ayn-Safna nahiyesi, 'Acuz nahiyesi ve Deyr-Maklub nahiyelerinden oluşmaktadır⁷⁶⁵. Bu tarihte Musul Sancağının toplam 146 köyü bulunmaktadır⁷⁶⁶. Bunlardan 101'i Musul nahiyesine, 25'i Deyr-Maklub nahiyesine, 13'ü Ayn-Safna nahiyesine ve 7'si 'Acuz nahiyesine bağlı bulunmaktadır⁷⁶⁷ (Bk. Tablo-8).

1540 tarihli tahrirde *mezra* olarak kayıtlı olan 18 ziraat alanı 1558'de *köy* konumuna geçmiştir. Yine, bir önceki tahrirde *karye* olan 13 yerleşim birimi 1558 tarihli tahrirde *mezra* olarak kaydedilmiştir.

1558 tarihinde Musul sancağına merbut 300'ün üzerinde de mezra bulunmaktadır (Bk. Ek-II).

1575 tarihinde Musul Sancağı; Musul nahiyesi, Ayn-Safna nahiyesi ve Deyr-Maklub nahiyesi olmak üzere üç nahiyeden müteşekkildir⁷⁶⁸. Daha önceki tarihlerde Musul sancağına bağlı olan 'Acuz nahiyesi 1575 tarihinde Eski Musul Sancağı ile birlikte Diyarbekir eyaletine bağlanmıştır⁷⁶⁹.

1575 tarihli tahrirdeki kayıtlara göre Musul sancağı toplam 132 köyden müteşekkildir (Bk. Tablo-9). Bu köylerin 106'sı Musul nahiyesine, 17'si Deyr-Maklub nahiyesine ve 9'u da

⁷⁵⁹ BOA, TD., 195, s.135-140.

⁷⁶⁰ BOA, TD., 195, s.38-140.

⁷⁶¹ BOA, TD., 195, s.132-133.

⁷⁶² BOA, TD., 195, s.135-139.

⁷⁶³ BOA, TD., 195, s. 140.

⁷⁶⁴ BOA, TD., 195, s.38-140.

⁷⁶⁵ BOA, TD., 308, s.40-181.

⁷⁶⁶ BOA, TD., 308, s.1'de Musul Sancağının köy toplamı 143 olarak verilmiştir. Bizim tek tek yaptığımız toplamlarda ise 146 köy çıkmıştır.

⁷⁶⁷ BOA, TD., 308, s.40-181.

⁷⁶⁸ BOA, TD., 660, s.54-279.

⁷⁶⁹ BOA, TD., 660, s.1.

Ayn-Safna nahiyesine merbuttur⁷⁷⁰. Bir önceki tahrirde Musul sancağına bağlı olan 12 adet köy Eski Musul Sancağı ile beraber Diyarbekir eyaletine bağlanmıştır⁷⁷¹. Ayrıca, bu tarihte 350'den fazla mezreası bulunmaktadır (Bk. Ek-II).

Tablo-9: Musul Sancağı Nahiyeleri ve Bağlı Köy Sayısı (1523-1575)

No	Köyün Bağlı Olduğu Nahiye	Köy Sayısı			
		1523	1540	1558	1575
1	Musul Nahiyesi	91	89	101	106
2	Ayn-Safna Nahiyesi	17	7	13	9
3	Deyr-Maklub Nahiyesi	-	29	25	17
4	'Acuz Nahiyesi	-	8	7	-
	Toplam	108	133	146	132

Tablo'da görüldüğü gibi, Musul sancağında iskân yerleri 1523-1540 tarihleri arasında iki nahiyede yoğunlaşmış ve 91'i Musul nahiyesine, 17'si de Ayn-Safna nahiyesine bağlı olmak üzere toplam 108 köyü bulunmaktadır. 1540-1575 döneminde nahiye sayısı dörde çıkmış, bu yeni düzenlemenin tabii bir sonucu olarak köy sayısı da 133'e yükselmiştir. Sancağına yeni bağlanan nahiyelerden Deyr-Maklub nahiyesinin 29, 'Acuz nahiyesinin ise sekiz köyü bulunmaktadır. Bu arada Musul nahiyesine bağlı köy sayısı bir önceki tahrirde göre iki adet azalarak 89'a, Ayn-Safna nahiyesine bağlı köy sayısı da 10 adet azalarak yediye düşmüştür. Bu ise, Musul ve Ayn-Safna nahiyelerine bağlı bazı köylerin yeni kurulan Deyr-Maklub ve 'Acuz nahiyelerine bağlanmalarından kaynaklanmıştır. 1558 tarihinde ise nahiyelere bağlı köy sayısında yeni bazı düzenlemeler yapılmıştır. Zira, bir önceki tahrirde göre Musul sancağına bağlı köy sayısı 13 adet artarak 146'ya yükselmiştir. Bu yeni düzenlemeye göre Musul nahiyesine bağlı köy sayısı 12 adet arttırılarak 101'e, Ayn-Safna nahiyesine bağlı köy sayısı ise altı adet arttırılarak 13'e yükseltilmişken, Deyr-Maklub nahiyesine bağlı köy sayısı 4, 'Acuz nahiyesine bağlı köy sayısı ise 1 adet azaltılmıştır.

1575 tarihindeki düzenlemeye göre ise; 'Acuz nahiyesi Eski Musul sancağı ile beraber Diyarbekir eyaletine bağlandığı için, Musul sancağına bağlı köy sayısı 132'ye inmiştir. Bu tarihte Musul nahiyesine merbut köy sayısı beş adet daha arttırılarak 106'ya yükseltilmişken, Ayn-Safna nahiyesine bağlı köy sayısı dört adet azalarak dokuza ve Deyr-Maklub nahiyesine bağlı köy sayısı da sekiz adet azalarak 17'ye gerilemiştir.

⁷⁷⁰ BOA, TD., 660, s.40-181.

⁷⁷¹ BOA, TD., 660, s.1. " Zikr olan kura (12 köy) ... Diyarbekir eyaleti teccid-i tahrir olundukda, Eski Musul sancağı ol cânibe ilhâk olunmağla Eski Musul'a kayd olunmuştur".

Yine tablo-9'da görüleceği gibi, Musul sancağına bağlı nahiye sayısı 1523-1575 tarihleri arasında iki ile dört arasında değişmektedir. Bu nahiyelere bağlı köy sayısı da sabit bir rakamda kalmayarak bazen azaltılmışken, bazen de arttırılmıştır. Diğer dikkat çekici bir husus da 1523-1575 tarihleri arasındaki dönemde Musul sancağına bağlı köy sayısının yaklaşık % 75'inin Musul nahiyesine bağlı olmasıdır.

2. MUSUL SANCAĞI KÖYLERİ

2.1. Karakuş (ܟܪܟܘܫ) ⁷⁷²

Musul'un doğusundadır⁷⁷³. Nüfusu Süryani hıristiyanlarındandır. Dilleri Sursça'dır⁷⁷⁴. Eski ismi *Bâhdidâ*'dır. "bâ" Aramice'de "ev", "hadida" Farsça'da "ilah" anlamına gelmektedir ki, bu durumda "ilah evi" manasına gelir. Yeni ismi karakuş'a gelince Türkçe'dir. Türkmen Akkoyunlular buraya hâkim olunca bu ismi kullanmışlardır⁷⁷⁵.

Nüfusunun tamamına yakını hıristiyandır. 1540'tan sonra birkaç nefer de müslüman varlığı mevcuttur. 1523 tarihinde 204 hâne ve 66 mücerred hıristiyan nüfusu vardır. Daha sonraki tarihlerde nüfus miktarı büyük bir artış göstermiştir. Zira, 1540'ta hâne sayısı 276, mücerred sayısı ise 137'ye yükselmiştir. Bu tarihte iki bennâk da müslüman nüfus kayıtlıdır. Köyün nüfusu 1558'de 387 hâne ve 195 mücerred'i hıristiyan; üç bennâk ile bir mücerred'i müslüman olmak üzere toplam 586 nefere çıkmıştır. Bu hızlı büyümenin neticesinde 1575 yılına gelindiğinde Karakuş köyünün Dört büyük mahalleye ayrıldığını görmekteyiz.

- 1- İcmâye mahallesi; 119 hâne, 50 mücerred,
- 2- Huşabe mahallesi; 100 hâne, 38 mücerred,
- 3- Buhâ hermez mahallesi; 111 hâne, 46 mücerred,
- 4- Mesih Kethüda Mahallesi; 105 hâne ve 38 mücerred.

Bu rakamları nüfusa çevirdiğimiz vakit köyün tahmini nüfusu tarihler itibariyle şu şekilde çıkmaktadır⁷⁷⁶; 1523'te 1494 kişi; 1540'ta 2069 gayrimüslim, 14 müslim; 1558'de 2904 gayrimüslim, 50 müslim ve 1575 tarihinde de 4044 gayrimüslim ile 15 müslim.

Karakuş köyünde, buğday, arpa, keten tohumu ve bostan ziraatının yanı sıra bağcılık ve arıcılık da yapılmaktaydı (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

⁷⁷² BOA, TD.,998, s.74; BOA, TD.,195, s.58-61; BOA, TD.,308, s.107-112; BOA, TD.,660, s.114-121.

⁷⁷³ Bk. Musul Sancağı haritası.

⁷⁷⁴ Gorgis Avad, "Tahkikât-i Buldâniyet-i Târihiyeti Eseriye fi Şarku'l-Musul", *Sumer*, XVII, Bağdad 1961, s.90.

⁷⁷⁵ Avad, *agm.*, 1961, s. 90.

⁷⁷⁶ Tahmini nüfusun bulunmasında şu metod uygulanmıştır; Hâne ve bennâk sayılarının toplamı alınarak bulunan rakam 7 katsayısı ile çarpılarak çıkan rakama mücerred sayısı ilâve edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bu bölümün *Nüfus* kısmına bakınız.

Bu köyde tekstil alanında önemli bir gelişmenin olduğunu, yüksek vergi hasılatı olan boyahânesinden öğrenmekteyiz. Gerçekten 1540'ta boyahânenin 10800 akçalık vergi hasılatı mevcut iken, bu rakam 1558'de 50400 akçaya ve 1575'te ise 60000 akçaya yükselmiştir. 1575 tarihinde Karakuş köyü boyahânesi mukataa usulü işletiliyordu.

Karakuş'un vergi hasılatı 1523'te padişah haslarına dahil iken 1540'tan sonra sancakbeyi has gelirlerine ilâve edilmiş ve bu statüsü daha sonraki yıllarda aynı şekilde devam etmiştir. Köyün vergi geliri 1523'te 32763 akça, 1540'ta 73822 akça, 1558 tarihinde 125379 akça ve 1575'te ise 150000 akçadır (Bk. Ek-I). Bu rakamlara boyahânenin vergi miktarı da dahildir. Boyahânedede elde edilen vergi miktarının bütün vergi gelirleri içindeki yüzdesini aldığımızda; 1540'ta tüm vergi miktarının %15'i ve 1558-1575 tarihlerinde ise köyün vergi gelirinin % 40'nın boyahânededen elde edildiğini görmekteyiz ki, bu rakamlar da bize boyahânenin Karakuş köyünün ekonomik hayatında oynadığı önemli rolü net olarak açıklamaktadır.

2.2. Geremlis (جرمليس) ⁷⁷⁷

Musul'un 16 mil doğusundadır⁷⁷⁸. Müslüman ve hıristiyanların birlikte yaşadıkları bir köydür. Gayrimüslim halkı Keldani hıristiyanı olup, dilleri Sursçadır⁷⁷⁹.

1523'te 18 çift ve bir mücerred müslüman nüfusuna karşılık, 182 hâne ve 45 mücerred de hıristiyan nüfus mevcuttur. Daha sonraki yıllarda müslüman ve hıristiyan nüfusları şu şekilde idi; 1540'ta üç buçuk çift, 38 bennâk ve dokuz mücerred olmak üzere 55 nefer müslüman, 252 hâne hıristiyan; 1558'de beş buçuk çift, 53 bennâk, 13 mücerred müslüman, 313 hâne ve 144 mücerred hıristiyan ve 1575'te ise 6 çift, 51 bennâk, 12 mücerred müslim nüfusa karşılık 418 hâne ve 74 mücerred hıristiyan nüfus yaşamaktadır. Hâne, çift, bennâk ve mücerred sayılarından hareketle tespit ettiğimiz tahmini nüfus 1523 tarihinde 1319 gayrimüslim, 127 müslim; 1540'ta 1764 gayrimüslim, 331 müslim; 1558'de 2335 gayrimüslim, 426 müslim ve 1575 tarihinde de 3000 gayrimüslime karşılık 432 müslim nüfus. Bu rakamlara nazaran Geremlis köyündeki hıristiyan nüfusun müslüman nüfusa oranla daha yüksek bir artış gösterdiği ortaya çıkmaktadır.

Köy, 1523'te padişah haslarına ayrılmış iken daha sonraki yıllarda sancakbeyi haslarına dahil edilmiştir. Ziraat mahsulleri arpa, buğday, pamuk, soğan, bostan ve keten tohumundan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Köyün boyahânesinde 1540 yılında 7400

⁷⁷⁷ BOA, TD.,998, s.74; BOA, TD.,195, s.62-65; BOA, TD.,308, s.38-42; BOA, TD.,660, s.121-126.

⁷⁷⁸ Bk. Musul Sancağı haritası.

⁷⁷⁹ Avad, *agm.*, 1961, s.92.

akça, 1558'de 10800 akça ve 1575'te 12000 akça vergi tahsil edilmekte idi. Vergi hasılatının toplamı 1523'te 50361 akça, 1540'ta 92215 akça, 1558'de 116685 akça ve 1575'te de 123000 akçadan ibarettir (Bk. Ek-I).

2.3. Tilskuf (Til Üsküf) (تلسكوف)⁷⁸⁰

Teluskuf da denir. Musul'un 20 mil doğusundadır (Bk. Musul Sancağı haritası). Halkı Keldani hıristiyanlarındandır. Dilleri Sursça'dır. İsmi Aramice olup, manası "Yüksek tepe" demektir⁷⁸¹.

Köyün vergi geliri padişah hassı olarak ayrılmış olup, sakinlerinin tamamı hıristiyandır. 1523 yılında köyde 112 hâne ve 29 mücerred meskûndur. 1540'ta 140 hâne, 46 mücerred, 1558'de 139 hâne, 114 mücerred, 1575'te ise 298 hâne ve 14 mücerred kayıtlıdır (Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu ise 1523'te 813, 1540'ta 1026, 1558'de 1087 ve 1575'te 2100 kişidir. Köyün zirai ürünleri buğday, arpa ve keten tohumudur. Ayrıca arıcılık yapılmaktadır. Mevcut boyahânesinin 1540'ta vergi hasılatı 3600 akça, 1558 ve 1575 yıllarında ise 9000 akçadır. Boyahâne 1575'te mukataa usulü ile işletiliyordu (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

Yıllık toplam vergi hasılatı 1523'te 38763 akça, 1540'ta 42185 akça, 1558'de 95687 akça ve 1575 tarihinde 98713 akçadır.

2.4. Ayn-Safna (عين سفنة)⁷⁸²

Musulun 50 km kuzeydoğusundadır⁷⁸³. Müslüman ve yahudiler meskûn olduğu bir yerleşim birimidir. 1523'te 32 çift ve iki mücerred müslüman, 24 hâne de Yahudi nüfusu vardı. 1540'ta, 19 çift ve beş mücerred olmak üzere toplam 26 nefer müslüman, 17 nefer Yahudi, 1558'de 16,5 çift, 10 bennâk ve beş mücerred müslüman ile 23 nefer yahudi, 1575'te ise 19,5 çift, 11 bennâk ve beş mücerred müslüman nüfusa karşılık, 23'ü hâne, ikisi mücerred toplam 25 nefer yahudi nüfus mevcuttur (Bk. Ek-I).

Bu hâne, çift, bennâk ve mücerredleri kişi sayısına çevirdiğimizde, tahmini olarak 1523 tarihinde 168 yahudi, 226 müslüman; 1540'ta 119 yahudi, 138 müslüman; 1558'de 161 yahudi, 194 müslüman ve 1575'te 163 yahudi ile 250 müslüman nüfus tespit edilmektedir (Bk. Ek-I).

Ayn-Safna'nın vergi gelirleri 1540 tarihine kadar Musul sancakbeyi haslarına ayrılmışken, bu tarihten itibaren padişah haslarına dahil edilmiştir. Köyde buğday, arpa,

⁷⁸⁰ BOA, TD.,998, s.74; BOA, TD.,195, s.53-54; BOA, TD.,308, s.48-50; BOA, TD.,660, s.54-57.

⁷⁸¹ Avad, *agm.*, 1961, s.64.

⁷⁸² BOA, TD.,998, s.75; BOA, TD.,195, s.132; BOA, TD.,308, s. 57; BOA, TD.,660, s.78-79.

⁷⁸³ Bk. Musul Sancağı haritası.

pamuk, susam ve darı üretimi yapılmaktadır. 1540 tarihinde, bütün yıl boyunca (tam sal) çalışan üç değirmen mevcut iken, 1558'de bu sayı altıya çıkmıştır.

Ayn-Safna'daki boyahânenin yıllık vergi tutarı yıllar itibariyle şöyledir; 1523'te 660 akça; 1540'ta 360 akça; 1558'de 1440 akça ve 1575 tarihinde ise 2000 akça. Yıllık vergi hasılatı ise 1523'te 3234 akça; 1540'ta 10398 akça; 1558'de 25470 akça ve 1575 tarihinde 32024 akçadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.5. Sarâyıcık (سرایك) ⁷⁸⁴

Köyün kaydına sadece 1523 tarihli tahrirde rastlıyoruz. İki çift müslüman nüfusu vardır. Daha sonraki tarihlerde bu köyle ilgili herhangi bir kayıt mevcut değildir. Köyün vergi hasılatı Musul sancakbeyi haslarına ayrılmış olup, yekûnu 532 akçadır.

2.6. Beytü'n-Nâr (بيت النار) ⁷⁸⁵

1523 tarihinde 11 çift ve bir bennâk müslüman nüfusa sahip bir köy iken, daha sonraki tarihlerde sadece ziraat yapılan bir mezra konumuna düştüğünü görmekteyiz. Köyün neden mezreaya tahvil edildiği ve buradaki nüfusun ne olduğu veya nereye, niçin göçtüğü hakkında belgelerde herhangi bir kayda rastlanmadı.

Ayn-Safna nahiyesine bağlı olan Beytü'n-nâr'ın vergi gelirleri Musul sancakbeyi haslarına ayrılmıştır. 1523'te 1650 akçalık vergi hasılatı mevcutken, 1540'ta mezreaya dönüştükten sonra hasılatı 800 akçaya düşmüştür. Daha sonraki yıllarda hasılatı tekrar artarak 1558'de 2800 akçaya ve 1575 tarihinde ise 4000 akçaya yükselmiştir.

2.7. Nüfus (نوس) ⁷⁸⁶

Ayn-Safna nahiyesine bağlı olup, 1523'te dört çift ve bir mücerred müslüman nüfusu mevcuttur. 1540 tahririnde mezra olarak kaydedilmiştir. Mezra olduktan sonraki dönemlerde Ayn-Safna ahalisinin burada ziraat yaptıklarını görmekteyiz⁷⁸⁷.

Köyün vergi hasılatı, 1540 tarihine kadar Musul Sancakbeyi haslarına, bu tarihten sonra da padişah haslarına ayrılmıştır. 1523'te 914 akça; 1540'ta 300 akça; 1558'de 2200 akça ve 1575'te 2000 akçalık yıllık vergisi mevcuttur (Bk. Ek-I).

2.8. Pirân (پران) ⁷⁸⁸

⁷⁸⁴ BOA, TD., 998, s.75.

⁷⁸⁵ BOA, TD., 998, s.75; BOA, TD., 195, s.133; BOA, TD., 308, s.59; BOA, TD., 660, s.81.

⁷⁸⁶ BOA, TD., 998, s.75; BOA, TD., 195, s.133; BOA, TD., 308, s.60; BOA, TD., 660, s.81.

⁷⁸⁷ BOA, TD., 195, s.133.

⁷⁸⁸ BOA, TD., 998, s.75; BOA, TD., 195, s.133; BOA, TD., 308, s.60; BOA, TD., 660, s.83.

Ayn Safna nahiyesine bağlıdır. 1523'te üç çift, bir mücerred müslüman nüfusu mevcuttur. Yıllık vergi hasılatı 1098 akçadır. Pirân Köyü de 1540'tan sonra mezreaya dönüşmüş ve bu tarihte hasılatı da 400 akçaya düşmüştür. Yıllık vergi geliri 1540'a kadar Musul Sancakbeyi haslarına ayrılmışken, bu tarihten sonra padişah haslarına dahil edilmiştir. 1558 ve 1575 tarihlerinde mezra statüsü devam etmekte olup, hâsılatı "*Çifte ve Reşikân*" mezreaları ile birlikte verilmiştir. 1558'deki hasılatı, bu iki mezra ile birlikte 1500 akça, 1575'te ise 1650 akçadır.

2.9. Çifte (چفته) ⁷⁸⁹

1523 tahririnde köy, 1540 tahririnde mezra olarak kaydedilen yerleşim birimlerinden biri de Çifte'dir. Ayn-Safna nahiyesine bağlı olup, 1540'tan önce Musul Sancakbeyi hası, bu tarihten sonra padişah hası olarak ayrılmıştır. 1523'te 10 çift ve iki mücerred müslüman nüfusun devlete verdiği yıllık vergi yekûnu 1368 akçadır. 1540'tan sonra mezra konumuna inince vergi hasılatı da 400 akçaya düşmüştür. 1558 ve 1575 tarihlerinde *Reşikan* ve *Piran* mezreaları ile birlikte yazılmış olup, hâsılatı bu iki mezra ile birlikte 1558'de 1500 akça, 1575'te ise 1650 akçadır.

2.10. Asikân (اسفاه) ⁷⁹⁰

Ayn-Safna nahiyesine bağlı bir köydür. Yalnızca 1523 tarihli tahrirde kaydı olup, diğer tahrirlerde mevcut değildir. 1523 tarihinde Musul Sancakbeyi hası olarak ayrılan köyde sekiz çift müslüman nüfus mevcuttur. Vergi geliri 546 akçadır.

2.11. Asiki (اسكى) ⁷⁹¹

Ayn-Safna nahiyesine bağlıdır. 1523'te dokuz çift müslüman nüfusu mevcuttur. Vergi geliri Musul Sancakbeyi haslarına ayrılmış olup, 2108 akçadır (Bk. Ek-I). Daha sonraki tahrirlerde ne köy isimleri ne de mezra isimleri arasında kaydı yoktur.

2.12. İbrahimî (ابراهيمى) ⁷⁹²

Ayn-Safna nahiyesine tâbidir. 1540 tarihinden sonra mezra statüsüne düşmüştür. 1523'te sekiz çift ve bir mücerred müslüman nüfusu vardır. Yıllık vergi geliri, 1540'a kadar Musul Sancakbeyi haslarına ayrılmış, bu tarihten sonra padişah haslarına dahil edilmiş olup; 1523'te 2222 akça, 1540'ta 500 akça, 1558'de 6000 akça ve 1575'te ise 3000 akçadır.

⁷⁸⁹ BOA, TD., 998, s.75.

⁷⁹⁰ BOA, TD., 998, s.75.

⁷⁹¹ BOA, TD., 998, s.75.

⁷⁹² BOA, TD., 998, s.75; BOA, TD., 195, s.133; BOA, TD., 308, s.58; BOA, TD., 660, s.81.

2.13. Mâmreşân (مارشاه) ⁷⁹³

1523 tarihinde köy statüsünde olup, üç çift müslüman nüfusu mevcuttur. Daha sonraki tahrirlerde mezra olarak kaydedilmiştir. Mezra olduktan sonra haricden ziraat yapılmaya başlanmıştır. Köyün yıllık vergi geliri 1540'a kadar Musul Sancakbeyi haslarına, 1540'tan sonra padişah haslarına ayrılmıştır. Vergi tutarı 1523'te 864 akça, 1540'ta 400 akça, 1558 ve 1575'te 800 akça olarak kayıtlara geçmiştir.

2.14. Sendânîk (سندانیک) ⁷⁹⁴

Ayn-Safna nahiyesine tâbi köylerden biridir. 1540'a kadar Musul sancakbeyi haslarına dahilken, bu tarihten itibaren padişah haslarına dahil edilmiştir. Köyde 1523 yılında yedi çift, 1540'ta dokuz buçuk çift, 12 bennâk ve üç mücerred olmak üzere toplan 29 nefer, 1558'de 13,5 çift, altı bennâk ve üçü mücerred toplam 23 nefer, 1575 tarihinde de 15 çift, altı bennâk, toplam 24 neferden müteşekkil müslüman nüfusu bulunmaktadır (Bk. Ek-I). Bu rakamların kişi olarak karşılığı ise, 1523 tarihinde 49; 1540'ta 185; 1558'de 143 ve 1575'te 168'dir.

Köyde, arpa, buğday, darı (dihn), pamuk ve susam (küncid) tarımı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi geliri, 1523'te 1502 akça, 1540'ta 4938 akça, 1558'de 7618 akça ve 1575'te 8375 akçadır.

2.15. Zekâve (زکوة) ⁷⁹⁵

Ayn-Safna nahiyesine bağlıdır. 1523 tarihinde altı çift müslüman nüfusu mevcuttur. 1540 tahririnde mezra olarak kaydedilmiş ve bu konumu daha sonraki tarihlerde de devam etmiştir. Vergi geliri 1523'te 1560 akça, 1540'ta 300 akça, 1558'de 500 akça ve 1575'te 1500 akçadan ibarettir. Bu vergi gelirleri 1540 yılına kadar Musul Sancakbeyi haslarına, bu tarihten itibaren de padişah haslarına ayrılmıştır.

2.16. Bâristak (بارستک) ⁷⁹⁶

Ayn-Safna nahiyesine bağlıdır. 1523'te 12 çift, 2 mücerred; 1540'ta sekiz çift, bir bennâk ve dört mücerred olmak üzere toplam 14; 1558'de 11,5 çift, yedi bennâk olmak üzere toplam 19 nefer ve 1575'te 12 çift, bir bennâk ve altı mücerred olmak üzere toplam 20 nefer müslüman nüfusu mevcuttur (Bk. Ek-I). Bu verilerden hareketle tespit ettiğimiz tahmini nüfusu ise 1523'te 86, 1540'ta 67, 1558'de 133 ve 1575'te 104 kişidir.

⁷⁹³ BOA, TD.,998, s.75; BOA, TD.,195, s.133; BOA, TD.,308, s.58; BOA, TD.,660, s.81.

⁷⁹⁴ BOA, TD.,998, s.75; BOA, TD.,195, s.131; BOA, TD.,308, s.57-58; BOA, TD.,660, s.79.

⁷⁹⁵ BOA, TD.,998, s.75; BOA, TD.,195, s.133; BOA, TD.,308, s.60; BOA, TD.,660, s.81.

⁷⁹⁶ BOA, TD.,998, s.75; BOA, TD.,195, s.133; BOA, TD.,308, s.58-59; BOA, TD.,660, s.80.

Köyde arpa, buğday, pamuk ziraatı yapılmakta ve arıcılıkla uğraşılmaktaydı. Yıllık vergi geliri 1540 yılına kadar Musul Sancakbeyi haslarına, 1540'tan sonra ise padişah haslarına ayrılmıştır. 1523'te 1398 akça, 1540'ta 2706 akça, 1558'de 5932 akça, 1575'te de 7994 akçalık vergi hasılatı mevcuttur.

2.17. Ali Hamâre (Ali Hamâ) (علي حمارة) ⁷⁹⁷

Ayn-Safna nahiyesine bağlıdır. İki çift müslüman nüfusa sahip olan köyün 1523'teki yıllık hasılatı 664 akçadan ibarettir. Bu vergi geliri Musul Sancakbeyi haslarına ayrılmıştır. 1540'ta mezra'ya dönüştüğünü görmekteyiz. Bu tarihte vergi hasılı üçte iki oranında düşmüş olup, sadece 200 akçadan ibarettir. 1540'tan sonra vergi hasılatı padişah haslarına ayrılmıştır. 1558 ve 1575 tarihli tahrirlerde kaydı görünmemektedir.

2.18. Deyr-i Mihâyil (دهر ميهيل) ⁷⁹⁸

1523'te mezra konumundadır. 3000 akçalık vergi hasılatı Musul Sancakbeyi haslarına ayrılmıştır. 1523-1540 tarihleri arasında müslüman ailelerin gelip burada meskûn olmaları sonucu köy statüsüne kavuşmuştur. Zira 1523'te meskûn hiçbir nüfus yokken, 1540 tahririnde üç çift, üç bennâk ve iki mücerred olmak üzere toplam 11 vergi mükellefi neferin kayıtlı olduğu görülmektedir. Daha sonraki yıllarda köydeki nüfusun çoğaldığını görmekteyiz. 1558'de dört buçuk çift, 11 bennâk, beş mücerred toplam 21 nefer ve 1575'te yedi çift, 10 bennâk, beş mücerred toplam 24 nefer vergi mükellefi müslüman nüfus yaşamaktadır (Bk. Ek-I). Bunlar tahmini olarak 1540'ta 65, 1558'de 117 ve 1575'te 138 kişiye tekâbül etmektedir.

Köyde, buğday, arpa, darı (dâhn) ve pamuk üretimi yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi hasılatı 1523'te 3000 akça, 1540'ta 7200 akça, 1558'de 5000 akça ve 1575'te 9000 akça idi. Bu vergi geliri 1540'a kadar Musul Sancakbeyi haslarına ayrılmışken, 1540'tan sonra timâr olarak ayrılmıştır.

2.19. Ork (ورك) ⁷⁹⁹

Ayn-Safna nahiyesine bağlıdır. Sadece 1523 tarihli tahrirde kaydı vardır. Köyde meskûn nüfus olmayıp, haricden ziraat yapılmaktadır. Hasılı, (hâsıl ve zeminhâ-i çiftlik) 200 akça olup, Musul Sancakbeyi haslarına ayrılmıştır. Daha sonraki tahrirlerde bu köyle ilgili herhangi bir kayıt mevcut değildir.

⁷⁹⁷ BOA, TD.,998, s.75; BOA, TD.,195, s.133.

⁷⁹⁸ BOA, TD.,998, s.77; BOA, TD.,195, s.194-195; BOA, TD.,308, s.137; BOA, TD.,660, s.141-142.

⁷⁹⁹ BOA, TD.,998, s.75.

2.20. Girmâve (گرمه) ⁸⁰⁰

Ayn-Safna nahiyesine bağlıdır. 1523'te dört çift, 1540'ta yedi çift, 10 bennâk, dört mücerred (toplam 22 nefer), 1558'de sekiz çift, 11 bennâk, altı mücerred (toplam 25 nefer) ve 1575'te 16 çift, dört bennâk, iki mücerred (toplam 23 nefer) müslüman nüfusa sahiptir (Bk. Ek-I). Bu nüfusu kişi sayısına çevirdiğimizde 1523 tarihine 28, 1540 tarihinde 130, 1558 tarihinde 139 ve 1575 tarihinde ise 149 kişi tespit edilmektedir.

Köyde buğday, arpa, susam, çeltik ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). 1540'ta bir değirmeni mevcuttur. Değirmen sayısı 1558'de ikiye çıkmıştır. Köyün yıllık vergi geliri 1523'te 630 akça 1540'ta 4042 akça, 1558'de 6820 akça ve 1575'te 7757 akça olup, bu gelirler 1540 yılına kadar Musul Sancakbeyi haslarına, bu tarihten itibaren padişah haslarına ayrılmıştır.

2.21. 'Acuz (عوز) ⁸⁰¹

1523'te Sincar sancakbeyi haslarına ayrılan bu köy "*Karye-i nefsi-i 'Acuz tabi-i Musul*" şeklinde kaydedilmiştir. Ancak, nefsi-i 'Acuz'da herhangi bir nüfus kaydı mevcut değildir. Daha sonraki tarihlerde 'Acuz, Musul'a tabi bir nahiye olarak kaydedilmiştir.

Nahiye-i Acuz 1540 tarihinde sekiz köy ve 10 mezradan müteşekkil olup, bir de aşiret meskündür. 1558'de ise köy sayısı beşe, mezra sayısı, altıya düşmüş, aşiret sayısında herhangi bir değişme olmamıştır.

1575'te 'Acuz nahiyesi yedi köy, dört mezra ve bir cemaatten müteşekkil olup, bu tarihte Musul Sancağından ayrılarak *Eski Musul Sancağına* bağlanmıştır⁸⁰². Eski Musul Sancağı da Diyarbekir eyaletine ilhak olunmuştur.

'Acuz nahiyesinin yıllık vergi hasılatı 1523'te 8500 akçadır ve Sincar sancakbeyi haslarına ayrılmıştır. 1540 'ta 8000 akçalık hasılat *sancak beyi hassı*' olarak ayrılmış, fakat hangi sancak beyi olduğu belli değildir. 1558 yılı hasılatı 10000 akça olup, Deyr-Rahbe sancakbeyi tasarruf etmektedir. 1575'te Eski Musul sancağına bağlandığı kaydedilmiş olmasına rağmen, yıllık vergi yekûnu belirtilmemiştir.

2.22. Merevan, Merâvil, Merâvül (مرهوان) ⁸⁰³

⁸⁰⁰ BOA, TD.,998, s.75; BOA, TD.,195, s.131; BOA, TD.,308, s.58; BOA, TD.,660, s.80.

⁸⁰¹ BOA, TD.,998, s.76; BOA, TD.,195, s.135; BOA, TD.,308, s.95; BOA, TD.,660, s.1.

⁸⁰² BOA, TD.,660, s.1. "Zikr olunan kura ve mezari Diyarbekir Beyler beyliği teccid-i tahrir olundukta, Eski Musul Sancağı ol Canübe ilhak olunmakla, Eski Musul'a kayd olunmuştur".

⁸⁰³ BOA, TD.,998, s.76; BOA, TD.,195, s.135; BOA, TD.,308, s.95; BOA, TD.,660, s.1.

Acuz nahiyesine bağlı bir köydür. Köyde, buğday, arpa, darı (dihn) ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi hasılatı; 1523'te 12500 akçadır ve Sincar sancakbeyi hassı olarak ayrılmıştır. 1540'ta 12021 akça olan hasılatı sancakbeyi hassı olarak ayrılmış, fakat hangi sancağın sancakbeyi olduğu belirtilmemiştir. 1558 tarihinde 10000 akçaya düşen yıllık vergi hasılatı Deyr-Rehbe sancakbeyi hassıdır. 1575 tarihinde bağlı olduğu 'Acuz nahiyesi ile birlikte Eski Musul Sancağına bağlanmış ve hasılatı kaydedilmemiştir.

Köyün nüfus dağılımı ise şu şekildedir; 1523 yılında dört çift, bir mücerred, 1540'ta 14,5 çift ve 1558'de de 15 nefer kayıtlıdır. 1575 tarihli tahrirde köyün nüfusu kaydedilmemiştir (Bk. Ek-I). Tahmini nüfus olarak, 1523'te 29, 1540-1558 tarihlerinde de 105 kişi yaşamaktadır.

2.23. Palâs, Belâsin (پالاس, بلاسين) ⁸⁰⁴

Acuz nahiyesine bağlı bir köydür. 1523 yılında 10 çift, 1540 ve 1558'de 26 nefer nüfusu vardır (Bk. Ek-I). Bu verileri yedi katsayısıyla çarptığımızda tahmini nüfus 1523'te 70 kiş, 1540-1558 tarihlerinde de 182 kiş olarak çıkmaktadır. 1575'te Acuz nahiyesiyle beraber Eski Musul Sancağına dahil edilmiş olup, nüfusu kaydedilmemiştir.

Köyde, buğday, arpa ve darı (dihn) ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). 1523 yılı hasılatı Sincar Sancakbeyi haslarına ayrılmış ve yekûnu 5257 akçadır. 1540 yılı vergi miktarı 10496 akça olup sancakbeyi hassıdır (hangi sancakbeyi olduğu belli değil). 1558 yılı vergi hasılatı ise 12000 akça olup, Deyr-Rahbe sancakbeyi hassına ayrılmıştır. 1575 yılı hasılatı belli değildir.

2.24. Kafirü'z-Zâman, Kafirzaman (كافور زمانه) ⁸⁰⁵

Musul'a tâbi olup, kuzey doğusunda yer almaktadır⁸⁰⁶. 1523 yılında 31 çift ve 16 mücerred, 1540'ta 47 bennâk ve 1558'de ise 48 nefer müslüman nüfusu mevcuttur (Bk. Ek-I). 1575 tahririnde bu köyün nüfusu kaydedilmemiştir. Muhtemelen bu tarihte, 'Acuz nahiyesi ile birlikte, Eski Musul Sancağına bağlanmıştır.

Köyün zirai mahsulleri buğday ve darıdır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). 1523 yılı hasılatı Sincar sancakbeyi haslarına ayrılmış olup, 8859 akçadır. 1540 ve 1558 yıllarındaki hasılatı 13676 akça olup, Vilayet-i Cezire hâkimi Bedir Bey'in tasarrufundadır. 1575 yılında

⁸⁰⁴ BOA, TD.,998, s.76; BOA, TD.,195, s.135; BOA, TD.,308, s.95; BOA, TD.,660, s.1.

⁸⁰⁵ BOA, TD.,998, s.76; BOA, TD.,195, s.57; BOA, TD.,308, s.113; BOA, TD.,660, s.54.

⁸⁰⁶ Bk. Harita-II.

ise padişah hasları arasında kayıtlı olup, birkaç köy ve mezra ile birlikte zikredildiği için yıllık vergi miktarı belli değildir.

2.25. Ağa İskender (رعا دنگدر) ⁸⁰⁷

Bu köy ismi sadece 1523 tarihli tahrir defterinde kayıtlıdır. Diğer defterlerde kaydı yoktur. Tahrir defterine göre bu köy Musul'un batısında bulunmakta olup, hariçten ziraat olunmaktadır⁸⁰⁸. Dolayısıyla köyde meskûn nüfus bulunmamaktadır. Köyün yıllık vergi hasılatı 810 akçadan ibaret olup, tımar ve zeamet olarak ayrılmıştır.

2.26. Alkuş (الکوش) ⁸⁰⁹

Eski mamur beldelerden olup, Musul şehrinin 31 mil kuzeyinde Alkuş dağı (Cebel-i Alkuş) eteğindedir (Bk. Harita-II). Burada yaşayan insanlar Keldani hıristiyanlarındandır. Dilleri surs (genel Aramice)'cadır⁸¹⁰.

Alkuş'un şöhreti, Nahum el-Alkuşi'nin buraya intisabından sonra artmıştır. Nahum Alkuşi Hz. İsa'nın 12 havarisinden biri olup, mukaddes kitabın Ahd-i kadim yazarlarındandır⁸¹¹. Alkuş köyü, Keldani patrikliğinin de merkezidir. 1504-1778 yılları arasında burada 11 patrik ikâmet etmektedir.

Alkuş isminin manasına gelince; bu konuda iki görüş mevcuttur. Bu görüşlerden birincisine göre; Alkuş kelimesi Aramice olup *il kaçtı*'dan gelmektedir. İkinci görüşe göre; bu isim Türkçe olup *Kırmızı Kuş* manasına gelmektedir⁸¹².

1523'te 103'ü hâne, 25'i mücerred, toplam 128 nefer vergi mükellefi; 1540'ta 100'ü hâne, 48'i mücerred, toplam 148 vergi mükellefi; 1558'de 176'sı hâne, 84'ü mücerred, toplam 260 nefer vergi mükellefi ve 1575'te 251'i hâne, 63'ü mücerred, toplam 314 nefer vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I). Bu vergi mükelleflerinin tahmini sayısı 1523 tarihinde 746, 1540'ta 784, 1558'de 1316 ve 1575 tarihinde de 1820 kişidir.

Köyde buğday, arpa ve (1540'tan sonra) keten tohumu ziraatının yanı sıra bağcılık da yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Köyün yıllık vergi hasılatı padişah hasları için ayrılmıştır. 1523'te 15068 akça olan vergi geliri, 1540'ta 30500 akçaya, 1558'de 59416 akçaya ve 1575'te 65900 akçaya yükselmiştir.

⁸⁰⁷ BOA, TD.,998, s.77.

⁸⁰⁸ BOA, TD.,998, s.77; "der canib-i garb-i Musul. Haricden ekerler".

⁸⁰⁹ BOA, TD.,998, s.77; BOA, TD.,195, s.55-56; BOA, TD.,308, s.52-55; BOA, TD.,660, s.60-63.

⁸¹⁰ Avad, *agm.*, 1961, s.45.

⁸¹¹ Avad, *agm.*, 1961, s.45.

⁸¹² Avad, *agm.*, 1961, s.48.

2.27. Bâhizân (بَاهِزَان) ⁸¹³

Büyük mamur bir köydür. Musul'un 12 mil doğusunda olup, Ba'şika dağı eteklerinde kurulmuştur. Ba'şikanın yaklaşık bir km batısına düşer⁸¹⁴.

Bahzani ismi süryanice olup "*Beyt hizyani = Hizyani evi*" anlamında, yani "*bakma, görme mahalli*" demektir⁸¹⁵.

Musul nahiyesine bağlıdır. Nüfusunun tamamı müslümandır. 1523 yılında 232 çift ve 109 mücerred nüfusun verdiği yıllık vergi hasılatı 74634 akçadır. 1540'ta 46'sı çift, 103'ü bennâk, 81'i mücerred olmak üzere toplam 257 nefer vergi mükellefi 78522 akça; 1558'de 56,5'i çift, 116'sı bennâk, 77'si mücerred olmak üzere toplam 250 nefer 97582 akça ve 1575'te 50'si çift, 116'sı bennâk, 5'i mücerred, toplam 236 vergi mükellefi 97582 akça vergi vermektedir (Bk. Ek-I). Bu vergi mükelleflerini yedi katsayısına göre nüfusa çevirdiğimizde, tahmini olarak 1523 tarihinde 1733 kişi; 1540'ta 1313 kiş; 1558'de 1288 kişi ve 1575'te 1622 kişi yaşamaktadır.

Köyün zirai mahsulleri; buğday, arpa, soğan, pamuk (penbe), keten tohumu (bezr-i ketân), zeytin olup arıcılık da yapılmaktadır. 1540 tarihinden itibaren bütün yıl boyunca (tam sal) çalışan 3 değirmenin (asiyab) işlediğini görmekteyiz. Yine, ilk defa 1540 tarihli tahrirde kayıtlı olan boyahânenin yıllık vergi hasılatı 3000 akça; 1558'de 5400 ve 1575'te ise 7200 akçadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

Köyün vergi hasılatı 1523-1540 arasında timar ve zeamet, 1540-1575 yılları arasında ise padişah hası olarak ayrılmıştır.

Bâhizân köyü nüfusu 1523-1575 tarihleri arasındaki dönemde, az da olsa, gerilemesine rağmen, yıllık vergi gelirlerinde 1558 tarihine kadar bir artış söz konusudur. 1558-1575 yılları arasında ise herhangi bir artış veya azalma olmadığı görülmektedir.

2.28. Bozân (بوزَان) ⁸¹⁶

Musul nahiyesine bağlıdır. Musul'un 35 mil kuzeyinde ve Alkuş'a iki mil mesafededir⁸¹⁷. Nüfusunun tamamı müslümandır.

1523 yılında 56 çift, 20 mücerred ve bir pir-i fani nüfusu vardır. 1540'ta 23, beşi çift, yedisi bennâk ve dördü mücerred olmak üzere toplam 42 nefer; 1558'de 29,5'i çift, 30'u

⁸¹³ BOA, TD.,998, s.77; BOA, TD.,195, s.39-41; BOA, TD.,308, s.79; BOA, TD.,660, s.131.

⁸¹⁴ Avad, *agm.*, 1961, s.49.

⁸¹⁵ Avad, *agm.*, 1961, s.49.

⁸¹⁶ BOA, TD.,998, s.77; BOA, TD.,195, s.71; BOA, TD.,308, s.119; BOA, TD.,660, s.151.

⁸¹⁷ Avad, *agm.*, 1961, s.61. (Harita-II).

bennâk, 18'i mücerred, toplam 78 nefer ve 1575 tarihinde 42'si çift, 23'ü bennâk ve beşi mücerred olmak üzere toplam 80 nefer vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu ise yıllar itibariyle 1523'te 412; 1540'ta 270; 1558'de 438 ve 1575'te 530 kişidir.

Köyde, buğday, arpa ve 1540 yılında susam ziraatı yapılmakta olup⁸¹⁸, yıllık vergi geliri zeamet olarak ayrılmıştır. 1523'te 19775 akça; 1540'ta 14950 akça; 1558'de 14950 akça ve 1575 yılında 15756 akçalık yıllık vergi hasılatı mevcuttur.

2.29. Kusayri, Kusayr (كوساي) ⁸¹⁹

1523'te 11 çift, bir mücerred, 1540'ta altısı çift, beşi bennâk, ikisi mücerred olmak üzere toplam 15; 1558'de beşi çift, 12'si bennâk, ikisi mücerred olmak üzere toplam 19 nefer ve 1575 tarihinde sekizi çift, altısı bennâk, biri mücerred olmak üzere toplam 18 nefer vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu ilk tarihte 78, ikincisinde 93, üçüncüde 121 ve sonuncusunda 120 kişi çıkmaktadır.

Köyde buğday, arpa ziraatı yapılmaktadır. Pamuk ve susam ziraatının da yapıldığını 1540 tarihli tahrirden öğrenmekteyiz (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi geliri 1523'te 5094 akça olup timar veya zeamet olarak ayrılmıştır. 1540'ta 8905 akçalık hasılat sancakbeyi hassına ayrılmıştır⁸²⁰. 1558-1575 tarihlerinde padişah hassı olarak ayrılan gelirler 1558'de 8445 akça, 1575 tarihinde ise 10674 akçadır.

2.30. Cerâhi (جرهي) ⁸²¹

Ayn-Safna ile Alkuş arasında yer almaktadır⁸²². Musul'a tâbi hıristiyan köylerdendir. Vergi mükellefleri 1523 tarihinde 29 hâne ile 13 mücerreden ibarettir. 1540'ta 22 hânesi, altı mücerredi; 1558'de 40 hânesi, dokuz mücerredi ve 1575 tarihinde 42 hânesi ve 11 mücerredi mevcuttur (Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu 1523'te 216 kişi; 1540'ta 160 kişi; 1558'de 289 kişi ve 1575 tarihinde 305 kişidir.

Köyde buğday, arpa, darı ve pamuk ziraatı yapılmaktadır. Ayrıca arıcılıkla da uğraşılmaktadır. 1540, 1558 ve 1575 yıllarında tam yıl çalışan bir değirmeni mevcuttur (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

Yıllık vergi geliri, 1523'te 11892 akça olup timar ve zeamet olarak tevcih edilmiştir. 1540'ta 13888 akçalık gelir timar olarak ve 1558'deki 18687 akçalık gelir ile 1575'teki 20000

⁸¹⁸ Bk. İktisadi Durum Bölümü.

⁸¹⁹ BOA, TD.,998, s.77; BOA, TD.,195, s.67-68; BOA, TD.,308, s.76; BOA, TD.,660, s.168.

⁸²⁰ Hangi sancağın sancakbeyi olduğu belli değil.

⁸²¹ BOA, TD.,998, s.77; BOA, TD.,195, s.93; BOA, TD.,308, s.75; BOA, TD.,660, s.65.

⁸²² Avad, *agm.*, 1961, s.70.

akçalık gelir de padişah hassı olarak ayrılmıştır.

2.31. Boğur (بوغور) ⁸²³

Köy, sadece 1523 tarihli tahrirde kayıtlı olup, 67 çift ve 14 mücerred müslüman vergi mükellefi mevcuttur ki, tahmini olarak 483 kişiye tekabül etmektedir (Bk. Ek-I). Yıllık vergi geliri 13670 akçadır ve timar-zeamet olarak ayrılmıştır.

Diğer tahrir defterlerinde bu köyün kaydına bulunmamaktadır. Köydeki meskûn nüfusun başka bir bölgeye geçmiş olabileceğini varsayarsak, bu durumda en azından *mezra* olarak diğer tahrirlerde kaydedilmesi gerekirdi. Muhtemelen isim değişikliğine uğramıştır.

2.32. Hatâre-i Küçük (قطار و کویچس) ⁸²⁴

1523'de 13 çift, sekiz mücerred müslüman vergi mükellefine sahiptir. 1540'ta 15'i çift, beşi bennâk, dördü mücerred olmak üzere toplam 25 nefer; 1558'de 17,5'i çift, altısı bennâk, ikisi mücerred olmak üzere toplam 26 nefer ve 1575'te 19'u çift, sekizi mücerred olmak üzere toplam 29 nefer vergi mükellefi vardır (Bk. Ek-I). Bu vergi mükelleflerinin tahmini nüfusu 1523 tarihinde 99 kişi, 1540'ta 151 kişi, 1558'de 170 kişi ve 1575 tarihinde de 155 kişidir.

Köyde buğday ve arpa ziraatının yanı sıra arıcılık da yapılmaktadır (Bk. İktisadî Durum Bölümü). Timar ve zeamet olarak ayrılan vergi geliri 1523'te 5000 akçadır. 1540'ta hasılat 11005 akçaya yükselmiş ve sancakbeyi hassına ayrılmıştır. 1558 yılında padişah hassı olarak kaydedilen vergi gelirinin yekûnu 12649 akça, 1575'te zeamet olarak ayrılan köyün geliri 15000 akçadır.

2.33. 'İzze, 'izzi (عزیز) ⁸²⁵

Köyde 1523 tarihinde sekiz çift ve bir mücerred vergi mükellefi müslüman nüfus kayıtlıdır. 1540'ta *mezra* konumuna düşmüş olduğundan kayıtlı herhangi bir nüfusu yoktur⁸²⁶. 1558 yılından itibaren tekrar meskûn hale gelmiştir. Bu tarihte bir buçuk çift ve üç bennâk olmak üzere toplam beş nefer vergi mükellefi kayıtlıdır. Daha sonraki tarihlerde köyün nüfusu artmaya devam etmiş, 1575 yılına gelindiği vakit altısı çift, üçü bennâk ve ikisi mücerred olmak üzere toplam 12 nefer vergi mükellefine ulaşmıştır (Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu ise 1523'te 57 kişi, 1558'de 17 kişi ve 1575 tarihinde 72 kişiden ibarettir.

Köyün tarımsal ürünleri buğday, arpa, darı, pamuk ve susamdır (Bk. İktisadî Durum

⁸²³ BOA, TD., 998, s.77.

⁸²⁴ BOA, TD.,998, s.77; BOA, TD.,195, s.69-70; BOA, TD.,308, s.82; BOA, TD.,660, s.158.

⁸²⁵ BOA, TD.,998, s.77; BOA, TD.,195, s.76; BOA, TD.,308, s.141; BOA, TD.,660, s.168.

⁸²⁶ "Mezra-i Çevlig-i 'İzze". Bk. BOA, TD., 195, s.76.

Bölümü). Yıllık vergi hasılatı timar olarak ayrılmıştır. 1523'te 4411, 1540'ta 2000, 1558'de 3794 ve 1575'te 6000 akçalık yıllık vergi hasılatı mevcuttur.

2.34. Bâvraşân (بادرسان) ⁸²⁷

Vergi hasılatı timar olarak ayrılmıştır. Arpa, buğday ve pamuk ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi miktarı; 1523'te 5000 akça, 1540'ta 2000 akça, 1558'de 2752 akça ve 1575'te 5000 akçadır.

1523 yılında iki çift nüfusu mevcuttur. 1540'ta *mezra* statüsünde kayıtlıdır. 1558'den itibaren tekrar bir iskân alanı olduğunu görmekteyiz. Nitekim, bu tarihte dördü çift ve dördü bennâk olmak üzere sekiz nefer'i, 1575'te ise 10'u çift ikisi bennâk ve biri mücerred olmak üzere toplam 20 nefer müslüman vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I). Bunlar da yaklaşık, 1523'te 14; 1558'de 32 ve 1575'te 134 kişiye tekabül etmektedir.

2.35. Tâşluca, Dâşluca (تاشلوجا) ⁸²⁸

1540, 1558 ve 1575 tarihli tahrir defterlerinde *mezra* olarak kayıtlıdır. 1523 tarihinde *köy* olarak kaydedilmiş olmasına rağmen, meskûn nüfusu olmayıp *haricden ziraat* yapılmaktadır.

Vergi geliri timar olarak ayrılmıştır. 1523'te 1650 akça, 1540 ile 1558'de 1000'er akça ve 1575'te de 1800 akça vergi geliri mevcuttur.

2.36. Nasiri (نصیری) ⁸²⁹

Müslüman ve hıristiyanların meskûn olduğu bir köydür. 1523 yılında dört hâne müslüman ve iki hâne gayrimüslim vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I). 1540'ta köyde meskûn nüfus mevcut olmayıp *mezra* statüsündedir. 1558'de bir çift müslüman, dört hâne hıristiyan; 1575'te iki çift müslüman ve sekiz hâne gayrimüslim nüfus kayıtlıdır.

Köy timar olarak ayrılmıştır. Zirai ürünleri buğday, arpa ve 1575'te pamuktan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi geliri 1523 tarihinde 5493 akça, 1540'ta 2500 akça, 1558'de 3940 akça ve 1575'te ise 4000 akçadır.

2.37. Ayn-Bakra (آین بکرا) ⁸³⁰

Müslüman ahalinin meskûn olduğu bir köydür. 1523'te dokuz çift, altı mücerred vergi mükellefi mevcutken, bu sayı 1540'ta yedisi çift, dördü bennâk ve üçü mücerred olmak üzere

⁸²⁷ BOA, TD.,998, s.77; BOA, TD.,195, s.82; BOA, TD.,308, s.141; BOA, TD.,660, s.178.

⁸²⁸ BOA, TD.,998, s.77; BOA, TD.,195, s.94; BOA, TD.,308, s.84; BOA, TD.,660, s.165.

⁸²⁹ BOA, TD.,998, s.77; BOA, TD.,195, s.98; BOA, TD.,308, s.129; BOA, TD.,660, s.177.

⁸³⁰ BOA, TD.,998, s.77; BOA, TD.,195, s.86; BOA, TD.,308, s.118; BOA, TD.,660, s.153.

toplam 16 nefere yükselmiştir. 1558'de 11 çift, dokuz bennâk, bir mücerred olmak üzere toplam 21 nefer vergi mükellefi vardır. 1575 yılında ise 11 çift, yedi bennâk ve bir mücerred olmak üzere 21 nefer olarak kaydedildiğini görmekteyiz (Bk. Ek-I). Bu vergi mükelleflerinin kişi olarak tahmini sayısı ise 1523'te 69; 1540'ta 94 ve 1558-1575 tarihlerinde ise 141 kişidir.

Köyde buğday, arpa, pamuk ziraatının yanı sıra arıcılık da yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi hasılatı timar olarak ayrılmış olup, 1523'te 4522 akça, 1540'ta 4914 akça, 1558'de 6893 akça ve 1575'te 6900 akçadır.

2.38. Kara Bulâk (كربلاک) ⁸³¹

1523'te sekiz çift ve bir mücerred vergi mükellefi mevcuttur. Hasılı 2874 akçadır. 1540'ta *mezra* statüsündedir. Vergi hasılı 1500 akçaya düşmüştür⁸³². Bu tarihlerde vergi geliri timar olarak ayrılmıştır. 1558 ve 1575 tarihlerinde de *mezra* olup 2400 akçalık geliri mevcuttur.

2.39. Bâkufe (بأفوة) ⁸³³

Musul'un 18 km kuzeyindedir. Halkı Keldani ve Nasrani'dir. Dilleri Sursçadır. Bâkufa kelimesi Aramice'dir⁸³⁴.

Gayrimüslim olan bu köyün 1523'te 21 hâne ve iki mücerred olmak üzere toplam 23 nefer vergi mükellefi mevcuttur. Bu tarihte vergi geliri 10604 akça olup, bunun 3019 akçası Hz. Yunus (a.s.) vakfına, 7585 akçası ise *hisse-i divâni* olarak ayrılmıştır. 1540'ta 16 hâne ve iki mücerred olmak üzere toplam 18 nefer vergi mükellefinin ödediği vergi tutarı 11156 akçadır. Bu gelir zeamet olarak ayrılmıştır.

1558 yılında köyün nüfusu 50 vergi mükellefi nefere yükselmiş olup, bunların 37'si hâne, 13'ü ise mücerred olarak kayıtlıdır. Yine, aynı tarihte köyün bütün mahsulatı, padişaha sunulan arz neticesinde, Hz. Yunus (a.s.)'ın mezar-ı şerifine sarf olunmak üzere vakf edilmiş⁸³⁵ olup, 11322 akçadır. 1575 tarihinde ise hâsılatı 12518 akçaya yükselmiş, nüfusu ise toplam 58 nefer vergi mükellefinden ibarettir. Bunların 53'ü bennâk, beşi ise mücerred'dir

⁸³¹ BOA, TD., 998, s.77; BOA, TD., 195, s.86.

⁸³² “Defter-i atikde karye olub haliya mezrea yazıldı”. Bk. BOA, TD., 195, s.86.

⁸³³ BOA, TD., 998, s.77; BOA, TD., 195, s.72; BOA, TD., 308, s.172; BOA, TD., 660, s.240.

⁸³⁴ Avad, *agm.*, 1961, s.56.

⁸³⁵ “Zikr olunan karyenin hisse-i divânisi defter-i atikde zeamet kayd olunub, haliya zikr olan hisse-i divâni padişah-ı alempenah... hazretlerinin paye-i serir-i ‘alâsına arz olundukda karye-i mezkurenin cümle mahsulü mezar-ı şerife sarf olunmak ferman olunmağın vuku’ üzre defter-i cedid-i hakaniye kayd olundu ki, mütevellî olan cümle mahsulü mezarı şerife sarf olunmak için zabt idüb min’ ba’d aherden kimesne dahl ve ta’arruz eylemeye”. “... ve karye-i Bâküfe Hz. Yunus aleyhisselamın vakfı olub bad’ı heva ve cürm-ü cinayetleri bilcümle cem’i mahsulatı vakfa mukayyed olub...” Bk. BOA, TD., 308, s.172.

(Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu 1523'te 149; 1540'ta 114; 1558'de 272 ve 1575 tarihinde 376 kişidir.

Köyün mahsulü buğday ve arpadan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.40. Göz (جوز) ⁸³⁶

1523 tarihli tahrirde kaydı olup, 25 çift ve altı mücerred nüfusu mevcuttur. Vergi hasılatı 4500 akçadır ve timar olarak ayrılmıştır. Daha sonraki tahrirlerde Göz diye bir köy kaydı mevcut değildir. Fakat *Kara Gözcek* adlı bir köy mevcut olup, bunun 1523 tahririnde kayıtlı olan *Göz* köyü olup olmadığını tespit edemiyoruz. Bu iki köyün nüfus ve vergi hasılatını mukayese ettiğimizde, hasılatın birbirine yakın olmasına rağmen nüfus oranları arasında büyük fark mevcuttur. Dolayısıyla, 1523 tahririndeki *Göz* köyü ile 1540, 1558 ve 1575 tahrirlerindeki *Kara Gözcek* köylerinin aynı köyler olup olmadığını tespit edemediğimiz için ayrı ayrı köyler olarak değerlendirdik.

2.41. Kara Gözcek (كوزكيس) ⁸³⁷

1540'ta yedi nefer vergi mükellefi vardır. Bunların iki buçuğu çift, ikisi bennâk, biri de mücerred'dir. 1558'de ikisi çift, beşi bennâk ve biri mücerred olmak üzere toplam sekiz nefer, 1575 tarihinde ise üçü çift, yedisi bennâk, dördü mücerred olmak üzere toplam 17 nefer vergi mükellefi mevcuttur. 1523 yılında bu isimle kayıtlı köy yokken, *Göz* olarak kayıtlı olan köyle bir bağlantısı olup olmadığını bilmiyoruz.

Vergi mükelleflerinden hareketle tespit edilen tahmini nüfus 1540'ta 43 kişi, 1558'de 50 kişi ve 1575'te de 95 kişidir.

Köyün tarım ürünleri buğday ve arpadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Ayrıca sebze üretiminin de yapıldığını görmekteyiz. Geliri 1540'ta Sancakbeyi hassı olarak ayrılmış olup, 6452 akçadır. 1558 ve 1575 yıllarında vergi geliri timar olarak ayrılmış olup, 34145 ve 4922 akçadan ibarettir.

2.42. Tercili (تل) ⁸³⁸

Musul'un 17 mil doğusunda yer almaktadır. *Terceliy* ve *Tel Culle* de denilmektedir. (Bk. Harita-II). Aramice bir isimdir⁸³⁹.

1523 yılında 32 çift ve 12 mücerred vergi mükellefi nüfusu olan bir köydür. 1540-1558 ve 1575 tarihlerinde ise *mezra* konumundadır.

⁸³⁶ BOA, TD., 998, s.77.

⁸³⁷ BOA, TD., 195, s.69; BOA, TD., 308, s.141; BOA, TD., 660, s.167.

⁸³⁸ BOA, TD., 998, s.77; BOA, TD., 195, s.98; BOA, TD., 308, s.47; BOA, TD., 660, s.173.

⁸³⁹ Avad, *agm.*, 1961, s.63.

Vergi gelirleri 1558'de *has*, diğer tarihlerde *timar* olarak ayrılmıştır. Vergi toplamı 1523'te 5606 akça, 1540-1558 tarihlerinde 4000 akça ve 1575'te ise 2000 akçadır.

2.43. Bâsihre (باسيره) ⁸⁴⁰

Gayrimüslim nüfusun meskûn olduğu bir köydür. 1523'te 24 hâne ve dört mücerred olmak üzere toplam 28; 1540'ta 37 hâne ve 15 mücerred toplam 52; 1558'de 49 hâne ve 19 mücerred toplam 68 ve 1575'te 53'ü hâne, 10'u mücerred olmak üzere toplam 63 nefer vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I).

Köyde buğday ve arpa ziraatının yanısıra arıcılık da yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi hasılatı 1523 tarihinde 5000 akça olup timar olarak, 1540'ta 17000 akça olup padişah hassı olarak, 1558'de 17000 akça olup timar ve nihayet 1575'te ise 17500 akça olup timar olarak ayrılmıştır.

2.44. Türkân (تورکانه) ⁸⁴¹

Bu köy sadece 1523 tarihli tahrirde mevcuttur. Üç çift vergi mükellefi nüfusu vardır (Bk. Ek-I). Yıllık vergi hasılatı timar olarak ayrılmış olup toplam 1268 akçadır.

2.45. Bavnine (باصينه) ⁸⁴²

1523 yılında dört çift vergi mükellefi müslüman nüfusu vardır. Yıllık vergi hasılatı 2342 akçadır. 1540 tarihli tahrir defterinin bir sayfasında *mezra*, diğer bir yerinde ise *karye* olarak kaydedilmiştir. Gerek vergi mükellefi nüfusunun bulunmaması ve vergi hasılatının 2342 akçadan 2000 akçaya düşmüş olması gerekse 195 no'lu tahririn 111. sayfasında *mezra-i Bavnine* şeklinde bir kaydın bulunması, bu köyün 1540'ta *mezra* olduğunu göstermektedir.

Bavnine'nin yıllık vergi geliri İmâm Ömer veled-i İmâm Hasan Zaviyesine vakfedilmiştir.

2.46. Hatâre-i Büzürg (هتاره بزرگ) ⁸⁴³

Müslümanların meskûn olduğu bir köydür. 1523'te 66 çift, 15 mücerred'i vardır. 1540'ta 58'i çift, 59'u bennâk ve 20'si mücerred olmak üzere 146 nefer, 1558'de 55'i çift, 72'si bennâk ve 60'ı mücerred olmak üzere 187 nefer ve 1575'te 102'si çift, 152'si bennâk ve 43'ü de mücerred olmak üzere toplam 324 nefer vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I). Bunların tahmini kişi sayısı ise 1523'te 477 kişi, 1540'ta 902 kişi, 1558'de 949 kişi ve 1575 tarihinde

⁸⁴⁰ BOA, TD., 998, s.77; BOA, TD., 195, s.38-39; BOA, TD., 308, s.125; BOA, TD., 660, s.154.

⁸⁴¹ BOA, TD., 998, s.77

⁸⁴² BOA, TD., 998, s.77; BOA, TD., 195, s.111,146.

⁸⁴³ BOA, TD.,998, s.77; BOA, TD.,195, s.102-103; BOA, TD.,308, s.163-164; BOA, TD.,660, s.228-231.

2010 kişidir.

Köyün zirai mahsulleri arpa ve buğdaydan ibarettir. Yıllık vergi gelirleri Haremeyn-i Şerifeyn Vakfına bağışlanmış olup, 1523'te 12187 akça, 1540'ta 21344 akça, 1558'de 33336 akça ve 1575'te 39868 akçadır.

2.47. Tilkif (تلكيف)⁸⁴⁴

Musul'un 9 mil kuzeyinde mamur bir beldedir. Halkı Keldani hıristiyanlarından olup, Surs dili konuşurlar. Tilkif ismi iki lafızdan mürekkeptir. "Tel" ve "Kifa" Aramicedir. "Taş" manasındadır. "Tel el-Hicare" de denilmiştir. Çünkü buraya yakın bir höyükte iri kayalıklar bulunmaktadır. Buranın Asurlular döneminde kale olduğu da tahmin edilmektedir⁸⁴⁵.

Halkı gayrimüslimdir. 1523' te 142 nefer vergi mükellefi mevcut olup, bunların 122' si hâne 20' si mücerred'dir. Tilkif 'in vergi mükellefi 1540'ta 174 nefere yükselmiş ve bunların 143' ü hâne, 31' ise mücerred'di. 1558'de 206 hâne ve 84 mücerred'den oluşan vergi mükellefi, toplam 290 nefer idi. Nihayet 1575' de 272 hâne 102 mücerred olmak üzere toplam 374 nefer vergi mükellefine yükselmiştir (Bk. Ek-I). Tahmini nüfus hesaplamasında baz aldığımız 7 katsayısı ile vergi mükelleflerini nüfusa dönüştürdüğümüzde 1523 tarihinde 874 kişi, 1540'ta 1032 kişi, 1558'de 1526 kişi ve 1575'te 2006 kişilik bir nüfus ortaya çıkmaktadır.

Köyün zirai mahsulleri buğday ve arpadır. Vergi gelirleri Hz. Nebi Cercis Vakfına ayrılmıştır. 1523' te 25612 akça, 1540'ta 35270 akça, 1558'de 50157, 5 akça ve 1575'te 58577 akça vergi alınıyordu. Köyün nüfusu ile vergi hasılı mukayese edildiğinde; nüfus artışına paralel olarak vergi oranının da yükseldiği gözlenmektedir.

2.48. Kâim (كائم)⁸⁴⁶

1523 yılında yedi çift, bir mücerred vergi nüfusu vardır. 1540'ta bir çift, iki bennâk olmak üzere toplam dört nefer, 1558'de iki çift, bir bennâk, bir mücerred olmak üzere toplam dört nefer ve 1575'te iki buçuk çift, bir bennâk olmak üzere toplam dört nefer vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I). Köyün tahmini nüfusu ise 1523'te 50 kişi, 1540'ta 28 kişi, 1558'de 22 kişi, 1575'te ise 28 kişiden ibarettir.

Köyde buğday, arpa, pamuk ve darı ziraatı yapılmaktadır. 1575 tarihli tahrirde tam yıl çalışan bir de değirmeni vardır. 1523'te vergi hasılatı 3594 akça olup bunun 400 akçası malikâne hissesi, 3194 akçası da tımar olarak (hisse-i divani) ayrılmıştır. Daha sonraki

⁸⁴⁴ BOA, TD.,998, s.78; BOA, TD.,195, s.105-106; BOA, TD.,308, s.173-195; BOA, TD.,660, s.248-252.

⁸⁴⁵ Avad, agm., 1961, s.66-67.

⁸⁴⁶ BOA, TD.,998, s.78; BOA, TD.,195, s.83; BOA, TD.,308, s.133; BOA, TD.,660, s.142.

yıllarda vergi gelirinin tamamı da timar olarak ayrılmış olup; 1540'ta 1555 akça, 1558'de 2235 akça ve 1575'te 3500 akçadan ibarettir.

2.49. Bâzırvâne (بازیروانه) ⁸⁴⁷

1523 tarihli tahrirde mevcut olup, diğer tahrirlerde kaydına rastlanmadı. 17 çift vergi mükellefi yaklaşık 119 kişilik nüfusa denk gelmektedir (Bk. Ek-I). Vergi hasılatı 7000 akça olup timar olarak ayrılmıştır.

2.50. Hustâbâd, Histebâd (هسته باد, هسته باد) ⁸⁴⁸

1523 ve 1540 tarihli tahrir defterlerinde *Hustâbâd*, 1558-1575 tarihli tahrirlerde ise *Histebâd* şeklinde kaydedilmiştir.

Vergi mükellef sayısı 1523'de 41 hâne ve yedi mücerreden ibarettir. 1540'ta nefer sayısı 35'e gerilemiş olup, 11,5'i çift, 14'ü bennâk ve yedisi mücerred olarak kayıtlıdır. Bu tarihten sonra nefer sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Zira, nefer sayısı 1558'de 50'ye yükselmiştir. Bunların 15,5'i çift, 25'i bennâk, 9'u ise mücerred'dir. 1575 tarihinde nefer sayısı, bilinmeyen sebeplerden, 15'e gerilemiştir. Bunlardan dokuzu çift, beşi bennâk ve biri mücerred olarak kayıtlıdır (Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu 1523 tarihinde 294 kişi, 1540'ta 161 kişi, 1558'de 296 kişi ve 1575 tarihinde ise 251 kişidir.

Köyün ziraate çok elverişli olduğu görülmektedir. Buğday, arpa, çeltik, darı, susam, zekrek (keten tohumu) ve soğan gibi çeşitli ürünlerin yetiştirilmesinin yanında arıcılık da yapılmaktadır. Ayrıca köyde 6 değirmen mevcut olup bunların üçü bütün yıl boyunca (tam sâl), üçü de yarım yıl (nim sâl) çalışmaktadır. 1558-1575 tarihleri arasında köyde bir boyahâne de açılmıştır. Boyahanenin 1575 tarihinde 2800 akça vergi geliri mevcuttur (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

Yıllık vergi geliri 1523'te 19896 akça olup timar ve zeamet olarak, 1540'ta 23000 akça olup zeamet olarak, 1558'de 22000 olup padişah hassı olarak ve 1575'te 25200 olup yine padişah hassı olarak ayrılmıştır.

2.51. Fazliye, İmâm Fazliye (امام فاضلي) ⁸⁴⁹

Musul'un kuzeydoğusunda 55 mil mesafededir⁸⁵⁰. 1523 yılında 35 çift ve altı mücerred vergi yükümlüsü müslüman nüfusu vardır. 1540 tarihinde ismi geçmiyor. 1558'de sekiz

⁸⁴⁷ BOA, TD.,998, s.78

⁸⁴⁸ BOA, TD.,998, s.78; BOA, TD.,195, s.73; BOA, TD.,308, s.76; BOA, TD.,660, s.66.

⁸⁴⁹ BOA, TD.,998, s.78; BOA, TD.,308, s.130-131; BOA, TD.,660, s.159-160.

⁸⁵⁰ Avad, *agm.*, 1961, s.90.

buçuğu çift, 22'si bennâk ve 12'si mücerred olmak üzere toplam 43 nefer; 1575 yılında da dokuzu çift, 20'si bennâk ve dördü mücerred olmak üzere toplam 38 nefer vergi mükellefi bulunmaktadır (Bk. Ek-I). Nüfus olarak ise 1523'te 251 kişi, 1558'de 229 kişi ve 1575'te 242 kişi yaşamaktadır.

Köyün vergi geliri timar olarak ayrılmıştır. 1523'te 15753 akça; 1558'de 12000 akça ve 1575'te 13100 akça vergisi vardır. Tarım ürünleri, arpa, buğday, pamuk susam, soğan ve keten tohumu olup arıcılık da yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.52. Bâtna (بطنه) ⁸⁵¹

Gayrimüslim köylerden olup, Musul'un 15 mil kuzeyindedir. Halkı Keldani hiristiyenlerindandır. Dilleri Sursça'dır. İsmi Aramice'dir. "*çamur evi* veya *mağara evi*" demektir⁸⁵².

1523 ve 1575'te timar, 1540'ta sancakbeyi hassı ve 1558'de zeamet olarak ayrılmıştır. Zirai ürünleri buğday, arpa ve keten tohumundan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi geliri 1523'te 9250 akça, 1540'ta 12600 akça, 1558'de 12667 akça ve 1575'te 16000 akçadır.

Köyün vergi mükellefi ise yıllara göre şu şekilde bir dağılım göstermektedir. 1523'te 36 hâne, beş mücerred toplam 41 nefer; 1540'ta 43 hâne 17 mücerred toplam 60 nefer; 1558'de 45 hâne, 15 mücerred toplam 60 nefer ve 1575'te 68 hâne, 11 mücerred toplam 79 nefer vergi mükellefinden ibarettir (Bk. Ek-I). Bu verileri nüfusa dönüştürdüğümüzde 1523 tarihinde 257, 1540'ta 318, 1558'de 330 ve 1575 tarihinde 487 kişi tespit edilmektedir.

2.53. Hizâne (حزانه) ⁸⁵³

Sadece 1523 tarihli tahrirde kaydı olup, diğer tahrirlerde tespit edilemedi. Köyde 31 çift ve bir mücerred vergi mükellefi nüfusu vardır (Bk. Ek-I). Yıllık vergi geliri 7081 akça olup, bunun 1160 akçası malikâne hissesi, 6921 akçası de divâni hissesidir.

2.54. Pitâre, Betkâre, Berkâre (بيتارة, بيتكاره, بيتكاره) ⁸⁵⁴

1523 yılında 4 çift ve 6 mücerred nüfusu mevcut olup, 3079 akçalık vergi hasılı vardır. 1540 ve 1558'de *mezra* olarak kaydedilmiş ve dolayısıyla meskûn nüfusu yoktur.

Her iki tarihte de yıllık vergisi 1534 akçadır. 1575 tarihinde de *mezra* konumundadır.

⁸⁵¹ BOA, TD.,998, S.78; BOA, TD.,195, s.67; BOA, TD.,308, s.121; BOA, TD.,660, s.147-148.

⁸⁵² Avad, *agm.*, 1961, s.51.

⁸⁵³ BOA, TD.,998, s.78.

⁸⁵⁴ BOA, TD.,998, s.78; BOA, TD.,195, s.82; BOA, TD.,308, s.138; BOA, TD.,660, s.180.

Yıllık vergisi 2176 akçadır. Her dört tarihte de yıllık vergi geliri timar olarak ayrılmıştır.

2.55. Seymâne (سيمان) ⁸⁵⁵

Sadece 1523 tarihli tahrirde kaydına rastlanmaktadır. Diğer defterlerde kaydı yoktur. 1523 tarihinde *karye* olarak kaydedilmiş olmasına rağmen meskûn nüfusu yoktur. Haricden ziraat yapılmaktadır. Yıllık vergisi 1.297 akça olup timardır.

2.56. Kantara (قنطرة) ⁸⁵⁶

Musul'a tabi müslüman köylerden biridir. 1523 yılında sekiz çift ve bir pir-i fâni meskundu. 1540'ta dördü çift, yedisi bennâk olmak üzere toplam 11 nefer; 1558'de bir buçuk çifti ile altısı bennâk ve beşi mücerred olmak üzere toplam 12 nefer ve 1575'te yedisi çift, altısı bennâk, beşi mücerred olmak üzere toplam 20 nefer vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I). Bu vergi mükelleflerinin tahmini nüfusu ise 1523 tarihinde 57 kişi, 1540'ta 35 kişi, 1558'de 54 kişi ve 1575'te 110 kişidir.

Köyde üretilen zirai mahsuller, arpa, buğday ve darıdan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi geliri 1523 tarihinde 3150 akça; 1540'ta 6815 akça; 1558'de 6315 akça ve 1575'te 8268 akça olup timar olarak tevcih edilmiştir.

2.57. Bânbu, Bânbuhân (بانوب, بانوبان) ⁸⁵⁷

1523 tarihinde *Bânbu*, diğer tarihli tahrirlerde *Bânbuhân* olarak kaydedilen bu köyün ahalisi gayrimüslimdir. Köyün vergi hasılatı 1523'te timar olarak, diğer tarihlerde ise padişah hassı olarak ayrılmıştır.

1523 yılındaki vergi geliri 5602 akça; 1540'ta 12848 akça; 1558' de 32852 akça ve 1575'te ise 32000 akçadır.

Köyde buğday ve arpa ziraatının yanı sıra, arıcılıkta yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

1523 yılında 12'si hâne, sekizi mücerred olmak üzere toplam 20 nefer; 1540'ta 21'i hâne, biri mücerred toplam 22 nefer; 1558'de 65'i hâne, 21'i mücerred toplam 86 nefer ve 1575'te 76'sı hâne, 20'si mücerred olmak üzere toplam 96 nefer vergi mükellefi gayrimüslim nüfusu vardır (Bk. Ek-I).

Bu vergi mükelleflerinin kişi olarak sayısı ise, 1523 tarihinde 92 kişi, 1540'ta 148 kişi,

⁸⁵⁵ BOA, TD.,998, s.78.

⁸⁵⁶ BOA, TD.,998, s.78; BOA, TD.,195, s.82; BOA, TD.,308, s.138; BOA, TD.,660, s.166-167.

⁸⁵⁷ BOA, TD.,998, s.78; BOA, TD.,195, s.51; BOA, TD.,308, s.52; BOA, TD.,660, s.58-59.

1558'de 476 kişi ve 1575'te 552 kişiden ibarettir.

2.58. Horuzân (هورزان) ⁸⁵⁸

1523 yılında 22 çift ve beş mücerred vergi mükellefinin yıllık vergisi 5549 akçadır. 1540'ta köyde meskûn nüfus görünmemekte olup, vergi geliri de 3500 akçaya düşmüştür. Bu durumun sebebini açıklayan herhangi bir kayda rastlamadık. 1558'de yedi buçuk çift, dokuz bennâk ve dört mücerred olmak üzere toplam 21 nefer mükellefi vardır. Bunların verdiği vergi geliri 4588 akçadır. 1575 tarihinde dokuzu çift, dokuzu bennâk, biri mücerred olmak üzere toplam 22 nefer 5114 akça vergi ödemektedir (Bk. Ek-I). Tahmini nüfus ise 1523'te 159 kişi, 1558'de 130 kişi ve 1575'te ise 148 kişidir.

Köyde buğday, arpa ve darı ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.59. Deyr-i Bâ-Yusuf (دهر با يوسف) ⁸⁵⁹

Geliri timar olarak ayrılan köylerdendir. 1523 yılında 2739 akça; 1540-1558 tarihlerinde 3272 akça ve 1575'de ise 3300 akça vergi geliri mevcuttur. Zirai mahsulleri arpa, buğday ve darıdan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

Vergi mükelleflerinin dağılımı ise şöyledir; 1523'te 12 çift, beş mücerred'i; 1540'ta iki çift, beş bennâk, iki mücerred toplam 11 neferi; 1558'de iki buçuk çift, altı bennâk, sekiz mücerred toplam 17 neferi ve 1575'te dört çift, dokuz bennâk, 12 mücerred toplam 29 nefer (Bk. Ek-I). Bu vergi mükelleflerinin kişi olarak tahmini nüfusu ise 1523 tarihinde 89, 1540'ta 65, 1558'de 71 ve 1575 tarihinde ise 149 kişidir.

2.60. Şemseddin Depesi (شمس الدین دپسہ) ⁸⁶⁰

1523 yılında iki çift, bir mücerred nüfusu mevcuttur. 1540'ta biri çift, biri bennâk ve biri mücerred olmak üzere toplam üç nefer vergi mükellefi vardır. 1558 tarihinde çift sayısı yedi buçuğa, bennâk sayısı altıya mücerred sayısı ikiye, toplam nefer sayısı ise 16'ya yükselmiştir. 1575 tarihinde ise vergi mükellefi toplam nefer sayısı 19 olup bunların sekizi çift, biri bennâk ve yedisi mücerred'dir (Bk. Ek-I). Bu verileri nüfusa çevirdiğimizde, tahmini olarak 1523 ve 1540 tarihlerinde 15 kiş, 1558'de 100 kiş, 1575 tarihinde ise 91 kişi nüfus tespit edilmektedir.

Köyün zirai mahsulleri arpa, buğday ve darıdan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi yekûnu ise 1523'te 1506 akça; 1540'ta 1505 akça; 1558'de 5089 akça ve

⁸⁵⁸ BOA, TD.,998, s.78; BOA, TD.,195, s.98; BOA, TD.,308, s.127-128; BOA, TD.,660, s.175-196.

⁸⁵⁹ BOA, TD.,998, s.78; BOA, TD.,195, s.83; BOA, TD.,308, s.137; BOA, TD.,660, s.165.

⁸⁶⁰ BOA, TD.,998, s.78; BOA, TD.,195, s.69; BOA, TD.,308, s.127; BOA, TD.,660, s.176-177.

1575'te 6371 akçadır. Bu vergi gelirleri 1540'ta sancakbeyi hassı, diğer tarihlerde ise timar olarak ayrılmıştı.

2.61. Bâ'şika (بامشيقا) ⁸⁶¹

Musul'un 16 mil kuzeydoğusundadır. *Bâ'şika* Süryanice bir kelime olup, "*Zalim, fesat veya bozguncu evi*" manasındadır. Burada hıristiyan, müslüman ve yezidiler yaşamaktadır ⁸⁶².

1523'te 124 çift ve 48 mücerred müslüman, 19 hâne ile sekiz mücerred gayrimüslim vergi mükellefi vardır. 1540 tarihinde müslüman nüfusunun toplamı 164 nefer olup bunların 32'si çift, 68'i bennâk ve 42'si mücerred idi. Gayrimüslimler ise toplam 36 nefer olup, bunların 23'ü hâne, 13'ü ise mücerred olarak kayıtlıdır. 1558'de toplam 172 müslüman neferin 35'i çift, 78'i bennâk, 59'u mücerred iken, toplam 39 gayrimüslim neferin ise 28'i hâne, 11'i de mücerred olarak kayıtlıdır. 1577 tarihinde müslüman neferlerin toplamı 177'ye yükselmiş olup, 37 çift, 53 bennâk ve 73 mücerredden oluşuyordu. Bu tarihte gayrimüslim nefer sayısı 61'e yükselmiştir. Bunların 53'ü hâne, sekizi de mücerred'dir (Bk. Ek-I).

Vergi mükellefleri verilerinden hareketle elde ettiğimiz tahmini müslim ve gayrimüslim nüfus şu şekildedir; 1523 tarihinde 916 müslim, 141 gayrimüslim; 1540'ta 896 müslim, 174 gayrimüslim; 1558'de 850 müslim, 207 gayrimüslim ve 1575 tarihinde 801 müslim ile 379 kişi gayrimüslim.

Köyde buğday, arpa, pamuk, soğan, zeytin, bostan üretiminin yanı sıra arıcılık da yapılmaktaydı. Ayrıca tam yıl çalışan üç değirmeni vardır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Köyün vergi gelirleri timar olarak ayrılmış olup, 1523'te 56800 akça; 1540'ta 53999 akça; 1558'de 62191 akça ve 1575'te 64791 akçadan ibarettir.

2.62. Telmete (تلمة) ⁸⁶³

Vergi gelirleri timar olarak ayrılmıştır. Buğday, arpa ve pamuk ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). 1523'te 7420 akça; 1540'ta 6805 akça; 1558'de 8333 akça ve 1575'te ise 11660 akça vergi geliri mevcuttur.

Köyün vergi mükellefi sayısı 1523 tarihinde 13 çift ve bir mücerredten meydana geliyordu. 1540'ta sekizi çift, beşi bennâk, üçü mücerred toplam 18 nefer; 1558'de 12'si çift, dördü bennâk, dokuzu çift toplam 25 nefer ve 1575 yılında da 15'i çift, üçü bennâk, dördü mücerred olmak üzere toplam 25 nefer müslüman vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I). Bu

⁸⁶¹ BOA, TD.,998, s.78; BOA, TD.,195, s.89-91; BOA, TD.,308, s.122-124; BOA, TD.,660, s.155-158.

⁸⁶² Avad, *agm.*, 1961, s.52.

⁸⁶³ BOA, TD., 998, s.78; BOA, TD., 195, s.84; BOA, TD., 308, s.133; BOA, TD., 660, s.159.

vergi mükelleflerinin tekabül ettiği tahmini nüfus sayısı ise 1523'te 92 kişi, 1540'ta 108 kişi, 1558'de 121 kişi ve 1575'te 151 kişiden ibarettir.

2.63. Mehlebi (مهلبي)⁸⁶⁴

1523 yılında 32 çift ve 13 mücerred nüfusu vardır. 1540'ta Mehlebi'de vergi mükellefi sayısı toplam 70 nefer olup, bunların 15'i çift, 31'i bennâk ve 22'si mücerreddi. 1558'de toplam nefer sayısı 46'ya düşmüş ve bunların 13'ü çift, 25'i bennâk, sekizi ise mücerreddi. Köyün Nüfusu 1575 yılında artmıştır. Zira, 16 çift, 33 bennâk, 18 çift'ten oluşan vergi mükellefi toplamı 68 neferdir (Bk. Ek-I).

Bu verilerden faydalanarak elde ettiğimiz tahmini nüfus 1523 yılında 237 kişi, 1540'ta 358 kişi, 1558'de 274 kişi ve 1575'te 368 kişiden ibarettir.

Köyün zirai mahsulleri buğday, arpa, darı, pamuk ve susamdan ibaret olup, vergi gelirleri malikâne-divani olarak ayrılmıştır. 1540'ta tam yıl çalışan bir de değirmeni vardır. Köyde ayrıca arıcılık da yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

Köyün vergi gelirleri, 1523'te 9962 akça; 1540'ta 27831 akça; 1558'de 22446 akça ve 1575 tarihinde 25600 akçadır.

2.64. Kabâk Çevlegi (كباك چڤلڤي)⁸⁶⁵

Köyün hububat gelirlerinin 1/4'ü malikâne hissesi olup, Nureddin Şehit Camii'ne vakfedilmiştir. Divâni hissesi ise timar olarak ayrılmıştır. Zirai mahsulleri buğday, arpa ve bostandır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Toplam vergi hasılatı, 1523'te 3865 akça; 1540'ta 3977 akça; 1558'de 4554 akça ve 1575'te 4756 akçadır.

Köyün tahmini nüfusu 1523'te 115, 1540'ta 100, 1558'de 170 ve 1575 tarihinde 119 kişi olup, bu sayılar şu vergi mükelleflerine göre tespit edilmiştir; 1523 yılında 16 çift, üç mücerred; 1540'ta beş buçuğu çift, sekizi bennâk, ikisi mücerred, toplam 16 nefer; 1558'de altı buçuğu çift, 16'sı bennâk, dokuzu mücerred, toplam 32 nefer ve 1575'te yedisi çift, beşi bennâk, 14'ü mücerred toplam 29 nefer (Bk. Ek-I).

2.65. Bâgdere (باغدري)⁸⁶⁶

Müslüman ve gayrimüslimlerin beraber yaşadıkları bir köydür. 1523 yılında 27 çift, beş mücerred müslüman ve 11 hâne, yedi mücerred gayrimüslim vergi mükellefi mevcuttur.

⁸⁶⁴ BOA, TD., 998, s.78; BOA, TD., 195, s.70-71; BOA, TD., 308, s.114-115; BOA, TD., 660, s.145-146.

⁸⁶⁵ BOA, TD., 998, s.78; BOA, TD., 195, s.82; BOA, TD., 308, s.132; BOA, TD., 660, s.161.

⁸⁶⁶ BOA, TD., 998, s.78; BOA, TD., 195, s.78-79; BOA, TD., 308, s.113-114; BOA, TD., 660, s.137-138.

1540'ta vergi mükellefi müslüman nefer toplamı 27 olup bunların sekiz buçuğu çift, 14'ü bennâk, biri mücerreddir. Aynı tarihte sadece sekiz nefer gayrimüslim mevcuttur. 1558 tarihinde müslüman nefer toplamı 36'ya yükselmiş. Bunların 11,5'i çift, 22'si bennâk ve ikisi de mücerreddir. Bu tarihte gayrimüslim nüfus sayısı dört nefere düşmüştür. 1575 tarihinde gayrimüslimlerin sayısı hızlı bir artışla dokuz nefere yükselirken, müslüman nefer sayısı da 39'a yükselmiştir. Bunların 21'i çift, 13'ü bennâk ve biri mücerred idi (Bk. Ek-I).

Bu verilerden hareketle elde edilen tahmini nüfus sayısı şöyledir; 1523 tarihinde 194 kişi müslim, 84 kişi gayrimüslim; 1540'ta 239 kişi müslim, 56 kişi gayrimüslim; 1558'de 240 kişi müslim, 28 kişi gayrimüslim ve 1575'te 267 kişi müslim ile 63 kişi gayrimüslim nüfus.

Bağdere köyünde buğday, arpa, darı, pamuk, susam, çeltik ziraatının yanı sıra arıcılık da yapılmaktadır. Ayrıca bütün yıl çalışan iki adet değirmeni mevcuttur (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Köyün vergi gelirleri ise zeamet olarak ayrılmıştır.

Yıllık vergi miktarları ise şöyleydi; 1523'te 15019 akça; 1540'ta 17023 akça; 1558'de 31613 akça ve 1575'te 38200 akça.

2.66. Yârimca (يارمجا)⁸⁶⁷

Yârimca köyünün 1523'te 51 çift ve 17 mücerred müslüman vergi mükellefi mevcuttur. 1540'ta bu sayı 90 nefere çıkmıştır. Bunların 24'ü çift, 53'ü bennâk ve 13'ü mücerreddir. 1558'de köyün nüfusu neredeyse ikiye katlanarak 187 nefere ulaşmıştır. Bunların 38,5'i çift, 89'u bennâk ve 59'u mücerred olarak kayıtlıdır. 1575 tarihinde toplam nefer sayısında herhangi bir değişiklik olmamış ve yine 187 de kalmıştır. Bunlardan 56'sı çift, 47'si bennâk ve 64'ü mücerred olarak kayıtlıdır. Yârimca köyünün tespit ettiğimiz tahmini nüfusu 1523'te 374 kişi, 1540'ta 615 kişi, 1558'de 955 kişi ve 1575'te 925 kişidir.

Köyün vergi gelirleri 1523'te timar, 1540-1558 tarihlerinde sancakbeyi hassı ve 1575 tarihinde de zeamet olarak ayrılmıştır. 1523'te 5359 akça olan yıllık vergisi, 1540'ta 25240 akçaya yükselmiştir. 1558'de 30219 akça, 1575'te ise 35376 akça olmuştur. Köyün ziraai istihali buğday, arpa, darı, keten tohumu ve bostandan ibarettir.

2.67. Kebirân (كبيران)⁸⁶⁸

1523'te 20 çift ve üç mücerred vergi mükellefi vardır. 1540'ta ise toplam 17 neferi olup, bunların yedi buçuğu çift sekizi ise bennâktır. 1558 ve 1575'te 20'ye yükselen neferlerin 11'i çift, yedisi bennâk ve ikisi de mücerred olarak kayıtlıdır (Bk. Ek-I). Bu verileri nüfusa

⁸⁶⁷ BOA, TD., 998, s.78; BOA, TD., 195, s.61-62; BOA, TD., 308, s.43-44; BOA, TD., 660, s.124.

⁸⁶⁸ BOA, TD., 998, s.78; BOA, TD., 195, s.88; BOA, TD., 308, s.128; TD 660, s.181.

çevirdiğimizde 1523'te 157 kişi, 1540'ta 615 kişi, 1558'de 955 kişi ve 1575'te 925 kişi tespit edilmektedir.

Köyde pamuk, darı, arpa ve buğday ziraatı yapılmakta olup, vergi gelirleri timar olarak ayrılmıştır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi hasılatı ise 1523'te 5000 akça; 1540'ta 3900 akça; 1558'de 4000 akça ve 1575'te 4300 akçadır.

2.68. Bakâk (بکاک) ⁸⁶⁹

1523 yılında 13 çift ve bir mücerred nüfusu olan köyün yıllık vergi hasılatı 6215 akçadır. 1540'ta herhangi bir nüfus kayıtlı olmayıp *mezra* statüsündedir ve vergi hasılatı da 4000 akçaya düşmüştür. 1558'de dokuz nefer vergi mükellefi nüfusun beşi çift, dördü bennâk olarak kayıtlı olup, vergisi 4591 akçadır. 1575'te ise beşi çift biri bennâk olmak üzere toplam yedi nefer vergi yükümlüsü nüfusun ödediği yıllık vergi miktarı 5000 akçadır (Bk. Ek-I).

Tahmini nüfusu 1523 yılında 92 kişi, 1558'de 39 kişi ve 1575'te 43 kişidir.

Köyde buğday, arpa, pamuk ve çeltik ziraatı yapılmaktadır. 1575'te tam yıl çalışan 1 de değirmeni mevcuttur (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri timar olarak ayrılmıştır.

2.69. Eski Musul (دساق موسول) ⁸⁷⁰

Musul'un kuzeydoğusunda dicle nehri kenarındadır⁸⁷¹. Burada meskûn nüfusun ekseriyeti Dünbili ve Dasni taifesine mensuptur⁸⁷².

1523'te altı çift ve bir mücerred vergi nüfusu mevcuttur. 1540'ta vergi mükelleflerinin toplamı 16 neferden ibaretti ki, bunların üçü çift, 10'u bennâk ve biri de mücerredir. 1558 tarihinde 16 neferin dördü çift, 11'i bennâk ve biri ise mücerredir (Bk. Ek-I). 1575 tarihinde Eski Musul Diyarbekir beylerbeyliğine bağlanmıştır.

Köyde, 1523 tarihinde 43 kişi, 1540'ta 99 kişi ve 1558 tarihinde 106 kişi yaşamakta ve buğday, arpa, bostan, pamuk, darı, susam ziraatı yapmaktaydılar (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Köyün vergi gelirleri 1523-1558 arasında timar, 1558-1575 arasında sancakbeyi hassı olarak ayrılmıştır. Vergi yekûnu 1523'te 4213 akça; 1540-1558'de ise 6540'ar akçadır.

2.70. Bâşife (باشیفة) ⁸⁷³

⁸⁶⁹ BOA, TD., 998, s.78; BOA, TD., 195, s.97; BOA, TD., 308, s.335; BOA, TD., 660, s.142.

⁸⁷⁰ BOA, TD., 998, s.79; BOA, TD., 195, s.87; BOA, TD., 308, s.112; BOA, TD., 660, s.1

⁸⁷¹ Bk. Harita-II.

⁸⁷² *Kepeci Ruûs*; 229, s.67; "İmadiye Hâkimi Kubad Bey mektub gönderüb Eski Musul sancağında olan reyanın ekseri Dünbili ve Dasni taifesinden olub..." (Nisan 1575/ Muharrem 983).

⁸⁷³ BOA, TD., 998, s.79; BOA, TD., 195, s.80; BOA, TD., 308, s.78; BOA, TD., 660, s.68-69.

Vergi mükellefi nüfusu 1523 yılında 34 çift ve 4 mücerreden ibarettir. 1540 tarihinde toplam nefer sayısı 14'tür. Bunların dördü çift, altısı bennâk ve dördü mücerredidir. 1558 tarihindeki 33 neferin beşi çift, 23'ü bennâk ve beşi mücerredir. 1575 tarihinde nefer sayısı 35'tir. Bunların 23'ü çift, 11'i bennâk ve biri mücerred olarak kayıtlıdır (Bk. Ek-I). Bu rakamlardan hareketle elde ettiğimiz tahmini nüfusu, 1523'te 242 kişi, 1540'ta 74 kişi, 1558'de 201 kişi ve 1575'te 239 kişidir.

Köyün zirai mahsulleri, buğday, pamuk arpa, darı, bostan ve keten tohumudur (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri; 1523'te 10952 akça; 1540 ve 1558'de 6000 akça, 1575'te ise 5000 akçadır. Bu vergi mahsulleri 1558'de padişah hassı, 1523-1540 ve 1575 tarihlerinde timar olarak ayrılmıştır.

2.71. Bilbâr (بلبار) ⁸⁷⁴

Bu köyün kaydı sadece 1523 tarihli tahrirde mevcuttur. 16 çift ve yedi mücerred vergi mükellefi nüfusu mevcuttur. Vergi hasılatı timar olarak ayrılmış ve 2484 akçadan ibarettir.

2.72. Reşidiye (رشیدیة) ⁸⁷⁵

Musul'un kuzeyinde yer almaktadır⁸⁷⁶. Vergi gelirleri Haremeyni's-Şerifeyn vakfına tevcih edilmiştir. 1523'te 59 çift ve iki mücerred vergi mükellefi vardır. 1540'ta toplam 59 olan neferin 32,5'si çift, 31'i bennâk ve 15'i mücerred'dir. 1558'de toplam 95 neferin 23,5'i çift, 54'ü bennâk, 17'si mücerred ve 1575'te kayıtlı toplam 104 neferin 26'sı çift, 57'si bennâk ve 14'ü de mücerred konumundadır (Bk. Ek-I).

1523'te 5675 akça, 1540 ve 1558'de 14123 akça, 1575'te ise 16100 akça vergi geliri mevcuttur. Köyde arpa, buğday, darı ve bostan ziraatının yanı sıra arıcılıkta yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.73. Begüm Meşhedi (بگم مشهدی) ⁸⁷⁷

Vergi geliri Hz. Yunus Nebi (a.s.) mezarına ayrılmıştır. 1523 yılında beş çift nüfusu mevcuttur. 1540, 1558 ve 1575 tarihli tahrirlerde *mezra* olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu tarihlerde herhangi bir meskûn nüfusu mevcut değildir. 1575 yılında Lek cemaatinin ziraat ettiğini görmekteyiz. Begüm Meşhedi'nin mezra konumuna düştükten sonraki vergi geliri şu şekilde idi; 1540'ta 1000 akça; 1558'de 3607 akça ve 1575 tarihinde 3700 akça.

⁸⁷⁴ BOA, TD., 998, s.79.

⁸⁷⁵ BOA, TD., 998, s.79; BOA, TD., 195, s.104; BOA, TD., 308, s.164-165; BOA, TD., 660, s.231-232.

⁸⁷⁶ Bk. Harita-II.

⁸⁷⁷ BOA, TD., 998, s.72; BOA, TD., 195, s. 145; BOA, TD., 308, s.179; BOA, TD., 660, s.244.

2.74. Şirehânlu, Şirehân nam-ı diğer Akkend (شیره‌آه) ⁸⁷⁸

Musul'da Haremeyn evkafına ayrılan köylerden biridir. 1523'te 22 çift ve iki mücerred vergi mükellefi nüfusu mevcuttur. 1540'ta vergi mükellefi nüfus toplamı 37 nefer olup, bunların 15,5'i çift, 17'si bennâk ve dördü mücerredir. 1558'de 14,5'i çift, 28'i bennâk ve dokuzu mücerred olmak üzere toplam nefer sayısı 52, 1575'te ise 17'si çift, 36'sı bennâk ve sekizi mücerred olmak üzere toplam nefer sayısı 65'tir (Bk. Ek-I).

Köyde tahmini olarak 1523'te 156 kişi; 1540'ta 235 kişi; 1558'de 310 kişi ve 1575'te 407 kişi yaşamaktadır. Köy sakinleri arpa, buğday, darı, keten tohumu ve bostan ziraatı yapmakta ve arıcılıkla da uğraşmakta idiler (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi dağılımı yıllar itibariyle şu şekildedir; 1523'te 1527 akça; 1540 da 6766 akça; 1558'de 8595 akça ve 1575 de 10330 akça.

2.75. Koyuncak, Koyuncuk (کویونجک) ⁸⁷⁹

Ninova'nın kuzeyinde büyük tepelerden birinin adıdır. İsmi bu tepeden almıştır⁸⁸⁰. 1523'te üç çift vergi mükellefi nüfus mevcuttur. 1540'ta toplam 17 nefer vergi mükellefinin altısı çift, yedisi bennâk ve ikisi de mücerred idi (Bk. Ek-I). Koyuncak köyü tespit edemediğimiz nedenlerden dolayı 1558'de harabe hale gelmiş ve meskûn nüfus burayı boşaltmıştır⁸⁸¹. 1575'te köyün henüz meskûn nüfus yoktur. Fakat dışarıdan ziraat yapılmaktadır.

Köyün vergi hasılatı 1523'te timar, diğer tarihlerde padişah hassı olarak ayrılmış olup, 1523'te 4015 akça; 1540'ta 14000 akçadır. 1558'de köy hali ve harabe olduğundan, itibari olarak kaydedilen 20000 akçalık hasılat hesaplara dahil edilmemiştir. 1575'te haricden yapılan ziraat sonucu ödenen vergi yekûnu 10000 akçadır. Köy harabe olmadan evvel buğday, arpa ve darı ziraatı yapılmaktaydı. Ayrıca tam yıl çalışan iki değirmeni mevcuttu (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.76. Selefiye (سلفیة) ⁸⁸²

Sadece 1523 tarihli tahrir defterinde kaydı bulunan bu köyde meskûn nüfus yoktur. Haricden ziraat yapılmaktadır. Yıllık vergi hasılatı 5000 akça olup timar olarak ayrılmıştır.

2.77. Ömerî (أمری) ⁸⁸³

⁸⁷⁸ BOA, TD., 998, s.79; BOA, TD., 195, s.103; BOA, TD., 308, s.162; BOA, TD., 660, s.232- 233.

⁸⁷⁹ BOA, TD., 998, s.79; BOA, TD., 195, s.56; BOA, TD., 308, s.60; BOA, TD., 660, s.70.

⁸⁸⁰ Avad, *agm.*, 1961, s.52.

⁸⁸¹ BOA, TD., 308, s.60. "Karye-i koyuncak hâli ve harabe. Rakama dahil değildir".

⁸⁸² BOA, TD., 998, s.79.

Musul'daki gayrimüslim köylerden biridir. 1523 tarihinde 36 vergi mükellefi neferin 29'u hâne, yedisi mücerred olarak kayıtlıdır. 1540'ta 10 hâne, bir mücerred olmak üzere toplam 11 nefer, 1558'de 20 hâne, yedi mücerred olmak üzere toplam 27 nefer ve 1575'te de toplam 29 nefer vergi mükellefi nüfus kayıtlıdır (Bk. Ek-I). Tespit edilen tahmini nüfus 1523'te 210 kişi; 1540'ta 71 kişi; 1558'de 147 kişi ve 1575'te 211 kişidir.

Köyün ziraat yapmaya son derece elverişli olduğunu zirai mahsullerin çeşitliliğinden öğrenmekteyiz. Zira köyde buğday, arpa, darı, bostan, pamuk, susam ve keten tohumu ziraatı yapılmaktaydı. 1540'ta üç olan değirmen sayısı 1558-1575 tarihlerinde beşe çıkmıştır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

Köyün yıllık vergi geliri 1523'te 12700 akça; 1540'ta 12000 akça; 1558'de 12514 akça ve 1575'te 13900 akçadır. Vergi hasılatı 1523-1575 tarihlerinde zeamet olarak ayrılmıştır.

2.78. Meşrefi (مشرفی) ⁸⁸⁴

1523 tarihinde 17 çift, ve iki mücerred nüfusu mevcuttur. 1540'ta beşi çift, beşi bennâk ve ikisi mücerred olmak üzere vergi veren nüfus toplamı 16 neferden ibarettir. Nefer toplamı 1558'de 25'e yükselmiş olup bunların yedi buçuğu çift, dokuzu bennâk, sekizi ise mücerredir. 1575'te vergi mükellefi neferlerin toplamı 24'tür. Bunların sekizi çift, altısı bennâk ve dördü mücerredir (Bk. Ek-I). Bu verilerden hareketle bulduğumuz tahmini nüfus 1523'te 121 kişi, 1540'ta 100 kişi, 1558'de 127 kişi ve 1575'te 144 kişidir.

Köyde buğday, arpa, darı, pamuk, susam ve keten tohumu ziraatı yapılmaktadır. Ayrıca, 1558 ve 1575 tarihlerinde kayıtlı tam yıl çalışan üç değirmeni mevcuttur (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi hasılatı timar olarak ayrılmış olup; 1523'te 7000 akça, 1540'ta 8699 akça, 1558'de 8999 akça ve 1575'te 10550 akçadır.

2.79. Neferi, Nefiri (نفری، نفری) ⁸⁸⁵

1523 yılında sekiz çift, bir mücerred; 1540'ta sekiz nefer vergi mükellefi nüfus mevcuttur (Bk. Ek-I). 1558 ve 1575 tarihli tahrirlerde kaydı tespit edilemedi.

Köyde buğday ve arpa ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergisi 1523'te timar olarak ayrılmış olup, 5679 akçadır. 1540'ta sancakbeyi hassı olarak ayrılan gelirin toplamı ise 4000 akçadır.

⁸⁸³ BOA, TD., 998, s.79; BOA, TD., 195, s.78; BOA, TD., 308, s.117; BOA, TD., 660, s.153.

⁸⁸⁴ BOA, TD., 998, s.80; BOA, TD., 195, s.87; BOA, TD., 308, s.131; BOA, TD., 660, s.160-161.

⁸⁸⁵ BOA, TD., 998, s.80; BOA, TD., 195, s.68.

2.80. Çeken (چكن) ⁸⁸⁶

Vergi geliri 1540'ta padişah hassı, diğer tarihlerde timar olarak ayrılmıştır. Zirâi ürünleri buğday, arpa, darı, pamuk, keten tohumu ve susamdan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). 1523'te 3000 akça, 1540'ta 2832 akça, 1558'de 6000 akça ve 1575'te 6744 akça vergi geliri vardır.

Vergi vermekle mükellef nüfus dağılımı 1523 tarihinde dört çift, 1540'ta iki çift, 1558'de dört çift ve üç bennâk olmak üzere toplam yedi neferdir. 1575 tarihinde ise beşi de çift olmak üzere toplam beş nefer vergi mükellefi bulunmaktadır (Bk. Ek-I).

2.81. Dârhâne, Dârbend (دارخانه, دار بند) ⁸⁸⁷

1523 tarihinde Musul nahiyesine, diğer tarihlerde 'Acuz nahiyesine tabi bir köydür. 1523 tarihinde "Darhâne" olarak, diğer tarihlerde ise "Dârbend" şeklinde kaydedilmiştir. Vergi mükellefi sayısı, 1523'te dört çift, bir mücerred, 1558-1575 tarihlerinde ise beş çift'ten ibarettir (Bk. Ek-I).

Köyün zirai mahsulleri arpa, buğday ve darıdan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi tutarı 1523'te 1500 akçadır ve timar olarak tevcih edilmiştir. 1540'ta 2590 akçaya yükselen vergi geliri sancakbeyi hassıdır. 1558'de 3972 akça olup Deyr-Rahbe sancakbeyi hassı olarak ayrılmıştır.

1575'te Acuz nahiyesi Eski Musul sancağıyla beraber Diyarbekir eyaletine bağlandığı için bu tarihte köyün vergi tutarını ve nereye ayrıldığını tespit edemedik.

2.82. Kabâklu, Kabâklu (كابكلى) ⁸⁸⁸

Köyün 1523 tarihindeki nüfusu altı çiftten ibaret iken, daha sonra bilemediğimiz bir sebepten dolayı köy halkı Bağdat'a göçmüştür. Fakat yeri güzel olduğu ve suyu da olduğu için tamamen harap olmamış, tekrar mamur hâle getirilmiştir⁸⁸⁹. Nitekim, 1558 yılına geldiği vakit biri çift ve sekizi bennâk olan toplam dokuz neferin köyde meskûn olduğunu görmekteyiz. 1575'te de köyün nüfusu değişmeyip, toplam dokuz nefer vergi mükellefi nüfusun biri çift, sekizi bennâk statüsündedir (Bk. Ek-I).

Köyün zirai mahsulleri buğday, arpa, darı, bostan, pamuk ve susamdan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Köyün vergi gelirleri timar olarak ayrılmış olup, 1523'te 6000 akça,

⁸⁸⁶ BOA, TD., 998, s.80; BOA, TD., 195, s.50; BOA, TD., 308, s.136; BOA, TD., 660, s.179.

⁸⁸⁷ BOA, TD., 998, s.80; BOA, TD., 195, s.136; BOA, TD., 308, s.96-97; BOA, TD., 660, s.1.

⁸⁸⁸ BOA, TD., 998, s.80; BOA, TD., 195, s.84; BOA, TD., 308, s.135; BOA, TD., 660, s.179.

⁸⁸⁹ "Ziraat iden kimesneler Bağdat'a gitmişler. Amma yeri gayet ala yer olub ve suyu dahi vardır. Harab kalmayub gerü mamur olur". Bk. BOA, TD., 195, s.84.

1540-1558 tarihlerinde 5500 akça ve 1575 tarihinde ise 6000 akçadır.

2.83. Kâdikendi (كادي كندی) ⁸⁹⁰

Köyün vergi mükellef sayısı 1523 tarihinde 62 çift ve 17 mücerreden ibarettir. 1540'ta toplam nefer sayısı 71'dir. Bunların 21'i çift, 31'i bennâk ve 18'i mücerreddir. 1558 tarihinde 26,5'i çift, 54'ü bennâk ve 35'i mücerred olmak üzere nefer sayısı 116'ya yükselmiştir. 1575 tarihine gelindiğinde 39,5 çift, 73 bennâk ve 78 mücerred olmak üzere toplam nefer sayısı 192 olmuştur (Bk. Ek-I).

Hâne, bennâk ve mücerred sayılarını esas alıp, 7 katsayısına göre elde ettiğimiz tahmini nüfusu 1523'te 451 kişi, 1540'ta 417 kişi, 1558'de 602 kişi ve 1575'te 876 kişidir.

Köyde arpa, buğday, zeytin ve darı ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Köyün vergi geliri 1523'te 12248 akça olup, bunun 623 akçası malikâne hissesi ve 11625 akçası da divânî hissesidir. 1540'ta malikâne hissesi 2024 akçaya, divânî hissesi 18532 akçaya çıkmış olup, toplam hasılatı 20556 akçaya yükselmiştir. 1558'de 20576 akçalık gelirin 18532 akçası divânî, 2044 akçası da malikâne hissesidir. Köyün vergi geliri 1575'te 31200 akçaya yükselmiştir. Bu gelirin tamamı zeamet olarak ayrılmıştır.

2.84. Çakâllu (چاکالو) ⁸⁹¹

Vergi gelirleri timar olarak ayrılmıştır. Arpa ve buğday ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). 1523'te 3650 akça; 1540-1558'de 6200 akça ve 1575'te 4100 akça vergi geliri vardır.

Köyün nüfusu 1523'te 19 çift vergi mükellefinden ibarettir. 1540'ta dokuz buçuğu çift, beşi bennâk, beşi mücerred olmak üzere toplam 25 nefer; 1558'de dört buçuğu çift, altısı bennâk olmak üzere toplam 11 ve 1575'te beş buçuğu çift, ikisi bennâk biri de mücerred olmak üzere toplam 11 nefer vergi mükellefi vardır (Bk. Ek-I). Tahmini nüfus 1523 tarihinde 133 kişi; 1540'ta 145 kişi; 1558'de 77 kişi ve 1575'te 71 kişidir.

2.85. Köpüklü (کوپکلو, کپکلو, کپکلو) ⁸⁹²

1523 tarihinde *karye* olarak kayıtlı olup, bir çift ve iki mücerred vergi mükellefi vardır. Yıllık vergi yekûnu 1063 akçadır. 1540 tarihinde *mezra* konumundadır. Vergi geliri 2200 akçaya yükselmiştir. 1558 ve 1575 tarihlerinde *mezra* konumunu sürdürmüş olup, hasılatı 1558'de 2200 akçadır. Vergi geliri 1575'te 2800 akçaya yükselmiştir. Bu Vergi

⁸⁹⁰ BOA, TD., 998, s.81; BOA, TD., 195, s.85; BOA, TD., 308, s.s.125-126; BOA, TD., 660, s.139-141.

⁸⁹¹ BOA, TD., 998, s.81; BOA, TD., 195, s.95; BOA, TD., 308, s.143; BOA, TD., 660, s.170.

⁸⁹² BOA, TD., 998, s.81; BOA, TD., 195, s.94; BOA, TD., 308, s.129; BOA, TD., 660, s.165.

gelirleri timar olarak ayrılmıştır.

2.86. Necmi (نجم) ⁸⁹³

Fethi müteakip yapılan ilk tahrirde vergi gelirleri timar olarak ayrılmışken, 1540'tan sonra padişah haslarına ayrılmıştır. Köyde arpa, buğday ve pamuk üretimi yapılmaktadır. Tam yıl çalışan bir değirmeni bulunmaktaydı (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi yekûnu 1523'te 9460 akça; 1540'ta 6440 akça; 1558'de 8505 akça ve 1575 tarihinde ise 10000 akçadır.

1523'te 21 çift, dört mücerred vergi mükellefi mevcuttur. Vergi mükellefi nefer sayısı 1540'ta 13 olup, bunların altı buçuğu çift, üçü bennâk, ikisi mücerred; 1558'de 18 olup, dokuzu çift, dördü bennâk, beşi mücerred ve 1575'te 17 olup, yedisi çift, beşi bennâk, dördü ise mücerred olarak kayıtlıdır (Bk. Ek-I). Bu verilerin nüfusa dönüştürülmesi sonunda tahmini olarak 1523'te 151 kişi, 1540'ta 79 kişi, 1558'de 96 kişi ve 1575'te 95 kişi elde edilmiştir.

2.87. Kız Fahre (كز فخره) ⁸⁹⁴

Musul'un güneydoğusundadır⁸⁹⁵. Padişah hassı olarak ayrılan köylerdendir. Vergi mükellefi 1523'te 25 çift ve 15 mücerred'den müteşekkil olup, sonraki yıllarda sürekli artış göstermiştir. 1540'ta toplam 52 nefer nüfusun dokuzu çift, 21'i bennâk ve 14'ü mücerred iken, 1558'de nefer sayısı 70'e yükselmiştir. Bunların ise 17'si çift, 38'i bennâk ve 15'i mücerred olarak kayıtlıdır. 1575 tarihinde ise nefer sayısı 81'e yükselmiştir. Bunların 25'i çift, 45'i bennâk ve 4'ü mücerred statüsündedir (Bk. Ek-I). Köyün tahmini nüfusu 1523'te 190 kişi, 1540'ta 280 kişi, 1558'de 400 kişi ve 1575'te 543 kişidir.

Köyün vergi geliri yıllar itibariyle şu şekilde idi; 1523'te 8294 akça; 1540'ta 10942 akça; 1558'de 13945,5 akça ve 1575'te 25000 akça.

2.88. Sultân Abdullah (سلطان عبد الله) ⁸⁹⁶

Musul'un güneydoğusunda olup⁸⁹⁷, İmâm Abdullah b. İmâm Ömer (r.a.) mezarı için vakıf olarak ayrılmış bir köydür. Hayli kalabalık bir köy olup daimî suretle nüfusu artmıştır. 1523'te 69 çift ve 11 mücerred vergi mükellefi mevcuttu. 1540'ta toplam 111 nefer vergi mükellefinin sekizi çift, 89'u bennâk ve altısı ise mücerred idi. 1558'de nefer sayısı 187'ye yükselmiştir. Bunların 29'u mücerred, 15'i çift, 154'ü de bennâktır. 1575'te kayıtlı nefer

⁸⁹³ BOA, TD., 998, s.81; BOA, TD., 195, s.51; BOA, TD., 308, s.56; BOA, TD., 660, s.65.

⁸⁹⁴ BOA, TD., 998, s.81; BOA, TD., 195, s.38; BOA, TD., 308, s.55; BOA, TD., 660, s.63-64.

⁸⁹⁵ Bk. Harita-II.

⁸⁹⁶ BOA, TD., 998, s.81; BOA, TD., 195, s.110-111; BOA, TD., 308, s.160-161; BOA, TD., 660, s.255-257.

⁸⁹⁷ Bk. Harita-II.

toplamı 217 olup 21'i çift, 137'si bennâk ve 47'si mücerred'dir (Bk. Ek-I). Köyün tahmini nüfusu, 1523 yılında 494 kişi, 1540'ta 741 kişi, 1558'de 1135 kişi ve 1575'te 1237 kişidir.

Köyde darı, buğday ve arpa ziraatı yapılmaktaydı (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi oranı 1523 tarihinde 7326 akça; 1540 yılında 7749 akça, 1558'de 10664 akça ve 1575'te 12826 akça idi.

2.89. Asiyân (اسیان) ⁸⁹⁸

Köyde 1523 tarihinde 14 çift müslüman vergi mükellefi mevcuttur. Bunların ödedikleri yıllık vergi miktarı 4123 akçadır. 1540 tarihli tahrir defterinde *mezra* olarak kaydedildiğinden meskûn nüfusu yoktur. Ancak dışarıdan yapılan ziraat neticesinde 1000 akçalık vergi ödenmiştir. 1558 tarihli tahrir defterinde tekrar *köy* statüsünde olduğunu görmekteyiz. Bu tarihte 22 nefer vergi mükellefi nüfusun 11'i çift, 11'i ise bennâk olarak kayıtlıdır. Vergi geliri ise 2768 akçadır. 1575'te vergi geliri 4130 akçaya yükselmiştir. Vergi mükellefi nüfusu ise 21 neferden oluşmuş olup, bunların altısı bennâk, 11'i de çift statüsündedir. Tahmini nüfusu, 1523 tarihinde 98 kişi; 1558'de 88 kişi; 1575'te ise 111 kişiden ibarettir (Bk. Ek-I).

Köyün zirai mahsulleri arpa ve buğdaydan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri her dört tarihte de timar olarak ayrılmıştır.

2.90. Hilâlecük, Hillecük (هیلعلک, هیلعلک, هیلعلک) ⁸⁹⁹

Köy, 1523 tarihli tahrirde *Hilâlecük*, daha sonraki tarihlerde *Hillecük* olarak kaydedilmiştir. Köyün 1523 yılında 44 çift ve 13 mücerred vergi mükellefi bulunmaktadır. 1540'ta vergi mükellefi sayısında düşüş olduğu görülmektedir. Zirâ toplam nefer sayısı 33'e inmiştir ki, bunların altısı çift, 19'u bennâk ve beşi mücerredir. Nüfus sayısındaki düşüş 1558'de de devam etmiştir. Bu tarihte vergi mükellefi nefer sayısı nüfus 24 olup, bir buçuğu çift, 14'ü bennâk ve sekizi mücerred konumundadır. 1575 tarihine gelindiğinde köy nüfusunun tekrar yükselmiş olduğunu görmekteyiz. Nitekim, bu tarihte toplam nefer sayısı 38 olup, bunların yedi buçuğu çift, 26'sı bennâk ve biri mücerred konumundadır (Bk. Ek-I).

Kişi olarak tahmini nüfusu, 1523 tarihinde 321; 1540'ta 201; 1558'de 120 ve 1575 tarihinde 260 kişidir. Köyün zirai ürünleri arpa, buğday ve bostandan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi geliri 1523 yılında 5373 akça olup, bunun 4523 akçası hisse-i divânî 850 akçası hisse-i malikânedir. 1540'ta malikâne hissesi 1694 akça, divânî hissesi ise

⁸⁹⁸ BOA, TD., 998, s.81; BOA, TD., 195, s.98; BOA, TD., 308, s.129; BOA, TD., 660, s.177.

⁸⁹⁹ BOA, TD., 998, s.81; BOA, TD., 195, s.88-89; BOA, TD., 308, s.144; BOA, TD., 660, s.171-172.

6000 akça olup, toplam 7694 akçalık vergi payı vardır. 1558’de toplam 7040 akça olan gelirin divânî hissesi 5500 akça, malikâne hissesi ise 1540 akçadır. 1575 tarihinde divani hissesi 5600 akça iken malikâne hissesi de 1393 akça olup, toplam vergi tutarı 6993 akçadan ibaretti.

2.91. Yikremlü (كركملى) ⁹⁰⁰

Musul’un doğusunda Kız Fahre köyü yanındadır. 1523 tarihli tahrirde *karye* olarak kaydedilmiş olmasına rağmen, meskûn nüfusu olmayıp haricden ziraat yapılmaktadır. Vergi hasılı 360 akçadan ibarettir. 1540 ve daha sonraki tarihlerde *mezra* konumundadır. Vergi geliri 1540’ta 1500 akça, 1558’de 2800 akça ve 1575’te 5000 akçadır. Bu gelirler 1523 tarihinde timar olarak ayrılmışken, diğer tarihlerde padişah hassı için ayrılmıştır.

2.92. Şeyhkân (شېھكان) ⁹⁰¹

Bu köy 1523, 1540 ve 1558 tarihli tahrirlerde kayıtlı olup, sadece yıllık vergi miktarları kaydedilmiştir. Nüfus durumu ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur. 1523’te Şeyh Haydar’ın mülküdür. 1540 tarihinde de Şeyh Haydar’ın mülkü olarak görülmesine rağmen, İmâdiye hâkimi bu köyün kendi tasarrufunda olan Deyr-Maklub nahiyesine bağlı olduğunu, dolayısıyla kendi tasarrufunda olması gerektiğini ileri sürerek Şeyh Haydar’ın tasarruf etmesini engellemiştir⁹⁰².

1558’de ise köyün hasılatı Tikrit sancakbeyi hassı olarak ayrılmıştır. Köyün 1523’te 1500 akça, 1540’ta 2000 akça yıllık vergi geliri mevcuttur. 1558’deki vergi hasılatı birkaç köyün hasılatı ile beraber yazıldığı için tespit edilemedi.

2.93. Sorik (سوریک) ⁹⁰³

Mülk statüsünde olan köylere aittir. Şeyh Haydar’ın tasarrufundadır. 1523’te 1500 akça, 1540’ta 2000 akça yıllık vergisi vardır. İmâdiye hâkimi 1540’ta bu köyü de Şeyh Haydarın tasarrufundan almıştır⁹⁰⁴. 1558 tarihinde Tikrit sancakbeyi hasları arasına alınmıştır. Bu tarihteki hasılatı birkaç köyle iç içe verildiği için belli değildir. 1575 tarihinde *mezra* statüsünde kaydedilmiş olup, yıllık vergisi 1000 akçadır ve padişah hassı olarak ayrılmıştır.

Tahrir defterlerinde vergi mükellefi nefer sayısı kaydedilmemiştir.

⁹⁰⁰ BOA, TD., 998, s.81; BOA, TD., 195, s.56; BOA, TD., 308, s.59; BOA, TD., 660, s.73.

⁹⁰¹ BOA, TD., 998, s.82; BOA, TD., 195, s.77; BOA, TD., 308, s.106.

⁹⁰² “Zikr olan 4 pare karye Şeyh Haydar’a verilen berât-ı şerifde mukayyed olup, İmâdiye hâkimi mezkûr karyeler için Deyr-Maklub nahiyesine tâbidir ve Deyr-Maklub nahiyesi bizümdür deyû mezkûr Şeyh Haydar’a tasarruf itdirmeyüb kendüsü tasarruf ider”. Bk. BOA, TD., 195, s.77.

⁹⁰³ BOA, TD., 998, s.82; BOA, TD., 195, s.77; BOA, TD., 308, s.106; BOA, TD., 660, s. 77.

⁹⁰⁴ Bk. Dipnot 902.

2.94. Kaplânkendi (كلاهنكند) ⁹⁰⁵

Şeyh Haydar'ın mülküdür. Vergi mükellefleri kaydedilmemiştir. İmadiya hâkimi 1540 yılında, yukarıda yazılan gerekçeyle Şeyh Haydar'ın tasarruf etmesine engel olarak kendi tasarrufuna almıştır⁹⁰⁶. 1558'de köyün geliri Tikrit sancakbeyi hassı olarak kaydedilmiştir. 1575 tarihli tahrirde ise kaydı yoktur.

Köyün 1523'te 1800 akça ve 1540'ta 2200 akça vergi hasılatı mevcuttur. 1558'de bu köyün hasılatı, ayrı yazılmadığı için tespit edilemedi.

2.95. Kalâylu, Kalâlu (كلاي، كلالو) ⁹⁰⁷

Şeyh Haydar'ın tasarrufundadır. 1523 tarihinde 4000 akça, 1540'ta ise 5500 akça vergi hasılatı vardır. İmadiye hâkimi tarafından 1540'ta Şeyh Haydar'ın tasarrufundan alınmıştır⁹⁰⁸. 1558'de ise Tikrit sancakbeyi hassı olarak ayrılmıştır. Vergi mükellefi nüfusu kaydedilmemiştir.

2.96. Bârume, Bârme (بارمه، باروم) ⁹⁰⁹

Musul'un kuzeydoğusundadır. Aramice “*Beys rima; güzel ev, hoş ev*” manalarına gelmektedir⁹¹⁰. 1523 ve 1540 tarihlerinde *Bârume*, 1558-1575 tarihlerinde ise *Bârme* şeklinde kaydedilmiştir.

Köyde 1523 tarihinde 39 çift müslüman vergi mükellefi nüfus bulunmaktadır. 1540'ta beşi çift, altısı bennâk ve üçü mücerred olmak üzere toplam 18 nefer; 1558'de sekizi çift, sekizi bennâk ve beşi mücerred olmak üzere toplam 21 nefer, 1575'te ise sekizi çift, yedisi bennâk ve biri mücerred olmak üzere toplam 24 nefer vergi mükellefi mevcuttu (Bk. Ek-I). Tahmini nüfus ise, 1523'te 273 kişi, 1540'ta 108 kiş, 1558'de 117 kişi ve 1575'te 162 kişiden ibarettir.

Köyün zirai mahsulleri arpa, buğday ve pamuktan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirlerinin *rüsum-ı örfiyesi* padişah hassı olarak ayrılmışken, *rüsum-ı şer'iyyesi* ise mülk olarak ayrılmıştır. Rüsum-ı şer'iyyenin 1523'teki mutasarrıfları; Seyyid Şerafeddin, Seyyid Abdûlgaffar veledân-ı Seyyid Nasrullah, Seyyid Abdullah, Seyyid Hasan ve Seyyid Kemaleddin evladından Rızaeddin'dir. Daha sonraki tarihlerde de yukarıda adı geçen Seyyidler veya onların soyundan gelenler *rüsum-ı şer'iyye*'yi tasarrufta devam

⁹⁰⁵ BOA, TD., 998, s.82; BOA, TD., 195, s.77; BOA, TD., 308, s.106.

⁹⁰⁶ Bk. Dipnot 902.

⁹⁰⁷ BOA, TD., 998, s.82; BOA, TD., 195, s.77; BOA, TD., 308, s.106.

⁹⁰⁸ Bk. Dipnot 902.

⁹⁰⁹ BOA, TD., 998, s.82; BOA, TD., 195, s.115; BOA, TD., 308, s.153; BOA, TD., 660, s.275-276.

⁹¹⁰ Avad, *agm.*, 1961, s.50.

etmişlerdir.

1523'te köyün toplam vergi hasılatı 2694 akçadır. Bunun kaç akçasının padişah hassı ve kaç akçasının mülk sahiplerinin hissesi olduğu defterde kaydedilmemiştir. 1540'taki toplam vergi geliri 4630 akçadır. Bunun 580 akçası padişah hassı ve 4050 akçası da mülk sahiplerinin hissesidir. 1558'de toplam vergi miktarı 5904 akçadır. Padişah hassı olan *rüsum-ı örfiyye* 844 akça, mülk sahiplerinin hakkı olan *rüsum-ı şer'iyye* ise 5060 akçadır. Nihayet, 1575'te 845 akçası padişah hassı ve 5269 akçası da mülk sahiplerinin hissesi olmak üzere toplam 6114 akça vergi geliri vardır.

2.97. Tariklu (طریق) ⁹¹¹

Seyyid Şerafeddin'in mülküdür. 1523'te 15 çift vergi mükellefi nüfusu mevcuttur. 1540'ta altısı çift, dokuzu bennâk ve biri mücerred olmak üzere toplam 20 nefer vergi mükellefi nüfusa sahiptir (Bk. Ek-I). 1558 tarihli tahrirde nüfusu kaydedilmemiştir.

Köyün zirai ürünleri buğday ve arpadan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). *Rüsum-ı örfiyesi* padişah hassı olarak ayrılmıştır. 1523'te 904 akça vergi hasılatı mevcuttur. Bunun ne kadarının padişah hassı ve ne kadarının malikâne hissesi olduğu belli değildir. 1540'ta toplam vergi miktarı 4280 akça olup, 680 akçası *rüsum-ı örfiyedir* ve padişah haslarına dahildir. 3600 akçası ise *hukuk-ı şer'iyye*'dir ve Seyyid Şerafeddin'in tasarrufundadır. 1558 tarihli tahrirde vergi gelirinin toplamı verilmeyip, sadece padişah haslarına ayrılan *rüsum-ı örfiye* kısmı verilmiştir. Bu da 699 akçadan ibarettir. 1540 tarihindeki örfi ve şeri vergilerin oranlarından hareketle bir mukayese yaptığımızda; 1558 tarihinde köyün toplam vergi miktarının, yaklaşık olarak 4400 akça civarında olması gerekir. Bu durumda *hisse-i malikâne* olan *rüsum-ı şer'iyye*'nin de yaklaşık olarak 3701 akça civarında olması gerektiği sonucunu çıkarabiliriz.

1575 tarihli tahrirde bu köyün kaydı yoktur.

2.98. Hâşimiye (هاشمی) ⁹¹²

Köy Musul'un doğusundadır⁹¹³. 1523-1540 tarihlerinde *karye*, 1558-1575 tarihlerinde *mezra* olarak kayıtlıdır. Seyyid Şerafeddin, Seyyid Abdülğaffar, Seyyid Cemaeddin ve Seyyid Hidayetullah'ın adına mülk olarak kayıtlıdır.

⁹¹¹ BOA, TD., 998, s.82; BOA, TD., 195, s.112; BOA, TD., 308, s.82.

⁹¹² BOA, TD., 998, s.82; BOA, TD., 195, s.115; BOA, TD., 308, s.153; BOA, TD., 660, s.277.

⁹¹³ Bk. Harita-II.

1523'te 14 çift nüfusu vardır. Diğer tarihlerde herhangi bir nüfus kaydı yoktur. Yıllık vergi hasılatı, 1523'te 903 akça, 1540'ta 1500 akça ve 1558-1575 tarihlerinde 2000 akçadır.

2.99. Bâşbeyti (باس بيني) ⁹¹⁴

Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları bir köydür. 1523'te sadece üç çift müslüman vergi mükellefi mevcuttur. Daha sonraki yıllarda nüfusu hızla artmıştır. Nitekim 1540'ta üç buçuk çift, iki bennâk, bir mücerreden ibaret olan toplam sekiz nefer müslüman, beşi hâne, biri mücerred olmak üzere toplam altı nefer de gayri müslim nüfusu mevcuttur. 1558'de vergi mükellefi müslüman nefer sayısı 27'dir. Bunların beşi çift, 19'u bennâk ve üçü mücerredir. Aynı tarihte 18 nefer gayrimüslim nüfus mevcuttur. Bunların 14'ü hâne ve dördü de mücerred olarak kayıtlıdır. Nihayet 1575'te müslüman nefer sayısı 31'e yükselmiş olup, beşi çift, 14'ü bennâk ve sekizi çift konumundadır. Bu tarihte gayrimüslim nüfus 13 neferdir. Bunların dokuzu hâne, dördü de mücerred olarak kayıtlıdır (Bk. Ek-I).

Bu veriler nüfusa dönüştürüldüğünde, 1523'te 21 müslim; 1540'ta 50 müslim, 36 gayrimüslim; 1558'de 171 müslim, 102 gayrimüslim ve 1575 tarihinde 169 müslim ile 67 gayrimüslim nüfus ortaya çıkmaktadır.

Bâşbeyti köyü, Seyyid Şerafeddin, Seyyid Kemaleddin ve Seyyid Vahitullah'ın, sonraki yıllarda bu seyyidlerin soyundan gelenlerin tasarrufunda idi. Vergi gelirlerinin *rüsum-ı örfiyyesi* padişah hassı olarak ayrılmışken, *rüsum-ı şer'iyyesi* ise adı geçen seyyidlerin tasarrufundadır.

1523 tarihinde vergi toplamı 315 akçadan ibarettir. 1540'ta toplam vergi hasılatı 3607 akçadır. Bunun 537 akçası *rüsum-ı örfiyye* yani padişah hassıdır. 3070 akçası da *rüsum-ı şer'iyye* yani adı geçen seyyidlerin hakkıdır. 1558 tarihinde *rüsum-ı örfiyyesi* 1366 akça, *rüsum-ı şer'iyyesi* 3700 akça olmak üzere toplam 5066 akça vergi geliri mevcuttur. 1575 tarihinde toplam 5370 akçalık hasılatın 1800 akçası padişah hassı ve 3570 akçası da mülk sahiplerinin hissesidir.

Vergi gelirlerinin bir kısmı malikâne, bir kısmı divânî olarak ayrılan köylerin malikâne hisselerini doğrudan mülk sahipleri toplarken, divânî hisselerini ise görevlendirilen emin veya mültezimler topluyordu. Fakat bu mültezim veya eminin vergi toplamak bahânesiyle zaman zaman halka zulüm edip kötü davrandıklarını görmekteyiz. Bu tür durumlarda ise halk çiftini çubuğunu bırakıp terk-i diyar edebiliyor ve köyler harabeye dönebiliyordu.

⁹¹⁴ BOA, TD., 998, s.82; BOA, TD., 195, s.114; BOA, TD., 308, s.151-152; BOA, TD., 660, s.274-275

Böyle bir durum 1575 tarihinde Başbeyti köyünde yaşanmıştır. Zirâ, köyün vergi gelirlerinin divânî hissesini (*rüsum-ı örfiyyesini*) toplamakla görevli bazı mültezim veya eminler halka çeşitli zulüm veya haksızlıklarda bulununca köy harabe olmaya yüz tutmuştur. Bu durum ise devletin olduğu gibi mülk sahiplerinin de zarar görmelerine yol açmıştır. Halkın bu zorba ve adil olmayan mültezim veya eminlerin zulmünden kurtarılması için tedbir düşünülmüş ve neticede köyün bütün vergilerinin (*rüsum-ı örfiyye ve rüsum-ı şer'iyeye*) mülk sahipleri tarafından toplanmasına karar verilmiştir. Buna göre 1575 tarihindeki mülk sahipleri olan Seyyid Kasım, Seyyid Şerafeddin, Seyyid Hasan ve Seyyid Hüseyin bütün vergileri topladıktan sonra, *hisse-i divânî (rüsum-ı örfiyye)* tutarı olan 1800 akçayı seneden seneye devlete (*canib-i miriye*) nakden vermeyi kabul etmişlerdir⁹¹⁵. Böylece hem halka zulüm edilmesi önlenmiş hem köyün harabe olması hem de devletin ve mülk sahiplerinin zarara uğramaları önlenmiştir.

2.100. Bâzvâye (Bâzvi, Bâzivay) (بازولی، بازوی، بازولی) ⁹¹⁶

Seyyid Abdulgaffar'ın mülküdür. 1558 tarihine gelindiğinde Seyyid Abdulgaffar'ın öldüğü ve evlatları olan Seyyid Cafer, Seyyid Mehmed ve Seyyid Murtaza'nın köyü tasarruf ettiklerini görmekteyiz⁹¹⁷. 1523 tarihinde sadece bir hâne vergi mükellefi vardır. 1540'ta iki buçuğu çift, üçü bennâk ve ikisi mücerred olmak üzere toplam dokuz nefer; 1558'de beş buçuğu çift ve altısı bennâk olmak üzere toplam 12 nefer ve 1575'te altısı çift, ikisi bennâk olmak üzere toplam 12 nefer vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I).

Bu verilerden faydalanarak elde ettiğimiz tahmini nüfus 1523'te yedi kişi; 1540'ta 51 kişi ve 1558-1575 tarihlerinde ise 84 kişidir.

Buğday ve arpa ziraatı yapılan⁹¹⁸ köyün 1523 tarihindeki yıllık vergisi 346 akçadan ibarettir. 1540'taki vergisi 2772 akça olup, bunun 292 akçası *hisse-i divânî*, 2480 akçası da *hisse-i malikânedir*. 1558 yılında vergisi 3359 akçaya yükselmiştir. *Hisse-i divânî* miktarı 579 akça, *hisse-i malikâne* ise 2780 akçadır. 1575'te ise 542 akçası *hisse-i divânî* ve 3000 akçası da *hisse-i malikâne* olmak üzere toplam 3542 akça yıllık vergisi vardır.

⁹¹⁵ “Karye-i Mezkurun rüsum-ı örfiyyesi hass-ı şahi olmağın ümenâ ve mültezimin rüsum-ı örfiyye bahânesiyle enva-i zulm ve teaddi etmekle karye-i mezkure harabe(ve) müteveccih olmağın bu sebep ile mâl-ı şahi zayı olduğundan ma'ada sahib-i mülk duacılarına dahi zülm ve hayf olmakdan hali olmamağın, rüsum-ı örfiyyesin sahib-i mülk olan Seyyid... sâl be-sâl cânib-i miriyyeye maktu'an 1800 akça teslim eylemek üzere kabul ittikleri Abdülcelil Bey (Musul Tahrir Emimi) muvacehesinde mukayyed ve mastur bulunmağın vech-i meşru' üzere deftere kayd olundu”. Bk., *BOA, TD, 660*, s. 275.

⁹¹⁶ *BOA, TD., 998*, s.82; *BOA, TD., 195*, s.114; *BOA, TD., 308*, s.154; *BOA, TD., 660*, s.275.

⁹¹⁷ *BOA, TD., 308*, s.154.

⁹¹⁸ Bk. İktisadi Durum Bölümü.

2.101. Yakub (ﻳﺎﻗﯘﺏ) ⁹¹⁹

Musul'un güneydoğusunda yer alan bu köy⁹²⁰ sadece 1523 tarihli tahrir defterinde kayıtlı olup, harabe haldedir. Harabe olmazdan evvel Seyyid Kasım, Seyyid Sadık, Seyyid Bericân, Seyyid Cemal ve Seyyid Celâl'in tasarrufunda idi.

2.102. İmâm Şemseddin (ﺇﻣﺎﻡ ﺷﻤﺴﻌﺪﺩﯨﻦ) ⁹²¹

Köyde 1523 tarihli tahrire göre 24 hâne ve dört mücerred vergi mükellefi mevcuttur. 1540'ta toplam 10 nefer vergi mükellefi nüfusun altısı çift, dördü bennâk konumundadır. 1558 tarihinde altı buçuğu çift, yedisi bennâk ve biri mücerred olmak üzere toplam 15 nefer; 1575 tarihinde ise yedisi çift, üçü bennâk ve üçü mücerred olmak üzere toplam olarak yine 15 nefer vergi yükümlüsü vardır (Bk. Ek-I).

Vergi mükelleflerini nüfusa dönüştürdüğümüzde, tahmini olarak 1523'te 172 kişi; 1540'ta 70 kişi; 1558-1575 tarihlerinde ise 99 kişilik nüfus tespit edilmektedir.

Köy, 1523, 1558 ve 1575 tarihlerinde Musul nahiyesine bağlı iken, 1540'ta ise Acuz nahiyesine bağlıdır. Köyde buğday, arpa ve darı (dihn) ziraatı yapılmakta olup⁹²², vergi gelirleri İmâm Şemseddin Humusi b. İmâm Mehmet Bahir Vakfına ayrılmıştır. 1523'te 3967 akça; 1540'ta 4983 akça; 1558 ve 1575 tarihlerinde ise 5664 akça vergi geliri mevcuttur.

2.103. Bâğviren (ﺑﺎﻏﻮﻳﺮﯨﻦ) ⁹²³

Musul'un gayrimüslim köylerinden biridir. 1523 tarihli tahrirde kaydına rastlanmadı. 1540'ta 102 nefer vergi mükellefi mevcuttur. 1558'de de toplam nefer yekûnu 102 olup, bunların 65'i hâne ve 37'si mücerredir. 1575 tarihinde ise 95'i hâne ve 5'i mücerred olmak üzere toplam vergi mükellefi sayısı 100'dür (Bk. Ek-I).

Bâğviren köyünde buğday ve arpa ziraatının yanı sıra arıcılıkta yapılmakta idi (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Köyün vergi gelirleri padişah hassı olarak ayrılmıştır. 1540'ta 10298 akça; 1558'de 11944 akça ve 1575'te 15000 akça vergi hasılatı mevcuttur.

2.104. Düvengâyb (ﺩﯞﻩﻧﻐﺎﻳﯩﺐ) ⁹²⁴

Arpa ve buğday ziraatının yanı sıra arıcılık da yapılmakta idi (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri 1523'te timar ve zeamet olarak tevcih edilmişken, 1540-1558 ve

⁹¹⁹ BOA, TD., 998, s.82.

⁹²⁰ Bk. Harita-II.

⁹²¹ BOA, TD., 998, s.88; BOA, TD., 195, s. 138; BOA, TD., 308, s.159; BOA, TD., 660, s.253-254

⁹²² Bk. İktisadi Durum Bölümü.

⁹²³ BOA, TD., 195, s.52-53; BOA, TD., 308, s.51; BOA, TD., 660, s.57-58.

⁹²⁴ BOA, TD., 998, s.78; BOA, TD., 195, s.57; BOA, TD., 308, s.56; BOA, TD., 660, s.64.

1575 tarihlerinde padişah hassı olarak ayrılmıştır. Yıllık vergi hasılatı, 1523'te 5659 akça; 1540'ta 7832 akça; 1558'de 15545 akça ve 1575 tarihinde 16912 akçadır.

Köyün 1523'te 11 hâne ve beş mücerred vergi mükellefi nüfusu mevcuttur. 1540'ta 22 nefer vergi mükellefinin 13,5'i çift, dördü bennâk ve ikisi mücerreddir. 1558'de 21,5'i çift, 14'ü bennâk ve altısı mücerred olmak üzere toplam 43 nefer vergi mükellefi vardır. 1575'te ise mevcut 40 nefer nüfusun 25'i çift, dördü bennâk ve dördü mücerreddir (Bk. Ek-I). Bu verilerden hareketle elde ettiğimiz tahmini nüfusu, 1523 tarihinde 82 kiş, 1540'ta 142 kiş, 1558'de 265 kiş ve 1575'te 256 kişidir.

2.105. Bârtala (بارتالا)⁹²⁵

Musul'daki gayri müslim köylerden biri de Bârtala'dır. Musul'un 15 mil doğusunda⁹²⁶ büyük mamur bir köydür. Halkı katolik ve süryani hıristiyanlarındandır. Dilleri Sursça'dır⁹²⁷.

1523 tarihli tahrir defterinin köy veya *mezra* kayıtları arasında yoktur. 1540'ta 62'si hâne, 18'i mücerred olmak üzere toplam 80 nefer; 1558'de 84'ü hâne, 59'u mücerred olmak üzere toplam 143 nefer ve 1575'te 135'i hâne, 29'u mücerred olmak üzere toplam 164 nefer vergi mükellefi nüfusu mevcuttur (Bk. Ek-I). Bu rakamları nüfusa dönüştürdüğümüzde 1540'ta 452 kiş, 1558'de 647 kiş ve 1575'te 974 kişilik bir tahmini nüfus tespit edilmektedir.

Köyde buğday ve arpa ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri 1540'ta ve 1575'te sancakbeyi hassı, 1558'de padişah hassı olarak ayrılmıştır. 1540'ta 17722 akça, 1558'de 28099 akça ve 1575'te 32000 akça hasılatı mevcuttur.

2.106. Hüseyniyye (حیسنییه)⁹²⁸

İlk tahrir defterinde *mezra* konumundadır. Haricden ziraat yapılmaktadır. Vergi geliri 1798 akçadır ve timar-zeamet olarak ayrılmıştır. 1540 tarihinde sekizi çift, üçü mücerred olmak üzere toplam 16 nefer vergi yükümlüsü nüfusu mevcuttur. Vergi geliri 2776 akçadır. Timar olarak tevcih edilmiştir. 1558'de dokuz nefer olan vergi mükellefinin dördü çift, dördü bennâk ve biri mücerred'dir. Vergi miktarı 4606 akça olup, zeamet olarak ayrılmıştır. 1575'te ise toplam 12 nefer vergi mükellefi nüfusu vardır. Bunların altısı çift, biri bennâk ve biri mücerred'dir (Bk. Ek-I). Hasılatı 8000 akçadır. Zeamet olarak ayrılmıştır.

⁹²⁵ BOA, TD., 195, s.66; BOA, TD., 308, s.74-75; BOA, TD., 660, s.127-128.

⁹²⁶ Bk. Harita-II.

⁹²⁷ Avad, *agm.*, 1961, s.57.

⁹²⁸ BOA, TD., 998, s.78; BOA, TD., 195, s.78; BOA, TD., 308, s.114; BOA, TD., 660, s.138.

Hâne, bennâk ve mücerred sayılarını nüfusa dönüştürdüğümüzde 1540'ta 94 kişi, 1558'de 57 kişi ve 1575'te 78 kişi ortaya çıkmaktadır.

Hasaniyye köyünün ziraat için son derece elverişli olduğunu görmekteyiz. Buğday, arpa, darı, pamuk ve susam ziraatının yanı sıra arıcılık da yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.107. Bâhinduva (بہندول) ⁹²⁹

Musul'daki gayrimüslim köylere aittir. Alkuş'un üç mil batısında, Musul'a ise 26 mil uzaklıkta ve dağ eteğindedir. Halkı keldani hristiyanlarındandır. Bu köy aynı zamanda *Bendu*, *Bendâvâ*, *Bendâvâya*, *Bahendevâ* şekillerinde de telaffuz edilmektedir. Bütün bunların kökeni Aramice olup, manası; "kölelerin ziraat alanı" demektir⁹³⁰.

1523 tarihli tahrirde kaydı yoktur. 1540'ta 21 nefer vergi mükellefi mevcuttur. Bunların 19'u hâne, ikisi mücerred'dir. 1558 tarihinde toplam nefer sayısı 26'ya yükselmiştir. 24'ü hâne, ikisi mücerred'dir. 1575'te ise toplam vergi mükellefi nefer sayısı 45'tir. Kaçının hâne ve kaçının mücerred konumunda olduğu kayıtlı değildir (Bk. Ek-I).

Köyün zirai ürünleri buğday, arpa, pamuk ve susamdır. Ayrıca bağcılık ve arıcılık da yapılmaktaydı. 1540'ta 2 ve 1558-1575 tarihlerinde dört değirmeni mevcut idi ve tam yıl çalışıyorlardı (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi hasılatı ise 1540'ta 9580 akça; 1558'de 9600 akça ve 1575'te de 12978 akçadır. Bâhinduva köyünün vergi gelirleri 1540'ta timar, 1558-1575 tarihlerinde ise zeamet olarak ayrılmıştır.

2.108. Munsârî (منساری) ⁹³¹

Köyün kaydına ilk kez 1540 tarihli tahrir defterinde rastlanmaktadır. Bu tarihte vergi geliri timar olarak ayrılmışken, 1558-1575 tarihlerinde zeamet olarak ayrılmıştır. 1540 tarihinde 23 nefer vergi mükellefi nüfusun yedi buçuğu çift, sekizi bennâk ve üçü mücerred'dir. 1558'de üçü mücerred, 34'ü bennâk ve iki buçuğu çift olmak üzere 40 nefer, yine 1575 tarihinde de yedisi mücerred, 23'ü bennâk ve altısı çift olmak üzere toplam 40 nefer vergi mükellefi nüfus mevcuttur (Bk. Ek-I). Bu vergi mükelleflerini nüfusa çevirdiğimizde 1540'ta 143 kişi; 1558'de 280 kişi ve 1575'te 238 kişi nüfus tespit edilmektedir.

Köyün zirai ürünleri buğday, arpa ve darıdan ibaret olup (Bk. İktisadi Durum Bölümü), toplam vergi geliri 1540 ve 1575'te 4000 akça 1558'de ise 3631 akçadır.

⁹²⁹ BOA, TD., 195, s.79; BOA, TD., 308, s.119; BOA, TD., 660, s.143-144.

⁹³⁰ Avad, *agm.*, 1961, s.60.

⁹³¹ BOA, TD., 195, s.80; BOA, TD., 308, s.119; BOA, TD., 660, s.148-149.

2.109. Ahtebuk, Uhtebuk (ادعتة بؤك, اشته بؤك) ⁹³²

Bu köyün kaydı 1523 tarihli tahrirde yoktur. Buğday, arpa, darı ve baston ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi geliri 1540'ta timar, 1558-1575 tarihlerinde padişah hassı olarak ayrılmış olup, 3812, 4673 ve 4500 akçadan ibarettir.

1540' da 25 nefer nüfusun beş buçuğu çift 11'i bennâk ve dördü mücerred'dir. 1558'de nefer sayısı 43'e yükselmiştir. Bunların dördü çift, 22'si bennâk, 17'si de mücerred'dir. 1575'te ise 12'si mücerred, 22'si bennâk ve dördü çift olmak üzere toplam 42 nefer vergi mükellefi nüfusu mevcuttur (Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu 1540'ta 151 kişi; 1558'de 199 kişi ve 1575 tarihinde 222 kişiden ibarettir.

2.110. Ali Kuyusu (علي كويس) ⁹³³

1540 tarihinden itibaren bu köyün kaydına rastlamaktayız. Bu tarihte yedi nefer vergi mükellefi mevcuttur. Bunların üçü çift, üçü bennâk, biri ise mücerred'dir. Köyün vergi mükellefi nefer sayısı 1558 ve 1575 tarihlerinde de yedidir. Birinci tarihte iki çift ve beş bennâk mevcut iken, ikincisinde de yine iki çift ve üç de bennâk vardır (Bk. Ek-I).

Köyde buğday, arpa, ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi geliri 1540 ve 1575'te timar, 1558'de sancakbeyi hassı olarak ayrılmıştır. 1540-1558 tarihlerinde 1500 akça, 1575'te ise 4666 akça vergi hasılatı vardır.

2.111. Beysân (بيسان) ⁹³⁴

1523 tarihinde kaydı olmayan köylerdendir. 1540 tarihinde 20 nefer nüfusu vardır. Bunların beşi çift, 10'u bennâk ve ikisi mücerred konumundadır. 1558'de vergi mükellefi nefer sayısı 21'dir. Beşi çift, beşi mücerred ve 11'i de bennâk olarak kayıtlıdır. 1575'te ise yedisi mücerred, 11'i bennâk ve beş buçuğu çift olmak üzere toplam 27 nefer vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu 1540 tarihinde 128 kişi; 1558'de 117 kişi ve 1575 tarihinde 147 kişidir.

Köyde arpa ve buğday üretimi yapılmaktadır. 1558-1575 tarihlerinde keten tohumu ve bostan, yine sadece 1575' de darı ekiminin yapıldığı görülmektedir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Köyün bütün vergi gelirleri timar olarak ayrılmış olup 1540'ta 10000 akça, 1558'de 9400 akça ve 1575'te 12400 akçadır.

2.112. Bâbent (بابنت) ⁹³⁵

⁹³² BOA, TD., 195, s.81; BOA, TD., 308, s.77; BOA, TD., 660, s.67.

⁹³³ BOA, TD., 195, s.81; BOA, TD., 308, s.46-47; BOA, TD., 660, s.182.

⁹³⁴ BOA, TD., 195, s.86; BOA, TD., 308, s.136; BOA, TD., 660, s.162.

Köyün kaydı ilk kez 1540 tarihli tahrirde geçmektedir. Bu tarihte ikisi mücerred, beşi bennâk ve altı buçuğu çift olmak üzere toplam 16 nefer vergi mükellefi vardır. 1540-1550 arasında köy nüfusunda büyük bir artışın olduğunu görmekteyiz. Zira 1558'de nefer sayısı 38'e yükselmiş olup, bunların 10,5'i çift, 15'i bennâk ve 12'si mücerred olarak kayıtlıdır. 1575'te ise toplam nefer sayısı 41'dir. Bunları 22'si çift, dokuzu bennâk ve biri mücerred'dir (Bk. Ek-I). Tahmini nüfus miktarı, 1540'ta 100 kişi; 1558'de 194 kişi ve 1575'te 281 kişidir.

Köyde, 1540 tarihli tahrir nazaran sadece buğday ve arpa ziraatı yapılmaktadır. 1558-1575 tarihli tahrir defterlerine göre ise arpa ve buğdayın yanı sıra darı, keten tohumu ve bostan ziraatı de yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi geliri 1540 ve 1575 tarihlerinde timar, 1558'de ise zeamet ve timar olarak ayrılmıştır. 1540'ta 3515 akça vergi geliri mevcutken, 1558'de 6342 akçaya, 1575'te ise 8000 akçaya çıkmıştır.

2.113. Demürce, Demürce virâni (دمر دسای، دمر دسای) ⁹³⁶

1523 tarihinde *mezra* konumundadır. Dolayısıyla meskûn nüfusu yoktur. 1540 tarihli tahrir defterinde *karye* olarak kayıtlıdır. Bu tarihte 31 nefer vergi mükellefinin altı buçuğu çift, 10'u bennâk ve dokuzu mücerred konumundadır. 1558'de altısı çift, 14'ü bennâk ve 11'i mücerred olmak üzere yine toplam 31 nefer, 1575'te altısı çift, 13'ü bennâk ve 11'i mücerred olmak üzere toplam 29 nefer vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I). Bu vergi mükelleflerinin tahmini olarak nüfusları 1540'ta 163 kişi; 1558'de 151 kişi ve 1575'te 137 kişidir.

Köyde buğday, arpa ve bostan ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi gelirleri timar olarak ayrılmıştır. 1523'te 2200 akça; 1540'ta 5244 akça; 1558'de 5553 akça ve 1575'te 8150 akça vergi hasılatı mevcuttur.

2.114. Musayfine (المسيفين) ⁹³⁷

1523 tarihinde *mezra* olarak kayıtlıdır. 1540, 1558 ve 1575 tarihlerinde toplam 51 vergi mükellefi nüfusu mevcut olup, her üç tarihte de değişmemiştir. Bunların dağılımı yıllar itibariyle şöyle idi; birinci tarihte 16 çift, 24 bennâk, altı mücerred; ikinci tarihte 10,5 çift, 31 bennâk, dokuz mücerred ve 1575'te 10 çift, 26 bennâk ile yedi mücerred (Bk. Ek-I). Bu verilerin nüfus olarak karşılığı 1540'ta 321 kişi, 1558'de 303 kişi ve 1575'te 315 kişidir.

Köyde çok çeşitli zirai üretim yapılmakta idi. Buğday ve arpanın dışında susam, pamuk, darı, keten tohumu, soğan ve bostan yetiştirilmekte idi (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri 1523-1540 tarihlerinde timar, 1558-1575 tarihlerinde padişah hassı için

⁹³⁵ BOA, TD., 195, s.91; BOA, TD., 308, s.116-117; BOA, TD., 660, s.163-164.

⁹³⁶ BOA, TD., 998, s.79; BOA, TD., 195, s.92; BOA, TD., 308, s.134-135; BOA, TD., 660, s.163.

⁹³⁷ BOA, TD., 998, s.79; BOA, TD., 195, s.92-93; BOA, TD., 308, s.78-79; BOA, TD., 660, s.69.

ayrılmıştır. 1523'te 1100 akça, 1540'ta 20092 akça, 1558'de 5540 akça ve 1575'te 5550 akça vergi hasılatı mevcuttu.

2.115. Revâne nâm-ı diğ̈er Vâne (روانہ نام دیگر وانه) ⁹³⁸

Köyün 1523 tarihli tahrirde kaydı bulunmamaktadır. 1540'ta 15 nefer vergi mükellefi mevcuttur. Bunların beşi çift, beşi bennâk ve üçü mücerred'dir. 1558'de toplam nefer sayısı 23'e yükselmiştir. Bunların dokuzu çift, 10'u bennâk, dördü ise mücerred'dir. 1575 tarihinde mücerredler beşe, bennâklar 14'e, çiftler 13'e yükselmiş olup, toplam nefer sayısı da 45'e çıkmıştır (Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu ise 1540'ta 87 kişi; 1558'de kişi 137 ve 1575'te 285 kişidir.

Köyün vergi gelirleri timar olarak ayrılmıştır. Buğday, arpa ve bostan ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). 1540-1558'de 7565'er akça ve 1575'te 7400 akça vergi gelirin sahiptir.

2.116. Cemâlkendi, Cemâl (جمالكندی، جمال) ⁹³⁹

1523 tarihli tahrirde *mezra* olarak kayıtlıdır. 1523-1540 tarihli tahrirlerde "Cemâlkendi", 1558-1575 tarihli tahrirlerde ise "Cemâl" şeklinde yazılmıştır. Vergi gelirleri dört tahrirde de timar olarak ayrılmıştır.

Zirai mahsulleri arpa, buğday ve bostandan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). 1523'te 380 akça; 1540'ta 7500 akça; 1558'de 8400 akça; 1575'te ise 6500 akça vergi hasılatı mevcuttur.

Vergi vermekle mükellef nüfusu 1540'ta 10 neferden ibarettir ki, beşi çift beşi bennâk'tır. 1558'de nefer sayısı dörd'e düşmüştür. Bunların nimi çift, biri bennâk, ikisi de mücerred'dir. 1575 tarihinde nefer sayısı tekrar 10'a yükselmiştir. İkisi çift, yedisi bennâk biri mücerred'dir (Bk. Ek-I).

2.117. Bâğure (بانوره) ⁹⁴⁰

Bâğure köyü, 1523 tarihli tahrirde *mezra*, diğ̈erlerinde *karye* olarak kayıtlıdır. 1540 tarihinde toplam 12 nefer vergi mükellefi vardır. Bunların üçü çift, dördü bennâk, ikisi ise mücerred'dir. 1558'de nefer sayısı 24'e yükselmiş olup bunların altı buçuğu çift, 16'sı bennâk ve biri mücerred'dir. 1575'te de nefer sayısı 24'te kalmıştır. Bunların sekizi çift, 14'ü bennâk olarak kayıtlıdır (Bk. Ek-I). Köyün tahmini nüfusu 1540'ta 72 kişi; 1558'de 162 kişi ve

⁹³⁸ BOA, TD., 195, s.94; BOA, TD., 308, s.128-129; BOA, TD., 660, s.164-165.

⁹³⁹ BOA, TD., 998, s.80; BOA, TD., 195, s.96; BOA, TD., 308, s.142; BOA, TD., 660, s.170.

⁹⁴⁰ BOA, TD., 998, s.79; BOA, TD., 195, s.96; BOA, TD., 308, s.140; BOA, TD., 660, s. 136.

1575'te 168 kişidir.

Köyde buğday ve arpa ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri ilk üç tarihte timar, 1558'de ise zeamet olarak ayrılmıştır. Yıllık vergi hasılatı yıllar itibari ile şu şekilde idi; 1523'te 1000 akça; 1540'ta 3000 akça ve 1558'de 7000 akça.

2.118. Şeyh Ali (شەيخ) ⁹⁴¹

Köy, 1523 tarihli tahrirde *mezra* statüsünde olup, diğer tahrir defterlerinde *karye* olarak kayıtlıdır. Buğday ve arpa ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi geliri timar olarak ayrılmıştır. 1540'ta toplam 16 nefer vergi mükellefi nüfusu mevcut olup bunların beş buçuğu çift, altısı mücerred'dir. 1558'de 18'e yükselen neferlerin beşi çift, dokuzu bennâk ve dördü ise mücerredir. 1575 tarihinde ise sekizi çift, sekizi mücerred ve yedisi bennâk olmak üzere toplam nefer sayısı 25'e yükselmiştir (Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu ise, 1540'ta 76 kişi; 1558'de 102 kişi ve 1575'te 127 kişiden ibarettir.

Yıllık vergi hasılatı 1523'te 1500 akça; 1540-1558 tarihlerinde 3200 akça ve 1575'te 4500 akçadan ibarettir.

2.119. Şeyh Mehmed (مەھمەد) ⁹⁴²

Şeyh Mehmed köyü de 1523 tarihinde *mezra* statüsünde olup, daha sonraki tarihlerde köy konumu kazanmıştır. 1540'ta nefer toplamı 12 olup, beşi çift, ikisi mücerred'dir. 1558 tarihindeki nefer toplamı 12'dir. Bunların ikisi çift, yedisi bennâk ve üçü mücerredir. 1575'te ise altısı çift, dördü bennâk olmak üzere toplam 15 nefer vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I). Bu vergi mükelleflerinden hareketle elde ettiğimiz tahmini nüfus, 1540 tarihinde 72 kişi, 1558'de 66 kişi ve 1575'te 105 kişidir.

Köyde buğday, arpa ve bostan ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri timar için ayrılmış olup, 1523-1540 tarihlerinde 1500 akça; 1558'de 5600 akça ve 1575'te 6000 akçadır.

2.120. Nevine, Nuniye (Ninova) (نونييه) ⁹⁴³

Ninova, Eski Asur devletinin başkenti olup, Musul şehrinin karşısında kalıntıları vardır. Dicle'nin doğusunda bir mil uzaklıktadır. Ninova eskiden büyük bir şehir olup, 12 mil uzaklığında büyük surlarla ihata edilmiştir. Bu arada, Nebi Yunus tepesi üzerinde küçük bir

⁹⁴¹ BOA, TD., 998, s.79; BOA, TD., 195, s.97; BOA, TD., 308, s.137; BOA, TD., 660, s.174.

⁹⁴² BOA, TD., 998, s.80; BOA, TD., 195, s.101; BOA, TD., 308, s.130; BOA, TD., 660, s.180-181.

⁹⁴³ BOA, TD., 998, s.79-85; BOA, TD., 195, s.107-109; BOA, TD., 308, s.168-169; BOA, TD., 660, s.237-240.

köy vardır ki burası da *Ninova* köyüdür⁹⁴⁴.

Hz. Yunus Nebi (a.s.) vakfı için ayrılan köylerden biridir. 1523'te 129 hâne ve sekiz mücerred vergi mükellefi nüfusu mevcuttur. 1540 tarihli tahrirde köyün vergi mükellefi nefer sayısı 224'dür. Bunların 40'ı çift, 141'i bennâk ve 26'sı mücerred'dir. Burada bir hususu açıklamamız gerekmektedir. Şöyle ki, vergi gelirleri Hz. Yunus vakfı için ayrılan *Gökcelü, Lek, Davudi, Yağmur Tânlı* ve *Lâdâmiye* cemaatleri de Nevine köyünün nüfusu içerisinde kaydedilmiştir (daha sonraki tahrirlerde bu cemaatler Nevine köyünden müstakil olarak kaydedilmiştir). Bu beş cemaatin toplam 68 nefer nüfusu mevcuttur. Bu 68 nefer sayısını köyün nefer toplamı olan 224'ten çıkardığımız vakit geriye 156 nefer kalmaktadır. Dolayısıyla Nevine köyünün nefer sayısı 1523'te 129 iken 1540'ta 156'ya yükselmiştir.

1558'de köyün nüfusu 228 nefere yükselmiş olup, bunların 20'si çift, 138'i bennâk ve 70'i mücerred'dir. 1575'te ise mücerredler 85'e, bennâklar 166'ya, çiftler 29'a yükselmiştir ki, toplam nefer sayısı da 304'e yükselmiştir (Bk. Ek-I).

Hâne, bennâk ve mücerred sayılarından hareketle bulduğumuz tahmini nüfus, 1523'te 911 kişi; 1540'ta 1412 kişi; 1558'de 1176 kişi ve 1575'te 1618 kişidir.

Köyün zirai mahsulleri buğday, arpa, darı ve bostandır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri ise 1523'te 12068 akça; 1540'ta 21556 akça;⁹⁴⁵ 1558'de 16275 akça ve 1575'te 19222 akçadan ibarettir.

2.121. Şeyh Ülyâ (سید علی) ⁹⁴⁶

Mülk statüsünde olan bir köydür. Örfi vergileri (*rüsum-ı örfiye*) divânî hissesi, şer'i vergileri (*rüsum-ı şeriyye*) mülk sahibinin hissesi olarak ayrılmıştır. 1523'te seyyid Seyfullah'ın mülküdür. 1540 tarihinde seyyid Vahitullah'ın tasarrufundadır ki, bu zât büyük ihtimalle seyyid Seyfullah'ın soyundan birisidir. Köy, 1558 tarihinden önce seyyid Tahir'in mülkü konumunda iken, 1558 civarında bu zâtın vefat etmesi üzerine oğullarına geçmiştir⁹⁴⁷. 1575 tarihinde de köyün mutasarrıfları Seyyid Tahir'in evlâtlarıdır.

Köyün vergi mükellefi sayısı yıllar itibariyle şu şekildedir; 1523 tarihinde 20 hânesi mevcuttur. 1540'ta 19 neferi mevcut olup bunların üçü çift, yedisi bennâk ve altısı

⁹⁴⁴ Avad, *agm.*, 1961, s.97-99.

⁹⁴⁵ 21556 akçalık gelirin içinde *Gökcelü, Lek, Davudi, Yağmur Tânlı* ve *Lâdâmiye* cemaatlerinin gelirleri de mevcut olup, bunların hasıl toplamı ayrı olarak belirtilmemiştir. Dolayısıyla, köyün gelirinin bir önceki tahrirle nazaran % 100 artmış gibi görünmesi bu durumdan kaynaklanmaktadır. Bk. *BOA, TD.*, 195, s.108-109.

⁹⁴⁶ *BOA, TD.*, 998, s.82; *BOA, TD.*, 195, s.112; *BOA, TD.*, 308, s.151; *BOA, TD.*, 660, s.278.

⁹⁴⁷ *BOA, TD.*, 308, s.151. "Mezkûr (Seyyid Tahir) fevt olup, evlâdından Seyyid Hidâyetullah ve seyyid İnâyetullah ve bâki evlâdı mutassarrıf olalar. Mâbeynlerinde niz'a vâki' olursa şer'i şerife mürâca'at olunalar".

mücerredir. 1558’de toplam nefer sayısı 29’dur. Bunlardan sekizi çift, 17’si bennâk ve dördü mücerred olarak kayıtlıdır. 1575 tarihinde vergi mükellefi nefer sayısı 34’e yükselmiştir. Bunların sekizi çift (16 nim çift kaydı olup, neticede sekiz çift olmaktadır), 13’ü bennâk, beşi ise mücerred’dir (Bk. Ek-I).

Bu verilerin nüfus olarak karşılığı, 1523’te 140 kişi; 1540’ta 97 kişi; 1558’de 179 kişi ve 1575’te 208 kişiden ibarettir.

Köyün zirai mahsulleri buğday ve arpadan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi geliri 1523 tarihinde 1192 akçadır. Bu hasılatın kaç akçasının “*hisse-i mirî*” ve kaç akçasının “*mülk sahibinin*” olduğu defterde belirtilmemiştir. 1558 tarihinde ise 2975 akçalı vergi geliri mevcuttur. Bunun 2480 akçası emlak sahibinin, 465 akçası da padişah hassıdır⁹⁴⁸. 1558’de toplam vergi hasılatı 3896 akçadan ibarettir. Bunun ise 2900 akçalık kısmı mülk sahibinin hissesi ve 996 akçası da hisse-i miridir. 1575 tarihinde vergi geliri toplamı 4298 akçaya yükselmiştir. Bunun 3150 akçası mülk sahibinin, 1148 akçası ise devletin (mirî) hissesidir.

2.122. Şeyh Süflâ (سيف) ⁹⁴⁹

Musul’daki *mülk* köylerdendir. Seyyid Abdülgaffar’ın tasarrufundadır. 1558 yılına geldiği vakit Seyyid Abdülgaffar vefât etmiş ve köyün tasarrufu evladına kalmıştır⁹⁵⁰. 1575 tarihinde köyün mutasarrıfları yine Seyyid Abdülgaffar’ın evlatlarıdır.

Bilindiği gibi *mülk* (*malikâne-divânî*) statüsünde olan köylerin *rüsum-ı şeriyyesi* mülk sahiplerinin *rüsum-ı örfiyyesi* ise devlet (mirî) hissesi idi. Mülk sahipleri kendi paylarına düşen vergi gelirlerini bizzat kendileri toplarken, mirî hisseleri ise devlet tarafından görevlendirilen *emin* veya *mültezimler* tarafından toplanıyordu. Bu emin veya mültezimlerin, vergi toplamak bahânesiyle zaman zaman halka zulmettikleri görülmektedir. Bu durumlarda ise halk köyünü terk ediyor ve köy harabeye yüz tutmaktadır⁹⁵¹. 1558 tarihinde Şeyh Süflâ köyünde de bu tür haksız uygulamaların görülmesi üzerine, köyün *hisse-i divanisi* de mülk sahibi Seyyid Mehmed’e *ber vech-i maktu* üzere verilmiştir. Seyyid Mehmed her sene köyün bütün gelirlerini topladıktan sonra devlet (mirî) hissesi olan akçayı merkeze gönderecektir⁹⁵².

⁹⁴⁸ Bunların toplamı 2945 akça tutmakta olup, bu durumda 30 akça eksik çıkmaktadır.

⁹⁴⁹ BOA, TD., 998, s.82; BOA, TD., 195, s.114-115; BOA, TD., 308, s.150; BOA, TD., 660, s.279.

⁹⁵⁰ BOA, TD., 195, s.150; “Mezkür Seyyid Abdülgaffâr fevt olup oğullarından Seyyid Cafer ve Seyyid Mehmed ve Seyyid Murtaza ve bâki evladı mutasarrıf olalar”.

⁹⁵¹ Benzer bir durum için bk. Bâşbeyti Köyü ve dipnot; 915.

⁹⁵² BOA, TD., 308, s.150. “Bu zikr olan karye (Şeyh Süflâ) işbu Seyyid Mehmed ve bâki biraderlerinin mülk-i meşruları olup, karye-i mezkurenin hukuk-ı şer’iyyesi defter-i atikde kendilere mukayyed olup haliya defter-i

Şeyh Süflâ köyünün 1523 tarihinde 35 hânesi mevcuttur. 1540'ta toplam nefer sayısı 28'dir. Bunların dördü çift, 16'sı bennâk ve beşi mücerreddir. 1558'de nefer sayısı 68'e yükselmiştir. Bunlardan 16,5'i çift, 33'ü bennâk ve 18'i mücerred olarak kayıtlıdır. 1575 tarihinde ise 17'si çift, 31'i bennâk ve 15'i de mücerred olmak üzere toplam nefer sayısı 71'dir (Bk. Ek-I). Köyün tahmini nüfusu 1523'te 245 kişi; 1540'ta 166 kişi, 1558'de 368 kişi ve 1575'te 407 kişiden ibarettir.

Köyde buğday ve arpa ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi geliri toplam 1523'te 1488 akçadır. Bu miktarın ne kadarının mülk sahibi hissesi ve ne kadarının devlet (mirî) hissesi olduğu defterde kaydedilmemiştir. 1540'ta hasılat toplamı 3463 akça (defterdeki yekûn 3563 olarak kaydedilmiştir) olup, bunun 783 akçası padişah hasası (*rûsum-ı örfiyye*), 2680 akçası da mülk sahibi hissesidir. 1558'de gelir toplamı 5475 akçaya yükselmiştir. Bunun 3450 akçası mülk sahibi, 2025 akçası da mirî (padişah hasası) hissesidir. Nihayet, 1575'te 2314 akçası hisse-i mirî (padişah hasası) ve 3360 akçası da hukuk-ı şeriyye (mülk sahipleri hissesi) olmak üzere toplam vergi hasılatı 5874 akçaya yükselmiştir.

2.123. Dûr (دور) ⁹⁵³

Tikrit'in güneyindedir ⁹⁵⁴. 1523'te *mezra* konumundadır. 1540 tarihli tahrirde *karye* olarak kaydedilmiş olup, toplam 37 nefer vergi mükellefi mevcuttur. Bunların 33'ü hâne ve dördü mücerreddir (Bk. Ek-I). 1558 ve 1575 tarihli tahrirlerde kaydına rastlanmadı.

Vergi gelirleri İmâm Mehmed b. İmâm Musa Kâzım Vakfına ayrılmıştır. 1523'te 500 akça ve 1540'ta 2045 akça geliri mevcuttur.

Burada ziraat yapıldığına dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. Fakat hayvancılık yapıldığını 1540 tarihli tahrirden öğreniyoruz. Bu tarihte 80 koyun ve sekiz camus beslendiği görülmektedir.

2.124. Til Bizüm, Til Bârid (تيل بيزوم، تيل باريد) ⁹⁵⁵

cedid-i hakaniye dahi mezkurlar kayd olunmağın fâ-mmâ rûsum-ı örfiyesin hasası şahi olup ümena ve mültezimin rûsum-ı örfiye almak bahânesiyle reayaya enva-i zulm ve teaddi itmekle karye-i mezkure harab olmağa müteveccih olup, ol sebeple mal-ı padişahi zayi olduğundan gayri sahib-i mülk-i duacılarına dahi enva-i zulm ve teaddi ve hayf olmakdan hali olmayub, haliya canib-i miriyye aid olan rûsum-ı örfiye ki, 2025 akça olur defter-i hakani mucebince salifü'z-zikr Seyyid Mehmed'e ber vech-i maktu' verildi. Gerekdir ki, şehirden gerü ümena ve mültezimin ve gayrihim bi vech-i mine'l- vücuha karye-i mezbureye dahl itmeyüb, her sâl rûsum-ı örfiyyeyi defter-i hakani mucebince mezkûr Seyyid Mehmed elinden alub zikr olan karyeye dahl ve taarruz eylemeyler. Zira ki, bâd-ı heva ve cürm-i cinâyet hass-ı padişahi kayd olunmuştur".

⁹⁵³ BOA, TD., 998, s.80; BOA, TD., 195, s.113.

⁹⁵⁴ BOA, TD., 195, s.113. Ayrıca, bk. Harita-II.

⁹⁵⁵ BOA, TD., 998, s.76; BOA, TD., 195, s.136; BOA, TD., 308, s.96; BOA, TD.,660, s.1.

Til Bizûm köyü Acuz nahiyesine bağlıdır. 1523 tarihli tahrirde *Til Bârid* şeklinde kaydedilmiş olup, mezra konumundadır. Diğer tahrir defterlerinde karye olup, *Til Bizûm* şeklinde kaydedilmiştir. 1540 ve 1558 tarihlerinde 19'ar çift vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I). 1575 tarihinde ise Eski Musul sancağına, Eski Musul sancağı da Diyarbekir eyaletine bağlanmıştır⁹⁵⁶.

Vergi gelirleri 1523'te Sincar sancakbeyi hassı, 1540'ta sancakbeyi hassı (hangi sancağın sancakbeyi olduğu belli değil), 1558'de ise Deyr-Rahbe sancakbeyi hassı olarak tevcih edilmiştir. Birinci tarihte 3500 akça, ikincisinde 7724 akça, üçüncüsünde ise 12734 akça vergi geliri mevcuttur. Köyün zirai ürünleri buğday, arpa, darı ve bostandır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.125. Cessânî (سلسنة) ⁹⁵⁷

Acuz nahiyesine bağlı bir köydür. Cessâfi köyünün 1523 tarihili tahrirde kaydı mevcut değildir. 1540 ve 1558 tarihlerinde 13'er nefer vergi mükellefi nüfusu mevcuttur (Bk. Ek-I). Her iki tarihte de bu neferler çift olarak kayıtlıdır. 1575 tarihinde Eski Musul sancağına bağlanmıştır. Bu tarihte Eski Musul Sancağı Diyarbekir eyaletine ilhak olunmuştur⁹⁵⁸.

Zirai mahsulleri buğday, arpa, darı ve bostandan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri 1540'ta 6000 akça olup, sancakbeyi hassı olarak ayrılmıştır. 1558'de vergi hasılatı 9110 akçaya yükselmiştir. Bu gelir Deyr-Rahbe Sancakbeyi hassı olarak ayrılmıştır.

2.126. Bûrc (بؤرج) ⁹⁵⁹

1540 tarihinde Acuz nahiyesine, 1558-1575 tarihlerinde Musul nahiyesine bağlı görünmektedir. İmâm Şemseddin Humusi'nin vakıf gelirleri içerisinde yer alan bir köydür. 1540 tarihinde toplam 21 nefer vergi mükellefi nüfusu mevcut olup, bunların dokuz buçuğu çift, sekizi bennâk konumundadır. 1558'de de 21 neferi mevcuttur. Bunların sekizi çift, dokuzu bennâk ve dördü mücerred olarak kayıtlıdır. 1575'te nefer sayısı 24'e yükselmiştir. Sekizi çift, altısı bennâk ve biri mücerredir (Bk. Ek-I).

Buğday, arpa ve darı ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri 1540'ta 4637 akça, 1558'de 5582 akça ve 1575 tarihinde 6650 akçadır.

⁹⁵⁶ BOA, TD., 660, s.1. "Zikr olunan kura ve mezâri Diyarbekir Beylerbeyliği tecdid-i tahrir olundukda Eski Musul sancağı ol canibe ilhak olunmağla Eski Musul'a kayd olunmuştur".

⁹⁵⁷ BOA, TD., 195, s.136; BOA, TD., 308, s.96; BOA, TD., 660, s.1.

⁹⁵⁸ Bk. Dipnot 956.

⁹⁵⁹ BOA, TD., 195, s.138; BOA, TD., 308, s.159; BOA, TD., 660, s.253.

2.127. Selâl nâm-ı diğer Til-i Halil (سلاسل, سلاسل, سلاسل) ⁹⁶⁰

Şemseddin Humusi vakıf köylerinden biridir. 1523 tarihinde *mezra*, diğer tarihlerde *karye* olarak kaydedilmiştir. 1523'te sadece *Til-i Halil*, 1540'ta *Selâl (Silâl) nâm-ı diğer Til-i Halil*, 1558-1575 tarihlerinde ise sadece *Selâl (Silâl)* olarak kaydedilmiştir.

1540 tarihinde 'Acuz nahiyesine, diğer tarihlerde ise Musul nahiyesine bağlıdır. 1540-1575 tarihli tahrirlerde beşer nefer vergi mükellefi mevcuttur. Her üç tarihte de bu neferler bennâk konumundadır (Bk. Ek-I).

Köyde buğday, arpa ve darı ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi geliri 1523'te 540 akça; 1540'ta 855 akça; 1558'de 1467 akça ve 1575'te 1520 akçadır.

2.128. Ümmu't-Tüse (أم التوسة) ⁹⁶¹

Köyün 1523 tarihli tahrirde kaydı mevcut değildir. Fakat 1540 tarihli tahrir defterindeki bir kayda göre, Musul'un fethinden beri Monla Selamullah'ın tasarrufundadır⁹⁶². Ümmu't-Tuse bu tarihte *mezra* statüsündedir.

Monla Selâmullah buranın hâsılatına mutasarrıf olması karşılığında her gün padişaha en'am okumakla mükelleftir. Bu durum hayatta olduğu süre zarfında geçerli olup, vefatından sonra Ümmu't-Tuse'nin vergi hasılatının nasıl bir şekilde tasarruf olunacağını merkez (dergâh-ı mualla) yeniden belirleyecektir. Nitekim, 1558 tarihine gelindiğinde Monla Selâmullah'ın vefat etmiş olduğunu ve Ümmu't-Tuse'nin vergi hasılatının Musul sancakbeyi hassı olarak ayrıldığını görmekteyiz. 1575 tarihinde ise vergi geliri zeamet olarak tencih edilmiştir.

Ümmu't-Tuse 1540'ta *mezra* olarak, 1558 tarihinden itibaren ise *karye* olarak geçmektedir. Bu tarihte 44 nefer vergi mükellefi mevcuttur. Bunların 20'si çift, 11'i bennâk ve 13'ü mücerreddir. 1575'te vergi mükellefi nefer sayısı 64'e yükselmiştir. Bunlardan 25'i çift, 29'u bennâk ve 10'u ise mücerred konumundadır (Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu 1558'de 230 kişi ve 1575'te ise 388 kişidir.

Köyün zirai ürünleri buğday, arpa ve bostandan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi hasılatı 1540'ta 1000 akça; 1558'de 4844 akça ve 1575'te 7500 akçadır.

⁹⁶⁰ BOA, TD., 998, s.80; BOA, TD., 195, s.139; BOA, TD., 308, s.160; BOA, TD., 660, s.254.

⁹⁶¹ BOA, TD., 195, s. 113; BOA, TD., 308, s. 46; BOA, TD., 660, s. 149-150.

⁹⁶² BOA, TD., 195, s. 113. "Zikr olan mezreaya vilâyet feth olalıdan beru Monla Selâmullah nâm kimesne mutasarrıf olub, her gün pâdişah-ı âlempenâh hazretlerine bir en'am okuyup elinde beğlerbeğilerden berâtları olmağın, hâliyâ defter-i cedit-i hakânide dahi vech-i meşruh üzre kayd olundu. Mezkûr Selâmullah kayd-ı hayatta olub, gerü mezrea'i mezburenin hâsılına mutasarrıf olub hergün pâdişah-ı alempenah hazretleri için bir en'am okur. Kendüden sonra dergâh-ı muallaya arz olunub emr-i 'âli ne vechile sâdır olursa mucebince 'amel oluna".

2.129. Aktâş (اكتاش) ⁹⁶³

Bu köyün 1523 ve 1540 tarihli tahrir defterlerinde kaydı yoktur. 1558-1575 tarihli tahrirlerde altışar nefer vergi mükellefi vardır. Bunların beşer neferi çift, birer neferi de bennâk konumundadır (Bk. Ek-I).

Köyde buğday ve pamuk ziraatının yanısıra arıcılık da yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri padişah hassı olarak ayrılmıştır. 1558’de 1696 akça, 1575’te ise 2658 akçadır. Ayrıca tam yıl çalışan bir değirmeni mevcuttur.

2.130. Üç Kubbe (اچ كعبه) ⁹⁶⁴

Köyün 1523-1540 tarihli tahrirlerde kaydı yoktur. 1558’de 43 nefer vergi mükellefi nüfusu mevcuttur. Bunların sekiz buçuğu çift, 26’sı bennâk ve sekizi mücerredir. 1575’te de nefer sayısı 43’tür. Bunlardan sekiz buçuğu çift, 23’ü bennâk ve altısı mücerred olarak kayıtlıdır (Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu 1558’de 253, 1575’te 265 kişiden ibarettir.

Köyde buğday, arpa, darı ve bostan ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi hasılatı padişah hassı olarak ayrılmış olup, 1558’de 4582 akça, 1575’te ise 4549 akçadır.

2.131. Şeyh Ömer Kabucu (شيخ عمر كابوچو) ⁹⁶⁵

Bu köy 1523 tarihli tahrirde mevcut değildir. 1540’ta *mezra*’dır. 1558’de yedi nefer vergi mükellefi mevcuttur. Bunlardan biri çift, altısı bennâktır. 1575’te sekiz olan neferlerin üçü çift, beşi ise bennâktır (Bk. Ek-I).

Köyün vergi gelirleri padişah hassı olarak ayrılmıştır. 1540’ta 1500 akça, 1558’de 3404 akça, 1575’te ise 4920 akça geliri mevcuttur. Arpa ve buğday ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.132. Üsküb Meydân (اوسكوب ميدان) ⁹⁶⁶

Bu köyün kaydına sadece 1558 tarihli tahrir defterinde rastlamaktayız. Dokuz nefer vergi mükellefi nüfusu vardır ki, bunların ikisi çift, yedisi bennâk ve biri mücerred konumundadır. Yine bu tarihte köyün vergi geliri Deyr-Rahbe sancakbeyi hassı olarak ayrılmış olup, 2852 akçadan ibarettir.

Köy, 1575 tarihinde Eski Musul Sancağı ile beraber Diyarbekir eyaletine bağlandığı

⁹⁶³ BOA, TD., 308, s. 59; BOA, TD., 660, s. 81.

⁹⁶⁴ BOA, TD., 308, s.77; BOA, TD., 660, s.67.

⁹⁶⁵ BOA, TD., 195, s.41; BOA, TD., 308, s.81-82; BOA, TD., 660, s.70.

⁹⁶⁶ BOA, TD., 308, s.94; BOA, TD., 660, s.1.

için⁹⁶⁷ bu tarihteki hâne sayısı ve vergi geliri hakkında bir bilgimiz yoktur.

2.133. Batâte (بطاط) ⁹⁶⁸

Köyün kaydı 1523 tarihli tahrirde mevcut değildir. 1540 tarihinde *mezra* konumundadır. 1558’de 16 nefer vergi mükellefi mevcuttur. Beşi çift, dokuzu bennâk ve ikisi mücerred’dir. 1575’te nefer sayısı 29’a yükselmiş olup, bunların sekizi çift, 13’ü bennâk ve ikisi mücerred olarak kayıtlıdır (Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu 1558’de 100 kişi, 1575’te ise 191 kişidir.

Köyde buğday, arpa, darı, keten tohumu ve bostan ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi hasılatı zeamet olarak ayrılmıştır. 1540’ta 2000 akça, 1558’de 2137 akça 1575’te ise 3500 akça vergi geliri mevcuttur.

2.134. Şirin, Serin (شیرین) ⁹⁶⁹

Bu köy 1540 tarihli tahrirde *mezra*, diğer tahrir defterlerinde ise *karye* olarak kaydedilmiştir. 1523’te 22 hâne ve üç mücerredi; 1558’de üç buçuğu çift, dokuzu bennâk ve biri mücerred olmak üzere toplam 14 neferi bulunmaktadır. 1575’te ise sekizi çift, biri bennâk ve sekizi mücerred olmak üzere toplam 19 nefer vergi mükellefi nüfusu mevcuttur (Bk. Ek-I). 1540 tarihli tahrirde “*mezra*” statüsünde olduğu için meskûn nüfusu mevcut değildir. Tahmini nüfusu 1523’te 157 kişi; 1558’de 92 kişi ve 1575’te 85 kişidir.

Vergi gelirleri 1523-1540 tarihli tahrirlerde timar, 1558-1575 tarihli tahrirlerde ise zeamet olarak ayrılmıştır. Gelir toplamı 1523’te 10000 akça, 1540’ta 6100 akça, 1558’de 5407 akça ve 1575’te ise 7100 akçadır. Zirai ürünleri buğday, arpa, darı, keten tohumu, pamuk ve bostandan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.135. Deyr-i Hâl (دیر حال) ⁹⁷⁰

Köyün kaydına ilk kez 1558 tarihli tahrir defterinde rastlamaktayız. Bu tarihte beş nefer vergi mükellefi nüfusu mevcut olup, üçü çift ikisi bennâk konumundadır. 1575 tarihinde nefer sayısı yine beş olup, beşi de çift konumundadır (Bk. Ek-I). (4 nim çift, 1 çift; toplam: 3 çift)

Yıllık vergi geliri 1558’de zeamet olarak ayrılmış olup, 3199 akçadır. 1575’te timar olarak ayrılmış ve toplamı 3500 akçadır. Köyün zirai mahsulleri ise buğday ve arpadan

⁹⁶⁷ Bk. Dipnot 956.

⁹⁶⁸ BOA, TD., 195, s.71; BOA, TD., 308, s.115; BOA, TD., 660, s.146.

⁹⁶⁹ BOA, TD., 998, s.80; BOA, TD., 195, s.97; BOA, TD., 308, s.116; BOA, TD., 660, s.146-147.

⁹⁷⁰ BOA, TD., 308, s.117; BOA, TD., 660, s.178.

ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.136. Devâse (دهولسه) ⁹⁷¹

Köy, 1540 tarihli defterde *mezra* olarak kayıtlıdır. 1558'de 19 nefer vergi mükellefi mevcuttur. Bunların üç buçuğu çift, 14'ü bennâk, biri ise mücerredir. 1575'te nefer sayısı 26'ya yükselmiş olup, üç çift, 18 bennâk ve iki mücerredi muhtevîdir (Bk. Ek-I). Tahmini nüfusu 1558 tarihinde 127 kişi ve 1575 tarihinde ise 170 kişiden ibarettir.

Köyde buğday, arpa, darı ve bostan ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Yıllık vergi geliri 1540'ta timar, 1558 ve 1575'te ise zeamet olarak ayrılmıştır. 1540 tarihli vergi tutarı 500 akça iken, 1558'de 1799 akça, 1575 tarihinde ise 2874 akçadır.

2.137. Şirfi (شرفی) ⁹⁷²

Köyle ilgili ilk kayıt 1540 tarihinde geçmektedir. Ancak bu tarihte *mezra*'dır. Sonradan nüfusun meskûn olması sonucu 1540-1558 yılları arasındaki bir tarihte *karye* olmuştur. 1558'de beşi bennâk ve yedi buçuğu çift olmak üzere toplam 13 nefer; 1575'te dokuzu çift, ikisi bennâk ve biri mücerred olmak üzere toplam 12 nefer vergi mükellefi nüfusu mevcuttur (Bk. Ek-I).

Köyün vergi hasılatı zeamet olarak ayrılmıştır. 1540'ta 1000 akça, 1558'de 3724 akça ve 1575'te 5958 akça vergi geliri vardır. Köyde, buğday, arpa, susam, keten tohumu ve pamuk üretimi yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.138. Bâbâveled (بابا ولد) ⁹⁷³

Köyün kaydı 1523 tarihli tahrirde mevcut değildir. 1540 tarihli defter kayıtlarında *mezra* konumundadır. 1558'de 11 neferi vardır. Bunların iki buçuğu çift, sekizi bennâktır. 1575'te nefer sayısı yine 11'dir. Çift sayısı da değişmemiş olup iki buçuktur (5 nim çift). Bennâk sayısı ise altıdır (Bk. Ek-I).

Köyün zirai mahsulleri buğday ve arpadan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri 1540'ta 800 akça, 1558'de 1810 akça, 1575'te 2000 akça olup, zeamet olarak ayrılmıştır.

2.139. Til-i Mihyân (تلا میهن, نرسمیه) ⁹⁷⁴

Bu köyün kaydına ilk kez 1558 tarihli tahrir defterinde rastlıyoruz. Bu tarihte sekiz

⁹⁷¹ BOA, TD., 195, s.98; BOA, TD., 308, s.118; BOA, TD., 660, s.144.

⁹⁷² BOA, TD., 195, s.72; BOA, TD., 308, s.120; BOA, TD., 660, s.152.

⁹⁷³ BOA, TD., 195, s.72; BOA, TD., 308, s.121; BOA, TD., 660, s.149.

⁹⁷⁴ BOA, TD., 308, s.139; BOA, TD., 660, s.173-174.

vergi mükellefi neferin dördü çift, dördü bennâk olarak kayıtlıdır. 1575 tarihinde nefer sayısı 18'e yükselmiş olup, üö buçuk çift, 10 bennâk ve bir mücerredi vardır (Bk. Ek-I).

Köyün zirai mahsulleri buğday ve arpadan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Gelir toplamı 1558'de 1500 akça, 1575'te 1999 akça olup, timar olarak ayrılmıştır.

2.140. Şeyh Kara (شېخ كرا) ⁹⁷⁵

Bu köyün de kaydı ilk defa 1558 tarihli tahrirde geçmektedir. Biri çift, 10'u bennâk, biri mücerred olmak üzere toplam 11 nefer nüfusu mevcuttur. 1575'te nefer sayısı 17'ye yükselmiştir. Bunlardan üçü çift, sekizi bennâk, dördü ise mücerredir (Bk. Ek-I).

1558'de 1287 akça; 1575'te 3500 akça olan vergi gelirleri timar olarak ayrılmıştır. Zirai ürünleri buğday ve arpadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.141. Şuta (Ayn-Mâcid) (شوطا موك انا مامد) ⁹⁷⁶

Köy, 1523-1540 tarihleri arasında *mezra* olarak geçmektedir. 1523 tarihinde 'Ayn-Macid, 1540'ta *Şuta ma'a* 'Ayn-Macid ve 1558 ve 1575 tarihli tahrirlerde ise *Şuta nâm-ı diğer* 'Ayn-Macid şeklinde kaydedilmiştir. 1558 tarihinden yedi neferin meskûn olduğu bir köydür. Bu neferlerin biri çift, dördü bennâk, ikisi de mücerred konumundadır. 1575'te nefer sayısı 10'a çıkmıştır. Bu neferlerin ikisi çift, üçü bennâk, beşi de mücerred idi (Bk. Ek-I).

Vergi gelirleri timar olarak ayrılmıştır. 1523'te 200 akça, 1540'ta 1200 akça, 1558'de 2610 akça ve 1575'te 2900 akçadır. Köyün zirai üretimi buğday, arpa ve bostandan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.142. Minârebâşı (منارباشي) ⁹⁷⁷

Köyün kaydı ilk kez 1540 tarihli tahrir defterinde geçmekte olup, *mezra* konumundadır. 1558'de 10 nefer vergi mükellefi mevcuttur. Bunların beş buçuğu çift, dördü bennâk'dır. 1575'te nefer sayısı 16'ya yükselmiştir. 10,5'i çift, biri mücerred olarak kayıtlıdır.

Yıllık vergi hasılatı 1540'ta 300 akça, 1558'de 2243 akça ve 1575'te 2512 akçadır. Bu vergi gelirleri timar olarak tevcih edilmiştir. Zirai ürünleri buğday ve arpadan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.143. Zara (زارا) ⁹⁷⁸

⁹⁷⁵ BOA, TD., 308, s.140; BOA, TD., 660, s.175.

⁹⁷⁶ BOA, TD., 998, s.80; BOA, TD., 195, s.88; BOA, TD., 308, s.143; BOA, TD., 660, s.171.

⁹⁷⁷ BOA, TD., 195, s.86; BOA, TD., 308, s.144; BOA, TD., 660, s.172.

⁹⁷⁸ BOA, TD., 308, s.145; BOA, TD., 660, s.172.

Köyün kaydı 1523 ve 1540 tarihli tahrirlerde geçmemektedir. 1558'de yedi neferi mevcuttur. Bu neferlerin her biri nim çift olarak kayıtlıdır. 1575'te nefer sayısı 14'e yükselmiştir ki, sekizi çift, biri mücerreddir (Bk. Ek-I).

Gelirleri timar olarak ayrılmıştır. 1558'de 4000 akça, 1575'te ise 4552 akçadır. Buğday ve arpa üretimi yapılmakta idi (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.144. Bâvcine (İmâm Amir) (باصينه امير) ⁹⁷⁹

Köy 1523 ve 1540 tarihli tahrir defterlerine *Bavcine* şeklinde kaydedilmiştir. 1540'ta *mezra* olarak geçmektedir. 1558 ve 1575 tarihli tahrir defterlerinde ise *Bavcine nâm-ı diğer İmâm 'Amir* olarak kayıtlıdır.

1523 yılında dört hâne vergi mükellefi vardır. 1540'ta *mezra* olduğu için meskûn nüfusu yoktur. 1558 tarihinde 39 neferi vardır ve tamamı bennâk konumundadır (Bk. Ek-I). 1575 tarihinde ise Eski Musul sancağı ile beraber Diyarbekir eyaletine bağlanmıştır⁹⁸⁰.

Vergi geliri 1523'te 2342 akça, 1540'ta 2000 akça olup, İmâm Ömer b. İmâm Hasan Vakfı için ayrılmıştır. 1558'de geliri 11000 akçaya yükselmiştir. Bunun 3000 akçası İmâm Ömer b. İmâm Hasan Vakfı için, 8000 akçası ise (hisse-i divâni) timar olarak ayrılmıştır. Zirai mahsulleri buğday ve arpadan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.145. Sofuyân (صوفيان) ⁹⁸¹

1540'ta *mezra* konumundadır. 1558'de vergi mükellefi nefer sayısı 39 olup, tamamı bennâktır (Bk. Ek-I). 1575 tarihinde Eski Musul sancağı ile beraber Diyarbekir eyaletine bağlanmıştır⁹⁸².

Vergi geliri 1540'ta 400 akça, 1558'de 11000 akçadır ve timar olarak ayrılmıştır. Buğday ve arpa ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.146. Mâmis (ماميس) ⁹⁸³

Köyün kaydına 1523-1540 tarihli tahrir defterlerinde kaydına rastlanmadı. 1558'de 19 nefer vergi mükellefi mevcut olup, tamamı bennâk olarak kayıtlıdır (Bk. Ek-I). 1575 tarihinde Eski Musul sancağı ile beraber Diyarbekir eyaletine bağlanmıştır⁹⁸⁴. 1558'de 6000 akça vergisi mevcut olup, timar olarak ayrılmıştır. Zirai ürünleri buğday ve arpadır.

⁹⁷⁹ BOA, TD., 998, s.85; BOA, TD., 195, s.111; BOA, TD., 308, s.145; BOA, TD., 660, s.1.

⁹⁸⁰ Bk. Dipnot 956.

⁹⁸¹ BOA, TD., 195, s.88; BOA, TD., 308, s.146; BOA, TD., 660, s.1.

⁹⁸² Bk. Dipnot 956.

⁹⁸³ BOA, TD., 308, s.146; BOA, TD., 660, s.1.

⁹⁸⁴ Bk. Dipnot 956.

2.147. Kersek (Silik, Selek) (كرسك، سيليك، سيلك) ⁹⁸⁵

1523-1540 tarihli tahrirlerde kaydı mevcut değildir. 1558’de beş neferi vardır ki, beşi de bennâk konumundadır (Bk. Ek-I). 1575’te Eski Musul Sancağı ile beraber Diyarbekir eyaletine bağlanmıştır.

Zirai üretimi buğday ve arpadan ibarettir. Vergi geliri timar olarak ayrılmış olup, 1558 tarihinde 2000 akça idi.

2.148. Bedriyye (بدريية) ⁹⁸⁶

Kaydı ilk kez 1540 tarihli tahrirde geçmektedir. Bu tarihte *mezra*’dır. 1558’de altısı çift, beşi mücerred olmak üzere toplam 11 nefer vergi mükellefi mevcuttur. 1575’te nefer sayısı 15’e yükselmiş olup, sekizi çift, dördü bennâk, üçü ise mücerredir (Bk. Ek-I).

Yıllık hasılatı 1540’ta 500 akça, 1558’de 2333 akça olup timar olarak tevcih edilmiştir. 1575’te ise 5600 akça olan gelir zemet olarak ayrılmıştır. Buğday ve arpa ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

2.149. Derincik (درينك) ⁹⁸⁷

Musul sancağında malikane-divânî sistemine tabi köylerdendir. 1523-1540 tarihli tahrir defterlerinde kaydı mevcut değildir. 1558’de 21 nefer vergi mükellefi mevcuttur. Bunların iki buçuğu çift, 13’ü bennâk ve beşi mücerredir. 1575 tarihinde ise dördü çift, 13’ü bennâk ve ikisi çift olmak üzere toplam 22 neferi mevcuttu (Bk. Ek-I).

Köyün malikâne hissesi Seyyid Şerafeddin’in tasarrufunda iken, 1558 yılına gelindiğinde Seyyid Şerafeddin’in vefat etmiş olduğunu ve evladının köyde mutasarrıf olduğunu görmekteyiz⁹⁸⁸. Seyyid Şerafeddin’in soyundan gelenlerin 1575’te köyün malikâne hissesini tasarruf etmeye devam ettiklerini görmekteyiz⁹⁸⁹.

Derincik köyünün 1558’deki vergi hasılatı 4609 akçadır. Bunun 3910 akçası malikâne hissesi, 699 akçası ise hisse-i divânîdir. 1575’te hasılat toplamı 4723 akçadır. Bunun ise 3742 akçası hisse-i malikâne, 981 akçası da hisse-i divânîdir. Köyün zirai ürünleri buğday ve arpadan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

⁹⁸⁵ BOA, TD., 308, s.146; BOA, TD., 660, s.1.

⁹⁸⁶ BOA, TD., 195, s.84; BOA, TD., 308, s.134; BOA, TD., 660, s.155.

⁹⁸⁷ BOA, TD., 308, s.152; BOA, TD., 660, s.71,276-277.

⁹⁸⁸ BOA, TD., 308, s.152. “Mezkûr Seyyid Şerafeddin fevt olup, oğullarından Seyyid Takiyeddin ve Seyyid Abdülkahhar ve Seyyid Asker mutasarrıflardır. Ve bâki evladı ile.”

⁹⁸⁹ BOA, TD., 660, s.276. “...Hâlâ ellerindeki hüccet-i şeriyye mucibince Seyyid Takiyyedin varesesinden Seyyid Yunus oğullarına ve Salifü’z-zikr Seyyid Şerafeddin varesesinden Fatma Hatun müntakil olup, mutasarrıflardır”.

2.150. 'Alk (علق) ⁹⁹⁰

1523 ve 1540 tarihli tahrir defterlerinde *mezra* olarak kayıtlıdır. 1558 tarihinde ikisi çift, sekizi bennâk ve biri mücerred olmak üzere toplam 11 nefer, 1575 tarihinde ise dördü çift, üçü bennâk ve üçü mücerred olmak üzere toplam 14 nefer vergi mükellefi nüfusu mevcuttur (Bk. Ek-I).

Köyde buğday, arpa ve bostan ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri timar olarak ayrılmıştır. 1523 tarihinde 1200 akça, 1540'ta 2400 akça, 1558'de 2678 akça ve 1575'te 3278 akçadır.

2.151. Deyr-i Salib (دهر صلیب) ⁹⁹¹

1523 tarihinde *karye*, 1540-1575 tarihlerinde ise *mezra* statüsündedir. 1523 yılında sadece bir vergi mükellefi mevcut olup, mücerredir. Yıllık vergi hasılatı 1523'te 532 akça, 1540'ta 200 akça, 1558'de 600 akça ve 1575 tarihinde 800 akçadır.

2.152. Cânbur (جان بورد) ⁹⁹²

Köyün kaydına 1523 tarihli tahrirde rastlanmadı. 1540'ta *mezra*'dır. 1558'de sekiz nefer vergi mükellefi mevcuttur. Bunların iki buçuğu çift, dördü bennâk, biri mücerredir. 1575'te nefer sayısı yine sekiz olup, altısı nim çift, ikisi de bennâktır.

Zirai ürünleri buğday ve arpadan ibarettir (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri 1540'ta timar olarak ayrılmış olup, 1447 akça, 1558'de sancakbeyi hassı olarak ayrılmış ve 2707 akça, 1575'te yine timar olarak ayrılmış olup, 3600 akçadır (Bk. Ek-I).

2.153. Ketik (کتیک) ⁹⁹³

1523-1540 tarihli tahrir defterlerinde kaydına rastlanmadı. 1558 ve 1575 tarihlerinde yedi nefer vergi mükellefi mevcuttur. 1558'de ikisi çift, beşi bennâk, 1575'te ise yine ikisi çift dördü ise bennâk statüsündedir (Bk. Ek-I).

Köyde buğday, arpa, pamuk ziraatının yanı sıra arıcılık da yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü). Vergi gelirleri padişah hassı olarak ayrılmıştır. 1558'de 1858 akça, 1575'te de 2155 akça hasılatı mevcuttur.

2.154. Tikrit (تیکریت) ⁹⁹⁴

⁹⁹⁰ BOA, TD., 998, s.79; BOA, TD., 195, s.97; BOA, TD., 308, s.132; BOA, TD., 660, s.180.

⁹⁹¹ BOA, TD., 998, s. 75; BOA, TD., 195, s. 133; BOA, TD., 308, s. 84; BOA, TD., 660, s. 82.

⁹⁹² BOA, TD., 195, s.86; BOA, TD., 308, s.47; BOA, TD.,660, s.181-182.

⁹⁹³ BOA, TD., 308, s.59; BOA, TD., 660, s.81.

⁹⁹⁴ BOA, TD., 998, s.77; BOA, TD., 195, s.47-50; BOA, TD., 308, s.98-103; BOA, TD., 660, s.202-205.

Tikrit'in kayıtları 1523 ve 1540 tarihli tahrir defterinde *nefs-i Tikrit*, 1558 tarihli defterde *nefs-i şehri-i Tikrit* ve 1575 tarihli tahrirde ise *Liva-i Tikrit, nefis-i Tikrit* şeklinde verilmiştir.

1523'te 272 hânesi ve 78 mücerred'i mevcuttu. 1540'ta vergi mükellefi nefer sayısı 389 olup, bunların 284'ü bennâk, 105'i mecerreddir. 1558'de nefer sayısı 581'e yükselmiştir ki, tamamı bennâk olarak kayıtlıdır (Bk. Ek-I). 1558 tarihli tahrir defterindeki şu kayıt Tikrit'in sancak statüsünde olduğunu göstermektedir. “*Nefs-i Şehr-i, Tikrit, hass-ı Mirlivâ-i Tikrit*”⁹⁹⁵. Ancak, bu tarihte Tikrit Eski Musul Sancağı gibi Musul'a mı bağlıdır, yoksa müstakil bir sancak mıdır belli değil. Fakat, 1575 tarihine gelindiği vakit, Tikrit'in Musul'dan ayrı müstakil bir sancak hüviyetine kavuştuğunu görmekteyiz⁹⁹⁶.

1575'te bir önceki tahrire kıyasla vergi mükellefleri sayısının % 47 civarında bir düşüş gösterdiğini görmekteyiz. Zira 1558'de 581 olan nefer sayısı 1575'te 306'ya düşmüştür. Bunun sebepleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Hâne, bennâk ve mücerred sayılarından hareketle elde ettiğimiz tahmini nüfus 1523'te 1982 kişi; 1540'ta 2093 kişi; 1558'de 4067 kişi ve 1575'te ise 2142 kişidir.

Nefs-i Tikrit'in vergi gelirleri 1523 tarihinde 2000 akça olup timar olarak, 1540'ta 7000 akça olup padişah hasası olarak, 1558'de 10677 akça olup Tikrit sancakbeyi hası olarak ayrılmıştır. 1575 tarihindeki vergi tutarı 10680 akçadır. Fakat, bu vergi gelirinin ne olarak tevcih edildiği hakkında herhangi bir açıklama yoktur.

2.155. Kaziye (کازیه) ⁹⁹⁷

Musul'un kuzeyinde bulunmaktadır⁹⁹⁸. 1523'te 12 hâne ve iki mücerred vergi mükellefi nüfusu vardır. 1540'ta iki buçuğu çift, altısı bennâk ve ikisi mücerred olmak üzere toplam 13 nefer; 1558'de üç buçuğu çift, 13'ü bennâk olmak üzere toplam 17 nefer ve 1575'te dördü çift, 10'u bennâk, altısı mücerred olmak üzere toplam 29 nefer vergi mükellefi mevcuttur (Bk. Ek-I).

Köyün vergi gelirleri timar olarak ayrılmıştır. 1523'te 2653 akça, 1540-1558 tarihlerinde 3050'şer akça ve 1575 tarihinde 3100 akça geliri bulunmaktadır. Köyde buğday,

⁹⁹⁵ BOA, TD., 308, s.98.

⁹⁹⁶ BOA, TD., 660, s.207. “Zikr olunan âtil ve bâtil mezreaları Şeyh Receb nâm kimesne...akçalık üzere timara kabul itmekle eline berât-ı şerif virülüb tekrar 1000 akça terakki verilmesi için muharrir Abdülcelil Bey'e (Musul tahrir Emmini) emr-i şerif irad itmeğin ber vech-i kabul...akçalık üzere tevcih idüb eline tezkere vermeğin vech-i meşruh üzere deftere kayd olundu. Ve Liva-i Tikrit'in bundan gayri, sipahisi olmayub ve liva-i mezkûr sâbıka Musul'dan ifraz olunmağın Musul sipahileriyle eşmek üzere kayd olundu”.

⁹⁹⁷ BOA, TD., 998, s.78; BOA, TD., 195, s.83; BOA, TD., 308, s.138; BOA, TD., 660, s.165.

⁹⁹⁸ Bk. Harita-II.

arpa, darı, keten tohumu ve bostan ziraatı yapılmaktadır (Bk. İktisadi Durum Bölümü).

3. AŞİRETLER

Coğrafi konumu ve iklim şartlarının müsait olmasından dolayı Musul Sancağı sınırları dahilinde birçok aşiret yaşamaktaydı. 1523'te 31⁹⁹⁹, 1540'ta 35¹⁰⁰⁰, 1558'de 51¹⁰⁰¹ ve 1575'te 39¹⁰⁰² cemaatin kaydına rastlamaktayız.

3.1. Karakoyunlu Aşireti (کری کویونلو)

Konar-göçer Türkmân yörükânı taifesindedir¹⁰⁰³. 1523 tarihinde 35 hânesi, yedi mücerredi ve 1302 akça vergi geliri vardır¹⁰⁰⁴. 1540'ta hâne sayısı 66'ya, vergi hasılatı ise 3032 akçaya yükselmiştir. Bu tarihte aşiretin 2500 baş koyunu mevcuttur¹⁰⁰⁵.

1558 tarihinde karakoyunlu aşiretinin üç farklı mahalde yaşadığını görmekteyiz. Bir mahalde, 28'i bennâk, 24'ü mücerred olmak üzere toplam 52 neferi, 4000 baş koyunu 3982 akça vergi hasılatı mevcuttur. Bir diğer mahalde yaşayanların 44 neferi mevcut olup, bunların 36'sı bennâk, sekizi mücerredir. Ayrıca, 4500 baş koyunları ve 4230 akça hasılatları mevcuttur. Başka bir mahalde yaşayanların ise nefer sayısı 14 olup, dokuzu bennâk, beşi mücerredir. Bunların besledikleri koyun sayısı 800 olup, vergi miktarları da 738 akçadır¹⁰⁰⁶.

1575'te Karakoyunlu taifesi üç cemaatten müteşekkildir; Doğan Kethüda'ya bağlı cemaatin 66, Ulaş Kethüda'ya bağlı cemaatin 35 ve Allahvirdi Kethüda'ya bağlı cemaatin 47 neferi mevcuttur ki, toplam 148 nefer eder¹⁰⁰⁷. Taifenin 1575 tarihindeki vergi hasılatı 4000 akçadır. Aslında vergi miktarları 4000 akçadan ziyade olmasına rağmen serhadlerdeki hizmetleri karşılığında muaf tutulmuştur¹⁰⁰⁸. Karakoyunlu taifesinin vergi gelirleri; 1523-

⁹⁹⁹ BOA, TD., 998, s.72-81.

¹⁰⁰⁰ BOA, TD., 195, s.37-137.

¹⁰⁰¹ BOA, TD., 308, s.44-171.

¹⁰⁰² BOA, TD., 660, s.84-243.

¹⁰⁰³ Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 1979, s.478.

¹⁰⁰⁴ BOA, TD., 998, s.74.

¹⁰⁰⁵ BOA, TD., 195, s.128.

¹⁰⁰⁶ BOA, TD., 308, s.86-88.

¹⁰⁰⁷ BOA, TD., 660, s.108-109.

¹⁰⁰⁸ BOA, TD., 660, s.109-110. "...hâsıl 4000, dörtbinden ziyâde olan resimlerinin muafiyeti fermân-ı aliyye münzevidir", "Mezkûr Karakoyunlu taifesi ... hassa-i hümâyün kayd olunmuşken, mukaddema Lahsa Beylerbeyisi... Ali Paşa; taife-i mezbur kadimi raiyyet oğlu raiyetler olmayub; Eşküncü nöker oğlu nökerler olub, serhadlerde vaki olan muharebelerde bile olub ve bu defa Lahsa'da dahi böyle bulunmuşlardır. Mücerred Liva-i Musul'da sâkin olmağla, bundan akdem vilâyet kâtibi liva-i Musul'a tâbi olan ulusât defterine kayd eylemeğin ümenâ ve 'amâl taifesi tekâlif-i örfiyye ve nüzül ve avarız deyü rencide etmekle... resimleri ve bu tekâlif-i örfiyyeden muaf ve müsella olmaları mirmirân-ı müşarün ileyhe inâyet ricasına arz eylemeğin, ziraat eyledikleri yerlerin mükteza-yı şer'i ve kanun üzre hukuk ve rüsumları sâhib-i arza eda itdiklerinden sonra min-ba'd sefer vaki oldukda kendüyle böyle eşmek şartıyla... resimlerinden ve sair tekâlif-i örfiyye ve avarız-ı divaniyyeden muaf ve müsella olmak üzere sene 987 Şevvali'nin evailiyle müverrah ellerinde olan emr-i şerifle

1540 tarihlerinde Musul sancakbeyi hassı, 1558-1575 tarihlerinde padişah hassı olarak ayrılmıştır.

Bennâk ve mücerredlerden faydalanarak, elde ettiğimiz tahmini nüfus 1523'te 252 kişi, 1540'ta 462 kişi, 1558'de 548 kişi ve 1575'te 1036 kişidir.

3.2. Yâycılar, Yâyci Aşireti (ب.ب.ب.ب.)

Türkmân yörükânı taifesindedir¹⁰⁰⁹. 1523'te 218'i hâne, 70'i mücerred olmak üzere toplam 288 nefer vergi mükellefi vardır. Yıllık vergi hâsılatı 4764 akçadır¹⁰¹⁰. 1540 yılında nefer sayısı 333'e yükselmiş olup, bunların 300'ü hâne, 33'ü de mücerredir. Bu tarihte 8000 koyuna sahip olan aşiretin yıllık vergi hâsılatı 9374 akçadan ibarettir¹⁰¹¹.

Yâyci taifesinin nefer sayısı 1558 tarihinde 363'e yükselmiştir. Bunların 282'si bennâk, 81'i mücerredir. Ayrıca, koyun sayısı 13202'ye, yıllık vergi hâsılatı ise 15261 akçeye yükselmiştir¹⁰¹². Taife 1575 tarihinde 4 cemaatten (Oymak) oluşmaktaydı¹⁰¹³. Toplam 434 nefer nüfusu mevcuttur. Koyun sayısı 15000'e, yıllık vergi hâsılatı ise 16046 akçaya yükselmiştir¹⁰¹⁴.

Tahmini nüfusu 1523 yılında 1596, 1540'ta 2133, 1558'de 2055 ve 1575'te 1565 kişidir. Taifenin yıllık vergi hasılatı 1523 tarihinde Mir-i Arab Bekir Bey'e, diğer tarihlerde padişaha has olarak ayrılmıştır.

3.3. Al-ı 'Aziz Aşireti (العلی)

1523 yılında 150 hânesi, 2250 akça vergi hâsılatı mevcuttur¹⁰¹⁵. 1540'ta 167 nefer vergi yükümlüsü olup, bunların hepsi bennâk statüsündedir. Ayrıca, 2000 baş koyunu, 500

muafiyetleri Bağdad'da hazine-i amire defterlerinden mukayyed idüğüne divândan memhûr tezkere irâd itdiklerinden ma'ada 984 Rebbiü'l-evveli'nin onsekizinci günüyle müverrah olup, vech-i meşruh üzre mücerreden emr-i şerif aher irâd eylediklerinden talhiz olunub fi'l-vâki taife-i mezbur koyun ve sair davarla zindegani idüb ve nicesi serhadlerde ümera hizmetlerinde olup, kendülerin mahsus yerleri olmayub erbâb-ı timar mezrealarında... ziraat ve hiresat itdikleri...mukarrer olmağın irâd eyledikleri evâmir-i şerife mucebince madem ki,serhad hizmetlerinde olalar...rüsundan ve sair tekâlif-i örfiyye ve avarız-ı divâniyyeden sâfiyet üzere deftere kaydolundu"

¹⁰⁰⁹ Türkay, *age.*, s.767.

¹⁰¹⁰ BOA, TD., 998, s.74.

¹⁰¹¹ BOA, TD., 195, s.44-46.

¹⁰¹² BOA, TD., 308, s. 62-64.

¹⁰¹³ BOA, TD., 660, s. 84-85. Taifeyi oluşturan cemaatler şunlardır;

1- Cemaat-i Yâyci, Bennâk: 46, Mücerred: 10

2- Cemaat-i Şahkulu Kethüda, Bennâk: 30, Mücerred: 12

3- Cemaat-i Bedra Kethüda, Bennâk: 215, Mücerred: 41

4- Cemaat-i Ali b. Gündek Kethüda, Bennâk: 71, Mücerred: 9.

¹⁰¹⁴ BOA, TD., 660, s.84-85.

¹⁰¹⁵ BOA, TD., 998, s.81.

baş camusu ve 4674 akçalık yıllık vergi geliri vardır¹⁰¹⁶. Aşiretin hâne sayısı 1558'de 167 olup, bir önceki tahrirle aynıdır. Buna mukabil, koyun sayısı 3000'e yükselmiş, camus sayısı ise 450'ye düşmüştür. Yıllık vergi hasılatı da 14954 akçaya yükselmiştir¹⁰¹⁷.

Al-ı 'Aziz aşiretinden birçoğunun 'Ane sancağında eskiden beri mülkleri ve hurmalıkları bulunduğundan bu sancakta meskûn idiler. Musul sancağında tahrir yapıldığı sırada 'Ane sancağındaki aşiret bireyleriyle Musul sancağındakiler birlikte yazılmışlardır¹⁰¹⁸. Bundan dolayı 1575 tarihinde aşiretin nefer sayısı 245 olarak Kaydedilmiştir. Bunların 220'si bennâk, 25'i ise mücerred konumundadır. Bu tarihte aşiretin koyun sayısı 3720'ye, camus sayısı ise 500'e yükselmiştir. Ayrıca, yıllık vergi hasılatı da 17000 akçaya yükselmiştir¹⁰¹⁹.

Aşiretin tahmini nüfusu yıllar itibariyle şöyledir; 1523'te 1050 kişi, 1540'ta 1169 kişi, 1558'de 1169 kişi ve 1575'te 1565 kişi.

Aşiretin vergi gelirleri zeamet olarak ayrılmıştır.

3.4. Bâcvânlu, Bâculân Aşireti (باصولان، باجوړلو)

1523 ve 1540 tarihli tahrir defterlerinde *Bâcvânlû* 1558 ve 1575 tarihli tahrir defterlerinde *Bâculân* şeklinde kaydedilmiştir. Aşiretin 1523 yılında 100 hânesi, 3200 akça vergi hâsılatı mevcuttur¹⁰²⁰. 1540'ta toplam nefer sayısı 125 olup, 112'si bennâk, 13'ü mücerredir. 5000 baş koyunu bulunan camaatin yıllık vergi hasılatı ise 5797 akçaya çıkmıştır¹⁰²¹.

Bâcvân cemaatinin 1558 tarihinde 87'si bennâk, 20'si mücerred olmak üzere toplam 107 neferi mevcuttur. Koyun sayısı 5266'ya çıkmış olmasına karşılık vergi hasılatı bir önceki tahrirle aynı olup, 5797 akçadır¹⁰²². 1575 yılında nefer sayısı 134'tür. Bunlardan 104'ü bennâk, 30'u mücerred olarak kayıtlıdır. Ayrıca, koyun sayısı 8100, yıllık vergi miktarı da 5978

¹⁰¹⁶ BOA, TD., 195, s.74-75. Al 'Aziz cemaatinin bir bölümü de Ane sancağında meskundur.

¹⁰¹⁷ BOA, TD., 308, s.147-148.

¹⁰¹⁸ "Mezkûr Al-'Aziz taifesinden nicesinin 'Ane sancağında bazı dolablarda kadimden mülkleri ve hurmalıkları olmağın ve kendüler dahi anda sâkin bulunmağın sâbıka livâ-i mezbûr muharrirleri yerlerinde ra'iyet kayd etmişler imiş. Ba'de Abdülcelil Beg dahi vilâyet-i Bağdad tahriri esnâsında yine yerlerinde mukarrer kayd idüb ve tâife-i mezbûrden livâ-i Musul'a tâbi olanlar perâkende olub, tahriri mümkün olmâmağın sipâhilerinden defter alınub müsveddeler içinde mahfuz bulunmağın, ol defter mucebince beyaza nakl olunmuşdur. Bundan akdem Musul sipâhileri mutlaka cema'at-i Al-'Aziz bize ra'iyet kayd olunmuşdur deyu ... nizâ' iderlerimiş. Min-ba'd 'Ane sancağında kayd olunanlar yine yerlerinde mukarrer olub, devâlib-i felâhin? battal olmak lâzım geldiği cihetden ve kadimden Musul sancağına tâbi olanlar kendülerün evlâdıyla yine ol canibe olmak üzere mukarrer kayd olmuşdur. Tefrik kabil olmayub sipahi defteri mucebince bu mahalde cümle kayd olunduğuna i'tibar olunmaya". BOA, TD., 660, s. 188.

¹⁰¹⁹ BOA, TD., 660, s. 188-190.

¹⁰²⁰ BOA, TD., 998, s.74.

¹⁰²¹ BOA, TD., 195, s.119-120.

¹⁰²² BOA, TD., 308, s.66-67.

akçadır¹⁰²³.

Eldeki verilerden hareketle tespit ettiğimiz tahmini nüfus 1523'te 70 kişi, 1540'ta 797 kişi, 1558'de 629 kişi ve 1575'te 758 kişidir. Vergi geliri padişah hasası olarak ayrılmıştır.

3.5. Ucuşlu Aşireti (ردوبعدشلي)

Nefs-i Musul'da meskündür. 1523'te 180 hânesi ve bir mücerredi mevcuttur. Ayrıca, üç pir-i fâni ve bir imâm nüfusu da vardır. Yıllık vergi geliri 3180 akçadır¹⁰²⁴. 1540 yılında toplam nüfusu 79 neferden ibarettir. Bunların 72'si hâne, yedisi mücerred konumundadır. Vergi geliri ise 1318 akçaya düşmüştür¹⁰²⁵.

1558'de nefer sayısının 146'ya yükseldiğini görmekteyiz ki, 130'u bennâk, 16'sı da mücerredir. Yine bu tarihte 300 baş koyunu ve 1856 akçalık geliri mevcuttur¹⁰²⁶. 1575'te aşiretin nefer toplamı 174'e yükselmiştir. Bunlardan 123'ü bennâk, 51'i mücerredir. 600 baş koyunu, 2182 akça vergi geliri vardır¹⁰²⁷.

Ucuşlu aşiretinin tahmini nüfusu ise 1523 tarihinde 1289 kişi; 1540'ta 511 kişi, 1558'de 926 kişi ve 1575'te 912 kişiden ibarettir. Taifenini yıllık vergisi *Haremeyn* vakfına gelir olarak ayrılmıştır.

3.6. Dasni (Das) Aşireti (داسني)

Geniş bir coğrafi alana yayılmıştır. Musul sancağı dahilindekiler Dicle nehrinin iki yanında¹⁰²⁸, Zap suyu etrafında¹⁰²⁹ ve Acuz nahiyesinde¹⁰³⁰ yaşıyorlardı.

Musul sancağından başka, bir kısmı da Diyarbekir¹⁰³¹, Bağdat¹⁰³², Şehrizul¹⁰³³ eyaletleri ile, Erbil, İmadiye, Nusaybin ve Harir sancaklarında yaşıyordu¹⁰³⁴.

Dasni taifesi yezidi olup¹⁰³⁵, Musul sancağında şekavette bulunan aşiretlerin başında

¹⁰²³ BOA, TD., 660, s.90-91.

¹⁰²⁴ BOA, TD., 998, s.72.

¹⁰²⁵ BOA, TD., 195, s.109-110.

¹⁰²⁶ BOA, TD., 308, s.166-167.

¹⁰²⁷ BOA, TD., 600, s.234-235.

¹⁰²⁸ *Mühimme*, 48, Hüküm; 191. (3 Kasım 1582 / 14 Şevval 990).

¹⁰²⁹ *Mühimme*, 19, Hüküm; 294. (12 Ağustos 1582 / 980).

¹⁰³⁰ *Mühimme*, 19, Hüküm; 294; *Mühimme*, 22, Hüküm; 63, (15 Haziran 1573 / 14 Safer 981); *Mühimme*, 26, Hüküm; 532, (13 Eylül 1573 / 15 Cemaziyelahir 981); *Mühimme*, 48, Hüküm; 191, (3 Kasım 1582 / 14 Şevval 990); *Mühimme*, 49, Hüküm; 99, (15 Haziran 1583 / 23 Cemaziyelahir 991); *Mühimme*, 53, hüküm; 114, (5 Ağustos 1584 / 27 Recep 992).

¹⁰³¹ *Mühimme*, 35, s.303, (29 Eylül 1578).

¹⁰³² *Mühimme*, 26, s.50 (25 Haziran 1574).

¹⁰³³ *Mühimme*, 39, s.2, (26 Kasım 1579).

¹⁰³⁴ MM., 269, s.71; BOA, TD., 308, s.92.

¹⁰³⁵ Bk. Dipnot 1030'daki *Mühimme* defterleri. Ayrıca, Türkay, *age.*, s.311.

yer almaktadır. 1523 tarihli tahrirde üç hâne vergi mükellefi ve 81 akça vergi geliri kaydedilmiştir¹⁰³⁶. 1540 tahririnde kaydedilen vergi mükellefi sayısı 35 hâne, yıllık vergi miktarı ise 1845 akçadır. Bu tarihte 1800 baş da koyunu mevcuttur¹⁰³⁷.

1558 tarihli tahrir defterinde; Musul, Erbil, Harir ve İmadiye sancaklarındaki bütün dasni cemaatleri birlikte yazılmıştır. Dolayısıyla bunlardan kaç hânenin Musul sancağında, kaç hânenin diğer sancaklarda bulunduğunu tespit etmek mümkün olmamaktadır. Bu tarihte taife toplam 801 hânedir. Ayrıca, 120.000 baş koyunu ve 99.418 akça vergi hasılatı vardır¹⁰³⁸.

1575 tarihli tahrir defterinde, Dasni taifesinin hâne sayısı kaydedilmemiştir. Toplam 52700 akçalık vergi geliri yazılmış olup, bu miktar Musul sancakbeyine ayrılan has geliridir. Taifenin toplam vergi hasılatı sadece 52700 akçadan ibaret olmayıp, bunun dışındaki hasılatı Eski Musul beylerine has olarak tevcih edilmiştir. Fakat, miktarı kaydedilmemiştir¹⁰³⁹. Taifenin vergi gelirleri; 1523'te Musul sancakbeyi hassı, diğer tarihlerde padişah hassı olarak ayrılmıştır.

Dasni taifesinin tahrir defterlerindeki kayıtlara geçen bennâk ve mücerred sayılarından faydalanarak tespit ettiğimiz tahmini nüfusu 1523'te 21 kişi; 1540'ta 245 kişi ve 1558'de 5607 kişidir.

3.7. Biravcılı Aşireti (بیراوجلی، ایشیرت)

Aşiretin ismi 1523 ve 1540 tarihli tahrir defterlerinde *Birâdicli*, 1558 ve 1575 tarihli tahrirlerde ise *Biravcılı* şeklinde kaydedilmiştir. 1523'te 38 hânesi, üç mücerredi ve 1088 akça vergi hâsılatı mevcuttur¹⁰⁴⁰. 1540'ta hâne sayısı 32'ye düşmüştür. 2400 baş koyunu ve toplam 2064 akça vergisi vardır¹⁰⁴¹. Taifenin 1523-1540 tarihlerindeki vergi gelirleri Musul Sancakbeyi hassı, diğer tarihlerde ise padişah hassı olarak ayrılmıştır.

1558 tarihinde 39'u bennâk, 10'u mücerred olmak üzere toplam 49 nefer vergi mükellefi mevcuttur. Koyun sayısı 3000'e, vergi hasılatı da 2628 akçaya yükselmiştir¹⁰⁴². 1575'te toplam 49 neferin 40'ı bennâk, dokuzu mücerredir. Bunlardan 20 bennâk ve iki mücerred Kerkük'de, diğerleri Musul sancağı dahilinde meskûndur. Bu tarihte koyun sayısı

¹⁰³⁶ BOA, TD., 998, s.74.

¹⁰³⁷ BOA, TD., 195, s.122.

¹⁰³⁸ BOA, TD., 308, s.92.

¹⁰³⁹ BOA, TD., 660, s.130. "Cemaat-i taife-i Dasni hasha-i Mirliva. Eski Musul Beylerine ta'yin olunandan mâ'ada. Hâsıl: 52700".

¹⁰⁴⁰ BOA, TD., 998, s.74.

¹⁰⁴¹ BOA, TD., 195, s.129.

¹⁰⁴² BOA, TD., 308, s.86-87.

4400, vergi toplamı ise 3128 akçadır¹⁰⁴³. Tahmini nüfusu 1523'te 269 kişi, 1540'ta 224 kişi, 1558'de 283 kişi ve 1575'te 289 kişidir.

3.8. Şebek Aşireti (شبكة)

Aşiretin 1523 yılında 55 hâne, 19 mücerred ve 2254 akça vergi geliri vardır¹⁰⁴⁴. 1540 tarihli tahrir defterinde *Evlâd-ı Şebek* olarak kaydedilmiştir. Bir önceki tahrire nispetle nefer sayısının bir hayli artmış olduğunu görmekteyiz. Zira, 153'ü hâne, 27'si mücerred olmak üzere toplam 180 nefer nüfusu vardır. Ayrıca, 7000 baş koyunu ve toplam 8318 akça vergi geliri mevcuttur¹⁰⁴⁵.

1558'de nefer sayısının 94'ü hâne, 28'i mücerred olmak üzere 122'ye düştüğünü görmekteyiz. Buna karşılıklı koyun sayısı 8500'e yükselmiştir. Vergi gelirinde herhangi bir değişiklik olmayıp, 8318 akçadır¹⁰⁴⁶. 1575 yılında nefer sayısının tekrar yükselmiş olduğunu görüyoruz. Zira, 1558'de 122 olan nefer sayısı 1575'te 193'e çıkmıştır. Bunların 173'ü bennâk, 20'si de mücerredir. Koyun sayısı 11000'e, vergi geliri ise 10000 akçaya yükselmiştir¹⁰⁴⁷. Taifenin yıllık vergi gelirleri Musul sancakbeyi hassıdır.

Yukarıdaki verilerden hareketle elde ettiğimiz tahmini nüfusu 1523 yılında 404 kişi, 1540 tarihinde 1098 kişi, 1558 tarihinde 686 kişi ve 1575 tarihinde ise 1231 kişidir.

3.9. Karaboğa Aşireti (قب بونم)

Yörükân taifesinden olup, bir kolu da Maraş sancağı civarında yaşamaktadır¹⁰⁴⁸. 1523'te 30 nefer vergi mükellefi mevcuttur. Bunların 19'u hâne, 11'i ise mücerredir. Yıllık vergi hâsılatı ise 744 akçadan ibarettir¹⁰⁴⁹. 1540'ta 32'si hâne, 15'i mücerred olmak üzere toplam nefer sayısı 47'dir. Yıllık vergi hasılatı 1819 akçadır. Ayrıca 1400 baş koyunu vardır¹⁰⁵⁰. 1558 tarihinde nefer sayısı değişmemiş olup, yine 47'dir. Fakat, bennâk sayısı 41'e yükselmiş, mücerred sayısı da 6'ya düşmüştür. Koyun sayısı 2000'e, yıllık vergi miktarı ise 2328 akçaya yükselmiştir¹⁰⁵¹.

¹⁰⁴³ BOA, TD., 660, s.95-96.

¹⁰⁴⁴ BOA, TD., 998, s.74.

¹⁰⁴⁵ BOA, TD., 195, s.126-128.

¹⁰⁴⁶ BOA, TD., 308, s.44-45.

¹⁰⁴⁷ BOA, TD., 660, s.128-130.

¹⁰⁴⁸ Türkay, age., s.460.

¹⁰⁴⁹ BOA, TD., 998, s.74.

¹⁰⁵⁰ BOA, TD., 195, s.117.

¹⁰⁵¹ BOA, TD., 308, s.71-72.

Aşiretin 1575 tarihindeki nefer, bennâk ve mücerred sayısı ile koyun sayısı ve vergi hasılatı, 1558 tarihindeki rakamların aynısıdır¹⁰⁵². Taifenin vergi gelirleri 1523'te Musul Sancakbeyi hassı, diğer tarihlerde padişah hassı için ayrılmıştır.

Tespit ettiğimiz tahmini nüfusu ise yukarıdaki yıllar itibarıyla, 144, 239, 273 ve 293 kişidir.

3.10. Kara Ünâz (Karanâz) Taifesi (كردناز، قردناز)

Irak'ta yerleşen en eski Türk boylarından Bayat'ın bir kolu olup, Moğol istilâsından önce bölgeye yerleştikleri tahmin edilmektedir¹⁰⁵³. Tahrir defterlerinde *Cema'at-i Karaünâz* şeklinde kaydedilmiştir.

Aşiretin 1523 tarihindeki vergi mükellefi nefer sayısı 36'dır. Bunların 35'i hâne, biri mücerredir. Vergi geliri ise 466 akçadır¹⁰⁵⁴. 1540 yılında iki mahalde meskûndur. Bir mahaldeki nefer sayısı 75'tir. Bunlardan 67'si hâne, sekizi mücerredir. Ayrıca 3500 baş koyunu ve 3352 akça vergi geliri vardır¹⁰⁵⁵. Diğer mahalde bulunanların ise toplam 19 nefer vergi mükellefi mevcuttur ki, hepsi de hâne konumundadır. 1000 baş ve 993 akça vergi geliri mevcuttur¹⁰⁵⁶. Bu durumda Kara Ünâz taifesinin 1540 tarihinde toplam 94 nefer, 86 bennâk, 8 mücerred, 4500 baş koyun ve 4345 akça yıllık vergi geliri mevcuttur.

1558 tarihinde de iki mahalde kayıtlıdır. Bir mahalde toplam 78 nefer vergi mükellefi nüfusu mevcut olup, bunların 63'ü bennâk, 15'i mücerredir. Koyun sayısı 3800, yıllık vergi miktarı ise 3352 akçadır¹⁰⁵⁷. Diğer mahalde meskûn nefer sayısı da 33'tür. Bunların 24'ü bennâk, dokuzu mücerredir. Ayrıca, 200 baş koyunu, 468 akça yıllık vergi geliri mevcuttur¹⁰⁵⁸. Böylece, 1558 tarihinde Kara Ünâz taifesinin toplam 111 nefer, 87 bennâk, 24 mücerred, 4000 baş koyun ve 3820 akça yıllık geliri mevcuttur.

1575 tarihli tahrir defterinde de Kara Ünâz taifesinin iki ayrı yerde kaydedildiğini görmekteyiz. Bu kayıtların birinde taifenin nefer sayısı 115 olup, 98'i bennâk, 17'si mücerredir. Bunlardan 22 bennâk ve bir mücerred Eski Musul'da meskûndur¹⁰⁵⁹. Koyun sayısı 6400, yıllık vergi toplamı ise 4972 akçadır. Diğer kayıta ise 31 bennâk, bir mücerred olmak üzere toplam 32 nefer vergi mükellefi, 400 baş koyunu ve 678 akça yıllık vergi hasılatı

¹⁰⁵² BOA, TD., 660, s.102-103.

¹⁰⁵³ Saatçi, *age.*, s. 286.

¹⁰⁵⁴ BOA, TD., 998, s.74.

¹⁰⁵⁵ BOA, TD., 195, s.125.

¹⁰⁵⁶ BOA, TD., 195, s.125-126.

¹⁰⁵⁷ BOA, TD., 308, s.88.

¹⁰⁵⁸ BOA, TD., 308, s.166.

¹⁰⁵⁹ BOA, TD., 660, s.96-97.

mevcuttur¹⁰⁶⁰. Böylece, Kara Ünâz taifesinin 1575'te toplam 147 nefer, 129 bennâk, 18 mücerred, 4800 baş koyun ve 3806 akça yıllık vergi hasılatı mevcuttur.

Bu rakamları nüfusa dönüştürüldüğünde 1523'te 246 kişi; 1540'ta 610 kişi; 1558'de 633 kişi ve 1575'te 921 kişi tespit edilmektedir.

Taifenin vergi gelirleri 1523 ve 1540'ta Musul sancakbeyi olarak ayrılmıştır. 1558'de 3352 akçası padişah hasası, 468 akçası Haremeyn vakfına ayrılmıştır. 1575'te 4972 akçası padişah hasası, 678 akçası da yine Haremeyn-i Şerifeyn vakfına ayrılmıştır.

3.11. Dünbil, Dünbilli, Ulus-u Dünbil (دنبلی)

Bu aşiretin mensupları başlangıçta yezidi mezhebine mensup iken, sonraları bir kısmı ehl-i sünnet mezhebine girmiştir¹⁰⁶¹.

1523 yılında dört ayrı cemaat olarak kaydedilmiştir. İlk üçü *cemaat-i Dünbil*, dördüncüsü *ulus-u Dünbil* şeklinde deftere yazılmıştır. Dört cemaatin toplam 137 hâne, sekiz mücerred nüfusu vardır. Yıllık vergi toplamı ise 2998 akça olup, Musul sancakbeyi hasası olarak ayrılmıştır¹⁰⁶². 1540 tarihli tahrirde, Dünbil taifesi iki ayrı cemaatten oluşmaktadır. *Cemaat-i Dünbil* şeklinde kaydedilene padişah hasası için ayrılmıştır. Nefer toplamı 114'tür. Bunların 98'i bennâk, 16'sı mücerredir. 6000 baş koyun ve 5982 akça yıllık vergi toplamına sahiptir¹⁰⁶³. *Ekrâd-ı aşiret-i dünbil* başlığı altında kaydedilene ise iki oymaktan meydana gelmiş olup, sancakbeyi hasası için ayrılmıştır. Toplam 29 bennâk nüfusu, 9500 koyunu ve 5678 akça vergi hasılatı mevcuttur¹⁰⁶⁴.

1558 tarihli tahririn iki yerinde *Cemaat-i Dünbil* ve bir yerinde *Ekrâd-ı Aşiret-i Dünbil* olarak kaydedilmiştir. Sonuncusunun vergi gelirleri Deyr-Rahbe sancakbeyi hasaları için, ilk ikisi ise padişah hasaları için ayrılmıştır. *Cemaat-i Dünbil* olarak kaydedilenlerden birinin nefer sayısı 114 olup, 109'u bennâk ve beşi mücerredir. Ayrıca, 6000 baş koyunu ve 6338 akça vergisi vardır¹⁰⁶⁵. Diğerinin ise nefer sayısı 18'dir. Bunlardan 14'ü bennâk, dördü

¹⁰⁶⁰ BOA, TD., 660, s.233-234.

¹⁰⁶¹ Şerefhan, *Şerefnâme*, (Çev: M. Emin Bozarlan), İstanbul, 1990, s.345.

¹⁰⁶² BOA, TD., 998, s.74. Dört cemaatin hâne, mücerred ve hasıl dağılımı şöyledir;

1- Cemaat-i Dünbil, tabi-i Şemseddin Kethüda; hâne:10, mücerred:2, hâsıl:285

2- Cemaat-i Dünbil, tabi-i Taceddin Kethüda; hâne:5, hâsıl:135

3- Cemaat-i Dünbil; hâne:28, mücerred:4, hâsıl:840

4- Ulus-u Dünbil, tabi-i Şemseddin Kethüda; hâne:94, mücerred:2, hâsıl:1.538.

¹⁰⁶³ BOA, TD., 195, s.117-118.

¹⁰⁶⁴ BOA, TD., 195, s.137. Ekrâd-ı Aşiret-i Dünbil'e bağlı oymaklar şunlardır;

1- Oymak-ı Reşit Kethüda; bennâk:15, ağnam:6.000, hasıl:3.480

2- Oymak-ı Besât Kethüda; bennâk:14, ağnam:3.500, hasıl:2.198.

¹⁰⁶⁵ BOA, TD., 308, s.61-62.

mücerredir. Koyun sayısı 3200, vergi toplamı da 2792 akçadır¹⁰⁶⁶. Cemaat-i ekrâd-ı aşiret-i Dünbil'in nefer sayısı 30 olup, 30'u da bennâktır. Koyun sayısı 10000, yıllık vergi geliri 5680 akçadır¹⁰⁶⁷.

1575'te toplam 132 neferi vardır. Bunlardan 109 bennâk ve beş mücerred bir yerde, 14 bennâk ile dört mücerred ise başka bir yerde meskündür. Toplam 11000 baş koyunu mevcuttur. Yıllık vergi hasılatı 9130 akça olup, padişah hassı olarak ayrılmıştır¹⁰⁶⁸.

Taifenin 1523 tarihinde 967 kişi, 1540 tarihinde 905 kişi, 1558 tarihinde 1080 kişi ve 1575 tarihinde 870 kişilik nüfusu mevcuttur.

3.12. Dâvudi Taifesi (دوادى)

Kaynaklarda Dâvûd, Dâvûdlar, Dâvûdlu (Dâvûd Obası) şekillerinde de geçer¹⁰⁶⁹. Aşiretin 1523 tarihindeki vergi geliri Musul sancakbeyi olarak ayrılmış olup, 345 akçadır. 12 hâne ve bir mücerred nüfusu vardır¹⁰⁷⁰. 1540 tarihinde iki ayrı cemaat halinde yaşamaktadır. Bunlardan birisinin 1607 akçalık vergi geliri olup, padişah hassı olarak ayrılmıştır. 1400 baş da koyunu mevcuttur. Nefer toplamı 34'tür. Bunların 27'si bennâk, yedisi mücerredir¹⁰⁷¹. Diğerinin gelirleri Hz. Yunus vakfı için ayrılmıştır. Yıllık vergi geliri, *Lek, Gökçelü, Yağmur Tâtlu* ve *Lâdamiye* taifeleri ile birlikte yazıldığı için miktarı belli değildir. Nüfusu 11 neferden ibarettir. Dokuzu bennâk, üçü ise mücerredir¹⁰⁷².

Davudî taifesinin, 1558 yılında da iki ayrı cemaat halinde yaşadığını görmekteyiz. Bunlardan biri padişah hassı için ayrılmıştır. 1934 akça geliri ve 30'u bennâk, dördü mücerred olmak üzere toplam 34 nefer nüfusu ve 1300 baş koyunu vardır¹⁰⁷³. Diğerisi ise Hz. Yunus vakfı gelirleri için ayrılmıştır. Vergi mükellefi nefer sayısı 24'tür. Bunların 19'u bennâk, beşi mücerred konumundadır¹⁰⁷⁴. Vergi toplamı ise, yukarıda zikredilen dört cemaatle birlikte yazıldığı için tespit edilemedi.

Dâvudi taifesinin 1575 tarihinde de iki ayrı cemaat halinde yaşadığı görülmektedir. Bunlardan biri padişah hassı için, diğeri de Hz. Yunus vakfı için ayrılmıştır. Hz. Yunus vakfı için ayrılan cemaatin 24 nefer nüfusu mevcuttur. Bunlardan 23'ü bennâk, biri mücerredir.

¹⁰⁶⁶ BOA, TD., 308, s.85-86.

¹⁰⁶⁷ BOA, TD., 308, s.97.

¹⁰⁶⁸ BOA, TD., 660, s. 82-84.

¹⁰⁶⁹ Türkay, age., s.311.

¹⁰⁷⁰ BOA, TD., 998, s.74.

¹⁰⁷¹ BOA, TD., 195, s.121.

¹⁰⁷² BOA, TD., 195, s.108.

¹⁰⁷³ BOA, TD., 308, s.72-73.

¹⁰⁷⁴ BOA, TD., 308, s.171.

Ayrıca, 2000 baş koyunu ve 1436 akça yıllık geliri vardır¹⁰⁷⁵. Padişah hasası olarak ayrılan cemaatin ise, 1575 tahriri esnasında ekserisi İmâdiye sancağı ve perakende olduğu için, nefer sayısı ve hasılat yekûnu bir önceki tahrir kayıtlarına göre çıkartılmıştır¹⁰⁷⁶. Nefer toplamı 34 olup, 30'u bennâk, dördü mücerreddir. Koyun sayısı 1300, vergi geliri ise 1934 akçadır¹⁰⁷⁷.

3.13. Ekrâd-ı Gelhuzi Taifesi (عكراد كلبه، كلبه كلبه)

Ekrâd taifesinden olan¹⁰⁷⁸ bu cemaat, 1523 tarihli tahrirde *Gelhuzi*, 1540, 1558 ve 1575 tarihli tahrirlerde *Gelhuuz* olarak kaydedilmiştir. 1523'te 8 hânesi mevcuttur. 176 akçalık vergi geliri Musul Sancakbeyi hasası olarak ayrılmıştır¹⁰⁷⁹. 1540'ta hâne sayısı 14'e yükselmiştir. 630 baş koyunu ve 693 akça vergi geliri mevcuttur. Bu gelir padişah hasası için ayrılmıştır¹⁰⁸⁰.

Taifenin 1558 ve 1575 tarihlerindeki hâne, koyun ve hâsıl yekûnu 1540 yılı rakamları ile aynıdır. Yine bu tarihlerdeki gelirler de padişah hasası olarak ayrılmıştır¹⁰⁸¹.

Tahmini nüfusu 1523 tarihinde 56 kişi, 1540-1575 tarihlerinde ise 98'er kişidir.

3.14. Evlâd-ı 'İlm Taifesi (علاء)

Taifenin 1523 yılında sekiz hânesi mevcuttur. 276 akçalık vergi geliri Musul sancakbeyi hasası olarak ayrılmıştır¹⁰⁸². 1540'ta hâne sayısı 24'e yükselmiştir. 4168 baş koyunu mevcuttur. 2992 akçalık geliri sancakbeyi hasası olarak ayrılmıştır¹⁰⁸³.

1558 tarihinde nefer sayısı 26'ya çıkmış olup, 21'i bennâk, beşi mücerreddir. Koyun sayısı 4000'e, yıllık vergi geliri 3016 akçaya yükselmiştir. Gelirleri padişah hasası için ayrılmıştır¹⁰⁸⁴.

1575'te nefer sayısı 41'dir. Bunların 26'sı bennâk, 15'i de mücerreddir. Koyun sayısı 4000'dir. Yıllık vergisi de 3402 akça olup, padişah hasasıdır¹⁰⁸⁵.

Vergi mükellefi sayısından faydalanarak elde ettiğimiz nüfus miktarı 1523'te 56 kişi,

¹⁰⁷⁵ BOA, TD., 660, s.243.

¹⁰⁷⁶ BOA, TD., 660, s.103-104. "Taife-i mezburun ekserisi İmâdiye ve perakende olmağın, esna-i tahrirde hazır olmayub, yazılmışlar imiş. Hâlâ esâmileri defter-i atikte nakl olunub, mahsulleri muhasebat defteri mucebince deftere kayd olundu".

¹⁰⁷⁷ BOA, TD., 660, s.103-104.

¹⁰⁷⁸ Türkay, age., s.370.

¹⁰⁷⁹ BOA, TD., 998, s.74.

¹⁰⁸⁰ BOA, TD., 195, s.124.

¹⁰⁸¹ BOA, TD., 308, s.65; BOA, TD., 660, s.105.

¹⁰⁸² BOA, TD., 998, s.74.

¹⁰⁸³ BOA, TD., 195, s.126.

¹⁰⁸⁴ BOA, TD., 308, s.89.

¹⁰⁸⁵ BOA, TD., 660, s.98.

1540'ta 168 kişi, 1558'de 152 kişi ve 1575'te 197 kişidir.

3.15. Gökçelü Taifesi (كوكچلۇ)

Gökceler, Gökceli şekillerinde de geçen bu aşiret Türkmân Yörükânı taifesindedir¹⁰⁸⁶. Taifenin kaydı 1523 tarihli tahrirde mevcut olmayıp, ilk defa 1540 tarihli tahrirde geçmektedir. Bu tarihte iki ayrı mahalde yaşamaktadır. Bunlardan birinin 22 hâne vergi mükellefi, 1400 baş koyunu ve 1186 akça yıllık vergisi olup, padişah hassı için ayrılmıştır¹⁰⁸⁷. Diğerinin 17 neferi mevcuttur. Hz. Yunus vakfı gelirleri için ayrılmıştır. Hasılatı, Lek, Davudi, Yağmur Tâtlı ve Lâdamiye cemaatleri ile birlikte yazıldığı için tespit edilemedi¹⁰⁸⁸.

1558'de yine iki ayrı yerde meskündür. Padişaha hass olarak ayrılmış olanın nefer sayısı 44'tür. Bunların 32'si bennâk, 12'si mücerreddir. Koyun sayısı 3200, yıllık hasılatı 3044 akçadır¹⁰⁸⁹. Hz. Yunus vakfı için ayrılanın ise nefer toplamı 45 olup, 30'u bennâk, 15'i mücerreddir. Hâsılatı, yukarıda zikredilen 4 cemaatle birlikte yazıldığı için belli değildir¹⁰⁹⁰.

1575 yılında, padişaha hass olarak ayrılmış olanın nefer sayısı 54'e yükselmiştir. Bunların 50'si bennâk, dördü mücerreddir. Ayrıca, 4000 baş koyunu ve 3524 akça vergi geliri vardır¹⁰⁹¹. Hz. Yunus vakfı için ayrılmış olanın ise; 34'ü bennâk, 11'i mücerred olmak üzere toplam 45 nefer vergi mükellefi nüfusu, 1500 baş koyunu ve 1424 akça vergi geliri vardır¹⁰⁹².

Tahmini nüfusu 1540'ta 273 kişi, 1558'de 461 kişi ve 1575'te 603 kişidir.

3.16. Gelekây Taifesi (جلكاي)

Taife 1523 tarihli tahrirde mevcut değildir. 1540'ta 27 neferi mevcut olup, 20'si bennâk, yedisi mücerreddir. 850 baş koyunu ve 1112 akça vergi geliri vardır¹⁰⁹³. 1558'de 1500 baş koyunu, 1358 akça vergi geliri, 17'si bennâk, dokuzu mücerred olmak üzere toplam 26 nefer vergi mükellefi nüfusa sahiptir¹⁰⁹⁴.

1575'teki vergi mükellefi nefer toplamı 23'tür. Bunların 20'si bennâk, üçü mücerreddir.

¹⁰⁸⁶ Türkay, *age.*, s.377.

¹⁰⁸⁷ BOA, TD., 195, s.123.

¹⁰⁸⁸ BOA, TD., 195, s.108.

¹⁰⁸⁹ BOA, TD., 308, s.73.

¹⁰⁹⁰ BOA, TD., 308, s.170.

¹⁰⁹¹ BOA, TD., 660, s.104.

¹⁰⁹² BOA, TD., 660, s.241.

¹⁰⁹³ BOA, TD., 195, s.122.

¹⁰⁹⁴ BOA, TD., 308, s.67-68.

1500 baş koyunu, 1358 akça da vergi geliri vardır¹⁰⁹⁵. Taifenin vergi gelirleri padişah hassı olarak ayrılmıştır.

Bennâk ve mücerred verilerinden faydalanarak elde ettiğimiz tahmini nüfus 1540'ta 147 kişi, 1558'de 128 kişi ve 1575'te 143 kişidir.

3.17. Gômâr Taifesi (گومار)

Bu taifenin de 1523 tarihli tahrirde kaydı yoktur. 1540 tarihinde 83'ü hâne, 20'si mücerred olmak üzere toplam 103 nefere sahiptir. Koyun sayısı 1500 olup, vergi yekûnu da 3411 akçadır¹⁰⁹⁶.

1558'de 5000 baş koyunu, 88'i bennâk, 14'ü mücerred, toplam 102 nefer vergi mükellefi nüfusu bulunmaktadır. Yıllık vergi hasılatı ise 4540 akçadır¹⁰⁹⁷. 1575 yılında, yine 5000 baş koyunu, 88'i bennâk, 14'ü mücerred olmak üzere toplam 102 nefer vergi mükellefi mevcuttur. Yıllık vergi hasılatı ise 4500 akçadır¹⁰⁹⁸.

Tahmini nüfusu 1540'ta 601 kiş ve 1558-1575 tarihlerinde ise 630 kişidir.

3.18. Siyâh Mansur Taifesi (سیاه منصور)

Ekrâd taifesinden olup, Azerbaycan ile Irak arasındaki bölgelerde yaşamaktadır¹⁰⁹⁹. 1523 tarihli tahrirde kaydı yoktur. 1540'ta mevcut 35 neferin 30'u hâne, 5'i mücerredir. 1400 baş koyunu mevcuttur. Yıllık hasılatı ise 1615 akçadır¹¹⁰⁰.

1558'de nefer sayısı 46'ya yükselmiş olup, 43'ü bennâk, 3'ü mücerredir. Koyun sayısı 2000'e, yıllık vergi geliri de 2204 akçaya yükselmiştir¹¹⁰¹.

1575'te iki cemaatten oluşmaktadır. 2500 baş koyun ve 62 nefer vergi nüfusuna sahiptir. Bunların 52'si bennâk, 10'u mücerredir. Vergi hasılatı 2434 akçadır¹¹⁰². Taifenin vergi gelirleri padişah hassı olarak ayrılmıştır.

Hesapladığımız tahmini nüfusu 1540'ta 215 kişi, 1558'de 304 kişi ve 1575'te 374 kişidir.

¹⁰⁹⁵ BOA, TD., 660, s.92.

¹⁰⁹⁶ BOA, TD., 195, s.116.

¹⁰⁹⁷ BOA, TD., 308, s.70-71.

¹⁰⁹⁸ BOA, TD., 660, s.101-102.

¹⁰⁹⁹ Şerefhan, age., s.368.

¹¹⁰⁰ BOA, TD., 195, s.119.

¹¹⁰¹ BOA, TD., 308, s.65.

¹¹⁰² BOA, TD., 660, s.88-89. Taifenin iki cemaati şunlardır;

1- Cemaat-i Seydi; nefer, 27, Bennâk, 25, mücerred, 2.

2- Cemaat-i Siyah Mansur; nefer, 35, bennâk, 27, mücerred, 8.

3.19. Gülâbi Taifesi (كوللا)

1523'te *Ekrâd-ı taife-i Gülâbi*, diğer tarihlerde sadece *Gülâbi* olarak kaydedilmiştir. Mardin kazası, Sivas sancağı, Bozok eyaleti, Kemâh ve Erzincan kazalarındaki kolları ise kaynaklarda *Türkmân Taifesi* olarak geçmektedir¹¹⁰³.

1523'te 13 hânenin verdiği yıllık vergi hasılatı 255 akçadır¹¹⁰⁴. 1540 tarihinde vergiye tabi nefer sayısı 59'a yükselmiş olup, 53'ü hâne, altısı mücerredir. Ayrıca, 6600 baş koyunu ve 4562 akça vergi hâsılatı vardır¹¹⁰⁵.

1558 tarihli tahrir defterinde iki ayrı cemaat olarak kaydedilmiştir. Bunlardan birinin 15'i bennâk, dördü mücerred olmak üzere toplam 19 neferi, 1500 baş koyunu ve 1264 vergisi mevcutken, diğerinin 46'sı bennâk, 17'si mücerred, toplam 63 neferi, 6000 baş koyunu ve 4562 akça vergi hâsılatı vardır¹¹⁰⁶. 1575'teki nefer sayısı 82'dir. Bunlardan 62'si bennâk, 20'si mücerredir. 6000 baş koyunu ve 4500 akça da vergi geliri mevcuttur¹¹⁰⁷. Taifenin yıllık vergisi 1523'te Musul Sancakbeyi hassı, diğer tarihlerde padişah hassı olarak ayrılmıştır.

Tahmini nüfusu ise 1523'te 91 kişi; 1540'ta 377 kişi, 1558'de 448 kişi ve 1575'te 454 kişidir.

3.20. Al-ı 'İzze (Al-ı Azze) Taifesi (ال عزة)

Arap aşiretidir. 1540'ta beş cemaatin tabi olduğu bir taifedir. Toplam 176 nefer vergiye tâbi nüfusu vardır. Bunların 170'i hâne, altısı mücerredir. Ayrıca, 4000 baş koyun ve 4966 akçalık vergi gelirine sahiptir¹¹⁰⁸. Vergi gelirleri timar olarak ayrılmıştır.

1558 tarihinde de beş cemaatten müteşekkildir. Vergi mükellefi nefer toplamı 177 olup, tamamı bennâktır. 7500 baş koyunu, 460 baş camusu ve 16212 akça vergi geliri mevcuttur. Bu gelirin 12878 akçası padişah hassı, 3334 akçası ise sancakbeyi hassı olarak ayrılmıştır¹¹⁰⁹.

¹¹⁰³ Türkay, *age.*, s.383.

¹¹⁰⁴ BOA, TD., 998, s.74.

¹¹⁰⁵ BOA, TD., 195, s.130.

¹¹⁰⁶ BOA, TD., 308, s.68, 93.

¹¹⁰⁷ BOA, TD., 660, s.93.

¹¹⁰⁸ BOA, TD., 195, s.99-100. Taifeyi oluşturan 5 cemaat şunlardır;

- 1- Cemaat-i A'rab-ı 'İzze. Nefer; 90, hâne; 90.
- 2- Cemaat-i Şeyh Feravi. Nefer; 27, hâne;27.
- 3- Cemaat-i Ahmed Hasuni. Nefer; 17, hâne; 12, mücerred;5.
- 4- Cemaat-i Hacı İdris. Nefer; 17, hâne; 12, mücerred; 5.
- 5- Cemaat-i Al-ı Ebu Gazi. Nefer; 10, hâne; 9, mücerred; 1.

¹¹⁰⁹ BOA, TD., 308, s.93-94, 103-104. Bu tarihte taifeyi oluşturan cemaatler aşağıdaki gibidir;

- 1- Cemaat-i Arab-ı Al 'İzze. Nefer; 84, bennâk, 84, hasıl;12878.
- 2- Cemaat-i Şeyh Feravi. Nefer; 28, bennâk; 28, hasıl; 1324.

1575'te yine beş cemaatten ibarettir. Toplam nefer sayısı 188 olup, tamamı bennâktır. 3000 baş koyunu, 300 baş camusu ve yıllık 12000 akça vergi geliri vardır¹¹¹⁰. Bu tarihteki vergi geliri; Bağdat'ta yapılmakta olan baruthâne ve tophâneye odun götürmek ve mirî hissesini her yıl Bağdat hazinesine teslim etmek şartıyla, Al-ı 'Ûzze cemaatinin Şeyhlerine timar olarak tevcih edilmiştir¹¹¹¹.

Tahrir defterlerindeki kayıtlara geçtiği kadarıyla taifenin tahmini nüfusu 1540'ta 1196 kişi, 1558'de 119 kişi ve 1575'te 1316 kişidir.

3.21. Ekrâd-ı Ömer Beg Taifesi (أكراد عمر بگ)

1540 tarihinde mevcut olan 38 vergi yükümlüsü neferin 33'ü hâna, beşi mücerreddir. 720 baş koyunu, 1356 akça hasılatı vardır¹¹¹². 1558'de 36'sı bennâk, ikisi mücerred olmak üzere toplam 38 neferi mevcuttur. Koyun sayısı 2200'e, yıllık vergi miktarı ise 2544 akçaya yükselmiştir¹¹¹³.

Ömer Bey taifesinin nefer toplamı 1575 tarihinde de değişmemiş olup, 38'dir. 36'sı bennâk, ikisi mücerreddir. Koyun sayısı 2200, vergi yekûnu 2544 akçadır¹¹¹⁴. Taifenin vergi gelirleri padişah hassı olarak ayrılmıştır.

Tahmini nüfusu 1540 yılında 236 kişi, 1558-1575 tarihlerinde ise 254 kişiden ibarettir.

3- Cemaat-i Hacı İdris. Nefer:23, bennâk, 23, hasıl; 276.

4- Cemaat-i Ahmed Hasuni. Nefer; 32, bennâk; 32, hasıl, 1614.

5- Cemaat-i Al- Ebu Gazi. Nefer, 10, bennâk; 10, hasıl; 120.

¹¹¹⁰ BOA, TD., 660, s.185-187. Bu tarihte taifeyi oluşturan cemaatler şunlardır;

1- Cemaat-i Şeth Seyfî. Nefer; 54.

2- Cemaat-i Al-ı Ebu Naim. Nefer; 62.

3- Cemaat-i Evlâd-ı Said. Nefer; 45.

4- Cemaat-i 'İşari. Nefer; 16.

5- Cemaat-i Milas. Nefer; 11.

¹¹¹¹ BOA, TD., 660, s.185. "Al-ı 'Ûzze nâm Arab cemaatinin Şeyhi Ebubekir kendi cemaati mahsulünden timâra mutasarrıf olup, bundan akdem Musul sancağı tahrir olundukda hâzır olmamağla tasarrufundaki cemaati havass-ı hümâyûn ve bazı çevlikleri Ümeraya ilhak olunacak, ahvali sūdde-i saadete arz olundukda, Bağdad'da imal olunan baruthâne ve tophâneye odun götürmek şartıyla timarı mukarrer olmağla hüküm-ü şerif verilmişken fevt olmağın sulbi oğlu Ali'ye şurut-u mezburla kadimden babasına sadaka olunduğu üzere İskender Paşa tezkeresi mucebince... akçalık timar virülüb, berât idüb ol dahi fevt olıcek, ikinci oğlu İdris'e yine şurut-u mezburla Murad Paşa tezkeresi mucebince... akçalık üzre der-i saadetden berât-ı alıšan buyurulub, mücedded tahrirde irâd idüb, taccid-i tezkere taleb olundukda, Cemaat-i mezburenin dahi tahmil olub, ziyadeye kayd olunmuş bulunmağın, şurut-u mezburla ve andan maada sâl be-sâl hazine-i Bağdad'a... akça hisse-i mirî virmek şartıyla Cemaat-i merkum ve Çevliğ-i Zoran ve Çevliğ-i bazı zeminhâ-i Ade ve Çevliğ-i Dolab-ı Salim, zıkr olunan ... akça hisse-i miriden maada 13000 akçalık üzre mezkur İdris'e defter-i cedidden tevcih olunub ve Tikrit sancağının bundan maada sipahisi olmayub, sipahilik hizmeti dahi muatel olmamak için Musul sancağı sipahilerine eşmek şartıyla defter-i Liva-i Musul'da kayd olundu".

¹¹¹² BOA, TD., 195, s.118-119.

¹¹¹³ BOA, TD., 308, s. 72.

¹¹¹⁴ BOA, TD., 660, s.104.

3.22. Sâlcı, Salâcı Taifesi (سالى, سالجى)

Bazı kolları da Bağdat eyaleti ile Şehrizur eyaletinin Kerkük ve Erbil sancaklarında yaşamaktadır¹¹¹⁵. 1540'ta 11 hâne vergi mükellefi mevcuttur. 1000 baş koyun ve 797 akça vergisi vardır¹¹¹⁶. 1558'de vergiye tabi nefer sayısı 40 olup, 30'u bennâk, 10'u ise mücerreddir. Koyun sayısı 1600 adete, vergi yekûnu ise 1520 akçaya yükselmiştir¹¹¹⁷.

1575 tarihinde nefer sayısı 53'e yükselmiştir. Bunların 46'sı bennâk, yedisi mücerreddir. Koyun sayısı 3500'e, yıllık hasılatı ise 2718 akçaya yükselmiştir¹¹¹⁸. Taifenin vergi hasılatı padişah hassı için ayrılmıştır.

Vergi mükellefi verilerinden faydalanarak bulduğumuz tahmini nüfusu 1540'ta 77 kişi, 1558'de 220 kişi ve 1575'te 329 kişidir.

3.23. Yağmur Tâtlû Taifesi (نعمت تاتلؤ)

Vergi geliri Hz. Yunus vakfı için ayrılmıştır. 1540'ta altı nefer vergi mükellefi mevcuttur¹¹¹⁹. Bunların beşi bennâk ve biri mücerreddir. *Gökçelü, Lek, Davudi* ve *Lâdâmiye* taifeleri ile birlikte yazıldığı için vergi yekûnu belli değildir.

1558 tarihinde nefer sayısı 10'a yükselmiştir. Altısı bennâk, dördü mücerreddir. *Lâdâmiye, Lek* ve *Davudi* taifeleri ile birlikte yazılmış olduğundan, yıllık vergi miktarı tespit edilemedi¹¹²⁰. 1575'te 10'u bennâk, biri mücerred toplam 11 nefer vergi mükellefi vardır. Koyun sayısı 300, yıllık hasılatı ise 326 akçadır¹¹²¹.

Tahmini nüfusu yıllar itibariyle, 1540'ta 36 kişi, 1558'de 46 kişi, 1575'te ise 71 kişidir.

3.24. Zübeyd Taifesi (زبىيد)

Arap taifesinden olup¹¹²², 1523'te 150 hânesi ve 2610 akça yıllık vergisi vardır. Geliri Mir-i Arap Bekir Bey'e hass olarak tevcih edilmiştir¹¹²³. 1540 tahririnde vergi mükellefi 175 neferin ismi kaydedilmiştir. Fakat, taifenin bütün vergi mükellefleri bunlardan ibaret olmayıp 300'den ziyadedir. Diğerleri perakende oldukları için ismen tespit edilememiştir. Ancak

¹¹¹⁵ Türkay, *age.*, s.142.

¹¹¹⁶ BOA, TD., 195, s.123.

¹¹¹⁷ BOA, TD., 308, s.65-66.

¹¹¹⁸ BOA, TD., 660, s.89-90.

¹¹¹⁹ BOA, TD., 195, s.109.

¹¹²⁰ BOA, TD., 308, s.170.

¹¹²¹ BOA, TD., 660, s.243.

¹¹²² Türkay, *age.*, s.170.

¹¹²³ BOA, TD., 998, s.76.

taifenin hâne sayısı tahmini olarak 300 kabul edilmiştir. 400 baş camusu ve yıllık 5100 akça vergi geliri vardır¹¹²⁴.

1558 tahririnde isimleri yazılan nefer sayısı 182'dir. Fakat, hâne sayısı yine 300 olarak kabul edilmiştir. Taifenin beslediği camus sayısında bir değişiklik olmayıp 400'dür. Yıllık vergi miktarı ise 13900 akçadır¹¹²⁵. 1575'te 178 hânesi vardır. Camus sayısı 450'ye çıkmıştır. Yıllık hasılatı ise 13000 akçadır¹¹²⁶. Taifenin vergi geliri padişah hassı olarak ayrılmıştır.

1523 tarihinde 1050 kişi, 1540-1558 tarihlerinde 2100 kişi ve 1575 tarihinde de 1246 kişilik tahmini nüfus tespit edilmiştir.

3.25. Sûremi (Serâmû, Sûremû) Taifesi (سرايم, سوري)

Taifenin 1540 tarihinde 32 hâne, iki mücerred, toplam 34 nefer vergi mükellefi vardır. Beslediği koyun sayısı 1400 adettir. Yıllık vergisi ise 1764 akçadan ibarettir¹¹²⁷.

1558'de nefer sayısı 70'e yükselmiştir. 59'u bennâk, 11'i mücerredir. Koyun sayısı 4500'e, yıllık hasılatı ise 4424 akçaya yükselmiştir¹¹²⁸. 1575 tarihinde vergi mükellefi nefer sayısı 117'e yükselmiştir. 107'si bennâk, 10'u mücerredir. Ayrıca, 8000 baş koyun ve 6000 akça vergi gelirine sahiptir¹¹²⁹.

Bennâk ve mücerredlerin nüfusa dönüştürülmesi neticesinde 1540'ta 226 kişi, 1558'de 424 kişi, 1575'te ise 759 kişilik bir nüfus bulunmuştur.

3.26. Al-ı 'Ûbeyd, Al-ı 'Ûtbe Taifesi (العبيد, آل عبية)

Taife, 1523 ve 1540 tarihli tahrir defterlerinde *Al-ı 'Ûbeyd* 1558-1575 tarihli defterlerde ise *Al-ı 'Ûtbe* şeklinde kaydedilmiştir.

1523'te 150 hânesi vardır. Yıllık vergi hâsılatı 2250 akça olup, Zuemadan Hasan Bey'e zeamet olarak tevcih edilmiştir¹¹³⁰. 1540 tarihli tahrir defterinde sadece 50 hâne kayıtlıdır. Aslında bu tarihte taifenin 300'den fazla hânesi bulunmaktadır. Fakat, bunların Ane sancağında mülkleri olduğu için çoğu bu sancakta kaydedilmiştir. Koyun sayısı 1000, camus

¹¹²⁴ BOA, TD., 195, s. 42-43. "Zikr olan taife 300'den ziyade olup, bu miktarı yazılıb ma'adası bulunmayub, perakende olmağın yazulmayub ber-vech-i tahmin 300 hâne kayd olunub her hâneye aded üzre 12'şer resm-i bennâk yazulub ve sağılır camuslarına 22'şer akça resm-i camus kayd olunub, kânun-ı Osmanî üzere yazıldı"

¹¹²⁵ BOA, TD., 308, s.69-70.

¹¹²⁶ BOA, TD., 660, s.106-107.

¹¹²⁷ BOA, TD., 195, s.129.

¹¹²⁸ BOA, TD., 308, s.68-69.

¹¹²⁹ BOA, TD., 660, s.94-95.

¹¹³⁰ BOA, TD., 998, s.76.

sayısı 300 ve yıllık vergi hasılatı ise 1600 akça olup, padişah hassı olarak ayrılmıştır¹¹³¹.

Taifenin, 1558 tarihli tahrir defterinin iki yerinde kaydı vardır. Toplam 122 neferi mevcut olup, 109'u bennâk, 13'ü mücerredir. Ayrıca, 8000 baş koyunu, 14286 akça vergi hasılatı vardır¹¹³². 1575'teki nefer sayısı tahrir esnasında eksik kaydedilmiştir. Sadece 17 neferin ismi yazılmıştır. Vergi yekûnu 15000 akçadır¹¹³³.

Tahrir defterlerindeki kayıtlara geçen bennâk ve mücerred sayısına göre bulunan tahmini nüfusu 1523'te 1050 kişi, 1540'ta 350 kişi, 1558'de 776 kişi ve 1575'te 119 kişidir.

3.27. Zehiri Taifesi (زهری)

Taifenin 1540'ta 35 hânesi mevcuttur. Koyun adedi 500'dür. Yıllık vergi yekûnu ise 845 akçadır¹¹³⁴. 1558'de 48'i hâne, ikisi mücerred, toplam 50 nefer vergi yükümlüsü vardır. Koyun sayısı 800 adete, yıllık vergisi de 1312 akçaya yükselmiştir¹¹³⁵.

1575'te nefer toplamı 55'tir. Bunların 43'ü bennâk, 12'si mücerred konumundadır. Koyun sayısı 2700 adete, vergi hasılatı ise 2238 akçaya çıkmıştır¹¹³⁶. Taifenin yıllık vergi gelirleri padişaha hass olarak ayrılmıştır.

Tahmini nüfusu 1540'ta 245 kişi, 1558'de 338 kişi ve 1575'te 313 kişidir.

3.28. Zend Taifesi (زند)

Taifenin kaydı 1523 ve 1540 tarihli tahrirlerinde bulunmamaktadır. 1558 tarihinde mevcut 61 neferin 59'u bennâk, ikisi mücerredir. Beslediği koyun sayısı 3500, yıllık vergi yekûnu 3420 akçadır¹¹³⁷. 1575'te nefer toplamı 61'e yükselmiş olup, 59'u bennâk, ikisi mücerred'dir. 3500 baş koyunu, 3420 akça vergi hasılatı mevcuttur. Vergi gelirleri padişaha has olarak ayrılmıştır¹¹³⁸.

¹¹³¹ BOA, TD., 195, s.75. "Mezkûr Al-ı 'Ubeyd taifesi üçyüzden ziyade olup, amma ekserinin Ane sancağında... olmağın anda yazılmıştır. Ol sancakda yazılmayanlar tahminen 50 hâne takdir olunub, Ane sancağında yazılan reayadan bunda resm-i hâne taleb olunmaya. Amma adet-i ağnamları ve resm-i camusları gelüb bunda alınur".

¹¹³² BOA, TD., 308, s.89-90. Taifeyi oluşturan iki cemaat şunlardır:

1- Cemaat-i Al-ı 'Utbe. Nefer; 72, bennâk; 59, mücerred; 13, resm-i bennâk; 708, resm-i mücerred; 78, bād-i heva; 1000, adet-i ağnam: re's; 4000, resim; 2000, hasıl; 3786.

2- Cemaat-i Al-ı 'Utbe. Nefer; 50, bennâk; 50, resm-i bennâk; 600, bād-i heva; 1000, adet-i ağnam; re's: 4000, resim; 2000, hasıl; 10500.

¹¹³³ BOA, TD., 660, s.98. "Taife-i mezbur esâmileri tamam yazdırmamışlardır. Mukaddema defter-i atikte dahi iki mahalda olup, bir mahalde esâmi yazılmamıştır. Mahsulleri hâla ümenâ muhasebeleri mucebince kayd olundu".

¹¹³⁴ BOA, TD., 195, s.123-124.

¹¹³⁵ BOA, TD., 308, s.67.

¹¹³⁶ BOA, TD., 660, s.91-92.

¹¹³⁷ BOA, TD., 308, s.91.

¹¹³⁸ BOA, TD., 660, s.100-101.

Zend taifesinin tahmini nüfusu ise 1558-1575 tarihlerinde 415 kişiden ibarettir.

3.29. Zindehûr Taifesi (زندہ فور)

Hemedan ve Şehr-i Zor eyaletlerindeki kolları kaynaklarda *Zinde* şeklinde geçmektedir¹¹³⁹. Kaydı ilk kez 1558 tarihli tahrirde geçmektedir. Mevcut 19 neferini 17'si bennâk, ikisi mücerreddir. 1400 baş koyunu ve yıllık 1316 akça vergi geliri vardır¹¹⁴⁰.

1575'te mevcut 29 neferinin 26'sı bennâk, üçü mücerreddir. Koyun sayısı 1400, yıllık vergi geliri 1480 akçadır¹¹⁴¹. Taifenin vergi gelirleri padişah hası olarak ayrılmıştır.

Tahmini nüfusu 1558'de 121 kişi ve 1575 tarihinde ise 185 kişidir.

3.30. Gâzûr, Ekrâd-ı Girvi Taifesi (گازور، اکراد، گری)

Taife, 1540 tarihli defterde *Ekrâd-ı Girvi*, diğer tahrir defterlerinde ise *Gâzûr* şeklinde kaydedilmiştir. 1540 tarihinde 25'i hâne, dokuzu mücerred olmak üzere toplam 34 nefer vergi mükellefi vardır. Beslediği koyun sayısı 1300 adet, yıllık vergi hasılatı ise 1589 akçadır¹¹⁴².

1558'de hâne mücerred sayısı bir önceki tahrirle aynı olup, değişmemiştir. Koyun sayısı 1.200 adet, vergi hasılatı ise 1.254 akçadır¹¹⁴³. 1575'teki hâne, mücerred, koyun sayısı ve yıllık vergi geliri, 1558 tarihli tahrir defterindeki kayıtların aynısı olup, herhangi bir değişiklik yoktur¹¹⁴⁴.

Hâne ve mücerred sayılarından faydalanarak tespit ettiğimiz tahmini nüfusu 1540-1575 tarihlerinde 184 kişiden ibarettir.

3.31. Lek Taifesi (لک)

Cevdet Türkay incelediği belgelerde, konar-göçer *Türkmân Ekrâdı* taifesinden olduğunu tespit etmiştir¹¹⁴⁵. Ahmet Refik ise *Ekrad* ve *Yörük taifesinden* olduğunu yazmıştır¹¹⁴⁶. 1540'ta 30 nefer vergi mükellefi vardır¹¹⁴⁷. 1558'de nefer sayısı 44'e yükselmiştir. Bunların 18'i bennâk, 16'sı mücerreddir¹¹⁴⁸. Lek taifesi, 1540'ta dört, 1558'de üç cemaatle birlikte yazıldığı için vergi miktarları tespit edilemedi.

¹¹³⁹ Türkay, *age.*, s.169.

¹¹⁴⁰ BOA, TD., 308, s.92.

¹¹⁴¹ BOA, TD., 660, s.100.

¹¹⁴² BOA, TD., 195, s.121.

¹¹⁴³ BOA, TD., 308, s.90-91.

¹¹⁴⁴ BOA, TD., 660, s.99-100.

¹¹⁴⁵ Türkay, *age.*, s.569.

¹¹⁴⁶ Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul 1989, s.64.

¹¹⁴⁷ BOA, TD., 195, s.108.

¹¹⁴⁸ BOA, TD., 308, s.170.

1575'te nefer sayısı 59'a çıkmıştır. Bunların 52'si bennâk, yedisi mücerreddir. Ayrıca, 2000 baş koyunu vardır. Yıllık vergisi 1922 akçadır¹¹⁴⁹. Taifenin vergi gelirleri Hz. Yunus vakfi için ayrılmıştır.

Tahmini nüfusu 1540'ta 210 kişi, 1558'de 212 kişi ve 1575'te 371 kişidir.

3.32. Lâdâmiyye Taifesi (لادامية)

Geliri Hz. Yunus vakfi için ayrılan cemaatlerden biridir. 1540'ta dört nefer vergi mükellefi vardır¹¹⁵⁰. 1558'de nefer sayısı 19 olup, 13'ü bennâk, altısı mücerreddir¹¹⁵¹. Lâdâmiyye taifesi, birkaç cemaatle birlikte yazıldığı için, vergi gelirleri tespit edilemedi.

1575'te nefer sayısı 20'dir. Bunların 17'si bennâk, üçü mücerreddir. 1500 baş koyunu ve 1072 akça vergi geliri vardır¹¹⁵².

Tahmini nüfusu yukarıdaki yıllar itibariyle 28, 97 ve 122 kişidir.

3.33. Genc Taifesi (جنگ)

Kayıdî ilk olarak 1558 tarihli tahrir defterinde geçmektedir. 14'ü bennâk, 7'si mücerred olmak üzere toplam 21 nefer vergi mükellefi nüfusu mevcuttur. 2200 adet koyunu, yıllık 1670 akça vergisi vardır¹¹⁵³.

1575 yılındaki nefer sayısı 65'dir. Bunların 58'i bennâk, yedisi mücerreddir. Koyun sayısı 2150 baş, vergi geliri ise 2313 akçadır¹¹⁵⁴.

3.34. Vendâni Taifesi (وندانية)

Kayıdî sadece 1558 tarihli tahrir defterinde geçmektedir. Sekiz bennâk vergi nüfusu mevcuttur. Taifenin sahip olduğu koyun sayısı 800 baştır. Yıllık vergi hasılatı ise 996 akçadan ibarettir¹¹⁵⁵.

3.35. Besâki Taifesi (بسكية)

Taifenin 1558'den önceki tahrirlerde kaydı yoktur. 1558 tarihli tahrirdeki kayıtlara göre iki mahalde meskûndur. Toplam 31 nefer vergi mükellefi mevcut olup, 28'i bennâk, üçü mücerreddir. 4168 baş koyun beslemektedir. Yıllık vergi miktarı 3138 akçadır¹¹⁵⁶.

¹¹⁴⁹ BOA, TD., 660, s.241.

¹¹⁵⁰ BOA, TD., 195, s.109.

¹¹⁵¹ BOA, TD., 308, s.171.

¹¹⁵² BOA, TD., 660, s.242.

¹¹⁵³ BOA, TD., 308, s.90.

¹¹⁵⁴ BOA, TD., 660, s.99.

¹¹⁵⁵ BOA, TD., 308, s.92.

¹¹⁵⁶ BOA, TD., 308, s.85, 92.

1575 tarihinde 31 hânesi mevcuttur. 5000 baş koyunu, yıllık 3372 akça vergi geliri vardır¹¹⁵⁷. Tahmini nüfusu 1558 tarihinde 199 kişi, 1575'te ise 217 kişidir.

3.36. Şahvân ve Kârendi Taifeleri (شاهوان و کهنده)

Bu iki taifenin kayıtları yalnızca 1558 ve 1575 tarihli tahrirlerde geçmektedir. İkisi defterlerde birlikte kaydedilmişlerdir. Bunlardan Şahvân aşireti kaynaklarda *Arap taifesi* olarak geçmektedir¹¹⁵⁸.

Her iki tahrirde de nefer sayısı kaydedilmemiştir. 1558'de Tikrit'te meskûndur. Yıllık vergi miktarı 18000 akça olup, Nusaybin sancakbeyi hassı olarak ayrılmıştır¹¹⁵⁹. 1575'teki geliri de 18000 akça olup, Musul sancakbeyine hass olarak ayrılmıştır¹¹⁶⁰.

3.37. Debune (Ben-i Debune) Taifesi (بنی ه. دونه)

Kaydına ilk kez 1566 tarihinde rastlamaktayız. Bu tarihte, 68 nefer vergi mükellefi mevcut olup, 59'u hâne, dokuzu mücerreddir. Yıllık vergi hasılatı 4201 akçadır¹¹⁶¹.

1575'te nefer sayısı 22'dir. Bunların 20'si bennâk, ikisi mücerreddir. 500 baş koyunu, yıllık 752 akça vergi geliri mevcuttur¹¹⁶². Taifenin vergi gelirleri padişaha hass olarak ayrılmıştır.

3.38. Ekrâd-ı Aşiret-i Sindî ve Süleymânî ve Manugi ve Duyân

Sadece 1540 ve 1558 tarihli tahrir defterlerinde kaydı mevcut olup, dördü de birlikte kaydedilmiştir. Bunlardan Süleymânî aşireti soyunun Emevi halifelerinden Mervan'a dayandığı rivayet edilmiştir¹¹⁶³.

1540 tarihindeki yıllık vergi hasılatı *ber vech-i tahmin* olarak 60000 akça olarak kaydedilmiş ve vüzeradan Süleyman, Rüstem, Mehmed ve Hasan paşalara kayd olunmuştur¹¹⁶⁴.

1558'de 200.000 baş koyunu mevcut olup, bu koyunların vergisi olan 100.000 akça

¹¹⁵⁷ BOA, TD., 660, s.95.

¹¹⁵⁸ Türkay, age., s.696.

¹¹⁵⁹ BOA, TD., 308, s.107.

¹¹⁶⁰ BOA, TD., 66, s.130.

¹¹⁶¹ MM., 269, s.66-67.

¹¹⁶² BOA, TD., 660, s.108. "Tâife-i mezbur bazı sipahiler timarlarında sâkin olup, ziraat etdikleri yerlerin hukuk-ı şer'iyyesi sâhib-i arza virirlermiş ve kenduler hâric-i ez defter bir taife olup, kimseye raiyyet kayd olunmayub... havass-ı hümâyûna ilhâk olunub, beyaza nakl olundu".

¹¹⁶³ Şerefhân, age., s.292.

¹¹⁶⁴ BOA, TD., 195, s.37.

Amid hazinesi için zapt olunmaktadır¹¹⁶⁵.

3.39. Fed'i Aşireti (فدعی)

Sadece 1523 tarihli tahrir defterinde kaydı mevcuttur. Toplam altı hânesi ve yıllık 915 akça vergi geliri mevcuttur. Hâsılatı Hz. Yunus vakfına gelir olarak ayrılmıştır¹¹⁶⁶.

3.40. A'rab-ı Zerzûr Hâmûşi Aşireti (اعراب زرزور هاموشی)

1523 yılında 40 hânesi mevcuttur. Diğer tahrirlerde kaydı yoktur. Yıllık hâsılatı 1580 akça olup, Musul sancakbeyi hassıdır¹¹⁶⁷.

3.41. Kürdi Taifesi (کوردی)

Kaynaklarda *Kürd*, *Kürdler*, *Kürdiler*, *Kürdili*, *Kürdlü*, *Kürdülü* şekillerinde de geçer¹¹⁶⁸. Yalnızca 1523 tahririnde kaydı mevcuttur. Beş cemaatten müteşekkildir. Toplam 56 hânesi, 1500 akça vergi geliri mevcuttur. Geliri Musul sancakbeyi hassıdır¹¹⁶⁹.

3.42. Lor Taifesi (لور)

Türkmân-Ekrâdı taifesindedir¹¹⁷⁰. 1523 yılında 10 hânesi, 320 akça vergi hâsılatı mevcuttur. Geliri Musul sancakbeyine hass olarak ayrılmıştır¹¹⁷¹. Diğer tahrir defterlerinde kaydı yoktur.

3.43. Mezric Taifesi (مزریج)

1523'de vergi geliri 452 akça olup, Musul sancakbeyi hassı olarak ayrılmıştır. 21 hânesi mevcuttur¹¹⁷². Diğer tahrir defterlerinde kaydı yoktur.

3.44. Ulus Tâtâr Taifesi (دولوس تاتار)

1523 yılında 25 hânesi, 576 akça vergi geliri vardır. Geliri Musul sancakbeyi hassı için

¹¹⁶⁵ BOA, TD., 308, s.73. "Adet-i ağnâm-ı Sindî ve Süleymanî. İşbu defter beyaz olduğdan sonra zikr olan 100.000 akça Amid hazinesine zabt olunmak ferman olunduğu ba'lada yazılıb, Diyarbekir'e gönderildi ve ba'de yoklamaya amel olunmaya".

¹¹⁶⁶ BOA, TD., 998, s.78.

¹¹⁶⁷ BOA, TD., 998, s.74.

¹¹⁶⁸ Türkay, age., s.564.

¹¹⁶⁹ BOA, TD., 998, s.74. Mezkûr 5 cemaat şunlardır;

1- Cemaat-i Kürdi, ta'aluk-ı Ahmed Kethüda

2- Cemaat-i Kürdi, ta'aluk-ı İsa? Kethüda

3- Cemaat-i Kürdi, ta'aluk-ı Mâmûk Kethüda

4- Cemaat-i Kürdi, ta'aluk-ı Mercân Kethüda

5- Cemaat-i Kürdi.

¹¹⁷⁰ Türkay, age., s.570.

¹¹⁷¹ BOA, TD., 998, s.74.

¹¹⁷² BOA, TD., 998, s.74.

ayrılmıştır¹¹⁷³. Diğer tahrirlerde kaydı yoktur.

3.45. Re'âyâ-yı Sultan Sâfire? (سلفه سالفه) Taifesi

Vergi geliri, İmâm Ali el-Hadi, Hasan el-Asker ve Makâm-ı Muhammed el-Mehdi vakıflarına tevcih edilmiştir. 129 hânesi, 27 mücerreddi ve iki sâdât nüfusu vardır. Yıllık hasılatı 2585 akçadır¹¹⁷⁴. Diğer tahrirlerde kaydı yoktur.

¹¹⁷³ *BOA, TD.*, 998, s.74.

¹¹⁷⁴ *BOA, TD.*, 998, s.77.

Tablo-10: Musul Sancağındaki Aşiretlerin Hâne ve Mücerred Sayıları (1523-1575)

No	Aşiretler	1523		1540		1558		1575	
		H	M	H	M	H	M	H	M
1	Karakoyunlu	35	7	66	-	73	37	148	-
2	Yâyıcı	218	70	300	33	282	81	362	72
3	Al-1 'Aziz	150	-	167	-	167	-	220	25
4	Bâcvânî	100	-	112	13	87	20	104	30
5	Ucuşlû	Nefs-i şehirde meskûn olduğu için şehir nüfusuna dahil edildi.							
6	Dasni (Das)	3	-	35	-	801	-	-	-
7	Birâvcılı	38	3	32	-	39	10	40	9
8	Şebek	55	19	153	27	94	28	173	20
9	Karaboğa	19	11	32	15	41	6	41	6
10	Kara Ünâz (Karanâz)	35	1	86	8	87	24	129	18
11	Dünbil	137	8	127	16	153	9	123	9
12	Dâvudî	12	1	36	10	49	9	53	5
13	Ekrâd-1 Gelhuzî	8	-	14	-	14	-	14	-
14	Evlâd-1 'İlm	8	-	24	-	21	5	26	15
15	Gökçelü	-	-	39	-	62	27	84	15
16	Gelekây	-	-	20	7	17	9	20	3
17	Gömâr	-	-	83	20	88	14	88	14
18	Siyâh Mansur	-	-	30	5	43	3	52	10
19	Gülâbî	13	-	53	6	61	21	62	20
20	Al-1 'İzze	-	-	170	6	177	-	188	-
21	Ekrâd-1 Ömer Beg	-	-	33	5	36	2	36	2
22	Sâlcı, Salâcî	-	-	11	-	30	10	46	7
23	Yağmur Tâtlu	-	-	5	1	6	4	10	1
24	Zübeyd	150	-	300	-	300	-	178	-
25	Sûremî	-	-	32	2	59	11	107	10
26	Al-1 'Ubeyd	150	-	50	-	109	13	17	-
27	Zehîrî	-	-	35	-	48	2	43	12
28	Zend	-	-	-	-	59	2	59	2
29	Zindehûr	-	-	-	-	17	2	26	3
30	Gâzûr, Ekrâd-1 Girvî	-	-	25	9	25	9	25	9
31	Lek	-	-	30	-	28	16	52	7
32	Lâdâmiyye	-	-	4	-	13	6	17	3
33	Genc	-	-	-	-	14	7	58	7
34	Vendânî	-	-	-	-	8	-	-	-
35	Besâkî	-	-	-	-	28	3	31	-
36	Debune	-	-	-	-	-	-	20	2
37	Fed'î	6	-	-	-	-	-	-	-
38	Arab-1 Zerzûr	40	-	-	-	-	-	-	-
39	Kürdî	56	-	-	-	-	-	-	-

Tablo-10'nun devamı

No	Aşiretler	1523		1540		1558		1575	
		H	M	H	M	H	M	H	M
40	Lor	10	-	-	-	-	-	-	-
41	Mezric	21	-	-	-	-	-	-	-
42	Ulus Tâtâr	25	-	-	-	-	-	-	-
43	Reayay-ı Sultan Sâfire	129	27	-	-	-	-	-	-
44	Şahvan ve Karendi	-	-	-	-	-	-	-	-
45	Ekrâd-ı Aşiret-i Sindi ve Süleymanî ve Manuği ve Duyan	-	-	-	-	-	-	-	-
46	Al-ı Cemâse	-	-	-	-	-	-	-	-
	Toplam	1418	147	2104	183	3136	390	2652	336

4. NÜFUS

Gerek şehrin gerekse köy ve aşiretlerin nüfusunu belirlerken, öncelikle vergiye tabi hâne ve mücerred (bekar) sayılarını, sonra vergiden muaf olan zümrelerin sayılarını tespit edip, bulduğumuz rakamları ⁷¹¹⁷⁵ katsayısına göre tahmini nüfusa çevirme cihetine gideceğiz.

1817 tarihinde Musul'a uğrayan seyyah William Heude, Musul'un nüfusundan bahsederken her hânedede 6 ile 7 kişinin barındığını ifade eder¹¹⁷⁶. Yine, Hicri 1308 (1890) tarihli Musul Vilayeti Salnâmesindeki kayıtlar da bu doğrultudadır; "*Musul şehrinin 30 mahallesinde 9000 hâneyi hâvi 60000 nüfus muhtevîdir...*"¹¹⁷⁷. Salnâmede verilen nüfusu hâne sayısına böldüğümüzde her hâne başına 6-7 kişi düşmektedir.

Birbirini teyid eden bu kaynaklardaki rakamlar, nüfus hesaplamalarında hâne birimini 7 kişi olarak kabul etmemizi intac etmiştir.

Diğer yandan hâne deyiminin kaç kişiyi ifade ettiği hususunda muhtelif görüşler bulunmakla beraber, genel temayül 5 kişi olarak alınması yönündedir. Ancak, Osmanlı devletinin sahip olduğu geniş alan üzerindeki farklı coğrafi, etnik, kültürel ve dinî unsurlar nazar-ı dikkate alındığı vakit, bu rakamın farklılık göstereceği tabiidir. Nitekim, son dönemlerde muhtelif Osmanlı şehirlerinin aile yapısı ile demografik durumları hakkında yapılan bazı araştırmalar bu görüşü teyid etmektedir. Bu araştırmalardan çıkan sonuçlara göre bir hâne fertleri Tokat'ta 3-4 kişiden¹¹⁷⁸, Antalya ve Antakya'da 6 kişiden¹¹⁷⁹, Ankara ve

¹¹⁷⁵ Hâne tâbirinin kaç kişiyi ifade ettiği hususu ile ilgili yapılan çalışmalar için bk. Emecen, *age.*, s. 156, dipnot:168. Ayrıca; Rifat Özdemir, "Avarız ve Gerçek Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", *X. Türk Tarih Kongresi*'nden Ayrı Basım, TTKB., s.1581-1613.

¹¹⁷⁶ Lieutenant Wiliam Heude, *age.*, s.218.

¹¹⁷⁷ *Salnâme*, s.161.

¹¹⁷⁸ Rifat Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)", *Belleten*, C. LIV, S. 211 (Aralık 1990)'den ayrıbasım, TTKB., Ankara 1991, s. 1028-1029.

Kırşehir’de 5-6 kişiden, Harput’ta 6-7 kişiden ve Diyarbakir’de 7-8 kişiden¹¹⁸⁰ meydana gelmektedir. Coğrafi ve kültürel özellikleri bakımından Musul’la benzerlik gösteren Harput ve Diyarbakir şehirlerindeki her hânedede 6 ile 8 arasında kişinin barındığı tespit edilmiş olması, bizim Musul şehri için tespit ettiğimiz 7 katsayısının isabetli olduğunu teyit etmektedir.

4.1. Şehir Nüfusu

4.1.1. Müslim Nüfus (Vergiye Tâbi Hâne Sayıları İle Muafklar)

Musul şehrindeki vergi mükellefi müslüman hâne sayısı 1523 tarihli tahrirde göre 1328'dir. Bunun şehirdeki toplam vergi hânesine oranı % 70,6'dır. 1540 tarihinde, bir önceki tahrirde kıyasla müslüman hâne sayısı % 11,4 nispetinde artarak 1479 hâneye yükselmiştir. Ancak, toplam şehir hânesine göre nispeti % 5,2 civarında gerileyerek % 65,5 olmuştur. Bu düşüşün sebebi ise bu süre zarfında gayrimüslim nüfusun daha yüksek oranda artmış olmasından kaynaklanmaktadır. 1558'de Musul şehrinde mevcut müslüman hâne sayısı 1786'dır. Bu da 1540 tahririne kıyasla müslüman hâne sayısının % 20,8 nispetinde artmış olduğunu gösterir. Toplam şehir hânesine nispeti ise % 69,1'dir. 1575 tarihinde şehirdeki müslüman hâne sayısı 1918'e yükselmiş olmakla beraber, toplam şehir hânesi içerisindeki nispeti % 66,6'ya gerilemiştir.

Bu verdiğimiz vergi mükellefi hâne sayısına *Ucuşlu Cemaati* de dahil edilmiştir. Çünkü zikredilen cemaat nefis-i Musul'da meskûndur¹¹⁸¹.

Öte yandan, bu rakamlara vergiden muaf olan *imâm, müezzîn, pir-i fâni, a'ma, ma'lul, mecnun, müderris, şeyh, mütevellî, sadât, muaf, talebe, hatib, huffaz, hademe-i zaviye* vb. gibi zümreler ile *mustahfizan-ı kal'a, sipahiler, asesler* vs. gibi guruplar ve *kadı, sancakbeyi, dizdar, alaybeyi*, gibi idareci ve subaylarla bunların kapı halkı dahil değildir.

Bunlar tahrirlere hâne veya mücerred olarak değil *neferen* olarak kaydedilmişlerdir. Elimizdeki dört tahrir defterinden sadece 1523 tarihli olanında bahse konu zümreler hakkında teferruatlı kayıtlar mevcuttur. Buna göre 1523'te sancaktaki vergiden muaf zümrelerin dağılımı şu şekildedir;

¹¹⁷⁹ Rifat Özdemir, “Osmanlı Döneminde Antalya’nın Fizikî...”, s. 1397-1398; Aynı Yazar, “Osmanlı Döneminde Antakya’nın Fizikî ve Demografik Yapısı (1709-1860)”, *Belleten*, C. LVIII, Nisan, 1994, S. 221’den ayırbasım, TTKB., Ankara, s.135-377.

¹¹⁸⁰ Özdemir, “Avârız ve Gerçek-Hâne...”, s. 1605.

¹¹⁸¹ "Cemaat-i Ucuşlu ki, der nefis-i Şehr-i Musul mütemekkinend", *BOA, TD.*, 195, s.109; *BOA, TD.*, 308, s.166; *BOA, TD.*, 660, s.234. Evceşlü cemaati 1523 tarihli tahrir defterinde ise, şehrin mahalleleri içerisinde kaydedilmiştir. Bk. *BOA, TD.*, 998, s.72.

Tablo-11: Musul Sancağındaki idarî ve askerî sınıf (1523)

No	Görevli Adı	Sayısı	No	Görevli Adı	Sayısı
1	Mirliva	1	6	Kethüda	1
2	Kadı	1	7	Mustahfızân-ı Kal'a-ı Musul	69
3	Zuema	2	8	Dizdar	1
4	Cebelu	6	9	Mustahfızân-ı Kal'a-ı Ayn-Safna ve Tikrit	129
5	Sipahi	90	Toplam		300
Muaf Olan Diğer Zümreler					
1	Sadât	27	8	Nazır	2
2	Muaf	25	9	Şeyh	3
3	Müderriş	1	10	Mütevelli	7
4	Talebe	1	11	Hademe-i Zaviye	29
5	Hatib	2	12	Huffaz	4
6	Eimme	15	13	Pir-i Fâni ve 'ama ve 'amil ve ma'lul ve mecnun	64
7	Müezzin	10	Toplam		190

Tablo-11'deki 300 neferlik idarî ve askerî zümrenin 73'ü nefsi Musul'da yaşamaktadır. Bunlar, mirliva, kadı, dizdar, kethüda ve mustahfızlardır. Muaf olan diğer zümreyi oluşturan 190 neferin ise 185'i şehirde meskündür. Bu durumda Musul şehirde ikâmet eden muafların toplamı 258'dir. Bunları şehirdeki müslüman nüfusa, beş muafı ve Ayn-Safna ile Tikrit kalelerinde görevli 129 mustahfızı da hâne itibarı ile köy nüfusuna dahil edeceğiz. Geriye kalan iki zuema, altı cebelü ve 90 sipahi ise dirlik sahipleri nüfusuna dahil edilecektir.

1540 ve 1558 tarihli tahrir defterlerinin icmallerinde sadece bazı askerî ve idarî sınıf kaydedilmiş olup, diğer muaf zümreler kaydedilmemiştir. 1575 tarihli tahrirde ise, muaflar ile askerî ve idarî görevliler hakkında herhangi bir kayıt yoktur. 1540 ve 1558 tahrirlerinde kaydedilen askerî ve idarî sınıfın dağılımı şu şekildedir;¹¹⁸²

Tablo-12: Musul Sancağındaki İdarî ve Askerî Sınıf (1540-1558)

No	Görevli Adı (1540)	Sayısı	No	Görevli Adı (1558)	Sayısı
1	Mirliva	1	1	Mirliva	3
2	Kadı	1	2	Kadı	3
3	Zuema	5	3	Zuema	9
4	Cebelu	3	4	Cebelu	3
5	Sipahi	67	5	Sipahi	76
	Toplam	77		Toplam	94

Yine 1540 tarihli defterin incelenmesiyle elde edilen rakamlara göre şehirde toplam 10 imâm, bir hatib, bir muaf, altı sadât ve 13 zevaidhor bulunmaktadır. Kale personelinin 100

¹¹⁸² BOA, TD., 195, s.1; BOA, TD., 308, s.1.

kişi olduğunu¹¹⁸³ kabul edip, sancakbeyi, kadı, kethüda ve dizdarı da buna ilave edersek, 1540 yılı için toplam 135 hânenin şehirde kayıtlı müslüman vergi hânesine ilave edilmesi lüzumu hâsıl olacaktır. Zuema, sipahi ve cebelü sayısının toplamı olan 75 rakamını ise sancaktaki dirlik sahipleri sayısına ilave edeceğiz.

1558 tarihli tahrirde vergiden muaf zümreler; 18 imâm ve sekiz müezzinden ibarettir. Ayrıca, dokuz sadât ve 35 zevaidhor da buna ilave edilmelidir¹¹⁸⁴. Kale personeli ve diğer görevlileri 150 kişi kabul ettiğimiz vakit, toplam 220 hânenin şehirdeki müslüman hânesine kaydı gerekecektir. Bu tarihte zuema, cebelü, sipahi toplamı olan 88 hâneyi de yine dirlik sahipleri sayısına ilave etme yoluna gideceğiz.

1575 yılı tahririnde tespit edebildiğimiz vergiden muaf zümre sayısı beş imâm, dört müezzin, 35 zevaidhor ve 10 sadâttan ibarettir. Kale personeli ve diğer görevlileri tahmini olarak 200 kişi kabul ettiğimiz zaman, 1575 tarihinde Musul şehirde vergiye tabi müslüman hâne sayısına 254 hâne daha ilave etmemiz gerekecektir. 1575'te mevcut 106 sipahi ve 16 zuemayı ise dirlik sahiplerine hâne olarak ilave etme cihetine gideceğiz (Bk. Tablo-15).

Böylece, şehirdeki vergi mükellefi hâne sayıları ile muafları ve köylerdeki muaf zümre sayısı ile dirlik sahipleri sayısını tespit etmiş bulunmaktayız.

Musul sancağında tespit ettiğimiz müslim ve gayrimüslim hâne ve mücerredleri ile bunların artış oranları, müslim hâne ve mücerred sayısı ile gayrimüslim hâne ve mücerredlerinin birbirlerine göre nispetleri tablo-13, 14 ve 15'te verildiği gibidir.

Tablo-13: Musul Sancağında Hâne ve Mücerredler (1523-1575)

Musul Sancağı		1523		1540		1558		1575	
		H	M	H	M	H	M	H	M
Şehir	Müslim	1328	129	1476	276	1786	183	1918	458
	G.müslim	552	65	780	-	797	-	963	-
	Toplam	1880	194	2256	276	2583	183	2881	458
Köyler	Müslim	2235	527	2343	513	3340	739	3383	705
	G.müslim	930	239	1296	338	1723	818	2485	566
	Toplam	3165	766	3639	851	5063	1558	5868	1271
Aşiretler		1418	147	2103	183	3135	390	2652	336

¹¹⁸³ 1523 tarihinde Musul kalesindeki mustahfiz sayısı 69'dur. Bk. *BOA, TD.*, 998, s. 83; 1613 yılı kayıtlarını muhtevi 6833 no'lu Maliyeden Müdevver defterine nazaran da kale personeli 715 kişidir. Bk. *MM.*, 6833, s.66. Dolayısıyla 1540 yılı için tahmini olarak aldığımız 100 rakamının gerçeğe yakın bir rakam olduğunu tahmin ediyoruz.

¹¹⁸⁴ *BOA, TD.*, 308, s.18-19, 21-23, 24-29, 30-31, 184-185.

Şehir, Köy ve Aşiretler	Müslim	4981	803	5922	972	8261	1312	7953	1499
	G.müslim	1482	304	2076	338	2510	818	3448	566
Genel Toplam		6463	1107	7998	1310	10781	2130	11401	2065
Kısaltmalar		H: Hâne				M: Mücerred			

Tablo-14: Müslim ve Gayrimüslim Hâne ve Mücerredlerin Artış Nispetleri (%) (1523-1575)

Musul Sancağı		1523-40		1540-57		1558-75		1523-1575	
		H	M	H	M	H	M	H	M
Şehir	Müslim	11	114	21	-93	7	150	44	255
	G.müslim	41	-	2	-	21	-	74	-
	Toplam	20	42	14	-93	12	150	53	136
Köyler	Müslim	5	-3	43	226	1	-5	51	34
	G.müslim	39	41	33	480	44	-31	167	137
	Toplam	15	11	39	706	16	-18	85	66
Aşiretler		48	25	49	207	-15	-14	87	129
Şehir ve Köyler	Müslim	19	21	39	340	-4	14	60	87
	G.müslim	40	11	21	480	37	-31	133	86
Genel Toplam		24	18	35	820	6	-31	76	87
Kısaltmalar		H: Hâne				M: Mücerred			

Tablo-15: Müslim ve Gayrimüslim Hâne ve Mücerredlerinin Toplam İçerisindeki Nispetleri (%) (1523-1575)

Musul Sancağı		1523		1540		1558		1575	
		H	M	H	M	H	M	H	M
Şehir	Müslim	70,6	66,5	65,5	100	69,1	100	66,6	100
	G.müslim	29,4	33,5	34,5	-	30,9	-	33,4	-
Köyler	Müslim	70,6	68,8	64,4	60,3	66	47,5	57,7	55,5
	G.müslim	29,4	31,8	35,6	39,7	34	52,5	42,3	44,5
Şehir, Köy ve Aşiret	Müslim	77,1	72,5	74,1	74,1	76,7	61,7	69,7	72,6
	G.müslim	22,9	27,5	25,9	25,9	23,9	38,3	30,3	27,4
Kısaltmalar		H: Hâne				M: Mücerred			

4.1.2. Gayrimüslim Nüfus

Musul şehrindeki gayrimüslimler 1523 tarihinde üç mahallede, 1540-1575 döneminde ise dört mahallede yaşamakta olup, Hıristiyan ve Yahudi olmak üzere¹¹⁸⁵ başlıca iki dinin mensuplarıdır (Bk. Şehrin Fiziki Durumu).

4.1.2.1. Hıristiyanlar

Hıristiyanlar tahrir defterlerinde *erâmine* olarak kaydedilmişlerdir. *Erâmine* "Ermeni" kelimesinin çoğulu olmakla beraber, sadece Ermenileri ifade etmeyip¹¹⁸⁶, Süryani, Keldani, Yakubi ve Nasturiler'i de muhtevindir.

Nitekim, Musul'a uğrayan seyyahlar şehrin dinî yapısından bahsederken hıristiyan toplulukları da *Ermeniler*, *Süryaniler*, *Keldaniler*, *Yakubiler* ve *Nasturiler* olarak sınıflandırmışlardır¹¹⁸⁷.

1523 yılı tahririne göre Musul şehrinin iki mahallesinde yaşayan hıristiyanların 521 hânesi ve 61 mücerredı mevcuttur. 17 yıllık süre içerisinde % 34 nispetinde artış gösteren hıristiyan hâne sayısı 1540'ta 698'e yükselmiştir. 1558 tarihinde, bir önceki tahrire nispetle hıristiyan nüfusu % 1 oranında azalarak 698 hânedan 692 hâneye gerilemiştir. Zira, bu tarihte, 1540 tahririne kıyasla Dergâh Mahallesi'ndeki hâne sayısı beş hâne artmış olmakla beraber, Kal'a Mahallesi'nde dokuz hâne, Kerkugi Mahallesi'nde ise iki hâne azalmıştır. 1558-1575 tarihleri arasındaki dönemde hıristiyan hâne sayısında % 18 nispetinde bir artış meydana gelerek 818 hâneye yükselmiştir.

4.1.2.2. Yahudiler

Musul şehrinde yaşayan bir diğer gayrimüslim unsur da Yahudilerdir. Kendi adları ile anılan (Yahudiyân) mahallede meskûndurlar. 1523 tarihinde sadece 31 hâne ve dört mücerredleri mevcutken, 1523-1540 yılları arasında % 165 nispetinde bir artış göstererek 1540'ta 82 hâneye yükselmiştir. Yahudi hânelerindeki artış daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Nitekim, 1540-1558 arasında % 28 nispetinde artarak 105 hâneye, 1558-1575 yılları arasında ise % 38 oranında artarak 145 hâneye yükselmiştir.

Musul şehrindeki Yahudi nüfusunun 1523-1575 tarihleri arasındaki artış nispeti % 368 olmuştur.

1518-1566 tarihleri arasındaki dönemde Harput ve Ruha (Urfa) sancaklarındaki müslim ve gayrimüslim nüfusunun artış nispetlerinde de gayrimüslimler lehinde bir artış

¹¹⁸⁵ BOA, TD., 908, s.72; BOA, TD., 195, s.28-34; BOA, TD., 308, s.31-37; BOA, TD., 660, s.43-52.

¹¹⁸⁶ Mardin sancağındaki bütün hıristiyanlar için de *erâmine* tâbiri kullanılmıştır. Bk. Göyünç, *age.*, s.77.

¹¹⁸⁷ Tavernier, *age.*, s.192; J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, II, London 1827, s.3; Moltke, *age.*, s.170. Ayrıca, 20. Yüzyılın başlarında Musul ve çevresinde arkeolojik çalışmalar yapan Herzfeld, *Tigrisgebiet*, s. 290.

olduğunu görmekteyiz. Nitekim, Harput sancağında 1518-1566 arasında müslüman nüfusun artış nispeti % 92 iken, bu oran gayrimüslimlerde % 171¹¹⁸⁸, aynı tarihler arasında Ruha sancağında müslümanlar % 104, gayrimüslimler % 195 nispetlerinde¹¹⁸⁹ artış göstermiştir.

Gayrimüslim nüfusun bu yüksek orandaki artışında Osmanlı idaresinin geniş müsamahasının etkili olduğu şüphesizdir. Ancak aynı yüzyılda birçok sancakta görülen bu yüksek artış oranını sadece bununla izah etmek doğru olmasa gerek. Zira, bu dönemde Batı ve Kuzey Anadolu'dan doğuya, oradan güneye ve daha aşağılara doğru bir gayrimüslim nüfus akışının mevcut olduğunu görmekteyiz¹¹⁹⁰. Bu gayrimüslim göçü sonunda birçok unsurun Musul sancağına da gelip yerleşmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim, aynı dönemde sadece Musul şehrindeki gayrimüslim nüfusta değil, aynı zamanda sancağa bağlı köylerdeki gayrimüslim nüfus da yüksek oranda artış göstermiştir.

4.2. Şehrin Tahmini Nüfusu

Gerek şehrin gerekse köylerin tahmini nüfusunu tespit edilirken, müslüman nüfus vergiye tâbi olanlar ve muaflar olmak üzere iki grupta ele alınacaktır. Vergiye tâbi nüfus, tahrir defterlerinde verilen hâne sayılarının 7 katsayısı ile çarpılıp, mücerredlerin eklenmesi ile bulunmuştur (Hâne x 7 + Mücerred).

Muaflar da yine iki grupta ele alındı; medrese, câmi, zaviye, vakıf görevlileri, sadât, muaf, pir-i fâni, a'mâ, ma'lul, şeyh vs. gibi vergi dışı olanlar "*müteferrik*" başlığı altında toplayarak her biri bir hâne kabul edilip, 7 rakamı ile çarpılarak nüfusları belirlenme yoluna gidildi. "*Askerî Sınıf*" başlığı altında ise, sancağın birinci derecedeki idarecileri ile kale görevlilerinin toplamı yine 7 katsayısı ile çarpılarak nüfusları belirlenme cihetine gidildi.

Gayrimüslim nüfus da aynı şekilde hâne sayısının 7 katsayısı ile çarpılarak mücerredlerin ilave edilmesi ile tespit edilmeye çalışılmıştır (Hâne x 7 + Mücerred).

Bu metodla tespit ettiğimiz Musul şehrinin nüfusu tablo-16 ve nüfusun artış oranı da tablo-17'deki gibidir.

Tablo-16: Şehrin Tahmini Nüfusu (1523-1575)

Musul Şehri	1523			1540			1558			1575		
	Hâne	Mcr.	Hâne X 7 + Mcr.	Hâne	Mcr.	Hâne X 7 + Mcr.	Hâne	Mcr.	Hâne X 7 + Mcr.	Hâne	Mcr.	Hâne X 7 + Mcr.

¹¹⁸⁸ Ünal, *age.*, s. 62.

¹¹⁸⁹ Turan, *agt.*, s.75.

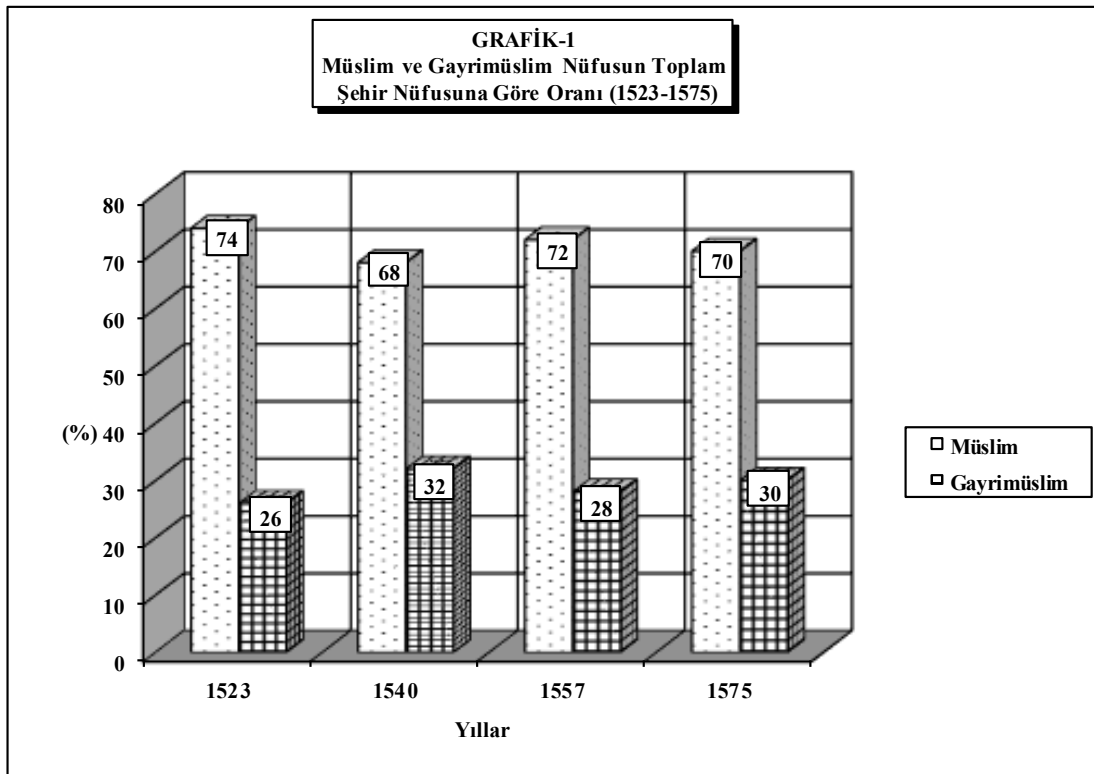
¹¹⁹⁰ Ünal, *age.*, s. 61.

Müslim (Vergiye tabi)	1328	129	9425	1476	276	10608	1786	183	12559	1918	458	13884	
Vergiden Muaf	Müteferrik	185	-	1295	31	-	217	70	-	490	54	-	378
	Askeri Sınıf	73	-	511	104	-	728	150	-	105	200	-	1400
Toplam	1586	129	11231	1611	276	11553	2006	183	13154	2172	458	15662	
Gayrimüslim (Vergiye tabi)	552	65	3929	780	-	5460	797	-	5579	963	-	6741	
Toplam Şehir Nüfusu	-	-	15160	-	-	17013	-	-	19678	-	-	22403	

Tablo-16’da görüldüğü gibi, hâne, mücerred ve muaf sayılarından hareketle 7 katsayısına göre bulunan şehir nüfusu 1523’te 15.160 kişi; 1540’ta 17.013 kişi; 1558’de 19.678 kişi ve 1575 tarihinde ise 22.403 kişidir.

1523 tarihinde şehrin 15160 kişilik nüfusunun 11231’i müslümanlardan oluşurken, 3929’u ise gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Bunların birbirlerine oranı ise; % 74 müslim, % 26 gayrimüslim şeklindedir (Bk. Grafik-I).

Şehrin nüfusu 1523-1540 tarihleri arasında %12’lik bir artışla 17013 kişiye yükselmiştir. 17013 kişinin 11553 kişisi müslim iken, 5460 kişisi de gayrimüslimdir. Dolayısıyla, bir önceki tahrirle oranla müslüman nüfus % 3 nispetinde artmışken, gayrimüslimlerde bu oran % 39’dur. Gayrimüslim nüfusun bu yüksek artışı şehirdeki müslim-gayrimüslim nüfus oranlarının, müslümanlar için % 68 ve gayrimüslimler için % 32 olarak değişmesine yol açmıştır (Bk. Grafik-I).

Musul şehrinin nüfusu 1540-1558 döneminde % 517'lik bir artışla 19678 kişiye yükselmiştir. Bunların 14099 kişisi müslüman olup, toplam şehir nüfusuna nispetleri % 72'dir. Gayrimüslimler ise toplam 5579 kişidir. Bunların toplam şehir nüfusuna oranı da % 28'dir (Bk. Grafik-I). 1540-1558 döneminde müslim nüfus % 24 nispetinde artış göstermişken, gayrimüslimlerde bu oran ancak % 2 olmuştur (Bk. Tablo-17).

1558-1575 tarihleri arasında, hem müslüman nüfusta hem de gayrimüslim nüfusta, daha önceki dönemlere oranla, büyük artış olmuştur. Zira, bu dönemde şehrin toplam nüfusu % 48 nispetinde artarak 22403 kişiye yükselmiştir. Bu 22403 kişinin 15662 kişisi müslim, 6742 kişisi gayrimüslimdir (Bk. Tablo-15). Bu durumda, bir önceki tahrire kıyasla müslüman nüfusun artış nispeti % 40, gayrimüslimlerin % 72 olmuştur (Bk. Tablo-16). 1575 tarihinde toplam şehir nüfusunun % 71'ini müslümanlar, % 29'unu ise gayrimüslimler teşkil etmektedir (Bk. Grafik-I).

Tablo-17: Musul Şehri Nüfus Artış Oranı (1523-1575)

Musul Şehri	1523-40	1540-57	1558-75	1523-75
Müslim	% 3	% 24	% 10	% 40
Gayrimüslim	% 39	% 2	% 21	% 72
Toplam Nüfus Artışı	12	17	13	48

Tablo'da görüldüğü üzere 1523-1575 tarihleri arasındaki 52 yıllık sürede müslüman nüfusunun artış oranı % 40 iken, gayrimüslim nüfusunun artışı ise hemen hemen bunun iki katına (% 72) yakın olmuştur. XVI. yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'daki diğer bazı Osmanlı sancaklarında da benzeri bir nüfus artışı söz konusudur. Mesela; 1518-1540 tarihleri arasında Amid şehrinde müslüman nüfusunun artış nispeti % 13 İken gayrimüslim nüfusun artış oranı % 95'tir¹¹⁹¹. Yine Diyarbakir eyaletine tâbi bir sancak olan Mardin'de de müslüman nüfus 1518-1540 tarihleri arasında % 17 oranında gerilemiştir. Halbuki aynı dönemde gayrimüslim nüfus 1518-1540 arasında % 73,5; 1540-1564 döneminde de % 85 oranında artmıştır¹¹⁹².

Öte yandan, toplam şehir nüfusu içerisindeki nispetlere bakıldığı vakit; 52 yıllık sürede müslümanların % 4 azaldıkları, zimmilerin ise aynı nispette arttıkları görülmektedir (Bk. Grafik-I).

¹¹⁹¹ Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Metinler / Tartışmalar, Ankara 1975, s.73.

¹¹⁹² Göyünç, *agm.*, 1975, s.76-77.

4.3. Köylerin Nüfusu

Diğer Osmanlı sancaklarında olduğu gibi, Musul sancağında da iktisadî ve içtimaî hayatın yoğunlaştığı yerleşim birimleri köylerdir. Zira, halkın büyük bir kesimi geçimini tarım ve hayvancılıkla sağladığı için nüfusun büyük bir ekseriyeti de köylerde meskûndur.

1523 tarihli tahrir defterinde Musul sancağına bağlı köy sayısı 108'dir. Bunlardan 96'sı meskûn olup, 12'si ise nüfus bulunmayan *virân* veya *hâli* köylerdir. Meskûn köylerden 81'i müslim, 10'u gayrimüslim ve beşi de karışık (müslim-gayrimüslim) köylerdir (Bk. Tablo-18).

1540'ta meskûn köy sayısı 85'e düşmüştür. Bunlardan 67'si müslim, 12'si gayrimüslim, 6'sı ise karışık köylerdir. Meskûn olmayan köy sayısı ise 48'e yükselmiştir. Bir önceki tahrirde kıyasla meskûn müslüman köy sayısının % 19 nispetinde gerileyerek 67'ye inmesinin izahını 1558 tarihli kanunnâmede bulmaktayız. Buna göre, halkın ürettiği hububatın vergisi "*ziyâde bahâ alınub reâyâyâ fevka'l-hadd zulm-u teaddi*" edildiğinden "*ekseri terk-i diyâr idüb ve ba'zısı müflis ve muhtac...*"¹¹⁹³ hale gelmiştir. Ayrıca, Musul sancağı dahilindeki aşiretlerin şekavetleri de meskûn köylerin boşaltılmasına yol açmış olmalıdır. Her ne kadar 1540'lı yıllarda aşiretlerin köyleri bastıklarına dair herhangi bir belge yoksa da daha sonraki tarihlerde bu tür hadiselere sıkça rastlamaktayız.

1558 tarihli tahrirde meskûn köy sayısı 115'e yükselmiştir. Bu 115 köyün 96'sı müslim, 12'si gayrimüslim ve yedisi karışık köylerdir. Meskûn olmayan köy sayısının ise 31'e gerilediğini görmekteyiz.

1575'te meskûn köy sayısı 102'ye düşmüştür. Bu durum ise, daha önce Musul sancağına bağlı olan Eski Musul'un 12 köy ile beraber Diyarbekir beylerbeyliğine bağlanmasından kaynaklanmıştır¹¹⁹⁴. Meskûn durumdaki köylerden 83'ü müslim, 12'si gayrimüslim ve yedisi her iki unsurun birlikte yaşadıkları yerleşim yerleridir. 1575'te meskûn olmayan köy sayısı 30'a gerilemiştir (Bk. Tablo-18).

¹¹⁹³ BOA, TD., 308, s.5. 1558 tarihli kanunnâmede bu bidatler ref edilmiştir.

¹¹⁹⁴ BOA, TD., 660, s.1.

Tablo-18: Tahrirlere Göre Musul Sancağına Bağlı Köy Sayısı (1523-1575)

Musul Sancağı		1523	1540	1558	1575
Meskûn Köyler	Müslim	81	67	96	83
	G. Müslim	10	12	12	12
	Karışık	5	6	7	7
	Toplam	96	85	115	102
Gayri Meskûn Köyler (Hâli)		12	48	31	30
Genel Toplam		108	133	146	132

Tabloda da görüleceği üzere müslüman köy sayısı, gayrimüslim köy sayısından çok fazladır. Ancak gayrimüslim köy sayısı az olmakla beraber kalabalık bir nüfus barındırmakta, halbuki müslüman köyler daha az nüfusa sahiptir.

Müslim ve gayrimüslim unsurların birlikte yaşadıkları köy sayısı 1523'te beş, 1540'ta altı ve 1558-1575 tarihlerinde ise yedişer adettir. Bu köylerden *Karakuş* ve *Geremilis*'te gayrimüslim nüfus çoğunlukta iken, *Ayn-Safna*, *Nasiri*, *Ba'şika*, *Bağdere* ve *Bâşbeyti* köylerinde ise müslüman nüfus daha fazladır. Bu arada, *Ayn-Safna*'daki gayrimüslimler Yahudi'dir.

4.3.1. Müslüman Nüfus (Vergiye Tâbi Hâne Sayıları İle Muaflar)

1523 tahririne göre müslüman köylerdeki vergi hânesi toplamı 2235, mücerredler ise 527'dir (Bk. Tablo-13). Bu tarihte meskûn durumdaki müslüman köy sayısı 81'dir. Ancak, müslüman nüfusun bir kısmı da karışık (müslim-gayrimüslim) köylerde yaşadığına ve bu köylerin sayısı 5 adet olduğuna göre, 2235 hâneyi 86 köye böldüğümüzde köy başına düşen müslüman hâne sayısı 26 olarak çıkmaktadır. İlerdeki sayfalarda temas edileceği üzere, gayri müslim köylerde bu rakam müslüman hânelerinin üç katı civarındadır.

1523 tarihli tahrire göre, müslüman köylerdeki vergi hâneleri toplam köy hânelerinin % 70,6'sını oluşturmaktadır (Bk. Tablo-15).

1540 tarihinde köylerdeki müslim vergi hâneleri 2343, mücerredler ise 513'tür (Bk. Tablo-12). Meskûn müslüman köy sayısı (karışık köyler dahil) 73 olduğuna göre, köy başına 32 hâne düşmektedir. Bu tarihte gayrimüslim köylerdeki hâne sayısı müslüman köylerin iki katı civarındadır. Diğer yandan, 1540 tarihinde müslüman köylerin vergi hâneleri toplam köy hânelerinin % 64,4'ünü oluşturmaktadır ki, bir önceki tahrire kıyasla % 6,2 nispetinde bir düşüş meydana gelmektedir (Bk. Tablo-15).

1558'de müslüman köylerdeki vergi mükellefi hâne sayısı 3340, mücerredler de 739'dur (Bk. Tablo-12). 1558'de müslümanların meskûn oldukları köy sayısı 103 adet olduğuna göre, köy başına yine 32 hânenin düştüğü görülmektedir. Müslüman köylerdeki hânelerin toplam köy hânelerine oranı ise % 66'dır (Bk. Tablo-15).

1575 tarihinde müslüman köylerdeki hâne toplamı 3383, mücerred toplamı 705'tir (Bk. Tablo-12). Müslümanlar 90 köyde meskûn olup, köy başına 38 civarında hâne düşmektedir. Bu daha önceki tahrirlere nazaran bir artışın olduğunu göstermektedir. Ancak, bu tahrire göre gayrimüslim hânelerinde daha fazla artış olduğu için, müslüman hânelerinin toplam köy hânelerine nispeti % 57,7'ye düşmüştür.

Dikkatimizi çeken hususlardan biri de 1523-1575 tarihleri arasında sancağa bağlı müslüman ve gayrimüslim köylerdeki hânelerin artış nispetidir. Zira, bu süre içerisinde müslüman hânelerin artış nispeti % 43 iken, gayrimüslim hânelerde bu oran % 166'dır.

4.3.2. Gayrimüslim Nüfus

Osmanlı yönetimindeki pek çok sancakta olduğu gibi, Musul sancağındaki gayrimüslimler de Bizans imparatorluğunun bakiyesidir. Tahrir defterlerinde *Cemaat-i Erâmine* veya sadece *Erâmine* başlığı altında kaydedilen gayrimüslim nüfus içerisindeki *Ermeni, Süryani, Keldani* vs. gibi unsurların nispetlerini tespit etmek mümkün olmamaktadır.

Nefs-i Musul'da olduğu gibi, köylerde yaşayan gayrimüslimler de hıristiyan ve yahudiler'den ibarettir.

4.3.2.1. Hıristiyanlar

1523'te Musul sancağında 10 gayrimüslim köy mevcuttur. Ancak, her iki unsurun birlikte yaşadığı 5 köyün 1'inde müslim-yahudi, diğer 4 köyünde ise müslim-hıristiyan nüfus bulunduğundan, hıristiyan nüfusun meskûn olduğu köy sayısı 14'tür. Bu köylerin sayısı 1540'ta 17'ye, 1558-1575 tarihlerinde ise 18'e yükselmiştir.

Öte yandan, 1523 tahririne göre köylerdeki hıristiyan hâne sayısı 906, mücerredler ise 239'dur. 1540 tahririnde hıristiyan hâneleri % 70,8 nispetinde artarak 1279'a yükselmiştir. Mücerred sayısı da 338'den ibarettir. 1558'de hıristiyan hâne adedi 1700'dür ki, bir önceki tahrire kıyasla artış nispeti % 32,9'dur. 1558 tarihinde mücerred sayısı da 818'e yükselmiştir. 1558-1575 tarihleri arasında köylerdeki hıristiyan hânelerinin % 44,8 nispetinde artarak 2462'ye çıktığını görmekteyiz. Mücerred sayısı ise 564'tür.

Dikkat edilirse hıristiyan hâne sayısının tahrirlere göre artış nispeti bir hayli yüksektir.

Zira, sadece hâne sayıları baz alındığında 1523-1575 yılları arasındaki 52 yıllık sürede hıristiyan hânelerinin artış nispeti % 171,7'dir.

4.3.2.2. Yahudiler

Musul şehrinde kendi adları ile anılan (Yahuda, Yahudiyân) mahallede meskûn olan Yahudiler'den başka, Ayn-Safna köyünde de yahudi nüfusun meskûn olduğunu görmekteyiz. Ayn-Safna köyünde yahudiler'den başka, müslümanlar da yaşamaktadır.

1523 tahririne Ayn-Safna'da 24 yahudi, 32 de müslüman hânesi mevcuttur. Bir sonraki tahrirde Yahudi hâne sayısı % 29 nispetinde azalarak 17'ye düşmüştür. Ancak bu düşüş sadece yahudi hâneleri için söz konusu değildir. Zira, aynı dönemde müslüman hâne sayısı da % 40 oranında azalarak 19'a inmiştir. 1558 tarihinde ise yahudi hâne sayısı 23'e, müslüman hâne adedi de 27'ye yükselmiştir. 1575'te yahudi hânesi yine 23 iken, müslüman hâne sayısının 35'e yükseldiğini görmekteyiz.

Köylerde yaşayan gayrimüslimlerin (Hıristiyan-Yahudi) toplam hâne içerisindeki nispetleri ile şehirde yaşayanların nispetleri arasında ilginç benzerlikler görülmektedir. Zira, 1523'te gayrimüslim hânelerinin oranları hem şehirde hem de köylerde % 29'dur. 1540'ta Musul şehrindeki gayrimüslim hâne oranı % 35'e, köylerde ise % 36'ya yükselmiştir. 1558'de gayrimüslimlerin şehirdeki nispetleri % 31'e gerilemişken, köylerdeki oranları ise % 34'e gerilemiştir. Nihayet, 1575'te şehir bazında gayrimüslim hâne nispeti % 33'e yükselmiş, köy bazında ise % 42'ye çıkmıştır.

Görüldüğü gibi, Musul şehrindeki gayrimüslim hânelerinin arttığı dönemlerde, köylerde de artış olmuş, şehirde azaldığı dönemlerde ise köylerde de düşüş olmuştur. Ancak, 1540'tan itibaren köylerdeki hâne artış nispetleri biraz daha fazla olmuştur.

Toplam hâne içerisindeki müslim-gayrimüslim nispetlerine baktığımızda; müslüman hâne nispetlerinin % 70-77 (bu oranlara aşiret hâneleri de dahildir), gayrimüslimlerin ise % 23-30 oranında olduğu görülmektedir. Hâne ve mücerred verilerini nüfusa çevirip, çıkan rakama dirlik sahipleri ve diğer muaf zümreleri ilâve ettiğimizde; 1523-1575 tarihleri arasındaki dönemde, kır nüfusu bazında, müslüman nüfusun % 71-80; gayrimüslim nüfusun ise % 20-29 oranlarında değiştiği tespit edilmektedir (Bk. Grafik-II).

Şehir nüfusunu tespit etmek için takip edilen usul kır nüfusunun hesaplanmasında da uygulanmıştır. Buna göre, önce müslim nüfusun vergiye tâbi olanları ile muaflarının sayısı tespit edildikten sonra toplamları alınmıştır. Daha sonra gayrimüslim hâne ve mücerredleri tespit edilmiştir. Nihayet, aşiretlerin de mevcudu tespit edildikten sonra kır nüfusunun toplamı

bulunmuştur. Buna göre, tablo 19'daki rakamlar ortaya çıkmıştır.

Tablo-19: Kır Nüfusu (1523-1575)

Köylerde	1523			1540			1558			1575		
	Hâne	Mcr.	Hâne X 7 + Mcr.	Hâne	Mcr.	Hâne X 7 + Mcr.	Hâne	Mcr.	Hâne X 7 + Mcr.	Hâne	Mcr.	Hâne X 7 + Mcr.
Müslim (Vergiye tabi)	2235	527	16172	2343	513	16914	3340	739	24119	3383	705	24386
Vergiden Muaf (Müteferrik)	134	-	938	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	2369	527	17110	2343	513	16914	3340	739	24119	3383	705	24386
Gayrimüslim (Vergiye tabi)	930	239	6749	1296	338	9410	1723	818	12879	2485	566	17961
Toplam Köy Nüfusu	-	-	23859	-	-	26324	-	-	36998	-	-	42347
Aşiretler (Müslim, vergiye tabi)	1418	147	10073	2103	183	14904	3135	390	22335	2652	336	18900
Müslüman Kır Nüfusu Toplamı	-	-	27183	-	-	31818	-	-	46454	-	-	43286
Toplam Kır Nüfusu (Müslim-G. müslim)	-	-	33932	-	-	41228	-	-	59333	-	-	61247
Kısaltmalar: Mcr.: Mücerred (Bekar)												

1523-1540 yılları arasında müslim köy nüfusunda % 1 nispetinde bir azalma olmuşken, gayrimüslim köy nüfusu % 39 oranında artmıştır. 1523-1540 yılları arasında müslüman köylerdeki nüfusun % 1 oranında azalmış olması, halkın ürettiği hububattan alınan verginin “*ziyâde bahâ alınub reâyâyâ fevka'l-hadd zulm-u teaddi*” edilmesinden dolayı çoğunun “*terk-i diyâr idüb*”, bazısının “*müflis ve muhtac*”¹¹⁹⁵ olmasından kaynaklanmış olabileceğini tahmin ediyoruz.

Dikkat çekici bir diğer husus ise, aynı yıllar arasında şehirdeki müslüman nüfus ancak % 3 gibi düşük bir artış göstermişken, gayrimüslim nüfusun ise, tıpkı köylerde olduğu gibi, % 39 oranında artmış olmasıdır.

1540-1558 devresinde müslüman nüfus, şehirde % 24 oranında, köylerde ise % 43 oranında artmıştır. Aynı dönemde gayrimüslim nüfusun artış nispeti şehirde % 2 oranında iken, köylerde de % 39'dan % 37'ye gerilediği görülmektedir.

1558-1575 arasında şehirdeki müslüman nüfusunun artış oranı % 10'dur. Köylerde ise sadece % 1'dir. Köylerdeki müslim nüfusun artış nispetinin % 42'den % 1'e gerilemesi, nispeten 1575 tarihinde yapılan bazı idarî düzenlemelerle alakalıdır. Zira, bu tarihte Musul sancağına bağlı 12 köy Diyarbekir eyaletine bağlandığından dolayı, 1558-1575 arasındaki müslüman köy nüfusunda da bir azalmayı intac etmiştir.

¹¹⁹⁵ BOA, TD., 308, s.5.

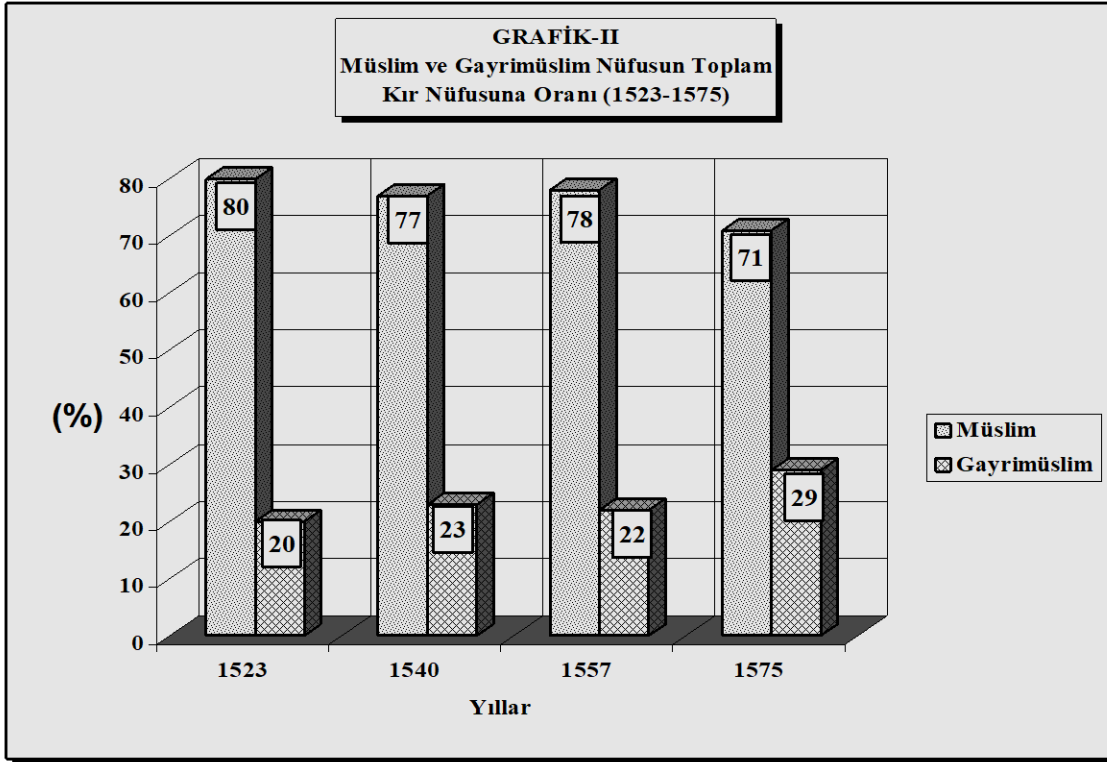
1523-1575 tarihleri arasındaki 52 yıllık dönemde müslüman nüfus şehir bazında % 40, köy bazında % 43 nispetlerinde artmışken; gayrimüslim nüfus ise şehir bazında % 72, köy bazında da % 166 oranlarında artmıştır. Görüldüğü gibi gerek köy bazında olsun gerekse şehir bazında olsun gayrimüslim nüfusun artış oranı müslim nüfustan çok fazladır (Bk. tablo:20).

Tablo-20: Kır Nüfusunda Artış (1523-1575) (%)

Kır Nüfusu	1523-40	1540-57	1558-75	1523-75
Müslim	% -1	%43	% 1	%43
Gayrimüslim	%39	%37	%39	%166
Toplam	%10	%41	%14	%77
Müslim Kır Nüfusu Artışı	%17	%46	% -7	%59
Toplam Kır Nüfusu Artışı	22	44	3	80

Aşiretlerin nüfusuna baktığımızda da 1523-1558 tarihleri arasında % 122 oranında artmış olduğunu görmekteyiz. Ancak, 1558-1575 döneminde % 15 nispetinde bir gerileme söz konusudur. Bunun sebebi ise, daha önce ifade edildiği üzere, 1575 tahriri yapılırken *Dasni* taifesinin perakende olması sebebiyle kaydedilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Zira, bu aşiret Musul sancağı dahilindeki en kalabalık aşirettir. 1558'de 801 hânesi mevcutken 1566'da hâne sayısı 1201'e yükselmiştir¹¹⁹⁶. Dolayısıyla 1575'te bu aşiretin hâne sayısının 1200'ün üzerinde olduğunu tahmin etmek zor olmasa da kayıtlara geçmediği için 1558-1575 döneminde aşiretler nüfusunda % 15 nispetinde bir azalmanın gözükmesine yol açmıştır.

¹¹⁹⁶ *MM.*, 269, s. 71.

4.4. Aşiretlerin Nüfusu

Yukarıda da bahsedildiği üzere, Musul sancağı sınırları dahilinde önemli miktarda aşiret meskündür. Tahrir defterlerindeki kayıtlara geçtiği kadarıyla Musul sancağı dahilinde meskûn aşiretlerin hâne ve mücerred dağılımı şöyledir; 1523'te 1418 hâne, 147 mücerred; 1540'ta 2103 hâne, 183 mücerred; 1558'de 3135 hâne, 390 mücerred ve 1575'te 2652 hâne ile 336 mücerred (Bk. Tablo-9, 12, 18).

Hâne sayıları 7 katsayısı ile çarpılıp, çıkan sonuca mücerredler ilave edildiği zaman; Musul sancağı dahilinde 1523 tarihinde 10073 kişi, 1540 tarihinde 14904 kişi, 1558'de 22335 kişi ve 1575 tarihinde de 18900 kişilik aşiret nüfusu ortaya çıkmaktadır (Bk. Tablo-13).

Bu aşiret nüfusunun toplam sancak nüfusuna oranı 1523'te % 20; 1540'ta % 25; 1558'de % 27 ve 1575'te % 22'dir (Bk. Grafik-III). Toplam sancak nüfusu içerisindeki oranı sürekli artan aşiretlerin 1575 tarihinde, bir önceki tahrirle kıyasla % 5 oranında düşerek % 22'ye gerilemesi, Dasni taifesinin bu tarihte perakende olmasından dolayı tahrir kayıtlarına geçmemesinden kaynaklanmaktadır.

4.5. Dirlik Sahibi Askerilerin Nüfusu (Hâne)

Bu başlık altında, eldeki verilerden hareketle zaimler, sipahiler ve bunların cebelüleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Tahrir defterlerindeki kayıtlardan zaim ve sipahilerin sayısı tespit edilebilmektedir. Sancak gelirlerinden timar ve zeametlere ayrılan yekunlar ile sancakbeyinin has miktarından hareketle cebelü sayıları tespit edildikten sonra, bunlar hâne olarak alınıp nüfusa çevrilecektir.

Bilindiği gibi, timar sahipleri gelirlerinin 2000 akçalık *kılıç* hissesinden sonraki her 3000 akçası için; keza sancakbeyi de haslarının her 5000 akçası için bir cebelüyü sefere götürmek mecburiyetindedir.

1523 tarihinde Musul Sancakbeyi hasları toplamı 344469 akça olduğuna göre, en az 68 cebelü beslemek zorundadır. Bu tarihte ikisi zaim, 90'ı sipahi olmak üzere toplam 92 dirlik sahibi mevcuttur. Bunların tasarrufundaki timar-zeamet tutarı ise 641672 akçadır. 92 dirlik sahibinin kılıç hisseleri (2000 x 92) 184000 akça tutmaktadır. Zeamet-timar geliri olan 641672 akçadan *kılıç hisseleri*'ni çıkarıldığında geriye 452672 akça kalmaktadır. Bu meblağ da 3000'e bölüldüğünde (timar sahipleri kılıç hisserinden sonraki her 3000 akça için bir cebelü beslemek mecburiyetinden olduklarından), 92 dirlik sahibinin en az 152 cebelü beslemek zorunda oldukları ortaya çıkar.

Aynı metod diğer tahrirlerdeki verilere uygulandığında; 1540'ta sancakbeyinin 112; beş zaimin 35; 67 sipahinin 90 cebelü; 1558'de sancakbeyinin 74; 9 zaimin 83; 76 sipahinin 85 ve 1575 tarihinde ise sancakbeyinin 86, 16 zaimin 149 ve 106 sipahinin ise en az 126 cebelü beslemek mecburiyetinde oldukları anlaşılmaktadır.

Tablo-21: Musul Sancağındaki Dirlik Sahibi Askerilerin Nüfusu (Hâne Olarak) (1523-1575)

No	Dirlik Sahipleri	1523	1540	1558	1575
1	Zaim	2	5	9	16
2	Sipahi	90	67	76	106
3	Sancakbeyi Cebelüleri	68*	112*	74*	86*
4	Sipahi Cebelüleri	152*	125*	168*	275*
	Toplam	312	309	327	483
	* = Tahmini rakamlar				

4.6. Toplam Sancak Nüfusu

Yukarıdan beri izah ede geldiğimiz şehir, köy, aşiret ve dirlik sahibi askerilerin nüfusunun toplamını aldığımızda, tablo 22'deki gibi, Musul sancağının toplam nüfusu bulunmuştur.

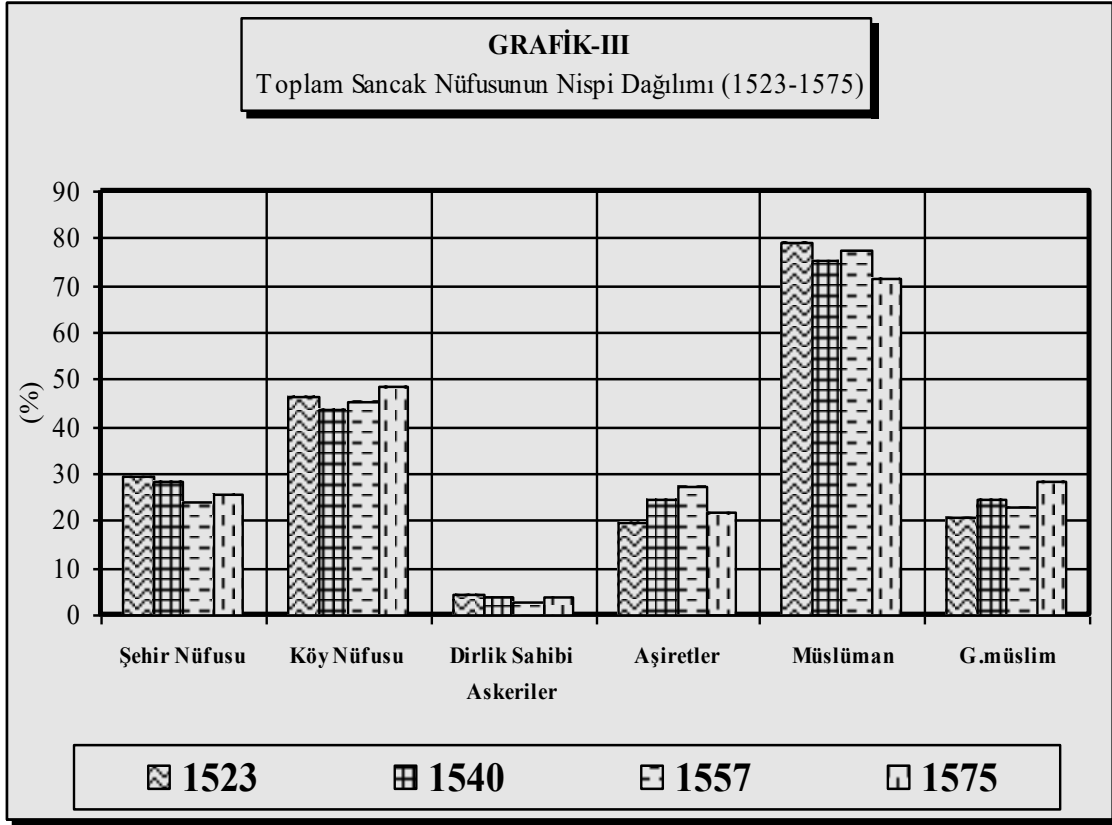
Tablo-22: Musul Sancağı Toplam Nüfusu (1523-1575)

Musul Sancağı		1523	1540	1558	1575
Şehir	Müslim	11231	11553	14099	15662
	Gayrimüslim	3929	5460	5579	6741
Şehir Toplamı		15160	17013	19678	22403
Köy	Müslim	17110	16914	24119	24386
	Gayrimüslim	6749	9410	12879	17961
Köy Toplamı		23859	26324	36998	42347
Dirlik Sahibi Askeriler	Müslim	2184	2163	2289	3381
Aşiretler	Müslim	10073	14904	22335	18900
Şehir, Köy, Askeriler ve Aşiretler Toplamı	Müslim	40598	45534	62842	62329
	Gayrimüslim	10678	14870	18458	24702
Toplam Sancak Nüfusu (Müslim-G. Müslim)		51276	60404	81300	87031

Tablo 22'de görüleceği gibi Musul sancağı toplam nüfusu 1523'te 51.276 kişi; 1540'ta 60.404 kişi; 1558'de 81.300 kişi ve 1575 tarihinde ise 87.031 kişidir.

Bu nüfusun artış oranlarına baktığımızda ise; 1523-1540 arasında % 17,8, 1540-1558 arasında % 34,6, 1558-1575 arasında % 7 ve 1523-1575 tarihleri arasındaki 52 yıllık sürede de % 69,7 oranlarında artmış olduğunu görmekteyiz.

Köy nüfusu, toplam sancak nüfusu içerisinde en yüksek oranı oluşturmaktadır. 1523 tarihinde köy nüfusunun nispeti % 46,5'tir. 1523-1540 arasında yaklaşık % 3 nispetinde gerileyerek % 43,6'ya düşmüştür. Ancak, daha sonraki yıllarda köy nüfusunun toplam sancak nüfusu içerisindeki oranının artmış olduğunu görmekteyiz. 1540-1558 arasında % 1,9 oranında artarak, toplam nüfusun % 45,5'ine ulaşmıştır. 1575'te ise toplam nüfusun % 48,7'sini teşkil etmektedir (Bk. Grafik-III).

Musul sancağı toplamı içerisinde aşiretlerin nüfusu da büyük bir orana sahip olup, sürekli artış göstermiştir. Zira, 1523'te aşiretlerin nüfusu toplam sancak nüfusunun % 20'sini teşkil ederken, 1540'ta % 25'e ve 1558'de ise % 27'e yükselmiştir. 1558-1575 yılları arasında aşiretlerin nüfusu % 22'ye gerilemiş görünmekle beraber, daha önce de üzerinde durduğumuz gibi, bu durum 1575 tahririnde Dasni taifesinin kayda geçmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Toplam sancak nüfusunun nispi dağılımı ise grafik-III'teki gibidir. Buna göre, şehir nüfusu 1523 tarihinde toplam sancak nüfusunun % 29,6'sını teşkil etmektedir. Ancak, daha sonraki tarihlerde şehir nüfusu nispetinde düşüş olmuştur. Nitekim, 1540'ta % 28,2'ye, 1558'de % 24,2'ye kadar gerilemiş, 1558-1575 yılları arasında ise % 1,5 oranında artarak % 25,7'ye yükselmiştir.

Nihayet, Toplam sancak nüfusunun müslim ve gayrimüslim oranları şöyledir; 1523'te % 79 müslim, % 21 gayrimüslim; 1540'ta % 75 müslim, % 25 gayrimüslim; 1558'de % 77 müslim, % 23 gayrimüslim ve 1575 tarihinde % 72 müslime karşılık % 28 gayrimüslim şeklindedir (Bk. Grafik-III).

BEŞİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ DURUM

Osmanlı sancak veya eyaletlerinin iktisadî yapısının şekillenmesinde, genelde devletin takip ettiği ekonomik politikaların yanında, sancak veya eyaletlerin bulunduğu bölgenin coğrafi yapısı, iklimi, ulaşım imkânları vs. gibi unsurlar da belirleyici rol oynamaktadır. Herhangi bir sancak veya eyaletin belli bir dönemdeki iktisadî durumunu belirleyebilmek için de bahse konu bölgede yetiştirilen ürünlerin çeşit ve miktarları, beslenen hayvan sayısı, cinsi ve alınan vergi miktarları ile varsa ticarî malları ve bunlardan elde edilen gelir tutarlarını ayrıntılı bir şekilde gösteren bilgiler gerekmektedir.

Bu bilgileri ise Tahrir Defterlerinden yeterli bir şekilde elde etmek mümkündür. Araştırmamızın zaman sınırı 1523-1639 olmasına rağmen, elimizdeki dört tahrir defterinin sonuncusu 1575 tarihlidir. Fakat, bilindiği üzere bu dönemdeki Osmanlı iktisadî ve içtimaî yapısı hızlı bir değişim süreci yaşamadığı, ayrıca bu defterlerden çıkardığımız bilgilerin detaylı ve düzenli olması, XVII. Yüzyıldaki durumunu da aydınlatacak ölçüde olduğuna inanıyoruz.

1. ZİRAÎ HAYAT VE ZİRAAT SAHALARI

1.1. Çiftlik

Muasırı diğer devletlerde olduğu gibi, Osmanlı devleti ekonomisinin temelini de ziraat teşkil etmekte olup, toplumun büyük bir kısmı bu alanda çalışıyordu. Osmanlı devletindeki arazi ise mirî, mülk veya vakıftır. Mülk arazilerin rekabesi (çıplak mülkiyeti) şahıslara ait iken, tasarrufu ise bazen şahıslara bazen de devlete ait olabilirdi. Dolayısıyla, devlet mülk olan bir araziyi gerektiğinde kendisi tasarruf eder veya tasarruf hakkını istediğine verebilirdi. Bu durumda mülk sahibi toprağın ancak şer'i vergilerini alabilirdi. Vakıf arazilerin mülkiyeti ise bir anlamda kamuya aittir. Zira, bu tür toprakların tasarrufu ve gelirlerinden faydalanma

vakfedilen maksada ait olup, mülkün tasarrufu sosyal hizmetlere tahsis olunduğu için kamulaşmış oluyordu¹¹⁹⁷.

Miri toprakların mülkiyeti ise devlete aittir. Ancak tasarrufu devlete veya şahıslara ait olabilirdi. Mirî toprakların has, zeamet ve timar gibi gelirlerine göre ünitelere bölünenlerinin tasarrufu devlet tarafından tevcih edilen kimselerindir. Bunlar birtakım vazife ve mükellefiyetler karşılığında toprağın bazen şer'i ve örfi vergilerini birlikte tasarruf ederlerdi¹¹⁹⁸. Mirî arazinin bir de çiftlik şekli vardır ki, bu tür araziler birtakım parçalar halinde onları işleyebilecek olan köylülere “tapu resmi” denilen peşin bir kira mukabilinde bırakılmıştır¹¹⁹⁹.

Bu çiftlik arazilerinin hudutları bulunduğu mahale ve arazinin verim gücüne göre değişmektedir¹²⁰⁰. Diyarbekir eyaleti umumi kanunnâmesinde âlâ yerden 80, evsât yerden 100 ve edna yerden 150 dönümlük ekilebilir arazi birer çiftlik olarak tavsif edilmiştir¹²⁰¹. Fethedildikten sonra Diyarbekir eyaletine bağlanan ve uzun seneler bu statüde kalan Musul sancağındaki çiftliklerin büyüklükleri de bu şekilde hudutlandırılmıştır: “*Bir çiftlik yüz dönümdür ve her dönümün eni ve uzunluğunu yürümek adımıyla kırk adım hesabı üzere ve yüz dönüm denilen yer evsatü'l ahvaldir ve ol yer ki su basar â'lâ ve her yıl ekilir ola seksan dönümü bir çiftliktir ve edna olan yer ki yüzelli dönümü bir çiftliktir. Bu tafsil ekilir yerderir*”¹²⁰².

Bu ziraat alanları tahrir defterlerinde “çift” (çiftlik), “nim çift”, ve “zemin” gibi adlarla belirtilmektedir. Musul sancağında bu tür ziraat sahaları “çift” ve “nim çift” büyüklüğünde iken, bazı Osmanlı sancak veya kazalarında da “çift” ve “nim çift”lerin yanısıra “birbuçuk çift”, “iki çift”, “ikibuçuk çift” ve hatta “üç çift” büyüklüğünde olabilmektedir¹²⁰³.

Bunların dışında defterlerde “zemin” olarak kaydedilen arazi parçaları da mevcuttur. Zeminler “nim çift” ten daha küçük ziraat sahaları olup, kanunnâmelerde genellikle “*ufak arazi parçası tarla*” manasında geçmektedir¹²⁰⁴. Musul sancağında zeminler, âlâ yerden iki dönüme bir akça ve ednâ yerden üç dönüme bir akça “*resm-i zemin*” ödemek şartıyla, ziyade

¹¹⁹⁷ Mithat Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirlıklarının Çeşitli Şekilleri”, *VI. TTK.*, 20-26 Ekim, 1961, Ankara 1967, s.281-282.

¹¹⁹⁸ Sertoğlu, *agm.*, s. 281-282.

¹¹⁹⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Çiftlik”, *Türkiye'de Toprak Meselesi I*, İstanbul 1980, s. 789.

¹²⁰⁰ Barkan, “Çiftlik”, s. 790.

¹²⁰¹ Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I, Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 131-132.

¹²⁰² *BOA, TD.*, 308, s.5; *BOA, TD.*, 660, s. 2.

¹²⁰³ Turan, *agt.*, s. 85-90; Emecen, *age.*, s.223, 231-232.

¹²⁰⁴ İnalçık, *age.*, Giriş, XXIX.

yer ekmek isteyen veya ziraat sahasına dışarıdan geçici süre için gelen raiyyet (haric raiyyet)'in tasarrufuna verilirdi¹²⁰⁵.

Musul sancağında ziraate elverişli alanlar daha çok Musul nahiyesinde bulunmaktadır. Bunu 'Acuz ve Ayn-Safna nahiyeleri takip etmektedir. 1523 tarihli tahrir defterinin mufassalına sahip olmadığımız için bu tarihte Musul sancağında mevcut çiftliklerin sayısı hakkında bilgi sahibi değiliz.

1540'ta toplam 1053 çiftlik mevcuttur. Bunların 502'si tam (% 48), 551'i nim (% 52) çiftliktir. Tam çiftliklerin 329'u (% 66) Musul, 89'u (% 18) Acuz, 32'si (% 6) Ayn-Safna nahiyeleri köylerinde, keza nim çiftliklerin ise 490'ı (% 89) Musul, 8'i (% 1) Acuz ve 22'si (% 4) de Ayn-Safna nahiyelerine bağlı köylerdedir. Bu tarihte köylerde mevcut olan müslüman hâne sayısı 2343 olduğuna göre (gayrimüslim reaya da toprak tasarruf etmekle beraber bunlardan çift resmi alınmadığı için tasarruflarındaki toprak ve çiftliklerin miktarı hakkında bilgi sahibi değiliz), % 45'i çiftlik tasarruf etmektedir.

1558'deki çiftlik toplamı 1294'tür. Bunların 596'sı (% 46) tam çift, 698'i (% 54) ise nim çifttir. Bu çiftliklerin nahiyelere göre dağılımı ise şu şekildedir; Musul nahiyesi 425 (% 71) tam çift, 639 (% 92) nim çift; Acuz nahiyesi 87 (% 15) tam, 18 (% 3) nim çift; Ayn-Safna nahiyesi 46 (% 8) tam çift, 21 (% 3) ise nim çift. 1558 tarihinde Musul sancağındaki müslüman hane sayısı 3344'tür. Bunlardan 1294'nün çiftliği bulunduğu göre, çiftlik tasarruf edenlerin oranı % 39'dur.

1540-1558 arasındaki 17 yıllık zaman zarfında tam çiftliklerin sayısı 502'den 596'ya, nim çiftler ise 551'den 698'e yükselmiştir. Her iki tür çiftlik sayısı da artmış gibi görünmekle birlikte, genel toplam içindeki oranlarını aldığımızda nim çiftlerin oranı % 52'den % 54'e yükselirken, tam çiftlik oranlarının ise % 48'den % 46'ya düştüğü ortaya çıkmaktadır.

Tablo-23: Musul Sancağında Toprak Tasarrufu (1540-1575)

No	Yıllar	Hâne	Tam Çift	%	Nim Çift	%	Tam ve Nim Çift Toplamı	%
1	1540	2343	502	21	551	24	1053	45
2	1558	3344	596	18	18	21	1294	39
3	1575	3382	770	23	23	21	1474	44

1575 tarihli tahrir kayıtlarında ise Musul sancağında toplam 1474 çiftlik tespit etmekteyiz. 770'i (% 52) tam çift, 704'ü (% 48) de nim çifttir. 770 tam çiftin 649'u (% 84)

¹²⁰⁵ BOA, TD., 308, s. 5; BOA, TD., 660, s. 3, "Bir kimesne kendü yerinden ziyade yer eker olsa âlâ yerden iki dönüme bir akça ve edna yerden üç dönüme bir akça *resm-i zemin* vire ve hâricden gelüb ziraat eden dahi ol minval üzre *resm-i zemin* vire".

Musul nahiyesi, 11'i (% 1) Acuz nahiyesi ve 59'u (% 8) da Ayn-Safna nahiyesi; 704 nim çiftin de % 92'si olan 646 çifti Musul, % 3'ü olan 22'si Acuz ve yine % 3'üne tekabül eden 21'i Ayn-Safna nahiyesi köylerinde bulunmaktadır. Bu tarihte müslüman hane sayısı 3382 olduğuna göre çiftlik sahipleri % 44'lük bir nispet teşkil etmektedir.

1540-1575 tarihleri arasındaki 35 yıllık sürede reyanın işlediği çift sayısındaki artış ile hâne sayısındaki artış oranlarının hemen hemen aynı olduğunu görmekteyiz. Zira 35 yılda çiftlik sayısındaki artış % 40 iken, aynı dönemde nüfus artış oranı da % 44'tür.

Tablo-24: Musul Sancağında Nahiyelere Göre Toprak Tasarrufu (1540-1575)

No	Nahiyesi	1540			1558			1575		
		H	TÇ	NÇ	H	TÇ	NÇ	H	TÇ	NÇ
1	Nefs-i Musul	2182	46	21	2332	31	12	2748	37	8
2	Musul Nahiyesi	2154	329	490	3155	425	639	3275	649	646
3	Acuz Nahiyesi	114	89	8	91	87	18	-	11	22
4	Ayn-Safna Nahiyesi	75	32	22	98	46	21	107	59	21
5	Nahiyesi Tespit Edilemeyen	-	6	10	-	7	8	-	14	7
	Toplam	4525	502	551	5676	596	698	6130	770	704
	Kısaltmalar	H: Hâne			TÇ: Tam Çift			NÇ: Nim Çift		

Öte yandan Musul sancağında çiftlik tasarruf edenler arasında belli bir oranda da nefsi şehir reayasının bulunması dikkat çekicidir. Gerçekten 1540'ta mevcut 1053 çiftliğin 67'si (% 6,39), 1558'de 1294 çiftliğin 43'ü (% 3,34) ve 1575'te ise toplam 1474 çiftliğin 45'i (% 3,02) nefsi Musul reyası tasarrufundadır. Şehir reyasının ziraat yaptığı alanlar ise, şehre yakın mezra ve köyler olmalıdır. Nitekim, tahrir defterlerindeki bazı kayıtlar da bunu teyit etmektedir. Zira Musul nahiyesine bağlı Ağcakend mezreası şehir reyasının ziraat alanı idi¹²⁰⁶.

Diğer yandan şehir reyası ziraat sahalarından bir çift tasarruf ettiği vakit, çift resmi öder, fakat çifti bıraktığı anda bundan kurtulurdu. Halbuki köylü reaya böyle bir durumda genellikle çift resmini ödemeye devam ederdi¹²⁰⁷ (Çift resmi için Bk. şahsa bağlı vergiler kısmı).

1.2. Hassa Çiftlikler

Reyanın tasarrufundaki topraklardan başka, doğrudan doğruya sipahilerin elinde bulunan ve "kılıç yeri" tâbir edilen hassa çiftlik ve çayırda vardır. Bazen bağ, bahçe ve değirmenler de "hassa" olarak kaydedilebilmektedir. Sipahi tasarrufundaki bu nevi çayır, bağ, değirmen ve tarlaları, tamamen şahsî ve serbest bir anlaşma usulü ile arzu edilen bir şekilde kiraya da verebilir, fakat satamazdı. Bu sebepten bu tür hassa çiftlikler ile bağ, bahçe ve

¹²⁰⁶ BOA, TD., 308, s.34; BOA, TD., 660, s.52, "Mezrea-i Ağcakend tâbi-i Musul. Şehir reyası ziraat idüb, hâsılı böyle hesap olunmuşdur".

¹²⁰⁷ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüşümü", *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul, 1993, s.39.

değirmenler tımarın "*kılıç yeri*" ne bağlı demirbaşlar veya makam maaşları şeklinde özel durumlarını muhafaza etmiş, ancak XVI. yüzyıldan itibaren önemi ve mahiyetini tamamen kaybetmiştir¹²⁰⁸.

Tahrir defterlerinde Musul sancağında "*hassa çiftlik*" kaydının geçmemesine karşılık, "*asiyab-ı hassa*", "*zeminha-i dekâkin-i hassa*" ve "*dekâkin-i hassa*" gibi kayıtlar mevcuttur¹²⁰⁹. Bu tür yerlerin gelirleri ise padişah hassı, sancakbeyi hassı veya vakıf olarak ayrılmıştır.

Bu arada, Musul sancağında mahiyetleri hakkında herhangi bir bilgi mevcut olmayan bazı küçük ziraat alanlarının da bulunduğu belirtilmelidir. Nitekim bu tür yerler has, zeamet veya tımar olarak ayrılan vergi ünitelerinde kaydedilmiştir. "*Çevlik*" (çevlek, çevlük)¹²¹⁰ adıyla tarif edilen bu arazi parçaları 1523'te 31; 1540'ta 55; 1558'de 57; ve 1575'te 63 parçadan (kıta) ibarettir¹²¹¹. Bu tür araziler "*mezra-i çevlik-i ...*" şeklinde kaydedildikleri gibi, genelde "*Çevlik-i Selimiye*", "*Çevlik-i Feyyaz*", "*Çevlik-i Hacı Ali*", "*Çevlik-i Kasım*" gibi şahıs isimleri ile zikredilmeleri dikkat çekicidir. Tahrir defterlerindeki kayıtlardan anladığımız kadarıyla bu çeşit zirai alanlar daha çok dicle ve zap nehirlerinin her iki yakasında (doğu-batı: der şarki, der garbi) yer almaktadır. Bu sahalar köy veya mezra sınırları içindeki, genellikle reayanın kendi ihtiyaçlarını temin maksadıyla sebze, bağ, bostan vs. yetiştirdikleri küçük tarlalar olmalıdır.

1.3. Mezralar

Meskûn olmayan ziraat alanlarıdır. Türkçe tam karşılığı "*ekinlik*"tir¹²¹². Mezralar genellikle ahali dağılmış eski iskân yerleridir. Bundan dolayı genellikle sınırları bellidir. Nitekim, 13 Kasım 1571 tarihinde Bağdat muharririne yazılan bir hükümde; Musul sancağı sipahilerinden bir kısmının tasarrufunda olup, hudutları belli olan bazı köy ve mezraların sınırları içinde mezra olduğuna dair âlâmeti olmayan yerlerin ayrıca birer mezra olarak reayaya tımar tarikiyle verilmiş olduğu; hududu muayyen olan mezra ve karyelerin sınırları içindeki yerlerin ayrıca mezra olarak kayd ve tevzi edilmesinin önlenmesi istenmiştir¹²¹³.

Diğer taraftan defterlerde mezralar yakın bir köyün ekinliği, ziraat yaptığı yer olarak

¹²⁰⁸ Barkan, "Çiftlik", s.792.

¹²⁰⁹ BOA, TD., 998, s.48; BOA, TD., 660, s. 53.

¹²¹⁰ Kelime olarak; *çevre, etraf (girdap)*, manalarına gelmektedir. Bk. *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDKY., Ankara 1983, s. 54.

¹²¹¹ BOA, TD., 998, s. 76, 90; BOA, TD., 195, s. 1,45, 46-47, 50, 76, 135; BOA, TD., 308, s.1, 60, 83, 97, 104-105, 107; BOA, TD., 660, s. 76, 183, 190-191, 205-206.

¹²¹² İnalçık, *age.*, Giriş, XXIX; Bahaettin Yedişildiz, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, KTBY., Ankara, 1985, s.45, 221 no'lu dipnot.

¹²¹³ *Mühimme*, 16, s.351.

tain edilebildiği gibi hâriç raiyyetin veya aşiretlerin gelip işledikleri topraklar da yazılabilirlerdi¹²¹⁴.

Tahrirlere göre Musul sancağındaki mezraların sayısı 1523'te 94; 1540'ta 204; 1558'de 350 ve 1575'te ise 358'dir (Bk. Ek-II). 1523'te mezra olarak kaydedilen yerlerden bir kısmının daha sonraki dönemlerde iskân edildiğinden dolayı karye statüsü kazandıklarını, yine 1523'te karye olarak kayıtlı olan bazı yerleşim birimlerinin ise sonraki dönemlerde mezra kaydedildiklerini görmekteyiz.

Mezraların gelirleri 50 ile 11.998 akça arasında değişmektedir. Bir kısım mezraların geliri karye hâsılı içerisinde gösterildiğinden gelir miktarını tespit etmek mümkün olamamaktadır. Mezralarda elde edilen toplam gelir, 1523'te 143.561 akça; 1540'ta 223.288 akça; 1558'de 480.904 akça ve 1575'te 563.723 akçadır. Gelirleri karye hâsılları içerisinde yazılan mezralar bu tutarlara dahil edilmemiştir.

1.4. Hububat Üretimi

İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi, Musul sancağında da iktisadî hayatın ağırlık noktasını tarım üretimi teşkil etmektedir. Ziraat sektörünün en başta gelen mahsulü ise hububat, özellikle de buğday ve arpa üretimidir.

1.4.1. Hububat ve Bakliyat Üretimi

1.4.1.1. Buğday (Hinta)

İnsanların vazgeçemeyecekleri temel gıda gıda maddesi olan buğday, hemen hemen her türlü iklim şartlarında yetiştirilebildiği için her köy veya mezreada üretilmektedir. 1523 tarihli tahririn mufassalı mevcut olmadığı için bu tarihteki hububat üretimi tespit edilememektedir. 1540'ta Musul Sancağında üretilen buğday toplamı 6067725 Kg. (237345 kile, İstanbul kilesi = 25,565 kg)'dır (Bk. Tablo-26). Sancağın nüfusu 60404 olduğuna göre, kişi başına yaklaşık 100 kg. buğday düşmektedir. Keza bu da çift-hâne (nim ve tam çiftlik tasarruf eden toprak sahibi aile) başına ortalama 5762 kg. buğday üretildiği manasına gelmektedir.

1558'de buğday üretimi % 33'lük bir artışla 8025365 kg. (313920 kile)'a yükselmiştir (Bk. Tablo-26). Çift-hâne başına gerçekleşen ortalama üretim ise 6201 kg'dır. Bu tarihte kişi başına düşen buğday miktarı da yaklaşık 99 kg.'dır.

¹²¹⁴ BOA, TD., 195, s.6,39,46,50-51,73,81,84,86-88,92,94,107,133; BOA, TD., 308, s.52,59,79,81,128; BOA, TD., 660, s. 72,127,131,134,159,162,164,191.

1575'te buğday üretimi bir önceki tahrire göre % 5 nispetinde aratarak 8408584 kg. (328910 kile)'a yükselmiştir (Bk. Tablo-26). Fakat çift hane başına üretilen miktar 5705 kg'da kalmıştır. Kişi başına düşen buğday miktarı ise yaklaşık 97 kg.'dır.

Görüldüğü gibi 1540'ta kişi başına düşen buğday miktarı 100 kg. iken, bu miktar 1558'de 99 kg'a, 1575 tarihinde ise 97 kg'a düşmüştür. Her ne kadar 1540-1575 tarihleri arasında buğday üretimi % 39 oranında artmışsa da, aynı dönemde nüfus artışının % 44 oranında olması, kişi başına düşen buğday miktarının azalmasına yol açmıştır.

1.4.1.2. Arpa (Şair)

Musul Sancağında buğdaydan sonra en fazla üretilen hububat arpadır. 1540'ta üretilen toplam arpa miktarı 5828027 kg. (227969 kile) olup, çift-hâne başına düşen üretim 5535 kg'dır. Arpa üretimi 1558'de % 35 nispetinde artarak 7872026 kg. (307922 kile)'a yükselmiştir. Çift-hâne başına üretim de 6083 kg'a ulaşmıştır. 1575'te bir önceki tahrire nispetle arpa üretimi % 6'lık bir artışla 8358349 kg. (326945 kile)'a çıkmıştır (Bk. Tablo-26). Bu tarihte çift hane başına üretim 5671 kg. olmuştur.

Arpa üretiminin 1540-1575 tarihleri arasındaki artış nispeti ortalama % 44'tür.

1.4.1.3. Darı (Dıhn)

Darı hem yiyecek olarak hem de hayvan ve kuş yemi olarak kullanılan bir üründür. Musul sancağında üretimi yapılan hububat içerisinde buğday ve arpadan sonra darı gelmektedir. 1540'ta 946928 kg. (37040 kile) darı üretilmiştir ki, çift-hâne başına ortalama 799 kg'a tekabül eder.

Bir önceki tahrire kıyasla % 30 nispetinde düşüş gösteren darı üretimi 1558'de 592111 kg (23161 kile)'a düşmüştür. Çift-hâne başına üretim ise 458 kg.'da kalmıştır. Darı üretiminin 1575'te de azalmış olduğunu görmekteyiz. Zira, bir önceki tahrire oranla % 13 civarında üretim düşüşü ile toplam üretim 512655 kg (20053 kile)'da kalmıştır (Bk. Tablo-26). Çift-hâne başına üretim ise 348 kg'a gerilemiştir. 1540-1575 yılları arasındaki düşüş oranı yaklaşık % 40 civarındadır.

Diğer yandan, XVI. yüzyılda darı üretiminin diğer bazı Osmanlı sancaklarında da azalmış olduğunu müşahade etmekteyiz. Zira 1518-1566 tarihleri arasında Harput ve Ruha sancaklarındaki darı üretimi de belli nispetlerde düşmüştür¹²¹⁵.

1.4.1.4. Susam (Küncid, Sımsım)

¹²¹⁵ Ünal, *age.*, s.101-102; Turan, *agt.*, s.100-101.

Buğday, arpa ve darıdan sonra en fazla üretilen hububattır. 1540'ta 13; 1558' de 18 ve 1575' de 17 köyde susam üretimi yapılmaktadır.

1540'ta üretilen susam toplamı 82831 kg (3240 kile)' dir. Her çift-hâneye düşen üretim miktarı 79 kg' dir. 1558' de % 29 nispetindeki üretim düşüşüyle 58780 kg (2300 kile)'a inmiştir. Bu tarihte çift-hâne başına düşen üretim 45 kg' dir.

Susam üretimi 1575' de bir önceki tahrire kıyasla % 9 civarında artarak 64168 kg (2510 kile)'a yükselmiştir (Bk. Tablo-26). Çift-hâne başına üretim de 44 kg. olmuştur. Musul sancağında susam üretiminin 1540-1575 yılları arasındaki düşüş nispeti ise % 23 tür.

1.4.1.5. Mısır (Gâvers)

Mısır üretimi 1540 tahririne nazaran üç mezra ve 42 köyde yapılırken, 1558 tahririne göre sadece bir köyde yapılmaktadır. 1575 tahririnde ise mısır üretimi ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur.

1540 yılındaki ürün 878413 kg (34360 kile)' dir. Bu meblağdan alınan vergi tutarı 24720 akçadır. 1558'de sadece bir köyde mısır ekiminin yapılması, ürünün 13213 kg (515 kile)'a düşmesine sebep olmuştur (Bk. Tablo-26). Bu tarihteki vergi miktarı 618 akçadan ibarettir.

1.4.1.6. Mercimek

Musul sancağında az da olsa mercimek üretimi de yapılmaktadır. 1540'ta Sendânîk Girmâve ve Ayn-Safna köylerinde mercimek üretimi yapılırken, 1558 ve 1575' de bu köylerde artık mercimek üretilmediği görülmektedir. Bu son iki tarihte sadece Tilkif köyünde üretim yapılmaktadır.

1540'ta toplam 3207 kg. (125 kile), 1558 ve 1575 tarihlerinde ise 2950 kg. (115 kile) mercimek üretilmiştir (Bk. Tablo-26). Dolayısıyla mercimek üretimi 1540 tarihinden sonra % 8 nispetinde düşmüştür. 1558-1575 yılları arasında ise sabit kalmıştır.

1.4.1.7. Çeltik

Çeltik ziraatı bol su ve büyük emek gerektirdiğinden yalnızca birkaç köyde yapılmaktadır. 1540 tarihli tahrirde çeltik ziraatının yapıldığına dair herhangi bir kayıt yoktur. 1558'de iki, 1575'te ise dört köyde çeltik ziraatı yapılmaktadır.

Çeltik üretimi 1558'de 28761 kg. (1125 kile) iken, 1575'te % 58'lik bir artışla 45308 kg. (1775 kile)'a yükselmiştir (Bk. Tablo-26). Çift-Hâne başına düşen üretim miktarı 1558'de 22, 1575'te 31 kg'dır.

1.4.1.8. Keten Tohumu (Bezir-i Ketân, Zegrek)¹²¹⁶

Musul sancağında üretilen bir diğer hububat türü de keten tohumudur. 1540'ta iki köyde üretim yapılırken, bu sayı 1558'de 28, 1575'te ise 30 köye yükselmiştir.

1540 tahririne göre 14700 kg (575 kile) keten tohumu üretilmişken, bu miktar dokuz kat artarak 1558' de 135316 kg (5293 kile)' a yükselmiştir. Ancak 1575 de % 8 nispetinde bir üretim düşüğüyle elde edilen keten tohumu 124578 kg (4873 kile) olmuştur (Bk. Tablo-25).

1.4.1.9. Pamuk (Penbe)

Dokuma sanayinin vazgeçilmez bitkisi olan pamuk genellikle sulu olan bölgelerde yetişmektedir. Musul sancağında pamuk üretimi özellikle Musul, Ayn-Safna ve Acuz nahiyelerinde yapılmaktadır. Musul'da dokuma sanayii ileri bir düzeyde olduğu için, elverişli arazilerde pamuk üretimi yapılmıştır. Bu hususta şehirdeki iktisadî faaliyetler ve ticarî hayat anlatılırken ayrıca bilgi verilecektir.

Sancakta 1540 tarihinde 35570 men pamuk yetiştirilmiştir. 1558 tahririne göre yetiştirilen pamuk miktarı 23700 mene inmiştir ki, bir önceki tahrire kıyasla % 34 nispetinde bir düşüşün olduğu ortaya çıkmaktadır. 1575 tahririne göre pamuk üretimi 24848 men olmuştur (Bk. Tablo-25). Bu durumda bir önceki tahrire kıyasla % 5 nispetinde bir artış olmuştur.

1.4.1.10. Bağcılık (Bağat)

Musul Sancağında bağcılık da yaygındır. Hububat ekimine müsait olmayan yerlerde de yetişebilmesi ve bakımının fazla emek gerektirmemesi bunda etkili olmuştur. Üretim alanı daha çok Musul nahiyesine bağlı ziraat sahalarıdır.

1558 ve 1575 tarihli kanunnâmelere göre Musul Sancağında "resm-i bağat" adı altında müslümanlardan her 100 kök (tegek)'ten dört akça, gayr-i müslimlerden ise her 100 kök bağdan altışar akça alınmaktadır¹²¹⁷.

1540 tarihinde 34375 kök; 1558'de 381016 kök ve 1575'te ise 422834 kök bağ mevcuttur (Bk. tablo-25). Şu hususu açıklamakta fayda görüyoruz ki, Geremlis köyü müslim-gayrimüslim nüfusun birlikte yaşadığı bir köy olduğu için, bağların köklerini tespit ederken

¹²¹⁶ Keten tohumu mahsulü tahrir defterlerinde "Bezir-i Ketân" adı altında verilmişken, Histebâd köyündeki üretim ise "Zegrek" ismi altında kaydedilmiştir ki, bu da keten tohumu manasındadır. Bk. *Yeni Tarama Sözlüğü*, s.257, Yalnız "Bezir-i Ketân" başlığı altında verilen ürünün resmi fiyatı her üç tahrirde de 15 akça iken, "Zegrek" başlığı altında verilen ürünün resmi fiyatı ise 1540 tahririnde 25, diğer tahrirlerde ise 30 akçadır. Bk. *BOA, TD.*, 195, s.73; *BOA, TD.*, 308, s.76; *BOA, TD.*, 660, s.66.

¹²¹⁷ *BOA, TD.*, 308, s.5; *BOA, TD.*, 660, s.2.

nüfusun % 15'i müslim olduğu için, alınan verginin % 15'inin müslimlerden ve % 85'inin ise gayrimüslimlerden alındığı hesabiyle tespit ettik.

Tablo-25: Musul Sancağında Bağcılık (1540-1575)

No	Köyler	1540		1558		1575	
		Kök Sayısı	Resim	Kök Sayısı	Resim	Kök Sayısı	Resim
1	<i>Necmi</i>	7500	300	14350	574	17500	700
2	<i>Geremlis</i>	26875	1500	358333	20000	394167	22000
3	<i>Bâhinduva</i>	-	-	833	50	1167	70
4	<i>Meşrefî</i>	-	-	7500	300	10000	400
	Toplam	34375	1800	381016	20924	422834	23170

1.4.2. Meyve ve Sebze Üretimi (Zeytin, Bostan, Piyâz)

Tahrir defterlerindeki kayıtlardan Musul sancağında bostan ve bahçe ziraatının de yapıldığını görmekteyiz. Sancak kanunnâmesinde ağaç meyvelerinden 1/7 oranında öşür alındığı belirtilmiştir¹²¹⁸. Fakat hasıllar kısmında sadece zeytin resmi kaydedilmiş olup, diğer ağaç meyveleri hakkında herhangi bir kayıt yoktur. Diğer yandan, Sebze ürünlerinden alınan vergiler "*öşr-i besâtin*" adı altında toplanmış, kuru soğan (piyâz) vergisi ise "*resm-i piyâz*" başlığı altında toplanmıştır.

1.4.2.1. Zeytin Üretimi

1540'ta sadece Ba'şika köyünde, 1558-1575 tarihlerinde ise Ba'şika ve Bâhizan köylerinde zeytin üretimi yapılmaktadır. Ancak, tahrir defterlerinde zeytin miktarı kaydedilmeyip, sadece akça olarak alınan vergi miktarı verildiğinden, üretilen zeytin miktarı hakkında bilgi sahibi değiliz.

1.4.2.2. Sebze (Bostan) Üretimi

Musul sancağında üretilen her çeşit sebze (Kavun, karpuz dahil)'nin vergisi öşür (1/10) üzerinden alınmakta olup, "*öşr-i besâtin*" başlığı altında toplanmıştır. Sebze üretimi pek çok köyde yapıldığı gibi, Nefs-i Musul reayasının da önemli miktarda sebze ürettiklerini görmekteyiz. Zira şehir halkının ziraat yaptığı Ağcakend mezreasında "*öşr-i bostan*" adı altında alınan vergi miktarı önemli bir yekûn tutmaktadır.

Diğer yandan üretilen sebze miktarı hakkında bilgi sahibi değiliz. Çünkü, defterlerde sadece sebzedden alınan vergi miktarları (akça olarak) verilmiş olup, bu verginin ne miktar sebzedden alındığı hususu kaydedilmemiştir.

¹²¹⁸ BOA, TD., 308, s.5; BOA, TD., 660, s.2.

1.4.2.3. Kuru Soğan (Piyâz) Üretimi

Önemli bir yiyecek maddesi olan kuru soğan üretimi de yaygındır. Keza, "resm-i piyâz" adı altında alınan soğan vergisi gözardı edilmeyecek bir meblağ tutmaktadır. Fakat, zeytin ve diğer sebzelerde olduğu gibi, kuru soğanda da toplam üretim miktarı hakkında bilgi sahibi olamıyoruz.

2. VERGİLER

Bilindiği gibi, Osmanlı vergi sistemi bölgelerin coğrafi özellikleri, iklim şartları, kültürel yapıları, ekonomik ve sosyal durumları nazar-ı itibara alınarak şekillendirilirdi. Bu şartlar çerçevesinde belirlenen vergi oran ve miktarları ise tertip edilen kanunnâmelerde teferruatlı bir şekilde kaydedilirdi. Buna göre zira, ticari ve sınai faaliyetlerden ne miktar vergi alınacağı tek tek belirlenirdi.

Elimizde mevcut dört tahrir defterinde de kanunnâmeler mevcut olup, Musul sancağında hangi hizmet veya üretimden ne miktar vergi alınacağı ayrıntılı bir şekilde tespit edilmiştir.

2.1. Ziraî Vergiler

2.1.1. Öşür

Toprak mahsullerinden ve bu meyanda hububattan mahsul (aynî) olarak alınan bir vergidir. Öşür, kelime olarak onda bir manasında kullanılmaktadır. Fakat, Osmanlı imparatorluğunda öşür adı altında alınan vergilerin nispeti, toprağın verimlilik derecesine, sulama imkânlarına, yapılan ziraatın çeşidine ve mahalli örf ve adetlere göre büyük farklılıklar göstermekte olup, mahsulün yarısı (1/2) ile onda biri (1/10) arasında değişmektedir. Bazen ise her kaza hatta her köy için ayrı ayrı tespit edilmektedir¹²¹⁹.

Diğer yandan devlete ait topraklar üzerinde ziraat yapan çiftçilerin, bu toprakların daimî ve irsî bir kiracısı konumunda olmaları hasebiyle elde ettikleri mahsulden her sene *öşür* adı altında ödedikleri vergiler bir toprak kirası veya *harac-ı mukaseme* mahiyetindedir. Mukaseme, bölüşme manasına gelmektedir. Çiftçi ziraat yaptığı arazinin harac-ı mukasemesi (toprak kirası)'nden başka, ayrıca her sene *resm-i çift* adı altında nakdi bir vergi daha ödemektedir ki, buna da *harac-ı muvazzafa* denilmektedir¹²²⁰.

2.1.1.1. Hububat Öşrü

¹²¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Öşür", *İA.*, C. IX, İstanbul 1993, s.485.

¹²²⁰ Barkan, "Öşür", s.485; Ebul'ula Mardin, "Harac", *İA.*, C. 5/1, İstanbul 1993, s.222; Ünal, *age.*, s. 188; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTKB., Ankara 1990, s.188.

Hububat öşrü genelde aynî olarak alınmaktadır. Beylerbeyi, sancakbeyi, zeamet ve timar sahiplerinin hububatın tahrir kıymeti üzerinden reayadan para istemeleri yasaktı¹²²¹. Bu uygulama Musul sancağı için de geçerli olup, kanunnâmelerde "*ve galle için akça alınmayub, aynı ile her cinsden cins galle alına*" kaydı ile açıklanmıştır¹²²².

¹²²¹ L. Güçer, *age.*, s.55.

¹²²² *BOA, TD.*, 308, s.5; *BOA, TD.*, 660, s.3.

Tablo-26: Musul Sancağında Zirai Üretim (1540-1575)

No	Köyün Adı	Buğday (Kile)			Arpa (Kile)			Darı (Kile)			Penbe (Men)		
		1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575
1	Karakuş	14100	15750	16000	16000	15200	21000	-	-	-	-	-	-
2	Geremlis	15000	22500	22500	17500	14000	14500	-	-	-	7200	-	-
3	Tilskuf	11000	19270	14500	7000	28960	27500	-	-	-	-	-	-
4	Ayn-Safna	1000	1520	2750	1000	1180	2575	100	-	-	1800	1200	1500
5	Sendânik	750	1360	1500	500	1635	1500	150	40	107,5	480	450	600
6	Bâristak	150	1220	1700	400	680	1250	-	-	-	480	450	600
7	Deyr-i Mihâyil	2000	750	2500	2010	1767,5	1500	-	250	405	-	-	-
8	Girmâvi	650	1190	1500	400	1192,5	1000	-	-	-	420	600	600
9	Merâvil	2500	2000	-	2500	1500	-	500	750	-	-	-	-
10	Belâsin	1500	1835	-	1500	1665	-	500	1000	-	-	-	-
11	Kâfirü'z-Zâmân	2380	2597,5	-	-	515	-	4400	-	-	-	-	-
12	Alkuş	7000	12425	13000	8000	14000	14500	-	-	-	-	-	-
13	Bâhizân	17500	19625	15000	12500	10775	10000	-	-	-	5400	6600	4800
14	Bozân	3500	3890	3800	3200	2335	2500	-	-	-	-	-	-
15	Kusayr	1500	1500	2000	2000	1370	1750	-	-	-	780	240	420
16	Cerâhi (Haraci)	2275	4500	4950	2000	2465	2500	-	400	450	2100	1200	1200
17	Hatâre-i Küçük	3500	3500	3900	400	2215	3500	-	-	-	-	-	-
18	Bâvreşân	-	750	1250	-	530	1000	-	-	-	-	24	84
19	Nasrî	-	1250	1000	-	755	750	-	-	-	-	-	150
20	Ayn-Bakra	1500	2000	1750	500	872,5	1000	-	-	-	240	180	300
21	Bâkufe	5530	2590	2800	5649	4200	4550	-	-	-	-	-	-
22	Kara Gözcek	2025	1017,5	1250	1500	1265	1000	-	-	-	-	-	-
23	Bâsihre	4500	4750	4865	4000	2387,5	4500	-	-	-	-	-	-
24	Hatâre-i Büzürg	7000	12250	12600	4900	8400	9450	-	-	140	-	-	-
25	Tilkif	9100	10552,5	12600	7700	11788	14000	-	-	-	-	-	-
26	Kâim	300	410	800	390	350	750	-	-	-	60	120	60
27	Histebâd	4730	4500	4750	3530	3000	3250	1000	1000	1000	1500	582	600

Tablo-26'nın devamı

No	Köyün Adı	Buğday (Kile)			Arpa (Kile)			Darı (Kile)			Penbe (Men)		
		1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575
28	Bâtna	3500	3000	3750	2400	2447,5	3250	-	-	-	-	-	-
29	Kantara	1500	1000	1550	1500	1937,5	1750	750	500	300	-	-	-
30	Bânbuhan	3540	10670	11500	3500	5330	6500	-	-	-	-	-	-
31	Horuzân	-	1250	1200	-	532,5	1000	-	-	-	-	-	-
32	Deyr-i Bâ-Yusuf	400	547,5	500	800	552,5	500	500	250	100	-	-	-
33	Kaziye	400	250	500	1000	505	350	200	200	100	-	-	-
34	Şemseddin Depesi	500	897,5	1450	250	3000	1000	-	500	500	-	-	-
35	Bâ'şika	7500	14000	15000	7750	6000	6650	-	-	-	3300	3900	3960
36	Telmete	1785	2207,5	3050	1800	1250	2150	-	-	-	-	120	210
37	Mehlebi	7500	4500	5000	2500	2987,5	4500	3250	2245	1500	900	600	600
38	Kâbâk Çöleği	1000	950	1000	1250	1167,5	1200	-	-	-	-	-	-
39	Bâğdere	1750	7000	7650	2000	5000	6000	750	170	375	2400	2400	3000
40	Yârimca	4500	5250	7250	5500	6420	6750	250	250	250	-	-	-
41	Kebirân (Kâbirân)	1000	875	1050	500	387,5	400	300	100	150	60	159	180
42	Bakâk	-	1100	1050	-	632,5	800	-	-	-	-	360	360
43	Eski Musul	1000	1392,5	-	500	1250	-	-	132,5	-	450	180	-
44	Bâşife	1500	1250	750	1000	662,5	400	650	150	100	-	264	210
45	Reşidiye	3500	3370	5000	4550	9120	6000	-	175	150	-	-	-
46	Şirehân nd. Akkend	2100	1000	1500	3000	5620	5500	-	400	400	-	-	-
47	Koyuncuk (Koyuncak)	2000	-	2005	1500	-	2000	1500	-	-	-	-	-
48	Ömerî	2250	2625	3250	1750	2307,5	3000	-	200	400	2100	360	48
49	Meşrefî	1750	1750	2200	1125	990	1350	-	100	100	1200	600	600
50	Nefirî	1250	-	-	857,5	-	-	-	-	-	-	-	-
51	Çeken	700	1210	1250	400	1000	1200	250	150	175	180	600	660
52	Dârbend	350	500	-	350	550	-	150	250	-	-	-	-
53	Kabâklu	300	1000	1100	800	867,5	1100	600	250	300	900	210	240
54	Kâdikendi	2000	2805	6000	5500	5000	5000	2000	1750	1000	-	-	-
55	Çakâllu	1600	1900	1000	1505	1155	1000	-	-	-	-	-	-

Tablo-26'nın devamı

No	Köyün Adı	Buğday (Kile)			Arpa (Kile)			Darı (Kile)			Penbe (Men)		
		1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575
56	Necmi	1000	1750	1800	1750	2400	2400	-	-	-	720	150	600
57	Kız Fehre	1000	1522,5	6000	4500	4750	5000	500	1170	750	-	-	-
58	Sultan Abdullah	1400	1330	1540	2100	2093	2170	700	700	1050	-	-	-
59	Asiyân	-	600	1000	-	367,5	825	-	-	-	-	-	-
60	Hillecük	2000	1565	1750	1950	1350	1100	-	-	-	-	-	-
61	Bârume	2000	2500	2600	2500	3100	3200	-	-	-	200	300	320
62	Tariklu	800	-	-	4000	-	-	-	-	-	-	-	-
63	Başbeyti	1600	2000	2100	2100	2500	2600	-	-	-	-	-	-
64	Bâzivay	800	1000	1100	2400	2800	2900	-	-	-	-	-	-
65	İmâm Şemseddin Humusi	500	775	750	1000	960	1000	1500	1750	1825	-	-	-
66	Bâgviren	2000	1370	2600	1700	4000	4000	-	-	-	-	-	-
67	Düvengâyib	2030	4550	5000	2000	2800	3000	-	-	-	-	-	-
68	Bârtala	4250	7000	7750	4500	6000	7500	-	-	-	-	-	-
69	Hasaniyye	600	1150	1500	400	485	1000	400	50	75	300	180	900
70	Bâhinduva	1850	2355	2750	2250	1130	2100	-	-	-	900	279	390
71	Munsarî	1000	710	800	900	800	750	-	130	130	-	-	-
72	Ahtebuk	1000	850	850	500	862,5	900	250	80	80	-	-	-
73	Ali Kuyusu	200	362,5	1500	600	352,5	825	-	-	-	-	-	-
74	Beysân	2750	2250	2600	2750	2582,5	3000	-	-	1250	-	-	-
75	Bâbent	850	1287,5	1600	900	1267,5	1600	-	250	250	-	-	-
76	Demürce Virâmı	1350	1200	2050	1250	1507,5	1950	-	-	-	-	-	-
77	Musayfine	4000	995	1000	3500	820	800	-	150	175	1500	-	-
78	Vâne nd. Revâne	2220	2000	1800	1875	1665	1500	-	-	-	-	-	-
79	Cemâlkendi	2130	2125	1500	2000	2750	2000	-	-	-	-	-	-
80	Bâğure	710	1250	1925	850	760	1400	-	-	-	-	-	-
81	Şeyh Ali	835	500	775	750	1085	1500	-	-	-	-	-	-
82	Şeyh Mehmed	505	1655	1655	125	1250	1550	-	-	-	-	-	-
83	Nevine (Nuniye)	5250	1750	2450	5250	6216	7000	-	318,5	350	-	-	-

Tablo-26'nın devamı

No	Köyün Adı	Buğday (Kile)			Arpa (Kile)			Darı (Kile)			Penbe (Men)		
		1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575
84	Şeyh Ülyâ	800	1000	1500	2400	3000	2500	-	-	-	-	-	-
85	Şeyh Süflâ	1000	1500	1600	2400	3000	3000	-	-	-	-	-	-
86	Til Bizüm	1250	2500	-	1000	1750	-	300	500	-	-	-	-
87	Cessâfi	900	1250	-	900	1400	-	400	600	-	-	-	-
88	Burc	500	610	750	500	1050	1250	1500	1675	1750	-	-	-
89	Silâl (Selâl)	100	185	200	150	255	250	250	410	425	-	-	-
90	Batâte	-	275	550	-	410	450	-	200	350	-	-	-
91	Şirin ve Canik	-	1000	1500	-	1215	1250	-	250	250	-	324	324
92	Devâse	-	250	600	-	360	450	-	100	100	-	-	-
93	Şirfi	-	650	1050	-	487,5	1000	-	-	-	-	180	300
94	Bâbâveled	-	405	500	-	415	400	-	-	-	-	-	-
95	Şuta nd. Ayn-Mâcid	-	625	750	-	750	625	-	-	-	-	-	-
96	Minârebâşı	-	500	450	-	525	600	-	-	-	-	-	-
97	Bâvcine nd. İmâm Amir	-	3000	-	-	2685	-	-	-	-	-	-	-
98	Sofuyân	-	1250	-	-	580	-	-	-	-	-	-	-
99	Bedriyye	-	550	1500	-	490	1250	-	-	-	-	-	-
100	Deyr-i Hâl	-	1000	1000	-	592,5	825	-	-	-	-	-	-
101	İmâm Fazliye	-	2050	2550	-	2077,5	2250	-	-	-	-	600	600
102	Til-i Mihyân	-	285	400	-	300	425	-	-	-	-	-	-
103	Şeyh Kara	-	1650	875	-	390	750	-	-	-	-	-	-
104	İzzi	-	775	1500	-	1075	1150	-	100	115	-	48	132
105	Zara	-	1030	1000	-	1155	1350	-	-	-	-	-	-
106	Mâmis	-	2000	-	-	827,5	-	-	-	-	-	-	-
107	Kersek nd. Silik	-	750	-	-	82,5	-	-	-	-	-	-	-
108	Derincik	-	1100	1120	-	4500	4200	-	-	-	-	-	-
109	Alk	-	750	1250	-	640	825	-	30	-	-	-	-
110	Ümmü't-Tuse	-	750	1450	-	1100	1500	-	-	-	-	-	-
111	Cânbur	-	825	1000	-	432,5	825	-	-	-	-	-	-

Tablo-26'nın devamı

No	Köyün Adı	Buğday (Kile)			Arpa (Kile)			Darı (Kile)			Penbe (Men)		
		1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575
112	Ketik	-	370	450	-	320	400	-	-	-	-	120	120
113	Aktâş	-	405	500	-	250	450	-	-	-	-	120	180
114	Üç Kubbe	-	1005	1000	-	405	425	-	125	125	-	-	-
115	Şeyh Ömer	-	1000	1500	-	680	950	-	-	-	-	-	-
116	Üsküb (Meydan)	-	950	-	-	360	-	-	-	-	-	-	-
117	Tikrit	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Mezra-i Ağcakend	12000	7470	6000	6000	16032	15000	3360	3360	3000	-	-	-
	Mezra	-	-	2800	1552	-	3850	10080	-	-	-	-	-
	Toplam	237345	313920	328910	227969	307922	326945	37040	23161	20052,5	35570	23700	24848

No	Köyün Adı	Künci (Kile)			Keten Tohumu (kile)			Çeltik (Kile)			Mısır (Kile)		
		1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575
1	Karakuş	-	-	-	-	250	250	-	-	-	-	-	-
2	Geremlis	-	-	-	-	350	350	-	-	-	-	-	-
3	Tilskuf	-	-	-	-	17,5	50	-	-	-	-	-	-
4	Ayn-Safna	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5	Sendânik	25	25	25	-	-	-	-	-	50	-	-	-
6	Bâristak	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	Deyr-i Mihâyil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	Girmâvi	20	20	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	Merâvil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Belâsin	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11	Kâfirü'z-Zâmân	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4400	515	-
12	Alkuş	-	-	-	-	25	25	-	-	-	-	-	-
13	Bâhizân	-	-	-	-	200	200	-	-	-	-	-	-
14	Bozân	750	250	250	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Kusayr	200	150	150	-	175	250	-	-	-	-	-	-
16	Cerâhi (Haraci)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Tablo-26'nın devamı

No	Köyün Adı	Künci (Kile)			Keten Tohumu (kile)			Çeltik (Kile)			Mısır (Kile)		
		1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575
17	Hatâre-i Küçük	-	-	-	-	300	300	-	-	-	-	-	-
18	Bâvreşân	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19	Nasırî	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20	Ayn-Bakra	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21	Bâkufe	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22	Kara Gözcek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23	Bâsihre	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24	Hatâre-i Büzürg	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25	Tilkif	-	-	115	-	37,5	37,5	-	-	-	-	-	-
26	Kâim	-	-	-	-	100	50	-	-	-	-	-	-
27	Histebâd	250	120	175	75	200	100	-	625	650	-	-	-
28	Bâtna	-	-	-	-	250	350	-	-	-	-	-	-
29	Kantara	-	-	-	-	-	75	-	-	-	-	-	-
30	Bânbuhan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31	Horuzân	-	-	-	-	605	75	-	-	-	-	-	-
32	Deyr-i Bâ-Yusuf	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
33	Kaziye	-	-	-	-	100	75	-	-	-	-	-	-
34	Şemseddin Depesi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
35	Bâ'sika	-	-	-	500	-	-	-	-	-	-	-	-
36	Telmete	-	-	-	-	200	200	-	-	-	-	-	-
37	Mehlebi	1000	500	500	-	-	-	-	-	-	-	-	-
38	Kâbâk Çöleği	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
39	Bâğdere	400	120	120	-	-	-	-	500	1000	-	-	-
40	Yârimca	-	-	-	-	100	150	-	-	-	-	-	-
41	Kebirân (Kâbirân)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
42	Bakâk	-	-	-	-	-	-	-	-	75	-	-	-
43	Eski Musul	125	125	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
44	Bâşife	-	-	-	-	100	100	-	-	-	-	-	-

Tablo-26'nın devamı

No	Köyün Adı	Künci (Kile)			Keten Tohumu (kile)			Çeltik (Kile)			Mısır (Kile)		
		1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575	1540	1558	1575
101	İmâm Fazliye	-	200	200	-	150	150	-	-	-	-	-	-
102	Til-i Mihyân	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
103	Şeyh Kara	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
104	İzzi	-	50	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-
105	Zara	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
106	Mâmis	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
107	Kersek nd. Silik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
108	Derincik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
109	Alk	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
110	Ümmü't-Tuse	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
111	Cânbur	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
112	Ketik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
113	Aktâş	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
114	Üç Kubbe	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
115	Şeyh Ömer	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
116	Üsküb (Meydan)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
117	Tikrit	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8400	-	-
118	Dur	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8750	-	-
	Mezra-i Ağcakend	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Mezra	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12810	-	-
	Toplam	3240	2300	2510	575	5292,5	4872,5	-	1125	1775	34360	515	-

Öte yandan Osmanlı malî-idarî mevzuatı ümerayı ve diğer dirlik sahiplerini öşür olarak reayadan tahsil ettikleri hububatın muhafazası ve nakde tahvili için pazarlara nakil gibi külfetlerden kurtarmak için, ambarlama ve nakliyat işini öşrü ödeyen reayaya yüklemiştir. Böylece sipahi için bir ambar inşa etme ve sipahinin öşrünü en yakın pazara taşıma vazifesi, öşür ödeyen yerlerin müşterek sorumluluğuna tevdi edilmiştir¹²²³.

Musul sancağında hububat öşrünün toplanma işlemleri belli kurallar çerçevesinde yapılıyordu. Çiftçi ürettiği mahsulün tamamını köyün belli bir mahallinde harman ederdi. Burada mahsul ölçülür ve öşür oranı üzerinden (1/5, 1/6, 1/7 veya 1/10 nispetlerinden hangisine tabi ise o oranda) aynî olarak sancakbeyi subaşısı veya sipahiye teslim ederdi. Eğer mahsulünün tamamını köyün belli bir mahalline getirip harman etmeye gücü yetmiyorsa bu takdirde mahsulün bulunduğu yerde, öşür oranı ne ise (1/5 ise 5 yığın, 1/6 ise 6 yığın, 1/7 ise 7 yığın veya 1/10 ise 10 yığın) o miktarda yığın yapar ve sancakbeyi subaşısı veya sipahi gelip bu yığınlardan birini seçerdi¹²²⁴.

Ayrıca çiftçiler, has, zeamet ve timar sahiplerinin öşür olarak kendilerinden tahsil ettikleri hububatı muhafaza için bir mahfuz ev veya ambar temin etmek ve kendi paylarına düşen öşrü itina ile bu ambarlara yığmak mecburiyetinde idiler (Bk. Ek-V, VI).

Diğer yandan reayanın sipahisine veya arz sahiplerine öşür olarak ödedikleri hububatı kendi vasıtaları ile en yakın pazara taşımak mecburiyetleri de bulunmaktadır¹²²⁵. Kanunnâmelerde "*akrep pâzar*" olarak isimlendirilen pazarlar, hububatın tahsil edildiği köyden bir günlük mesafede bulunan yerler olarak tarif edilmiştir. Reaya sipahinin hububatını bu mesafeyi aşan pazarlara taşımak mecburiyetinde değildir (Bk. Ek-V, VI)." *Ve vâki olan behrelerini akreb bâzara ileteler ve akreb bâzar dahi oldur ki, bir günlük yer ola ve eğer bir günden ziyade olur ise re'ayanın iletmeye borcu yoktur*"¹²²⁶.

Musul sancağında hububat öşrü genelde 1/5 oranında alınmakla birlikte, şehir reayasının ve bazı köylerin ürettikleri hububatta bu oranın değişiklik gösterdiğini görmekteyiz. Zira, şehir halkının hububat öşrü 1/6 iken, *Hatare-i Büzürg, Tilkif, Nuniye (Nevine, Ninova), Sultan Abdullah ve Bâkufe* köylerinde ise bu oran 1/7'dir. Ayrıca, *Şeyh Ülya, Târiklu, Bâşbeyti, Bâzivây, Şeyh Süfla, Bârume* ve *Derincik* köylerinde üretilen hububat öşrü de 1/10'dur. Dikkat çeken bir husus da *Şirehan (Akkend)* ve *Reşidiye* köylerinde 1540'ta

¹²²³ L. Güçer, *age.*, s.56.

¹²²⁴ *BOA, TD.*, 308, s.5,9; *BOA, TD.*, 660, s.3-4. Ayrıca bk. Ek-V, VI.

¹²²⁵ Lütü Güçer, *age.*, s.57.

¹²²⁶ *BOA, TD.*, 308, s.5; *BOA, TD.*, 660, s.3.

alınan hububat öşrü 1/7 iken, 1558 ve 1575 tarihlerinde bu oranın 1/10 olarak alınmış olmasıdır¹²²⁷.

Görüldüğü üzere Musul sancağında hububat öşrü genelde 1/5'tir. Fakat, bu oran şehir halkı hububatı için 1/6, bazı köyler için 1/7 ve bazı köyler ise 1/10 olarak değişmektedir. Bu durum diğer bazı Osmanlı sancaklarındaki uygulamaya denk düşmektedir¹²²⁸

2.1.1.1.1. Buğday Öşrü

Musul sancağında üretimi en fazla olan hububat buğday olduğu için, en fazla vergi geliri de buğdaydan elde edilmektedir. 1540'ta buğdaydan elde edilen öşür miktarı 439270 akça olup, bu meblağ toplam vergi hasılatının % 19'una tekabül etmektedir. 1558 tarihinde buğday öşründen elde edilen vergi tutarı 655031 akçaya yükselmiştir. Fakat sancağın toplam geliri içindeki oranı % 18'e gerilemiştir. 1575'te ise buğday öşründen elde edilen vergi miktarı % 6 nispetinde artarak 678877 akçaya yükselmiştir (Bk. Tablo-29). Bu tarihte toplam vergi gelirleri içindeki oranı da % 18'dir.

Diğer yandan Musul sancağında buğdayın resmi fiyatı 1540'ta 10 akça, 1558 ve 1575 tarihlerinde ise 11 akça olarak belirlenmiştir (Bk. Tablo-31).

2.1.1.1.2. Arpa Öşrü

Arpa, buğdaydan sonra en fazla vergi geliri olan mahsuldür. 1540 tahririnde mübâyaa fiyatı yedi akça iken, 1558 ve 1575 tahrirlerinde 6 akçaya düşmüştür (Bk. Tablo-31).

Arpa öşrü 1540'ta 295138 akça olup, toplam sancak hâsılatı içerisindeki nispeti % 13'tür. 1558'de öşür bedeli 330915, 1575'te ise 357130 akça olup, her iki tarihte toplam sancak geliri içindeki oranı % 19'dur (Bk. Tablo-29).

2.1.1.1.3. Darı Öşrü

Arpada olduğu gibi darının mübâyaa fiyatı da 1540'ta yedi akça; 1558 ve 1575'te ise altı akçadır (Bk. Tablo-31).

Öşür nispeti diğer hububatta olduğu gibidir. Darı öşründen elde edilen hâsılat 1540'ta 40630 akça olup, toplam sancak gelirinin % 2'sini oluşturmaktadır. Daha sonraki tarihlerde, üretimdeki azalmaya uygun olarak, elde edilen öşür bedellerinde de düşüş meydana gelmiştir. Zira, 1558'de öşür bedeli 26933 akçaya, 1575'te de 23205 akçaya gerilemiştir (Bk. Tablo-29).

¹²²⁷ BOA, TD., 195, s.102-105,107,112-115; BOA, TD., 308, s.150-154,160,162-164,168,172-173; BOA, TD., 660, s. 228, 237, 240,248,255,274-275,278-279.

¹²²⁸ Akdağ, age., C. II, s. 278.

2.1.1.1.4. Susam Öşürü

1540'ta üretilen 2840 kile susamın 1/5 nispetinde alınan öşür bedeli 11750 akçadır. Bu meblağ, üretim düşüşüne paralel olarak 1558'de 10287, 1575'te ise 7725 akçaya gerilemiştir (Bk. Tablo-29).

Bu arada, susamın mübâyaa fiyatı her üç tahrir defterinde de genelde 25 akça olmakla beraber (Bk. Tablo-31), 1540-1575 tarihlerinde bazı köylerde 10 akça,11 akça,13 akça, 21 akça ve 24 akça üzerinden de işlem görmüştür.

2.1.1.1.5. Mercimek Öşürü

Daha önceki sayfalarda belirtildiği üzere Musul sancağında mercimek üretimi sadece birkaç köyde yapılmaktadır. Buna göre 1540'ta 125 kile mercimeğin 1/5 nispetindeki öşürü 250 akça; 1558 ve 1575 tarihlerinde üretilen 115 kile mercimeğin öşürü ise 225 akçadan ibarettir (Bk. Tablo-29).

2.1.1.1.6. Çeltik Öşürü

Çeltik üretimine 1540 tarihli defterde rastlanmadığı daha önce ifade edilmişti. 1558'de elde edilen 1125 kile çeltiğin 1/5 oranındaki öşür bedeli 2700 akçadan ibaret iken; 1575'te üretimin 1775 kileye yükselmesine karşın öşür bedeli de 4260 akçaya çıkmıştır (Bk. Tablo-28).

Her iki tahrirde de çeltiğin mübâyaa fiyatı 12 akçadan ibarettir (Bk. Tablo-31).

2.1.1.1.7. Keten Tohumu Öşürü

Keten tohumundan alınan öşür nispeti de 1/5'tir. Ancak *Şirehân (Akkend)* köyündeki üretimden 1/10 oranında öşür alınmaktadır. Bu arada, daha önce ifade edildiği üzere, keten tohumu, tahrir defterlerinde "*bezir-i ketân*" ve "*zegrek*" adları altında iki şekilde kaydedilmiştir. "*Bezir-i ketân*" şeklinde kaydedilen keten tohumunun mübâyaa fiyatı 15 akça olarak belirlenmişken, "*zegrek*" şeklinde kaydedilen ürünün ise mübâyaa fiyatı 1540'ta 25 akça, diğer iki tarihte ise 30 akça olarak tespit edilmiştir (Bk. Tablo-31).

1540'ta elde edilen 140 kile keten tohumunun 1/5 nispetinde alınan öşür bedeli 575 akçadır. 1558'deki öşür toplamı 14683 akça, 1575'teki meblağ ise 14995 akçadan ibarettir (Bk. Tablo-29).

2.1.1.1.8. Pamuk Öşürü

Musul sancağında pamuktan alınan öşür nispeti 1/6'dır. Ancak, *Bârume* köyündeki mahsulden alınan öşür oranı 1/10 olduğu için, burada üretilen pamuktan da 1/10 nispetinde

öşür alınmıştır.

1540'ta üretilen pamuk miktarı 35570 men ve alınan öşür bedeli ise 88705 akçadır. Bu meblağ toplam sancak gelirlerinin % 4'üne eşittir. 1558'de üretilen pamuk toplamı 23700 mene, alınan öşür de 58495 akçaya düşmüştür. 1575 yılında ise 24848 men pamuktan alınan öşür miktarı 61800 akçadır. Son iki tarihteki öşür gelirleri toplam sancak gelirlerinin % 2'ne tekabül etmektedir (Bk. Tablo-29).

2.1.1.2. Sebze ve Meyve (Bostan, Sebzevat, Meyve, Piyâz) Öşrü

2.1.1.2.1. Bostan ve Sebze Öşrü

Musul sancağında sebze öşrü 1/10 üzerinden alınmaktadır. Sebze ve bostandan alınan vergi "*öşr-i besâtin*" veya "*öşr-i besâtin ve sebzevât*" adı altında verilmiş olup, sadece alınan öşür bedeli kaydedilmiş, miktar belirtilmemiştir.

1540'ta bostan ve sebzedden alınan öşür bedeli 23272 akça; 1558'de 32481 akça ve 1575'te 34784 akçadır. Her üç tarihteki meblağ, toplam sancak gelirinin % 1'ine denktir (Bk. Tablo-29).

2.1.1.2.2. Piyâz (Kuru Soğan) Öşrü

Kuru soğandan alınan öşür vergisi nispeti de 1/10'dur. 1540'ta 7981 akça; 1558'de 7500 akça ve 1575'te 8716 akça öşür bedeli alınmıştır (Bk. Tablo-29). Meyve ve sebze olduğu gibi kuru soğanda da miktar belirtilmeden sadece öşür bedeli kaydedilmiştir. Fakat alınan vergi miktarı belli olduğu için, üretilen miktarı tespit edebiliyoruz ki, daha önceki sayfalarda müd olarak miktarı verilmiştir.

2.1.1.2.3. Zeytin Öşrü

Musul sancağında ağaç meyvelerinde 1/7 oranında öşür alınmaktadır (Bk. tablo-III, IV, V, VI). Musul ve çevresinde, hurma, limon, incir, fıstık, zeytin vs. gibi muhtelif meyvelerin¹²²⁹ yetiştirilmesine rağmen, tahrir defterlerinde sadece zeytinden alınan öşür bedeli kaydedilmiştir. Diğer meyvelerle ilgili herhangi bir kayıt mevcut değildir.

Zeytinden elde edilen öşür bedeli ise 1540'ta 200 akça; 1558'de 3500 akça ve 1575'te 3600 akçadan ibarettir (Bk. Tablo-28).

2.1.1.3. Bağ Öşrü (Resm-i Bağat)

Musul sancağındaki bağların öşrü, müslümanlardan her 100 kök (tegek) için 4 akça,

¹²²⁹ *Salnâme*, s. 94.

gayrimüslimlerden ise 6 akçadır.

Bu oranlar üzerinden alınan öşür bedelleri ise 1540'ta 1800 akça; 1558'de 20924 akça ve 1575'te 23170 akçadır (Bk. Tablo-29).

2.1.1.4. Bal Öşrü (Resm-i Küvvâre)

Arıcılık yapanların her peteğinde iki akça öşür alınmaktadır. Raiyyet arılarını başka sipahinin arazisine götürdüğü vakit, verginin yarısını sahib-i arz, diğer yarısını ise sahib-i raiyyet alırdı¹²³⁰. Tahrir defterlerinde arıcılık yapanlardan alınan vergi "Resm-i Küvvâre" adı altında kaydolunmuşken, kanunnâmelerde ise "der beyân-ı zenbure" diye geçmektedir.

1540'ta bal öşrü bedeli 3729 akçadır. Her petekten (kovan) 2 akça alındığına göre, bu tarihte Musul sancağında 1865 petek arı bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

1558'de bal öşrü % 19 nispetinde artarak 4452 akçaya yükselmiştir ki, 2226 peteğe tekâbül etmektedir. Bir önceki tahrirle nispetle % 5 oranında artış kaydeden bal öşrü 1575'te 4654 akça olmuştur. Bu da 2327 petek arının mevcut olduğunu bize göstermektedir (Bk. Tablo-28). Görüldüğü gibi arıcılık sürekli artış göstermiş, 1540-1575 yılları arasında arı kovanı sayısı, dolayısıyla alınan öşür vergisi % 25 nispetinde yükselmiştir.

Buraya kadar yaptığımız izahattan da anlaşılacağı üzere, Musul sancağı vergi gelirlerinin büyük bir kısmı zirai istihalden alınan öşür teşkil etmektedir. Şüphesiz bu durum XVII. boyunca devam etmiştir. Fakat XVII. yüzyılda yeni tahrirler yapılmadığı için, önceki defterler kullanılmaya devam edilmiş, dolayısıyla oranları değişmeyen öşürün devlet gelirleri içindeki önemi devam etmiştir denilebilir.

2.2. Hayvancılıkla İlgili Vergiler

2.2.1. Adet-i Ağnam

Osmanlı devletinde koyun ve keçilerden alınan vergiye "*adet-i ağnam*" denilmekte olup, genelde müslümanlardan ve gayrimüslimlerden iki veya üç koyundan bir akça alınmaktadır¹²³¹. Musul sancağında "*adet-i ağnam*" iki koyundan bir akça üzerinden alınmaktadır¹²³².

Kayıtlara geçtiği kadarıyla ağnam vergisi toplamı 1540'ta 45104 akça; 1558'de 137493 akça ve 1575'te 90942 akçadır. Toplam sancak gelirleri içindeki oran ise % 2, % 4 ve

¹²³⁰ BOA, TD., 308, s.8; BOA, TD., 660, s.4. Bk. Ek-III, IV, V, VI.

¹²³¹ Ünal, *age.*, s.137.

¹²³² "Re'aya taifesine iki koyuna bir akça resm-i ağnam alınmak üzere kayd olundu", BOA, TD., 308, s.7; BOA, TD., 660, s.4.

% 2'dir (Bk. Tablo-28). İki koyundan bir akça vergi alındığından sancakta mevcut koyun sayısını tespit etmek mümkün olmaktadır. Buna göre 1540'ta 90208 baş; 1558'de 274986 baş ve 1575'te ise 181884 baş koyun mevcuttur.

Diğer yandan Musul sancağındaki koyun sayısının 1575 tarihinde bir önceki tahrirle kıyasla % 34 nispetinde azalmış olması, "*Dasni*" taifesinin bu tarihte perâkende olmasından dolayı koyun sayısının kaydedilmemesinden kaynaklanmaktadır. Zira, bu taifenin koyun sayısı 1558 tahririne göre 120000 adettir¹²³³. 1575 tarihine kadar bu sayının çok daha artmış olması tabiidir. Bu hususu da dikkate aldığımızda, Musul sancağındaki koyun sayısının 1575'te 300000'den fazla olduğunu tahmin etmemiz mümkündür.

2.2.2. Resm-i Câmûs (Cevâmîs)

Musul sancağında su sığırı (manda, camus), deve, inek vs. gibi büyük baş hayvanlar da beslenmektedir. Bunlardan yalnızca su sığırı (camus)'ndan alınan vergi miktarları kaydedilmiş olup, diğerleri hakkında herhangi bir bilgi yoktur.

Osmanlı hâkimiyetinden önce Musul bölgesinde beslenen her su sığırından 17'şer akça vergi alınmakta iken, Osmanlı döneminde bu vergi kaldırılmış¹²³⁴, yalnızca sağılan câmuslardan vergi alınması hükme bağlanmıştır ki bu da 22'şer akçadır¹²³⁵. Ayrıca, Ba'şika ve Kâfirzaman karyelerindeki câmûs vergisi "ber-vech-i maktu" olarak kayd edilmiştir¹²³⁶.

Resm-i câmûs olarak alınan vergi toplamı 1540'ta 27654 akça; 1558'de 38140 akça ve 1575'te 27500 akçadan ibarettir (Bk. Tablo-29). Bu vergi miktarlarının alındığı câmûs sayısı ise birinci tarihte 1317, ikincisinde 1732 ve üçüncüsünde 1250 baş (re's)'dir.

2.2.3. Resm-i Kışlak (Kışlakçıyân)

Kışlak resmi, hariçten gelip geçici süre konaklayan koyun sürülerinden alınan bir vergidir. Bu vergi yerli halkın sürüsünden alınmamaktadır. Musul sancağı kanunnâmesine göre, haricden gelip kışlayan her sürüden (bir sürü = 300 koyun) bir besili koyun "*resm-i kışlak*" olarak alınmaktadır. Kışlak zamanı ise zemherirdir¹²³⁷. Hâricden gelen sürü

¹²³³ BOA, TD., 308, s.92.

¹²³⁴ "Bundan evvel her câmûsdan onyedise rakça alınurmuş, ref' olundu", BOA, TD., 998, s. 62.

¹²³⁵ "Her sağılır câmûsdan yirmiikişer akça alınub, sağılmayandan alınmaya", BOA, TD., 195, s.42-43,75.

¹²³⁶ "Zikr olunan iki köyden ber-vech-i maktu' ne ise alınub, dahi ziyâde alınmaya", BOA, TD., 998, s.62; BOA, TD., 308, s.9; BOA, TD., 660, s.8.

¹²³⁷ *Zemherir*; gün dönümünden sonraki şiddetli soğuklar, kara kış olup, 22 Aralık'tan 31 Ocak'a kadarki dönemdir. Bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1990, s.1416.

zemherir'de kimin toprağında bulunuyorsa "*kışlak resmi*"ni o almaktadır¹²³⁸.

Öte yandan bir sipahinin toprağına muvakkat bir zaman için, genellikle kışlamak üzere gelip yerleşen fakat ziraatle uğraşmayan hariç raiyyetten de "*resm-i kışlakçıyan*" adı altında bir vergi alınmaktadır ki, bunu "*kışlak resmi*" ile karıştırmamalıdır. Bu hususta 1558 ve 1575 tarihli Musul sancağı kanunnâmelerinde şu açıklama yapılmıştır: "*Bir kimesne bir timarda kışlasa, evlü olursa altı akça resm-i kışlak alına. Mücerred olursa resm-i dûd dört akça alına. Kışlayan kimesne kışladuğu yerde ziraat eylese adet üzere resm-i zemin virüb, resm-i kışlak alınmaya. Kışlakçı olan kimesne üç yıla dek resm-i kışlak virüb, üç yıldan ziyade olursa resm-i bennâk alına*"¹²³⁹. Kışlak resminden elde edilen gelir toplamı 1540'ta 7304 akça; 1558'de 13130 akça ve 1575'te ise 14420 akçadır (Bk. Tablo-29).

Diğer yandan mevcut vergi miktarlarından faydalanarak sancağa kışlamaya gelen sürü ve koyun sayısı hakkında tahminî rakamlar elde etmek imkân dahilindedir¹²⁴⁰. Her sürüden bir besili koyun alındığına göre, bir koyunun fiyatından hareketle sürü sayısını tespit edebiliriz. 1520'lerde bir koyunun fiyatı serbest piyasada 30-35 akça dolaylarındadır¹²⁴¹. Tahrir defterlerindeki mübâyaa fiyatlarının pek değişmediği veya çok az değiştiği¹²⁴² dikkate alındığında, 1540, 1558 ve 1575 tahrirlerinde resmî mübâyaanın aynı kaldığı tahmin edilebilir. Vergiler tahrirlerdeki resmî fiyat üzerinden alındığı için, biz de hesaplamamızı resmî mübâyaya göre yapacağız. Bu durumda koyun fiyatının 30 akça olduğu kabul edilirse, alınan vergilerin bu rakama bölünmesiyle sürü sayısı, bunun da sürüde bulunan koyun sayısı ile çarpımı sonucu sancağa hariçten gelen koyun miktarı tespit edilecektir.

Buna göre, Musul sancağına 1540'ta (7304:30 =) 243 sürü veya (243x300 =) 72900 koyun kışlak için getirilmiştir. Bu rakam 1558'de (13130:30 =) 438 sürü ve bunu teşkil eden (438x300 =) 131400 baş koyuna, 1575'te ise (14420:30 =) 481 sürü ve bu sürüyü oluşturan (481x300 =) 144300 baş koyuna yükselmiştir.

2.3. Şahsa Bağlı Vergiler

2.3.1. Çift Resmi

Tam veya yarım (nim) çiftlik tasarruf eden müslüman raiyyetin senede bir defa olmak

¹²³⁸ "Resm-i kışlak bağlanan yerlere haricden bir sürü koyun gelib kışlasa, bir a'la koyun ala ve zaman-ı kışlak dahi itibar-ı zemherir'dir. Zemherir'de kimin yerinde bulunsa ol ala", *BOA, TD.*, 308, s.7; *BOA, TD.*, 660, s.4.

¹²³⁹ *BOA, TD.*, 308, s.8; *BOA, TD.*, 660, s.4.

¹²⁴⁰ Ünal, *age.*, s.138. Hesaplamalarda bu eserdeki metoddan yararlandık.

¹²⁴¹ Akdağ, *age.*, C. II, s.437.

¹²⁴² Koyun fiyatları 1560'larda serbest piyasada 70-80 akçaya yükselmiş olduğu halde resmî vergi rayiçlerinin değişmemesi ve bunun tahlili için Bk. Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkışafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, XIII/51, s.549.

üzere nakden ödediği belli miktardaki akçaya çift resmi denilmektedir. Raiyyet resmi veya kulluk akçası olarak da tâbir edilmektedir¹²⁴³.

Çift resmi araziye (arza) bağlı olduğu halde, Musul sancağında bazı sipahiler çifti bir çift öküz manasında anlayarak, iki çift veya daha fazla öküzle ziraat yapanlardan çift resmini birkaç kat alma yoluna gitmişlerdir. Bunun üzerine sancak kanunnâmesinde bu hususa açıklık getirilerek çift resminin araziye (arza) bağlı olduğu belirtilmiştir¹²⁴⁴.

Çift resmi, başlangıçta örfi, şahsa bağlı ve çiftlik tasarruf eden re'ayanın belli mükellefiyetleri (orak, dögen, odun, buyunduruk vs. hizmetler) yerine getirmesi şeklinde ortaya çıkmış, XVI. yüzyılda ise çiftlik sahibi reyanın bahsedilen mükellefiyetlere bedel olarak ödediği sabit bir vergi şeklini almıştır¹²⁴⁵. Ancak, bu vergi sadece çiftlik tasarruf edenlerden alınmaktadır. Bu yönüyle cizye, ispenç, bennâk ve mücerred gibi şahsî vergilerden ayrılmaktadır. Diğer yandan, çiftliği elinden çıkan raiyyetin bu vergisi başka bir vergi çeşidine intikal ettiğinden¹²⁴⁶ çift resmi, çiftlik tasarruf şartı olan şahsî bir vergi statüsündedir.

Çift resminin miktarı çeşitli sancaklarda farklılıklar göstermektedir¹²⁴⁷. Musul sancağında tam çift tasarruf eden reayadan 50 akça, yarım (nim) çift tasarruf edenlerden ise 25 akça çift resmi alınmaktadır¹²⁴⁸.

1540 tahririne göre Musul sancağındaki çiftliklerin sayısı 1053 olup, bunların 502'si tam, 551'i ise nim çifttir. Bu çiftliklerden elde edilen vergi miktarı 38875 akça olup, toplam sancak gelirleri içerisindeki nispeti % 1,7'dir.

1558'de 596'sı tam ve 698'i nim çift olmak üzere toplam 1294 çiftlik mevcuttur. Bunlardan toplanan resm-i çift bedeli 47250 akçadan ibarettir. Toplam sancak gelirleri içerisindeki nispeti de % 1,3'e tekabül etmektedir.

1575'te resm-i çift vergisi toplamı 56100 akçadır. Bu meblağ, toplam sancak hasılatının % 1,5'ine tekâbül edip, 770'i tam ve 704'ü nim olmak üzere toplam 1474 çiftlikten elde edilmiştir.

¹²⁴³ İnalçık, *agm.*, s.36.

¹²⁴⁴ “Ve çiftlik ve nim çift yazılan kimesnelere; sen iki veya üç veya dahi ziyade çift ile zira'at edersin deyu sahib-i arz tekrar *resm-i çift* taleb etmeye ki, *resm-i çift* arza bağlanmıştır. Öküze bağlanmamıştır”, *BOA, TD.*, 308, s.7; *BOA, TD.*, 660, s.3.

¹²⁴⁵ Ünal, *age.*, s.129.

¹²⁴⁶ Hüseyin Özdeğer, “XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 16, İstanbul, 1982, s.36.

¹²⁴⁷ Muhtelif bölgelerdeki çift resmi miktarları hakkında bk. İnalçık, *agm.*, s.40; Özdeğer, *agm.*, s.38.

¹²⁴⁸ “Tamam çift yazılan müslümanlardan elli akça *resm-i çift* alınur ve nim çift olandan yirmibeş akça alınur”, *BOA, TD.*, 308, s.7; *BOA, TD.*, 660, s.3.

2.3.2. Bennâk Resmi

Genelde çift tasarruf etmeyen ya da elinde nim çiftten az yeri bulunan, "*kâr ü kisbe*" kadir, evli, babası ile birlikte veya ayrı bir yerde oturan reâyâyâ bennâk denilmektedir¹²⁴⁹. Bennâk'ın mücerred'den farkı evli olmasıdır¹²⁵⁰. Zira, mücerred evlenir evlenmez vergi mükellefiyeti bennâk adı altında yeni bir statü kazanırdı¹²⁵¹.

Nim çift'ten az yer tasarruf eden bennâklara "*ekinlü bennâk*", tasarrufunda hiçbir yer olmayanlara ise "*caba bennâk*" deniliyordu¹²⁵². Şu hususu açıklamak faydalı olacaktır; Musul sancağı kanunnâmelerinde bennâklar "*ekinlü ve caba*" şeklinde bir tasnife tâbi tutulmamışlardır. Fakat Osmanlı imparatorluğunun pek çok bölgesinde bu tasnifin mevcut olduğu bilinmektedir. Ekinlü bennâklar, tasarruf ettikleri nim çiftlikten az yerler için a'la yerlerden iki dönüme bir akça, edna yerlerden üç dönüme bir akça resm-i zemin öderlerdi. Fakat işledikleri yerin kıymeti 12 akçanın altında olanlardan resm-i bennâk alınmakta olup, 12 akçadan fazla olanlardan resm-i zemin alınmaktadır. Bu durum kanunnâmelerde şu şekilde tasrih edilmiştir; "*Tapuyla yer dutmayub, bazı kimesnelerden yer alub sürüb, sâhib-i arz yerinde zira'at etmiye, anun gibiler resm-i bennâk ve mücerred vireler. Ve sahib-i arz yerinde eken kimesne dahi ol vakit bennâk ve mücerred resminden hâlâs olur ki, virdüğü resm-i zemin, bennâk ve mücerred ve ırgadiyye resminden ziyâde ola. Ol vakit anlar alınmayub, resm-i zemin alına. resm-i zemin eksik olursa, bennâk ve mücerred ve ırgadiyye resmi alına*"¹²⁵³.

Musul sancağında bennâk resmi 12 akça olarak belirlenmiştir. Hemen ifade etmeliyiz ki, aşiret hânelerinden de resm-i bennâk adı altında 12'şer akça alınmaktadır. Aşiretlerden alınan bu vergi bazen "*resm-i bennâk*", bazen de "*resm-i hâne*" adı altında toplanmıştır.

1540 tahririne göre Musul sancağında alınan bennâk resmi toplamı 54372 akçadan ibaret olup, toplam sancak gelirlerinin % 2,4'üne tekabül etmektedir. Bu meblağın 16104 akçasını Nefs-i Musul'daki bennâklar, 16370 akçasını köylerdeki bennâklar ödemekte olup, geriye kalan 21898 akçalık bölümünü de "*resm-i hâne*" veya "*resm-i bennâk*" adı altında aşiretler ödemektedir (Bk. Tablo-29).

1558'deki bennâk resmi toplamı 87526 akçadan ibarettir (Bk. Tablo-29). Bu meblağ

¹²⁴⁹ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD.*, V/5, Ankara, 1947, s.491.

¹²⁵⁰ "...evlü olduğu takdirce *resm-i bennâk* ... alınur. Evlü olazsa *resm-i mücerred* alınur", *BOA, TD.*, 660, s.3.

¹²⁵¹ İnalçık, *agm.*, s.44.

¹²⁵² İnalçık, *agm.*, s.44.

¹²⁵³ *BOA, TD.*, 308, s.6; *BOA, TD.*, 660, s.2.

toplam sancak gelirlerinin % 2,4'ünü teşkil etmektedir. 87526 akçalık bennâk resminin 19372 akçası Nefs-i Musul'dan, 28068 akçası köylerden ve 40086 akçası da aşiretlerden elde edilmiştir. 1575'teki bennâk resmi tutarı, toplam sancak gelirlerinin % 2'ne tekabül eden 75622 akçadır (Bk. Tablo-28). Bunun ise 21073 akçası Nefs-i Musul, 23869 akçası köyler ve 30680 akçası da aşiretlerden sağlanmaktadır.

Her üç tahrirde de en fazla bennâk resmi aşiretlerden temin edilmektedir. Aşiretlerden sonra ise köyler ve nefis-i şehir gelmektedir.

2.3.3. Mücerred Resmi

Bennâk resmi gibi şahsa bağlı bir vergidir. Bennâkdan farkı evli olmamalarıdır. İş edinme yaş ve imkânına sahip müslüman bekârlardan (mücerred) altı akça mücerred resmi alınmaktadır. Bazı bölgelerde ise bunların tamamen vergiden muaf olduklarını görmekteyiz¹²⁵⁴. Mücerredler toprak işçisi olarak veya başkalarının arazisini kiralayarak kazanç sağlayabildikleri gibi, üzerinde kayıtlı buldukları sipahinin timarı dışında da serbestçe çalışabilmekte idiler¹²⁵⁵.

Musul sancağında da mücerredlerden altı akça vergi alınmaktadır. Bu hesap üzere alınan mücerred vergisi 1540'ta 5826 akça, 1558'de 13757 akça ve 1575'te ise 8970 akçadır (Bk. Tablo-29).

2.3.4. İспенç Resmi (Resm-i İспенç)

Bülüğa ermiş her hıristiyan veya yahudiden, müslümanların çift resmine muadil olarak alınan bir vergidir¹²⁵⁶. Bu vergiye tâbi olanların meskûn veya göçebe, evli veya bekâr, topraklı veya topraksız olmaları nazar-ı dikkate alınmazdı.

Musul sancağındaki gayrimüslimlerden alınan ispenç vergisi miktarı kişi başına 25'er akçadır. 1540'ta toplanan ispenç vergisi tutarı 59420 akça olup, toplam sancak geliri içerisindeki nispeti % 2,6'dır. 1558'de ise 83650 akçaya yükselmiş olmasına rağmen, toplam sancak geliri içerisindeki nispeti % 2,3'e inmiştir. Nihayet 1575'te sancak gelirleri içindeki oranının tekrar % 2,6'ya yükseldiğini görmekteyiz (Bk. Tablo-28). Zira, bu orana tekabül eden ispenç resmi tutarı 100390 akçadır.

2.3.5. Cizye

¹²⁵⁴ İnalçık, *agm.*, s.42.

¹²⁵⁵ İnalçık, *agm.*, s.43.

¹²⁵⁶ "Kefere tâyifesine *resm-i çift* bağlanmayub, *ispenç* bağlanmıştır", *BOA, TD.*, 660, s.3. Bu konuda ayrıca bk. İnalçık, *agm.*, s.57; Çağatay, *agm.*, 1947, s.507.

Bu da gayrimüslim reyadan alınan bir baş vergisidir. Şu şartları taşıyan her gayrimüslimden bu vergi alınmaktadır; bülüğ olmak, vücut ve akılca salim olmak¹²⁵⁷, evinden, bağından ve evindeki örtü döşek eşyasından başka koyun, keçi, hububat ve şarap gibi mahsullerinden 300 akça tutarında malı bulunmak¹²⁵⁸.

Kişi başına alınan cizye miktarı değişik yer ve zamanlarda farklılık göstermektedir. Mesela; 1519, 1547 ve 1572 tarihlerinde Adana sancağında kişi başına alınan cizye miktarı 60 akçadan ibaret iken¹²⁵⁹, bu miktar 1575-1577 yıllarında Van sancağında 118 akça civarındadır¹²⁶⁰.

Musul Sancağında kişi başına alınan cizye miktarı 1558 tarihine kadar standart olmayıp, kişilerin durumuna göre 30, 35, 40, 45, 50 ve 60 akça üzerinden alınmıştır. Fakat, bu uygulama cizye mükellefi reaya arasında ihtilafa yol açmıştır. Çünkü, 30 ile 60 akça arasında değişen cizye vergisi, bazen fakir reyadan yüksek, zenginlerden ise düşük miktarlarda alınabilmekte idi. Bu da fâkir reayayı mutazarrır etmekte idi. Reyanın durumu merkeze bildirmesi üzerine bu uygulamaya son verilerek cizye miktarı 46 akça olarak tespit edilmiştir¹²⁶¹. Cizye vergisinin 1575'te de 46 akça üzerinden alınmaya devam edildiğini görmekteyiz¹²⁶².

Musul sancağındaki gayrimüslim reyadan alınan cizye vergisi, toplam sancak hâsılatı içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Zira, 1523'te cizye vergisi toplamı 65270 akça olup, toplam sancak gelirine nispeti % 4,3'tür. Bu meblağ 1540'ta 99700 akçaya yükselmiş, toplam sancak geliri içindeki oranı da % 4,4 olmuştur (Bk. Tablo-29).

1558'de cizye vergisi 143600 akçaya yükselmekle birlikte, toplam sancak gelirleri içerisindeki nispeti % 3,9'a gerilemiştir. 1575 tarihinde ise, bir önceki tahrirle kıyasla % 43 nispetinde artarak 204712 akçaya yükselmiştir. Bu meblağın toplam sancak gelirine nispeti ise % 5,3'tür (Bk. Tablo-29).

¹²⁵⁷ Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", (Çev. Şinasi Altundağ), *Belleten*, 8/32, TTKB, Ankara 1944, s.621.

¹²⁵⁸ Çağatay, *agm.*, 1947, s.494.

¹²⁵⁹ Yılmaz Kurt, "1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", *Belleten*, C. LIV, S. 209-211, TTKB., Ankara, 1991, s. 190.

¹²⁶⁰ Kılıç, *age.*, s. 297.

¹²⁶¹ "Liva-i mezburenin cizyesi kanun-ı padişahiye muhalif, ba'zı keferenin harâcları otuzar ve otuzbeşer ve kırkar ve kırkbeşer ve ellişer ve altmışar akça alınmağla reaya mâbeyninde ihtilâf-ı kesire olduğu ecilden arz-ı şekva eylediler ki, *fukaramızın harâcı ziyâde ve ağniyâmızın harâcı noksan üzere alınmağla bize fakr u fâka târî olub, ahvalimiz mükedder olmuştur*, dedikleri ecilden Defter-i Cedid-i Hâkâniye Kanun-ı Pâdişahi üzere her nefere kırkaltışar akça vaz' olunub, min ba'd adâlet üzere cem' olunub, kimesneye zulm ve te'addi eylemeyeler", *BOA, TD.*, 308, s.3.

¹²⁶² *BOA, TD.*, 660, s.8.

Öte yandan bazı maliyeden müdevver defterlerden tespit ettiğimize göre, Musul eyaletinde 1640¹²⁶³, 1643¹²⁶⁴ ve 1647¹²⁶⁵ tarihlerinde alınan cizye miktarı "haraçgüzâr reayanın her neferinden 3'er guruş" 'dan ibarettir. 1 guruş 81 akça¹²⁶⁶ olduğuna göre XVII. yüzyılın ikinci yarısına doğru fert başına alınan cizye miktarı 243 akçadır.

2.3.6. Resm-i Marhasiye¹²⁶⁷

Marhasiye (Marhasa) hristiyan cemaatinin dinî reisleri olup, devlet nezdinde mümessil vazifesi görürlerdi¹²⁶⁸. Sadece bu din adamlarına mahsus olmak üzere alınan vergiye "*resm-i marhasiye*" denilmektedir. Bu vergiyi verenlerden ayrıca cizye vergisi alınmazdı.

Musul sancağında marhasiye vergisinin fert başına tutarı belli değildir. Resm-i marhasiye 1540'ta 338 akça, 1558'de 580 akça ve 1575'te 748 akçadan ibarettir (Bk. Tablo-29).

2.3.7. İrgadlık Resmi

Osmanlı sancak kanunnâmelerinden öğrendiğimize göre, köylü (evli, müslim ve gayrimüslim) sipahisine üç gün ırgadlık hizmeti görmekle mükellef kılınmıştır. Bu mükellefiyetini yerine getirmek için ya üç gün fiilen çalışması veya her gün için ikişer akça hesabıyla toplam altı akça *resm-i ırgadiye* vermesi gerekiyordu¹²⁶⁹.

1540 tarihli tahrir defterine nazaran ırgadlık hizmetine karşılık alınan resm-i ırgadiye tutarı 18211 akçadır ki, toplam sancak gelirinin % 0,8'ine tekabül etmektedir. 1558'de ise resm-i ırgadiye tutarı 25710 akçaya yükselmekle birlikte, toplam sancak gelirleri içerisindeki nispeti % 0,7'ye düşmüştür. 1575 tarihinde bir önceki tahrire kıyasla % 14 nispetinde artan ırgadlık resmi 29256 akçaya yükselmiştir. Bu tarihte toplam sancak geliri içindeki payı da % 0,8 olmuştur (Bk. Tablo-28).

İrgadlık vergisi sadece köylülerden alınmakta olup, şehirde oturanlar bundan muaf

¹²⁶³ *MM.*, 551, s.97.

¹²⁶⁴ *MM.*, 5597, s.17.

¹²⁶⁵ *MM.*, 4397, s.127.

¹²⁶⁶ "Guruş seksanbir akça hesabı üzere virile deyu emr olunmuşdur", *MM.*, 551, s. 97. 1638'de ise 1 guruşun 120 akçaya bedel olduğunu görmekteyiz. Bk. *MM.*, 2337, s.81. "Guruşu yüzyirmişer akçaye virtüb, ziyâdeye virmeyesüz deyu...".

¹²⁶⁷ Kelimenin farklı okunuşları için bk. Ünal, *age.*, s.133.

¹²⁶⁸ Miroğlu, *age.*, s.128.

¹²⁶⁹ "Her hâneye üç gün ırgadiye bağlanmışdır ve her günü 2'şer akça takdir olunmuşdur ki 6'şar akça olur. Gerekse üç gün ırgadlık etdiresün gerekse akçesin alsun... Her harâcgüzâra... müzevvecinden altışar akça dahi ırgadiye alınur", *BOA, TD.*, 308, s.7; *BOA, TD.*, 660, s.3.

tutulmuşlardır. Fakat, 1558 tarihli tahririn kanunnâmesindeki "*şehir tâyifesinden ırgadiye alınmak hilâf-ı kânun olmağın ref' olundu*"¹²⁷⁰ ibâresi, bu verginin 1558'den önce şehir reayasından da alınmış olduğunu göstermektedir.

2.4. Arızî Vergiler

Osmanlı vergi sisteminde ne zaman tahakkuk edip tahsil edileceği belli olmayan, yani zuhurata bağlı olarak alınan bir gurup vergi daha mevcuttur ki, vergi gelirleri içinde önemli bir yer tutar. Bu tür vergilerin tahakkuk ve tahsil zamanı belli olmadığından defterlere tahminî olarak kaydedilirdi. Tahminî rakamın belirlenmesinde ise kriter olarak timar arazisinin genişliği ve nüfus baz alınmaktaydı.

Zuhurata bağlı olarak alınan bu vergilerin kapsamına; cürm-ü cinâyet, resm-i arusâne (arus), resm-i tapu, resm-i yava ve kaçgun, resm-i deştbanî ile beytül-mâl, mâl-ı gaib, mâl-ı medfun ve mâl-ı mefkud gibi resimler girmektedir. İşte bütün bu resimleri ifade etmek için Osmanlı maliyesince "*bâd-i hevâ*" tâbiri kullanılmıştır¹²⁷¹.

2.4.1. Bâd-i Hevâ, Cürm-i Cinâyet ve Resm-i Arusâne

Tahrir defterlerimizde şehir, nahiye, köy ve cemaatlerin gelir kalemlerinin genellikle en sonunda yazılan bu vergi, bazen sadece "*bâd-i hevâ*" şeklinde kaydedilmişken, bazen "*bâd-i hevâ ve cürm-i cinâyet*" başlığı altında ve bazen de "*bâd-i hevâ ve cürm-i cinâyet ve resm-i arusâne*" adı altında kaydedilmiştir. Dolayısıyla, "*cürm-i cinâyet*" veya "*arusâne*" resimleri için takdir edilen miktarlar ayrı olarak belirtilmemiştir. Bunun için bu vergilerin mahiyeti üzerinde durduktan sonra, hepsine birden takdir edilen meblağı tespit etme yoluna gideceğiz.

2.4.1.1. Cürm-i Cinâyet

Osmanlı ceza kanununa göre, suçlu kişiler işlemiş oldukları suçun derecesine ve malî güçlerine göre para cezasına mahkûm edilirlerdi¹²⁷². Nitekim bu uygulama Musul sancağı kanunnâmelerinde "*fukara ile ağniyadan berâber alınmaya ve bunun gibilere hall ü hâline ve günahlarına göre...*"¹²⁷³ şeklinde ifade edilmiştir. Yine Musul sancağı kanunnâmelerine göre; adam öldüren bir kişi, kısas istenmediği takdirde, zengin ise 400, orta halli ise 300 ve fâkir ise 200 akça cerime ödemek zorundadır. Göz çıkarıcı ve el koparanların cezası aynı olup, bu suç işleyen zengin ise 200, orta halli ise 150 ve fâkir ise 100 akça cerime ödemek mecburiyetindedir. Ok, kılıç, hançer, bıçak ve emsali harp aletleri ile adam yaralayanlardan

¹²⁷⁰ BOA, TD., 308, s.8.

¹²⁷¹ Halil Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", *DİA.*, C. 4, İstanbul 1991, s.416-418.

¹²⁷² Ünal, *age.*, s.149.

¹²⁷³ BOA, TD., 308, s.13; BOA, TD., 660, s.8.

ise, durumuna göre 150, 100 ve 80 akça cerime alınmaktadır. Diş kıranların ödeyecekleri cerime miktarları da maddî durumlarına göre 100, 80 ve 50 akça arasında değişmektedir. Baş yaranlardan ise 30 akça cerime alınmaktadır. Zinâ suçu işleyenlerin ödeyecekleri cerime 200, 150 ve 100 akça takdir olunmuştur¹²⁷⁴.

Öte yandan "*erbâb-ı timar*" ve "*ahali-i berât*" 'dan cerime almak "*hilâf-ı kânun*" kabul edilmiştir. Keza, bunlar suç işledikleri vakit mansıpları ellerinden alınıyordu¹²⁷⁵.

Cerimelerin yarısını sancakbeyi, diğer yarısını ise raiyyet sahibi sipahi alıyordu. Eğer sipahi serbest timar tasarruf ediyorsa cerimenin tamamını alırdı¹²⁷⁶.

2.4.1.2. Gelin Resmi

Evlenen kız veya dul kadınlardan alınan bir vergidir. Nikâhın tescili sırasında kadı'nın aldığı vergi buna dahil deęildir¹²⁷⁷.

Arusâne (arus) resminin miktarı gelinin durumuna, yani bâkire veya dul olmasına göre değişmektedir. Musul sancağında evlendirilen bâkire kızıdan 60 akça, duldan ise 30 akça resm-i arûsâne alınıyordu. Gelinin durumuna göre takdir edilen bu miktarı hangi tarafın ödediğine dair kanunnâmelerde herhangi bir açık ifade bulunmamakla beraber, resmi toplayacak olan taraf açıkça belirtilmiştir. Bu da reayanın üzerine kayıtlı olduğu sipahinin tasarruf ettiği timarın durumuna göre değişmektedir. Eğer sipahi "*serbest timar*" tasarruf ediyorsa arûs resminin tamamını kendisi alırdı. Serbest olmayan timar tasarruf ediyorsa, bu takdirde arûs resminin yarısını kendisi, diğer yarısını ise sancakbeyi veya subaşı alırdı¹²⁷⁸. Ayrıca vakıf köylerde ilgili vakfın mütevellisi, malikâne-divânî sisteminin uygulandığı köylerde ise divânî hissesinin sahibi arûs resmini alırdı¹²⁷⁹.

Öte yandan, bâkire kız nerede nikâhlanırsa nikahlansın, arûs resmini üzerine kayıtlı olduğu sipahi (sipahinin statüsüne göre tamamı veya yarısı) alırken, dul kadın ise hangi sipahinin toprağı üzerinde nikâhlanmışsa arûs resmini o alırdı¹²⁸⁰.

Bu açıklamalardan sonra, Musul sancağında "*bâd-i hevâ ve cürm-i cinâyet ve resm-i arûsâne*" başlığı altında alınan vergi miktarları ve toplam sancak gelirleri içerisindeki nispetlerini tespit etmeye çalışalım. Hemen ifade edelim ki, 1523 tarihli tahririn mufassalı

¹²⁷⁴ BOA, TD., 308, s.13; BOA, TD., 660, s.8. Bk. Ek-III, IV, V, VI.

¹²⁷⁵ BOA, TD., 308, s.13; BOA, TD., 660, s.8.

¹²⁷⁶ BOA, TD., 660, s.8.

¹²⁷⁷ Halil Sahillioğlu, "Arûs Resmi", *DİA.*, C. 3, İstanbul 1991, s.422.

¹²⁷⁸ Sahillioğlu, *agm.*, s.423; Ünal, *age.*, s.150-151.

¹²⁷⁹ Sahillioğlu, *agm.*, s.423.

¹²⁸⁰ BOA, TD., 308, s.6; BOA, TD., 660, s.3. Bk. Ek-v, VI.

mevcut olmadığı için bu tarihteki "*cürm-i cinâyet*" ve "*resm-i arûsâne*" gelirleri hakkında yeterince bilgi sahibi değiliz. Diğer tahrir defterlerimize nazaran ise bu vergilerin önemli bir yekûn tuttuğuna şahit olmaktayız.

1540'ta "*bâd-i hevâ ve cürm-i cinâyet ve resm-i arusâne*" adı altında takdir edilen vergi toplamı 58931 akça olup, toplam sancak gelirine nispeti % 2,6'dır. Bu meblağ 1558'de % 84 oranında artarak 108268 akçaya yükselmiştir. Bu tarihte toplam sancak geliri içerisindeki oranı ise % 3'e yükselmiştir. Cürm-i cinâyet ve resm-i arus 1575 tarihinde ise 85143 akça olarak takdir edilmiştir. Bunun ise toplam sancak geliri içindeki nispeti % 2,2'ye düşmüştür (Bk. Tablo-28).

2.4.2. Tapu ve Deştbanî Resimleri

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi "*resm-i tapu*" ve "*adet-i deştbanî*" de bâd-ı heva grubu vergilere dahildir. Fakat, tahrir defterlerimizde bunlar bâd-ı heva'dan ayrı olarak "*resm-i tapu ve deştbanî*" başlığı altında müstakil bir gelir kalemi şeklinde kaydedilmiştir. Bunların mahiyetleri hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, tahrirler itibariyle Musul sancağındaki miktarlarını ele alacağız.

2.4.2.1. Tapu Resmi

Çiftlik tasarruf eden raiyyetin bir defaya mahsus olmak üzere ödediği bir çeşit toprak kirasıdır. Tapu resmi bazen muayyen miktarda akça olarak ödenmekle birlikte, ekseriya arazinin bir yıllık mahsulünün kıymetine göre alınır¹²⁸¹.

Tapu resmi ödeyip toprağı satın alan reaya, toprağın mülkiyet hakkını değil sadece tasarruf hakkını satın almış¹²⁸², böylece daimî ve irsi kiracısı hüviyetini kazanmış oluyordu¹²⁸³.

2.4.2.2. Deştbanî Resmi

Bir kimsenin hayvanları başka bir kişinin ekinine girip zarar verdiği vakit, hayvan sahibinin ödediği para cezasıdır. Musul sancağı kanunnâmesine göre böyle bir durumda ekin sahibinin "*...ziyanlığın tazmin etdirdikten sonra davar sâhibine beş ağaç urub beş akça cürüm...*" de alınmaktadır¹²⁸⁴.

Kanunnâmede deştbanî resmini kimin alacağı hususunda herhangi bir ifade mevcut

¹²⁸¹ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reaya'nın Mirî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları", *IV. Türk Tarih Kongresi*, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1952, s.429.

¹²⁸² Ünal, *age.*, s.151.

¹²⁸³ Lütfi Güçer, *age.*, s.44.

¹²⁸⁴ *BOA, TD.*, 308, s.8; *BOA, TD.*, 660, s.4.

değildir. Ancak bunun dirlik sahibi tarafından alındığı diğer bazı sancak kanunnâmelerinde açıklanmıştır¹²⁸⁵.

Musul sancağında "*resm-i tapu ve deştâni*" adı altında takdir olunan vergi tutarı 1540'ta 7878,5; 1558'de 15137 ve 1575 tarihinde de 17999 akçadan ibarettir. Bu meblağların toplam sancak geliri içindeki nispetleri ise sırasıyla % 0,3; % 0,4 ve % 0,5'tir (Bk. Tablo-28).

2.4.3. Dönüm Resmi

Nim çiftten az olan arazileri ekip biçenlerin, ala yerden 2 dönüme 1 akça ve edna yerden 3 dönüme 1 akça üzerinden ödemek zorunda oldukları bir vergidir. Bu tür yerleri tasarruf edenler, kendi toprağından fazla yer ekmek isteyenler ile haric raiyyet olabildiği gibi¹²⁸⁶, bennak ve mücerred kaydedilen raiyyet de olabilirdi.

Musul sancağında "*resm-i zemin*" adı altında alınan gelir toplamı 1540'ta 2600, 1558'de ise 3000 akçadır (Bk. Tablo-28). 1575 tarihli tahrirde bu konuda herhangi bir kayıt mevcut değildir.

2.5. Maktu' Vergiler ve Mukataalar

Maktu' vergiler ve mukataalar Osmanlı vergi gelirlerinin önemli bir dilimini teşkil etmektedir. Maktu' kelimesi; Osmanlı vergi sisteminde "*götürü usûl*"nü ifade etmektedir. Maktu' vergiler yılda bir defa muayyen bir meblağ üzerinden hesap ve tahsil olunmaktadır. Böylece bu tür vergiler, zirai ürünlerden alınan ve ürünün bolluğu veya kıtlığına göre miktarı değişen öşür vergisinden farklılık arz ediyordu. Bazı mezra gelirleri, adet-i ağnam ve değirmen resimleri maktu' olarak alınıyordu.

Mukataa ise, geliri kimseye dirlik olarak verilmeyip, doğrudan divâna bırakılan vergi ve gelir kalemleridir. Çeşitli sınaî tesisler, ziraat sahaları, madenler vb. gibi memleketin en zengin gelir kaynakları, hükümetin nakit para ihtiyacını karşılamak için mukataa olarak hazineye ayrılmıştır¹²⁸⁷.

Mukataa olarak ayrılan gelir kaynakları; boyahâne, debbağhâne, cizye, ağnam, bâc, tamga, ihtisâb ve ma'cunhâne gelirleri ile "*havâss-ı hümâyun*" kaydedilmiş köylerin gelirleridir (Bk. Tablo-29).

Diğer yandan mukataa gelirleri, "*iltizam*" usulüyle toplanmaktadır. Buna göre, İstanbul'da ya da mukataanın bulunduğu kadılıkta iltizam işi talipliler arasında müzayedeye

¹²⁸⁵ Ünal, *age.*, s.149.

¹²⁸⁶ BOA, TD., 308, s.7; BOA, TD., 660, s.3.

¹²⁸⁷ Akdağ, *age.*, C. II, s.294.

çıkarılır ve devlet hazinesine en yüksek parayı ödemeyi taahhüt eden kişi mukataayı iltizama alırdı. İltizamı deruhte eden kişiye "*mültezim*" denilirdi. İltizama talipli çıkmadığı takdirde ise gelirin toplanma işi, her sene muayyen bir meblağ yatırmayı taahhüt etmesi karşılığında ulufeli bir memura havale ediliyordu¹²⁸⁸.

2.6. Tesisler ve Bunlardan Alınan Vergiler

2.6.1. Değirmenler

Zirai hayatın tamamlayıcısı, küçük işletmeler olan un değirmenleri üç şekilde çalıştırılmaktadır. Bunlar; su ile çalıştırılan su değirmenleri, rüzgâr ile çalıştırılan yel değirmenleri ve hayvan gücü ile çalıştırılan kara değirmenleridir¹²⁸⁹.

Bu değirmenlerden alınan vergiye "*resm-i asiyab*" denilmektedir. Bu vergi hububat olarak alındığı gibi akça olarak da alınabilmektedir. Alınan resim, değirmenin çalıştığı zamana göre değişmektedir. İmparatorluğun pek çok bölgelerinde bir yıl süreyle çalışan değirmenlerden 60 akça, 6 ay çalışanlardan ise 30 akça asiyab resmi alınmaktadır ki bu, ayda 5 akçaya tekabül etmektedir. Dolayısıyla 3 ay çalışan değirmenlerden de 15 akça vergi alınmaktadır¹²⁹⁰.

Musul sancağında da "*tamam yıl döner asiyâbdan 60 akça ve altı ay dönerden 30 akça ve üç ay dönerden 15 akça resm-i asiyâb*" alınmaktadır¹²⁹¹.

1540'ta 3'ü yarım yıl, 24'ü tam yıl çalışan toplam 28 değirmen bulunmaktadır. Bunlardan elde edilen vergi miktarı ise 1590 akçadan ibarettir (Bk. Tablo-26, 28). 1558'de değirmen sayısı 37'ye çıkmıştır. Bunların 3'ü yarım yıl, 34'ü de tam yıl çalışmaktadır. Tahsil edilen vergi toplamı ise 2130 akçadır (Bk. Tablo-26, 28). 1575 tarihinde Musul sancağındaki değirmen sayısı 2 adet daha artarak 39 olmuştur. Bunların yine 3'ü yarım yıl çalışırken 36'sı da tam yıl çalışmaktadır. 39 değirmenden elde edilen vergi geliri ise 2250 akçadır (Bk. Tablo-26, 28).

Tablo-27'de de görüleceği üzere Musul sancağında 1540 tarihinde 11 köyde değirmen bulunurken, 1558'de 12 köye ve 1575'te ise 14 köye çıkmıştır. Ancak 1540 tarihinde 2 değirmeni mevcut olan Koyuncak köyü ile 1 değirmeni bulunan Mehlebi köyünün değirmen kayıtlarının daha sonraki tarihlerde geçmemesi bunların harabe olduğunu göstermektedir.

¹²⁸⁸ Akdağ, *age.*, C. II, s.336-337.

¹²⁸⁹ Özdeğer, *agm.*, s.85.

¹²⁹⁰ Barkan, *Kanunlar*, I, s.47,50,113; Çağatay, *agm.*, 1947, s.503.

¹²⁹¹ BOA, TD., 308, s.8; BOA, TD., 660, s.4.

Tablo-27: Musul Sancağında Değirmen Sayısı ve Resm-i Asiyâb (1540-1575)

No	Değirmenin Bulunduğu Yer	1540			1558			1575		
		Tam Yıl (Adet)	Yarım Yıl (Adet)	Asiyab Resmi (Akça)	Tam Yıl (Adet)	Yarım Yıl (Adet)	Asiyab Resmi (Akça)	Tam Yıl (Adet)	Yarım Yıl (Adet)	Asiyab Resmi (Akça)
1	Bâhizan	3	-	180	3	-	180	3	-	180
2	Koyuncuk	2	-	120	-	-	-	-	-	-
3	Mehlebi	1	-	60	-	-	-	-	-	-
4	Histebâd	3	3	270	3	3	270	3	3	270
5	Ömerî	3	-	180	5	-	300	5	-	300
6	Bağdere	2	-	120	2	-	120	2	-	120
7	Bahinduva	2	-	120	4	-	240	4	-	240
8	Ba'şika	3	-	180	3	-	180	3	-	180
9	Cerahi	1	-	60	1	-	60	1	-	60
10	Girmavi (Girmave)	1	-	60	2	-	120	2	-	120
11	Ayn-Safna	3	-	180	6	-	360	6	-	360
12	Meşrefî	-	-	-	3	-	180	3	-	180
13	Necmi	-	-	-	1	-	60	1	-	60
14	Aktaş	-	-	-	1	-	60	1	-	60
15	Bakak	-	-	-	-	-	-	1	-	60
16	Kaim	-	-	-	-	-	-	1	-	60
	Toplam	24	3	1590	34	3	2130	36	3	2250

2.6.2. Boyahâneler

Boyahâneler dokuma sanayiinin vazgeçilmez işletmeleridir. Zira, dokuma sanayiinde kullanılan ipliklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanması boyahânelerde yapılmaktadır. İnceleme dönemimizde, Musul sancağındaki dokuma sanayiinin ileri bir düzeyde olmasına paralel olarak boyahâne sayısının da bir hayli fazla olduğunu görmekteyiz. Nefs-i Musul'daki boyahânenin geliri medrese, İmâmzadegân türbe ve mezarlarına vakfedilmişken¹²⁹², diğer boyahâne gelirleri ise padişah hasası, sancakbeyi hasası veya zeamet olarak ayrılmıştır.

Tablo-28: Musul Sancağındaki Boyahâneler ve Gelir Miktarları (1523-1575)

No	Bulunduğu Yer	1523		1540		1558		1575	
		Geliri (Akça)	TBGİO (%)	Geliri (Akça)	TBGİO (%)	Geliri (Akça)	TBGİO (%)	Geliri (Akça)	TBGİO (%)
1	Nefs-i Musul	51120	98.7	36600	49.6	66600	40.4	80000	41.2
2	Ayn-Safna	660	1.3	360	0.5	1440	0.9	2000	2
3	Bâhiza	-	-	3000	4.1	5400	3.3	14000	7.2
4	Tikrit	-	-	12000	16.3	14000	8.5	14000	7.2
5	Tilskuf	-	-	3600	4.9	9000	5.5	9000	4.6
6	Karakuş	-	-	10800	14.6	50400	30.6	60000	30.9
7	Geremlis	-	-	7400	10	10800	6.6	12000	6.2
8	Alkuş	-	-	-	-	7200	4.4	7200	4.4
9	Histebâd	-	-	-	-	-	-	2800	1.4
	Toplam	51780	100	73760	100	164840	100	194200	100
	TBGİO : Toplam Boyahâne Gelirleri İçindeki Oranı								

¹²⁹² Bk. Vakıflar Bölümü.

Öte yandan Musul sancağı dahilindeki boyahâneelerde elde edilen vergi gelirleri, toplam sancak gelirleri içerisinde önemli bir nispete tekabül etmektedir. 1523'te boyahâne gelirleri toplamı 51780 akça olup, sancağın toplam gelirine nispeti % 3,4'tür. 1540'ta boyahâne gelirleri 73760 akçaya yükselmekle birlikte sancak geliri içindeki nispeti % 3,3'e gerilemiştir. 1558 tarihinde boyahâne gelirleri 164840 akçaya, 1575'te ise 194200 akçaya yükselmiştir. Toplam sancak geliri içerisindeki nispetleri de 1558'de % 4,5, 1575'te % 5'tir (Bk. Tablo-27, 28).

2.6.3. Darphâne

Bilindiği gibi, Osmanlı devletinin birçok şehir ve kasabasında padişah adına para kesecek "*darphâneler*" mevcuttu. Bunların belli bir sayısı olmayıp, zaman zaman bazı şehirlerdeki darphâneler kapatıldığı gibi, kimi yerlerde ise yenisi açılıyordu. Birinci derecede işlek olan darphâneler İstanbul, Edirne, Bursa, Tire, Amasya, Ayasluğ ve Serez'de bulunuyordu¹²⁹³.

Musul sancağında darphâne kaydı ilk kez 1558 tarihli tahrir defterinde geçmektedir. Bu da darphânenin 1540-1558 tarihleri arasında kurulmuş olduğunu göstermektedir.

Darphâneler mukataa gelirleri içerisinde yer alırdı. Musul darphâne mukataası padişah hassı olarak ayrılmıştır. 1558'de 45000 akça geliri mevcut olan darphânenin, 1575 tarihindeki geliri 55000 akçaya yükselmiştir. Bu meblağların toplam sancak gelirleri içerisindeki nispetleri birincisinde % 1,2, ikincisinde ise % 1,4'tür (Bk. Tablo-28).

Öte yandan Musul darphânesi için gerekli olan gümüş büyük ölçüde Halep'ten karşılanıyordu. Zira, 1579 (987) tarihli bir mühimme kaydına göre Musullu bazı tüccarlar Musul darphânesi için Halep'ten 4000 altınlık gümüş getirirlerken Cizre dolaylarında soyulmuşlardır. Bu hadiseden daha önce de "*Musul pazarbaşısı Hüseyin nâm kimesne 1000 florilik gümüş ile Halep'ten gelir iken...*" yine Cizre dolaylarında soyulmuşlardı¹²⁹⁴. Bu kayıtlar da göstermektedir ki, Musul darphânesi için gerekli olan gümüşün büyük ekseriyeti Halep'ten karşılanmaktadır.

2.6.4. Tabakhâne

Tabakhâneler hayvan derilerinin işlenip, giyim eşyası, ayakkabı, hayvan koşumları vb. yapımına elverişli hale getirildiği ve renklendirildiği atölyelerdir.

Tahrir defterlerimizdeki kayıtlara nazaran nefis-i Musul'da herhangi bir tabakhâne

¹²⁹³ Akdağ, *age.*, C. II, s.230-231.

¹²⁹⁴ *Mühimme*, 40, s.219, b.490.

mevcut değildir. Sancak sınırları dahilinde ise yalnızca bir tabakhâne bulunmaktadır ki, o da Tikrit'tedir. Bu tabakhânenen elde edilen vergi miktarı ise 1523 ve 1540 tarihlerinde 600 akça, 1558-1575 tarihlerinde de 800 akçadır (Bk. Tablo-28).

2.6.5. Meyhâne

Meyhâne, köylülerin yaptıkları şarapları getirip sattıkları yerdir. Meyhâneye getirilip satılan şaraplar subaşı tarafından muayyen bir ücret karşılığı mühürlenirdi¹²⁹⁵. Musul meyhânesine getirilen her yük şaraptan, subaşılar bir bardak şarap alırlardı. Öte yandan, "*meyhâneye gelen şarabı meyhâneci her niceye alursa, bir ol kadar ziyâdeye*" satardı¹²⁹⁶.

Musul meyhânesinden elde edilen yıllık vergi geliri önemli bir yekûn tutmaktadır. 1540'ta 57600, 1558'de 57900 ve 1575'te de 60000 akça yıllık vergi geliri mevcuttur. Bu meblağların toplam sancak gelirleri içerisindeki nispetleri de 1540'ta % 2,5; 1558-1575 tarihlerinde ise % 1,6'dır (Bk. Tablo-28).

2.6.6. Ma'cunhâne

Musul şehrinde mevcut olan sınai tesislerden biri de ma'cunhânedir. Vergi gelirleri mukataa olarak ayrılmıştır. 1523 ve 1540 tarihlerinde ma'cunhâne mukataası geliri 3600 akça iken, 1558'de 12000 akçaya yükselmiştir. Ancak, 1575 tarihinde 10000 akçaya gerilemiştir (Bk. Tablo-28).

2.7. Şehre Mahsus Hizmetler ve Mukataa Gelirleri

Osmanlı şehirlerinde sosyal ve iktisadi hayatın güven altına alınıp canlılığın sağlanması için birtakım tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler daha çok güvenliğin sağlanması ile üretici ve tüketicinin korunması şeklinde tezahür etmiş, verilen bu hizmetlere karşılık olarak da birtakım vergiler alınmıştır.

2.7.1. İhtisâb

Çarşı ve pazarlardaki alışverişin ve fiyatların kontrol işine ihtisab, bu vazifeyi yerine getiren görevliye de muhtesib denilmektedir. Muhtesib, narhlara bakmak, ölçü ve tartı aletlerini kontrol etmek, ölçü ve tartıları düzgün kullanmayan ve alışverişlerde hile yapanları cezalandırmakla vazifeliydi¹²⁹⁷.

Devlet, muhtesiblik vazifesini iltizam yoluyla bir âmil'e verebildiği gibi bu iş için bir

¹²⁹⁵ Göyünç, *agm.*, 1975, s.90.

¹²⁹⁶ BOA, TD., 308, s.13.

¹²⁹⁷ Pakalın, *age.*, C. II, s.572.

emin de tayin edebiliyordu. Her iki durumda da kadıya bağlı olan muhtesib, her sene devlete defterde kayıtlı olan muayyen bir meblağı iltizam bedeli olarak ödemek zorundaydı. Devletin bu yolla elde ettiği gelire ise ihtisab mukataası denilmekteydi¹²⁹⁸.

Çarşı ve pazarlarda satılan mallardan alınan muhtelif resimler, hileli veya eksik mâl imâl edenler ile ölçü, tartı ve temizliğe dikkat etmeyenlerden alınan cürümler muhtesibin gelirini oluşturuyordu. Bu husus 1540 tarihli Musul sancağı kanunnâmesinde şu şekilde belirtilmiştir; "*dirhem ile satılan meta'dan eksük satandan dirhem başına 1 akça cerime alına ve her mâla ma'rifet-i kâdı ile nice def'a narh virülürse bir mikdar narhçelik alınub ziyâde nesne alınmaya ve dirhem ile satılmayub az kıymetlüden hâline göre bir mikdar cerime alına ve ekmekcilerin ve aşçıların kabın ve kacağın temiz dutmayanlardan hâllerine göre birer mikdâr cerimleri alınur*"¹²⁹⁹.

Musul ihtisab gelirleri 1523 tarihli tahrirde "*ihtisab-ı nefis-i Musul*" ve "*mukataa-i liva-i Musul*" başlıkları altında iki yerde kaydedilmiştir. Birinci başlık altında kaydedilen gelir 3600 akça, ikincisinin ise 1996 akça olup, toplam 5596 akça tutmaktadır. Bu da toplam sancak gelirlerinin % 0,4'üne tekabül etmektedir. Diğer tahrirlerde "*mahsul-i ihtisab-ı nefis-i musul*" başlığı altında kaydedilen gelir miktarları 1540 ve 1558 tarihlerinde 36000 akça, 1575 tarihinde de 50000 akçadır. Toplam sancak gelirlerine nispeti 1540'ta % 1,6; 1558'de % 1 ve 1575'te % 1,3'tür (Bk. Tablo-28).

2.7.2. Asesiye

Osmanlı şehirlerinin asayişinden kadılar ve subaşılar mesuldür. Subaşılar kadıların emrinde bulunurken, kendi emirlerinde de asesbaşı, ases kethüdası ve ases denilen bir yürütücü güç bulunuyordu¹³⁰⁰.

Aseslerin gelirleri, akşamları bekledikleri her dükkân başına aldıkları muayyen miktardaki akça ile yakaladıkları suçlulardan subaşıların aldıkları cerimelerin öşründen ibarettir. Bu husus Musul Sancağı kanunnâmesinde belirtilmiştir. Kanunnâmelere göre aseslerin alacakları resimler şöyle açıklanmıştır; "*şol dükkân ki demür kilid ile kilidlenüb, asesler beklিয়ে her dükkândan ayda birer akça alına ve mahallâtda olan dükkânlardan ve dezgâhlardan ki ases beklemiyе, anlardan resm-i asesiyе alınmaz ve gece ile dutulan sarhoşdan ve hırsuzdan ki asesler dutmuş ola subaşılar ne mikdar cerime alursa öşr-i asesiyе*

¹²⁹⁸ Ünal, *age.*, s.146.

¹²⁹⁹ BOA, TD., 195, s.9. Bkz-Ek-V, VI.

¹³⁰⁰ Akdağ, *age.*, C. II, s.91.

vireler. Gündüzün vâki olan cera'imden asesin medhâli yokdur"¹³⁰¹.

Öte yandan 1523 tarihli Musul Sancağı kanunnâmesinden öğrendiğimize göre, asesler bâkire kızlardan ve akşam vakti yakaladıkları suçsuz kimselerden "resm-i asesiyeye" diye 5'er akça alıyorlarmış. Ancak bu uygulama, Osmanlı kanunlarına uygun olmadığı için ref edilmiştir¹³⁰².

Asesiyeye gelirleri de ihtisab gibi iltizama verilerek âmil veya emin eliyle toplanıyordu. Musul sancağı asesiyeye gelirleri 1523'te 1500 akça, 1540'ta 7000 akça, 1558 ve 1575 tarihlerinde ise 8000 akçadan ibarettir (Bk. Tablo-28).

Bu meblağların toplam sancak gelirine nispeti ise sırasıyla % 0,1, % 0,3 ve 1558-1575 tarihlerinde % 0,2'dir.

¹³⁰¹ BOA, TD., 195, s.7.

¹³⁰² BOA, TD., 908, s.61. Bk. Ek-III.

Tablo-29: Musul Sancağındaki Vergi ve Resimler (1523-1575)

No	Verginin Adı	Vergi Bedeli (Akça Olarak)							
		1523	%	1540	%	1558	%	1575	%
1	Öşr-i Hınta (Buğday)	-	-	439270	19,4	655031	18,0	678877	17,6
2	Öşr-i Şa'ir (Arpa)	-	-	295138	13,0	330915	9,1	357130	9,3
3	Öşr-i Dıhn (Darı)	-	-	40630	1,8	26933	0,7	23205	0,6
4	Öşr-i Sımsım (Susam, Künci)	-	-	11750	0,5	10287	0,3	7725	0,2
5	Öşr-i Ades (Mercimek)	-	-	250	0,0	255	0,0	255	0,0
6	Öşr-i Çeltik	-	-	-	-	2700	0,1	4260	0,1
7	Öşr-i Bezir-i Keten (Keten Tohumu)	-	-	575	0,0	14683	0,4	14995	0,4
8	Öşr-i Penbe (Pamuk)	-	-	88705	3,9	58495	1,6	61800	1,6
9	Öşr-i Bostan ve Sebzevât	-	-	23272	1,0	32481	0,9	34748	0,9
10	Öşr-i Piyâz (Kuru Soğan)	-	-	7981	0,4	7500	0,2	8716	0,2
11	Öşr-i Zeytin	-	-	200	0,0	3500	0,1	3600	0,1
12	Öşr-i Bağat	-	-	1800	0,1	20924	0,6	23170	0,6
13	Öşr-i Küvâre (Bal)	-	-	3792	0,2	4452	0,1	4654	0,1
	Toplam	-	-	913363	40,4	1168156	32,1	1223135	31,8
1	Resm-i Çift	-	-	38875	1,7	47250	1,3	56100	1,5
2	Resm-i Bennâk	-	-	54372	2,4	87526	2,4	75622	2,0
3	Resm-i Mücerred	-	-	5826	0,3	13757	0,4	8970	0,2
4	Resm-i İспенç	-	-	59420	2,6	83650	2,3	100390	2,6
5	Cizye-i Gebrân	65270	4,3	99700	4,4	143600	3,9	204712	5,3
6	Resm-i Marhasiye	-	-	338	0,0	580	0,0	748	0,0
7	Resm-i 'Irgâdiye	-	-	18211	0,8	25710	0,7	29256	0,8
	Toplam	65270	4,3	276742	12,2	402073	11,0	475798	12,4
1	Bâd-i Hevâ ve Cürm-i Cinâyet ve Resm-i 'Arusâne	-	-	58931	2,6	108268	3,0	85143	2,2
2	Resm-i Tapu ve Deştânî	-	-	7878	0,3	15137	0,4	17999	0,5
3	Resm-i Zemin (Dönüm Resmi)	-	-	2600	0,1	3000	0,1	-	-
4	Adeti Ağnam	-	-	45104	2,0	137493	3,8	90942	2,4
5	Resm-i Câmus	-	-	27654	1,2	38140	1,0	27500	0,7

tablo-29'un devamı

No	Verginin Adı	Vergi Bedeli (Akça Olarak)							
		1523	%	1540	%	1558	%	1575	%
6	Resm-i Kışlak (Kışlakçıyân)	-	-	7304	0,3	13130	0,4	14420	0,4
	Toplam	-	-	149471	6,6	315168	8,6	236004	6,1
1	Mukataa-i Boyahâne	51780	3,4	73760	3,3	164840	4,5	194200	5,0
2	Mukataa-i Darphâne	-	-	-	-	45000	1,2	55000	1,4
3	Mukataa-i Tabakhâne	600	0,0	600	0,0	800	0,0	800	0,0
4	Mukataa-i Meyhâne	-	-	57600	2,5	57900	1,6	60000	1,6
5	Mukataa-i Ma'cunhâne	3600	0,2	3600	0,2	12000	0,3	10000	0,3
6	Resm-i Asiyâb (Değirmen)	-	-	1590	0,1	2130	0,1	2250	0,1
7	Resm-i İhtisâb	5596	0,4	36000	1,6	36000	1,0	50000	1,3
8	Resm-i Asesiye	1500	0,1	7000	0,3	8000	0,2	8000	0,2
	Toplam	63076	4,2	180150	8,0	326670	9,0	380250	9,9
1	Tamga-i Gön ve Sahtıyan	6989	0,5	-	-	-	-	-	-
2	Mahsul-i tamga-i gön ve tamga-i ağnâm ve tamga-i siyâh ve pâzâr-ı rişte ve simsâriye	-	-	60000	2,7	126000	3,5	118730	3,1
3	Tamga-i ve simsariye ve bâc-ı cısr	18000	1,2	-	-	-	-	-	-
4	Tamga-i sürh ve kapandari ve mahsul-i sefine	105120	7,0	-	-	-	-	-	-
5	Mahsul-i beytümâl ve mâl-ı gaib ve mâl-ı mevkuf ve mâl-ı medfun ve mâl-ı sürh-serân	5000	0,3	4000	0,2	11000	0,3	15000	0,4
6	Mahsul-i sukk-ı devâlib	-	-	4320	0,2	16000	0,4	13000	0,3
7	Mahsul-i tamga-i surh ve kapandari ve mahsul-i sefine ve resm-i kelekçıyân ve bâc-ı cısr	-	-	270000	11,9	350000	9,6	532058	13,8
	Toplam	135109	9,0	338320	15,0	503000	13,8	678788	17,6
1	Mezra Gelirleri	143561	9,5	215798	9,5	485400	13,3	559153	14,5
2	Köy Geliri	815325	54,0	-	-	-	-	-	-
3	Diğer Vergiler	286677	19,0	188178	8,3	443733	12,2	298424	7,7
	Genel Toplam	1509018	100	2262023	100	3644200	100	3851552	100

2.8. Ticarî Faaliyetler ve Bunlardan Alınan Vergiler

Musul, daha islâm hâkimiyetinin ilk dönemlerinden itibaren ticarî faaliyetler bakımından gelişme kaydetmiş, Abbasi ve Emevi dönemlerinde ise önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Atabekler döneminde gerek Musul'un başkent olması gerekse ekonomik ve sosyal alanda sağlanan güven ortamı ticarî faaliyetlere de yansımış ve Musul kervanların konaklama yeri olmuştur. Burada toplanan kervanlar doğuda İran ve Hindistan'a, kuzeyde Anadolu, Ermenistan ve Azerbaycan'a, batıda ise Suriye ve Mısır'a kadar uzanıyordu¹³⁰³.

Musul'un bu ticarî ehemmiyeti Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. Basra-Bağdat istikametinden süregelen kervan yolunun bir kolu Musul-Mardin-Diyarbakir üzerinden Trabzon'a, diğer bir kolu da Musul-Mardin-Urfa üzerinden Halep'e kadar uzanıyordu. Bahsedilen bu güzergâhta gidip gelen kervanlar önemli bir ekonomik canlılık sağlıyordu. Nitekim bu ticarî canlılık Musul Sancağı kanunnâmelerine de yansımıştır. Zira, kanunnâmelerde İran (Yezdî), Avrupa (Frengî) ve Bursa kumaşları (Akmişe), Mısır ve Hasankeyf abayisi ile Mardin ve Hasankeyf sofundan bahsedilmesi, Musul'un ticarî canlılığını ve hacmini bize göstermektedir.

Öte yandan Musul-Mardin-Urfa-Halep kervan yolunun XVIII. yüzyılın ikinci yarısında da canlılığını koruduğunu meşhur seyyah Carsten Niebuhr'un seyahatnâmesinden öğrenmekteyiz. Niebuhr 1766 yılında bir kervanla bu yolda seyahat etmiş ve verdiği bilgiye göre; kervanda 1300'ü meşe mazısı, 120'si muhtelif Hint ve İran kumaşları, 45'i kahve taşıyan deve, 500-600 kadar yüklü at, katır ve merkep, 150 muhafız ve 400 kadar yolcu bulunuyordu¹³⁰⁴.

XVI. Yüzyılda kervanlarla nakledilen ticarî mallar ve bunlardan alınan çeşitli resimler Musul kanunnâmesinde vâzıh bir şekilde görülmektedir. Buna göre transit olarak geçen mallar ile şehirde satılanlardan alınacak vergiler tablo-30'da verildiği gibidir.

¹³⁰³ Deveci, "Sanâ'iyetü'l Musul...", s.88-98.

¹³⁰⁴ Niebuhr Carsten, *Voyage en Arabia, en d'autres Pays Circonvoisin*, Amsterdam 1780, s. 374.

Tablo-30: Musul'da Transit Geçen veya Satılan Ticarî Mallardan Alınan Vergiler ve Oranları (1523-1575)

Sıra	Vergi Alınan Malın Cinsi	Ölçü Birimi	Alınan Vergi Çeşidi	Alınan Vergi Miktarı				Açıklamalar
				1523	1540	1558	1575	
1	Satılan Katır, At, Merkeb	-	Bâc	200 akçadan 5 akça ⁽¹⁾	200 akçadan 5 akça ⁽¹⁾	200 akçadan 5 akça ⁽¹⁾	200 akçadan 5 akça ⁽¹⁾	⁽¹⁾ 2,5 akça satandan ⁽¹⁾ 2,5 akça satandan
2	Kapana getirilip satılan eşyanın her cinsinden	Yük a-At-Katır b-Deve c- Merkeb	-	a-200 dirhem b-390 dirhem c-100 dirhem	a-200 dirhem b-390 dirhem c-100 dirhem	a-200 dirhem b-390 dirhem c-100 dirhem	a-200 dirhem b-390 dirhem c-100 dirhem	⁽²⁾ -1 Mankur Gemi harcı için 1 Mankur Gemiler için
3	Sumak, bal, yağ, peynir, bâdem ve bunlara nispet mallar	Yük - At, Katır, Merkeb	-	9 Mankur ⁽²⁾	9 Mankur ⁽²⁾	9 Mankur ⁽²⁾	9 Mankur ⁽²⁾	- 2 Mankur Şahnedarlık
4	Galle	Yük a-At-Katır y b-Deve y.	-	a- 6 Mankur b- 0,5 akça	a- 6 Mankur b- 4 akça	a- 6 Mankur b- 0,5 akça	a- 6 Mankur b- 0,5 akça	- Maadası mirî için
5	Şarab	Yük - At, Katır, Merkeb	-	- 6 Mankur	- 6 Mankur	- 6 Mankur	- 6 Mankur	
6	Penbe (Pamuk)	Yük - At, Katır, Merkeb	-	- 9 Mankur	- 9 Mankur	- 9 Mankur	- 9 Mankur	
7	Kasapların gemiyle getirdikleri koyun	Adet (Koyun başına)	Tamga-i ağnam	- Rub' akça - 2 akça	- 1 akça	- 2 akça	- 2 akça	
8	Musul Sancağında sâkin Aşiret Koyunları	Adet 100 Koyun	Zekat	- 1 Koyun	- 1 Koyun	- 1 Koyun	- 1 Koyun	
9	Bir Top Ba'lbeki	Top	a-Tamga-i Siyah b- Simsariyye	a- 1,5 Akça b- 9 Mankur	a- 1,5 Akça b- 9 Mankur	a- 1,5 Akça b- 9 Mankur	a- 1,5 Akça b- 9 Mankur	
10	Dülbent	Adet	Tamga	- 1 Akça	- 1 Akça	- 1 Akça	- 1 Akça	
11	Ağ (ince) ve Rengâmiz (Rengin) Bez Satılsa	-	Tamga	20 Akçada 1 Akça	20 Akçada 1 Akça	20 Akçada 1 Akça	20 Akçada 1 Akça	
12	Çârgezi İplik Kuşak	Zir'a	Tamga	- 1 Mankur	- 1 Mankur	- 1 Mankur	- 1 Mankur	
13	12 ağaç (zira') Kuşak	Zir'a	Tamga	- 2 Mankur	- 2 Mankur	- 2 Mankur	- 2 Mankur	
14	İbrişim Çârgezi	-	Tamga	- 4 Mankur	- 4 Mankur	- 4 Mankur	- 4 Mankur	⁽⁵⁾ Ubur etse
15	Kurs (levha) bakır	-	Tamga	a- 22 Pare ⁽³⁾ b- 45 Akça ⁽⁴⁾	a- 22 Pare ⁽³⁾ b- 45 Akça ⁽⁴⁾	a- 22 Pare ⁽³⁾ b- 45 Akça ⁽⁴⁾	a- 22 Pare ⁽³⁾ b- 45 Akça ⁽⁴⁾	⁽⁴⁾ Satılsa
16	Bakır abadanlığı	a- At-Katır Yükü b- Deve Yükü c-Merkeb Yükü	Tamga Tamga Tamga	40 akçadan 1 akça ⁽³⁾ 20 akçadan 1 akça ⁽⁴⁾ 40 akçadan 1,5 akça ⁽³⁾ 20 akçadan 1,5 akça ⁽⁴⁾ 40 akçadan 0,5 akça ⁽³⁾ 20 akçadan 0,5 akça ⁽⁴⁾	40 akçadan 1 akça ⁽³⁾ 20 akçadan 1 akça ⁽⁴⁾ 40 akçadan 1,5 akça ⁽³⁾ 20 akçadan 1,5 akça ⁽⁴⁾ 40 akçadan 0,5 akça ⁽³⁾ 20 akçadan 0,5 akça ⁽⁴⁾	40 akçadan 1 akça ⁽³⁾ 20 akçadan 1 akça ⁽⁴⁾ 40 akçadan 1,5 akça ⁽³⁾ 20 akçadan 1,5 akça ⁽⁴⁾ 40 akçadan 0,5 akça ⁽³⁾ 20 akçadan 0,5 akça ⁽⁴⁾	40 akçadan 1 akça ⁽³⁾ 20 akçadan 1 akça ⁽⁴⁾ 40 akçadan 1,5 akça ⁽³⁾ 20 akçadan 1,5 akça ⁽⁴⁾ 40 akçadan 0,5 akça ⁽³⁾ 20 akçadan 0,5 akça ⁽⁴⁾	
17	Sakat ve Köhne bakır	Yük	Tamga	a- 80'de 1 ⁽¹⁾ b- 40'da 1 ⁽²⁾	a- 80'de 1 ⁽¹⁾ b- 40'da 1 ⁽²⁾	a- 80'de 1 ⁽¹⁾ b- 40'da 1 ⁽²⁾	a- 80'de 1 ⁽¹⁾ b- 40'da 1 ⁽²⁾	⁽¹⁾ Ubur etse ⁽²⁾ Satılsa
18	Nal	Yük	Tamga	a- 40'da 1 ⁽¹⁾ b- 20'de 1 ⁽²⁾	-	-	-	

tablo-30'un devamı

Sıra	Vergi Alınan Malın Cinsi	Ölçü Birimi	Alınan Vergi Çeşidi	Alınan Vergi Miktarı				Açıklamalar
				1523	1540	1558	1575	
19	İnce iplik (Ba'albeki ve dülbent için)	Nügi	-	Her şahruhidin ⁽³⁾ 1 mankur	Her şahruhidin ⁽³⁾ 1 mankur	Her şahruhidin ⁽³⁾ 1 mankur	Her şahruhidin ⁽³⁾ 1 mankur	⁽³⁾ Her şahruhi 4,5 Osman akçasıdır.
20	Çivit (Nil)	Kelle	bâc-ı ubur	- 60 akça ⁽⁴⁾ - 120 akça ⁽⁵⁾ - 120 akça ⁽⁶⁾ - 240 akça ⁽⁷⁾	- 60 akça ⁽⁴⁾ - 120 akça ⁽⁵⁾ - 120 akça ⁽⁶⁾ - 240 akça ⁽⁷⁾	- 60 akça ⁽⁴⁾ - 120 akça ⁽⁵⁾ - 120 akça ⁽⁶⁾ - 240 akça ⁽⁷⁾	- 60 akça ⁽⁴⁾ - 120 akça ⁽⁵⁾ - 120 akça ⁽⁶⁾ - 240 akça ⁽⁷⁾	⁽⁴⁾ 2000 akça ise % 3 ⁽⁵⁾ 4000 akça ise % 3 ⁽⁶⁾ Satılırsa % 6 ⁽⁷⁾ Satılırsa % 6
21	Yezdi ve Kâşi akmişe, Frengi ve Bursa akmişesi	Yük (at-katır)	bac-ı ubur tamga	375 osmani akça % 6 akça ⁽⁸⁾	375 osmani akça % 6 akça ⁽⁸⁾	375 osmani akça % 6 akça ⁽⁸⁾	375 osmani akça % 6 akça ⁽⁸⁾	⁽⁸⁾ Satılırsa
22	Çuka, Ketten	Yük a- At-Katır b- Deve c- Merkeb	a-Bâc-ı Ubur b-Bâc-ı Ubur c-Bâc-ı Ubur	a- 375 akça b- 300 akça c- 100 akça	a- 375 akça b- 300 akça c- 100 akça	a- 375 akça b- 300 akça c- 100 akça	a- 375 akça b- 300 akça c- 100 akça	
23	Sair Kumaş	Yük	a-Bac-ı Ubur b- Tamga	a- % 3 akça b- % 5 akça	a- % 3 akça b- % 5 akça	a- % 3 akça b- % 5 akça	a- % 3 akça b- % 5 akça	
24	İpek (Harir)	Yük a- At-Katır b- Deve c- Merkeb	- Bac-ı Ubur - Bac-ı Ubur - Bac-ı Ubur	a- 375 akça b- 555 akça c- 187,5 akça	a- 375 akça b- 555 akça c- 187,5 akça	a- 375 akça b- 555 akça c- 187,5 akça	a- 375 akça b- 555 akça c- 187,5 akça	
25	İpek (Harir)	Batman (Tuman)	Tamga	- 7 Osmanî akça	- 7 Osmanî akça	- 7 Osmanî akça	- 7 Osmanî akça	
26	Rengin elvân ibrişim	Yük	-Bac-ı Ubur -Tamga	% 3 akça % 6 akça ⁽¹⁾	% 3 akça % 6 akça ⁽¹⁾	% 3 akça % 6 akça ⁽¹⁾	% 3 akça % 6 akça ⁽¹⁾	⁽¹⁾ Satılırsa
27	Şeker	Yük a- At-Katır b- Deve c- Merkeb	- Bac-ı Ubur - Bac-ı Ubur - Bac-ı Ubur	a- 150 Osmanî akça b- 225 Osmanî akça c- 75 Osmanî akça	a- 150 Osmanî akça b- 225 Osmanî akça c- 75 Osmanî akça	a- 150 Osmanî akça b- 225 Osmanî akça c- 75 Osmanî akça	a- 150 Osmanî akça b- 225 Osmanî akça c- 75 Osmanî akça	
28	Hasankeyf abâyisi	Her abâyi başına	- Bac-ı Ubur	-0,5 akça - 1 akça, 1 pul ⁽¹⁾	-0,5 akça - 1 akça, 1 pul ⁽¹⁾	-0,5 akça - 1 akça, 1 pul ⁽¹⁾	-0,5 akça - 1 akça, 1 pul ⁽¹⁾	
29	Mısır Abâyisi		-Bâc-ı Ubur -Tamga	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾	
30	Mardin ve Hasankeyf Sofu	Sof başına	- Bâc-ı Ubur - Tamga	- 3 rub' -1,5 akça ⁽¹⁾	- 3 rub' -1,5 akça ⁽¹⁾	- 3 rub' -1,5 akça ⁽¹⁾	- 3 rub' -1,5 akça ⁽¹⁾	
31	Mardin Muhayyeri	- Bâc-ı ubur - Tamga	- 1 akça - 2 akça	- 1akça - 2 akça	- 1 akça - 2 akça	- 1 akça - 2 akça	- 1 akça - 2 akça	
32	İtur	Yük a- At b- Deve c- Merkeb	Bâac-ı Ubur Bâac-ı Ubur Bâac-ı Ubur - Tamga	a- 100 akça b- 50 akça c- 150 akça - % 6 akça	a- 100 akça b- 50 akça c- 150 akça - % 6 akça	a- 100 akça b- 50 akça c- 150 akça - % 6 akça	a- 100 akça b- 50 akça c- 150 akça - % 6 akça (1)	
33	Kalay, nişâdır, sürb, tunç, bıçak, pulad (çelik), tutya, lâden ve bunlara nispet eşya	Yük?	-Bâc-ı Ubur - Tamga	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾	
34	Demir, sabun ve hınna (kına)	Yük a- At-Katır b- Deve c- Merkeb	- Bac-ı Ubur - Bac-ı Ubur - Bac-ı Ubur Tamga	a- 25 akça b- 37,5 akça c- 12,5 akça - % 7 akça ⁽¹⁾	a- 25 akça b- 37,5 akça c- 12,5 akça - % 7 akça ⁽¹⁾	a- 25 akça b- 37,5 akça c- 12,5 akça - % 7 akça ⁽¹⁾	a- 25 akça b- 37,5 akça c- 12,5 akça - % 7 akça ⁽¹⁾	

tablo-30'un devamı

Sıra	Vergi Alınan Malın Cinsi	Ölçü Birimi	Alınan Vergi Çeşidi	Alınan Vergi Miktarı				Açıklamalar
				1523	1540	1558	1575	
35	Nal ve Mıh (Çivi)	Yük	- Bac-1 Ubur -Tamga	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾	
36	Kepek (Yağmurluk)	Yük	- Bac-1 Ubur -Tamga	- 3 rub' - 1,5 akça ⁽¹⁾	- 3 rub' - 1,5 akça ⁽¹⁾	- 3 rub' - 1,5 akça ⁽¹⁾	- 3 rub' - 1,5 akça ⁽¹⁾	
37	Fülfül, Zencebil, Ceviz, Karanfil, Darçın ve Anzarut	Yük	- Bac-1 Ubur -Tamga	- % 3 akça - % 6 akça	- % 3 akça - % 6 akça	- % 3 akça - % 6 akça	- % 3 akça - % 6 akça	
38	Kalem	Yük ⁽¹⁾ a- At-Katır b- Deve c- Merkeb	- Bac-1 Ubur - Bac-1 Ubur - Bac-1 Ubur	a- 50 akça b- 75 akça c- 25 akça				⁽¹⁾ Ki her yükü 24000 adet ola
39	Bağdat Çinisi	Yük	-Bâc-1 Ubur	- 40 Çinide 1 çini - 20 Çinide 1 ⁽¹⁾	- 40 Çinide 1 çini - 20 Çinide 1 ⁽¹⁾	- 40 Çinide 1 çini - 20 Çinide 1 ⁽¹⁾	- 40 Çinide 1 çini - 20 Çinide 1 ⁽¹⁾	⁽¹⁾ Satılırsa
40	Yağ, bal, peynir, şem'i asel, pekmez, bâdem, ceviz, summak, nardenk (nar suyu), fındık, muhaleb yemişi, pirinç, hurma ve bunlara nispet eşya	Yük	-Bâc-1 Ubur -Tamga	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾ - % 6 akça ⁽²⁾	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾ - % 6 akça ⁽²⁾	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾ - % 6 akça ⁽²⁾	- % 3 akça - % 6 akça ⁽¹⁾ - % 6 akça ⁽²⁾	⁽¹⁾ Satılırsa ⁽²⁾ Bahsedilen eşya Kelek ile geldiği vakit geçse veya satılsa bâc alınmayıp, sadece % 6 akça tamga alınır.
41	Çugan ve Nemek	Nemek	-Bâc-1 Ubur -Tamga	- 20'de 1 akça - 40'da 1 akça ⁽¹⁾	- 20'de 1 akça - 40'da 1 akça ⁽¹⁾	- 20'de 1 akça - 40'da 1 akça ⁽¹⁾	- 20'de 1 akça - 40'da 1 akça ⁽¹⁾	⁽¹⁾ Satılırsa
42	Kavun, karpuz	Yük	-Tamga-i Kapan	- 1'er kavun, karpuz	- 1'er kavun, karpuz	- 1'er kavun, karpuz	- 1'er kavun, karpuz	
43	Kelek ⁽¹⁾	Yük	- Tamga	- 15 akça	- 15 akça	- 15 akça	- 15 akça	⁽¹⁾ Odun kelegi dışındaki Kelek
44	Sebze	Yük	-Tamga	- 20 akçada n1 akça	- 20 akçada n1 akça	- 20 akçada n1 akça	- 20 akçada n1 akça	
45	Yaş Yemiş	-	-Tamga	- 14 akçadan 1 akça ⁽¹⁾	- 14 akçadan 1 akça ⁽¹⁾	- 14 akçadan 1 akça ⁽¹⁾	- 14 akçadan 1 akça ⁽¹⁾	⁽¹⁾ Haricden gelip satılsa
46	Zekrek, Nohud, Mercimek, Bakla, Lübye, Soğan, Zeytin	Yük	-Tamga	- 14 akçadan 1 akça ⁽¹⁾	- 14 akçadan 1 akça ⁽¹⁾	- 14 akçadan 1 akça ⁽¹⁾	- 14 akçadan 1 akça ⁽¹⁾	⁽¹⁾ Haricden gelip satılsa
47	Ham Câmus Gönü	Adet	- Bâc-1 Ubur	- Her gönden 1,5 akça ⁽¹⁾	- Her gönden 1,5 akça ⁽¹⁾	- Her gönden 1,5 akça ⁽¹⁾	- Her gönden 1,5 akça ⁽¹⁾	⁽¹⁾ Geçse de satılsa da 1,5 akça almır
48	Dibâgat olmuş gön, Sahtiyân		- Tamga	- % 5 akça ⁽¹⁾	- % 5 akça ⁽¹⁾	- % 5 akça ⁽¹⁾	- % 5 akça ⁽¹⁾	⁽¹⁾ Haricden gelip satılsa
49	Yün, Kıl		- Tamga	- % 5 akça ⁽¹⁾	- % 5 akça ⁽¹⁾	- % 5 akça ⁽¹⁾	- % 5 akça ⁽¹⁾	⁽¹⁾ Haricden gelip satılsa
50	Bulgârî (Yumuşak deri)	Adet	- Bâc-1 Ubur - Tamga	- taneden 1,5 akça ⁽¹⁾ - taneden 3 akça ⁽²⁾	- taneden 1,5 akça ⁽¹⁾ - taneden 3 akça ⁽²⁾	- taneden 1,5 akça ⁽¹⁾ - taneden 3 akça ⁽²⁾	- taneden 1,5 akça ⁽¹⁾ - taneden 3 akça ⁽²⁾	⁽¹⁾ Ubur etse ⁽²⁾ Satılırsa
51	Tiftik	Yük	-Bâc-1 Ubur - Tamga	- -	40 akçadan 1 akça ⁽¹⁾ 20 akçadan 1 akça ⁽¹⁾			⁽¹⁾ Ubur etse ⁽²⁾ Satılırsa
52	Bir Kaftanlık bez		- Tamga	- 5 Mankur	- 5 Mankur	- 5 Mankur	- 5 Mankur	
53	Baalbeki bez	Yük	-Tamga	1 akça ve 3 Mankur	1 akça ve 3 Mankur	1 akça ve 3 Mankur	1 akça ve 3 Mankur	
54	Dülbent	Yük	-Tamga	1 akça ve 1 Mankur	1 akça ve 1 Mankur	1 akça ve 1 Mankur	1 akça ve 1 Mankur	
55	Ba'albeki	Yük	-Dekkâkiye	- 6 Mankur	- 6 Mankur	- 6 Mankur	- 6 Mankur	

Tablo 30'da da görüldüğü üzere, XVI. yüzyılda Musul'da kervanlarla transit olarak geçen veya şehirde satışa sunulan ticarî mallardan alınan vergi miktarları 1523 tarihindeki durumunu muhafaza etmiştir.

Yine tabloda dikkatimizi çeken bir husus da herhangi bir maldan transit olarak geçtiğinde alınan vergi miktarının, satıldığı takdirde alınan vergi miktarından % 50 nispetinde daha az olmasıdır. Bu durum, ithalata yüksek gümrük getirilerek yerli sermayeyi kurumuş olmaktadır. Osmanlı'nın bu uygulaması günümüzde bütün dünyada uygulanmaktadır.

Her türlü ticarî malın gerek geçişinde gerekse satışında elde edilen gelirler padişah hassı olarak ayrılmıştır. "*mahsul-i tamga-i gön ve tamga-i ağnam ve tamga-i siyah ve bâzar-ı rişte ve penbe ve simsariye*" başlığı ve "*mahsul-i tamga-i sürh ve kapandari ve sefine ve kelekâ ve bâc-ı cısır*" başlığı ile "*mahsulat-ı adet-i ağnam-ı şehir-i Musul ve vilâyet*" başlıkları altında verilen vergi gelirlerinin toplamı 1523'te 145920 akça, 1540'ta 345000 akça, 1558'de 526000 akça ve 1575 tarihinde 705788 akçadır. Bu meblağlar toplam sancak gelirleri içerisinde önemli bir oranı teşkil etmektedir ki, sırasıyla yüzde nispetleri şöyledir; 1523'te % 9,7; 1540'ta % 15,3; 1558'de % 14,4 ve 1575'te % 18,3.

2.9. Tahrir Defterlerine Göre Mübâyaa Fiyatları

Daha önce de ifade edildiği üzere, sipahi raiyetinin mahsulünden öşrünü aynî veya nakdî olarak alabilmekteydi. Fakat her iki durumda da dirlik sahiplerinin tasarruf ettikleri meblağın tespiti için mahsul fiyatlarının belirlenmesi gerekiyordu. Bu işlem ise doğrudan padişah huzurunda yapılmaktadır. Şöyle ki, tahrir işlemini yürüten tahrir komisyonu "*hin-i teftişde ve tefehhusda zâhir ve ruşen olan mahsulâtın her nev'inin üçer yıllığın bir yere cem' idüb dahi üç bölüb bir bölüğün defterlerine...*" kaydettikten sonra¹³⁰⁵, akça olarak tutarlarının belirlenmesi için, defteri hükümet merkezine göndermekte ve mübâyaa fiyatları padişah huzurunda tayin edilmektedir. Ancak, eminler mübâyaa kıymetlerinin tayini için kadılardan mahalli narhı gösteren hüccetler de getirmektedir¹³⁰⁶.

Tahrir defterlerindeki bu fiyatlandırmayı değerlendiren bazı araştırmacılar bunu mübâyaa fiyatı değil de narh fiyatı olarak göstermektedirler¹³⁰⁷.

Narh devleti temsil eden kişiler (kadı, naib, muhtesib, ihtisab nazırı, şehir kethüdası,

¹³⁰⁵ Ö. Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri", *İÜİFM*, II, s.40.

¹³⁰⁶ H. İnalıcı, *Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Giriş, s.XIX.

¹³⁰⁷ Barkan, *agm.*, s.40; H. İnalıcı, *Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Giriş, s.XIX; Ünal, *age.*, s.154-156.

bazen sancakbeyi, mutasarrıf, mütesellim, voyvoda) ile esnafı temsil eden şeyh, kethüda ve baş diye tanımlanan yöneticiler ile diğer ilgili kişiler tarafından üretici ve imalatçı kişilerin hakları ile tüketici durumunda olan halkın hakları gözetilerek yılda 2, 3 ve 4 defa emtia ve eşya fiyatı tespit edilerek halka ilân edilmektedir. Halbuki, bu tür mübâyaaalarda ise devlet alacağı veya satacağı hububat (buğday, arpa, nohut, mercimek, fasulye vs.) veya canlı hayvanların (koyun, keçi, sığır, katır, deve vs.) alım satım fiyatlarını kendisi tespit etmektedir. Bu nedenle, tahrir defterlerine geçen bu uygulamayı narh fiyatları olarak tanımlamak yerine mübâyaa fiyatları olarak tanımlamanın daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

Musul sancağında 1540, 1558 ve 1575 tahrirlerine göre mübâyaa fiyatları tablo-31'de verildiği gibi tespit edilmiştir.

Tablo-31: Tahrir Defterlerine Göre Mübâyaa Fiyatları (1540-1575)

No	Cinsi	1540 Mübâyaa fiyatı (Akça olarak)	1558 Mübâyaa fiyatı (Akça olarak)	1575 Mübâyaa fiyatı (Akça olarak)
1	Buğday (Kile)	10	11	11
2	Arpa (Kile)	7	6	6
3	Darı (Dıhn) (Kile)	7	6	6
4	Pamuk (Men)	15	15	15
5	Susam (Künci) (Kile)	25	25	25
6	Keten Tohumu (Kile)	25	15	15
7	Çeltik (Kile)	-	12	12
8	Mercimek (Kile)	10	11	11
9	Mısır (gâvers) (Kile)	7 (5)	6	-

Tablo-31'de görüldüğü gibi, 1540 yılından sonra buğday ve mercimeğin fiyatları yükselmiş, susam ve pamuk fiyatları sabit kalmış, arpa, darı, keten tohumu ve mısırın fiyatları ise düşmüştür.

Burada bir hususu daha belirtmemiz gerekiyor; 1540 tarihinde pamuğun mübâyaa fiyatları çoğu köylerde 15 akça olmakla birlikte, birkaç köyde 10,12, 13, 16, 25 ve 30 akça olarak; susamın mübâyaa fiyatı 25 akça olmakla beraber birkaç köyde 20, 23 ve 24 akça olarak kaydedilmiştir. Yine susamın 1558'deki mübâyaa fiyatı 25 akça olmakla beraber, birkaç köyde 12 veya 22 akça olarak da deftere kaydedilmiştir.

Öte yandan, Musul sancağında kullanılan hububat ölçü biriminin mahiyeti hakkında defterlerde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Fakat tahrir defterlerinde geçen "kile", genellikle İstanbul kilesi olduğu için, biz de hesaplamalarda İstanbul kilesini (25,565 kg) esas aldık.

3. SANCAK GELİRLERİNİN BÖLÜŞÜMÜ (Haslar, Zeametler, Timarlar)

Osmanlı devletinde mirî arazi rejiminin uygulandığı bölgelerde olduğu gibi, Musul sancağının gelirleri de has, zeamet, timar, vakıf ve mülk şeklinde paylaşılmıştır ki, araştırmamızın temel kaynaklarından olan tahrir defterlerinde bu hususta ayrıntılı bilgi mevcuttur.

Tahrir defterlerinden elde edilen bilgilere nazaran; 1523'te Musul sancağında Pâdişah-ı alempenah, Musul Sancakbeyi, Sincar Sancakbeyi ve Ayn-Safna Beyi Bekir Bey'e ait haslar bulunmaktadır. 1540'ta padişah ve Musul sancakbeyi haslarının dışındaki haslar el değiştirmiş, sadece Cezire hâkimi Bedir Bey'e has ayrılmıştır. 1558'de bir önceki tahrirde kayıtlı haslara ilave olarak Tikrit, Şehrizul, Zaho, Nusaybin, Eski Musul ve Deyr-Rahbe sancakbeyleri hasları bulunmaktadır. 1575'te ise; Padişah ve Musul sancakbeyi haslarının yanısıra Şehrizul beylerbeyi ile Keşaf sancakbeyine Musul sancağı gelirlerinden has ayrılmıştır.

Musul sancağındaki (1586'dan sonra eyalet) mirî arazinin önemli bir kısmı da zeamet ve timar olarak ayrılmıştır. Tahrir defterlerimizde zeamet ve timar sahiplerinin isimleri verilmemekle beraber, sayıları kaydedilmiştir. Buna göre; 1523'te 2; 1540'ta 5 ve 1575'te 9 zeamet sahibi (zuama) mevcuttur. Timar sahipleri de 1523'te 90; 1540'ta 67 ve 1558'de 76'dır. 1575'te ise 16 zeamet ve 106 timar sahibi mevcuttur.

Öte yandan, tahrir defterlerimizde zeamet ve timar sahiplerinin isimleri ve kime ne miktar gelir ayrıldığı belirtilmemiştir. Sadece Kuyud-u Kadim Arşivi, 282 no'lu Tapu-Tahrir defterinde zeamet ve timar sahiplerinin isimleri ile gelir miktarları verilmiştir¹³⁰⁸. Tahrir defterlerindeki bu eksiği *Timar Ruznâmçe* ile *Timar-Zeamet Tevcih* defterlerindeki kayıtlardan tamamlama yoluna gittik. Bilindiği üzere bu defterler; iki tahrir arasında meydana gelen değişiklikleri veya yeni tevcihleri (timar-zeamet) ihtiva etmektedir. Musul'daki timar-zeamet sahiplerinin isimlerini ve uhdelerindeki gelir miktarların bu defterlerden ayrıntılı bir şekilde tespit etmiş bulunmaktayız ki, ilgili kısımlarda bilgi verilecektir.

3.1. Haslar

3.1.1. Padişah Hasları

Padişah hasları doğrudan devlet hazinesine aktarılan gelir kaynaklarıdır. Faydalandığımız tahrir defterlerinde "*hâshâ-i padişah-ı alempenah*", "*hâss-ı hümayûn*" veya "*hâss-ı şâhi*" başlıkları altında kaydedilmiştir.

¹³⁰⁸ TKGMA, BOA, TD., 282, s. 19-55.

Bunlar şehirdeki bir kısım vergi ve resimler ile köy, mezra ve cemaatlerden padişah haslarına ayrılmış olanlardan müteşekkildir (Bk. tablo-32).

Şehirdeki çeşitli vergi ve resimlerin dışında 1523'te sadece 4 mezra padişah hasları için ayrılmışken, daha sonraki tarihlerde bu durumun bir hayli değişmiş olduğunu görmekteyiz. Nitekim, 1540'ta 21 köy, 22 mezra ve 20 cemaat; 1558'de 30 köy, 122 mezra, 33 cemaat ve 14 çevlik; 1575'te ise 28 köy, 116 mezra, 27 cemaat ile 12 çevlik padişah hasları içerisinde yer almaktadır (Bk. tablo-32).

1523 tarihli tahrir defterine göre Musul sancağı toplam gelirlerinin % 17'si padişah hasları için ayrılmış olup, yekûnu 263249 akçadır (Bk. tablo-33). Bu meblağın ise 262499 akçası şehirdeki çeşitli mukataalardan, 750 akçası da 4 mezra gelirlerinden sağlanmaktadır.

Tablo-32: Gelir Çeşidine Göre Padişah Hasları (1523-1575) (Akça Olarak)

No	Gelir Çeşidi	1523	%	1540	%	1558	%	1575	%
1	Mukataa	262499	99.7	487740	53	823540	49	1088488	62
2	Köy, Mezra, Cemaat, Çevlik	-	-	428814	47	868595	51	677440	38
3	Mezra	750	00.3	-	-	-	-	-	-
	Toplam	263249	100	916554	100	1692135	100	1765928	100

1540 tarihli tahrirde göre, padişah haslarının toplam sancak gelirleri içerisindeki oranı arttığı gibi, bir önceki tahrirde nispeti de % 250'ye yakın bir oranda artış göstermiştir. Zira, toplam 2262023 akçalık sancak gelirinin 916554 akçası padişah hasıdır (Bk. tablo-32). Böylece sancak geliri içindeki oran % 17'den % 41'e yükselmiştir. 916554 akçanın 487740 akçası mukataa gelirlerinden elde edilirken, 428814 akçası da köy, mezra ve cemaat gelirlerinden elde ediliyordu. Bunların oranlarını aldığımızda ise % 53'ünün mukataa geliri, 47'sinin de köy, mezra ve cemaat geliri olduğunu görmekteyiz.

1558 tarihli tahrirde ise padişah haslarının toplam sancak geliri içerisindeki oranı % 46'ya yükselmiştir. Bir önceki tahrirde nispetle de % 85 oranında artarak 1692135 akça olmuştur (Bk. tablo-32). Bu meblağın 823540 akçası mukataa geliri, 868595 akçası ise köy, mezra, cemaat ve çevlik gelirdir. Bu durumda 1558 tarihinde padişah haslarının % 49'u mukataa gelirlerinden, % 51'i de diğer gelirlerden müteşekkildir. Dolayısıyla bir önceki tahrirde göre mukataa gelirleri % 4 oranında düşüş göstermiştir.

1575 tarihli tahrir defterine göre ise, padişah haslarının toplamı 1765928 akçadır (Bk. tablo-32). Bunun 1088488 akçası mukataa gelirleri, 677440 akçası da köy, mezra, cemaat ve çevlik gelirleridir. Bu miktarların toplam içindeki oranlarını aldığımızda mukataa gelirlerinin

% 62 , köy, mezra, cemaat ve çevlik gelirlerinin ise % 38 olduğu ortaya çıkmaktadır. 1757 tahririnde padişah haslarının toplam sancak geliri içindeki oranı yine % 46'dır (Bk. tablo-32).

Tablo-33: Musul Sancağında Padişah Hasları (1523-1575)

1523			1540			1558			1575		
No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı
1	Tamga-i gön ve sahtiyan	6989	1	Mahsul-i tamga-i gön ve tamga-i ağnâm ve tamga-i siyâh ve pâzâr-ı rişte ve simsâriye	60000	1	Mahsul-i tamga-i gön ve tamga-i ağnâm ve tamga-i siyâh ve bâzâr-ı rişte ve penbe ve simsâriye	126000	1	Mhs. tamga-i gön ve tamga-i ağnâm ve tamga-i siyâh ve bâzâr-ı rişte ve penbe ve simsâriye	118730
2	Tamga-i ağnam	22800	2	Mahsul-i sukk-ı devâlib	4320	2	Mahsul-i sukk-ı devâlib	16000	2	Mahsul-i sukk-ı devâlib	13000
3	Tamga-i Yavâ ve simsariye ve bâc-ı cisir	18000	3	Mahsul-i tamga-i surh ve kapandari ve mahsul-i sefine ve resm-i kelekçiyân ve bâc-ı cisir	270000	3	Mahsul-i tamga-i surh ve kapandari ve mahsul-i sefine ve resm-i kelekçiyân ve bâc-ı cisir	350000	3	Mahsul-i tamga-i surh ve kapandari ve mahsul-i sefine ve resm-i kelekçiyân ve bâc-ı cisir	532058
4	Tamga-i sûrh ve kapandari ve mahsul-i sefine	105120	4	Mahsul-i İcâre-i Hamam-ı Yunus	2520	4	Mahsul-i hamam-ı cedit.	3600	4	Mhs. hamam-ı cedit.	4000
5	Mahsul-i 'an icâre-i dekâkin	7920	5	Mahsul-i Mezari-i hâric-i ez defter	2000	5	Mahsul-i İcâre-i dekâkin-i hassa, 54 bâb	8000	5	Mhs. İcâre-i dekâkin-i hassa, 54 bâb	8000
6	Mahsul-i Hamam-ı Yunus	2520	6	Mahsul-i mâbeyn-i timârâ-i liva-i m.	5000	6	Mahsul-i Mezari-i hâric-i ez defter	1500	6	Mhs. Cizye-i gebrân-ı Liva-i m.	190000
7	Mahsul-i beytûlmâl ve mâl-ı gaib ve mâl-ı mevkuf ve mâl-ı medfun ve mâl-ı sûrh-serân	5000	7	Mahsul-i beytûlmâl ve mâl-ı gaib ve mâl-ı mevkuf ve mâl-ı medfun	4000	7	Mahsul-i beytûlmâl ve mâl-ı gaib ve mâl-ı mevkuf ve mâl-ı medfun	11000	7	Mahsul-i beytûlmâl ve mâl-ı gaib ve mâl-ı mevkuf ve mâl-ı medfun	15000
8	Mahsul-i mâbeyn-i timarha-i Livâ-i m. ma'a Ze'amethâ ve hashâ-i Mirlivâ ve cihet-i kaza	16000	8	Mahsul-i hamam-ı cedit. Hisse-i Miri 1/3	3600	8	Mahsul-i Cizye-i gebrân-ı Liva-i m.	128000	8	Mhs. adet-i ağnâm-ı şehri Musul ve vilâyet. Beher 2 r'es fi,1.	55000
9	Mahsul-i Mezari-i haric-i ez defter ve gayrihi maa ulushâ-i müteferrika-i Ekrâd , Arab ve Türkmân	5000	9	Mahsul-i Cizye-i gebrân-ı şehir ve nevâhi maa marhasyan	92300	9	Mahsul-i adet-i ağnâm-ı şehri Musul ve vilâyet. Beher 2 r'es fi,1.	50000	9	Mhs. mâbeyn-i timârâ-i liva-i m.	8000
10	Mukataa-i hamam-ı Melik Mehmed Hân ve Kadı Darullah	4680	10	Mahsul-i İcâre-i dekâkin-i hassa, 54 bâb	5000	10	Mahsul-i mâbeyn-i timârâ-i liva-i m.	9000	10	Mhs. İhtisâb-ı nefsi-i Musul	50000

tablo-33'ün devamı

1523			1540			1558			1575		
No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı
11	Cerime ve arusiyye-i çiftlikçi-yân ve cebelüyan ve mu'afan dirân-ı vakt ki eda-i hizmeti sefer nikoned maa adet-i ağnam-ı sipahiyân ki yek sürü ziyâde bâşed	3000	11	Resm-i kışlakçıyan-ı Livâ-i m. 'An karye-i Kâfirzamân ila Eski Musul, Dâyi kendi ve Kırkuyu ve mezra-i Kırk ve Karin ve Mehlebi ve sınırı livâ-i Ane ve Hit gayr-i ez ulushâ-i Livâ-i Musul	24000	11	Resm-i kışlakçıyan-ı Livâ-i m. 'An karye-i Kâfirzamân ila Eski Musul, Dâyi kendi ve Kırkuyu ve mezra-i Kırk ve Karin ve Mehlebi ve sınırı livâ-i Ane ve Hit gayr-i ez ulushâ-i Livâ-i Musul	34000	11	Resm-i kışlakçıyan-ı Livâ-i m. 'An karye-i Kâfirzamân ila Eski Musul, Dâyi kendi ve Kırkuyu ve mezra-i Kırk ve Karin ve Mehlebi ve sınırı livâ-i Ane ve Hit gayr-i ez ulushâ-i Livâ-i Musul	34000
12	Mukataa-i zemin-i mermer	200	12	Mahsul-i adet-i ağnam-ı şehr-i Musul	15000		Karyeler		12	Mhs. devâlib-i şehr-i Musul	5600
13	Cizye-i gebran-ı liva-i m.	65270	13	Mahsul-i bâc-ı kavâfil (Tikrit)	1500	1	Tilskuf	95687	13	Mhs. dârü'd-darb-ı Musul	55000
	Mezralar		14	Mhs. tabâkhâne (Tikrit)	600	2	Bâğviren	11944	14	Mezra-i Ade ki der muka-bele-i Akkaya ve Kurtdelüğü vâki şüde. Der uhde-i Seyyid Mehmed hâric-i ez defter. Ber vech-i maktu'	100
1	Şeyh Kara	150	15	Mahsul-i sefine (Tikrit)	1800	3	Kız Fahre	13945,5		Karyeler	
2	Bâs?	200	16	Mahsul-i adet-i ağnam (Tikrit)	600	4	Alkuş	59416	1	Tilskuf	98713
3	Gir-yi Pir Ali	200	17	Mahsul-i boyahâne (Tikrit)	12000	5	Bânbuhân (Cenkdepesi mezreasi ile beraber)	32852	2	Bâğviren	15000
4	Şirfi	200	18	Mhs. boyahâne-i Ayn-Safna	360	6	Düven Gaib	15545	3	Bânbuhân (Cenkdepesi mezreasi ile beraber)	37000
	Genel Toplam	263249				7	Necmi	8505	4	Alkuş	65900
			19	Mhs. asiyyab-ı hassa (Ayn-Safna'da)	2000	8	Ayn-Safna	25470	5	Kız Fahre	25000
			20	Mhs. kışlakçıyan-ı Ayn-Safna	3000	9	Sendânik	7618	6	Düven Gaib	16912
			21	Mhs. Çevlig-i İbrahimi ve Ayn-Safna ve Zeyn-Abâd	9000	10	Girmâve	6820	7	Necmi	10000
				Karyeler		11	Bâristâk	5932	8	Cerâhi	20000
			1	Kız Fahre	10942	12	Ketik	1858	9	Histebâd	25000
			2	Bâsihre	17000	13	Aktaş	1969	10	Uhtebuk	4500
			3	Bâhizân (Firdoş ve Şeyh Bekir mezreaları ile beraber)	78522		Mezralar		11	Üç Kubbe	4549
			4	Nefs-i Tikrit	7000	1	Keçiyân	3000	12	Bâşife	5000

tablo-33'ün devamı

1523			1540			1558			1575		
No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı
			5	Çeken	2832	2	Bâklibe	5500	13	Musayfine	5550
			6	Necmi	6440	3	Kehriz	1000	14	Şeyh Ömer Kapucu	4920
			7	Bânbuhân (Cenkdepesi mezreası ile beraber)	12848	4	Yıkremlu	2800	15	Koyuncuk	10000
			8	Bâğviren	10298	5	İbrahimiye	6000	16	Şey Ülyâ (Rüsüm-u Örfiyesi)	1148
			9	Tilskuf	42175	6	Beytü'n-Nâr	2800	17	Şey Süflâ (Rüsüm-u Örfiyesi)	2314
			10	Koyuncuk (Koyuncak)	14000	7	Tüfus	2200	18	Bâşbeyti (Rüsüm-u Örfiye)	1500
			11	Düven gâyib	7832	8	Mâmresân	800	19	Bâzivây (Rüsüm-u Örfiyesi)	592
			12	Şey Ülyâ (Rüsüm-u Örfiyesi)	465	9	Zekâve	500	20	Derincik maa mezr. Târiklu	971
			13	Tariklu (Rüsüm-u Örfiyesi)	680	10	Rişkin	800	21	Bârume	854
			14	Bâşbeyti (Rüsüm-u Örfiye)	537	11	Bâvkara	3500	22	Kusayr (Rüsüm-u Örfiyesi)	6874
			15	Bâzivây	292	12	Cirvânân	700		Mezralar	
			16	Şey Süflâ (Rüsüm-u Örfiyesi)	783	13	Çifte ve Reşikân ve Pirân	1500	-	92 adet mezra	83872
			17	Bârume (Rüsüm-u Örfiyesi)	580	14	Börükendi	800			
			18	Sendânik	4938	15	Çevlik-i Til-i Kelek	2040		Çevlikler	
			19	Girmâvi	4042	16	Câyif	1660	-	12 adet Çevlik (Bahçe)	13420
			20	Ayn-Safna	10398	17	Til-i Kelek nd. Tûri	900		Hasha-i atik toplamı	1548077
			21	Bâristâk	2706	18	Çevlik-i Ariş	2310			
			22	Alkuş	30500	19	Muklibe	800			
				Mezralar		20	Çevlik-i Selimiye ve Sitti Nefise	8000		Hasha-i Cedid	
						21	Til-i Nemrud	4000		Karyeler	
			1	Keçiyân	2500	22	Kurd Harabesi	1000	1	Ayn-Safna	32024
			2	Burgu	1500	23	Ceht nd. Dâr-ı Mevlana	400	2	Sendânik	8375
			3	Yıkremlu	1500	24	Çevlik-i Muklibe	2200	3	Girmâve	7757
			4	Merkik?	600	25	Ariş	2500	4	Bâristâk	7994
			5	Hasan Pilkân	400	26	Ariş-i diğeri	250	5	Ketik	2155
			6	Hân İsmail	250	27	Bilurâd	100	6	Aktaş	2658

tablo-33'ün devamı

1523			1540			1558			1575		
No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı
			7	Ağca Kal'a	400	28	Dillü Saman maa Dunan	300	Mezralar		
			8	Ariş	250	29	Girâncık	1500			
			9	Börükendi	200	30	Zevika	700	1	Cehin	6200
			10	Girâncık	500	31	Ali Mâmân	300	2	Sorik	1000
			11	Beytû'n-Nâr	800	Çevlikler			3	Pir Melik	300
			12	Tüfus	300	-	13 adet Çevlik (Bahçe)	16230	4	Kângin	100
			13	Pirân	400	Cema'atler			5	Edâ-i Yâycı	250
			14	Çifte	400	1	Dünbili	6338	6	Eda-i Menâzil	100
			15	Reşikân	100	2	Yâycı	15261	7	Eda-i Bâcur	100
			16	Rişkin	500	3	Siyâh Mansur	2204	8	Dövülen Engür	100
			17	İbrahimi	500	4	Ekrâd-ı Gelhur	693	9	Virdik Harâbesi	200
			18	Mâmresân	400	5	Sâlcı (Sâlacı)	1520	10	Kebirlü ve Veled Harâbesi	500
			19	Zekâve	300	6	Bâculân (Bâcvânlu)	5797	11	Kırluca nd. Celeb Harâbesi	200
			20	Ali Mamâ	200	7	Zehiri	1312	12	Harâbe-i Dil	250
			21	Deyr-i Salib	200	8	Gelekây	1358	13	İm Kürk	1000
			22	Zevika	100	9	Külâbi	1264	14	Eda-i 'Acuz	120
			23	Şeyh Ömer	1500	10	Serâmu (Suremu)	4424	15	İbrahimiye	3000
			24	Fakr	3000	11	Zübeyr	13900	16	Beytû'n-Nâr	4000
			25	Tilû'l-Lebin	2100	12	Gömâr	4540	17	Tüfus	2000
			26	Ziyâd	1960	13	Kara Boğa	2328	18	Bâkısra	3700
			27	Tilû'l-Kelb	2100	14	Ekrâd-ı Ömer Beg	2544	19	Hervânân	1000
			28	Selimiye	1000	15	Dâvudi	1934	20	Zekâve	1500
			29	Sa'lib	2000	16	Gökçelü	3044	21	Rişkin	1200
						Toplam		1170213	22	Çifte ve Reşikân ve Pirân	1650
				Cema'atler		Hasha-i Cedid			23	Deyr-i Salib	800
			1	Zebid	13900	1	Mhs. İhtisâb-ı Nefs-i Şehr-i Musul	36000	24	Germirin	400
			2	Yâycı	9374	2	Mhs. Devâlib-i şehr-i Musul	5440	25	Ümrâve	1200

tablo-33'ün devamı

1523			1540			1558			1575		
No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı
			3	Al-1 'Aziz	11000	3	Mhs. Darphâne-i nefis-i Musul	45000		Cema'atler	
			4	Al-1 'Ubeyd	6600		Karyeler		1	Dünbili	9130
			5	Gömâr	3411	1	Bârtala	28099	2	Yâyıcı	16046
			6	Kara Boğa	1879	2	Cerâhi	18687	3	Siyâh Mansur	2434
			7	Dünbili	5982	3	Histebâd	22000	4	Sâlcı	2718
			8	Ekrâd-ı Ömer Beg	1356	4	Kusayr	5966	5	Bâculân	5978
			9	Siyâh Mansur	1615	5	Ahtebuk	4673	6	Zehiri	2238
			10	Bâcvânlu	5797	6	Üç Kubbe	4582	7	Gelkây	1358
			11	Ekrâd-ı Girvi	1589	7	Bâşife	6000	8	Külâbi	4500
			12	Dâvudi	1657	8	Musayfine	5540	9	Serâmu	6000
			13	Gelekây	1112	9	Bâhizân	97582	10	Besâki	3372
			14	Dâsni	1845	10	Şeyh Ömer Kâpucu	3404	11	Brâdiclü	3128
			15	Salâhi	797	11	Hatâre-i Küçük	12649	12	Kara Ünâz	4972
			16	Gökçelü	1186	12	Şey Ülyâ (Rüsüm-u Örfiyesi)	996	13	Evlâd-ı İlm	3402
			17	Zehiri	845	13	Tariklu (Rüsüm-u Örfiyesi)	699	14	Al-1 Utbe	15000
			18	Ekrâd-ı Gelhur	693	14	Bâşbeyti (Rüsüm-u Örfiyesi)	1366	15	Genc	2313
			19	Suremu	1764	15	Bâzivây (Rüsüm-u Örfiyesi)	579	16	Gâzur	1254
			20	Külâbi	4562	16	Şey Süflâ (Rüsüm-u Örfiyesi)	2025	17	Zindehor	1480
				Çevlikler		17	Bârume (Rüsüm-u Örfiyesi)	844	18	Zend	3420
			-	23 adet çevlik	29220		Mezralar		19	Gömâr	4500
				Genel Toplam	916554	-	91 adet mezra	56115	20	Kara Boğa	2328

tablo-33'ün devamı

1523			1540			1558			1575		
No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı	No	Gelirin Cinsi	Tutarı
							Cema'atler		21	Dâvudi	1934
						1	Besâki	814	22	Ekrâd-ı Ömer Beg	2544
						2	Dünbili	2792	23	Gökçelü	3524
						3	Kara Koyunlu	3982	24	Ekrâd-ı Gelhur	693
						4	Brâdiclü	2628	25	Zebid	13000
						5	Kara Koyunlu (diğer)	4230	26	Benî Debune	752
						6	Kara Ünâz	3352	27	Al 'Ïzze	8000
						7	Kara Koyunlu (diğer)	738		Genel Toplam	1765928
						8	Evlâd-ı İlm	3016			
						9	Al-ı Utbe	3786			
						10	Genc	1670			
						11	Gâzur	1254			
						12	Zend	3420			
						13	Vendâyi	996			
						14	Dâsni	99418			
						15	Zindehur	1316			
						16	Besâki (diğer)	2324			
						17	Külâbi	4562			
						18	Al-ı Utbe (diğer)	10500			
						19	Arâb-ı Al-ı 'Ïzze	12878			
							Genel Toplam	1692135			
	Kısaltmalar:	Mhs.: Mahsul-i					Nd.; Nâm-ı diğer				

Öte taraftan dikkat çeken önemli hususlardan birisi de 1523'ten 1575'e kadar olan 52 yıllık sürede padişah haslarının % 571 oranında artmış olmasıdır. Toplam sancak hasılatı içerisindeki oranı ise % 17'den % 46'ya yükselmiştir. XVI. yüzyılda, padişah haslarındaki bu artışa Musul dışındaki diğer bazı sancaklarda da şahit olmaktayız. Mesela, 1518-1540 tarihleri arasındaki dönemde Mardin sancağındaki padişah hasları % 213 oranında bir artış göstermişken¹³⁰⁹, Harput sancağında da 1516-1566 yılları arasında % 398 nispetinde artmıştır¹³¹⁰.

Bu dönemde merkezin masraflarının artmış olması ve timar sisteminin ehemmiyetini kaybetmeye başlaması, sancak ve eyaletlerdeki hazine-i hümayuna ayrılan gelirlerin arttırılmasına yol açmıştır¹³¹¹.

Bu arada bir kısım mukataa gelirleri ile köy, mezra ve cemaat gelirleri bazen sancakbeyi haslarına ayrılmışken, bazen de havass-ı hümayun için ayrılmıştır. Mesela, 1523'te sancakbeyi hasları içerisinde yer alan "*resm-i kışlak-ı liva-i m. an karye-i Kâfirzaman ve Eski Musul ila Dayikendi...*" geliri daha sonraki tarihlerde padişah hası için ayrılmıştır. Yine 1523 yılında sancakbeyi haslarına dahil olan Tilskuf köyü sonraki tahrirlerde padişah hası olarak ayrılmıştır. Bârtala köyü ise 1540'ta sancakbeyi, 1558'de havass-ı hümayun ve 1575'te tekrar sancakbeyi hası olarak kaydedilmiştir. Yine Kusayr ve Hatâre-i Küçük köyleri 1540'ta sancakbeyi hası iken, sonradan padişah hası için ayrılmıştır. Ayrıca, 1523 tahririnde sancakbeyi hası için kaydedilen Karaboğa, Dünbili, Bâcvânlu, Dâvudi, Gelekây, Dasni, Ekrad-ı Gelhur ve Külâbi cemaatleri daha sonraki tarihlerde padişah hası olarak ayrılmıştır. Yine, 1523-1540 döneminde sancakbeyi hası olan Bradiclü, Karakoyunlu ve Evlâd-ı İlm aşiretleri de sonradan padişah haslarına dahil edilmiştir.

Musul Sancağı eyalete tahvil edildikten sonra, eyaletin toplam gelir miktarı hakkında kaynaklarımızda herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız gibi, padişah haslarının miktarı hususunda da bilgi elde edemedik.

3.1.2. Musul Sancakbeyi Hasları

Padişah haslarından sonra, sancak gelirlerinin önemli bir bölümü de Musul Sancakbeyi hası olarak ayrılmıştır. Musul'un sancak statüsünde idare edildiği 1517-1586 tarihleri arasındaki dönemde birçok sancakbeyi görev yapmıştır. Bunlardan çoğunun ismini tespit etmemize rağmen, ancak 10'un yıllık gelirleri hakkında bilgi sahibiyiz.

¹³⁰⁹ Göyünç, *age.*, s.147.

¹³¹⁰ Ünal, *age.*, s.173.

¹³¹¹ Ünal, *age.*, s.173.

Bu sancakbeylerine ayrılan has miktarları 200000 ile 561664 akça arasında değişmektedir (Bk. Tablo-34). Miktarın bu şekilde değişken olması, atanan sancakbeyinin kıdem ve istihkak durumuyla ilgilidir. Zira, ataması yapılan sancakbeyinin kıdem durumuna göre has miktarı azalmakta veya artabilmektedir¹³¹².

Tablo-34: Bazı Musul Sancakbeylerinin Has Miktarları (1522-1575)

No	Sancakbeyi Adı	Has Toplamı	Tarih
1	Hacı Bey	200000	(928) 1522 ¹³¹³
2	?	344469	(929) 1523 ¹³¹⁴
3	?	561664	1540 ¹³¹⁵
4	Murad Bey	370899	1558 ¹³¹⁶
5	Şems Beyoğlu Mahmut Bey	200000	16.04.1561 ¹³¹⁷
6	Sinan Bey	450000	26.06.1564 ¹³¹⁸
7	Mahmut Bey	293147	10.08.1573 ¹³¹⁹
8	Ahmet Paşa	500000	29.06.1574 ¹³²⁰
9	Mehmed Bey	354208	27.09.1574 ¹³²¹
10	Mehmed Bey	470000	13.11.1574 ¹³²²

Tabloda görüldüğü üzere, Musul sancakbeyleri arasında en fazla hassa, 1540 tarihinde, ismini tespit edemediğimiz sancakbeyi sahip olup, 561664 akça has tasarruf etmektedir. Diğer yandan, gelir miktarlarını tespit ettiğimiz bu 10 sancakbeyinin gelir ortalamasını aldığımızda ise 374439 akça çıkmaktadır.

Öte taraftan, tahrir defterlerindeki kayıtlardan sancakbeylerine ayrılan gelir kaynaklarını tespit edebilmekteyiz. Buna göre has gelirlerinin bir kısmı mukataa, diğer kısmı ise köy, mezra ve cemaat gelirlerinden ayrılmıştır (Bk. Tablo-35).

1523 tahririnde sancakbeyi hassı toplamı 344469 akçadır. Bunun 109942 akçası mukataa geliri, 234527 akçası ise çeşitli köy, mezra ve cemaat gelirleridir. Bu durumda sancakbeyi haslarının % 32'si mukataa, % 68'i de diğer gelirlerden müteşekkildir. Bu tarihte Musul sancakbeyi hasları toplam sancak gelirlerinin % 23'ünü oluşturmaktadır.

1540'ta Musul sancakbeyi haslarının toplamı 561664 akça olup, toplam sancak gelirinin % 25'ne tekabül etmektedir. Bunun ise 212549 akçası mukataa gelirleri, 349115

¹³¹² Kunt, *age.*, s.86-87; Ünal, *age.*, s.173-174.

¹³¹³ *Bâyezid Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, 1969 No'lu Kanunnâme*, Varak: 121-b.

¹³¹⁴ *BOA, TD.*, 998, s.73-74, 90.

¹³¹⁵ *BOA, TD.*, 195, s.36,58-70,125-129,135-137.

¹³¹⁶ *BOA, TD.*, 308, s.38-47.

¹³¹⁷ *Mühimme*, 4, s.191.

¹³¹⁸ *MM.*, 563, s.105.

¹³¹⁹ *MM.*, 563, s.105.

¹³²⁰ *Mühimme*, 25, s.184.

¹³²¹ *MM.*, 563, s.105.

¹³²² *TKGMA, BOA, TD.*, 282, s.15; *BOA, TD.*, 660, s.53,121-131.

akçası da köy, mezra ve cemaat gelirleridir. Sancakbeyi haslarının % 38'i mukataa, % 62'si diğer gelirlerdir ki, bir önceki tahrir göre mukataa gelirleri % 6'lık bir artış göstermiştir.

Tablo-35: Musul Sancakbeyi Hasları (1523-1575)

1523			1540			1558			1575		
№	Gelirin Cinsi	Tutarı	№	Gelirin Cinsi	Tutarı	№	Gelirin Cinsi	Tutarı	№	Gelirin Cinsi	Tutarı
1	Mukataa-i Himâre-i nefsi-i musul	30640	1	Nefs-i Musul geliri (Ağcakend mezreaşı ile beraber)	89189	1	Nefs-i Musul geliri (Ağcakend mezreaşı ile beraber)	95966	1	Nefs-i Musul geliri (Ağcakend mezreaşı ile beraber)	100450
2	Mukataa-i ihtisâb-ı nefsi-i musul	3600	2	Mahsul-i meyhâne-i nefsi-i Musul	57600	2	Mahsul-i meyhâne-i nefsi-i Musul	57900	2	Mahsul-i bâc-ı hamr-ı nefsi-i Musul	60000
3	Mukataa-i Ma'cunhâne-i nefsi-i musul	3600	3	Mahsul-i ihtisâb-ı nefsi-i musul	36000	3	Mahsul-i 'asesiye-i nefsi-i şehir-i mezbur	8000	3	Mahsul-i 'asesiye-i nefsi-i Musul	8000
4	Resm-i kışlak-ı Livâ-i m., karye-i Kâfirzamân ve Eski Musul ila Dâyı kendi ve Kırkuyu ve mezra-i Kırk ve Karın ve Mehlebi ve sınırı livâ-i Ane ve Hit	10500	4	Nısf-ı bâd-i hevâ ve cürm-i cinâyet ve resm-i 'arusâne-i livâ-i Musul gayr-i ez hâshâ-i Hz. Pâdişah 'alempenâh ve zeâmetha-i zuamâ ve timârâ-i serbest maa resm-i 'arusâne-i duhterân-ı sipâhiyân	12000	4	Nısf-ı bâd-i hevâ ve cürm-i cinâyet ve resm-i 'arusâne-i livâ-i Musul gayr-i ez hâshâ-i Hz. Pâdişah 'alempenâh ve zeâmetha-i zuamâ ve timârâ-i serbest maa resm-i 'arusâne-i duhterân-ı sipâhiyân	12000	4	Mahsul-i nısf-ı bâd-ı heva ve cürm-i cinâyet ve resm-i 'arusâne-i livâ-i m. Gayr-ı ez hashâ-i hümâyun ve sâir serbesthâ. Fi sene.	12000
5	Mukataa-i bevâbi-i nefsi-i musul	2520	5	Mahsul-i ma'cunhâne-i nefsi-i Musul	3600	5	Mahsul-i Ma'cunhâne-i nefsi-i Musul	12000	5	Mahsul-i ma'cunhâne-i nefsi-i Musul	10000
6	Mahsul-i adet-i ağnâm-ı şehir ve vilâyet	22350	6	Mahsul-i bevâbi-i şehir	2160	6	Mahsul-i bevâbi-i şehir	3600	6	Mahsul-i bevâbi-i nefsi-i Musul	3000
7	Mahsul-i nısf-ı cerime ve arusiye-i vilâyet	9640	7	Mahsul-i çâyırhâ-i hassa	1000	7	Mahsul-i çâyırhâ-i Musul ki der tasarruf-u ümera-i Musul bude	1000	7	Mahsul-i çâyırhâ-i Musul ki der tasarruf-u ümera-i Musul bude	1000
8	Mahsul-i çâyırhâ-i hâssa der kurb-ı şehir	1000	8	Mahsul-i yavâ ve kâçgun	4000	8	Mahsul-i yava ve kâçgun	6400	8	Mahsul-i yava ve kâçgun	4000
9	Mahsul-i yavâ ve kâçgun-i şehir ve nevâhi	9000	9	Mahsul-i 'asesiye-i şehir	7000		Karyeler			Karyeler	
10	Mahsul-i Kelek, beher kelek fi,15	300		Karyeler		1	Geremlis	116685	1	Geremlis	123000

tablo-35'in devamı

1523			1540			1558			1575		
№	Gelirin Cinsi	Tutarı	№	Gelirin Cinsi	Tutarı	№	Gelirin Cinsi	Tutarı	№	Gelirin Cinsi	Tutarı
11	Mahsul-i nisf-ı cerime ve nisf-ı arusiye-i karye-i Tikrit	825	1	Karakuş	73822	2	Yarımca	30219	2	Bârtala (mma mezra-i Beyt-i Halit)	32000
12	Mahsul-i kıst-ı ser asesiye-i şehri-i Musul	1500	2	Yarımca	25240	3	Ümmü't-Tuse	4844		Cemaatler	
13	Mahsul-i resm-i kışlakçıyân-ı livâ-i m.	600	3	Geremlis	92610	4	Ali Kuyusu	1500	1	Şebek	10000
14	Mahsul-i resm-i arusiye-i duhterân-ı sipâhiyân-ı livâ-i m.	300	4	Bârtala	17722	5	Cânbur	2707	2	Şehvân ve Karendi	18000
	Yekûn	96375	5	Bâtna	12600				3	Dâsni. Eski Musul Beylerine tayin olunandan maada	52700
	Karyeler		6	Kusayr	8905		Mezralar			Genel Toplam	434150
1	Karakuş	42763	7	Nefiri	4000	1	Kasr-ı Bâbil	3500			
2	Geremlis	50361	8	Şemseddin depesi	1505	2	Verver	1500			
3	Tilskuf	38763	9	Kara gözcek	6452	3	Tercili	4000			
	Mezralar		10	Hatâre-i küçük	11005	4	Beyt-i Halit nd. Dine depesi	160			
1	Keçiyân	4320	11	Merâvül	21021	5	Al Kâvma	100			
			12	Belâsin	10496	6	Karakaya	500			
	Cemaatler		13	Til bizüm	7724						
1	Mezric	452	14	Cessâfi	6000		Cemaatler				
2	Ekrâd-ı Gelburi	176	15	Dârbend	2590	1	Şebek	8318			
3	Lor	320		Mezralar			Genel Toplam	370899			
4	Şebek	2254	1	Atşân	2200						
5	Kara Ünâz	466	2	Pişe	1200						
6	Ekrâd-ı tâife-i Kilâbi (Külâbi)	255	3	Kara kilise	1500						
7	Ekrâd-ı Dâvudi	345	4	Mezüre	2000						

Tablo-36: Gelir Çeşidine Göre Sancakbeyi Hasları

No	Gelir Çeşidi	1523	%	1540	%	1558	%	1575	%
1	Mukataalar	109942	32	212549	38	119866	54	198750	42
2	Köy, Mezreaa ve Cemaatler	234527	68	349115	62	171033	46	271250	58
	Toplam	344469	-	561664	-	370899	-	470000	-

1558'de ise sancakbeyi has toplamı 370899 akçadır. Bu meblağ toplam sancak gelirlerinin % 10'una tekabül etmektedir. 370899 akçalık gelirin 199866 akçası mukataa geliri olup, toplam içindeki oranı % 54; 171033 akçası da köy, mezra ve cemaat geliri olup, toplam gelire nispeti % 46'dır. Burada dikkat çeken husus mukataa gelirlerinin toplam gelir içindeki oranının % 54'e yükselmiş olmasıdır. Zira, bir önceki tahrirde bu oran % 38'dir.

1575'te Musul sancakbeyine ayrılan has toplamı 470000 akçadır. Bunun 434450¹³²³ akçası Musul sancağında, 35550 akçası ise Liva-i Amid¹³²⁴ gelirlerinden ayrılmıştır. Bir sancakbeyinin kendi sancağı dışında hasları varsa bunlar "serbest" has olarak kabul edilmektedir¹³²⁵ ki, bu durumda Musul sancakbeyinin Amid sancağındaki 35550 akçalık hasları serbest olmalıdır. 470000 akçalık meblağın % 58'i olan 271250 akçası köy ve mezra geliri; % 42'si olan 198750 akçası ise mukataa gelidir. Bu tarihte Musul sancakbeyi gelirleri toplam sancak gelirinin % 11'ini oluşturmaktadır.

Öte taraftan, padişah ve sancakbeyine ayrılan gelir çeşitlerini mukayese ettiğimizde tablo-37'deki oranlar ortaya çıkmaktadır.

Tablo-37: Gelir Çeşidine Göre Padişah ve Sancakbeyi Has Oranları (1523-1575)

Gelir Çeşidi	1523 (%)		1540(%)		1558(%)		1575(%)	
	Padişah	S.beyi	Padişah	S.beyi	Padişah	S.beyi	Padişah	S.beyi
Mukataa	99.7	32	53	38	49	54	62	42
Diğer	00.3	68	47	62	51	46	38	58

Tabloda da görüleceği üzere, padişah gelirleri içerisindeki mukataa oranı 1523'te % 99,7 iken bu oran 1540'ta % 53'e, 1558'de % 49'a düşmüş; 1575'te tekrar artarak % 62'ye yükselmiştir. Sancakbeyi has gelirleri içindeki mukataa nispeti ise 1523'te % 32 iken, 1540'ta % 38'e ve 1558'de % 54'e yükselmiş, ancak 1575'te % 42'ye gerilemiştir. Dolayısıyla padişah hasları içindeki mukataa gelirleri düşünce sancakbeyine ayrılan mukataa oranları artmış veya padişah mukataaları arttırılınca sancakbeyi mukataaları düşürülmüştür. Aynı durumun diğer

¹³²³ Sancakbeyine ayrılan gelir kalemlerini tek tek topladığımızda 434150 akça çıkmaktadır. Burda kâtibin toplamı olan 434450 akçayı esas aldık.

¹³²⁴ "...35550 akçalık hasları dahi her kande sancak tasarruf ider, haslarından mahsub olmak üzere Liva-i Amid'de *Asicük, Dânişmendlü* ve *İzze* nâm karyelerdedir. *TKGMA, BOA, TD.*, 282, s.15.

¹³²⁵ Kunt, *age.*, s.24.

(köy, mezra, cemaat) gelir çeşitleri için de geçerli olduğunu görmekteyiz.

3.1.3. Musul Beylerbeyi Hasları

Araştırma konumuz 1639 tarihine kadar sürdüğüne ve 1586'da Musul sancağı eyalete tahvil edildiğine göre; 1586-1639 tarihleri arasındaki dönemde de Musul eyaletinde görev yapmış olan beylerbeylerinin has gelirlerini ele alacağız.

1586-1639 tarihleri arasındaki 53 yıllık dönemde Musul'da beylerbeylik yapmış olan 38 beylerbeyi ismi tespit ettik (Bk. Tablo-I). Ancak, bunlardan sadece Ahmet Paşa'ya, Yunus Paşa'ya ve Bekir Paşa'ya ait has gelirlerini belirleyebilmek mümkün oldu. Bunlardan birincisi 1607'de; ikincisi 1621-1622'de, üçüncüsü de 1633'de Musul beylerbeyi bulunmakta idiler.

Bunların gelir miktarları aşağıdaki tabloda verildiği gibidir.

Tablo-38: Beylerbeyi Hasları

Beylerbeyi Adı	Görevde Olduğu Tarih	Has Toplamı (Akça olarak)
Ahmet Paşa ¹³²⁶	1607	713452
Yunus Paşa ¹³²⁷	1621-22	713452
Bekir Paşa ¹³²⁸	1633	449450

Tabloda da görüldüğü üzere, Musul beylerbeyi hasları 1607 ve 1622 tarihlerinde 713452 akça iken, 1633'de 449450 akçaya düşmüştür. Gerek 1607 gerekse 1622 tarihlerinde beylerbeyi haslarının toplamının 713452 akça olması bir tesadüf müdür? yoksa bu dönemde görev yapan beylerbeyleri aynı miktar gelirleri mi tasarruf ediyorlardı? Bu soruya mevcut belgelerimize göre net bir cevap vermemiz mümkün olmamaktadır.

Diğer taraftan, Musul'un 1607, 1621-22 ve 1633 tarihlerindeki toplam gelirlerini tespit edemediğimiz için, beylerbeyi haslarının toplam gelir içindeki oranlarını da belirleyebilme imkânına sahip değiliz.

Beylerbeyi haslarına ayrılan gelir kaynakları hakkında da elimizde yeterince bilgi mevcut değildir. Sadece 1621-22 tarih ve 412 no'lu Timar-Zeamet Tevcih defterinde kayıtlı Yunus Paşa'ya ait has gelirleri ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bunun dökümü tablo-40'ta verildiği gibidir.

Tablo-39: Musul Beylerbeyi Yunus Paşa'nın Has Gelirleri (1621-22)

No	Gelirin Çeşidi	Hasıl (Akça Olarak)
1	Mahsul-i Nefs-i Şehr-i Musul	100450

¹³²⁶ TZTD, 290, (Deftere sayfa numarası verilmemiş).

¹³²⁷ TZTD., 412, (Deftere sayfa numarası verilmemiş).

¹³²⁸ TZTD., 552, (Deftere sayfa numarası verilmemiş).

2	Mahsul-i Ma'cunhâne-i Nefs-i Musul	10000
3	Mahsul-i 'Asesiye-i Nefs-i Musul	8000
4	Mahsul-i Bevâbi-i Nefs-i Musul	3000
5	Mahsul-i Yava ve Kaçgun	1000
6	Mahsul-i Bâc-ı Hamr-ı Musul	60000
	Karyeler	
1	Geremlis	123000
2	Bârtala maa mezra-i Halit	32000
	Cemaatler	
1	Şehvan ve Karendi	18000
2	Dasni (Eski Musul beyine tayin olunandan maada)	52700
3	Şebek	10000
-	Mahsul-i nısf-ı bâd-i hevâ ve resm-i 'arusâne-i Liva-i m. gayr-i ez serbestha	12000
	Toplam	434450
-	Liva-i Erbil	
1	Nefs-i erbil ve Erbil sancağına bağlı 32 köy ile 42 mezreanın geliri	279002
	Genel Toplam	713452

Musul Beylerbeyi Yunus Paşa'nın hassı için ayrılan gelir kaynaklarını incelediğimiz zaman şu tespitleri yapmaktayız:

1575 yılında Musul sancakbeyi hassı için ayrılan gelir kalemlerinin tamamı Musul beylerbeyi Yunus Paşa'ya ayrılmıştır.

Buna ilave olarak, Musul eyaletine bağlı bir sancak olan Erbil sancağındaki gelirler de (nefs-i Erbil ile bağlı köy ve mezralar) beylerbeyi haslarına dahil edilmiştir.

Asıl dikkati çeken husus, bu gelir kaynaklarından elde edilen hasılatın 1575 tarihindeki hasılatla aynı olmasıdır. Gerçekten, nefsi Musul mahsulü, ma'cunhâne, 'asesiye, bâd-i hevâ, çayırhâ-i Musul, bâc-ı hamr-ı Musul, Geremlis ve Bârtala köyleri ile üç cemaatin gelirleri 1575 tarihinde kaç akça ise 1622'de de aynıdır. 1575-1622 tarihleri arasındaki 47 yıllık sürede bu kalemlerden alınan vergi gelirlerinin aynen muhafaza edilip, arttırılmamış olması dikkate şayandır.

Nihayet Yunus Paşa'nın haslarını gelir çeşidine göre tasnif ettiğimizde; 713452 akçalık gelirin 235700 akçasının (% 33) mukataa gelirlerinden, 198750 akçasının (% 28) köy ve cemaat gelirlerinden ve 279002 akçasının (% 39) da nefsi Erbil ile Erbil sancağına bağlı köy ve mezrealardan ayrılmış olduğunu görmekteyiz.

3.1.4. Diğer Haslar

Bilindiği üzere Osmanlı mirî sisteminde herhangi bir sancağın has, zeamet ve timar gelirleri sadece o sancakta bulunan askeri görevliler arasında değil, diğer sancak veya

eyaletlerin sancakbeyi, beylerbeyi vs. dirlik sahipleri arasında da taksim edilebilmekte idi.

Nitekim, 1575 tarihinde Musul sancakbeyi olan Mehmed Bey'in 470000 akçalık has gelirin 35550 akçası Amid sancağında bulunduğu gibi; Tikrit, Sincar, Nusaybin, Keşaf vs. gibi sancakbeylerinin de değişik tarihlerde Musul sancağında has gelirlerinin bulunduğunu görmekteyiz. Şimdi tahrirler itibariyle bunların üzerinde duracağız.

3.1.4.1. 1523 Tahririne Göre

3.1.4.1.1. Sincar Sancakbeyi Hasları

1523'te Musul sancağı gelirlerinden 39000 akçalık hisse Sincar Sancakbeyi hassı olarak ayrılmıştır¹³²⁹. Bu meblağ Musul sancağı toplam gelirin % 3'üne tekabül etmektedir. Bu gelirin dökümü tablo-40'da verildiği gibidir.

Tablo-40: Sincar Sancakbeyi'nin Musul Sancağındaki Hasları (1523)

No	Gelir Kaynağı	Tutarı (Akça olarak)
1	Karye-i Nefs-i 'Acuz	8500
2	Karye-i Merâvân	12500
3	Karye-i Belâsin	5257
4	Karye-i Kafirü'z-Zâman	8859
5	Mezra-i Til-i Barid	3500
6	Niyabet-i Kurra-i Mezkurin	384
	Toplam	39000

3.1.4.1.2. Ayn-Safna Beyi Bekir Bey'in Hasları

Bekir Bey'e 1523 tahririnde 50054 akça has geliri ayrılmış olup¹³³⁰, Musul sancağı toplam gelirin % 3'ünü oluşturmaktadır. Bu yekûnun teferruatı tablo-41'deki gibidir.

Tablo-41: Bekir Bey'in Musul Sancağındaki Hasları (1523)

No	Gelir Kaynağı	Tutarı (Akça olarak)
1	Mahsul-i Debbâğhâne-i der nefsi-i Tikrit	600
2	Mahsul-i Sefinehâ der Tikrit	1800
3	Adet-i Ağnam-ı nefsi-i Tikrit	525
4	Bâc-ı Ubur-u Kârvâniyân	1000
5	Mahsul-i Kelek der nahiye-i Ayn-Safna	660
6	Mahsul-i Cerime ve Arusiye-i nefsi-i Tikrit	845
7	Mahsul-i (Cemaat-i) İzzi (der Tikrit)	2500
	Toplam	7930
	Cemaatler	

¹³²⁹ BOA, TD., 998, s. 76.

¹³³⁰ BOA, TD., 998, s. 76.

1	Zübeyr	2610
2	Al-ı Ubeyd	2250
3	Yâycılâr	4764
-	Cerime-i Cemaat-i Al-ı İzze ve Al-ı Ubeyd	1500
	Mezralar	
1	Gimrave	2400
2	Til-i Nebi	1000
3	Kibrit	8800
4	Herbin	750
5	Herbin-i diğ̈er	750
6	Selimiye	500
-	Mahsul-i mezâri-i Çevlikhâ-i der kenâr-ı Şat	16800
	Toplam	42124
	Genel Toplam	50054

Sincar Sancakbeyi ile Bekir Bey'in has toplamı 89054 akça tutmaktadır. Bu da toplam sancak gelirinin % 6'sına tekabül etmektedir.

3.1.4.2. 1540 Tahririne Göre

3.1.4.2.1. Cezire Hâkimi Bedir Bey'in Hasları

1540 tarihli tahrirde Musul sancağında dışarıdan has tasarruf eden sadece Cezire hâkimi Bedir Bey olup, has yekûnu 13676 akçadır¹³³¹. Bu gelir Kafırzaman köyünden elde edilmekte ve Musul sancağı toplam gelirinin % 1'ine tekabül etmektedir.

3.1.4.3. 1558 Tahririne Göre

1558'de Musul sancağı gelirlerinin önemli bir kısmını Tikrit, Şehrizul, Nusaybin, Eski Musul ve Deyr-Rahbe sancakbeyleri ile Cezire hâkimi Bedir Bey'e has olarak ayrılmıştır.

3.1.4.3.1. Deyr-Rahbe Sancakbeyi Hasları

Has toplamı 90348 akçadan ibarettir¹³³². Bu meblağ toplam sancak gelirinin % 2'sini oluşturmaktadır. Gelir kaynakları tablo-42'de verildiği gibidir.

Tablo-42: Deyr-Rahbe Sancakbeyi'nin Musul Sancağındaki Hasları (1558)

No	Gelir Kaynağı	Tutarı (Akça olarak)
1	Karye-i Üsküb Meydan	2852
	Acuz Nahiyesi	
1	Karye-i Merâvül	10000
2	Karye-i Belâsin	12000
3	Karye-i Til-bizüm	12734
4	Karye-i Cessâfî	9110
5	Karye-i Dârbend	3972
-	Cemaat-i Aşiret-i Dünbili	5680
	Mezralar	

¹³³¹ BOA, TD., 195, s. 57-61.

¹³³² BOA, TD., 308, s.94-98.

1	'Acuz	10000
2	Zurâbe	5000
3	Cibâsiye	2000
4	Dârîş	4500
5	Bâsihre	1500
6	Karadepe	3000
-	Karye-i Merâğ, der canib-i Sincar	5000
-	Mahsul-i resm-i Kelek, der nezd-i karye-i Merâvül	3000
	Toplam	90348

3.1.4.3.2. Tikrit Sancakbeyi Hasları

Tikrit Sancakbeyinin 1558'de Musul sancağında tasarruf ettiği has toplamı 220511 akçadır¹³³³. Bu meblağ sancak toplam gelirinin % 6'sına tekabül etmekte olup, şu müfredatı havi idi:

Tablo-43: Tikrit Sancakbeyi'nin Musul Sancağındaki Hasları (1558)

No	Gelir Kaynağı	Tutarı (Akça olarak)
1	Nefs-i Şehr-i Tikrit	10677
2	Mahsul-i Boyahâne-i nefis-i Tikrit	14000
3	Mahsul-i bâc-ı kavâfil	2000
4	Mahsul-i Sefine	2000
5	Mahsul-i debbâğhâne	800
6	Mahsul-i adet-i ağnâm	700
	Cemaatler	
1	Şeyh Merâvi tabi-i Arab-ı İzze	1324
2	Ahmed Hasuni tabi-i Arab-ı İzze	1614
3	Hâcî İdris	276
4	Al-ı Ebu Ubeyd	120
-	Tikrit'te 11 Çevlik hasılı	38600
-	Tikrit'te 18 Mezra hasılı	48400
-	Deyr-Maklub nahiyesinde 18 köy ile 15 mezra geliri	55000
-	Adet-i ağnâm-ı nahiyeye-i Deyr-Maklub	5000
-	Musul Nahiyesine bağlı 7 köy hasılı	20000
-	Ayn-Safna Nahiyesine bağlı 3 köy hasılı	4688
-	Mahsul-i adet-i ağnâm-ı taife-i Dasni ki, der Liva-i İmâdiye mütemekkinend ve bâd-i hevâ ve cürm-i cinâyet ve resm-i tapu	15312
	Toplam	220511

3.1.4.3.3. Nusaybin Sancakbeyi Hasları

1558'de Musul sancağında 59573 akça¹³³⁴ hassı mevcuttur ki, toplam sancak gelirinin

¹³³³ BOA, TD., 308, s.98-107.

¹³³⁴ BOA, TD., 308, s.107.

% 2'sine tekabül eder. Bu meblağın dökümü tablo-44'te verildiği gibidir.

Tablo-44: Nusaybin Sancakbeyi'nin Musul Sancağındaki Hasları (1558)

No	Gelir Kaynağı	Tutarı (Akça olarak)
1	Cemaat-i Şehvân ve Karendi tabi-i nahiye-i Tikrit	18000
2	Cemaat-i Al-ı Cemâsse tabi-i nahiye-i Tikrit	11973
3	8 Adet mezreanın hasılı	29600
	Toplam	59573

3.1.4.3.4. Şehrizul Sancakbeyi Hasları

Bu sancakbeyine Karakuş köyünün vergi gelirleri ayrılmış olup, 125379 akçadır. Fakat bu meblağ "*ber vech-i iltizam*" yoluyla 150000 akçaya tekmil edilmiş¹³³⁵ olup, toplam sancak gelirinin % 4'üdür.

3.1.4.3.5. Eski Musul Sancakbeyi Hasları

1558 tarihli tahrir defterinin icmalinde Eski Musul sancakbeyi hasları 6540 akça olarak verilmiştir¹³³⁶. Halbuki gelir kalemlerini tek tek topladığımızda bu meblağ 17772 akça çıkmaktadır (Tablo-45).

Tablo-45: Eski Musul Sancakbeyi'nin Musul Sancağındaki Hasları (1558)

No	Gelir Kaynağı	Tutarı (Akça olarak)
1	Mahsul-i bâd-i hevâ ve cürm-i cinâyet ve resm-i arusane-i Liva-i Eski Musul	8232
2	Mahsul-i Kelek der liva-i Eski Musul	3000
3	Karye-i Eski Musul tabi-i nahiye-i Musul	6540
	Toplam	17772

3.1.4.3.6. Vilayet-i Cezire Hâkimi Bedir Bey'in Hasları

1558 tarihli tahrir göre Musul sancağında has tasarruf edenlerden biri de Cezire hâkimi Bedir Bey olup, has yekûnu 13676 akçadan¹³³⁷ ibarettir. Bu meblağ Kafirzaman köyünün vergi gelirlerinin toplamıdır.

3.1.4.4. 1575 Tahririne Göre

1575'te Musul sancağında padişah ve Musul sancakbeyinden sonra has tasarruf eden Şehrizul beylerbeyi ile Keşaf sancakbeyi bulunmakta olup, bu ikisinin has toplamı 17000 akçadır. Bu yekûn Musul sancağı gelir toplamının % 4'üne tekabül etmektedir.

¹³³⁵ BOA, TD., 308, s.107-112.

¹³³⁶ BOA, TD., 308, s.2, 112.

¹³³⁷ BOA, TD., 308, s.113.

3.1.4.4.1. Şehrizul Beylerbeyi Hasları

1558 tahririne göre Şehrizul sancakbeyinin Musul sancağında hasları mevcutken, 1575 tahririne göre ise Şehrizul beylerbeyi hasları mevcuttur. Demek ki 1558-1575 yılları arasındaki bir tarihte Şehrizul sancağı eyalete tahvil edilmiş ve beylerbeylerine de Musul sancağı gelirlerinden has ayrılmıştır.

1558'de Şehrizul sancakbeyi hassı için ayrılan Karakuş köyünün gelirlerinin 1575'te Şehrizul beylerbeyi hassı olarak ayrıldığını görmekteyiz ki, toplamı 150000 akçadır¹³³⁸.

3.1.4.4.2. Keşaf Sancakbeyi Hasları

Musul'a tabi 6 mezreanın 20000 akçalık geliri de Keşaf sancakbeyine has olarak ayrılmıştır¹³³⁹.

Tablo-46: Sancak Dışındaki Muhtelif Görevlilerin Musul Sancağında Tasarruf Ettikleri Gelirlerin Toplam Gelirlere Oranı

No	Yıllar	Musul Sancağı Toplam Geliri	Sancak Dışındaki Görevlilere Ayrılan Gelir Miktarı	Toplam İçindeki Oran (%)
1	1523	1509018	89054	6
2	1540	2262023	13676	0,59
3	1558	3644200	551880	15
4	1575	3851552	170000	4

Tablo'da görüldüğü üzere Musul sancağı gelirlerinin ortalama % 7'lik bir kısmı sancak dışında muhtelif kademelerdeki devlet görevlilerine ayrılmıştır. 1540'ta bu miktarın çok düşük olmasına karşılık (% 0,59), 1558'de bir hayli yükselerek toplam sancak gelirinin % 15'ine yükselmiştir.

3.2. Zeametler

Musul sancağı (1586'dan sonra eyaleti) gelir kaynaklarının önemli bir kısmı zeamet olarak ayrılmıştır. Araştırmamızın temel kaynaklarından olan dört tahrir defteri (bu tahrirler 1523-1575 yılları arasında yapılmış olup, bu dönemde Musul sancak statüsündedir)'nde zeamet sahiplerinin isimleri ve tasarruf ettikleri zeamet miktarları belirtilmemiştir. Ancak 1575 tarihli tahrir esas alınarak hazırlanan Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-u Kadim Arşivi, 282 no'lu tahrir defterinde zaimlerin isimleriyle birlikte uhdelerindeki zeamet miktarları da tek tek kaydedilmiştir.

Diğer yandan, elimizdeki muhtelif Maliyeden Müdevver, Timar-Zeamet Tevcih ve

¹³³⁸ BOA, TD., 660, s. 114-121.

¹³³⁹ BOA, TD., 660, s. 131; TKGMA., TD. 282, s.16.

Timar Ruznamçe defterlerinde zeamet sahiplerinin isimleri ve gelir toplamları verilmiştir. Fakat bu defterlerden sancak veya eyaletteki bütün zaimlerin isimlerini tespit etmek mümkün değildir. Çünkü buradaki kayıtlar daha çok timar-zeamet durumundaki değişiklikleri göstermektedir. Bununla birlikte, özellikle cülus değişiklikleri sonrasında timar-zeamet beratlarının yenilenmesi (tecdid-i berat) neticesinde tutulan Timar-Zeamet tevcih defterlerinde mütemmim bilgi elde etmek mümkün olabilmektedir ki, biz de bu defterlerden faydalanma yoluna gittik.

1523 tarihli tahrir defterinde zeametler; timar ve vakıflarla birlikte "*timâr-hâ-i erbâb-ı timâr ve zuama der liva-i m. maa evkaf...*" başlığı altında iç içe verildiğinden, sancak gelirlerinden ne kadarının zeamet olarak ayrılmış olduğunu tespit etmek mümkün olamamaktadır. 1523 tahririnde sadece 2 zuamanın mevcut olduğu görülmektedir¹³⁴⁰.

1540 tahririnden öğrendiğimize göre Musul sancağındaki zuama sayısı 5'tir¹³⁴¹. Bunların isimleri ile ne miktar zeamet tasarruf ettikleri ise kaydedilmemiştir. Ancak, bu tahrirdeki kayıtlardan zeamet olarak ayrılan gelir yekununun 116097 akça olduğunu görmekteyiz ki, toplam sancak gelirinin % 5'ine tekabül etmektedir. Diğer yandan bu meblağı 5 zaimine bölüştüğümüz vakit, her zaimin ortalama 23220 akça zeamet tasarruf ettiği ortaya çıkmaktadır.

1558 tarihli tahrirde de zaimlerin isimleri ve tasarruf ettikleri zeamet tutarları kaydedilmemiştir. Bununla birlikte 1558'de Musul sancağında 9 zuamanın toplam 268717 akça zeamet tasarruf ettiklerini öğrenmekteyiz¹³⁴². Bu yekûn toplam sancak gelirinin % 7'sini oluşturmaktadır. 268717 akçayı 9 zaimine paylaştığımızda ise ortalama her zaimin 29855 akça zeamet tasarruf ettiği intac etmektedir.

Öte yandan 1558-1574 tarihleri arasında Musul sancağında zeamet tasarruf eden bazı zaimlerin isimlerini ve tasarruf ettikleri gelir miktarlarını tespit edebilmekteyiz. Bunların dökümü tablo-48'de verildiği gibidir.

Tabloda da görüleceği üzere, 1558-1574 tarihleri arasında tespit ettiğimiz zeamet miktarları 20000 ile 40000 akça arasında değişmektedir.

*Tablo-47: Bazı Zaimlerin Gelir Miktarları (1557-1574)*¹³⁴³

No	Zaimin Adı	Zeamet Tasarruf Ettiği Yıl	Tutarı
----	------------	----------------------------	--------

¹³⁴⁰ BOA, TD., 998, s.90.

¹³⁴¹ BOA, TD., 195, 1.

¹³⁴² BOA, TD., 308, s.1, 113-124,147-149.

¹³⁴³ Bu tablo şu kaynaklardan faydalanılarak hazırlanmıştır; MM., 18011, s.34-40; MM., 29, s.282-a, 285-a; TZTD, 36, (deftere sayfa numarası verilmemiştir); TZTD., 2114, s.12-13.

		Miladi	Hicri	(Akça olarak)
1	Mehmet	5 Nisan 1557	5 C.ahir 964	24744
2	Cafer	6 Mayıs 1557	7 Receb 964	30881
3	Ali Kethüda	12 Eylül 1558	29 Z.kade 965	20000
4	Ferhad	15 Kasım 1558	3 Safer 966	20000
5	Mehmed veled-i İskender	9 Nisan 1559	Gurre-i Receb 966	20000
6	İbrahim	12 Temmuz 1559	6 Şevval 966	20000
7	Ömer Ağa	8 Ekim 1559	6 Muharrem 967	20000
8	Ömer	22 Ekim 1559	20 Muharrem 967	20000
9	Abdurrahman	22 Temmuz 1560	28 Şevval 967	30881
10	Alicân	29 Temmuz 1561	16 Z.kade 968	20000
11	Ahmed veled-i Mehmed	9 Aralık 1561	Gurre-i R.ahir 969	20000
12	Cafer	17 Mart 1562	11 Receb 969	30881
13	Veli	6 Ağustos 1562	5 Z.hicce 969	20000
14	Hüsrev Kethüda	30 Nisan 1565	29 Ramazan 972	20000
15	Burc Ali	29 Eylül 1572	21 C.evvel 980	30881
16	Mehmed	14 Aralık 1572	8 Şaban 980	30882
17	Mustafa	26 Mayıs 1574	4 Safer 982	20000
18	Derviş veled-i Ali Paşa	6 Haziran 1574	15 Safer 982	40000
19	Mustafa veled-i Sinan	9 Kasım 1574	24 Receb 982	32000
20	Mehmed veled-i Ahmed Beg	5 Aralık 1574	20 Ramazan 982	20000

Diğer taraftan tablo-48'de isimlerini verdiğimiz zaimlerden bazılarının şahsiyetleri hakkında da az da olsa, bazı bilgiler edinebilmekteyiz. Mesela; 1557'de 24744 akça zeamet tasarruf eden Cafer'in Musul sancağı Miralayı olduğunu, bu görevinin 22 Temmuz 1560 tarihine kadar devam ettiğini, bu tarihten itibaren 17 Mart 1562 yılına kadar 30881 akça zeamet tasarruf eden Abdurrahman'ın Musul Sancağı Alaybeyi olduğunu ve bu tarihten itibaren ise tekrar Cafer'in Musul sancağı alaybeyi olduğunu, zeamet tutarının da 30881 akçaya yükseldiğini görmekteyiz¹³⁴⁴. Yine 1561'de 20000 akça zeamet tasarruf eden Ahmed'in Erbil miralayı Mehmed Bey'in oğlu olduğunu müşahede etmekteyiz¹³⁴⁵.

1575'te Musul sancağında 16 zaim mevcut olup, bunların tasarruf ettikleri zeamet toplamı 480975 akçadır¹³⁴⁶. Bu yekûn Musul sancağı gelirlerinin %12'sine tekabül etmektedir. 1575 tarihinde mevcut zaimlerin isim ve zeamet tutarları tablo-49'daki gibidir.

¹³⁴⁴ MM., 18011, s.34, 37-38.

¹³⁴⁵ MM., 18011, s.38.

¹³⁴⁶ TKGMA., TD., 282, s.19-22.

Tablo-48: Musul Sancağında Zaimler ve Tasarruf Ettikleri Zeamet Miktarı (1575)

No	Zaimin Adı	Zeamet Miktarı
1	Mehmed b. Ahmed Bey	20000
2	İbrahim	20000
3	Hızır	20000
4	Rüstem b. Süleyman	20800
5	Ahmed b. İlyas	20880
6	Behram b. Abdullah	20900
7	İnâyet b. Abdülcemil	20999
8	Mir İlmüddin	22514
9	İbrahim b. Abdullah	25000
10	Süleyman b. Davud Bey	25000
11	Nazar	29100
12	Hacı Yunus	31000
13	İsmail b. Sultan Hüseyin Bey	47582
14	Rüstem b. Hüseyin Bey	50000
15	Nuh Mehmed b. Ahmed Paşa	50000
16	Murad Can	57200
	Toplam	480975

Tablo-48'deki zaimlerden 57200 akça zeameti bulunan Murad Cân İmâdiye hâkimi Sultan Hüseyin Bey'in kardeşidir¹³⁴⁷. Yine 50000 akça zeamet tasarruf eden Rüstem ile 47582 akça zeameti bulunan İsmail'in Sultan Hüseyin Bey'in çocukları olduğu görülmektedir¹³⁴⁸.

Musul'da yapılan en son tahrir 1575 tarihli olduğu için, bundan sonraki dönemlerde Musul'da kaç zaimin bulunduğu ve bunlara ayrılan zeamet toplamı hakkında bilgi sahibi değiliz. Fakat elimizdeki Timar-Zeamet Tevcih defterlerinden bir kısım zuamanın isimlerini ve zeamet tutarlarını öğrenebilmekteyiz ki, bunların teferruatı tablo-49'da verildiği gibidir.

Tablo-49: Musul Eyaletindeki Bazı Zaimler ve Gelir Miktarları (1586-1640)¹³⁴⁹

No	Zaimin Adı	Zeamet Tasarruf Ettiği Yıl		Tutarı (Akça olarak)
		Miladi	Hicri	
1	Mahmud	18 Mart 1586	28 R.evvel 994	24000
2	Mustafa b. Mahmud	17 Kasım 1586	5 Z.hicce 994	20000
3	Hamza	13 Ocak 1587	3 Safer 995	20500
4	Gülâbi	31 Mart 1587	21 R.evvel 995	40000
5	Abdi	31 Mart 1587	21 R.evvel 995	22199
6	Ahmed	7 Aralık 1587	6 Muharrem 996	20000

¹³⁴⁷ TKGMA., TD., 282, s.19.

¹³⁴⁸ TKGMA., TD., 282, s.19.

¹³⁴⁹ Tablo-48 şu kaynaklardan faydalanılarak hazırlanmıştır: TZTD., 88, (Defter sayfalandırılmamış); TZTD., 98, (Defter sayfalandırılmamış); TZTD., 101, s.368-409; TZTD., 169, s.525-540; TZTD., 174, (Defter sayfalandırılmamış); TZTD., 206, s.119-157; TZTD., 290, (Defter sayfalandırılmamış); TZTD., 403, (Defter sayfalandırılmamış); TZTD., 412, (Defter sayfalandırılmamış); TZTD., 424, (Defter sayfalandırılmamış); TZTD., 477, (Defter sayfalandırılmamış); TZTD., 494, (Defter sayfalandırılmamış); TZTD., 501, (Defter sayfalandırılmamış); TZTD., 552, (Defter sayfalandırılmamış); TZTD., 571, (Defter sayfalandırılmamış); TZTD., 576, (Defter sayfalandırılmamış).

tablo-49'un devamı

7	Ali b. Hasan	7 Aralık 1587	6 Muharrem 996	20900
8	Ömer	25 Şubat 1588	26 Z.kade 996	60000
9	Mehmed veled-i Kadı	25 Şubat 1588	26 Z.kade 996	30000
10	Yusuf b. Abdullah	25 Şubat 1588	26 Z.kade 996	20000
11	Ali veled-i Pervâne	1 Mayıs 1588	4 C.ahir 996	25933
12	Hacı Yunus	27 Ağustos	4 Şevval 996	41815
13	Şeyh Hüseyin	3 Eylül 1588	11 Şevval 996	20000
14	Derviş Ali veled-i Hacı Yunus	3 Eylül 1588	11 Şevval 996	30602
15	Ahmed	20 Eylül 1588	28 Şevval 996	20000
16	Nuri	2 Ekim 1594	17 Muharrem 1003	20000
17	Yusuf	11 Ekim 1594	26 Muharrem 1003	20000
18	Ali veled-i Nazar	7 Kasım 1594	23 Safer 1003	36066
19	Eflatun	21 Şubat 1594	11 C.ahir 1003	20000
20	Ahmed	26 Mayıs 1595	17 Ramazan 1003	23880
21	Bâyezid	1 Kasım 1595	26 Safer 1004	24000
22	Mehmed	15 Kasım 1595	12 R.evvel 1004	20000
23	Ahmed	Ocak başları 1596	Gurre-i C.evvel 1004	23880
24	Tercüman Ramazan Çavuş	Ocak başları 1596	Gurre-i C.evvel 1004	38699
25	Abdi	6 Nisan 1596	5 Şaban 1004	22199
26	Şehid veled-i Hacı Yunus	6 Nisan 1596	5 Şaban 1004	20000
27	Yusuf	26 Nisan 1596	24 Şaban 1004	20000
28	Înâyet	1598	1006	22666
29	Mehmed Çavuş vl.Malkoç	20 Mayıs 1598	14 Şevval 1006	37672
30	Mehmed veled-i Derviş	20 Mayıs 1598	14 Şevval 1006	20000
31	Zeyneddin	20 Mayıs 1598	14 Şevval 1006	20000
32	Ömer	20 Mayıs 1598	14 Şevval 1006	20000
33	Kasım b. Ahmed	20 Mayıs 1598	14 Şevval 1006	30000
34	Hüseyin	20 Mayıs 1598	14 Şevval 1006	50000
35	Üveys	20 Mayıs 1598	14 Şevval 1006	20999
36	Murad	20 Mayıs 1598	14 Şevval 1006	20291
37	Kasım	20 Mayıs 1598	14 Şevval 1006	20800
38	Hüseyin b. Ahmed Paşa	26 Mayıs 1607	29 Muharrem 1016	51191
39	Nazar bey b. Ahmed Paşa	29 Mayıs 1607	2 Safer 1016	27000
40	Ali b. Abdullah	19 Temmuz 1607	24 R.evvel 1016	32056
41	Ağa Hüseyin b. Ahmed	1620	1030	20000
42	Kâtib Hasan Hüseyin	1620	1030	51000
43	Mehmed	27 Mart 1622	14 C.evvel 1031	36066
44	Ahmed veled-i İdris	Kasım baş. 1622	Gurre-i Muharrem 1032	26871
45	Hüseyin	Kasım baş. 1622	Gurre-i Muharrem 1032	55000
46	Haydar Çavuş	Kasım baş. 1622	Gurre-i Muharrem 1032	50757
47	Yakub	Kasım baş. 1622	Gurre-i Muharrem 1032	20000
48	Nuri	Kasım baş. 1622	Gurre-i Muharrem 1032	26998
49	Mehmed	Kasım baş. 1622	Gurre-i Muharrem 1032	20000
50	Abdullah b. Seyyid Hân	14 Eylül 1627	3 Muharrem 1037	57582
51	Mevlâna Şaban	30 Haziran 1628	27 Şevval 1037	97582
52	Mehmed	14 Kasım 1629	27 R.evvel 1039	20000
53	Seyyidgân	27 Kasım 1629	10 R.ahir 1039	23000
54	Ahmed b. İdris	1630	1040	22871
55	Hüseyin	14 Ocak 1631	14 C.evvel 1040	26998
56	Rıdvan	14 Ocak 1631	14 C.evvel 1040	36066
57	Ahmed	1632	1042	20999
58	Ahmed	1632	1042	20000
59	Ali	1632	1042	20000
60	Ali b. Mehmed	Temmuz baş.1633	Gurre-i Muharrem 1043	60000
61	Üveys	1635	1044	20880
62	Üstad Ali	1635	1044	97583

tablo-49'un devamı

63	Mahmud	1635-36	1045	27139
64	Hüsrev	1635-36	1045	22871
65	Mahmud	2 Ağustos 1636	29 Safer 1046	36066
66	Kemal veled-i Üveys	2 Ağustos 1636	29 Safer 1046	20880
67	Murtaza	2 Ağustos 1636	29 Safer 1046	36066
68	Yunus	2 Ağustos 1636	29 Safer 1046	20000
69	Yakub	1637-38	1047	36066
70	Mehmed	1639	1049	20000
71	Ali	1640	1050	20000
72	Ahmed	1640	1050	20999
73	Yakub	1640	1050	20000

Tablo-49'da isimlerini zikrettiğimiz zaimlerin bir kısmının şahsiyetleri veya vazifeleri hakkında bilgi sahibiyiz. Mesela; 1587'de 20500 akça zeamete mutasarrıf olan Hamza İmâdiye hâkimi Seyyid Hân Bey'in adamıdır¹³⁵⁰. 1588 tarihinde 60000 akçalık zeametın mutasarrıfı olan Ömer ise Musul sancağı defterdarıdır¹³⁵¹. Aynı tarihte 30602 akçalık zeamete malik olan Derviş Ali b. Hacı Yunus ise Musul Alaybeyidir¹³⁵². 1596'da 38699 akça zeameti olan Tercüman Ramazan Çavuş Dergâh-ı Ali Çavuşlarından¹³⁵³.

Diğer yandan, 1607 tarihinde 27000 akçalık zeameti olan Nazar Bey, Musul beylerbeyi Ahmed Paşanın oğlu olup, kendisi de Keşaf sancakbeyidir¹³⁵⁴. Ayrıca, aynı tarihte 51191 akça zeamet tasarruf eden Hüseyin de Musul beylerbeyi Ahmed Paşanın oğlu olup, Musul sancağı Miralayıdır¹³⁵⁵. 1620'de 51000 akçalık zeametın sahibi olan Kâtib Hasan Hüseyin, Divân-ı Hümâyün kâtiplerindendir¹³⁵⁶. 1622'de 50757 akça zeamet tasarruf eden Haydar Çavuş'un Dergâh-ı Ali Çavuşlarından olduğunu görmekteyiz¹³⁵⁷.

Nihayet, 1627'de 57582 akçalık zeamete mutasarrıf olan Abdullah İmadiye hâkimi Seyyid Han'ın oğlu¹³⁵⁸; 1635-36'da 27139 akça zeamet tasarruf eden Mahmud ise Musul Miralayıdır¹³⁵⁹. Görüldüğü gibi, tayin edilen zaimler genellikle bölgede veya merkezde görev yapan üst rütbeli ümerânın tanıdıkları veya akrabaları arasında seçilmektedir.

3.3. Timarlar

Geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve

¹³⁵⁰ TZTD., 98, (Defter sayfalandırılmamış).

¹³⁵¹ TZTD., 101, s.374.

¹³⁵² TZTD., 101, s.403.

¹³⁵³ TZTD., 174, (Defter sayfalandırılmamış).

¹³⁵⁴ TZTD., 290, (Defter sayfalandırılmamış).

¹³⁵⁵ TZTD., 290, (Defter sayfalandırılmamış).

¹³⁵⁶ TZTD., 403, (Defter sayfalandırılmamış).

¹³⁵⁷ TZTD., 424, (Defter sayfalandırılmamış).

¹³⁵⁸ TZTD., 477, (Defter sayfalandırılmamış).

¹³⁵⁹ TZTD., 552, (Defter sayfalandırılmamış).

memurlara muayyen bölgelerden tahsis edilmiş olan devlet gelirlerine timâr denildiği¹³⁶⁰ malumdur.

Timarlar gelirlerine göre tezkereli ve tezkeresiz olmak üzere iki grupta mütalaa edilmektedir. Tezkereli timarların tevcihi merkez tarafından yapılırken, tezkeresiz timarların tevcihi ise beylerbeyi ve sancakbeyi tarafından yapılmaktadır. Diyarbekir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat ve Şehrizul eyaletlerinde tezkeresiz timarlar en fazla 5999 akça olup, 6000 akça olduğu takdirde tezkereli timar statüsüne dahil olurdu¹³⁶¹.

Timarlar statülerine göre de serbest timarlar ve serbest olmayan timarlar olarak iki grupta ele alınmaktadır. Serbest timarları defterdar, divan kâtipleri, çavuşlar, çeribaşları, subaşılar, dizdarlar vb. yüksek rütbeli devlet görevlileri tasarruf ederlerdi. Bu çeşit timarlarda şer'i vergilerin yanısıra niyâbet ve bâd-i hevâ gibi asayişle ilgili olaylardan elde edilen örfi vergiler de dirlik sahibine ait bulunmaktadır¹³⁶². Oysa serbest olmayan timarlarda dirlik sahipleri bu resimleri sancakbeyi ve subaşı ile paylaşmak zorunda idiler. Yine serbest dirlik sahipleri bizzat sefere gitmekle mükellef olmayıp, yerlerine cebelü gönderebilirlerdi. Bunu yapmadıkları takdirde dirliklerinin bir yıllık geliri müsadere edilirdi. Halbuki serbest olmayan dirlik sahipleri bizzat sefere katılmak zorunda idiler. Bu görevlerini ihlal ettikleri takdirde timarları ellerinde alınır veya daha ağır cezalara çarptırılabilirlerdi¹³⁶³.

3.3.1. Musul Sancağındaki Timarlar ve Timar Beyleri

Zeametler bahsinde de değindiğimiz üzere, 1523 tarihli tahrirde timar ve zeametler iç içe kaydedildiği için timar gelirlerinin toplamı hakkında bilgi sahibi değiliz. Sadece bu tarihte 90 sipahi ve 6 cebelünün varlığından haberdarız¹³⁶⁴.

1540 tarihli tahrirde sipahi sayısı 67, cebelü sayısı ise 3'tür. Sipahilerin isimleri ve tasarruf ettikleri timar miktarları verilmemekle beraber, bu tarihte timar olarak ayrılan gelir toplamı 404185 akçadır¹³⁶⁵ ki, bu meblağ toplam sancak gelirinin % 18'ini oluşturmaktadır. Bu miktarı 67 timar beyi arasında bölüştüğümüzde her sipahinin ortalama 6033 akça timar tasarruf ettiği ortaya çıkmaktadır.

1558'de Musul sancağındaki timarlı sipahi sayısı 76, cebelü sayısı 3 ve sipahilerin

¹³⁶⁰ Ö. Lütfi Barkan, "Timar", *İA.*, 12/1, s.287.

¹³⁶¹ Aynî Ali Efendi, *age.*, s.64.

¹³⁶² Barkan, "Timar", s. 310.

¹³⁶³ Sertoğlu, *agm.*, s. 284; Ünal, *age.*, s.181.

¹³⁶⁴ *BOA, TD.*, 998, s.90.

¹³⁶⁵ *BOA, TD.*, 195, s.78-101,138.

tasarruf ettikleri timar toplamı ise 408531 akçadır¹³⁶⁶. Bu yekûn sancak gelirlerinin % 11'ine tekabül etmekte olup, 76 sipahiye bölüştüğümüzde her birinin ortalama 5375 akça timar tasarruf ettiği görülür.

1575'te hem timar beylerinin isimleri hem de tasarruf ettikleri timar miktarları hakkında bilgi sahibiyiz¹³⁶⁷. Bunların teferruatı tablo-50'deki gibidir.

Tablo-50: Musul Sancağında Timar Tasarruf Edenler ve Timar Miktarları (1575)

No	Timar Beyinin Adı	Geliri	No	Timar Beyinin Adı	Geliri
1	Seyyid Ali ve Seyyid Hasan	1500	25	Budak b. Hüseyin	3000
2	Ahmed	1700	26	Hayri b. Hüseyin	3000
3	Şeker b. Hasan	2000	27	Mehmed b. Taceddin	3000
4	Ali b. Karagöz	2000	28	Eyyüb b. Şeyh Ahmed	3000
5	Hasan b. Hüseyin	2000	29	Pir Ahmed	3000
6	Mehmed b. Hüseyin	2000	30	Hızır b. Berâm	3000
7	Kayâ	2000	31	Mahmud b. Abdulkadir	3075
8	Hüseyin b. Durmuş	2000	32	Hüseyin b. Abdulkadir	3075
9	Ömer b. Mehmed	2000	33	İshâk b. Ahmed	3500
10	Ömer b. Hüseyin	2000	34	Seydî b. Maksud	3500
11	Abib? b. Abib?	2000	35	Ahmed b. Kâzım	3600
12	Sultan Ali	2000	36	Maksud b. Murâd	4000
13	Kâsım b. Tengriviren	2000	37	Ömer veled-i Zübeyr	4000
14	Seyyid Ali	2100	38	Süleyman b. Taceddin	4000
15	Şehsuvar	2500	39	Kalender b. Hazım	4000
16	Hâcî b. Behlül	2500	40	Mehmed b. Vahdettin	4208
17	Mehmed b. Mansur	2681	41	Ali b. Zâfi	4300
18	Kulu b. Süleyman	2692	42	Zihni b. Süleyman	4500
19	Mercân b. Abdullah	2775	43	Kâsım b. Behlül	5000
20	Hüseyin	2775	44	Ebubekir b. Hızır	5000
21	Dâvud	3000	45	Şeyh Hüseyin	5500
22	Avaz b. Kâsım	3000	46	Bâli	5500
23	Hasan b. Kâsım	3000	47	İsmail	5600
24	Musa b. Karagöz	3000	48	Abdülahad b. Ahmed	5999
49	Hasan b. Mahmud	5999	79	Rüetem b. Hayrettin	6600
50	Kemâl b. Üveys	5999	80	Arab Şâh	6666
51	Kanber b. Üveys	5999	81	Arab Ali	6772
52	Feyyaz	5999	82	Mahmud b. Mehmed	6800
53	Türemiş	5999	83	Üveys b. Kemâl	7000
54	Mehmed b. Abdullah	5999	84	Şemseddin	7000
55	Korkmaz b. İmâm Kulu	5999	85	Şeyh Receb	7000
56	Haydar b. Arnavud Ahmed	5999	86	Hüseyin	7070
57	Ahmed b. Şeker	5999	87	Mehmed b. Fahreddin	7700
58	Bünyâd b. Şeker	5999	88	Seydî Ali	8000
59	Allahvirdi	5999	89	Hasan b. Mehmed	8000
60	Cân Kulu b. Hüseyin	5999	90	Hüseyin b. Sultan Hüseyin Bey	8000
61	Mehmed b. Zeyneddin	5999	91	Abdüsselâm b. Ahmed	8000
62	Mustafa	5999	92	Boz Ali	8166
63	Mustafa b. Ömer	5999	93	Ahmed Çavuş	8199
64	Mansur	5999	94	Mustafa	8500

¹³⁶⁶ BOA, TD., 308, s.1,76,125-147.

¹³⁶⁷ TKGMA., TD., 282, s.24-53.

tablo-50'nin devamı

65	Hüseyin b. Tengriviren	5999	95	Hamza	9000
66	Mehmed b. Tengriviren	5999	96	Budak b. Mehmed Bey	10000
67	Mehmed b. Zeynel	6000	97	Mehmed b. Cân Ahmed Bey	10000
68	Şeyh Mehmed	6000	98	Bahaeddin b. Kubad Bey	10000
69	Abdullah b. Mehmed	6000	99	Derviş b. Yusuf	10000
70	Mir Ömer ve Mir Abdal	6000	100	Tengriviren	10864
71	Kubâd (Birader-i Murad Cân)	6000	101	Ali b. Pir Mehmed	11000
72	Mahmud b. Mehmed	6000	102	Murad	12000
73	Üveys	6200	103	İdris b. Bekir	13000
74	Gazanfer Çelebi	6280	104	Hacı Kasım	13960
75	Mir Melik	6299	105	Mahmud b. Fahreddin	14100
76	Abdi b. Kulu	6300	106	Alicân b. Mehmed	16014
77	Kara Ali	6371		Toplam	355768
78	Hasan b. Hüseyin	6500			
	Toplam	237155		Genel Toplam	592923

Tablo-50'de de görüldüğü gibi 1575'te Musul sancağında 106 timar beyi mevcuttur. Bunlara ayrılan gelir miktarı 592923 akça olup, toplam sancak gelirinin % 15'ini teşkil etmektedir.

Öte yandan 1575 tahririne nazaran, sipahi timarları bir kısım köy veya mezraların gelirlerinden birkaç "*hisse*" 'nin birleştirilmesiyle teşekkül etmiştir. Yani köy veya mezraların gelirleri muhtelif büyüklükteki "*hisselere*" bölünerek her "*hisse*" (parça) bir sipahinin tasarrufuna verilmiştir. Mesela; Başıka köyü gelirleri 15 "*hisse*" 'ye ayrılarak her hissesi bir sipahiye tevcih edilmiştir. Dolayısıyla sipahilerin büyük bir bölümü değişik birkaç köy veya mezreanın hisselerinden oluşan bir timar tasarruf etmektedir. Aynı durumun 1566'da Harput sancağı için de geçerli olduğunu görmekteyiz¹³⁶⁸. Görüldüğü gibi, Osmanlı idaresi bir köyü veya çiftliği tek başına bir sipahiye timar olarak vermemektedir. Bir sipahinin gelirini birkaç köy veya beldeye dağıtmaktadır. Bu usûl merkezî hükümetin kudretini arttırmakta, taşra idarecilerinin ise kudretini zayıflatmaktadır. Bu uygulama ile Osmanlı idaresinde feodalizm, derebeylik vb. gibi sistemler oluşmamıştır. Bu uygulama, Osmanlı'da feodalizmin olmadığına tipik bir örnektir.

Tablo-50'deki 106 timarın % 9'nun gelirleri 1500-2775 akça, % 43'ünün gelirleri 3000-5999 akça arasında değişmektedir. Bu durumda "*tezkeresiz*" timarların oranı % 62'dir. Geriye kalan % 38'inin gelirleri ise 6000-16014 akça arasında değişmekte olup, bunlar da "*tezkereli*" timar gurubuna girmektedir.

¹³⁶⁸ Ünal, *age.*, s.183.

Tablo-51: Gelirlerine Göre Timarların Dağılımı (1575)

No	Gelir Gurubu (Akça olarak)	Adedi	Oranı (%)
1	1500-2775	20	19
2	3000-5999	46	43
3	6000-16014	40	38
	Toplam	106	100

3.3.2. Musul Eyaletindeki Timarlar ve Timar Beyleri

Timar-Zeamet tevcih defterlerinden 1586-1640 tarihleri arasındaki dönemde bazı timar beylerinin isimleri ile tasarruf ettikleri timar miktarlarını öğrenebilmekteyiz. Bunların dökümünü tablo halinde verip (Bk. Tablo-52), daha sonra değerlendirmesini yapacağız.

Tablo-52: Musul Eyaletinde Timar Sahipleri ve Gelir Miktarları (1586-1640)

No	Timar Beyinin Adı	Timar Tasarruf Ettiği Yıl		Geliri (Akça)
		Miladi	Hicri	
1	Şehvâr veled-i Ömer	16 Mart 1586	26 R.evvel 994	3000
2	Hüseyin	18 Mart 1586	28 R.evvel 994	3000
3	Mahmud ve Yunus (müşterek)	18 Mart 1586	28 R.evvel 994	6000
4	Nuri	18 Mart 1586	28 R.evvel 994	8166
5	Bahaeddin	12 Mayıs 1586	23 C.evvel 994	10000
6	Süleyman b. Kulu	24 Temmuz 1586	7 Şaban 994	2692
7	Ahmed ve Mehmed (müşterek)	24 Temmuz 1586	7 Şaban 994	6280
8	Ahmed	4 Ağustos 1586	19 Şaban 994	8669
9	Şaban b. Bayram	17 Ağustos 1586	2 Ramazan 994	4000
10	Ömer Satılmış Bey	17 Ağustos 1586	2 Ramazan 994	9003
11	Kalender Çaşnigir	5 Ekim 1586	21 Şevval 994	6999
12	Mustafa b. Abidin	13 Ocak 1587	3 Safer 995	6000
13	Mehmed b. İbrahim	29 Şubat 1587	21 R.evvel 995	6666
14	Mahmud b. Kulu	29 Şubat 1587	21 R.evvel 995	6000
15	Kubad	29 Şubat 1587	21 R.evvel 995	11000
16	Üveys b. Yunus	29 Şubat 1587	21 R.evvel 995	3000
17	Mehmed ve Ali (Müşterek)	29 Şubat 1587	21 R.evvel 995	6000
18	Haydar b. Kaymaz	16 Şubat 1588	17 R.evvel 996	3000
19	Mahmud b. Murad	16 Şubat 1588	17 R.evvel 996	10666
20	İbrahim b. Korkmaz	16 Şubat 1588	17 R.evvel 996	2999
21	Ali b. Şehsuvar	16 Şubat 1588	17 R.evvel 996	4500
22	Mehmed b. Hüdaverdi	16 Şubat 1588	17 R.evvel 996	6666
23	Üveys	25 Şubat 1588	26 R.evvel 996	8000
24	Ahmed veled-i Kalender	25 Şubat 1588	26 R.evvel 996	3000
25	Ali	25 Şubat 1588	26 R.evvel 996	5000
26	Hayrettin	5 Mayıs 1588	8 C.ahir 996	5000
27	Receb b. Hızır	5 Mayıs 1588	8 C.ahir 996	6000
28	Enbiyâ b. Tanrıverdi	1 Haziran 1588	5 Receb 996	6000
29	Mehmed	1 Haziran 1588	5 Receb 996	3555
30	Kasım b. Hüseyin	1 Haziran 1588	5 Receb 996	6000
31	Mehmed	12 Eylül 1588	20 Şevval 996	4208
32	İsa	20 Eylül 1588	28 Şevval 996	4298
33	Ebubekir	20 Eylül 1588	28 Şevval 996	17389
34	Hüseyin	20 Eylül 1588	28 Şevval 996	7000
35	Receb veled-i Hayrettin	26 Eylül 1594	11 Muharrem 1003	3000
36	Ahmed b. Budak	26 Eylül 1594	11 M. 1003	3000

tablo-52'nin devamı

No	Timar Beyinin Adı	Timar Tasarruf Ettiği Yıl		Geliri (Akça)
		Miladi	Hicri	
37	Hamza	11 Ekim 1594	26 M. 1003	3555
38	Maksud veled-i Nuri	18 Ekim 1594	3 Safer 1003	8999
39	Aziz b. Mahmud	27 Ekim 1594	12 Safer 1003	3000
40	Behram b. Ahmed	1 Kasım 1594	18 Safer 1003	3600
41	Hüseyin	20 Kasım 1594	7 R.evvel 1003	10000
42	Murad veled-i Nazar	11 Aralık 1594	28 R.evvel 1003	11555
43	Hüseyin	27 Mayıs 1595	18 N. 1003	6000
44	Mustafa veled-i Bayram Bey	20 Haziran 1595	12 Şevval 1003	6000
45	Osman veled-i Satılmış bey	24 Haziran 1595	16 Şevval 1003	19202
46	Abdullah veled-i Enbiya	28 Temz. 1595	21 Z.kade 1003	10666
47	Hüseyin	1 Kasım 1595	26 Safer 1004	3000
48	Memiş b. Pir Abdi	Kasım başları 1595	Gurre-i R.evl.1003	5000
49	Ramazan b. Ahmed	15 Kasım 1595	12 R.evvel 1004	3555
50	Bayram	25 Aralık 1595	23 R.ahir 1004	10019
51	Haydar	Ocak başları 1596	Gurre-i Cevl 1004	3000
52	Abdullah	"	"	4000
53	Mustafa b. Bayram	"	"	3000
54	Mustafa veld-i Behram	"	"	3000
55	Kemal b. Üveys	"	"	7999
56	Yunus veled-i Ahmed	"	"	6666
57	Kulu veled-i Hüseyin	"	"	6000
58	Abdullah ve Veli (Müşterek)	"	"	6772
59	Yahya veled-i Abdülkerim	"	"	9000
60	Mehmed ve Ali (Müşterek)	"	"	6000
61	Ahmed	"	"	10194
62	Ahmed veled-i Abdullah	"	"	9333
63	Şeyh Hüseyin ve İbrahim (müşterek)	"	"	6000
64	Zeynelabidin	"	"	6200
65	Safer ve Ali (Müşterek)	"	"	6000
66	Ömer	26 Mart 1596	26 Receb 1004	4000
67	Hasan	Mart sonları 1596	Gurre-i Şaban 1004	8199
68	Salih	6 Nisan 1596	5 Şaban 1004	8000
69	Ali b. Mehmed	26 Nisan 1596	24 Şaban 1004	6280
70	Yahya b. Ebter	"	"	3000
71	Mehmed b. Murad	"	"	7998
72	Hüseyin b. Şehid	1598	1006	5000
73	Bâyezid	"	"	4000
74	Tayyib b. Abdal	"	"	4000
75	Can Ahmed b. İbrahim Beg	"	"	12000
76	Kemâl	"	"	7999
77	Maksud	"	"	8000
78	Mürşid Kulu	"	"	3000
79	Ahmed b. Mustafa	"	"	6280
80	İlyas	"	"	10000
81	Abdi b. Abdullah	"	"	6000
82	Hasan b. Abdullah	20 Mayıs 1598	14 Şevval 1006	6800
83	Ahmed b. Cafer	26 Mayıs 1607	29 Muharrem 1016	3000
84	Mehmed	"	"	6200
85	Ali	29 Mayıs 1607	2 Safer 1016	6000
86	Adil b. Abdullah	"	"	3000
87	Cafer b. İsmail	"	"	6000
88	Yusuf	"	"	7000
89	Ali b. Abdullah	"	"	3600
90	Nâsır ve Bâzârih	"	"	5999

tablo-52'nin devamı

No	Timar Beyinin Adı	Timar Tasarruf Ettiği Yıl		Geliri (Akça)
		Miladi	Hicri	
91	Halil	12 Tem.1607	17 R.evvel 1016	7000
92	Hüseyin	"	"	5600
93	Bahaeddin b. Hüseyin	"	"	5999
94	Hamza b. Allahvirdi	"	"	5999
95	Ali b. Haydar	1620	1030	6000
96	Ali b. Mehmed	"	"	7700
97	Bahaeddin	"	"	6300
98	Ahmed b. Kulu	"	"	3000
99	Maksud	"	"	6772
100	Mehmed	"	"	3500
101	Ahmed Çavuş	"	"	19660
102	Mehmed	"	"	13166
103	Hüseyin	"	"	4999
104	Hazâl	"	"	3000
105	Ali	"	"	6500
106	Veli	"	"	5999
107	Hasan	"	"	3000
108	İbrahim	"	"	10000
109	Mehmed ve Hasan	"	"	6000
110	Tâtâr	1621	1031	2000
111	Mehmed	"	"	6000
112	Ömer	"	"	6500
113	Ali	"	"	4000
114	Cafer	"	"	3000
115	Bali	"	"	3000
116	Yunus	"	"	3600
117	Receb b. Ali	"	"	4000
118	Ahmed	"	"	7999
119	Abdal	"	"	3000
120	Allahvirdi	"	"	7999
121	Yakub	"	"	6000
122	Abdülcelil	"	"	3000
123	Abdal	"	"	5000
124	Ahmed b. Kulu	"	"	2000
125	Veli b. Abdullah	"	"	6772
126	Ali	21 Mart 1622	14 C.evvel 1031	9500
127	Behlûl	"	"	3000
128	Abdi	"	"	5000
129	Cafer	"	"	3000
130	Abdülcelil	"	"	3000
131	Ahmed Kethüda	"	"	19660
132	Ali	"	"	9500
133	Mustafa b. Yakub	"	"	6000
134	İsmail b. İbrahim	"	"	3000
135	Ahmed	"	"	8000
136	Serhad	"	"	6000
137	Nazar	"	"	3000
138	Kasım	"	"	9500
139	Mahmud	"	"	3000
140	Ali	"	"	9500
141	Eşber	Kasım başl. 1622	Gurre-i mhr.1032	3000
142	Mehmed	"	"	3500
143	Halid	"	"	3000
144	Hızır	"	"	6000

tablo-52'nin devamı

No	Timar Beyinin Adı	Timar Tasarruf Ettiği Yıl		Geliri (Akça)
		Miladi	Hicri	
145	Mehmed b. Abdurrahman	"	"	4000
146	Mehmed	"	"	6000
147	Mehmed b. Hasan	"	"	3000
148	Hüseyin	"	"	6000
149	Seydi Yusuf	"	"	6000
150	Hüseyin	"	"	3000
151	Mehmed ve Hasan b. Ali	"	"	6000
152	Musli	"	"	3000
153	Seyyid Ali	"	"	6000
154	Halil b. Kulu	"	"	7000
155	Mehmed	"	"	13166
156	Ahmed	"	"	4000
157	Ali	"	"	6500
158	Mehmed	"	"	13332
159	Veli b. Ahmed Çavuş	"	"	9000
160	Hızır	1624	1034	3000
161	Yunus b. Kâtib Alican	"	"	5999
162	Mehmed	"	"	3000
163	Ali	"	"	3000
164	Mehmed	"	"	6000
165	İskender	28 Ocak 1625	18 Z.hicce 1034	2000
166	Mustafa	"	"	6000
167	Yasin	"	"	6000
168	Ali b. Haydar	"	"	6000
169	Ahmed ve Mehmed b. Ali	"	"	7700
170	Zülfikâr	"	"	12666
171	Mehmed	"	"	6000
172	Ahmed	"	"	8599
173	Abdullah	"	"	5000
174	Mustafa	1625	1035	9000
175	Hüseyin	"	"	5000
176	Mehmed b. Ali	"	"	7000
177	Mehmed	"	"	3000
178	Mustafa b. Maksud	"	"	6000
179	Mehmed	"	"	6000
180	Fâris	"	"	3000
181	Hüseyin	"	"	3000
182	Ali	"	"	6000
183	Maksud	7 Nisan 1626	10 Receb 1035	4000
184	Hüseyin	"	"	12000
185	Ali	"	"	2000
186	Hasan	"	"	3000
187	Zülfikâr Çavuş	"	"	11999
188	Yasin	"	"	7000
189	İbrahim	"	"	6000
190	Ahmed	"	"	3600
191	İbrahim	"	"	6000
192	Dilâver	"	"	6000
193	Zekeriya	Ekim Başları 1627	Gurre-i Safer 1037	3000
194	Abdi	"	"	3000
195	Seyyid Mahmud	"	"	3000
196	Veli Çavuş b. Ahmed	11 Ekim 1628	12 Safer 1038	9000
197	Haydar	"	"	8000
198	Ali	19 Kasım 1629	2 Z.hicce 1039	10000

tablo-52'nin devamı

No	Timar Beyinin Adı	Timar Tasarruf Ettiği Yıl		Geliri (Akça)
		Miladi	Hicri	
199	Hüseyin	1 Ocak 1630	16 C.evvel 1039	1500
200	Ali	14 Ocak 1630	25 Mhr. 1039	6000
201	Mahmud	1630	1040	3500
202	Musli	28 Aralık 1630	23 C.evvel 1040	3000
203	Mehmed	9 Ocak 1631	9 C.ahir	3000
204	Hüseyin	"	"	6200
205	Abid	6 Şubat 1631	4 Receb 1040	6600
206	Hüseyin b. Kulu	14 Mart 1631	10 Şaban 1040	6000
207	Zülfikâr b. Ahmed	24 Ağus.1631	26 Mhr. 1041	5000
208	Zülfikâr	17 Ekim 1631	20 Safer 1041	5000
209	Mehmed	13 Kasım 1631	18 R.ahir 1041	6000
210	Hüseyin	"	"	7500
211	Veli	"	"	3000
212	Ahmed	"	"	5999
213	Hızır	1632	1042	6666
214	Mustafa	"	"	14999
215	Hüseyin	"	"	6000
216	Nuri	"	"	2699
217	Kasım	"	"	3000
218	Nâsır	"	"	3000
219	Mehmed	"	"	3000
220	Behrâm	"	"	2000
221	Hüsrev	"	"	3000
222	Mustafa	"	"	10000
223	Yahya	"	"	3000
224	Ali b. Osman	"	"	3000
225	Kenân	Tem. Baş. 1633	Gurre-i Mhr. 1043	3000
226	Hasan	"	"	2000
227	Mehmed	"	"	3000
228	Ali	"	"	3000
229	Ahmed	"	"	3000
230	Ahmed b. İbrahim	"	"	6000
231	Mehmed	"	"	5999
232	Mehmed b. Ali	"	"	7700
233	Yunus	1634	1044	4000
234	Mustafa	"	"	4500
235	Murad	"	"	3000
236	Mahmud	"	"	2300
237	Mahmud ve Halid b. Amir	"	"	6600
238	Hüsrev	"	"	3000
239	Yahya	"	"	3000
240	Ahmed	"	"	6000
241	Halil ve Murtaza	1635	1045	6772
242	Hamza	"	"	3000
243	Arslan	"	"	6000
244	Allahvirdi	"	"	7999
245	Zülfikâr	"	"	8499
246	Hüsrev ve Derviş	"	"	6000
247	Mansur	"	"	3000
248	Ahmed	1635	1045	5999
249	Ömer ve Murad b. Ahmed	"	"	11000
250	Derviş	"	"	3000
251	Kenân	"	"	10000
252	Mehmed	1636	1046	3000

tablo-52'nin devamı

No	Timar Beyinin Adı	Timar Tasarruf Ettiği Yıl		Geliri (Akça)
		Miladi	Hicri	
253	Murtaza	"	"	5999
254	Veli	"	"	6666
255	Mahmaud ve Mustafa b. Zülfikâr	"	"	11999
256	Mehmed	1637	1047	6000
257	Hüseyin	"	"	16000
258	Hasan	"	"	16000
259	Ahmed	"	"	10000
260	Mehmed	"	"	10000
261	Receb	"	"	3000
262	Hüseyin	1639	1049	3000
263	Mehmed b. Hızır	"	"	2200
264	Osman b. Mehmed	"	"	2000
265	Hüseyin	"	"	3000
266	Mehmed b. Ahmed	"	"	14000
267	Hünyâd	"	"	3000
268	Cân Ahmed	"	"	15000
269	Abdal	"	"	5000
270	Yusuf	"	"	5000
271	Mehmed	"	"	3000
272	Mehmed	"	"	5999
273	Hüseyin	"	"	3000
274	Bekir	"	"	10000

1586-1639 arasındaki 53 yıllık dönemde ismini tespit ettiğimiz 274 timar beyinin timar gelirleri 1.500 ile 19.660 akaç arasında değişmektedir.

Bahsedilen dönemi muhtevi mufassal veya icmal defterleri olmadığı için eyaletteki toplam timar beyi sayısı ve timar yekunları hakkında bilgi sahibi olamıyoruz.

Diğer yandan Musul'un sancak konumunda olduğu 1575 tarihinde mevcut timarlardan % 62'si tezkiresiz, % 38'i tezkireli timar konumunda iken, bu oranların Musul'un eyalet statüsünde olduğu 1586-1639 arasındaki dönemlerde değişmiş olduğunu görmekteyiz. Zira, bu tarihler arasında tespit edebildiğimiz timarların % 48'i tezkiresiz, % 52'si ise tezkireli timarlardır.

Bu oranlardan tezkireli timarların % 14 nispetinde artmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu muhtemelen bazı tezkiresiz timarların terakkilerle artmış olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Öte taraftan timar sahiplerinin isimleri arasında Tanrıverdi, Satılmış, Kalender, Allahverdi, Serhad, Arslan, Çeker, Kaya, Türemiş, Korkmaz, Tenriviren ve Budak gibi Türkçe kökenli isimlerin bulunması dikkat çekicidir. Bununla birlikte isimlerin çoğu islami kökenlidir.

Tablo-52'de verilen timar beylerinden bir kısmı müşterek (ber vech-i iştirak) olarak timar tasarruf etmektedir. Bir timarı ise müştereken en fazla iki kişinin tasarruf ettiğini görmekteyiz ki, bunlar da genellikle kardeşlerdir. Bunlara misal olarak; 1586'da 6280 akçalık timar tasarruf eden Ahmed ve Mehmed b. Gazanfer; 1587'de 6000 akça timarı olan Mehmed ve Ali b. Şemseddin; 1596'da 6772 akçalık timara mutasarrıf olan Abdullah ve Veli b. Ali; yine 1596'da 6000 akçalık timar sahipleri Safer ve Ali b. Abdullah; 1620'de timar tutarları yine 6000 akça olan Mehmed ve Hasan b. Ali; 1625'te 7700 akçalık dirlik sahipleri Ahmed ve Mehmed b. Ali; 1634'te 6600 akçalık timara mutasarrıf olan Mahmud ve Halil b. Amir; 1635'te 6000 akça geliri olan Husrev ve Derviş; ile 11000 akça tasarruf eden Ömer ve Murad b. Ahmet ve 1636'da 11999 akça tasarruf eden Mahmud ve Mustafa b. Zülfikâr'ı gösterebiliriz.

Diğer taraftan bazı timar beylerinin sosyal statüleri hakkında, az da olsa, bilgi sahibiyiz. Mesela; 1588 tarihinde 4208 akçalık timar geliri olan Mehmed İmadiye hâkimi Sultan Hüseyin Bey'in adamlarındadır¹³⁶⁹. 1596'da 3000 akça timara mutasarrıf olan Haydar, bu tarihte İmadiye hâkimi olan Seyyid Hân'ın adamlarındadır¹³⁷⁰. Yine, 1598'de 12000 akçalık dirlik tasarruf eden Can Ahmed, Musul Beylerbeyi İbrahim Bey'in oğludur¹³⁷¹. Nihayet, 1607'de 5999 akçalık timarı olan Hamza Musul'un Çavuşlar Kethüdası olan Allahverdi'nin oğludur¹³⁷². 1631'de 5000 akça timar tasarruf eden Zülfikâr yine Musul'un Çavuşlar Kethüdası olan Ahmed'in oğludur¹³⁷³.

Ayrıca, bazı dirlik sahiplerinin gördükleri iş ve vazifeleri hakkında da birtakım bilgilere sahibiz. Mesela; 1588'de 8000 akçaya mutasarrıf olan Üveys'in Musul Sancağı Seraskeri¹³⁷⁴; 1595'te 3000 akça timar tasarruf eden Hüseyin'in Musul'un Mülazim Çavuşu¹³⁷⁵; 1596 tarihinde 10019 akça tasarruf eden Bayram'ın Musul vilayeti Çavuşlar Kethüdası¹³⁷⁶; 1598'de 7999 akçalık timarı olan Kemal'in Musul Sancağı Çeribaşısı¹³⁷⁷; 1620 tarihinde 19660 akçalık timar geliri olan Ahmed Çavuş'un Divân-ı Musul Çavuşu¹³⁷⁸; 1621'de 7999 akçaya mutasarrıf olan Allahvirdi'nin Divân-ı Musul Çavuşu¹³⁷⁹; 1622'de 19.660 akçalık

¹³⁶⁹ *TZTD.*, 101, s.406.

¹³⁷⁰ *TZTD.*, 174, (Defter sayfalanıdırılmamış).

¹³⁷¹ *TZTD.*, 206, s.136.

¹³⁷² *TZTD.*, 290, (Defter sayfalanıdırılmamış).

¹³⁷³ *TZTD.*, 504, (Defter sayfalanıdırılmamış).

¹³⁷⁴ *TZTD.*, 101, s.373.

¹³⁷⁵ *TZTD.*, 174, (Defter sayfalanıdırılmamış).

¹³⁷⁶ *TZTD.*, 174, (Defter sayfalanıdırılmamış).

¹³⁷⁷ *TZTD.*, 206, s.141.

¹³⁷⁸ *TZTD.*, 403, (Defter sayfalanıdırılmamış).

¹³⁷⁹ *TZTD.*, 412, (Defter sayfalanıdırılmamış).

dirlik tasarruf eden Ahmed Kethüda'nın Divân-ı Musul Çavuşlar Kethüdası¹³⁸⁰; aynı tarihte 6000 akçalık timara sahip olan Hüseyin'in Divân-ı Musul Çavuşlarından¹³⁸¹; nihayet 1626 tarihinde 11999 akçalık timara mutasarrıf olan Zülfikâr Çavuş'un Dergâh-ı Ali Çavuşlarından olduğunu görmekteyiz¹³⁸².

Görüldüğü gibi, timar erbabı olan sipahiler genellikle Musul'da görev yapan üst rütbeli kişilerin akrabaları, yakınları veya tanıdıklarıdır.

¹³⁸⁰ *TZTD.*, 412, (Defter sayfalanıdırılmamış).

¹³⁸¹ *TZTD.*, 424, (Defter sayfalanıdırılmamış).

¹³⁸² *TZTD.*, 448, (Defter sayfalanıdırılmamış).

ALTINCI BÖLÜM

VAKIFLAR

1. GENEL OLARAK VAKIF

Osmanlı şehirlerinin fiziki yapısını oluşturan câmi, mescit, zaviye, medrese vs. gibi dini ve içtimai yapıların inşası ve muhafazası vakıflar vasıtasıyla olmaktadır. *Vakf* kelimesi Arapça'da *durdurmak*, *alıkoymak* manalarına gelmektedir. İstilah olarak ise XIII-XIX. Yüzyıllar arasındaki dönemde, İslâm ülkelerindeki sosyal ve iktisadi hayatta önemli bir yer tutan dinî-sosyal müessesenin adıdır¹³⁸³.

Vakıf müessesesi, uzun asırlar boyunca, bütün islâm memleketlerinde büyük önem kazanmış, içtimai ve iktisadi hayat üzerinde derin tesirlerde bulunmuş dinî-hukukî bir müessesedir¹³⁸⁴. Vakfı kısaca, bir kimsenin Allah'ın rızasını kazanmak için, sahip olduğu menkul veya gayri menkulünü dini, içtimai ya da hayrî hizmetler için tahsis etmesi olarak tanımlayabiliriz. Vakıf tesis eden kişiye *vâkıf*, vakfedilen mala *mevkûf*, vakıf kuran kişinin amaçlarını, şartlarını ihtiva eden, kurulacak vakfın yönetim şekline ilişkin esasları belirleyen ve mahkeme tarafından tescil edildikten sonra vakfın vücut bulduğu belgeye de *vakfiye* denilmektedir¹³⁸⁵.

Vakıflar gördükleri hizmetler itibariyle; *dinî*, *içtimaî* ve *iktisadî vakıflar*, mahiyetleri itibariyle ise; *hayrî*, *zürri* (evlatlık) ve *avâriz vakıflar* olmak üzere birtakım kategorilere

¹³⁸³ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İA.*, C. 13, İstanbul 1986, s.153.

¹³⁸⁴ M. Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983, s.351.

¹³⁸⁵ Rifat Özdemir, "Osmanlı Vakıflarının Kurulması ve Yaşatılmasında Devlet Kurumlarının İşleyişi", *Fırat Üniversitesi I. Tarih Sempozyumu'na Sunulmuş Tebliğ*, (14-17 Ekim, 1993), s. 1-137; Mustafa Öztürk, "Harput ve Yöresi Vakfiyeleri", *Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu*, Elâzığ 1987, s.237.

ayrılmaktadır¹³⁸⁶.

2. MUSUL ŞEHRİNDEKİ VAKIFLAR

İncelediğimiz dönemde devletin genel yapısına uygun olarak Musul'da da birçok vakıf bulunmaktadır. Câmi, mescit, medrese, zaviye, türbe ve ziyaretgâh olan mezarların hizmetlerinin yürütülmesi için birçok *hayrî* vakıf kurulmuştur.

Musul şehrindeki vakıfların büyük ekseriyeti Osmanlılardan önceki dönemlerden kalmaz. Bunlar, mülk sahiplerinin mülklerinin tamamını veya belli bir kısmını câmi, mescit, medrese, zaviye vs. gibi dinî ve sosyal eserlere vakfetmeleriyle ortaya çıkmıştır. Bu mülk, topraktan veya toprak üzerinde yaşayan köylüden alınan her türlü vergiler olmayıp, sadece toprağın kuru bir mülkiyet hakkıdır. Dolayısıyla mâlikâne sahibi, çiftçiden yalnızca bir nevi toprak kirası olarak öşür talep edebilir. Çünkü, arazinin vergi geliri devlet tarafından sipahiye dirlik olarak tevcih edildiğinden, mahsulün öşrünü de sipahi almaktadır. Bu şekilde toprak kirası ve mahsul öşrünün ayrı ayrı ödendiği arazilere "*iki baştan tasarruf*" veya "*mâlikâne-divânî*" sistemi denilmektedir¹³⁸⁷.

Mâlikâne sahiplerinin mülklerini herhangi bir vakfa bağışlamaları halinde "*mâlikâne hissesi*" vakfin tasarrufu altına girmiş olurdu. Musul'daki vakıflara bağışlanan "*mâlikâne hissesi*" *rub' hububat* (1/4)'tır. Buradaki 1/4, reyanın ödediği mahsulün 1/4'ü olmayıp, 1/5, 1/6, 1/7, veya 1/10 nispetlerinde alınan öşrün 1/4'dür.

Diğer yandan, Musul'daki vakıflara ayrılan gelir kaynakları sadece bazı köylerin hububat hasılının 1/4'ü olan "*mâlikâne hissesi*"'inden ibaret değildir. Şehirde bulunan birçok dükkân, han, hamam, zemin kiralari ile bazı mezra, cemaat, bağ ve bahçe gelirleri de ayrılmıştır. Ayrıca, Musul boyahânesi geliri de *Hoca Kasım (Doğan Bey) Medresesi* ve Musul'da bulunan *İmâmzadegân türbeleri* ile *ziyaretgâh* olan *mezarlar* için değişik miktarlarda vakfedilmiştir.

2.1. Câmi Vakıfları

Araştırma dönemimizde tespit ettiğimiz üç câmiden, *Emevi Câmii*'ne ait evkaf kayıtları bulunmamaktadır. Tahrir kayıtlarına geçtiği kadarıyla, *Mücâhidî (Kaymazî) Câmii*'ne 1523'te 1 zemin kirasının 200 akçalık ve 1540 tarihinde 1 bahçenin 200 akçalık geliri vakfedilmiştir. *Ulu Câmii (Nureddin Şehid Câmii)*'nin ise zengin vakıf gelirleri vardır. Zira, câmi'nin evkaf gelirleri arasında birçok dükkân kirasının yanısıra, 1 han, 1 arsa kirası,

¹³⁸⁶ Geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, İstanbul 1985, s. 79-97.

¹³⁸⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Mâlikâne-Divânî Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi I*, İstanbul, 1980, s.154.

Kabak Çevliği köyünün gelirlerinin ¼ hissesi ve 2 bahçe geliri bulunmaktadır (Bk. Tablo-54).

Tablo-54: Musul'daki Câmi Vakıflarının Gelir ve Giderleri (1523-1575) ¹³⁸⁸

Sıra No	Vakfın Adı	Gelir Kaynağı	Gelir Tutarı (akça)				
			1523	1540	1558	1575	
1	Ulu Câmii (Nureddin Şehid Câmii) Vakfı	1- Dükkân kirası	6192	-	-	-	
		2- Kayseriyye-i kadim kirası	5484	-	-	-	
		3- Kayseriyye-i cedid kirası	1080	-	-	-	
		4- Han kirası	360	600	8284	8640	
		5- 1 Han-ı arsa kirası (1575'te Arsa-i kapan kirası)	1333	1000	1911	24000	
		6- 56 Dükkân kirası (1558'de 105, 1575'te 115 adet)	-	20000	20546	3600	
		7- 16 Kayseriyye-i kadim kirası (1575'te 14'ü harab)	-	2928	860	60	
		8- Kabak Çevliği Köyü (1/4 hisse)	775	850	910	1920	
		9- 2 Bahçe geliri	400	-	-	-	
		Toplam	15624	25378	32511	38220	
		Giderler		Gider Tutarı (Günlük Olarak)			
			1- Cihet-i Tevliyet	8	8	8	10
			2- Cihet-i İmâm	5	6	7	10
			3- Cihet-i Müezzîn	-	-	6	-
			4- Cihet-i Ferrâş	2	2	2	2
			5- Cihet-i Huffaz	10	7	7	11
			6- Cihet-i Hitâbet	4	4	5	10
			7- Cihet-i Rakabe	4	-	10	-
			8- Cihet-i Kitâbet	-	10	3	4
			9- Cihet-i Cüzhân	-	10	13	13
			10- Cihet-i Ma'ruf	-	1	1	1
			11- Cihet-i Cibâyet	2	1,5	1,5	1,5
	12- Cihet-i Nezâret	-	-	4	4		
	13- Cihet-i Vaiz	-	-	7	7		
	14- Cihet-i Kayyım	-	-	-	4		
	15- Cihet-i Hademe-i kadimgân	-	-	-	1		
	16- Cihet-i Yasinhân	-	-	-	1,5		
	17- Cihet-i Sure-i tebarekhân	-	-	-	3		
	18- Cihet-i Sure-i amme	-	-	-	2		
	19- Cihet-i Aşîrhân	-	-	-	3		
	20- Cihet-i Türbedar	-	-	-	2		
	21- Baha-i Ruğ ve Hasır	4	1,5	1,5	1,5		
	22- Diğer	1	1	-	20,5		
	Toplam	39	51	72	117		
2	Mücahidi (Kaymazı) Câmii Vakfı	1- Zemin kirası	200	-	-	-	
		2- Musul'da Bahçe	-	200	-	-	
3	Emevi Câmii Vakfı	-	-	-	-	-	

Tablo 53'te görüldüğü gibi, Musul'daki câmiler içerisinde Emevi câmii'ne ait herhangi bir vakıf mevcut değildir. Bu ise Musul'un Moğollar tarafından işgal edildiği sırada Emevi câmii'nin de büyük tahribata uğraması ve metruk bir câmi haline gelmesinden kaynaklanmaktadır. Zira, Emevi câmii ancak 19. Yüzyılda yenilenerek ibadete açılabilmiştir¹³⁸⁹. Mücahidî câmii'nin 1523-1540 tarihlerinde 200 akçalık vakıf geliri

¹³⁸⁸ Bu tablo 998, 195, 308 ve 660 no'lu tahrir defterlerindeki bilgilere göre çıkartılmıştır.

¹³⁸⁹ Bk. *Şehrin Fizikî Durumu* Bölümü.

mevcuttur. 1558-1575 tarihli tahrirlerde ise kaydı yoktur. Ulu cāmii'nin 1523 tarihindeki evkaf geliri 15624 akça iken, bu rakam 1540'ta 25378 akçaya, 1558'de 32511 akçaya ve 1575'te ise 38220 akçaya yükselmiştir. Bu meblağlar günlük hesabıyla (fi yevm) değişik oranlarda muhtelif görevli ve giderlere harcanmaktadır.

2.2. Mescit Vakıfları

Araştırma dönemimizde tespit ettiğimiz mescit vakfı sayısı 49'dur. Bu mescitlerin evkafı içerisinde dükkân, hân, kasaphâne, zemin ve bahçe gelirleri bulunmaktadır. Özellikle 1558-1575 tarihleri arasındaki dönemde Musul şehrindeki mescit sayısında büyük artış gözlenmektedir.

Bu mescitlerden, birkaçı hariç tutulacak olursa, tamamına yakını şahıs ismi taşımakta ve muhtemelen bunlar da mescit bânileridir. Bu bâniler arasında 14 hacı, 8 şeyh ve 6 hoca ünvanının bulunması, ilmiye ve tarikat kökenli kimselerin mescit yapımına önem verdiklerini göstermektedir.

Tablo-54: Musul'daki Mescit Vakıflarının Gelir ve Giderleri (1523-1575)¹³⁹⁰

Sıra No	Vakfın Adı	Gelir Kaynağı	Gelir Tutarı			
			1523	1540	1558	1575
1	Ebu'l-Ula Mescidi Vakfi	1- 2 Dükkân kirası	720	900	900	900
		2- 1 Han kirası	-	-	48	48
		3- 1 kıta' zemin kirası (hali ve harabe)	-	-	-	-
		Toplam	720	900	948	948
		Giderler	Gider Tutarı (Günlük Olarak)			
2	Cemaleddin Vezir Mescidi Vakfi	1- Cihet-i İmâmet ve Müezzin	-	2	2	2
		2- Baha-i Ruğ ve Hasır	-	0,5	05	05
		1- 4 Dükkân kirası (1558-1575 tarihlerinde 6 adet dükkân)	-	2580	2580	2580
		Giderler	Gider Tutarı (Yıllık Olarak)			
		1- Cihet-i İmâmet	-	2,5	2,5	2,5
2- Cihet-i Müezzin	-	1,5	1,5	1,5		
3- Cihet-i Tevliyet ve Ferraş	-	1,5	1,5	1,5		
3	Hoca Şahkulu Mescidi Vakfi	1- 1 Dükkân kirası	-	-	360	180
4	Hacı Şahkulu Mescidi Vakfi	1- 1 Dükkân kirası	-	-	360	360
		2- 2 Dükkân (1558'de yeni inşa olunmakta, 1575'te herhangi bir gelir kaydedilmemiş)	-	-	360	360
		Giderler	Gider Tutarı			
			1523	1540	1558	1575
		1- Cihet-i İmâmet	-	-	1	1

¹³⁹⁰ Bu tablo 998, 195, 308 ve 660 no'lu tahrir defterlerindeki bilgilere göre çıkartılmıştır.

5	Şeyh Mehmed Belkısı Mescidi Vakfı	1- 1 Dükkân	-	-	240	240
		2- 3 Han kirası	-	-	120	120
		Toplam	-	-	360	360
6	Çihâr-ı Suk Mescidi Vakfı	1- 3 Hassa-i Hümayûn Dükkân Zemini kirası (1558'de 7 adet)	800	720	2160	-
7	Şeyh Mehmed b. Hilâl Mescidi Vakfı	1- 5 Dükkân kirası	1440	1800	1800	1800
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Ciheti İmâmet	1	1	1	1
		2- Cihet-i Müezzin	1	1	1	1
		3- Nezâret	-	1	1	0,5
		4- Cihet-i Tevliyet	-	0,5	0,5	1
5- Harc-ı Rakabe ve HASır	1	1	1	1		
8	Ma'şuk Mescidi Vakfı	1- 5 Dükkân kirası	540	-	-	-
		2- 2 Dükkân kirası	-	-	840	840
		3- 1 Dükkânın 1/3 hissesi	-	-	180	180
		4- 1 Dükkân (hali ve harabe)	-	-	-	-
		Toplam	540	-	1020	1020
Giderler	Gider Tutarı					
1- Cihet-i İmâmet	-	-	1,5	1,5		
2- Cihet-i Müezzin	-	-	1	1		
9	Zeyd b. Ali Mescidi Vakfı	1- 1 Dükkân	-	-	360	360
10	Şeyh Muhammed Sitâr Mescidi Vakfı	1- 3 Dükkân	-	-	308	308
		2- Hacı Mehmed Hamamı hasılı	-	-	180	180
		3- 1 Dükkânın ¼ hissesi	-	-	180	180
		4- 1 Dükkânın ¼ hissesi	-	-	24	24
		5- 1 Dükkânın ½ hissesi	-	-	60	60
		6- 1 Han kirası	-	-	36	36
		7- 1 Dükkân (hali ve harabe)	-	-	-	-
		Toplam	-	-	788	788
Giderler	Gider tutarı					
1- Cihet-i İmâmet	-	-	1	1		
2- Cihet-i Müezzin	-	-	1	1		
11	A'rabi Mescidi Vakfı	1- 1 Dükkân	-	-	720	720
		2- 1 Dükkânın ½ hissesi	-	-	360	360
		3- 2 Dükkânın 1/3 hissesi	-	-	360	360
		4- 1 Kasaphâne	-	-	180	180
		Toplam	-	-	1620	1620
Giderler	Gider Tutarı					
1- Cihet-i İmâmet	-	-	3	3		
2- Cihet-i Müezzin	-	-	1	1		
12	Şeyh Ebubekir Sami Mescidi Vakfı	1- Mescid yanında 1 kit'a Zemin	-	-	180	180
		2- 1 Han	-	-	180	180
		Toplam	-	-	360	360
13	Şeyh Mehmed (Şeyh Ömer)A'rabi Mescidi Vakfı	1- 2 Dükkân	-	-	600	600
		2- 1 Han kirası	-	-	60	60
		3- 1 Dükkânın 1/3 hissesi	-	-	120	120
		4- Cemmas mahallesinde 1 Zemin	-	-	10	10
		Toplam	-	-	790	790
Giderler	Gider Tutarı					
1- Cihet-i İmâmet	-	-	1	1		
2- Cihet-i Müezzin	-	-	1	1		
14	Abdi Alim Mescidi Vakfı	1- 2 Dükkân	-	-	360	360

Sıra No	Vakfın Adı	Gelir Kaynağı	Gelir Tutarı			
			1523	1540	1558	1575
15	Ferihsad Bey Mescidi Vakfı	1- 2 Dükkân	-	-	720	720
		2- Dükkân	-	-	180	1800
		Toplam	-	-	2520	2520
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i İmâmet	-	-	1	1
2- Cihet-i Müezzîn	-	-	0,5	0,5		
3- Cihet-i Tevliyet	-	-	0,5	0,5		
4- Harc-ı Rakabe, Baha-i Ruğ ve Hasır	-	-	6	6		
16	Hoca Burhan Mescidi Vakfı	1- 1 Dükkân	-	-	540	540
		Gider	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i İmâmet	-	-	1	1
		2- Harc-ı Rakabe, Baha-i Ruğ ve Hasır	-	-	0,5	0,5
17	Hacı Ali Attar Mescidi Vakfı	1- 1 Han	-	-	120	120
18	Hacı Yunus Mescidi Vakfı	1- 1 Han	-	-	120	120
19	Kadir Bey Mescidi Vakfı	1- 2 Dükkân	-	-	360	540
		2- 1 Kit'a Zemin	-	-	-	-
		Gider	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i İmâmet	-	-	-	1
2- Cihet-i Müezzîn	-	-	-	1		
20	Hamâmü'l-Meraği Mescidi Vakfı	-	-	-	-	
21	Ahmed Mescidi Vakfı	1- Bahçe	-	-	-	600
		Gider	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i İmâmet	-	-	-	1
		2- Cihet-i Müezzîn	-	-	-	1
22	Hacı Hasan Mescidi Vakfı	-	-	-	-	
23	Hân Ahmed Acemi Mescidi Vakfı	1- 1 Dükkân	-	-	120	120
		2- 3 Han kirası	-	-	72	72
		Toplam	-	-	192	192
		Giderler	Gider Tutarı			
1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-		
24	Hâci İbrahim 'Avni Mescidi Vakfı	1- 1 Dükkânın ½ hissesi	-	-	96	96
		2- 1 Han kirası	-	-	24	24
		Toplam	-	-	120	120
		Giderler	Gider Tutarı			
1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-		
25	Hacı Ömer Mescidi Vakfı	1- 2 Dükkân	-	-	360	360
		2- 2 Dükkânın 1/3 hissesi	-	-	180	180
		Gider	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i İmâmet	-	-	1	1
2- Cihet-i Müezzîn	-	-	0,5	0,5		
26	Mevlânâ Selâmullah Mescidi Vakfı	1- 6 Dükkân	-	-	540	800
		Gider	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i İmâmet	-	-	0,5	1
		2- Cihet-i Müezzîn	-	-	0,5	1
		3- Cihet-i Tevliyet	-	-	0,5	-
4- Baha-i Hayme ve Hasır	-	-	-	0,5		
27	Darü's-Saade Mescidi Vakfı	1- 2 Dükkân	-	-	540	540
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-

Sıra No	Vakfın Adı	Gelir Kaynağı	Gelir Tutarı			
			1523	1540	1558	1575
28	Hâcî İsa Hammâk Mescidi Vakfı	1- 1 Dükkânın ¼ hissesi	-	-	180	180
		2- 1 Dükkânın 1/3 hissesi	-	-	240	240
		3- Mescid yanında 1 kıta' Zemin	-	-	60	60
		Toplam	-	-	480	480
Gider		Gider Tutarı				
1- Cihet-i İmâmet		-	-	1	1	
2- Rakabe, Yağ ve Hasır (fi sene)		-	-	120	120	
29	Hoca Şah Mahmud-ı Güşen Mescidi Vakfı	1- 1 Dükkân	-	-	360	360
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i İmâmet	-	-	1	1
30	Hoca İsâ Mescidi Vakfı	1- 1 kıta' Zemin	-	-	180	180
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
31	Boz Ali Mescidi Vakfı	1- 1 Dükkân	-	-	180	180
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
32	Hoca Hasan torun Mescidi Vakfı	1- Mescid yanında 1 kıta' Zemin	-	-	180	180
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
33	Şeyh Hasan Bekri Mescidi Vakfı	1- 1 Han kirası	-	-	180	180
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
34	Pir Ahmed Mescidi Vakfı	1- 2 Dükkân	-	-	720	720
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i İmâmet	-	-	1	1
		2- Cihet-i Müezzîn	-	-	0,5	0,5
3- Rakabe, Yağ ve Hasırına		-	-	0,5	0,5	
35	Mevlânâ Kasım Mescidi Vakfı	1- 1 Dükkân	-	-	360	360
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
36	Hacı Hasan Fecr Nâm-ı diğer Beytü'ş-Şems Mescidi Vakfı	1- 1 Dükkân	-	-	360	360
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i İmâmet	-	-	1	1
37	Şeyh Mehmed b. Nureddin Mescidi Vakfı	1- 2 Han kirası	-	-	240	240
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
38	Hâcî Cemâleddin Mescidi Vakfı	1- 2 Dükkân	-	-	300	300
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
39	Abdullah b. Seyf Mescidi Vakfı	1- 1 Han kirası	-	-	120	120
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
40	Hâcî Kemaleddin Mescidi Vakfı	1- 1 Dükkânın ½ hissesi	-	-	120	120
		2- 1 Han kirası	-	-	36	36
		Toplam	-	-	156	156
		Giderler	Gider Tutarı			
1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur		-	-	-	-	
			1523	1540	1558	1575

Sıra No	Vakfın Adı	Gelir Kaynağı	Gelir Tutarı			
			1523	1540	1558	1575
41	Haydar Mescidi Vakfı	1- 4 Han kirası	-	-	120	120
		2- 2 Dükkân	-	-	240	240
		Toplam	-	-	360	360
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
42	Hâcî Kasım Attar Mescidi Vakfı	1- 1 Han kirası	-	-	84	84
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
43	Hâcî Hasan Halif Mescidi Vakfı	1- 2 Han kirası	-	-	240	240
		2- 1 Han (hali ve harabe)	-	-	-	-
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
44	Hâcî Receb Mescidi Vakfı	1- 2 Dükkân	-	-	240	240
		2- 1 Han kirası	-	-	60	60
		3- 1 Kıta' Zemin (hali ve harabe)	-	-	-	-
		Toplam	-	-	300	300
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
45	Vâsıt Mescidi Vakfı	1- 1 Dükkân	-	-	60	60
		2- 1 Han kirası	-	-	60	60
		Toplam	-	-	120	120
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
46	Hoca Hasan Cemcem Mescidi Vakfı	1- Mescid yanında 1 kıta' Zemin	-	-	60	60
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
47	Receb Uhuş Mescidi Vakfı	1- 2 Han kirası	-	-	120	120
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
48	Mevlânâ Abdülkadir Müderris Mescidi Vakfı	1- 1 Han kirası	-	-	120	120
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-
49	İsa Mescidi Vakfı	1- 1 Dükkân	-	-	180	180
		2- 1 Han kirası	-	-	36	36
		Toplam	-	-	216	216
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Rakabe, Yağ ve Hasırına sarf olunur	-	-	-	-

Tablo'da görüldüğü üzere mescit vakıflarına ayrılan gelir miktarları 60 akça ile 1800 akça arasında değişmektedir. Dikkat çeken bir diğer husus da mescitlere vakfedilen gelir kaynakları arasında dükkân sayısının çoğunlukta bulunmasıdır. Diğer taraftan 49 mescit içerisinde 2'sinin (Hamâmü'l-Meraği mescidi, Hacı Hasan mescidi) hiçbir evkaf geliri kayıtlara geçmemiştir.

2.3. Medrese Vakıfları

Araştırma dönemimizde Musul'da varlığını tespit ettiğimiz iki medreseden; *Şeyhü'l-Beled Medresesi*'nin kaydı sadece 1523 tarihli tahrirde geçmektedir. Bu medreseye 1 çiftlik zemini vakfedilmiş olmakla beraber, gelir ve gider miktarları hakkında hiçbir kayıt yoktur.

Hoca Kasım (Doğan Bey) Medresesi'ne ise Musul boyahânesi gelirlerinden önemli bir meblağ vakfedilmiştir. Nitekim, günlük hesabıyla 1523'te 20, 1540'ta 25 ve 1558-1575 tarihlerinde 30 akça medresenin muhtelif giderleri için vakfedilmiştir. Günlük olarak ayrılan bu meblağın yıllık tutarı 1523'te 7200 akça, 1540'ta 9000 akça ve 1558-1575 tarihlerinde ise 10800 akça tutmaktadır. Bu tutarlar medresedeki muhtelif giderler için harcanmaktadır.

Tablo-55: *Hoca Kasım (Doğan Bey) Medresesi Vakfı (1523-1575)*

Vakfın Adı	Gelir Kaynağı	Gelir Tutarı			
		1523	1540	1558	1575
Hoca Kasım (Doğan Bey) Medresesi Vakfı	1- Musul Boyahânesi Gelirle-rinden (Günlük akça olarak)	20	25	30	30
	Giderler	Gider Tutarı (Günlük akça Olarak)			
	1- Cihet-i Talebe	10	10	7	7
	2- Cihet-i Tevliyet	7	7	7	7
	3- Cihet-i Kitâbet	-	3	3	3
	4- Cihet-i Rakabe	3	-	-	-
5- Cihet-i Ferraş	-	-	3	3	

2.4. Zaviye Vakıfları

Zaviyeler, herhangi bir tarikata bağlı dervişlerin, bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağladıkları binalardır. İnceleme dönemimiz içerisinde Musul'da 8 zaviye tespit edilmiştir. Bu zaviyelere vakfedilen gelir kaynakları köy, mezra ve çiftlik zeminlerinde elde edilen gelirlerdir (Bk. Tablo-56).

Tablo-56: Musul'daki Zaviye Vakıflarının Gelir ve Giderleri (1523-1575) ¹³⁹¹

Sıra No	Vakfın Adı	Gelir Kaynağı	Gelir Tutarı				
			1523	1540	1558	1575	
1	İmâm Şemseddin Cemmâs b. İmâm Muhammed Zaviyesi	1- Karye-i İmâm Şemseddin	3967	4983	5664	5664	
		2- Karye-i Burc	-	4637	5582	6150	
		3- Karye-i Selâl	-	875	1467	1520	
		4- Mezra-i Ben-i Fetân	540	250	320	320	
		5- Mezra-i Til-i Halil	540	-	-	-	
		6- Mezra-i Tarfa	140	150	240	240	
		7- Mezra-i Cedide Mekabir	140	150	220	220	
		8- Mezra-i Abdalhân	100	120	200	300	
		9- Diğer	-	-	-	300	
		Toplam	5427	11165	13693	13694	
		Giderler		Gider Tutarı (Günlük akça olarak)			
		1- Cihet-i Nezâret	3	3	3	3	
		2- Cihet-i İmâm	1	2	2	2	
		3- Cihet-i Müezzîn	1	1	1	1	
		4- Cihet-i Meşihat	1	1	2	2	
		5- Cihet-i Tevliyet	1	1	1	1	
		6- Cihet-i Taam	7	-	-	-	
		7- Cihet-i Rakabe	1	2	2	-	
		8- Baha-i Ruğ ve Hasır	-	1	1	1	
		9- Baha-i Nân	-	7	7	9	
		10- Baha-i Güşt ve Ruğ-ı sade	-	5	5	5	
11- Baha-i Hınta	-	3	3	3			
12- Baha-i Hayme ve Nemek	-	3	3	3			

¹³⁹¹ Bu tablo 998, 195, 308 ve 660 no'lu tahrir defterlerindeki bilgilere göre çıkartılmıştır.

tablo-56'nın devamı

Sıra No	Vakfın Adı	Gelir Kaynağı	Gelir Tutarı			
			1523	1540	1558	1575
2	İmâm Abdullah b. Hz. Ömer Zaviyesi Vakfı	1- Karye-i Sultan Abdullah	7326	7749	10664	12862
		Giderler	Gider Tutarı (Günlük akça olarak)			
		1- Cihet-i Tevliyet	2	3	3	3
		2- Cihet-i Nezâret	2,5	2	2	2
		3- Cihet-i Meşihat	2	2	2	2
		4- Cihet-i Ferraş	1	1	1	1
		5- Cihet-i Rakabe	2	1	1	1
		6- Baha-i Güşt	2	3	3	3
		7- Baha-i Nân	4	4	4	4
		8- Baha-i Gendüm	3	3	3	3
		9- Baha-i Hayme ve Nemek	1	1	1	1
		10- Baha-i Ruğ ve Hasır	-	1	1	1
		11- Cihet-i İmâmet	-	-	1,5	1,5
		12- Cihet-i Müezzîn	-	-	1	1
13- Cihet-i Saka	-	-	1	1		
3	İmâm Musa Kâzım ve İmâm İsmail Zaviyesi Vakfı	-	-	-	-	
4	İmâm Muhammed b. Musa Kâzım Zaviyesi Vakfı (Tikrit'te)	1- Mezra-i Dûr	500	-	-	-
		2- Mezra-i Urabi	200	-	-	-
		Toplam	700	-	-	-
5	İmâm Ömer b. İmâm Hasan Zaviyesi Vakfı	1- Dayıkendi Köyünde 1 Çiftlik Zemini	254	250	-	-
		2- Bavnice Köyü	2346	2000	-	-
		Toplam	2600	2250	-	-
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i Tevliyet	1	1	-	-
		2- Cihet-i İmâmet	1	1	-	-
3- Harc-ı Rakabe	1	1	-	-		
6	İsa Dede Zaviyesi Vakfı	1- 1 Çiftlik Zemini	-	500	500	500
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Meremmet, Yağ, Hasır ve Hademesine sarf olunur	-	-	-	-

tablo-56'nın devamı

Sıra No	Vakfın Adı	Gelir Kaynağı	Gelir Tutarı			
			1523	1540	1558	1575
7	İmâm Yahya Ebu'l-Kasım Zaviyesi	1- Hilâlecük (Hillecük) Köyünün Malikâne hissesi	850	1694	1694	1393
		2- Nefs-i Musul'da 1 Çiftlik zemini	-	-	200	200
		3- Diğer	-	-	-	200
		Toplam	850	1694	1894	1793
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i Cüzhan	-	1	1	1
		2- Cihet-i Tevliyet	-	-	-	2
3- Ruğ, Hasır ve Hüddâme	-	1,5	1,5	1,5		
8	Zeyd b. Ali Zaviyesi Vakfi	1- Mezra-i Atşan	500	500	500	500
		2- Mezra-i Meş'alei'l-Meşhur	500	500	500	500
		3- Nim (yarım) Çiftlik Zemini	-	-	200	200
		Toplam	1000	1000	1200	1200
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i Cüzhan	-	1	1	1
		2- Baha-i Ruğ, Hasır ve Hademe	-	1	1	1

Tablo'da görüleceği gibi, Musul'daki zaviyelerin vakıf gelirleri 700 akça ile 13694 akça arasında değişmektedir. Mescitlere vakfedilen gelir kaynakları arasında dükkân gelirleri birinci sırada yer alırken, zaviyelere vakfedilen gelir kaynakları içerisinde ise köy ve mezra gelirleri çoğunluktadır.

Yine tabloda görüldüğü üzere, “İmâm Musa Kâzım ve İmâm İsmail Zaviyesi Vakfı” hariç, diğer zaviyelerin tamamının vakıf gelirleri tespit edilmiştir. Çoğu zaviyenin vakıf gelirleri ise sürekli yükselmiştir. Mesela, “İmâm Şemseddin Cemmas b. İmâm Muhammed Zaviyesi”nin vakıf gelirleri 1523 tarihinde 5427 akça iken bu rakam 1540'ta 11165 akçaya, 1558'de 13693 akçaya ve 1575 tarihinde ise 13694 akçaya yükselmiştir. Tablo-57'de verildiği gibi, “İmâm Abdullah b. Hz. Ömer Zaviyesi”, “İmâm Yahya Ebu'l-Kasım Zaviyesi” ve “Zeyd b. Ali Zaviyesi” vakıf gelirleri sürekli artmıştır. Ancak, “İmâm Ömer b. İmâm Hasan Zaviyesi”nin vakıf gelirleri 1523 tarihinde 2600 akça iken 1540 tarihinde 2250 akçaya gerilemiştir. Bu ise, Zaviye'nin evkafı içerisinde yer alan “Bavcine” ve “Dayıkendi” köylerinin gelirlerinin azalmasından kaynaklanmıştır. Öte taraftan, “İsa dede Zaviyesi”nin vakıf gelirleri ise 1540-1575 tarihleri arasında 500 akçadan ibaret olup, herhangi bir azalma veya yükselme meydana gelmemiştir.

2.5. İmânzadegân Türbe ve Mezar Vakıfları

Musul'da bulunan imânzadegân türbeleri ile ziyaretgâh olan bazı imânzadegânın mezarları için de vakıflar kurulmuştur. Gerek buralarda görev yapan cüzhân ve türbedar gibi görevliler için, gerekse bakım ve onarımı (baha-i meremmet) ile diğer giderleri için Musul boyhanesinin geliri vakfedilmiştir (Bk. Tablo-58).

Tablo-57: İmâmzadegân Türbele ve Mezar Vakıfları (1523-1575)

Sıra No	Vakfın Adı	Gelir Kaynağı	Gelir Tutarı			
			1523	1540	1558	1575
1	TÜRBELER İmâm Avneddin b. Hasan Türbesi Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	3,5	3	3	3
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i Cüzhan 2- Türbedarına, Hasırına ve Yağına	- 3,5	2 1	2 1	2 1
2	Şeyh Fethi el-Musli Türbesi Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	2,5	2	2	2
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Cüzhan 2- Türbedarına, Hasırına ve Yağına	- 2,5	1 1	1 1	1 1
3	Nebi Şit Türbesi Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	-	1	1	1
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Meremmet, Ruğ ve Hasırına	-	1	1	1
4	Pençe-i Ali Türbesi Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	2,5	1	1	1
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Hasırına ve Yağına	2,5	1	1	1
5	İmâm Abdurrahman b. İmâm Hasan Seyyid Mehdi Türbesi Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	1,5	1,5	3	
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i Cüzhan 2- Baha-i Ruğ ve Hasır	1 0,5	1 0,5	2 1	
6	İmâm Yahya Ebu'l-Kasım Türbesi Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	2,5	2	2	
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Cihet-i Cüzhan 2- Cihet-i Türbedar, Ruğ ve Hasır	- -	1 1	1 1	
1	MEZAR VAKIFLARI İmâm Muhsin b. İmâm Hasan Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	1	1	1	1
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Hademesi, Ruğ ve Yağına sarf olunur	1	1	1	1
2	İmâm Ali b. İmâm Ali el-Hadi Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	2,5	2	2	2
		Giderler	Gider Tutarı			
		Cihet-i Cüzhan 2- Cihet-i Türbedar, Ruğ ve Hasır	- -	1 1	1 1	1 1
3	Şah Zenân Zevce-i İmâm Hüseyin Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	2,5	2	3	3
		Giderler	Gider Tutarı			
		Cihet-i Cüzhan 2- Cihet-i Türbedar, Ruğ ve Hasır 3- Cihet-i Hademe	- - -	1 1 -	1 1 1	1 1 1
4	İmâm Zeyd b. Ali Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	2,5	2	2	2
		Giderler	Gider Tutarı			
		Cihet-i Cüzhan 2- Cihet-i Türbedar, Ruğ ve Hasır	- -	1 1	1 1	1 1
5	Fatıma-i Saferi bint-i İmâm Hüseyin Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	2	2	2	2
		Giderler	Gider Tutarı			
		Cihet-i Cüzhan 2- Cihet-i Türbedar, Ruğ ve Hasır	- -	1 1	1 1	1 1

6	Sitti Nefise bint-i İmâm Zeyd Makamı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	1,5	2	1,5	1,5
		Giderler	Gider Tutarı			
		Cihet-i Cüzhan	-	1	0,5	0,5
7	Ümmü Gülsüm bint-i İmâm Hasan Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	1	1	1	1
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Meremmet, Ruğ ve Hasırına	1	1	1	1
8	İmâm Abdülmahsen Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	2,5	2	2	2
		Giderler	Gider Tutarı			
		Cihet-i Cüzhan	-	1	1	1
9	Şeyh Kazibü'b-Bân Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	1	1	1	1
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Meremmet, Ruğ ve Hasırına	1	1	1	1
10	Şeyh Hayrî'n-Nesac Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	-	2	2	2
		Giderler	Gider Tutarı			
		Cihet-i Cüzhan	-	1	1	1
11	İmâm Muhammed el-Bâhir b. İmâm Hasan Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	4,5	3	3	3
		Giderler	Gider Tutarı			
		Cihet-i Cüzhan	-	2	2	2
12	İmâm İbrahim b. Caferü's-Sadık Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	7,5	3	3	3
		Giderler	Gider Tutarı			
		Cihet-i Cüzhan	-	1	1	1
13	İmâm Ali b. Muhammed Halık Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	2,5	2	2	2
		Giderler	Gider Tutarı			
		Cihet-i Cüzhan	-	1	1	1
14	İmâm Şeyh Za'zi Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	2	2	2	2
		Giderler	Gider Tutarı			
		Cihet-i Cüzhan	-	1	1	1
15	Sencarfiye bint-i İmâm Hasan Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	1	-	-	-
		Giderler	Gider Tutarı			
		-	-	-	-	-
16	Suultan Abdullah b. Hz. Ömer Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	2,5	-	-	-
		Giderler	Gider Tutarı			
		1- Hademe, Ruğ ve Hasırına	2,5	-	-	-
17	Nokta Mezarı Vakfı	Musul Boyahânesi gelirinden (Günlük-akça olarak)	2,5	2	2	2
		Giderler	Gider Tutarı			
		Cihet-i Cüzhan	-	1	1	1
		2- Cihet-i Türbedar, Ruğ ve Hasır	-	1	1	1

Tablo-57'de görüleceği üzere imâmzadegân türbe ve mezarları için Musul boyahânesi

gelirlerinden günlük hesabıyla (fi yevm) 1; 1,5; 2; 2,5; 3 ve 3,5 akça arasında değişen oranlarda vakfedilmiştir. Ayrıca, türbe ve mezarlara vakfedilen gelir miktarı 1523 tarihinde daha fazladır. 1540-1575 dönemlerinde ayrılan gelir ise genelde aynı miktardadır. Bu gelirler, cüzhân ve türbedar cihetleri ile meremmet (bakım), hasır ve yağ masraflarına harcanmaktadır.

2.6. Diğer Vakıflar

2.6.1. Haremeyni'ş-Şerifeyn Vakfı

Osmanlı hükümdarlarından Yıldırım Bâyezid ve oğlu Çelebi Sultan Mehmed dönemlerinden itibaren Mekke ve Medine'ye sûre denilen iane gönderildiği bilinmektedir¹³⁹².

Osmanlılar Mısır'ı aldıktan sonra, Memlukler tarafından her sene Haremeyn'e (Mekke-Medine) gönderilen sûre vakıflarını devam ettirdikleri gibi buna pek çok ilaveler de yapmışlardır. İmparatorluğun muhtelif bölgelerinde "*Haremeyni'ş-Şerifeyn vakfı*" 'na birçok köy, mezra, cemaat, kervansaray, dükkân, bağ, zemin vs. yerlerinden elde edilen gelirler tahsis edilmiştir. Bu gelir kaynaklarının icareye verilmesiyle¹³⁹³ elde edilen vakıf para, 1714 yılına kadar Mısır'da, bu tarihten itibaren de Enderun'da Haremeyn Hazinesinde toplanıp, her yıl genellikle hac mevsiminde yerine ulaştırılmakta idi¹³⁹⁴.

Haremeyne gönderilen bu para buralardaki câmi görevlileri, peygamber makamının hademeleri, sadat, değişik memleketlerden hac niyetiyle veya yerleşmek üzere bu iki şehre gelenler ve oralarda yaşayan fâkirler için harcanırdı¹³⁹⁵.

Musul'daki vakıflar içerisinde en fazla gelir tahsis edileni Haremeyn vakfıdır. Bu vakfa 3 köy, 1 mezra, 2 cemaat ve İmadiye ile Akra'da mukataa geliri tevcih edilmiştir. 1523-1540 tarihli tahrir defterlerinde "*Vakf-ı Hz. Muhammedü'l-Mustafa*" (s.a.v.), 1558-1575 tarihli tahrirlerde ise "*Vakf-ı Haremeyni'ş-Şerifeyn*" şeklinde kaydedilmiştir.

Tarihler itibariyle vakfın gelir toplamı şöyledir; 1523'te 21.389 akça; 1540'ta 43.950 akça; 1558'de 63.030 akça; 1575'te 73.808 akça ve 1592'de 156.880 akça¹³⁹⁶(Bk. Tablo-59).

¹³⁹² Münir Atalar, *Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara 1991, s.10-11.

¹³⁹³ Turan, *agt.*, s.199.

¹³⁹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerem Emirleri*, TTKB., Ankara 1984, s.35.

¹³⁹⁵ Yediyıldız, *agm.*, s.168.

¹³⁹⁶ BOA, TD., 998, s.89; BOA, TD., 195, s.147; BOA, TD., 308, s.178; BOA, TD., 660, s.228-236; *Topkapı Sarayı müzesi Evrak Hazinesi, Bağdad Vilâyeti Haremeyni'ş-Şerifeyn Evkaf Defteri, No:3063, s.20-35.*

Tablo-58: Haremeyni'ş-Şerifeyn Vakfı (1523-1592) ¹³⁹⁷

No	Gelir Kaynakları	Gelir Tutarı				
		1523	1540	1558	1575	1592
1	Hatare-i Büzürg Köyü	12187	21343	33336	39868	31056
2	Reşidiye Köyü	5675	14123	14123	16100	75691
3	Şirehanlu Köyü	1527	6766	8595	10330	41023
4	Fecred Mezreasi	200	400	650	650	-
5	Evceşlü Cemaati	1800	1318	1858	2182	4460
6	Kara Ünâz Cemaati	-	-	468	678	-
7	İmadiye ve Akra'da Mukataa	-	-	4000	4000	4650
	Toplam	21389	43950	63030	73808	156880
1	Cihet-i Tevliyet	-	-	10	10	10
2	Cihet-i Hitabet ve İmâm	-	-	3	3	-
3	Cihet-i Cibâyet	-	6	3	-	3
4	Cihet-i Nezâret	-	10	6	-	-
5	Cihet-i Kitâbet	-	-	5	5	5
6	Bahâ-i Mum ve hasır	-	-	1	-	-
7	Cihet-i Müezzîn	-	-	1	-	-
8	Diğer	-	-	1	-	3
	Toplam	-	16	30	18	21

Tabloda görüldüğü gibi bu vakıf gelirlerinden günlük hesabıyla tevliyet, hitabet, imâmet, cibayet, nezarat, kitâbet vs. cihetlere sarf olunmaktadır. Bu harcamalardan sonra geriye kalan büyük meblağ ise Haremeyni'ş-Şerifeyn fukarasına irsal olunmaktadır¹³⁹⁸.

Öte taraftan, İmadiye ve Akra sancaklarında da Haremeyn vakıfları mevcut olup, buradaki vakıf gelirlerinin tamamının toplanamadığını görmekteyiz¹³⁹⁹. Fakat, İmadiye hâkimi Sultan Hüseyin Bey buradaki vakıflara karşılık her sene devlete 4000 akça vermeyi üstlenmiş ve bu 4.000 akçayı da Musul'daki Haremeyn vakfı nâzırı ve câbisi teslim almakta, Musul'daki gelirle birlikte Hramayni'ş-Şerifeyn'e irsal olunmak üzere biriktirilmektedir¹⁴⁰⁰.

Ayrıca, Musul'daki Haremeyn vakfı gelirleri de kadı'nın yardımcılığında nâzır tarafından toplanıp, biriktirilmekte idi¹⁴⁰¹.

Musul'daki Haremeyn vakfı ile ilgili dikkatimizi çeken hususlardan biri de 1558'de vakıf nazırlığının ref' edilip günlük (fi yevm) 6 akçalık cihetinin Eski Musul Beylerinden Aranid oğlu İskender Bey'in Reşidiye köyünde yapmış olduğu câminin görevlilerine

¹³⁹⁷ Bu tablo, 998, 195, 308, 660 no'lu *Tahrir Defterleri* ile *Topkapı Sarayı müzesi Evrak Hazinesi, Bağdad Vilâyeti Haremeyni'ş-Şerifeyn Evkaf Defteri*, 3063 no'lu defterlerdeki bilgilere göre çıkartılmıştır.

¹³⁹⁸ BOA, TD., 308, s.178.

¹³⁹⁹ BOA, TD., 195, s.147; BOA, TD., 308, s.178; BOA, TD., 660, s.236.

¹⁴⁰⁰ BOA, TD., 195, s.147.

¹⁴⁰¹ BOA, TD., 195, s.147.

vakfedilmesidir¹⁴⁰². Bu uygulama 1558-1592 tarihleri arasında devam etmiştir.

Ancak, Haremeyn vakfına ait mal ve mahsullere dışarıdan gelebilecek müdahaleleri önlemek için zaman zaman merkezden vazifelendirilen görevliler tarafından teftiş ve kontrol yapılmakta idi. Nitekim, Musul kadısı Hanefî, Haremeyn Evkafı Nâzırı Darü's-Saade Ağası Server Ağa'nın arzı üzerine Bağdat ve havalisindeki Haremeyn evkafından olan arazi ve mahsullerine vaki müdahaleyi önlemek için 19 Mart 1592 (5 Cemaziyelahir 1000)'de tahrir memur edilmiştir¹⁴⁰³. Yapılan tahrir sonucunda 6 akçalık nâzırlık cihetini Reşidiye köyünde yapılan câminin görevlilerine vakfedilmesinin “*hilâf-ı şer'i şerif*” ve “*muğayir-i şart-ı vâkf*” olması hasebiyle tekrar Haremeyn vakfı için zapt edilmesi “*Defter-i Cedide*” kaydedilmiştir¹⁴⁰⁴.

Böylece 1558-1592 tarihleri arasında Haremeyn vakfının günlük 6 akçalık gelirin bir başka vakıf için harcanmasının yanlışlığı tespit edilip, bu uygulamaya son verilmiştir.

2.6.2. Nebi Yunus Külliyesi Vakfı

Nebi Yunus külliyesinin muhtelif giderlerini karşılamak için birçok gelir kaynağı vakfedilmiştir¹⁴⁰⁵. Bu evkaf arasında 3 köy, 3 mezra, 5 cemaat, 3 dükkân ve 2 bağ bulunmaktadır.

Tablo-59: Hz. Yunus Nebi Vakfı (1523-1575)¹⁴⁰⁶

No	Gelir Kaynakları	Gelir Tutarı			
		1523	1540	1558	1575
1	Nevine (Nuniye) Köyü	12068	21556	16275	19222
2	Bâkufe Köyü (1/4 hisse)	3018	6408	11322	12518
3	Begüm Meşhedi Köyü	1100	2000	3607	3700

¹⁴⁰² BOA, TD., 308, s.178. "...vakf-ı mezkurun nâzıra ihtiyacı olmayub... Karye-i Reşidiye'de sabıkan Musul beyi olan Aranid oğlu İskender Bey bir câmi bünyâd eyleyüb... vakf komayub, hâliya paye-i serir-i 'alaya arz olundukda, zikr olan nezaret ki, yevmi altı akçadır ref' olunub... üç akçası (Reşidiye Köyünde yapılan câminin) imâmına, hâtibine, bir akçası müezzine ve bir akçası mum ve hasıra ve bir akçası dahi sair mühimmatına sarf oluna. Ve ba'de nezaret için verülmeyüb, nazırlık hizmetin mütevellisi ve kâtibi görüb, zikr olan cihetler için mezkûr altı akça sarf oluna deyu fermân olunduğu ecilden defter-i cedit-i hâkaniye kayd olunub, şerh verildi".

¹⁴⁰³ Mühimme, 69, s.237.

¹⁴⁰⁴ Topkapı Sarayı müzesi Evrak Hazinesi, Bağdat Vilâyeti Haremeyni's-Şerifeyn Evkaf Defteri, No:3063, s. 35. " Haremeyni's-Şerifeyn Evkaf mahsulünden defter-i atik kaydı mucebince fermân-ı 'aliyle mukaddema ref' olunan 6 akça nezâret akçasından Karye-i Reşidiye'den merhum Aranid Oğlu İskender Bey bünyâd eylediği câmi-i şerifin mesâlihü için hatib ve imâm ve müezzin ve mum ve hasır... ve sair mühimmatına sarf oluna deyu defter-i atikte masdur bulunmağın, bu minval üzere temessük taleb olundukda, temessük bulunmayub, fi'l-vâki Haremeyni's-Şerifeyn vakfı mahsulünden cemi'i ahire cihet ta'yin olunmak hilâf-ı şer'i şerif ve muğayir-i şart-ı vâkıf olduğu vech-i mezkur üzere mufassal arz olunub, fermân-ı 'aliyle hilâf-ı şer'i şerif ve muğayir-i şart-ı vâkıf kimesneye nesne virülmeyüb deyu buyurulmağın, zikr olunan 6 akça vakf-ı mezkurda (sarf) olunması defter-i ceditte kayd olundu. Fi evâsıt-ı Şâ'ban- Sene elf ".

¹⁴⁰⁵ Külliyeinin tarihçesi için bk. Şehrin Fiziki Durumu Bölümü.

¹⁴⁰⁶ Bu tablo, 998, 195, 308 ve 660 no'lu tahrir defterlerindeki kayıtlara göre çıkartılmıştır.

4	Hasaniyye Mezreası	-	800	2440	3000
5	1 Bağ	-	200	200	200
6	1 Bağ	-	-	220	220
7	3 Dükkân	-	-	360	360
8	Cemaat-ı Ulusân-ı Vakf-ı m.	-	-	5927	-
9	Egriceler Mezreası	-	-	3810	4000
10	Kuyucak Mezreası	-	-	200	500
11	Erbil'de 1 Köy gelirinin nısfı (1/2)	-	-	800	800
12	Kâdikendi Köyü	-	-	-	1110
13	Gökçelü Cemaati	-	-	-	1424
14	Lek Cemaati	-	-	-	1922
15	Lâdamiye Cemaati	-	-	-	1072
16	Dâvudi Cemaati	-	-	-	1436
17	Yağmur Tâtlü Cemaati	-	-	-	326
18	Diğer	-	-	200	1200
	Toplam	16186	30964	45361	53010
No	Giderler	Gider Tutarı (Günlük-akça)			
		1523	1540	1558	1575
1	Cihet-i Tevliyet (mütevelli)	7	10	10	10
2	Cihet-i İmâmet ve Müezzin	2,5	4	4	4,5
3	Cihet-i Ferrâş	2	1,5	1,5	1,5
4	Cihet-i Sakâ (sucu)	1	1,5	1,5	1,5
5	Cihet-i Habbâz ve Tabbâh	1,5	2,5	2,5	2,5
6	Cihet-i Kitâbet	-	3	3	5
7	Cihet-i Hitâbet	-	3	3	3
8	Cihet-i Nezâret	-	-	-	4
9	Cihet-i Cüzhân	-	1	1	7
10	Cihet-i Hâfiz	-	1	-	-
11	Cihet-i Aşîrhân	-	-	1	5
12	Cihet-i Sermahfil	-	-	-	1,5
13	Cihet-i Ma'arif	-	-	-	2
14	Cihet-i En'amhân	-	-	-	4
15	Cihet-i Tebârekhân	-	-	-	3
16	Bahâ-i Ruğ ve Hasır	6	2	2	2
17	Bahâ-i Güşt (et)	6	12	12	12
18	Bahâ-i Erz (pirinç)	3	-	-	-
19	Bahâ-i Ruğ-ı Sade (sade yağ)	3	4	4	4
20	Bahâ-i Nân (Ekmek)	6	15	15	15
21	Bahâ-i Asel (1540'tan sonra Peynir dahil)	1	3	3	3
22	Bahâ-i Nemek, Künci vs.	-	3	15	3
23	Bahâ-i Hınta (buğday)	-	6	6	6
24	Bahâ-i diğer	4,5	5	5	5
25	Zâviye Görevlileri cihetleri	-	-	-	14,5
	Toplam	35	72	89,5	119

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Nebi Yunus külliyesinin evkaf gelir toplamı 1523'te 16186 akça, 1540'ta 30964 akça, 1558'de 45361 akça ve 1575 tarihinde 53010 akçadır. Bu yüksek meblağlar külliyyede çeşitli vazifeler gören kalabalık bir görevliler gurubu ve külliyyenin diğer ihtiyaçları için harcanmaktadır. 1523-1575 tarihleri arasında evkaf

gelirlerinin 16186 akçadan 53010 akçaya yükselmesine paralel olarak aynı dönem içerisinde külliye'nin harcamaları da günlük hesabıyla 35 akçadan 119 akçaya yükselmiştir.

2.6.3. Nebi Cercis Külliyesi

Bu külliye için de zengin gelir kaynakları vakfedilmiştir¹⁴⁰⁷. 1 köy, 1 mezra ve 3 han kirası külliye'nin evkaf geliri için ayrılmıştır.

Tablo-60: Hz. Cercis Nebi Vakfı (1523-1575)

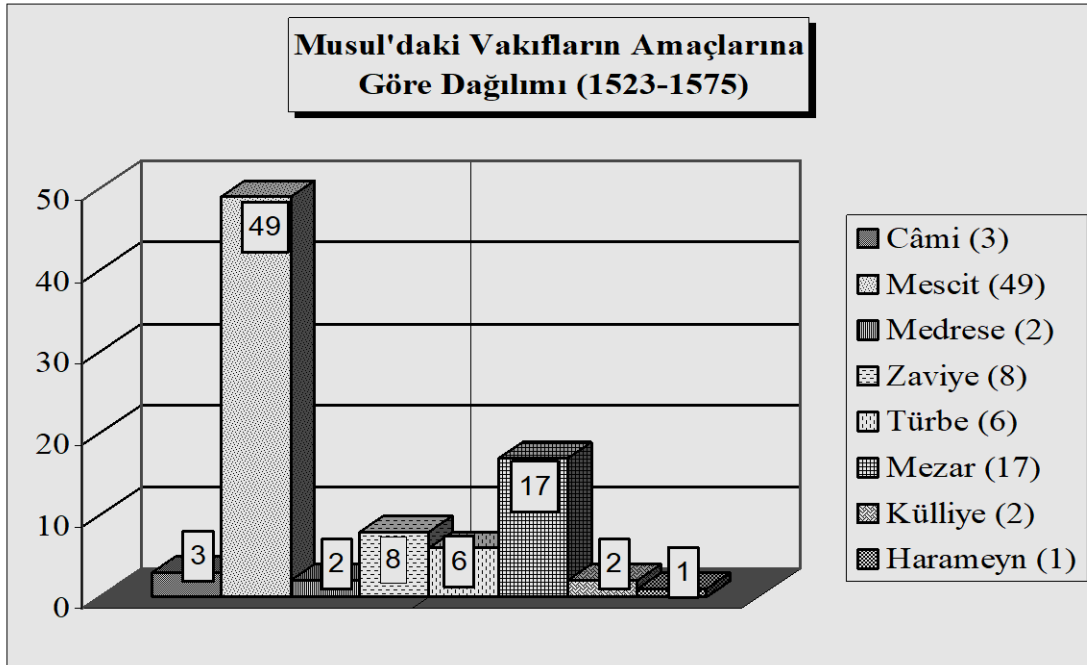
No	Gelir Kaynakları	Gelir Tutarı			
		1523	1540	1558	1575
1	Tilkif Köyü	25312	35270	50157	58577
2	1 Hân kirası	12	12	100	-
3	Hassalar ve Ali Kuyusu Mezreası	-	-	1200	1200
4	2 Hân kirası	-	-	-	60
	Toplam	25324	35282	51457	59837
Giderler		Gider Tutarı (Günlük-akça)			
1	Cihet-i Tevliyet	12	15	15	15
2	Cihet-i İmâm ve Müezzîn	3	3	3	3
3	Cihet-i Ferrâş	2	1	1	1
4	Cihet-i Sakâ	1	1	-	1
5	Cihet-i Habbâz	6	4	4	-
6	Cihet-i Tabbâh	3	2	2	-
7	Cihet-i Nezâret	-	-	-	4
8	Cihet-i Cüzhân	-	4	4	4
9	Cihet-i Kitâbet	-	2	2	2
10	Cihet-i Aşîrhân	-	-	1	1
11	Cihet-i Siyerhân	-	-	4	4
12	Cihet-i Tedris	-	-	-	9
13	Cihet-i Tebârekhân	-	-	-	2
14	Bahâ-i Asel ve Sir	3	-	-	-
15	Bahâ-i Güşt (et)	5	12	12	12
16	Bahâ-i Erz	6	-	-	-
17	Bahâ-i Ruğ-ı Sade	6	6	6	6
18	Bahâ-i Nân (Ekmek)	8	15	15	15
19	Bahâ-i Dakik (un)	4	-	-	-
20	Bahâ-i Künci ve Mercimek	2	-	-	-
21	Bahâ-i Hintâ	-	12	12	12
22	Bahâ-i Nemek, Nardenk vs.	-	4	4	4
23	Bahâ-i Peynir ve Asel	-	3	3	3
24	Bahâ-i Ruğ-ı Çerağ	-	-	1	1
25	Bahâ-i diğêr	6	-	8	8
26	Harc-ı merkeb-i sakâ vs.	-	3	3	-
	Toplam	67	87	100	107

Görüldüğü gibi, külliye'nin toplam evkaf geliri 1523'te 25324 akça, 1540'ta 35282 akça, 1558'de 51457 akça ve 1575 tarihinde 59837 akçadır. Görevliler ve diğêr masraflar için yapılan harcama tutarı ise, günlük hesabıyla 1523'te 67, 1540'ta 87, 1558'de 100 ve 1575'te 107 akçadır.

¹⁴⁰⁷ Külliye'nin tarihçesi için bk. *Şehrin Fiziki Durumu* Bölümü.

Diğer yandan, Musul'daki vakıf müesseselerinin toplamı 88'dir. Bunlardan 3'ü câmi, 49'u mescit, 2'si medrese, 8'i zaviye, 6'sı imâmzadegân türbesi, 17'si imâmzadegân mezarı (ziyaretgâh), 2'si külliye ve 1'i harameyn vakfıdır (Bk. Grafik-IV).

Grafik-IV

Görüldüğü gibi, Musul'daki vakıf müesseselerinin tamamına yakını dinî amaçlı vakıflardır. Ancak, zaviyelere bağlanan vakıf gelirlerinin gelen-geçen yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak için sarf edilmesi, bu müesseselerin hem dinî hem de sosyal yardımlaşma bakımından hizmet verdiklerini göstermektedir. Bundan dolayı zaviyeleri sadece birer dinî kurum olarak değil, aynı zamanda sosyal boyutu olan kurumlar olarak da değerlendirmek doğru olur.

3. VAKIF GÖREVLİLERİ

Vakıflarda, vakfın hizmet çeşidine göre pek çok görevli bulunmaktadır. Bu görevliler, vakfın gelir miktarına göre ve vakfiyede belirtilen miktarlarda ücret almakta idiler.

Vakıf çalışanlarının ücretleri, vakfın gelirine göre değişmektedir. Ancak, bu görevliler sadece vakıflarda aldıkları ücretlerle (cihet) geçinmeyip, kendilerine buğday, odun, elbise vs. gibi aynı yardımlar da yapılmaktaydı¹⁴⁰⁸.

¹⁴⁰⁸ Mustafa Öztürk, "Bursa'da Hububat Fiyatları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, VII, İzmir, 1992, s.187.

Aşağıdaki tabloda 1523-1592 tarihleri arasında Musul'da bulunan çeşitli vakıflarda çalışan görevliler ile bunların aldıkları ücretler verilmiştir¹⁴⁰⁹.

Tablo-61: Vakıf Görevlileri ve Aldıkları Ücretler (1523-1592)

No	Görevli Olduğu Vakıf	Görevi	Ücreti (günlük-akça olarak)					Sayısı				
			1523	1540	1558	1575	1592	1523	1540	1558	1575	1592
1	Ulu Câmii (Nureddin Şehid Câmii) Vakfı	1-Mütevelli	8	8	8	10	-	1	1	1	1	-
		2- İmâm	5	6	7	10	-	1	1	1	1	-
		3- Müezzîn	-	-	6	-	-	-	2	3	3	-
		4- Ferrâş	2	2	2	2	-	1	1	1	1	-
		5- Huffaz	10	7	7	11	-	14	7	1	11	-
		6- Hâtib	4	4	5	10	-	1	1	1	1	-
		7- Kâtib	-	3	3	4	-	-	1	1	1	-
		8- Cüzhân	-	10	13	13	-	-	10	13	13	-
		9- Ma'ruf	-	1	1	1	-	-	1	1	1	-
		10- Cibâyet	2	1,5	1,5	1,5	-	1	1	1	1	-
		11- Nezâret	-	3	4	4	-	-	1	1	1	-
		12- Vaiz	-	-	7	7	-	-	-	-	1	-
		13- Kayyum	-	-	-	4	-	-	-	-	1	-
		14- Hademe	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-
		15- Yasinhân	-	-	-	1,5	-	-	-	-	1	-
		16- Sure-i tebarekhân	-	-	-	3	-	-	-	-	1	-
		17- Sure-i ammehân	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-
		18- Aşirhân	-	-	-	3	-	-	-	-	1	-
		19- Türbedar	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-
		20- Nokta'î	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-
		21- Mi'mârî	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-
2	Mücahidi (Kaymazi) Câmii Vakfı	1-İmâm	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
		2- Müezzîn	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
3	Ebu'l-Ula Mescidi Vakfı	1-İmam	1	1	1	1	-	-	1	1	1	-
		2- Müezzîn	1	1	1	1	-	-	1	1	1	-
4	Cemaleddin Vezir Mescidi Vakfı	İmâm	-	2,5	2,5	2,5	-	-	1	1	1	-
		2- Müezzîn	-	1,5	1,5	1,5	-	-	1	1	1	-
		3- Mütevelli ve Ferrâş	-	1,5	1,5	1,5	-	-	2	2	2	-
5	Hâcî Şahkulu Mescidi Vakfı	1- İmâm	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
6	Şeyh Mehmed b. Hilâl Mescidi Vakfı	1- İmâm	1	1	1	1	-	1	1	1	1	-
		2- Müezzîn	1	1	1	1	-	1	1	1	1	-
		3- Nezâret	-	1	1	0,5	-	-	1	1	1	-
		4- Mütevelli	-	0,5	0,5	1	-	-	1	1	1	-
7	Ma'şuk Mescidi Vakfı	1- İmâm	-	-	1,5	1,5	-	-	-	1	1	-
		2- Müezzîn	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
8	Şeyh Muhammed Sitâr Mescidi Vakfı	1- İmâm	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
		2- Müezzîn	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
9	A'rabi Mescidi Vakfı	1- İmâm	-	-	3	3	-	-	-	1	1	-
		2- Müezzîn	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
10	Şeyh Mehmed (Şeyh Ömer)A'rabi Mescidi Vakfı	1- İmâm	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
		2- Müezzîn	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
11	Ferihşad Bey Mescidi Vakfı	1- İmâm	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
		2- Müezzîn	-	-	0,5	0,5	-	-	-	1	1	-
		3- Mütevelli	-	-	0,5	0,5	-	-	-	1	1	-
12	Hoca Burhan Mescidi Vakfı	1- İmâm	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
13	Kadir Bey Mescidi Vakfı	1- İmâm	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-
		2- Müezzîn	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-
14	Ahmed Mescidi Vakfı	1- İmâm	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-
		2- Müezzîn	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-

¹⁴⁰⁹ BOA, TD., 998, s.85-89; BOA, TD., 195, s.142-143; BOA, TD., 308, s.176-192; BOA, TD., 660, s. 228-267; Topkapı Sarayı Müzesi Evrak Hazinesi, Bağdad Vilâyeti Harameyni'ş-Şerifeyn Evkaf Defteri, No: 3063, s.20-35.

tablo-61 'in devamı

No	Görevli Olduğu Vakıf	Görevi	Ücreti (günlük-akça olarak)					Sayısı				
			1523	1540	1558	1575	1592	1523	1540	1558	1575	1592
15	Hacı Ömer Mescidi Vakfı	1- İmâm 2- Müezzîn	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
16	Mevlânâ Selâmullah Mescidi Vakfı	1- İmâm 2- Müezzîn 3- Mütevellî	-	-	0,5	1	-	-	-	1	1	-
17	Hacı İsa Hammâk Mescidi Vakfı	1- İmâm	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
18	Hoca Şah Mahmud-ı Güşen Mescidi Vakfı	1- İmâm	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
19	Pir Ahmed Mescidi Vakfı	1- İmâm 2- Müezzîn	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
20	Çihâr-ı Suk Mescidi Vakfı	1- İmâm 2- Müezzîn	-	-	3	-	-	-	1	1	-	-
21	Hamâmü'l-Merağî Mescidi Vakfı	1- İmâm ve müezzîn	-	2	-	-	-	-	2	-	-	-
22	Hacı Hasan Fecr Nâm-ı diğer Beytü'ş-Şems Mescidi Vakfı	1- İmâm	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
23	Hoca Kasım (Doğan Bey) Medresesi Vakfı	1- Talebe 2- Mütevellî 3- Kâtib 4- Ferrâş	10 7	10 7	7 7	7 7	- -	- 1	- 1	- 1	- 1	- 1
24	İmâm Şemseddin Cemmâs b. İmâm Muhammed Zaviyesi	1- Nezâret 2- İmâm 3- Müezzîn 4- Meşihat ve Tabbah 5- Tevliyet	3 1 1 1 1	3 2 1 1 1	3 2 1 2 1	3 2 1 2 1	- - - - -	1 1 1 1 1	1 1 1 2 1	1 1 1 2 1	1 1 1 2 1	- - - - -
25	İmâm Abdullah b. Hz. Ömer Zaviyesi Vakfı	1- Mütevellî 2- Nezâret 3- Meşihat 4- Ferrâş 5- İmâmet 6- Müezzîn 7- Saka	2 2,5 2 1 - - -	3 2 2 1 - - -	3 2 2 1 1,5 1 1	3 2 2 1 1,5 1 1	- - - - - - -	1 1 1 1 - - -	1 1 2 1 - - -	1 1 2 1 1 1 1	1 1 2 1 1 1 1	- - - - - - -
26	İmâm Ömer b. İmâm Hasan Zaviyesi Vakfı	1- Mütevellî 2- Meşihat	1 1	1 1	- -	- -	- -	1 1	1 1	- -	- -	- -
27	İmâm Yahya Ebu'l-Kasım Zaviyesi	1- Cüzhan 2- Mütevellî 3- Hademe	- - 2,5	1 - -	1 - -	1 2 1,5	- - -	- - 1	1 - -	1 - 1	1 1 1	- - -
28	Zeyd b. Ali Zaviyesi Vakfı	1- Cüzhan 2- Türbedar (ruğ ve hasır bedeli dahil)	- -	1 -	1 1	1 1	- -	- -	1 1	1 1	1 1	- -
29	İmâm Avneddin b. Hasan Türbesi Vakfı	1- Cüzhan 2- Türbedar (ruğ ve hasır bedeli dahil)	- 3,5	2 1	2 1	2 1	- -	- 1	1 1	1 1	1 1	- -
30	Şeyh Fethi el-Musli Türbesi Vakfı	1- Cüzhan 2- Türbedar (ruğ ve hasır bedeli dahil)	- 2,5	1 1	1 1	1 1	- -	- 1	1 1	1 1	1 1	- -
31	İmâm Abdurrahman b. İmâm Hasan Seyyid Mehdi Türbesi Vakfı	1- Cüzhan 2- Hademe	- 1,5	2 -	2 -	2 -	- -	- 1	1 -	1 -	1 -	- -
32	İmâm Yahya Ebu'l-Kasım Türbesi Vakfı	1- Cüzhan 2- Türbedar (ruğ ve hasır bedeli dahil)	- 2,5	1 1	1 1	1 1	- -	- 1	1 1	1 1	1 1	- -

tablo-61 'in devamı

No	Görevli Olduğu Vakıf	Görevi	Ücreti (günlük-akça olarak)					Sayısı				
			1523	1540	1558	1575	1592	1523	1540	1558	1575	1592
47	Cercis Nebi Külliyesi Vakfı	1- Mütevellî	12	15	15	15	-	1	1	1	1	-
		2- İmâm ve Müezzin										
		3- Ferrâş	3	3	3	3	-	2	2	2	2	-
		4- Sakâ	2	1	1	1	-	1	1	1	1	-
		5- Habbâz	1	1	-	-	-	1	1	-	-	-
		6- Nezâret	6	4	4	4	-	1	1	1	1	-
		7- Cüzhân	-	-	-	4	-	-	-	-	1	-
		8- Kitâbet	-	4	4	4	-	-	4	4	4	-
		9- Aşîrhân	-	2	2	2	-	-	1	1	1	-
		10- Sîyerhân	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
		11- Tedris	-	-	4	4	-	-	-	1	1	-
		12- Tebârekhân	-	-	-	9	-	-	-	-	1	-
			-	-	-	2	-	-	-	1	-	
48	Haremeyni'ş-Şerifeyn Vakfı	1- Mütevellî	-	-	10	10	10	-	-	1	1	1
		2- Hitâbet ve İmâm	-	-	3	3	-	-	-	2	2	-
		3- Cibâyet	-	6	3	3	3	-	1	1	1	1
		4- Nezâret	-	10	6	-	-	-	1	-	-	-
		5- Kitâbet	-	-	5	5	5	-	1	1	1	1
		6- Müezzin	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-
Toplam			141	206	269	334	18	60	115	142	181	3

Tablo-62'de 1523-1592 tarihleri arasında Musul'da bulunan 88 vakıftan 48'nin görevlileri verilmiştir. Diğer 4 vakfın çoğunun gelir miktarları belli olmakla beraber, görevlileri ve takdir edilen ücret miktarları vesikalara kaydedilmemiştir. Ancak, bu 40 vakıfta en az 2'şer görevlinin bulunduğunu kabul edersek toplam 80 görevlinin bulunması gerekir.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere vakıf görevlilerinin ücretleri çalıştıkları vakfın gelirin göre değişmektedir. Mesela; Ulu câmi (Nureddin Şehid câmi) imâmı'nın ücreti (cihet) 1523-1575 arasındaki dönemde 5 ile 10 akça arasında değişirken, pek çok mescit imâmının ücreti ise 1 ile 3 akça arasında değişmektedir. Diğer taraftan tablo-62'de da görüleceği gibi, vakıf görevlilerinin çoğunun ücretleri 1523-1575 tarihleri arasında sabit olup, pek değişmemekle beraber, bazı görevlilerin ise ücretlerinde azalma veya yükselme görülmektedir. Mesela; Ulu câmi imâmının ücreti 1523'te 5 akça iken, 1540'ta 6 akçaya, 1558'de 7 akçaya ve 1575'te ise 10 akçaya yükselmiştir. Aynı vakfın mütevellisinin ücreti 1523-1558 döneminde 8 akça iken, 1575 tarihinde 10 akçaya yükselmiştir. Huffâz'ın ise 1523'te 10 akça olan ücreti, 1540-1558 arasında 7 akçaya düşmüş iken 1575 tarihinde ise 11 akçaya yükselmiştir.

Bu vakıf eserler, Musul şehrinin imârında önemli bir yer tutarak şehir hayatının gereği olan dinî ve sosyal yapıların kurulmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca, birçok kişiye istihdam imkânı sağlaması bakımından da bu müesseselerin önemi büyüktür.

4. MÜRTEZİKA SINIFI

Mürtezika, deyim olarak vakıf gelirlerinden rızıklananlar, geçinenler manasına

gelmektedir¹⁴¹⁰. Osmanlı döneminde kurulan birçok dinî ve sosyal nitelikli vakıflar, toplumun çeşitli ihtiyaçlarını karşılarken, birçok kişinin de geçimini temin ediyordu¹⁴¹¹. Vakıfların bünyesinde çalışan görevlilere *ehl-i mürtezika* denilmekte¹⁴¹² ve bunlara nakit olarak yevmî belirli bir ücret ödenirken, aynı olarak da yiyecek, giyecek ve yakacak yardımları yapıyordu. *Ehl-i mürtezika* denilen bu vakıf görevlilerinin yanısıra, vakıflarda herhangi bir görevi olmadığı halde, vakıf gelirlerinden rızıklanan *duagû, sadât, ulema, fukara, meşayih* ve *zevâidhor* gibi guruplar da bulunmaktadır ki, bunlara da *mürtezika* denilmektedir. Bu mürtezikanın doğuşuna yol açan toplumsal nedenler, geçimini kendi gücüyle sağlamak imkânından mahrum kalmış olan insanların elinden tutmak gibi insanî ve ahlakî davranışlardır¹⁴¹³.

Musul boyahânesi gelirlerinin imâmzadegân türbe ve mezarları ile medrese masrafları için ayrılmış olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Boyahâne gelirleri sadece buralara değil, aynı zamanda *duagû, sadât, ulema, fukara, meşayih* ve *zevâidhor* diye sınıflandırılan *mürtezika*ya da çeşitli miktarlarda tevcih edilmiştir.

1523 tarihinde *sadâttan* 6 nefer Musul boyahâne mukataasından yevmî 17 akça cihet alırken, sayısı belli olmayan *zevâidhor, meşihat* ve *duagû* de 26,5 akça cihet almaktadır¹⁴¹⁴. Dolayısıyla, yevmî 43,5 akça cihet (ücret) ayrılan bu *mürtezika* sınıfının cihet tutarı yıllık hesabiyle 15660 akça tutmaktadır.

1540 tarihinde ise, 6'sı *sadât* ve 13'ü *zevâidhor* olmak üzere toplam 19 kişiye Musul boyahane mukataasından değişik miktarlarda cihet tevcih edilmiştir. Bu tarihte boyahane gelirinden cihet verilen mürtezikanın isimleri ile aldıkları ücret miktarları aşağıda verilen tablodaki gibidir.

¹⁴¹⁰ Akdağ, *age.*, C. II, s. 128, Pakalın, *age.*, C. II, s. 624.

¹⁴¹¹ Rifat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Vakıfların Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Bilgiler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.I, S.2, Elâzığ 1982, s.212.

¹⁴¹² Özdemir, "Osmanlı Döneminde Vakıf...", s.212.

¹⁴¹³ Akdağ, *age.*, C. II, s. 128.

¹⁴¹⁴ *BOA, TD.*, 998, s. 87.

Tablo-62: Musul'da Mürtezika Sınıfı ve Ücret Tutarları (1540)¹⁴¹⁵

No	Mürtezikanın Unvan ve Adı	Ücret Tutarı (Yevmî-akça)
	Sadât	
1	Seyyid Şerafeddin	
2	Seyyid Abdülğafar	
3	Seyyid Abdülkahhar	17
4	Seyyid Vehbetullah	
5	Seyyid Asker	
6	Seyyid Ziyaeddin maa biraderan	
	Toplam	17
	Zevâidhor	
1	Monla Selamullah	2
2	Monla Mehmed	2
3	Seyyid Hidayettullah	2
4	Seyyid İbrahim	2
5	Seyyid Sâdık ve evladı	5
6	Monla Kasım	2
7	Monla Kasım (diğer)	1
8	Seyyid Yunus	1,5
9	Monla Ali	1
10	Monla Ali (diğer)	2
11	Monla Ali (nâzır)	4
12	Monla Mahmud	2
13	Monla Hidayettullah	2
	Toplam	28,5
	Genel Toplam	45,5

Görüldüğü gibi, *mürtezika* sınıfına ödenen ücret miktarı yevmî olarak 1523 tarihinde 43,5, 1540 tarihinde ise 45,5 akçadır. Bunların yıllık tutarları ise 1523'te 15660 akça iken, 1540'ta 16380 akçadır. Ancak, vâkıfın şartına göre, boyahâne gelirinden imâmzadegân türbe veya mezarları ile tedris ve talebe için ayrılan cihetler ödendikten sonra, artan gelir olursa *mürtezika*'ya verilecektir; “*zıkr olunan boyahâne defter-i atikde elli bir bin akçeye kayd olub, tedris ve talebe ve imâmlar mezarları cihetleri verildikten sonra bâki kalan zevâidi ba'zı kimesneler tevzi olunmuş imiş... asıl cihetlerin... mevâcibleri virülüb andan ma'ada zevâid kalursa zevâidhorlar dahi defter mucebince ma'rifet-i kadı ile cihetlerine göre tevzi' ve taksim olunub, mutasarrıf olalar. Asıl cihetler verilmeyince, zevâidhorlara nesne verilmeye*”¹⁴¹⁶. Bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi, boyahâne geliri öncelikle vakfedildiği türbe, mezar, medrese vs. gibi yerlerin ihtiyaçları için ayrılmış, artan gelir ise *mürtezika* sınıfına vakfedilmiştir.

1558 tarihinde *mürtezika* sayısı daha da artmıştır. 9'u *sadât*, 24'ü *zevâidhor*, 10'u da *ulema* ve *fukara* olmak üzere toplam 43 *mürtezika* mevcuttur. Bunların isimleri ile aldıkları

¹⁴¹⁵ BOA, TD., 195, s.143-144.

¹⁴¹⁶ BOA, TD., 195, s.143; BOA, TD., 308, s.184; BOA, TD., 660, s.261.

ücretler aşağıdaki tabloda verildiği gibidir.

Tablo-63: Musul'da Mürtezika Sınıfı ve Ücret Tutarları (1558)¹⁴¹⁷

No	Mürtezikanın Unvan ve Adı	Ücret Tutarı (Yevmî-akça)
Sadât		
1	Seyyid Taceddin b. Seyyid Şerafeddin	3
2	Seyyid Abdülkahhar, birader-i O	7
3	Seyyid Asker, birader-i O	2,5
4	Seyyid Mehmed b. Seyyid Abdülgaftar	2
5	Seyyid Murteza, birader-i O	1,5
6	Seyyid Cafer, birader-i O	1,5
7	Seyyid Hidayettullah b. Seyyid Vehbetullah	1
8	Seyyid Abdullah, birader-i O	1
9	Seyyid Vecheddin b. Seyyid Ziyaeddin	1
Toplam		20,5
Zevâidhor		
1	Seyyid Taceddin b. Seyyid Şerafeddin	4
2	Seyyid Abdülkahhar, birader-i O	4
3	Seyyid Hidayettullah	4
4	Seyyid Cafer	2
5	Seyyid Mehmed	4
6	Seyyid Abdullah	2
7	Seyyid Murteza	4
8	Seyyid Yunus	3
9	Seyyid Nasreddin	6
10	Seyyid Fethullah	2
11	Seyyid Lütfullah	6
12	Seyyid Ahmed	1
13	Seyyid Hasan	3
14	Seyyid Zeynelabidin	1
15	Seyyid Cemaleddin	1
16	Seyyid Tahir	2
17	Seyyid Fercullah	3
18	Hacı Zülfü	5
19	Seyyid İlmeddin	5
20	Monla Mahmud	2
21	Şeyh İsmail	6
22	Seyyid Kasım b. Seyyid Asker	2
23	Merdân Kulu	3
24	Kemaleddin b. Fahreddin	2
Toplam		77
Ulema ve Fukara		
1	Mehmed b. Şahab	1
2		1
3	Hızır b. Hüseyin	2
4	Mehmed b. Alican	1
5	Hacı Hamza	2
6	Mevlâna Şeyh Hasan Kürd	1
7	Hacı Kasım Monla	1
8	Monla Nasreddin	1
9	Monla Yusuf	1
10	Monla Hüsyin b. Ali	3
	Monla Hidayettullah	
Toplam		14
Genel Toplam		111,5

¹⁴¹⁷ BOA, TD., 308, s.184-185.

Tabloda görüldüğü gibi, *mürtezika* sınıfına Musul boyahânesi gelirlerinden ayrılan ücret tutarı yevmî 111,5 akçadır. Bunun yıllık tutarı ise 40140 akçadır.

1575 tarihinde *mürtezika* sayısı değişmemiş olup 43 kişidir. Ancak, bunlara ayrılan ücret tutarı yevmî 127,5 akçaya yükselmiştir ki, yıllık hesabıyla 45900 akça tutmaktadır.

Tablo-64: Musul'da Mürtezika Sınıfı ve Ücret Tutarları (1575)¹⁴¹⁸

No	Mürtezikanın Unvan ve Adı	Ücret Tutarı (Yevmî-akça)
	Sadât	
1	Seyyid Cemaleddin	3
2	Seyyid Ferecullah b. Seyyid Asker	7
3	Seyyid Hasan b. Seyyid Asker	3,5
4	Seyyid Murtaza b. Seyyid Abdülgaftar	1,5
5	Seyyid Hidayetullah b. Seyyid Vehbetullah	1
6	Seyyid İnyetullah birader-i O	1
7	Seyyid Vecheddin b. Seyyid Ziyaeddin	1
8	Ali b. Hacı Kasım	2
9	Ömer	1,5
10	Seyyid Mehmed	3
	Toplam	24,5
	Zevâidhor	
1	Seyyid Fecrullah b. Seyyid Abdülkahhar	13
2	Seyyid Murteza	4
3	Seyyid Nasreddin	6
4	Seyyid Ahmed	2
5	Seyyid Hidayetullah	4
6	Seyyid İnyetullah	2
7	Seyyid Ali b. Seyyid Yunus	3,5
8	Seyyid Fethullah	2
9	Seyyid Mehmed b. Seyyid Hasan	3
10	Seyyid Tâhir	2
11	Seyyid İlmeddin	5
12	Seyyid Kasım b. Seyyid Asker	2
13	Seyyid Hızır	3
14	Seyyid Şerafeddin	4
15	Seyyid Hasan ve Hüseyin ve Osman Sinci	3
16	Seyyid Cemaleddin	1,5
17	Seyyid Abdullah b. Seyyid Murteza	3
18	Ömer	2
19	Abdülmecid	2
20	Mustafa	3
21	Hacı Zülfü	5
22	Hüseyin b. Fahreddin	2
	Toplam	77
	Ulema ve Fukara	
1	Hacı Ramazan	1
2	Hızır Çelebi	1
3	Hacı Abdullah	1
4	Monla Hüseyin	1
5	Zaim	1
6	Şeyh Hasan Kürd	2
7	Mevlâna Yunus	1
8	Mustafa b. Hüseyin Ali	1
9	Şükrullah	2

¹⁴¹⁸ BOA, TD., 660, s.260-261.

10	Ömer	6
11	Mevlâna Ali	9
	Toplam	26
	Genel Toplam	127,5

Tabloda da görüldüğü üzere, bir önceki tahrire kıyasla 1575'te *mürtezika* sayısında herhangi bir değişiklik olmamakla beraber, bunlara ayrılan ücret miktarı artmıştır. Bu da Musul boyahânesi gelir kaynaklarının artmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Öte yandan, Musul boyahânesi gelirlerinden *mürtezika* sınıfına ayrılan cihetler tarihler itibariyle sürekli artış göstermiştir. Zira, 1523 tarihinde boyahâne gelirinin % 31'i *mürtezika* için ayrılmışken, bu oran 1540'ta % 45'e, 1558'de ise % 60'a yükselmiştir. Ancak, 1575 tarihinde % 3'lük bir gerileme ile % 50'ye düşmüştür. Aslında, *mürtezikaya* ayrılan ücretler 1575 tarihinde de artmış olmasına rağmen, boyahâne gelirinin 66600 akçadan 80000 akçaya yükselmiş olması bu oranın bir önceki tahrire kıyasla düşük çıkmasına yol açmaktadır.

Mürtezika, üretici bir sınıf olmamakla beraber sultanın manevî itibarını yaygın ve canlı tutmakta etkili olduğu gibi, büyük çoğunluğunun şehirlerde oturmaları dolayısıyla tüketici bir grup olarak alış-verişe genişlik sağladıkları muhakkaktır.

SONUÇ

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerle 1523-1639 tarihleri arasında Musul'un siyasî, idârî, fizikî, demografik ve iktisadî durumunu bir bütün halinde vermeye çalıştık. Elde ettiğimiz sonuçları şu şekilde sıralayabiliriz:

a- Siyasî Tarih Bakımından

Kuruluş tarihi M.Ö. 1080'li yıllara kadar giden Musul şehrine ve çevresine 1040'lı yıllardan itibaren Türkler yerleşmeye başlamışlardır. 1096 tarihinde ise bölge tamamen Selçuklu hâkimiyetine geçmiştir. Musul ve çevresinin en parlak dönemini Zengiler'in hâkim olduğu yıllarda (1127-1260) yaşadığı hususunda bütün kaynaklar hemfikirdir. Timur istilası ve Moğol hâkimiyeti dönemlerinde bölge tahribata uğramışsa da, Karakoyunlular ve Akkoyunlular dönemlerinde tekrar canlılığına kavuşmuştur.

Safevi devletinin kısa hâkimiyet döneminden sonra Nisan 1517 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Musul ve çevresi Osmanlı-İran sınırına yakınlığından dolayı sürekli bir mücadele sahası olmuşsa da 1918 yılına kadar Osmanlı idaresinde kalmıştır.

b- İdârî Bakımdan

1517 tarihinde fethedildikten sonra sancak statüsünde idare edilen Musul sırasıyla; Diyarbakir, Bağdat ve Şehr-i Zul (Şehrizor) eyâletlerine bağlanmıştır. 1586 tarihinde ise eyâlete tahvil edilmiştir.

1523 yılı tahririne göre Musul sancağı; Musul Nahiyesi ile Ayn-Safna nahiyesinden müteşekkil olup, toplam 108 köyü ve 90'nın üzerinde mezrası bulunmaktadır.

1540 tarihinde sancak sınırları genişletilerek, 'Acuz ve Deyr-Maklub adlarında iki yeni nahiye daha ilave edilmiştir. Bu tarihte köy sayısı 133'e yükselmiştir. Ayrıca, 200'ün üzerinde mezreyi muhtevindir.

1558'de sancak en geniş sınırlara ulaşmıştır. Zira, bu tarihte köy sayısı 146'ya yükselmişken mezra sayısı da 300'ün üzerine çıkmıştır.

1575 yılında sancağa bağlı köy sayısı 132'ye gerilemiştir. Bunun sebebi ise Musul sancağına bağlı 12 köyün Musul'dan ifraz edilerek Diyarbakir eyaletine bağlanmasıdır. 1575 yılında mezra sayısı 350'nin üzerindedir.

Musul eyaletinin idârî taksimatına gelince; değişik yıllar itibariyle sancak sayısı 5 ile 8 arasında değişmektedir. Ancak, bu sancakların nahiye, köy ve mezra adetlerini tespit etmek mümkün olmadı.

Gerek sancak statüsü ile gerekse eyâlet statüsü ile idare edildiği dönemlerde, diğer Osmanlı sancak ve eyâletlerinde var olan bütün kurum ve görevliler Musul'da da mevcuttur.

c- Şehrin Fizikî Durumu Bakımından

Musul şehri diclenin hemen sağ kenarında kurulmuş olup, bir tarafında dicle nehrinin bulunması, diğer üç tarafından da surlarla çevrili olmasından dolayı bir kale-şehir görünümündedir. Meskenler bu surların içinde kalmış ve surun dışında iskânlaşma olmamıştır. Bu ise Osmanlı-İran mücadelesinin sürekli var olmasından kaynaklanmıştır.

Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Musul'un gelişmesi de mahalleler şeklinde olmuştur. 1523-1575 yılları arasında Musul'un mahalle sayısı 20 ile 27 arasında değişmiştir.

1523 tarihinde mevcut 20 mahalleden 17'si müslümanlara, 2'si hristiyanlara ve 1'i yahudilere aittir. 1540 yılında mahalle sayısı 27'ye yükselmiştir. Bunların 23'ü müslümanlara, 3'ü hristiyanlara aittir. Yahudi mahallesi ise yine 1'dir. Daha sonraki yıllarda 4 müslüman mahallesinin birleştirilip 2 mahalleye dönüştürülmesinden dolayı 1558-1575 tarihleri arasında mahalle sayısı 25'e inmiştir. Dolayısıyla bahse konu tarihler arasında müslüman mahalle sayısı 21'e gerilemişken hristiyan ve yahudi mahalle sayılarında herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Dikkate değer bir husus da, Musul mahalleleri içerisinde müslim-gayrimüslim nüfusun birlikte yaşadıkları mahallelerin bulunmamasıdır. Sadece, 1575 tarihinde Bâbü'l-İrak-III mahallesine 6 hâne gayrimüslim nüfus yerleşmiştir.

Şehrin coğrafi konumundan dolayı ticarî ve sınaî faaliyetler büyük bir canlılığa sahne olmuştur. Doğu-batı istikametinde gidip gelen kervanlar şehrin iktisadî hayatına olumlu katkıda bulunmuştur. Zira, gerek transit olarak geçen her türlü emtia gerekse şehirde satılan mal ve emtia bac ve tamga olarak gelir kaydedilmiştir.

Musul şehrinin bir diğer özelliği ise, bir vakıf şehri olmasıdır. Nitekim, Câmi, mescit, zaviye, medrese ve hamam gibi dinî ve sosyal müesseselerin sayısı 65 civarındadır. Ayrıca, Musul'da bulunan İmamzadegân türbe ve mezarları için de vakıflar kurularak, bakım, onarım ve görevlilerinin her türlü ihtiyaçları karşılanmıştır.

Şehrin nüfusuna gelince, elimizde mevcut olan tahrir defterlerindeki kayıtlardan aldığımız rakamları nüfusa çevirdiğimizde; 1523'te 15160 kişi, 1540'ta 17013 kişi, 1558'de 19678 kişi ve 1575 tarihinde ise 22403 kişilik bir nüfus tespit edilmiştir.

Şehir nüfusunun müslüman ve gayrimüslim oranları; 1523 tarihinde % 74 müslim, % 26 gayrimüslim; 1540'ta % 68 müslüman, % 32 gayrimüslim; 1558'de % 72 müslüman, % 28 gayrimüslim ve 1575 tarihinde % 70 müslüman, % 30'da gayrimüslim şeklindedir.

d- Yerleşim ve Nüfus Bakımından

Diğer Osmanlı sancaklarında olduğu gibi, Musul sancağında da halkın büyük bir kesimi geçimini tarım ve hayvancılıkla sağladığı için nüfusun büyük bir ekseriyeti köylerde meskündür.

1523'te Musul sancağına bağlı 108 köyden 96'sı meskûn iken, 12'si ise nüfus bulunmayan *virân* ve *hâli* köy konumundadır. 1540 tarihinde meskûn köy sayısı 85'e düşmüş, buna paralel olarak gayri meskûn köy adedi ise 48'e yükselmiştir. Bu durum ise; hububat vergisinin "*ziyâde bahâ*" alınması sonucu halkın "*müflis ve muhtac*" duruma düşüp "*terk-i diyâr*" etmelerinden kaynaklanmıştır. Ayrıca, aşiretlerin şekavetleri de bunda etkili olmuştur.

Bu olumsuzlukların giderilmesi sonucu, 1558 tarihinde meskûn köy adedi 115'e yükselmiş, meskûn olmayan köy sayısı da 31'e gerilemiştir. Bu meskûn köylerden 12'sinin 1575'te Diyarbekir eyaletine bağlanmasından dolayı, bahsedilen tarihte nüfusu olan köy sayısı 102'ye gerilemiştir. Zira, bu tarihte nüfus bulunmayan köy sayısı da 30'dur.

Müslüman halkın dağınık bir halde bulunmasına karşılık, gayrimüslimlerin az sayıdaki köylerde, fakat kalabalık gruplar halinde yaşadıkları tespit edilmiştir. Zira, müslüman köylerdeki hâne ortalaması 26-38 civarında iken, gayrimüslim köylerde bu oran 2-3 kat daha fazladır.

Müslim ve gayrimüslim nüfusun birlikte yaşadığı köy sayısı ise, 1523 tarihinde 5, 1540'ta 6 ve 1558-1575 tarihlerinde ise 7'dir.

Coğrafi konumu ve iklim şartlarının müsait olmasından dolayı Musul ve çevresinde birçok aşiret de yaşamaktadır. Nitekim, Musul sancağı dahilinde 1523'te 31, 1540'ta 35, 1558'de 51 ve 1575 tarihinde de 39 cemaatin yaşadığı tespit edilmiştir. Bu aşiretler Musul sancağı demografik yapısının önemli bir unsurunu teşkil etmektedir. Zira, toplam sancak nüfusunun 1523 tarihinde % 19,6'sını, 1540 tarihinde % 24,7'sini, 1558 tarihinde % 27,5'ini ve 1575 tarihinde ise % 21,7'sini aşiret nüfusu teşkil etmektedir.

Musul sancağının toplam nüfusu 1523'te 51276 kişi, 1540'ta 60404 kişi, 1558'de 81300 kişi ve 1575 tarihinde 87031 kişi olarak tespit edilmiştir.

Bu nüfus içerisinde müslümanların oranı % 71,6 ile 79,2 arasında değişirken, gayrimüslimlerin oranı ise % 20,8 ile 28,4 arasında değişmektedir.

e- İktisadi Durum Bakımından

Musul'un önemli ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunmasından dolayı ticarî ve sanayi faaliyetlerinde de önemli gelişmeler olmuş ve gerek transit geçen her türlü emtia, gerekse şehirde satılan mal ve emtia bâc ve tamga olarak ayrıntılı bir şekilde vergilendirilmiştir.

İktisadi gelişmeye paralel olarak vergi gelirlerinde de önemli bir yükselme meydana gelmiştir. 1523'te 1,5 milyon akça civarında olan toplam sancak hâsılatı 1540 tarihinde 2,2 milyon akçaya, 1558'de 3,6 milyon akçaya, 1575 tarihinde ise 3,8 milyon akçaya yükselmiştir.

Vergi gelirleri içerisinde en büyük payı % 35 civarındaki nispetle hububat ve diğer mahsullerden elde edilen öşür oluşturmaktadır. Diğerleri ise şahsa bağlı vergiler, ticari ve sanayi faaliyetlerden elde edilen vergiler ve bâd-i hevâ grubuna dahil vergilerdir.

Musul sancağı ve eyaletinde mirî rejim uygulandığından dolayı timar sistemi tatbik edilmiştir. 1523-1575 tarihleri arasında sancak gelirlerinin büyük bir kısmı padişah hası olarak merkeze alınmıştır. 1523'te % 17,5 civarında olan padişah hasları, 1540'ta % 40,5'e, 1558'de % 46,4'e yükselmiş, 1575'te ise % 46 civarında olmuştur. Musul sancakbeyi haslarının oranı ise 1523 tarihinde % 23 civarında iken 1575 tarihinde % 12'ye gerilemiştir. Civar sancakbeyi veya beylerbeyine ayrılan has gelirleri toplam sancak gelirlerinin 1523'te % 5,90'nı, 1540'ta % 0,60'nı, 1558'de % 15'ni ve 1575 tarihinde ise % 4,41'ni teşkil etmektedir.

Timar ve zeametlere ayrılan gelirlerin toplam sancak gelirleri içerisindeki oranı 1523 tarihinde % 42,52 iken, 1540'ta % 23'e, 1558'de ise % 18,58'e gerilemiş, ancak 1575 tarihinde tekrar % 28 civarına yükselmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV KAYNAKLARI

1.1. Başbakanlık Arşivi

1.1.1. Tapu-Tahrir Tasnifi

No: 998, 195, 308, 660.

1.1.2. Mühimme Defterleri

No: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89.

1.1.3. Mühimme Zeyli Defterleri

No: 1,2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.

1.1.4. Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi

No: 29, 51, 269, 551, 563, 650, 1130, 2048, 2337, 3260, 3401, 3458, 4180, 4397, 5597, 6268, 6718, 6833, 6886, 6992, 7244, 9829, 15319, 17040, 17640, 17670, 18011, 20180, 20207, 20260, 20645.

1.1.5. Kâmil Kepeci Tasnifi

No: 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 225, 229, 230, 233, 236, 237, 239, 242, 249, 253, 256, 257, 262, 263, 266, 313, 1764.

1.1.6. Ruznâmçe Defterleri Tasnifi

No: 33, 88, 98, 101, 169,174, 206, 290, 347, 386, 403, 412, 424, 437, 448, 457, 477, 479, 494, 501, 504, 552, 571, 576, 2114.

1.1.7. Ali Emiri Tasnifi

IV. Murad Devri, No:120.

1.1.8. İbnül-Emin Tasnifi

Maliye, No: 902.

1.1.9. Haritalar

1.1.9.1. Sıra No: 415-a, Kod: OD1:2/ba

1.1.9.2. Sıra No: 445, Kod: OD1: 1/12

1.2. Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

Kuyûd-ı Kadime, No: 120, 282.

1.3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Esas No: 5/1, sıra; 17, 145, 177, 273, 367, 395, 405, 426, 550, 593, 596, 705, 768, 882, 994, 995, 1041, 1127.

1.4. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

No: 9772, 5246

Bağdad Vilâyeti Haremeyn'ş-Şerifeyn Evkâf Defteri, No: 3063.

1.5. Bâyezid Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Kitaplığı

Kanunnâme, No: 1969.

2. KLASİK KAYNAKLAR

2.1. Vekayinâmeler

Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsar ve Hakâikü'l-Ahbar*, (Yay.: Mücteba İlgürel), İstanbul 1978.

Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevarih* (Yayına hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), KBY., Ankara 1992.

Kâtib Çelebi, *Cihannüma*, Bayezid Kütüphanesi, No: 4678, İbrahim Müteferrika Matbaası, İstanbul 1145.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), C. I-II, TTKB., Ankara 1979.

Naima Mustafa Efendi, *Nâima Tarihi*, (Yay. haz: İ. Hami Danişmend), C. II-III, İstanbul 1968.

Nasuhü's-Silahi Matrakçı, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Hân*, (Hazırlayan: Hüseyin G. Yurdaydın), TTKB., Ankara 1976.

Şerefhan, *Şerefnâme*, (Çeviren: M. Emin Bozarslan), İstanbul 1990.

El-Belâzuri, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev: Mustafa Fayda), KTBY, Ankara 1987.

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, (Haz: Bekir Sıtkı Baykal), C. II, KBY., Ankara 1992.

Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigorun Zeyli (1136-1162), (Çeviren: Hrant D. Andreasyon), TTKB, Ankara 1987.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (Haz: Mehmet İpşirli), C. I, İstanbul 1989.

2.2. Seyahatnâmeler

Carsten Niebuhr, *Voyage en Arabia, en d'autres Pays Circonvoisin*, Amsterdam 1780.

Evliya Çelebi (Mehmet Zillioğlu), *Seyahatnâme*, C. 3-4, Milli Kütüphane Yazma Eserler Bölümü, No: M. F. A. / 448.

Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bağdad-BasraBitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 4. Kitap, C. 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

H. Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, (Çev: Hayrullah Örs), İstanbul 1969.

İbn-i Cübeyr, *Rihlet-i İbn-i Cübeyr*, Leiden 1907.

J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, Vol, II, London 1827.

Jean Baptiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turquie en Persia et aux Index*, II, Paris 1677.

Lieutenant Wiliam Heude, *A Voyage up The Persian Gulf (And a Journey Overland From India To England, in 1817)*, London 1819.

Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatnâme-i Hudûd*, (Çev: Alaattin Eser), İstanbul 1997.

Muhammed et-Tanci, *İbn-i Batûta Seyahatnâmesi*, (Sadeleştiren: Mümin Çevik), C.I-II, İstanbul 1983.

Yusuf Rıza, *Musul-Van, Musul-Haleb Seyahatleri*, Matbaa-i Askeriyye, İstanbul 1331.

2.3. Risâleler

Aynî Ali Efendi, *Kavanin-i Al-i Osman der Hülasa-i Mezamin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, (Haz: Mithat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.

Koçi Bey Risâlesi, (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), Ankara 1985.

2.4. Salnâmeler

Hicri 1308 Tarihli Musul Vilâyeti Salnâmesi

3. ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR

F. Sarre, E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat-und Tigris-Gebiet*, Berlin 1919.

4. TETKİK ESERLER

Aka, İsmail; *Timur ve Devleti*, TTKB., Ankara 1991

Akdağ, Mustafa; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkışafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Bellekten*, XIII/51, s. 497-564.

_____, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *AÜDTCFD.*, C. XIII, S:1-2, TTKB., Ankara 1955, s. 27-51.

_____, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, C. I, II, İstanbul 1979.

Akgündüz, Ahmet; *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. 4, İstanbul 1979.

Al-Dakuki, Hüseyin Ali; *Kuzey Irak'ta Atabekler Hâkimiyeti*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsünde Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1975.

Al-Feel, Muhammad Rashid; *The Historical Geography Of Iraq, Between Mongolian And Ottoman Conquests, 1258-1534*, C. I, Necef 1965.

Ali Cevad; *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, C. II, İstanbul 1313.

Arseven, C. Esad; "Mescid", *Sanat Ansiklopedisi*, III/15, İstanbul 1966.

Aslanapa, Oktay; *Türk Sanatı I*, İstanbul 1972.

Atalar, Münir; *Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara 1991.

Avad, Gorgis; *Medinetu'l-Musul*, Bağdat 1959.

_____, "Riyâzetü'l-Kenâisü'l-Kadimeti fi'l-Irak", *Sumer*, 3, Bağdat 1947, s.100-116.

_____, "Tahkikât-i Buldâniyet-i Târihiyeti Eseriye fi Şarku'l-Musul", *Sumer*, XVII, Bağdad 1961, s.43-99.

Baltacı, Cahit; *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.

Barkan, Ömer Lütfi; "Mâlikâne-Divâni Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi I*, İstanbul 1980.

_____, "Timar", *İA.*, 12/1, İstanbul 1993, s. 287-333.

_____, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri", *İÜİFM.*, C. II, S. 1-2, İstanbul 1941, s. 214-247.

_____, "Öşür", *İA.*, C. IX, İstanbul 1993, s. 482-488.

_____, "H. 933-934 (M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İÜİFM*, XV / 1-4, İstanbul (1953-54).

_____, "Çiftlik ", *Türkiye'de Toprak Meselesi I*, İstanbul 1980.

_____, *XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları (Kanunlar I)*, İstanbul 1990.

Bayatlı, Nilüfer; *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Baykara, Tuncer; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara 1988.

Cezar, Mustafa; *Anadolu Öncesinde Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977.

Çağatay, Neşet; *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, TTKB., Ankara 1989.

_____, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD.*, V/5, Ankara 1947, s.483-511.

_____, "Osmanlı İmparatorluğunda Reaya'nın Mirî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları", *IV. Türk Tarih Kongresi*, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1952, s. 426-433.

Danişmend, İsmail Hami; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.II, İstanbul 1948.

Darkot, Besim; "Musul", *İA.*, C. 8, İstanbul 1988, s. 741-744.

Deny, J.; "Sancak", *İA.*, C. X, İstanbul 1993, s. 186-189.

- Deveci, Said; "El-Câmiü'l-Emevi Fi'l-Musul", *Sumer*, VI, Bağdad 1950, s. 211-218.
- _____, "Sanaiyetü'l-Musul ve Ticâretihâ fi'l Karuni'l Vasati", *Sumer*, 7, Bağdad 1951, s. 88-98.
- _____, "Câmi-i'n-Nuri fi'l-Musul", *Sumer*, V, Bağdad 1949, s. 276-291.
- _____, "Cisru'l-Musul fi Muhtelifu'l 'Usur", *Sumer*, XII, Bağdad 1957, s. 108-123.
- _____, "Hıttatu'l-Musul fi-Ahdi'l-Emevi", *Sumer*, VII, Bağdad 1951, s. 222-236.
- _____, "Kal'atü'l-Musul fi Muhtelifu'l 'Usur", *Sumer*, X, Bağdad 1959, s. 94-111.
- _____, "Medârisü'l-Musul fi'l-Ahdi'l-Osmanî", *Sumer*, XVIII, Bağdad 1962.
- _____, "Medâarisü'l-Musul fi'l-Ahdi'l-Osmanî", *Sumer*, XIX, Bağdad 1963, s. 48-62.
- _____, "Medârisü'l-Musul fi'l-ahdi'l-Atabeki", *Sumer*, XIII, Bağdad 1957, s. 101-118.
- _____, "Sur'ul-Musul", *Sumer*, III, Bağdad 1947, s. 117-128.
- Devellioğlu, Ferit; *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1990.
- Ebu Zehra, Muhammed; *İslâmda İtikadi-Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, (Çev: Sıbğatullah Kaya), İstanbul 1993.
- Emecen, Feridun M.; *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTKB., Ankara 1989.
- Ergenç, Özer; "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. TTK.*, Ankara 1981, s. 1265-1274.
- _____, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.
- Gökbilgin, Tayyib; "15 ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum", *VD.*, S.6, 1965.
- _____, "Nahiye", *İA.*, C. IX, İstanbul 1993.
- Göyünç, Nejat; "Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı", *İÜEFİTD*, S. 23, (Mart, 1969), s. 23-34.
- _____, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTKB., Ankara 1991.

_____, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Metinler / Tartışmalar, Ankara 1975, s. 71-102.

GÜNDÜZ, Ahmet; "Nilüfer Bayatlı, XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti", *Belleten*, C. LXV, S. 242, Ankara 2001, s. 387-410

_____, *1523 m. (929 h.) Tarih ve 998 No'lu Tapu-Tahrir Defterine Göre Musul, Mardin, Çermik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elâzığ 1993.

Hammer, *Osmanlı Tarihi*, (Yayına hazırlayanlar: Mümin Çevik, Erol Kılıç), C. V, IX, İstanbul 1984.

Honigmann, E.; "MUSUL", *İA.*, C. 8, İstanbul 1993, s. 738-741.

İnalcık, Halil; "Eyalet", *EF²*, s. 721-724.

_____, *H. 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, TTKB., Ankara 1987.

_____, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 1993.

İplikçioğlu, Bülent; *Eskiçağ Tarihinin Anahatları*, I, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.

Kafesoğlu, İbrahim; "Selçuklular", *Türk Dünyası El Kitabı I*, Ankara 1992, s. 247-282.

_____, "Atabeylikler", *Türk Dünyası El Kitabı I*, s. 295-296.

_____, "Kür-Boğa", *İA.* C. 6, İstanbul 1993, 1084-1086.

_____, "Melikşah", *İA.*, C.7, İstanbul 1993, s. 665-671.

Kazancı, Ahmet Lütfi; *Peygamberler Tarihi*, C.3, İstanbul 1997.

Kazıcı, Ziya; *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul 1985.

_____, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987.

Kılıç, Orhan; *XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1997.

_____, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elâzığ 1997.

Kodaman, Bayram; "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdarî Durumu", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.1, Samsun 1986.

Köprülü, M. Fuad; *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983.

Köymen, Mehmet Altay; *Alparslan ve Zamanı*, C. 1, Ankara 1983.

_____, "Tuğrul Bey", *İA.*, C.12/2, İstanbul 1993, s. 25-41.

Kunt, İ. Metin; *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978.

Kurt, Yılmaz; "1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", *Bellekten*, C. LIV, S. 209, Ankara 1990, s. 179-211.

Kütükoğlu, Bekir; *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri*, İstanbul 1993.

Strange, Guy Le; *The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur*, Cambridge 1930.

Mardin, Ebul'ula; "Harac", *İA.*, C. 5/1, İstanbul 1993, s. 222-225.

Marufoğlu, Sinan; *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988.

Memişoğlu, Ekrem; *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya 1989.

Merçil, Erdoğan; *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTKB., Ankara 1991.

Mısıroğlu, Kadir; *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, İstanbul 1985.

Minorsky, V.; "Üveys", *İA.*, C.13, İstanbul 1993, s. 133-135.

Miroğlu, İsmet; *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTKB., Ankara 1990.

Nedkoff, Boris Christoff; "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", (Çev. Şinasi Altundağ), *Bellekten*, 8/32, TTKB, Ankara 1944, s. 599-649.

Ocak, Ahmet Yaşar; "Zaviye", *İA.*, C.13, İstanbul 1988, s. 468-476.

Oğuz, Süleyman; *Osmanlı Vilâyet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilayeti (1878-1885)*, Ankara 1986.

Oğuzoğlu, Yusuf; "XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.1, Samsun 1986.

Özcan, Abdukadir; “Asesbaşı”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 464.

Özdeğer, Hüseyin; “XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep’in Sosyal ve Ekonomik Durumu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 16, İstanbul 1982, s. 5-116.

Özdemir, Rifat; "Avarız ve Gerçek Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler ", *X. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım*, TTKB., Ankara 1993.

_____, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, KTBY., Ankara 1986.

_____, “Ankara ve Antakya Sancaklarına Ait Bazı Gelir ve Giderlerin Mukayeseli Tahlili (1789-1806)”, *Şerafettin Turan Armağanı*, Antakya 1996.

_____, “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)”, *Belleten*, C. LIV, Sayı, 211 (Aralık, 1990)’den ayırbaşım, TTKB., Ankara 1991.

_____, “Osmanlı Vakıflarının Kurulması ve Yaşatılmasında Devlet Kurumlarının İşleyişi”, *Fırat Üniversitesi I. Tarih Sempozyumu’na Sunulmuş Tebliğ*, (14-17 Ekim, 1993).

_____, “Ankara Esnaf Teşkilatı, 1785-1840”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, Samsun 1986, s. 156-181.

_____, “Antakya Esnaf Teşkilatı, 1700-1860”, 21-22 Mayıs 1992 tarihleri arasında düzenlenen *II. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu’na* sunulmuş tebliğ, Hatay 1992, 40 s.

_____, “Harput ve Çemişkezek’te Ailenin Etnoğrafik Yapısı, 1630-1918”, 5-7 Kasım 1987 tarihleri arasında Fırat Üniversitesince tertiplenen *II. Fırat Havzası Folklor ve Etnoğrafya Sempozyumu’na* sunulmuş tebliğ, Elâzığ.

_____, “Harput’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1630-1919”, 23-26 Mart 1987 tarihleri arasında Fırat Üniversitesince tertiplenen *Türk Tarih ve Kültüründe Fırat Havzası I. Sempozyumu’na* sunulmuş tebliğ, Elâzığ 1987.

_____, “Kırşehir’de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1880-1906”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. IX, İstanbul 1989, s. 101-157.

_____, “Osmanlı Devleti’nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi (OTAM)*, C. 5, Ankara 1995, s.200-250.

_____, “Osmanlı Döneminde Antakya’nın Fizikî ve Demografik Yapısı, 1709-1560”, *Bellekten*, C. LVIII, S. 221 (Nisan 1994), Ankara 1994, s.119-157.

_____, “Osmanlı Döneminde Antalya’nın Fizikî ve Demografik Yapısı, 1800-1867”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.I, S. 2 Elâzığ 1982, s.207-220.

_____, “Osmanlı Döneminde Vakıfların Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Bilgiler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.I, S. 2, Elâzığ 1982, s.207-220.

_____, “Tokat Esnaf Teşkilatı, 1771-1840”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 13-17 Ekim, 1986, Samsun 1986, s. 397-424.

_____, “Antakya, Antalya, Afyon ve Manisa Şehirlerinde Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Bilgiler (1500-1919)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1-2, Elâzığ 1995, s.173-237.

Özkaya, Yücel; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, KTBY., Ankara 1985.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayânlık*, TTKB., Ankara 1994.

Öztuna, Yılmaz; *Devletler ve Hanedanlar, Türkiye, (1074-1990)*, C. 2, KBY., Ankara 1990.

Öztürk, Mustafa; “Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar”, *Şerafettin Turan Armağanı*, Antakya 1996, s.221-239.

_____, “Harput ve Yöresi Vakfiyeleri”, *Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyomu*, Elâzığ 1987.

_____, “Osmanlı Mirî Rejiminin Misak-ı Millî İle Münasebetleri”, *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, I*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 186-192.

_____, “Bursa’da Hububat Fiyatları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, VII, İzmir 1992.

Pakalın, M. Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-II, MEB., İstanbul 1983.

Raymond, André; *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, TVYY., İstanbul 1995.

Refik, Ahmet; *Anadolu’da Türk Aşiretleri*, İstanbul 1989.

Runciman, Steven; *Haçlı Seferleri Tarihi* (çeviren: Fikret Işıltan), C.II, TTKB., Ankara 1989.

Saatçi, Suphi; *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul 1996.

Sahillioğlu, Halil; "IV. Murad'ın Bağdad Seferi Menzilmâmesi (Bağdad Seferi Harp Jurnalı)", *Belgeler*, (Türk Tarih Belgeleri Dergisi), C. II, 1965, s.11-24.

_____, "Arûs Resmi", *DİA.*, C.3, İstanbul, 1991, s. 422-423.

_____, "Bâd-i Hevâ", *DİA.*, C.4, İstanbul 1991, s. 416-418.

_____, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı", (Arapça'dan tercüme eden: Mustafa Öztürk), *Belleten*, C. LIV, S. 211, TTKB., Ankara 1991.

Sertoğlu, Midhat; *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", *VI. TTK*, 20-26 Ekim, 1961 Ankara 1961.

Sevim, Ali; "Tarihî Meyyâfarikin ve Amid'in Mervanlılar Bölümünün Yayını Münasebetiyle", *VI. Türk Tarih Kongresi*, TTKB., Ankara 1967, s. 172-196.

_____, "Tutuş", *İA.*, C. 12/2, İstanbul 1988, s. 134-137.

_____, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTKB., Ankara 1989.

Sobernheim, M.; "Hamdaniler", *İA.*, C.5/1, İstanbul 1993, s. 179-182.

_____, "Müslim", *İA.*, C.8, İstanbul 1993, s. 822-823.

_____, "Selahaddin Eyyubi", *İA.*, C. 10, İstanbul 1993, s. 103-110.

Spuler, Bertold; *İran Moğolları* (çeviren: Kemal Köprülü) TTKB., Ankara 1978.

Sümer, Faruk; *Karakoyunlular*, C. I, TTKB., Ankara 1984.

_____, "Akkoyunlular", *DİA.*, C. 2, İstanbul 1989, s. 270-274.

_____, "Karakoyunlular", *İA.* C.6, İstanbul 1993, s. 292-304.

_____, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1980.

_____, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü*, Ankara 1976.

Şemseddin Sâmî, *Kamusü'l-Alam*, C. 6, İstanbul 1361.

Tankut, Gönül; "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı", VII. TTK., 25-29 Eylül, 1970, Ankara 1973, s. 773-779

Temir, Ahmet; "Türk Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Dünyası El Kitabı I*, Ankara 1992, s. 385-399.

Togan, Zeki Velidi; "Aksungur", *İA.*, C. 1, İstanbul 1988, s.276-277.

Turan, Ahmet Nezih; *XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü'nde Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1993.

Turan, Osman; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980.

_____, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1994.

Tüccârzâde İbrahim Hilmi; *Memâlik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul 1323.

Türkay, Cevdet; *Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 1979.

Uluçam, Abdüsselam; *Iraktaki Türk Mimari Eserleri*, KBY., Ankara 1989.

_____, "Musul Ulu Câmisi Üzerine", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.2, 1987.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTKB., Ankara 1984.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTKB., Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, TTKB., Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Tarihi*, C. I, II, III, TTKB., Ankara 1982.

_____, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTKB., Ankara 1988.

_____, *Mekke-i Mükerrerem Emirleri*, TTKB., Ankara, 1984.

Ünal, Mehmet Ali; *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTKB., Ankara 1989.

Yazıcı, Tahsin; "Safeviler", *İA.*, C.10, İstanbul 1993, s. 53-59.

_____, "Şah İsmail", *İA.*, C.11, İstanbul 1993, s. 275-279.

Yediyıldız, Bahaeddin; "Vakıf", *İA.*, C.13, İstanbul 1988, s. 153-172.

_____, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, KTBY., Ankara 1985.

Yeni Tarama Sözlüğü, TDKY., Ankara 1983.

Yeni Türk Ansiklopedisi, “Persler”, C. 8, İstanbul 1985.

Yılmazçelik, İbrahim; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTKB., Ankara 1995.

Yinanç, Mükrimin Halil; “*Akkoyunlular*”, *İA.*, C. 1, İstanbul 1993.

_____, *Musul ve Elcezirede Oğuz Türkleri*, (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde Bulunan, Basım Yeri ve Tarihi Olmayan Doküman).

_____, “Celayir”, *İA.*, C. 3, İstanbul 1993, s. 64-65.

Yuvalı, Abdülkadir; “Daruga”, *DİA.*, C. 8, İstanbul 1993, s. 505-506.

Yücel, Yaşar; "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Âdem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, S.152, 1988.

_____, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTKB., Ankara 1989.

Zetterstéen, K. V.; “Lü’lü”, *İA.*, C.6, İstanbul 1993, s. 108-109.

_____, “Mervaniler”, *İA.*, C.7, İstanbul 1993, s. 780-781.

Zinnun, Yusuf; “Dirâsetü Cedidetü’l-Kitâbatü’l-Musul el-Eseriye”, *Sumer*, 23, Bağdat 1965.

S.No	Köyün Adı	Yıllar	Nüfus						Hâsıl	Açıklamalar	
			Müslim			Gayrimüslim					
			Nfr.	Çft.	Bnk.	Mc.	Nfr.	Hâne			Mc.
12	İbrahimi İbrahimiye	1523	-	8	-	1	-	-	-	2222	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	500	Mezra
		1558	-	-	-	-	-	-	-	6000	Mezra
		1575	-	-	-	-	-	-	-	3000	Mezra
13	Mâmreşân	1523	-	3	-	-	-	-	-	864	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	400	Mezra
		1558	-	-	-	-	-	-	-	800	Mezra
		1575	-	-	-	-	-	-	-	800	Mezra
14	Sendânik	1523	-	7	-	-	-	-	-	1502	
		1540	29	9,5	12	3	-	-	-	4938	
		1558	23	13,5	6	3	-	-	-	7618	
		1575	24	15	6	-	-	-	-	8375	
15	Zekâve (Zikâve)	1523	-	6	-	-	-	-	-	1560	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	300	Mezra
		1558	-	-	-	-	-	-	-	500	Mezra
		1575	-	-	-	-	-	-	-	1500	Mezra
16	Bâristak	1523	-	12	-	2	-	-	-	1398	
		1540	14	8	1	4	-	-	-	2706	
		1558	19	11,5	7	-	-	-	-	5932	
		1575	20	12	1	6	-	-	-	7994	
17	Ali Hamâre Ali Hamâ	1523	-	2	-	-	-	-	-	664	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	200	Mezra
		1558	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1575	-	-	-	-	-	-	-	-	
18	Deyr-i Mihâyil	1523	-	-	-	-	-	-	-	3000	Mezra
		1540	11	3	3	2	-	-	-	7200	
		1558	21	4,5	11	5	-	-	-	5000	
		1575	24	7	10	5	-	-	-	9000	
19	Girmavân Girmâvi Girmâve	1523	-	4	-	-	-	-	-	630	
		1540	22	7	10	4	-	-	-	4042	
		1558	25	8	11	6	-	-	-	6820	
		1575	23	16	4	2	-	-	-	7757	
20	Merâvân Merâvil Merâvül	1523	-	4	-	1	-	-	-	12500	
		1540	15	14,5	-	-	-	-	-	12021	
		1558	15	-	-	-	-	-	-	10000	
		1575	-	-	-	-	-	-	-	-	
21	Palâs Belâsin	1523	10	-	-	-	-	-	-	5257	
		1540	26	26	-	-	-	-	-	10496	
		1558	26	-	-	-	-	-	-	12000	
		1575	-	-	-	-	-	-	-	-	
22	Kâfirü'z-Zâmân	1523	-	31	-	16	-	-	-	8859	
		1540	47	-	47	-	-	-	-	13676	
		1558	48	-	48	-	-	-	-	13676	
		1575	-	-	-	-	-	-	-	-	
23	Alkuş	1523	-	-	-	-	128	103	25	15068	
		1540	-	-	-	-	148	100	84	30500	
		1558	-	-	-	-	260	176	84	59416	
		1575	-	-	-	-	314	251	63	65900	
24	Bâhizân	1523	-	232	-	109	-	-	-	74634	
		1540	257	46	103	81	-	-	-	78522	
		1558	250	56,5	116	77	-	-	-	97582	
		1575	236	50	116	5	-	-	-	97582	

S.No	Köyün Adı	Yıllar	Nüfus						Hâsıl	Açıklamalar	
			Müslim			Gayrimüslim					
			Nfr.	Çft.	Bnk.	Mc.	Nfr.	Hâne			Mc.
25	Bozân	1523	-	56	-	20	-	-	-	19775	
		1540	42	23,5	7	4	-	-	-	14950	
		1558	78	29,5	30	18	-	-	-	14950	
		1575	80	42	23	5	-	-	-	15756	
26	Kusayrî Kusayr	1523	-	11	-	1	-	-	-	5094	
		1540	15	6	5	2	-	-	-	8905	
		1558	19	5	12	2	-	-	-	8445	
		1575	18	8	6	1	-	-	-	10674	
27	Cerâhi	1523	-	-	-	-	-	29	13	11892	
		1540	-	-	-	-	28	22	6	13888	
		1558	-	-	-	-	49	40	9	18687	
		1575	-	-	-	-	53	42	11	20000	
28	Boğur	1523	-	67	-	14	-	-	-	13670	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1558	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1575	-	-	-	-	-	-	-	-	
29	Hatâre-i Küçük	1523	-	13	-	8	-	-	-	5000	
		1540	25	15	5	4	-	-	-	11005	
		1558	26	17,5	6	2	-	-	-	12649	
		1575	29	19	-	8	-	-	-	15000	
30	'İzze 'İzzi	1523	-	8	-	1	-	-	-	4411	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	2000	Mezra
		1558	5	1,5	3	-	-	-	-	3794	
		1575	12	6	3	2	-	-	-	6000	
31	Bâvreşân	1523	-	2	-	-	-	-	-	5000	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	2000	Mezra
		1558	8	4	4	-	-	-	-	2752	
		1575	20	10	2	1	-	-	-	5000	
32	Nasırî	1523	-	4	-	-	2	-	-	5493	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	2500	Mezra
		1558	5	1	-	-	4	-	-	3940	
		1575	10	2	-	-	8	-	-	4000	
33	Ayn-Bakra	1523	-	9	-	6	-	-	-	4522	
		1540	16	7	4	3	-	-	-	4914	
		1558	21	11	9	1	-	-	-	6893	
		1575	21	11	7	1	-	-	-	6900	
34	Karabulâk	1523	-	8	-	1	-	-	-	2874	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	1500	Mezra
		1558	-	-	-	-	-	-	-	2400	Mezra
		1575	-	-	-	-	-	-	-	2400	Mezra
35	Bâkufe	1523	-	-	-	-	23	21	2	10604	
		1540	-	-	-	-	18	16	2	11156	
		1558	-	-	-	-	50	37	13	11322	
		1575	-	-	-	-	58	53	5	12518	
36	Göz Kara Gözcek	1523	-	25	-	6	-	-	-	4500	
		1540	7	2,5	2	1	-	-	-	6452	
		1558	8	2	5	1	-	-	-	3414,5	
		1575	17	3	7	4	-	-	-	4922	

S.No	Köyün Adı	Yıllar	Nüfus						Hâsıl	Açıklamalar	
			Müslim			Gayrimüslim					
			Nfr.	Çft.	Bnk.	Mc.	Nfr.	Hâne			Mc.
49	Kantara	1523	-	8	1 ^(*)	-	-	-	-	3150	(*) Pir-i Fâni
		1540	11	4	7	-	-	-	-	6815	
		1558	12	1,5	6	5	-	-	-	6315	
		1575	20	7	6	5	-	-	-	8268	
50	Bânbu Bânbuhan	1523	-	-	-	-	20	12	8	5602	
		1540	-	-	-	-	22	21	1	12848	
		1558	-	-	-	-	86	65	21	32852	
		1575	-	-	-	-	96	76	20	32000	
51	Horuzân	1523	-	22	-	5	-	-	-	5549	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	3500	
		1558	21	7,5	9	4	-	-	-	4588	
		1575	22	9	9	1	-	-	-	5114	
52	Deyr-i Bâ-Yusuf	1523	-	12	-	5	-	-	-	2739	
		1540	11	2	5	2	-	-	-	3272	
		1558	17	2,5	6	8	-	-	-	3272	
		1575	29	4	9	12	-	-	-	3300	
53	Kaziye	1523	-	12	-	2	-	-	-	2653	
		1540	13	2,5	6	2	-	-	-	3050	
		1558	17	3,5	13	-	-	-	-	3050	
		1575	24	4	10	6	-	-	-	3100	
54	Şemseddin Depesi	1523	-	2	-	1	-	-	-	1506	
		1540	3	1	1	1	-	-	-	1505	
		1558	16	7,5	6	2	-	-	-	6371	
		1575	19	8	1	7	-	-	-	6371	
55	Bâ'sıka	1523	-	124	-	48	-	19	8	56800	
		1540	164	32	68	42	36	23	13	53999	
		1558	172	35	78	59	39	29	11	62191	
		1575	177	37	53	73	61	53	8	64791	
56	Telmete	1523	-	13	-	1	-	-	-	7420	
		1540	18	12	5	3	-	-	-	6805	
		1558	25	12	4	9	-	-	-	8333	
		1575	25	15	3	4	-	-	-	11660	
57	Mehlebi	1523	-	32	-	13	-	-	-	9962	
		1540	70	15	31	22	-	-	-	27831	
		1558	46	13	25	8	-	-	-	22446	
		1575	68	16	33	18	-	-	-	25600	
58	Kabak Çevlegi	1523	-	16	-	3	-	-	-	3865	
		1540	16	5,5	8	2	-	-	-	3977	
		1558	32	6,5	16	9	-	-	-	4554	
		1575	29	7	5	14	-	-	-	4756	
59	Bâğdere	1523	-	27	-	5	-	11	7	15019	
		1540	35	8,5	14	1	8	-	-	17023	
		1558	36	11,5	22	2	4	-	-	31613	
		1575	39	21	13	1	9	-	-	38200	
60	Yırımca	1523	-	51	-	17	-	-	-	5359	
		1540	99	24	53	13	-	-	-	25240	
		1558	187	38,5	89	59	-	-	-	30219	
		1575	187	56	47	64	-	-	-	35376	

S.No	Köyün Adı	Yıllar	Nüfus						Hâsıl	Açıklamalar	
			Müslim			Gayrimüslim					
			Nfr.	Çft.	Bnk.	Mc.	Nfr.	Hâne			Mc.
73	Çeken	1523	-	4	-	-	-	-	-	3000	
		1540	2	2	-	-	-	-	-	2832	
		1558	7	4	3	-	-	-	-	6000	
		1575	5	5	-	-	-	-	-	6744	
74	Darhâne Dârbend	1523	-	4	-	1	-	-	-	1500	
		1540	5	5	-	-	-	-	-	2590	
		1558	5	-	-	-	-	-	-	3972	
		1575	-	-	-	-	-	-	-	-	
75	Kabâklı Kabâklı	1523	-	6	-	-	-	-	-	6000	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	5500	
		1558	9	1	8	-	-	-	-	5500	
		1575	9	1	8	-	-	-	-	6000	
76	Kâdikendi	1523	-	62	-	17	-	-	-	12248	
		1540	75	21	31	18	-	-	-	20556	
		1558	116	26,5	54	35	-	-	-	20576	
		1575	192	39,5	73	78	-	-	-	31200	
77	Çakâllu	1523	-	19	-	-	-	-	-	3650	
		1540	25	9,5	5	5	-	-	-	6200	
		1558	11	4,5	6	-	-	-	-	6200	
		1575	11	5,5	2	1	-	-	-	4100	
78	Köpüklü	1523	-	1	-	2	-	-	-	1063	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	2200	Mezra
		1558	-	-	-	-	-	-	-	2200	Mezra
		1575	-	-	-	-	-	-	-	2800	Mezra
79	Necmi	1523	-	21	-	4	-	-	-	9460	
		1540	13	6,5	3	2	-	-	-	6440	
		1558	18	9	4	5	-	-	-	8505	
		1575	17	7	5	4	-	-	-	10000	
80	Kız Fahre	1523	-	25	-	15	-	-	-	8294	
		1540	52	9	21	14	-	-	-	10942	
		1558	70	17	38	15	-	-	-	13945,5	
		1575	81	25	45	4	-	-	-	25000	
81	Sultan Abdullah	1523	-	69	-	11	-	-	-	7326	
		1540	111	8	89	6	-	-	-	7749	
		1558	187	15	154	29	-	-	-	10664	
		1575	217	21	137	47	-	-	-	12826	
82	Asiyân	1523	-	14	-	-	-	-	-	4123	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	1000	Mezra
		1558	22	11	11	-	-	-	-	2768	
		1575	21	11	6	-	-	-	-	4130	
83	Hilâlecük Hillecük	1523	-	44	-	13	-	-	-	5373	
		1540	33	6	19	5	-	-	-	7694	
		1558	24	1,5	14	8	-	-	-	7040	
		1575	38	7,5	26	1	-	-	-	5600	
84	Bârume Bârme	1523	-	39	-	-	-	-	-	2694	
		1540	18	5	6	3	-	-	-	4630	
		1558	21	8	8	5	-	-	-	5904	
		1575	24	8	7	1	-	-	-	6114	

S.No	Köyün Adı	Yıllar	Nüfus						Hâsıl	Açıklamalar	
			Müslim				Gayrimüslim				
			Nfr.	Çft.	Bnk.	Mc.	Nfr.	Hâne			Mc.
85	Tarıklı	1523	-	15	-	-	-	-	-	904	
		1540	20	6	9	1	-	-	-	4280	
		1558	-	-	-	-	-	-	-	699	
		1575	-	-	-	-	-	-	-	-	
86	Hâşimiye	1523	-	14	-	-	-	-	-	903	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	1500	
		1558	-	-	-	-	-	-	-	2000	Mezra
		1575	-	-	-	-	-	-	-	2000	Mezra
87	Bâşbeyti	1523	-	3	-	-	-	-	-	315	
		1540	8	3,5	2	1	6	5	1	3607	
		1558	27	5	19	3	18	14	4	5066	
		1575	31	5	14	8	13	9	4	5370	
88	Bâzvâye Bâzvi Bâzivây	1523	-	1	-	-	-	-	-	346	
		1540	9	2,5	3	2	-	-	-	2772	
		1558	12	5,5	6	-	-	-	-	3359	
		1575	12	6	2	-	-	-	-	3542	
89	İmâm Şemseddin Humusi	1523	-	24	-	4	-	-	-	3967	
		1540	10	6	4	-	-	-	-	4983	
		1558	15	6,5	7	1	-	-	-	5664	
		1575	15	7	3	3	-	-	-	5664	
90	Nefs-i Tikrit	1523	350	272	-	78	-	-	-	2000	
		1540	389	-	284	105	-	-	-	7000	
		1558	581	-	-	-	-	-	-	10677	
		1575	306	-	-	-	-	-	-	10680	
91	Bâğviren	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	-	-	-	-	102	-	-	10298	
		1558	-	-	-	-	102	65	37	11944	
		1575	-	-	-	-	100	95	5	1500	
92	Düven Gâyib	1523	-	11	-	5	-	-	-	5659	
		1540	22	13,5	4	2	-	-	-	7832	
		1558	43	21,5	14	6	-	-	-	15545	
		1575	40	25	4	4	-	-	-	16912	
93	Bârtala	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	-	-	-	-	80	62	18	17722	
		1558	-	-	-	-	143	84	59	28099	
		1575	-	-	-	-	164	135	29	32000	
94	Hasaniyye	1523	-	-	-	-	-	-	-	1798	Mezra
		1540	16	8	-	3	-	-	-	2776	
		1558	9	4	4	1	-	-	-	4606	
		1575	12	6	1	1	-	-	-	8000	
95	Bâhinduva	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	-	-	-	-	21	19	2	9580	
		1558	-	-	-	-	26	24	2	9600	
		1575	-	-	-	-	45	-	-	12978	
96	Munsârî	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	23	7,5	8	3	-	-	-	4000	
		1558	40	2,5	34	-	-	-	-	3631	
		1575	40	6	23	7	-	-	-	4000	

S.No	Köyün Adı	Yıllar	Nüfus						Hâsıl	Açıklamalar	
			Müslim			Gayrimüslim					
			Nfr.	Çft.	Bnk.	Mc.	Nfr.	Hâne			Mc.
97	Ahtebug Uhtebug	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	25	5,5	11	4	-	-	-	3812	
		1558	43	4	22	17	-	-	-	4673	
		1575	42	4	22	12	-	-	-	4500	
98	Ali Kuyusu	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	7	3	3	1	-	-	-	1500	
		1558	7	2	5	-	-	-	-	1500	
		1575	7	2	3	-	-	-	-	4666	
99	Beysân	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	20	5	10	2	-	-	-	10000	
		1558	21	5	11	5	-	-	-	9400	
		1575	27	5,5	11	7	-	-	-	12400	
100	Bâbent	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	16	6,5	5	2	-	-	-	3515	
		1558	38	10,5	15	12	-	-	-	6342	
		1575	41	22	9	1	-	-	-	8000	
101	Demürce Demürce Virânı	1523	-	-	-	-	-	-	-	2200	Mezra
		1540	31	6,5	10	9	-	-	-	5244	
		1558	31	6	14	11	-	-	-	5553	
		1575	29	6	13	11	-	-	-	8150	
102	Musayfine	1523	-	-	-	-	-	-	-	1100	Mezra
		1540	51	16	24	6	-	-	-	20092	
		1558	51	10,5	31	9	-	-	-	5540	
		1575	51	10	26	7	-	-	-	5550	
103	Revâne nâm-1 diğer Vâne	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	15	5	5	3	-	-	-	7565	
		1558	23	9	10	4	-	-	-	7565	
		1575	45	13	14	5	-	-	-	7400	
104	Cemâlkendi Cemâl	1523	-	-	-	-	-	-	-	380	Mezra
		1540	10	5	5	-	-	-	-	7500	
		1558	4	0,5	1	2	-	-	-	8400	
		1575	10	2	7	1	-	-	-	6500	
105	Bâğure	1523	-	-	-	-	-	-	-	1000	Mezra
		1540	12	3	4	2	-	-	-	3000	
		1558	24	6,5	16	1	-	-	-	4521	
		1575	24	8	14	-	-	-	-	7000	
106	Şeyh Ali	1523	-	-	-	-	-	-	-	1500	Mezra
		1540	16	5,5	-	6	-	-	-	3200	
		1558	18	5	9	4	-	-	-	3200	
		1575	25	8	7	8	-	-	-	4500	
107	Şeyh Mehmed	1523	-	-	-	-	-	-	-	1500	Mezra
		1540	12	5	-	2	-	-	-	1500	
		1558	12	2	7	3	-	-	-	5600	
		1575	15	6	4	-	-	-	-	6000	
108	Nevine Nuniye (Ninova)	1523	-	129	-	8	-	-	-	12068	
		1540	224	40	141	26	-	-	-	21556	
		1558	228	20	138	70	-	-	-	16275	
		1575	304	29	166	85	-	-	-	19222	

S.No	Köyün Adı	Yıllar	Nüfus						Hâsıl	Açıklamalar	
			Müslim				Gayrimüslim				
			Nfr.	Çft.	Bnk.	Mc.	Nfr.	Hâne			Mc.
133	Sofuyân	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	400	Mezra
		1558	39	-	39	-	-	-	-	11000	
		1575	-	-	-	-	-	-	-	-	
134	Mâmis	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1558	19	-	-	-	-	-	-	6000	
		1575	-	-	-	-	-	-	-	-	
135	Kersek nâm-ı diğer Silik (Selek)	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1558	5	-	-	-	-	-	-	2000	
		1575	-	-	-	-	-	-	-	-	
136	Bedriyye	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	500	Mezra
		1558	11	6	-	5	-	-	-	2333	
		1575	15	8	4	3	-	-	-	5600	
137	Derincik	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1558	21	2,5	13	5	-	-	-	4609	
		1575	22	4	13	2	-	-	-	4723	
138	'Alk	1523	-	-	-	-	-	-	-	1200	Mezra
		1540	-	-	-	-	-	-	-	2400	Mezra
		1558	11	2	8	1	-	-	-	2678	
		1575	14	4	3	3	-	-	-	3278	
139	Deyr-i Salib	1523	-	1	-	1	-	-	-	532	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	200	Mezra
		1558	-	-	-	-	-	-	-	600	Mezra
		1575	-	-	-	-	-	-	-	800	Mezra
140	Cânbur	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	1447	Mezra
		1558	8	2,5	4	1	-	-	-	2707	
		1575	8	3	2	-	-	-	-	3600	
141	Ketik	1523	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1540	-	-	-	-	-	-	-	-	
		1558	7	2	5	-	-	-	-	1858	
		1575	7	2	4	-	-	-	-	2155	

EK-II

MUSUL SANCAĞI MEZRALARI
VE VERGİ HASILLARI (1523)

No	Mezra Adı	Hâsıl	No	Mezra Adı	Hâsıl
1	Keçiyân (کچیه)	4320	28	Elmâlîca (دلمالیجه)	1000
2	Til-i Bârid (تیل بادیه)	3500	29	Gülpâre (گلپاره)	2000
3	Nemrud (نمرود)	2400	30	Kara Depe (کرا دپه)	3500
4	Til-i Nebi (تیل نبی)	1000	31	Şeyh Ali (شیخ علی)	1500
5	Kibrit (کبریت)	8800	32	Türkmân (تورکمان)	250
6	Herbin (هربن)	750	33	Saraycık (سرایچق)	550
7	Herbin-i diğêr (هربن دیگه)	750	34	Bedir (بدر)	5331
8	Selimiye (سلیمه)	500	35	Til-i Nerm (تیل نرم)	643
9	Tercili (ترجیلی)	5000	36	Bâdere (بادره)	1000
10	Mâristân (ماریستان)	1250	37	Asyalük (اسیالوک)	720
11	Şeyh Amir (شیخ امیر)	2470	38	Pirpîrkân (پیرپیکان)	524
12	Bâyribend (بایربند)	3496	39	Yilmayân (یلمايان)	789
13	Ağaç Kala (اڭاچ کاله)	167	40	Abbâs (عباسی)	1181
14	Ala Kilise (الاکلیسه)	1500	41	Bi-Siri (بی سیری)	501
15	Deyr-i Mihâyil (دیر میخایل)	3000	42	Mürur (مورور)	445
16	Bânta (بانته)	3180	43	Mısirkendi (میسیرکندی)	1000
17	Der Cundi (دیر جندی)	1192	44	Ayn-Mâcid (این ماعید)	200
18	Kasr-ı Süber (کاسر سویبر)	6576	45	Hasan Sarraf (حسن سارراف)	200
19	Useyfus (وسیفوس)	2740	46	Şeyh Mehmed (شیخ محمد)	1500
20	Hüseyniye (حیسه)	1798	47	Cemâlkendi (جمالکندی)	380
21	Şeyh Ömer (شیخ عمر)	2750	48	Mevlâna Ali (مولانا علی)	1500
22	Verver (ورور)	1500	49	Şirfî (شیرفی)	1100
23	Falklan (فالکلان)	900	50	Ağca Harab (اڭچا هاراب)	700
24	Kâmişrin (کامیشرین)	3300	51	Helâvmân (هلایممان)	1588
25	Muslikâb (مسلکاب)	2900	52	Bâberd (بابرد)	390
26	Muslikâb-ı diğêr (مسلکاب دیگه)	4200	53	Bâbüri (بابوری)	500
27	Ağkend (اڭکند)	3600	54	Cânîk (جانیک)	1000

No	Mezra Adı	Hâsıl	No	Mezra Adı	Hâsıl
55	Alık (الوق)	1200	75	Hufbâr (حوشبار)	390
56	Piçe (پنجه)	1150	76	Kara Mehmed (قرا محمد)	900
57	Mezûr (مزره)	531	77	Harâb Zeve (هاربا زوه)	600
58	Ağca Menev (دبچه منی)	850	78	Hocâ Pir Sitâr (خواجه پیر ستار)	140
59	Mere (مره)	555	79	Til-i Halil (تیل علی)	540
60	Sicimiye (سیمی)	602	80	Abdâlhân (ابدهانه)	100
61	Hasib (حاسب)	1000	81	Tarfa (طرفه)	140
62	İsmail (اسماعیل)	302	82	Kabâb (قاباب)	540
63	Bâş Açuk (باش اچوک)	1000	83	Dûr (دور)	500
64	Esirkendi nd. Kavâs (سیرکندی نام وادی کواص)	2604	84	Rûbâbi (روبابی)	200
65	Musayfine (مصیفین)	1100	85	Ûrne Harâbı (ورنه هاربا)	1200
66	Atşan (عطشان)	500	86	Arab Harâbı (عرب هاربا)	1108
67	Meşa'leü'sh-Şhribâniye Hoca (مشفعلی ایشریبانی هوجا)	500	87	Ûç Künbed (اوچ کونبد)	500
68	Hocâ Anbâr (خواجه انبار)	2516	88	Herâniye (هرانی)	2228
69	Sûr (سور)	1662	89	Bizgüve (بیزگوه)	700
70	Bâş Minâre (باش میناره)	675	90	Daşluca nd. Nilgürin (داشلوچا نام وادی نیکو دسر)	1450
71	Cindârî (سینداری)	1200	91	Külbec (کولبع)	1300
72	Melikiye (ملکی)	801	92	Ulâmîş (اولامیش)	2500
73	Demürçi (دمورچی)	2200	93	Micmerd (میکمرد)	200
74	Hoşâbe (خوشابه)	2220	94	Mihne (مینه)	1626
				Toplam	143561

1540'ta Mezralar ve Hâsılları

No	Mezra Adı	Hâsıl	No	Mezra Adı	Hâsıl
1	Firdoş (فردوش)	-	34	Çevlik-i ... (چولکلیک)	350
2	Şeyh Bekir (شېخ بکیر)	-	35	Çevlik-i Hessife (چولکلیک هسیفه)	200
3	ویدی بوسر	3000	36	Çevlik-i Al-Azziye (چولکلیک ال ازییه)	910
4	Şeyh Ömer (شېخ اؤمر)	1500	37	Til-i Zehib (تیل زهیب)	700
5	Tilü'l-leyyn (تیل لیلین)	2100	38	Çevlik-i Cârîye (چولکلیک جاریه)	350
6	Çevlik-i ... (چولکلیک)	1960	39	Çevlik-i Zor Elvân (چولکلیک زور ایلوان)	800
7	Çevlik-i ... (چولکلیک)	2100	40	Çevlik-i ... (چولکلیک)	800
8	Selimiye (سلیمیه)	1000	41	Çevlik-i ... (چولکلیک)	100
9	Çevlik-i ... (چولکلیک)	2000	42	Çevlik-i Sanâdık (چولکلیک سانادیک)	600
10	Cenk Depesi (چنک دپسی)	-	43	Çevlik-i Telife (چولکلیک تلیفه)	700
11	Burgu	1500	44	Çevlik-i ... (چولکلیک)	700
12	Yigremlü (یگیرملی)	1500	45	Çevlik-i ... (چولکلیک)	800
13	Keçiyân (کچی یان)	2500	46	Çevlik-i ... (چولکلیک)	800
14	Girâncık nd. Cem Ahmed Beg (گیرانچیک ند. جم احمد بگ)	350	47	Çevlik-i Harbe nd. Kızılhân (چولکلیک حربه ند. کزلیخان)	800
15	Bâzartân (بازارتان)	900	48	Çevlik-i ... (چولکلیک)	100
16	ویدی بوسر	1000	49	Çevlik-i ... (چولکلیک)	550
17	Verver (ورور)	1000	50	Cirâniye (چیرانیه)	600
18	Hoşâbe (هوشابه)	1244	51	Üç Künbed (üç künbed)	300
19	Kızıl nd. Pâmuklu (کızıl ند. پاموکلو)	1000	52	Falklân (فالکلان)	500
20	بازارتان	-	53	Türkmân (تورکمان)	250
21	Şeyh Amir (شېخ امیر)	3500	54	سکس	853
22	Bâtate (باتات)	2500	55	Bâvresân (بാവرسان)	2000
23	Betmâniye (بتمانیه)	1500	56	Bâburî (بابوری)	1500
24	Şirfi (شیرفی)	1000	57	Ağcasu (اگچاسو)	800
25	Hedide El-Ma'ruf ... (هدیده ال مرف)	700	58	Betkâre (بتکاره)	1534
26	Bâşâçuk (باشاچوک)	400	59	Kâhin-i Şirin (کاهن شیرین)	872
27	Ağcakend El-Ma'ruf... (اگچاکند ال مرف)	2050	60	Kolân Depesi (کولان دپسی)	1000
28	Körgaribân (کورگاریبان)	300	61	Alim Depesi (الیم دپسی)	1000
29	Girânî	300	62	Haydârî (هیداری)	728
30	Behrâmlü (بهراملی)	500	63	Der Cundî (در جندی)	1000
31	Celâvhân (جلانخان)	1000	64	Sâribulâk (ساریبولاک)	500
32	Bâbâveled (باباویلر)	800	65	Askuf (اشکوف)	1400
33	Arişe (اریشه)	1000	66	Bedriyye (بدرییه)	500
67	Hostâbâd (هوستاباد)	-	101	Kibrin (کبرین)	7500
68	Anbârcık (انبارچیک)	-	102	Nemrud (نمرود)	4000
69	Derhâne (درخانه)	2199	103	Beburî (ببورلی)	168
70	Esirkendi (یسرکندی)	900	104	Bilmeyân (بیلیمان)	1500
71	Masklâb-ı diğêr (ماسکلاب دیگر)	1500	105	Karabulak (کارابولاق)	1500

72	شکون برهنه	1500	106	Canbur (صنوبر)	1447
73	Mâlhiye (ما لیه)	1500	107	Minârebâşı (مینارباشی)	300
74	Çevlik-i Toprakkala (چولیک اول کاله)	1120	108	Fehir (فیهیر)	1200
75	Çevlik-i Mihne (چولیک میهنه)	1050	109	Yenice (ینیسه)	1500
76	Çevlik-i Minârecik (چولیک مینارچیک)	1050	110	Hoca Anbâr (هوجا انبار)	-
77	Çevlik-i ... (چولیک ...)	1050	111	Molla Ali (موللا علی)	1500
78	Deve Boynu (دینه بوینی)	700	112	Eyyubiye (ایوبیه)	300
79	Çevlik-i 'Îzze (چولیک ایزه)	2000	113	کوردیسین زینر	500
80	Çevlik-i ... (چولیک ...)	200	114	Uzun Kuyu (وزون کویو)	800
81	Çevlik-i Minâre nd. Hamâm Ali (چولیک مینار ند. هامام علی)	840	115	Şeyh Mehmed, Kilise Harâbesi (شهریار شاه کلبه و ایله)	-
82	Çevlik-i Hânume (چولیک هانومه)	560	116	Pârecik (پارچیک)	400
83	چون زینر	700	117	Şuta maa Ayn-Mâcid (شوتا مایه این-ماید)	1200
84	Fakrin (فکرین)	900	118	Nemrud (نمرود)	400
85	Sofuyân (سوفیان)	400	119	Cânîk (جانیک)	1500
86	Begânân (بگانان)	799	120	سیرساق	2800
87	Alâca Kilise (الاحا کلیسه)	1500	121	Piruzâve (پروزاوه)	950
88	کوردیس	400	122	Ade (آده)	100
89	Kara ... (کارا ...)	-	123	Mastar Harâbesi (مستار هارابهسی)	100
90	Bâhîrbâk (باہیرباک)	-	124	Çevlik-i Tilü'n-Nebi (چولیک ای تیلو'ن-نهبی)	1000
91	Ûrne Harâbe (ورنه هارابه)	2000	125	Çevlik-i Süne (چولیک سونه)	1000
92	Ulâmîş (اولامیش)	1756	126	Dolâb-ı Sâlim (دولاب ای سلیم)	800
93	سورس	400	127	Çevlik-i Dûrânî (چولیک ای دورانی)	1000
94	سورس	1660	128	Adabâşı (اداباشی)	944
95	سورس	1500	129	Çevlik-i Hocâ es-Sur (چولیک ای هوجا اس-سور)	1500
96	Tahrâk (تحرک)	1100	130	زنگنه و کوردیس	600
97	Güllüce (گوللیجه)	111	131	Hasan Pilkân (حسن پیلکان)	400
98	Ömrâk (ؤمراک)	900	132	Hân İsmail (هان ایسمیل)	250
99	Ebu Şirit (ابو شیریت)	-	133	Ağca Kala (اگچا کالا)	400
100	Dâşluca (داشلوچا)	1000	134	Ariş (اریش)	250
135	Dilki depesi (دیلکی دپهسی)	999	170	Mücerred (موجررد)	400
136	Köpüklü (کوپکلی)	2200	171	Börü Künbedi (بوریه کنبهده)	200
137	Bâyırde (باہیرده)	2000	172	Koyucak (کویوچاک)	-
138	Toprâk Ziyâret (توپراک زیارهت)	800	173	Begüm Meşhedi (بگوم موشهده)	1000
139	Mısır Kendi (میسر کندی)	500	174	Hüseyniye (هوسینیه)	800
140	Til-i 'Arâd (تیل ای اراد)	800	175	Bavcine (باصینه)	2000
141	Albâğı (الباقی)	1300	176	Ümmü't-Tuse (ؤمموت-توسه)	1000
142	Hasan Dâk (حسن داک)	400	177	Girâncık (گیرانچیک)	500
143	Alk (الک)	2400	178	Beytü'n-Nâr (بیتو'ن-نار)	800
144	Musklâb (موسکلاب)	2000	179	Tüfus (توفوس)	300
145	Cirân (چیران)	300	180	Pirân (پیران)	400

146	Şirin maa Cânîk (سیرین ماعانیک)	6100	181	Çifte (چفته)	400
147	Muklibe (مکلبه)	500	182	Reşikân (ریشکان)	100
148	Abdâl Harâbesi (آبداله هارابسی)	400	183	Rişkin (ریشکین)	500
149	Zeynî (زینى)	1000	184	İbrâhimi (ابراهیمی)	500
150	Bakâk (باکاک)	4000	185	Mâmresân (مالمراه)	400
151	Al-Melih (الملیه)	500	186	Zekâve (زکاوہ)	300
152	Sihrebâd (سہرہ باد)	1700	187	Ali Mamâ (علی ماما)	200
153	Bâzı'ra (بازیرا)	1200	188	Deyr-i Salib (دیر علیس)	200
154	Sicimiye (سیمیہ)	400	189	Zevika (زویکا)	100
155	Tercili (ترجیلی)	4000	190	Nefs-i Çevlik-i 'Acuz (نفس چوکیس چو)	8000
156	Zîrâne (زیرانه)	1000	191	Zâviye (زویہ)	3000
157	Nasîrî (ناسیری)	2500	192	Cibâniye (جیبانیہ)	950
158	Asyân (اسیان)	1000	193	Bâzuki? ve Girurâş? (بازوکی و گوراش)	3000
159	Arpacı (ارپاچی)	1500	194	Bâbzi (بابزی)	500
160	Kara Depe (کارا دپه)	2700	195	Kara Depe (کارا دپه)	2465
161	Devâse (دواسه)	500	196	Hevikâ-i Sinân (هویکای سینان)	150
162	Çifteler (چفتلر)	1200	197	Abdal Hân (آبداله خان)	120
163	Ağcaharâb (اچقاراب)	599	198	Tarfa (طرفه)	150
164	Gir-yi Pir Ali Beg	1000	199	Kabâb (قاباب)	250
165	Zühre Hâtun (زهره خانم)	2500	200	Atşân (اتشان)	500
166	Yârimca (یاریمچا)	2500	201	Börükendi	200
167	Abbâs (آبباس)	2600	202	Ağkend (اچکند)	-
168	'Atşân (اتشان)	2200	203	سس	1200
169	Kara Kilisa (کارا کلیسا)	1500	204	Mürûre (موروره)	2000
				Toplam	223288

1558'de Mezralar ve Hâsılları

No	Mezra Adı	Hâsıl	No	Mezra Adı	Hâsıl
1	وهر باغ	3500	28	Bülbül (Halil) Depesi (بلبل دپس)	1000
2	Verver (ورور)	1500	29	Mahmut Depesi (محمود دپس)	1000
3	Tercili (ترجلی)	4000	30	Satıh nd. Beg Mansur (سطیح نام ونگر کتر منصور)	300
4	Beyt-i Halit nd. Dine (بیت حلیت نام ونگر دین)	160	31	Semske (سسمک)	300
5	Al Kâvma (ال کما)	100	32	Hosta nd. Zevi (هورن نام ونگر زوی)	500
6	Kara kaya (ق کما)	500	33	Şebube Kefen (شبو به نکر)	500
7	باغ	7500	34	Şirfi (سرفی)	50
8	Çifte ve Rişkân ve Pirân (چفت و ریگان و پیران)	1500	35	Matar Harabesi ve Şah Geldi (مط و ارم و شاه گلدی)	120
9	Baklibe (باکلبه)	5500	36	Kebirlü (کبرلی)	100
10	Kehriz (کهریز)	1000	37	Kehin-i Serin (کهرین سیرین)	372
11	Yikremlü (یکرملو)	2800	38	Alim Depesi (علم دپس)	354
12	İbrâhimiye (ابراهیمی)	6000	39	Gûrbent (گوربنت)	100
13	Ceht nd. Dâr-ı Mevlâna (چخت نام ونگر داری مولانا)	400	40	Til-i San ve Şeyh Avis ve Batik ve Ebu Sırka ve Bin Pınar ve Bâhur ve Seyvid Harabessi	3442
14	Tufüs (توفوس)	2200	41	Berçek (برچک)	600
15	Mâmreşân (مامریشان)	800	42	Çevlik-i Semske (چولیک سسمک)	400
16	Dillü Sâ mân maa Dûnan (دیللو سامان ماما دوان)	300	43	Kara Kaya ve Kuyu Harabesi (ق کما و کوی هرابس)	100
17	Rişkin (ریشکین)	800	44	Girmângir (گرمانگیر)	700
18	Çevlik-i Selimiye ve Sitânfiye (چولیک سلیمی و سیتانفی)	8000	45	Bârgire-i Sağır ve Bârgire-i Kebir (بارگیره ای ساغیر و کبر)	320
19	Cirvânân (قروانان)	700	46	İncici (اینجی)	700
20	Künciyan (کونجیان)	3000	47	Seyfeddin Bulâğı (سیدالدین بولاغی)	200
21	Böri kendi (بور کندی)	800	48	Düncân (دوئان)	150
22	Çevlik (چولیک)	2040	49	Verdiye (وردیه)	100
23	Câyif (چایف)	1660	50	Demir Sütun (دیر سوتون)	210
24	Til-i Kelek nd. Tûrî (تیل کیک نام ونگر تور)	900	51	هر ایلین	350
25	Çevlik-i Ariş (چولیک اریش)	2310	52	Sirürlü nd. Nazarbük (سیرورلو نام ونگر نازر بک)	400
26	Muklibe (مکلبه)	800	53	Beyt Harabesi (بیت هرابس)	200
27	باغ	3500	54	Ahicük (احیوک)	400
55	Zekâve (زکاو)	500	86	Kehin-i Gülan (کهرین گولان)	440
56	Girâncık (گیرانجک)	1500	87	Dümer (دومر)	100
57	دویو	700	88	Şeyh Tâmiş nd. Muğire (شیح تامیش نام ونگر موغیر)	300
58	Ali Mâmân (الی مامان)	300	89	Dâşgüyân (داشگویان)	100
59	دورور	3000	90	Köper (کوپر)	150
60	Ergâni (ارغانی)	1000	91	Gir-yi Ave (گیر یی آوی)	160
61	Til-i Nemrud (تیل نمرود)	4000	92	Bâbûr (بابور)	160
62	Kurd Harabesi (کور هرابس)	1000	93	Ağca Kala (اچکا کلا)	2000
63	Baytü'n-nâr (بایتون نار)	2800	94	Muskîlâb (موسکیلاب)	1536

64	Muklibe (مکلبه)	2200	95	Abdülaziz (عبدالعزيز)	501
65	Ariş (اريس)	2500	96	Fakrin (فکرين)	670
66	Ariş-i diğەر (دوشن داکر)	250	97	Nasırî (نصير)	2000
67	Bilurâd (بيلوراد)	100	98	Bâzımân (بازرمان)	1000
68	Kara Bûr (قار بور)	150	99	Körgaribân (کورگاریبان)	600
69	Deyr-i İshak (دیر ایسحاق)	160	100	Kara Depe (قار دپه)	100
70	Görmeri (گورمیری)	150	101	Koyucak (کویوچاک)	120
71	Bâyır Çıkân (بایر چیکان)	150	102	Çevlik-i Nefs-i 'Acuz (چولیک ای نفس ای اعوز)	10000
72	Til-i Meşref (تیل ای مشرف)	130	103	Zûrâbe (زورابه)	5000
73	İncirlü (اینجیرلو)	400	104	Cibâsiye (جیباسییه)	2000
74	Harâblu Depe (هارابلو دپه)	300	105	Bâruse nd. Dâris (باروسه ند. داریس)	4500
75	Deyr-i Salib (دیر سالیب)	600	106	Nâsırî (ناسیری)	1500
76	Rehiban-ı Hürmez (رهیبانه هورمز)	300	107	Kara Depe (قار دپه)	3000
77	Dâşluca (داشلوجا)	1000	108	Çevlik-i Deve Boynu (چولیک ای دپه بونو)	5000
78	Beg Depesi (بگ دپه سی)	100	109	Çevlik-i Kara (چولیک ای قارا)	2500
79	Bâ-Gebrân (بایگه بران)	300	110	Çevlik-i Yâycı (چولیک ای یایچی)	2000
80	Arpa Depesi (ارپه دپه سی)	50	111	Çevlik-i ... (چولیک ای ...)	3000
81	Hesmeş nd. Dâr-ı Mevlâna (هسمش ند. داری مولا)	400	112	Çevlik-i Zeyne nd. Kızılhân (چولیک ای زیننه ند. کزیلخان)	2000
82	Ağca Kala (اگچا کاله)	100	113	Çevlik-i Haşife (چولیک ای هاشیفه)	1700
83	Gökdepe (گوکده په)	120	114	Çevlik-i... (چولیک ای ...)	2300
84	Al (ال)	100	115	Çevlik-i... (چولیک ای ...)	3000
85	Kavâs (قواس)	100	116	Çevlik-i Câzibe (چولیک ای جازیه)	2000
117	Şeyh Tûr (شیخ تور)	100	148	Çevlik-i Zorelvân (چولیک ای زوریلوان)	2500
118	Begli (بگلی)	400	149	Çevlik-i... (چولیک ای ...)	2000
119	Bilvân-ı diğەر (بیلوان داکر)	100	150	Çevlik-i Hasâse (چولیک ای هاسسه)	3000
120	Pirî (پیری)	200	151	Çevlik-i Sâdık (چولیک ای سادیک)	6500
121	Harâb Fecrin (هاراب فکرین)	200	152	Çevlik-i Tilkife (چولیک ای تلیکیفه)	2000
122	'Ayn-ı Kabâren d. Ali Hamamı (عین ای کابره ند. علی حمامی)	6986	153	Çevlik-i nehr-i Mesâbir (چولیک ای نهیر ای مسابیر)	2500
123	Bâşiye (باشیه)	3000	154	Çevlik-i Hacerü's-Sefine (چولیک ای هاکریه السیفینه)	2000
124	...nd. Anbarcık (نهیر تورم داکر انبارچیک)	200	155	Çevlik-i Şırkât (چولیک ای شیرکات)	2400
125	Seymâniye (سهمانییه)	1500	156	Çevlik-i... (چولیک ای ...)	2000
126	Hâruniye	800	157	Aslân Depesi (اسلان دپه سی)	-
127	Mansuriye	200	158	Menderşân (مندرشان)	-
128	Şemseddin Depesi	50	159	Dârgûzân (دارگوزان)	-
129	Atşân (اتشان)	2700	160	Avdâr (اودار)	-
130	زورور	1000	161	Ark-ı Şeyh Mendân (ارک ای شیخ مندان)	-
131	Melhiye (ملحیه)	3000	162	Ali Hozde (علی هوزده)	-
132	Hân İsmail (خان اسمعیل)	1000	163	Cümel (جوئمل)	-
133	İmrâve (ایمرابه)	1200	164	Çulyân (چولیان)	-
134	Bârû (بارو)	1000	165	Sârân (ساران)	-

135	Ali Kuyusu (عالي كويوسى)	400	166	Şûrk (شورك)	-
136	Girmângir (گيرمانگير)	1100	167	Bârgirân (بارگيران)	-
137	Kebir Mübârek (كبير مبارک)	1200	168	Bâki (باكي)	-
138	Harâblu Bulâk nd Abdul Kuyusu (هارابلو بولاك اند عبد كويوسى)	100	169	Şeyh Mehmed nd. Kilise Harabesi (شيخ محمد نام ونگار كلسه واديس)	-
139	Şeyh Pir (شيخ پير)	100	170	Hasan Pirkân (حسن پير كان)	2000
140	Germirin (گير ميرين)	400	171	Til-i 'Azâd (تيل ايزاد)	4000
141	Örkce (اوركج)	1000	172	Monla Ali (منلا علي)	1500
142	Ağca Kala (اچكا كالا)	1500	173	Eyyubiyye (ايوب يي)	300
143	Girâncık (گيرانچي)	1500	174	Kebirin (كبيرين)	500
144	Civânân (قوانان)	-	175	Sihâfiye (سيه في)	200
145	Begbâve (بگ باوه)	-	176	Kürk (كورك)	500
146	Tâtâr (تاتار)	-	177	Şeyh Cemâl (شيخ جمال)	1500
147	Çevlik-i... (چوليك ايس)	2000	178	Mürûre (مورور)	2500
179	Çevlik-i Harif (چوليك ايس هاريف)	2600	210	Türkmân Suyu (توركمان سوي)	3500
180	Çevlik-i... (چوليك ايس)	4500	211	Kalkân (كلكان)	1500
181	Çevlik-i Sevke (چوليك ايس سوكه)	4000	212	Bârgire-i Büzürg (بارگيره ايس بوزورگ)	1500
182	Çevlik-i Dolâb-ı Sâlim (چوليك ايس دولاب ايس سالم)	3800	213	Bâş Dönmez (باش دونمز)	150
183	Çevlik-i Zûrâlî (چوليك ايس زورالي)	5000	214	İsmail Harâbesi (ايسماعيل هارابيسي)	100
184	Çevlik-i Nefs-i Ade (چوليك ايس نفيس ايس اده)	4000	215	Câmus Harâbesi (چاموس هارابيسي)	100
185	Çevlik-i Hoca As-Sub (چوليك ايس هوجا اس سوب)	3700	216	Pânbuklu nd. Karib (پانبوكلو اند كاريب)	1221
186	Şeyh Amir (شيخ امير)	2500	217	بصيرت	691
187	Abdal Harâbesi (ابدال هارابيسي)	400	218	Hân Ali Depesi (هان علي دپيسي)	500
188	قوانان	350	219	Pârecik (پارچيك)	400
189	Til Harâbesi (تيل هارابيسي)	460	220	Halil Delil (حليل دليل)	2000
190	Hasan Celâb (حسن جلال)	550	221	Dileklü (دليكلي)	2500
191	Kara Mehmed (كاري محمد)	360	222	Dülenlü (دولنلي)	1500
192	Hasan (حسن)	440	223	Sâru Bülâk (سارو بولاك)	500
193	Deyr-i Cundi (دوير حندي)	1300	224	Üskûf (وسكوف)	1840
194	Esir Kendi (ايسير كندي)	900	225	Til-i Esb (تيل ايسب)	600
195	Kara Depe (كاري دپه)	2999	226	Ülmeş (ولمش)	2756
196	Ağcaharâb (اچكا هاراب)	599	227	Zeynî (زيني)	1000
197	Til-i Çelik (تيل ايس چليك)	400	228	Kehin-i Şirin (كهين ايس شيرين)	872
198	Ağca Kend (اچكا كند)	3000	229	Zekâve (زكابه)	2000
199	Girâncık nd. Cem Ahmed Beg (گيرانچي اند جم احمد بگ)	800	230	Ebu Şerit ve Ebu Firun ve Mevdâncık (ابوشريت و ابو فرون و ميدانچي)	-
200	Girâse (گيرانه)	526	231	Geniş Kal'a (گنيس كال)	2000
201	Ürne Harâb (اورن هاراب)	2500	232	Hocâ Anbâr (هوجا انبار)	-
202	Hızır İlyâs (حيدر ايلياس)	460	233	Fakruni (فكرونه)	5095
203	Sinbât (سينبات)	2100	234	Bâritân (باريتان)	2500
204	Pir 'Abit (پير ابيت)	500	235	Güllüce (گوللوج)	1000
205	Mürûre (مورور)	1940	236	Kopân (كوبان)	680

206	Keşâf (کشاف)	10000	237	Alâca Kilise (الاصحاح)	1500
207	Bi-Böri (بایوری)	2168	238	Küpân (کوپان)	1000
208	Arcân (ارکان)	1250	239	Toprâk Ziyâreti (توپرک زیارتی)	800
209	Güllü nd. Sinbâd (گوللو نام و ناکر سناک)	2125	240	Haydarî (حیدراری)	728
241	قوس	2125	271	Ağca Su (اچکاسو)	800
242	Cânik (جانیک)	2500	272	Al Bâğî (الباغی)	500
243	Şâhin Çolegi nd. Ak Meşhed (شاهین چولگان نام و ناکر انا مشهد)	2000	273	Kâfur ... nd. Çardak Yüzü (کافور نام و ناکر چاردک یوزون)	100
244	Hâtuniye (هاتونیه)	2000	274	Berkâre (برکارت)	1534
245	Kütüklü (کیتوللو)	2200	275	Karabulâk (قارابولاق)	2400
246	Bâberde (بابرده)	2000	276	قورقورلار	400
247	Dâşluca (دیشلوجا)	1000	277	Kasrun (کاسرون)	900
248	Dilki Depesi (دیلکی دپسی)	999	278	Hoşâbe (حوشابه)	1600
249	Arpacı (ارپاسی)	1500	279	Cânik (جانیک)	3000
250	Kolân Depesi (کولانه دپسی)	1600	280	Girsâve (گرساوه)	2800
251	Arab Harâbesi (عرب هارابسی)	4000	281	Muhannet (محنط)	2050
252	Zekrî (زکری)	1999	282	Müskân (میسکان)	2200
253	Kebirin (کبرین)	5500	283	Zeynâl Depesi (زیناله دپسی)	1500
254	Zeyneddin Depesi (زین الدین دپسی)	1282	284	Til-i Cemâl (تیل عیسا)	1500
255	Yenice (ینیس)	2000	285	Abdülaziz (عبدالوزیر)	3500
256	Sicimiye (سیمیمیه)	400	286	Meşfer Kendi (میشفر کندی)	1500
257	Al Milh (الملح)	500	287	Hasan Sarraf (حسن سارراف)	1300
258	Bâ'zıra (باضیرا)	1200	288	Malâta (مالطه)	1500
259	Sürh Abâd (سور اباد)	2000	289	Bâşu Açuk (باشو اچوک)	400
260	Girâncık (گیرانچک)	700	290	Bâduşin (بادوشین)	700
261	Bâburî (بابوری)	1500	291	Ade (آده)	400
262	Abbâsi (عباسی)	3000	292	Vâdi-i Somâk (وادیه سوماک)	200
263	Bölürâd nd. Hunbâr (بولوراد نام و ناکر خونبار)	1900	293	Çevlik-i Cehine (چولیک جهینه)	2500
264	Kara Kilise (قاراکلیسه)	1500	294	Çevlik-i Hânuka (چولیک خانوکه)	560
265	Ulucâk (اولوچاک)	200	295	Barmaklu (بارماکلو)	-
266	Garibşâh (گاریبشاه)	150	296	Hâşimiye ve Mâl Depe (هاشیمییه و مال دپه)	2000
267	Hassalar ve Ali Kuyusu (حساسلار و علی کویوسو)	1200	297	Ebu Şerit ve Ebu Karun ve Mevdâncık (ابوسریر و ابو قرون و مدراچک)	-
268	Harâbzeve (هارابزهوه)	400	298	Abdâlgân (ابدالگانه)	200
269	Musklâb-ı diğêr (مصطلک و ماردر)	3000	299	Tufâ-i (طوفانی)	240
270	Zührevâ (زهره وه)	3000	300	Sihâfyân (سیهافیان)	320
301	Pir Simkun (پیر سیمکون)	399	326	Cedide Mekâbir (جدید مکابیر)	220
302	Bilâvan (بیلوان)	500	327	Ağca Kend-i diğêr (اچکاس کندی دیگر)	-
303	Arslân (ارسلان)	3000	328	Fahred (فخرده)	650
304	Kara Depe (قارادپه)	2999	329	Bâcbâre (بابعباره)	-
305	Eglen (اگلن)	1500	330	Yenice Meşhedi (ینیس مشهدی)	3607
306	Selese (سلسله)	699	331	Egriceler (اگرچیلر)	3810

307	Aşık-Ma'suk (عاشق ماسوک)	800	332	Koyucak (کویوجک)	200
308	Diglen (دیگلن)	1500	333	Garibli (گاریبلی)	-
309	Hillehoy (هیللهوی)	800	334	Musklâb-ı diğēr (موسکلآب اوی دیğēr)	2050
310	Beşine nd. Haydarî (Cindarî) Köprüsü (بشینه نام و کاک حیدر اده کبره سین)	700	335	Turfâ-i (طرفآی)	240
311	Til-i Cebel (تیل ایل سبل)	200	336	Abdâl (ابدآل)	200
312	Şeyh Temûş (شیخ تموش)	150	337	'Atşân (عطا)	2700
313	Silik (سلیک)	1000	338	موردوه	400
314	Ebu Şerif (ابو شریف)	1000	339	Hüseyniyye (هوسینییه)	2440
315	Yeni Pınâr (کی پینار)	500	340	Eğriceler (اگرچر)	3810
316	Bâhşûr (باششور)	1000	341	Koyucâk (کویوجک)	200
317	Seyyid Harâbesi (سیدی هارابس)	4000	342	Kürk Harâbesi (کوره و لرس)	200
318	Zühre Hâtun (زهره حاتون)	3000	343	Mahmud Harâbesi (محمود هارابس)	200
319	Yârimcâ (یاریمی)	3000	344	Arpa Depesi (ارپا دپس)	300
320	Vâdi-yi Garib (وادیه یی گاریب)	400	345	Merdek (مردک)	800
321	Mu'teris (موترس)	300	346	سج قاه	320
322	Doğân (دوگان)	300	347	مردم بعا	220
323	Uzun Kuyu (اوروه کوی)	800	348	Cengi Depesi (سنگ دپس)	-
324	Firdoş ve Şeyh Bekir (فردوش و شیخ بکر)	-	349	Kehen-i Şirin (کهنه شیرین)	100
325	موردوه	2000	350	Celâvmân (جلآ و مان)	1000
				Toplam	480904

1575'te Mezralar ve Hâsılları

No	Mezra Adı	Hâsıl	No	Mezra Adı	Hâsıl
1	Ade	100	43	Cânik (ھانك)	3000
2	Bilurâd nd. Cünbâr (بلورلور نام ونگر جو نام)	2000	44	Ebu Şirin ve Ebu Fûrun ve Meydancık (ابوشيرين و اولو فوردو و ميدانك)	-
3	Künciyân (كؤنجيان)	3000	45	Kütüklü (Köpüklü) (كؤتؤكلؤ)	3800
4	Bâklibe (باكلبه)	500	46	Dâşluca (دالسلؤا)	1800
5	Ahicûk (احيؤون)	1000	47	Haydârî (ھيداري)	800
6	Kehen-i Gülân (كهين كؤلان)	900	48	Kâfur Yâpû (كافور ياپؤ)	300
7	Ağca Kala (ااعچا كالا)	3000	49	Ağca Su (ااعچا سؤ)	1000
8	İncürlü (انجؤرلؤ)	600	50	Kara Kilise (كارا كيليسه)	1500
9	Böri Kendi (بورين كئدي)	1000	51	Ebuhak (ابؤھاك)	200
10	Sirürlü nd. Nazârbûk (سيرورلؤ نام ونگر نظر بؤك)	600	52	Gurbetşâh (غربتشاه)	150
11	Gürbeyt (گؤربئيت)	500	53	Hoşâbe (ھوشابه)	2200
12	Til-i Meşref (تيل مئشرف)	500	54	Ağac Kala (ااعچا كالا)	2000
13	Dûveyr (دؤويئر)	500	55	Abbasi (عباسي)	3500
14	Cûnte nd. Zâviye (صوئرلؤ نام ونگر زؤوييه)	800	56	Cenk Depesi	-
15	Siyûbegün (سيؤوبؤگؤن)	750	57	Kasrûn (كاسرون)	1570
16	Şirfi (شيرفي)	320	58	Esirkendi (ئسركئندي)	2000
17	Girmângir (گيرمانگير)	1000	59	Kızıl Nâr (كؤزىل نار)	500
18	Bârgire-i Sagir (بارگيره يئ صغير)	500	60	Zeyneddin Depesi (زئينئدين دئپئسي)	1280
19	Kehen-i Şirin (كهين شيرين)	300	61	Mihnet (مئھنت)	2250
20	Satih nd. Til-i Mansur (سلطع نام ونگر مانسؤر)	1000	62	Girsâve (گيرسؤو)	2800
21	Koyucak (كؤيؤچاك)	200	63	Mürürâve (مؤرؤرؤو)	1249
22	Vadi-yi Somâk (وادي يئ سوماك)	400	64	Yenice (يئنيچئ)	2800
23	Deyr-i İshâk (دئير لئشاك)	300	65	Kebirin (كئبيرين)	7000
24	Ülmeş maa Kebter Depesi (اولمئش مئ كئبئتر دئپئسي)	5000	66	Şâhin Çölegi nd. Ak Meşhed (شاهين چؤلئگي نام ونگر ائك مئشئد)	5000
25	Yikremlu (يؤكريملاؤ)	5000	67	Cânik (ھانك)	3500
26	Câyif (ھاييف)	1660	68	Arslân (ارسلان)	3000
27	Çevlik-i Ariş (چؤولئك يئ اريش)	2310	69	Kara Depe (كارا دئپئ)	2999
28	Ariş (اريس)	2500	70	Kehriz (كئھريز)	1200
29	Ariş-i diğêr (اريس يئ ديگئر)	250	71	Güllü nd. Peysâr (گؤللؤ نام ونگر پئيسار)	1999
30	Bölüzâde (بؤلؤزؤدئ)	200	72	Hasan Hayrân (ھاسان ھائران)	2000
31	Dillü Sâmân ve Dûnân (دوللؤ سامان و دؤنان)	400	73	Kara Kaya ve Kulu Harâbesi (كارا كؤيا و كؤلؤ ھارئبئسي)	200
32	Mâmreşân (مامرئشان)	800	74	Ma'tariş (مئطريش)	1200
33	Rubk (رؤبؤك)	700	75	Uzun Kuyu (ؤزؤن كؤيؤ)	1000
34	Ali Mâmân (ئالي مامان)	300	76	صغير دئپئسي	500
35	Şemske (شمسكئ)	600	77	Vâdi-yi Garib (وادي يئ گاريب)	500
36	Matar Harâbesi (مطروا بئسي)	120	78	Albâği (الباغي)	1000

37	Berçek (برچک)	600	79	Kürk (کورک)	600
38	Çevlik-i Şemske (مهره سکه)	400	80	Sini Kubbe (سینی کوبه)	200
39	Zeyni (زینتی)	1008	81	Masklâb (مصعلاب)	2300
40	İncici (انجیچی)	700	82	Kehen-i Şirin (کهین شیرین)	1200
41	Dûneân (دونه ان)	200	83	Alaca Kilise (الچا کلیسا)	1000
42	Verdiye (وردیه)	100	84	Günân (گونان)	1000
85	Tâşgüyân (طاش گویان)	100	128	Tercili (ترجیلی)	2000
86	Til-i Cebel ve Şeyh Avis ve Sâlik ve Anuşrin ve Bâhşur (تیل جبل و شیخ اویس و سالیک و انوشرین و باخشور)	3442	129	Al-'Ard ve Rimâr ve Gözgaribân ve Til-i Bâ-Berid ve Til-i Kelek (الارض و رود کورد گوناه و تیریاک و تیرکلک)	4000
87	Kûper (کوپر)	150	130	Kalkân (کالکان)	2000
88	Kilisecik Harâbesi ve Hızır Gözü (کلیسا چیک هارابه سی و حیزر گوزی)	900	131	Gözü Bâyrılı ve İncirlü (گوزی بایرلی و انجیرلی)	1800
89	Görberi (گوربری)	250	132	Eda-i Yâyci (ادا یایچی)	250
90	Bâyırçikân (بایرچیکان)	100	133	Al Melih (المله)	700
91	Rehibân-ı Hermez (رهبا ان هرمز)	300	134	Sicimiye (سجیمییه)	500
92	Karadepe (کارادهپه)	150	135	Hasan Pirkân (حسن پیرکان)	2500
93	Beg Depesi (بگ دپه سی)	100	136	Şeyh Eyyüb (شیخ ایوب)	1400
94	Bâ-Kebirân (با کبران)	300	137	Ak Harâbe (اک هارابه)	1700
95	Gökdepe (گوکدهپه)	120	138	Kasrubi (کاسروبی)	5094
96	Al (ال)	100	139	Deyr-i Cundi (دیر حندی)	1521
97	Şeyhlü (شیحلی)	100	140	Zühre Hâtun (زهره خاتون)	4000
98	Bilvân-ı diğêr (بلوان دیگر)	200	141	Yârimca (یاریمچا)	3000
99	Mirî (میری)	200	142	Dilki Depe (دیکه دپه)	3000
100	وزیر کوسر	450	143	Halil Delil (حلیل دلیل)	2000
101	... nd. Anbarcık (انبارچیک)	400	144	Dileklü (Dilkilü) (دیلکلو)	2500
102	Mansuriye (منصوریه)	200	145	Dögenlü (دوگنلی)	1500
103	Şemseddin Depesi (شمس الدین دپه سی)	150	146	Hasan Celâb (حسن جلاب)	976
104	Atşân (اطشان)	2700	147	Girânî (گیرانی)	524
105	Melhiye (ملحیه)	400	148	Harâbzûn (هارابزون)	2722
106	Bârû (بارو)	1100	149	Arpacı (ارپاچی)	2999
107	Ali Kuyusu (علی کویوسو)	400	150	Berkâre (برکاره)	2176
108	Kebir Mübârek (کبریا مبارک)	1200	151	Kolân Depesi (کولان دپه سی)	2056
109	Hân Ali Depesi (خان علی دپه سی)	700	152	Mekânân (مکانان)	2250
110	Şeyh Pir (شیح پیر)	200	153	Verver maa Ağca Su (وردو مایه ایچ سو)	3500
111	Ürfec (اورفچ)	1200	154	Geniş Kala (کس نیچ)	2000
112	Ağca Kala (اچ کالی)	1500	155	Hâtuniye (خاتونیه)	2000
113	Nasrî (نصیری)	2000	156	Harâbe Sa'id (هارابه سعید)	499
114	Ağaç Kala (اچاچ کالی)	100	157	س	1000
115	Bülbül Depesi (بلبل دپه سی)	1000	158	Bârvâ (باروا)	-
116	Mahmud Depesi (محمود دپه سی)	1000	159	Zeynel Depesi (زینل دپه سی)	1500

117	Kebirlü ve Karaşûr (سہیل و دن خود)	500	160	Til-i Cemâl (تہلیس)	2000
118	Bâzırbân (باد دہا)	1000	161	Abdülaziz (عبدالعزیز)	3500
119	Arpa Depesi (ارپہ ڈپہ)	150	162	Tahrûn (طہرون)	3200
120	Amir Gani ve Abdülaziz	2000	163	Pir Sem'un (پیر سمون)	900
121	Bâlver (بالولہ)	600	164	Belâvân (بلادلان)	2100
122	Bârgire-i Kebir (بارگیرہ کی)	2000	165	Örme Kuyu (اورمہ کوی)	1000
123	Deyr-i Sütun (دیر سوتون)	200	166	Gir-yi Ave (گیر یی اوی)	200
124	نیرلین	300	167	Karaşûr ve Kebirlü (کراشور و کبرلی)	1400
125	Girâncık (گیرانچک)	1500	168	Arâb Harâbesi (اراب ہارہبسی)	4000
126	Azâbe ve Ağrecik (عصابہ و اغریچک)	200	169	Şeyh Amir (شیخ امیر)	3000
127	Melik Mehmed ve Kara Depe ve Kehriz ve Zeheri ve...ve Malâta ve Kayacık ve Dimlemce (ملیک محمد و کرا دپہ و کھریز و زہری و... و مالاتا و کایچک و دیملمجہ)	300	170	Çevlik-i Şeyh Ömâr ve Çevlik-i Selimiye ve Sitânfiye ve Mz. Nemrud ve Mz. Kurd Harâbesi ve Mz. Ceht nd. Dârî Molla ve Mz. Harâbelû Depe	10000
171	Til-i 'Azâd (تہلیس آزاد)	6166	209	Sebil Harâbesi (سبیل ہارہبسی)	4000
172	Cehin maa Çevlik (چہین ماہی چہلیک)	6200	210	Çevlik-i Hacrî's-Sefine (چہلیک ہجری سفینہ)	1999
173	Sorik (سوریک)	1000	211	Abdâl Harâbesi (ابدال ہارہبسی)	1500
174	Pir Melik (پیر ملک)	300	212	Mısır Kendi (میسر کندی)	2500
175	Kângin (کانگین)	100	213	Bâbüri (بابوری)	2200
176	Maksud Gözü ve Mir'ase (مخدود گوزی و میر اسہ)	1200	214	Abâniye nd. Kâtr Depesi (عبابنیہ ند کاتر ڈپہ)	400
177	Eda-i Menâzil (ادا ای منازیل)	100	215	Hesibe ve Harâbelû Depe ve Harâbe-i Bögrî Delik (حسبہ و ہارہبلو ڈپہ و ہارہبہ ای بوگری دلیک)	2899
178	Edâ-i Bâcûr (ادا ای باجور)	100	216	Türk (تورک)	300
179	طہر	100	217	Yârdeş (یاردیش)	850
180	Virdik Harâbesi (ویردیک ہارہبسی)	200	218	Bâş Açuk (باش اچوک)	450
181	Kebirlü ve Mz. Veled Harâbesi (کبرلی و مزا ویلہد ہارہبسی)	500	219	Oğullu Depe ve Arslân Delüğü (اوگوللو ڈپہ و ارسلان دلیگ)	1000
182	Kırluca nd. Celeb Harâbesi (کیرلوجا ند سلب ہارہبسی)	200	220	Ada (ادا)	400
183	Harâbe-i Dil (ہارہبہ ای دل)	250	221	خوزی	1000
184	Him Kürk (حیم کورک)	1000	222	Malâta (مالاتا)	1500
185	Kuşâklu Harâbe ve Bekrine ve Harâbe-i Ak Bulâk nd. Temür ve Harâbe-i Beşgöl? nd. Kebter? ve Harâbe-i Süleymâniye	2500	223	Melik Mehmed ve Kara Depe ve Kehriz nd. Ulâk ve Malâta ve Kayâcık (ملیک محمد و کرا دپہ و کھریز ند اولاک و مالاتا و کایچک)	11998
186	İbrâhimiye (ابراہیمیہ)	3000	224	Kebtercik ve Gir-yi Bud ve Şâhince ve Divâre (کبترچک و گیر یی بود و شاہینچہ و دیوارہ)	5999
187	Beytû'n-nâr (بیتون نار)	4000	225	Nârinân (نارینان)	2500
188	Boguş (بوگوش)	2000	226	Arîcân (اریجان)	1250
189	Bâ'zıra (بازیرا)	3700	227	Asim (اسیم)	300
190	Hervânân (ہروانان)	1000	228	Dolâplu Harâbe (دولاپلو ہارہبہ)	200
191	Zekâve (زکاوہ)	1500	229	Edâ-i 'Acuz nd... (ادا ای اعوز ند...)	120
192	Rişkin (ریشکین)	1200	230	Asâbe Eş-Şehârî (عصابہ اش شہاری)	1000

193	Çifte ve reşikân ve Pirân (صوبه رنگه و سراه)	1650	231	Deyr-i Sütun ve Kır Ebyaz (دیر سوده و کیر لیسون)	3500
194	Deyr-i Salib (دیر صلیب)	800	232	Ayn-Kabâre nd. Ali Hamâmî (عین کبابه، علی حاتم)	5000
195	Germirin (گرمیرین)	400	233	Çevlik-i Hânufe (چولک حانوفه)	900
196	Ümrâve (ؤمرآوه)	1200	234	Güllüce (گوللوجه)	1000
197	Seymâniye (سما نیه)	1500	235	Kara Depe (کاره دهه)	874
198	Hâruniye (هارونیه)	800	236	Kavâs (کوارس)	2300
199	Beyt-i Halit (سید علیط)	-	237	Bâzaryân (بازار یان)	1000
200	Alkâve (الکاوه)	300	238	Akracık nd. Cem (عمر حمره، امراک)	1000
201	Keşâf (کشف)	10000	239	Ergâni (ارغانی)	1500
202	Sinbât (سینبات)	2100	240	Akar? Durmâz? ve Til-i Bâ-Berid? ve Göz Garibân ve Til-i Kelek	10000
203	Me'abir (معبیر)	5000	241	Çevlik-i Selimiye ve... (چولک سلیمییه و...)	800
204	Hızır İlyas (حزیر ایلّاس)	460	242	Çevlik-i Meklibe (چولک مکلیبه)	2000
205	Mürûre (موروره)	1940	243	Til-i Nemrud (تیل نمیرود)	4000
206	Pirgâbin (پیرغابین)	500	244	...nd. Dâr-ı Molla (هانگی، دیر مولا، دار مولا)	400
207	Firdoş ve Şeyh Bekir (فیردوش و شیخ بکیر)	-	245	Kurd Harâbesi (کورد هارابهسی)	1000
208	وهی	-	246	Harâbelû Depe (هارابه لؤ دهه)	300
247	Sürhâbâd (سورهاباد)	3124	289	Hân İsmail ve Kala'cuk (هان اسماعیل و کالاجوک)	5000
248	Monla Ali (منلا علی)	2500	290	Kâncık ve Oyuklu ve İncürlü	1000
249	Girâncık (گیرانجک)	2000	291	Çevlik-i Deve Boynu (چولک دهه بوینی)	5300
250	بلمه	1200	292	Çevlik-i Mer'acı (چولک مرعاجی)	2600
251	Şiyu Şirin (شیو شیرین)	4500	293	Çevlik-i Yâyçı (چولک یایچی)	1800
252	Girhâlis (گیرحالیس)	4000	294	Çevlik-i ... (چولک ...)	3000
253	Bebûzi (بهبوزی)	2000	295	Çevlik-i Melhun (چولک ملحون)	2000
254	Beyt-i Aişe (سید عایشه)	5000	296	Çevlik-i Hesife (چولک هسیفه)	1700
255	Bâ'zıra (باصیرا)	2000	297	Çevlik-i Al... (چولک آل...)	2200
256	Mürûre (موروره)	2500	298	Çevlik-i Alkisi nd. Dehinâ (چولک آلکیسی، دهینا)	3300
257	Fecranlı (فجرانلی)	2500	299	Çevlik-i Hâzne (چولک حازنه)	2000
258	Cemaledin (جمال الدین)	1500	300	Çevlik-i Zorelvân (چولک زوره وان)	2500
259	Karadepe (کاره دهه)	3520	301	Çevlik-i Seriş (چولک سریش)	2000
260	Ağca Harâb (اچکا هارابه)	1500	302	Çevlik-i Hassâse (چولک حصاصه)	3000
261	Tilki (تیلکی)	678	303	Çevlik-i Sabânk (چولک صبانک)	6550
262	Ağcakend (اچکاکند)	3000	304	Çevlik-i Tekife (چولک تکیفه)	2000
263	Hasan nd. Kara Avis (حسن، یام کیر لیدان)	1280	305	Çevlik-i Nehr-i Mesâbir (چولک نهیره مسابیر)	2500
264	Kara Mehmed (کاره محمد)	1000	306	Çevlik-i Şerifân (چولک شیریفان)	2300
265	Helâvhân (هلاوه هان)	2000	307	Çevlik-i Harâbe nd. Kızılhân (چولک هارابه، کیزیلهان)	2500

266	Musklâb (مصطفیٰ ل)	1500	308	Çevlik-i Gencârîn (ھوککھ کی ایس)	2000
267	Alim Depesi (علم و پیمانہ)	3200	309	Çevlik-i Cerikâ (ھوککھ و نیما)	2600
268	Til-i ... (تیل ایلیہ)	1000	310	Çevlik-i Til-i ... (ھوککھ تیل ایلیہ)	4500
269	Kara Kayâ (کج کا)	2500	311	Çevlik-i Hoca As-Sub (ھوککھ کھو لھم ایلیہ)	3700
270	Bâberde (با کھج)	2500	312	Şevke (ھوککھ شیکہ)	4000
271	اگر دوسرے وغیرہ اور ہاں و طمطوی و ھو و دین سے روئے و سطح	3000	313	دوسرے ہاں و طمطوی و ھو و دین سے روئے و سطح	3999
272	Eglen (اگلنہ)	2000	314	Egri (دگری)	2000
273	Pelte (پلمہ)	699	315	Aslân Depesi (زل صلہ ہ پ سی)	-
274	Aşık Ma'şuk (عاشق معشوقہ)	800	316	Menderşân (مندر شاہ)	-
275	Diklen (دیکلنہ)	1500	317	Dârgürân (دار گورلہ)	-
276	Helehûy (ھیلھوی)	800	318	Avdâr (اودار)	-
277	Doğân (طوعا)	1200	319	Ark-ı Şeyh Mendân (ارک شیخ مدانہ)	-
278	Üskuf (أسکوف)	2500	320	Ali Hozde (عالی حوڈہ)	-
279	Sârû Bulâk (صارو بلوک)	1000	321	Cümel (جو ملس)	-
280	Türkmân Suyu (تورکمان صودہ)	3500	322	Çülyân (چولیانہ)	-
281	Eyyubiyye (ایوبیہ)	500	323	Sabârân (صابرانہ)	-
282	Kara Bulâk (کج بلوک)	2400	324	Şurk (شورک)	-
283	Ürne Harâb (اورنہ ہاراب)	3000	325	Mârgirân (مارگیرانہ)	-
284	Seyfeddin Bulâğı (سیدالدین بولاق)	1400	326	Bâki (باکی)	-
285	Kırâl Köşkü (کیرال کوشک)	1100	327	Civânân (جوانانہ)	-
286	Şeyh Mehmed nd. Kilise Harâbesi (شیخ محمد ہاں کھلیہ و ایلیہ)	-	328	Begbâve (بگبایہ)	-
287	Berâm Harâbesi (برام ہاراب)	900	329	Tâtâr (تاتار)	-
288	Toprak Ziyâreti (طوبق زیارت)	1400	330	Fahred (فخرہ)	650
331	Yeni Pingâr (نئی پنگار)	700	345	Kuyucak (کویوچک)	500
332	Kûbân (کوبانہ)	500	346	Yenice Meşhedi (نئی پشہدی)	3700
333	Girâncık nd. Cem Ahmed Beg (گرنجک ہاں جم احمد بگ)	800	347	Hassalar ve Ali Kuyusu (ھاسالار و عالی کویوچک)	1200
334	Pânbuklu nd. Karin (پانبوکلو ہاں کارین)	1250	348	Abdâl Hân (ابدال خانہ)	300
335	Tâş Dutmâz (تاش دوتماز)	644	349	Tarfâ (طرفا)	240
336	İsmail Harâbesi (ایسماعیل ہاراب)	150	350	Beni Fetân (بنی فتانہ)	320
337	Câmus Harâbesi (جاموس ہاراب)	150	351	Cedide-i Meğabir (جدیدہ ایلیہ)	220
338	Harâbeli Bulâk nd. Abdül kuyusu (ھارابلی بولاق ہاں عبدال کویوچک)	150	352	Kürk Harâbesi	330
339	Me'aberi (معیبریہ)	500	353	Mahmud Harâbesi	920
340	Pârecik (پارچک)	400	354	Arpa Depesi	300
341	Hoca Anbâr (ھوکھ انبار)	-	355	Hâşimiye ve Mâldepe	2000
342	Kara Hâr nd. Hamam (کج ھار ہاں حمام)	-	356	Abdülaziz (عبدالعزیز)	500
343	Nâsâra (ناسارا)	-	357	Ağcakend (اگچکند)	-
344	Eğriceler (اگریچلہ)	4000	358	'Atşân (عطا شاہ)	500
			Toplam		563723

بر بعلندی و بوندن اوله موصلاک کو یلندن ^{کلاک} ترک و نخورد و چون
 و قلم و بویه و موغان و زیتون جنسند اولون در تک بر ای تمامه نورش اقا
 صاحب مضمه بعلوب من بعد موصلاک کو یلندن بودعت النیه و جارجد کلوب
 لوه قان قلم لوی او زره لاله و اوله موصلاک لورندن نیه ایله کو بخورن
 نغایین عزل مشینه اولون زره النوب خنی زاده النیه و اولون یوکند
 غیر کلک کت لوقال در ایجه نورش یه اولون زره مقرر قلند ک
 و خارجدن کلک کلکین جابوریک خامر کوندت عیون لکنه هر جابور کوندت
 بن یچی لجه نورش و صانلسه یند اولون زره لاله و در باغت اولش
 کون و خنیا خارجدن کلوب صانلسه یدی لجه در ایجه نورش حلیا
 یوزده بش لجه قید اولندی و جارجدن کلک کلکین کون و قلندن اولون بن نورش
 حلب ایوزده بش لجه لفق او زره مقرر اولندی و بولخاری عبور لکنه هی
 هر یندن بن یچی لجه نورش و صانلسه هر زاده سندن لوج لجه نغای
 اولون نورش یند ایله لاله

Kâunnâme-i Nâhiye-i Livâ-i Musul Ber-müceb-i Kânun-i Osmâni Der- vilâyet-i Diyârbekir.

Der-Beyân-ı Bâzâr-ı Esb ve Ester ve Devvab

Yüzde beş akçe alandan alınurmuş. Hâliyâ iki yüzde beş akçe anın dâhi nısfı alândan ve nısfı sâtândan alına.

Der-Beyân-ı Kapândâri

Nil ubur itse her kilor bâşına iki akçe kapândâri alınurmuş ve sâtılsa dörd akçe kapândâri alınurmuş. Nilden alınmak hilâf-ı kânundur, alınmaya. Zira kapâna koyulmaz ve ıtır yükünden akçe ve rub' alınurmuş. Hâliyâ bid 'at olmağın, ref ' olundu. Ve kapâna gelüb sâtılan ecnâsdan at ve kâtır yükünün her cinsinden iki yüz dirhem alınurmuş ve deve yükünden üç yüz doksan dirhem alınurmuş ve merkeb yükünden yüz dirhem alınurmuş, yine ol üzre kaydolundu.

Der-Beyân-ı Bâc-ı sefine

Sumâk ve bâl ve yâğ ve penir ve badem ve sâir bunlara nisbet fevâkih kısmından at ve kâtır ve merkeb yükünden bir akçe ve bir mankur alınurmuş ve bir mankur gemi harcı için ve bir mankur mellâh alurmuş. Ve iki mankur şahnedâr olub, mâ'adâsı mîri için alınub ve kâvun ve kârpuzdan nesne alınmazmış. Ve galleden at ve kâtır yükünden üç rub' ki, altı mankur olur ve merkeb yükünden buçuk akçe alınurmuş. Ve şarâbdan at ve kâtır ve merkeb yükünden üç rub' alınurmuş ve penbeden at ve kâtır ve merkeb yükünden dokuz mankur alınurmuş ki, bir akçe ve bir mankur olur, ol alına ve yemiş yükün açdırmayub, hâkim men' eyleye ve ba'zı ağnâm cânib-i şarkîden kassâb getirüb sudan gemiyle ubûr ider olsa koyun başına rub ' akçe virmek kânûn olub, zıkr olunân rub' akçenin sülüsü gemi mellâhlarının ve sülüsânı tamgâ için alınurmuş. Hâliyâ tamgâ-i ağnâm için iki akçe, biri sâtândan ve biri alândan takdîr olunmuşdur. Bu sülüsânı mahsûb idüp, ol bir akçeden aşığa verile.

Der-Beyân-ı Asesiyye

Şol dükkânlar ki, demür kilid ile kilidlenüb asesiyye her dükkândan ayda bir akçe alına ve her kız oğlandan asesiyye deyü beş akçe alınurmuş. Hilâf-ı kânûndur, alınmaya. Ve asesler ahşam vaktinde suçsuz kimesnelerden beşer akçe alurlarmış. Ahşam vaktinde suçsuz dutulan kimesneden nesne alınmak hilâf-ı kânûndur, alınmaya ve suçlu dutulân kimesnelerden beğliğe cerîme alınsa, câiz ve beğliğe alınan akçeden dutan asesler öşrûn ala, dutulandan alınmaya. Ammâ yatsu namâzından sonra ışıksız gezen dutulub teftiş olmak vârdır.

Der-Beyân-ı Ulushâ-i Livâ-i Musul

Livâ-i mezbûrenin kadîmî uluslarından yüzde bir koyun zekât ve hâricden gelüb mütemekkin olan uluslarından dahi yüzde bir ganem zekât alurlarmış, yine ol üzre alına. Ve livâ-i mezbûrenin haracın cem' itmeğe varan kul, kânûndan ziyâde nesne alurmuş, kânûndan hâric nesne almaya.

Der-Beyân-ı Tamgâ-i Siyâh

Bir top Ba'lbe'î'den bir buçuk akçe tamgâ-i siyâh ve simsârî dokuz mankur alınurmuş, yine ol üzre mukarrer kılındı. Ve her dülbendden bir akçe tamgâ alınurmuş. Dellâl satılmağın simsârî alınmaz. Ve sâir ağ bez ve rengâmiz gelüb satılır olsa yiğirmide bir akçe alına ve çâргеzî iplik kuşâkdan bir mankur ve kuşâk ki, on iki ağaç ola iki mankur alına. Ve ibrişim çâргеzîden anın zı'fı alına. Ve kurs bâkırdan ubûr itse yiğirmi iki pâre alınurmuş ve sâtılsa kırkbeşer akçe tamgâ alınurmuş. Ve bâkır abâdânlığı ubûr ve itse at ve kâtır yükünden kırk akçede bir akçe ve sâtılsa yiğirmide bir akçe alına ve deve yükünden eğer sâtılsa ve eğer ubûr itse bir buçuk at hesâbınca alına ve merkeb yükünden nısfı alına. Ve sakat, köhne bâkır dan kırkda bir bir tamgâ verirlermiş ve ubûr itse seksende bir alınurmuş ve na'ldan eğer sâtılsa yiğirmide bir akçe ve ubûr itse kırkda bir alına. Ve bundan evvel dekkâkiye deyü her Ba'lbe'îden dokuz mankur alınurmuş, yine eyle alına. Ve üç mankur beğlik ve altısı ücret-i dekkâkiye imiş, alına. Ammâ zikrolunân üç mankur ki beğlik imiş, bid'at olmağın ref olundu.

Der- Beyân-ı Bâzâr-ı Rişte

Ol iplik bâzârında yoğun iplikden nesne alınmazmış, yine alınmaya. Ve ince iplik ki Ba'lbe'î ve dülbend için imiş. Her Şâbrûğîden ki, dört buçuk Osman akçesidir, bir mankur alınurmuş ve yoğun denilân iplik şol iplik imiş ki nûgisi üç ve dört ve beş akçeye satılırmış, andan nesne alınmazmış. Ve beşden tecâvüz idüb dahi ziyâdeye satılursa inceden addolunup, ana göre dört buçuk akçede bir mankur alınurmuş, yine eyle alına. Ve cullâb kuyusundan ayda iki akçe alınurmuş, hilâf-ı kânûn olmağın ref olundu.

Der-Beyân-ı Kassârî ki Gâzûrlıkdır

Bundan evvel bir kaftanlık bezden altı mankur alınurmuş. Bir mankur sülüs beğlik için mâ' adâsı kendünün ücreti imiş. Hâliyâ beğliğe alınan bir mankur ve sülüs bid 'at olmağın, ref olundu. Ve Ba'lbe'îden ve bir akçe ve altı mankur alınurmuş. Üç mankuru beğliğe ve mâ'adâsı kendünün ücreti imiş. Ve dülbendden bir buçuk akçe alınurmuş, üç mankurun beğlik için ve mâ'adâsı kendü ücreti için alınurmuş. Hâliyâ beğliğe alınan üç mankur bid'at olmağın ref olundu.

Der-Beyân-ı Resm-i Şahnegî

Resm-i şahnelik deyü yiğirmi kilede bir kile alınurmuş ve kurrânın gallelerin ölçdüklerinde eğer sancak beğlerinin subâşısıdır ve eğer sipâhîlerdir beş-on at yemlerlermiş. Hâliyâ resm-i şahnegî hilâf-i kânûndur, ref olundu. Ve köy hâsılı ölçülünceye değin sipâhinin bir atına yem ve bir âdemisine yemek vermek lâzımdır. Dahi ziyâde talep etmeyeler ve ihtisâb ve cerâim ahvâli kânûnnâme-i küllîde kaydolunmuştur.

Der- Beyân-ı Câmus

Bundan evvel her câmusdan on yedi akçe alınurmuş, ref' olundu. Ammâ karye-i Kâfir Zaman'da ve karye-i Ba'sika'da olan câmuslar ber vech-i maktû' kayd olunmuştur. Zikrolunan iki köyden ber vech-i maktû' ne ise alınub, dahi ziyâde alınmaya. Ve sâ'ir kurrâlarda beşden ve ondan dahi ziyâde olur ise alınmaya. Zirâ resm-i bennâk bağlanmıştır. Ve dahi bundan evvel yunddan ve inekden ve dişi merkebden ba'zı rüsûm alınurmuş. Kânûn-ı Osmânî'de bu asıl nesne olmâmâğın ref' olundu ki resm-i bennâk bağlanmıştır, resm-i bennâk alına.

Der-Beyân-ı Bâc-ı Ubûr Ve Tamgâvât

Bir kelle nîl ubûr itse, iki bin akçe olsa, altmış akçe alınurmuş ve eğer dört bin akçe olsa yüz yiğirmi akçe alınurmuş ki yüzde üç akçe olur ve eğer satılır olsa anın zı'fı alınurmuş, yüzde altı akçe olur. Ve yezdi ve eğer kâşi akmişe yükü gelse ve eğer geçüb gider olsa, her at ve kâtır yükünden üç yüz yetmiş beş Osmânî akçe alınurmuş ve satılır olsa yüzde altı akçe alınurmuş. Ve Frengi ve Bursa akmişesi olândan dahi, bu üslûb üzre alınurmuş. Ve çuka yükü ubûr itse at ve kâtır yükünden iki yüz akçe alınurmuş. Ve sâir kumaş sâtılsa yüzde beş akçe ve ubûr itse yüzde üç akçe alınurmuş. Ve ketân yükünden eğer at ve kâtır yükü ubûr itse yine ol üzre alına. Ve bu mezkûrâtdan deve yükü ubûr itse at ve kâtır yükünün bir buçuğu alınurmuş. Ve merkeb yükü ubûr itse at ve kâtır yükünün nısfı alınurmuş. Ve harîr ubûr itse at ve kâtır yükünden üç yüz yetmiş beş akçe ve deve yükünden bir buçuk hesâbı üzre alına ki beş yüz ellibeş akçe olur. Ve merkeb yükü ubûr itse at ve kâtır yükünün nısfı alınurmuş ve harir sâtulur olsa bir tumânı ki sekiz yüz dirhemdir, her tumânda yedişer Osmânî akçe alınurmuş. Ve rengin elvân ibrişim ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınurmuş ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmuş ve şeker yükü ubûr itse at ve kâtır yükünden yüz elli Osman akçesi ve deve yükünden iki yüz yiğirmi beş akçe ki bir buçuk olur ve merkeb yükünden at ve kâtır yükünün nısfı alınurmuş. Ve Hıskeyf abâyisi ubûr itse her abâyî başına nim akçe bâc-ı ubûr alınurmuş ve sâtılsa bir pul alınurmuş. Ve Mısır abâyisi ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınurmuş. Eğer

sâtılsa yüzde altı akçe bâc alınurmuş. Ve Mardin ve Hısnkeyf sofindan ubûr itse her sof başına üç rub' bâc alınurmuş eğer sâtılsa her sof başına bir buçuk akçe bâc alınurmuş. Ve Mardin muhayyeri ubûr itse her birinden bir akçe bâc alınurmuş ve eğer sâtılsa iki akçe tamgâ alınurmuş. Ve attara müte'allık olân itrî kısmının at ve kâtır yükünden yüz akçe ve merkeb yükünden anın nısfı alına. Ve deve yükünden yüz elli akçe alınurmuş ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmuş. Ve kalây ve nişâdır ve sürb ve tunc ve bıçâk ve pulâd ve tutyâ ve lâden ve bunlara nisbet ne kim vardır ubûr itse kıymete dutulub, yüz akçede üç akçe bâc alınurmuş ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmuş. Ve demür ve sâbun ve hınna ubûr itse at ve kâtır yükünden yigirmi beş akçe bâc alınurmuş ve deve yükünden otuz yedi buçuk akçe bâc alınurmuş ve merkeb yükünden on iki buçuk akçe alınurmuş ve sâtılsa yüzde elli akçe alınurmuş. Ve na'l ve mih ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınurmuş ve sâtılsa yüzde altı akçe alınurmuş. Ve kepenek yükü ubûr itse bin sevbden üç rub' bâc alınurmuş ve sâtılsa her birinden bir buçuk tamgâ alınurmuş. Fülful ve zencebil ve ceviz ve karanfil ve darçın ve anzarutdan ubûr itse kıymete dutulub, yüzde üç akçe bâc-ı ubûr alınurmuş ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmuş. Ve kalem gelse at ve kâtır yükünden ki her yük yigirmi dört bin aded ola elli akçe bâc-ı ubûr alınurmuş ve deve yükünden yetmiş beş ve merkeb yükünden yigirmi beş akçe alınurmuş ve sâtılsa yine bu üslûb üzre alınurmuş. Ve Bağdâd çinisi ubûr itse kırk çinide bir çini alınurmuş ve sâtılsa yigirmi çinide bir çini alınurmuş. Yâğ ve bâl ve penir ve şem'-i asel ve bekmez ve bâdâm ve meviz ve sumâk ve nârdenk ve koz ve muhalleb yemişi ve birinç ve hurma ve bunlara nisbet nekim vardır, ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınurmuş ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmuş ve bu mezkûrât kelek ile geldiği vakit sâtılsa ve geçer olsa bâc alınmayub yüzde altı akçe tamgâ alınurmuş ve soğan ve nemek ubûr itse yigirmide bir tamgâ alınurmuş. Ve sâtılsa kırkda bir akçe alınurmuş ve şehre kavun ve karpuz gelür olsa bevvâbi bir karpuz ve kapândâri bir karpuz ve muhtesib dahi bir mikdâr akçe alub ve tamgâcı dahi on dörtte bir akçe alurmuş ve deve cerib deyü sancakbeyleri dahi iki evlek bostandan iki akçe alurmuş bu vechile bid'at olduğu sebebden ref' olunub tamgâyâ bağlanub, yükde bir kavun ve karpuz yükünden bir karpuz tamgâ için ta'yin olundu. Ve bostânlardan öşr üzre behreleri sâhib-i arza ta'yin olundu. Ve hâricden yaş yemiş gelüb sâtılsa, on dörtte bir akçe alınurmuş. Ve hıyâr ve ter-meyve yükünden nesne alınmaz. Ve sebzevât kısmından yigirmide bir tamgâ alına. Zira kuyudan öküz ile ve ırgad ile su çeküb, zirâ'at ederlermiş. Ol sebebden yigirmide bir bağlandı ve bundan evvel Livâ-i Musul'un köylerinden gelân zegrek ve nohud ve mercimek ve bakla ve lûbiye ve soğan ve zeytûn cinsinden on dörtte bir akçe tamgâ alınurmuş. Ammâ sâhib-i arza bağlanub minba'd Musul köylerinden bu biat alınmaya. Ve hâricden gelür olsa kânun-ı kadimleri üzre alına ve Livâ-i Musul kullarından penbe ile

küncüdden tamgâ vermezlermiş. Yine ol üzre alınub dahi ziyâde alınmaya. Ve odun yükünden gayri kelekden on beş akçe alınurmuş yine ol üzre mukarrer kılındı. Ve hâricden gelân geçen câmusun ham gönünden ubûr itse her camus gönünden ubur itse her câmus bir buçuk akçe alınurmuş. Ve sâtılsa yine ol üzre alına. Ve dibâgât olunmuş gön ve sahtiyân hâricden gelüb sâtılsa yedi akçeden bir akçe alınurmuş. Hâliyâ yüzde beş akçe kaydolundu ve hâricden gelân yünden ve kıldan onda bir alınurmuş. Hâliyâ yüzde beş akçe alınmak üzre mukarrer olundu. Ve Bulgârî ubûr itse her birinden bir buçuk akçe bâc alınurmuş. Ve sâtılsa her dânesinden üç akçe tâmga alınurmuş, yine eyle alına.

EK-IV

1540 TARIHLI MUSUL KANUNNAMESI

8

7

مجلس
بدره...
مجلس...
بدره...

قوت
بدره...
مجلس...
بدره...

بدره...
مجلس...
بدره...

بدره...
مجلس...
بدره...

بدره...
مجلس...
بدره...

بدره...
مجلس...
بدره...

بدره...
مجلس...
بدره...

مجلس
بدره...
مجلس...
بدره...

قوت
بدره...
مجلس...
بدره...

بدره...
مجلس...
بدره...

بدره...
مجلس...
بدره...

بدره...
مجلس...
بدره...

بدره...
مجلس...
بدره...

بدره...
مجلس...
بدره...

Kanunname-i Livâ-i Musul

Der-Beyân-ı Bâzâr-ı Esb ve Ester ve Devvab

Bu mezkûrât sâtılsa sâbika yüzde beş akçe alınurmuş. Defter-i atikte nısfı ref' olunub iki yüzde beş akçe kaydolunmâğın defter-i cedide dahi iki yüzde beş akçe bâc kaydolundu. Nısfı alandan ve nısfı satandan alınub, ziyâde alınmaya.

Der-beyân-ı kapandârî

Kapânâ gelüp satılan ecnâsdan at ve kâtır yükünden her cinsden iki yüz dirhem alınub ve deve yükünden üç yüz doksan dirhem alınurmuş ve merkeb yükünden yüz dirhem alınurmuş, gerü ola geldüğü üzre ibkâ olundu. Ve nil ubûr itse ve itrî yükü ubûr itse defter-i atikte resm-i kapânî merfu' kaydolunmağın defter-i cedide dahi merfû' kaydolundu.

Der -Beyân-ı Bac-ı Sefine

Sumak ve bal ve yağ ve penir ve bâdâm ve sâ'ir bunlara nisbet fevâkih kısmından at ve kâtır ve merkeb yükünden dokuz mankur alınurmuş ki bir akçe bir mankur olur. Zikrolan dokuz mankurun bir mankuru gemi harcı için ve bir mankuru gemiciler için ve iki mankuru şahnedârlık alınub mâ'adâsı mîrî için alınur. Ve kavun ve karpuz geçse nesne alınmaz. Ve galleden at ve kâtır yükünden altı mankur alınur ve merkeb yükünden dört mankur alınur. Ve şarâbın at ve kâtır ve merkeb yükünden altı mankur alınur. Ve penbenin at ve kâtır ve merkeb yükünden dokuz mankur alınur ve kassâblar şark cânibinden koyun götürüb, gemi ile ubûr eder olsa koyun başına rub ' akçe vermek kânûn olub ve zikr olan rub' akçenin sülüsü gemicilerün ve sülüsânı tamgâ için alınub, ba'de her koyun başına bir akçe alınmalu oldukda bu sülüsânı hesâb idüb, kûsûrun alurlarmış ki cümle bir koyuna bir akçe olur. Gerü vech-i meşrûh üzre alınub ziyâde alınmaya.

Der-Beyân-ı Asesiyye

Şol dükkânlar ki demür kilid ile kilidlenüb asesler bekleye. Her dükkândan ayda bir akçe alına ve mahallâtda olan dükkânlardan ve dezgâhlardan ki ases beklemiye. Anlardan resm-i asesiye alınmaz ve gece ile dutulan sarhoşdan ve hırsuzdan ki asesler dutmuş ola subâşılar ne mikdâr cerîme alursa öşrin asesiye vereler. Gündüzün vâki' olan cerâ'imden asesin medhâli yokdur.

Der-Beyân-ı Tamgâ-i Siyâh

Bir top Ba'elbekî'den bir buçuk tamgâ-i siyâh ve dokuz mankur simsârî alınurmuş. Gerü olageldüğü üzre mukarrer kılındı ve her dülbendden bir akçe tamgâ alınub simsâriyye alınmaz. Ve sâyir ak ve rengin bez gelüb satılır olsa yiğirmi akçeden bir akçe alınur ve çârzezî iplik kuşaktan bir mankur alınur ve şol kuşak ki on iki zir'a ola, iki mankur alınur. Ve ibrişim çârzezîden anun zı'fı alınur ve kurs bâkırdan ubûr itse yiğirmi iki buçuk akçe alınur ve sâtılsa kırkbeş akçe alınur. Ve bâkır avâdanlık ubûr itse at ve kâtır yükünden kırk akçede bir akçe ve sâtılsa yiğirmi akçeden bir akçe alınur ve merkeb yükünden at ve kâtır yükünün nısfı alınur ve deve yükünden bir buçuk at hesâbınca alınur. Ve sakat ve köhne bâkır yükü ubûr itse seksende yedi tamgâ alınur ve sâtılsa kırkda biri alınur. Ve tiftik sâtılsa yiğirmide bir ve ubûr itse kırkda bir alınur ve bundan evvel dakâkiye deyü her Ba'elbekîden dokuz mankur alınurmuş, üç mankuru mîrî için ve altı mankuru ücret-i dakâkiye deyü alınub, mîrî için alınan üç mankur bid'at olmağın defter-i atikde ref' olunmuşdur, gerü alınmaya.

Der- Beyân-ı Bâzâr-ı Rişte

Bâzâra gelen iplik ki yoğun olub nügisi beş akçeden eksüğe sâtılsa ol ma'kuleden resim alınmaz imiş, geri alınmaya. Ve nügisi beş akçeye ve beş akçeden ziyâdeye satılardan dört buçuk akçede bir mankur alunagelmeğın, olageldüğü üzre ibkâ olundu.

Der-Beyân-ı Bassârî

Bundan evvel gâzûrlar[dan]bir kaftan bezinden altı mankur alınurmuş. Bir mankur sülüsü beğlik için, mâ'adâsı kendü ücreti için defter-i atikde mîrî için alınan bir mankur ve sülüs bid'at olmağın, ref' olunmuş. Ve Ba'elbekî'den ve bir akçe ve altı mankur alınub üç mankuru mîrî için mâ'adâsı kendü ücretleri için ve dülbendden bir buçuk akçe alınurmuş, üç mankuru mîrî için mâ'adâsı kendü ücretleri için defter-i atikde mîrî için alınanlar bid'atdır deyü ref' olunmağın, defter-i cedide dahi merfû' kaydolundu.

Der-Beyân-ı Bâc-ı Ubûr Ve Tamgâvât

Bir kelle nîl ubûr itse iki bin akçeye olsa altmış akçe bâc-ı ubûr alınur ve dört bin akçeye olsa yüz yiğirmi akçe alınur ki yüzde üç akçe olur ve sâtılsa anun zı'fı alınur ki yüzde altı akçe olur. Ve Yezdi ve Kâşi akmişe yükü gelse ve eğer yük açmayub geçüb gider olsa, at ve kâtır yükünden üç yüz yetmiş beş akçe alınur ve sâtılsa yüzde altı akçe alınur. Ve Frenk ve Bursa akmişesi ubûr itse ve sâtılsa bu üslûb üzre alınur. Ve çuka yükü ubûr itse at ve kâtır yükünden iki yüz akçe alınur ve sâir akmişe çit seki ubûr itse yüzde üç akçe ve sâtılsa yüzde beş akçe alınur ve ketân yükünden dahi kezâlik alınur ve bu mezkûrâtın deve yükünden ubûr itse at ve kâtır bir buçuk alınur ve merkeb yükü olsa at ve kâtır yükünün nısfı alınur. Ve harîr yükü ubûr itse yezdi akmişe gibi alınur ve sâtılsa bir batman ki sekiz yüz dirhemdir, yedi akçe

alınur. Ve rengin ibrişim ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınur ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınur. Ve şeker yükü ubûr itse at ve kâtır yükünden yüz elli akçe ve deve yükünden iki yüz yigirmi beş akçe ve merkeb yükünden yetmişbeş akçe bâc alınur. Ve Hısınkeyf abâyisi ubûr itse her abâyiden yarım akçe ve sâtılsa bir akçe ve bir pul alınur. Ve Mısır abâyisi ubûr itse yüzde üç akçe alınur ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınur. Ve Hısınkeyf ve Mardin sofî ubûr itse her sof başına üç rub' akçe bâc alınur. Ve sâtılsa bir buçuk akçe tamgâ alınur. Ve Mardin muhayyeri ubûr itse her birinden bir akçe bâc alınur ve sâtılsa iki akçe tamgâ alınur. Ve attâra müte'allık ıtrî kısmının at ve kâtır yükünden ubûr itse yüz akçe ve deve yükünden yüz elli akçe ve merkeb yükünden elli akçe bâc alınur ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınur. Ve kalay ve nişâdır ve bıçâk ve pulâd ve tutya ve lâden ve bunlara nisbet ne kim vardur ubûr itse kıymete dutulub, yüzde üç akçe bâc ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınur. Ve demür ve sabun ve hınna ubûr itse at ve kâtır yükünden yigirmi beş akçe ve deve yükünden otuz yedi buçuk akçe ve merkeb yükünden on iki buçuk akçe alınur ve sâtılsa yüzde yedi akçe alınur. Ve na'l ve mih ubûr itse yüzde üç akçe alınur ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınur. Ve fülful ve zencefil ve karanfil ve darçın ve ceviz yükü ubûr itse kıymete dutulub, yüzde üç akçe alınur ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınur. Ve kalem gelse at ve kâtır yükü yigirmi dört bin aded olur, elli akçe bâc-ı ubûr alınur ve deve yükünden yetmiş beş akçe ve merkeb yükünden yigirmi beş akçe alınur. Ve Bağdâd çinisi ubûr itse kırk çinide bir çini alınur ve sâtılsa yigirmi çinide bir çini alınur. Ve yağ ve bal ve penir ve şem'-i asel ve bekmez ve bâdâm ve meviz ve sumâk ve nardenk ve findık ve koz ve birinç ve hurma ve bunlara nisbet ne kim vardır, ubûr itse yüzde üç akçe ve sâtılsa yüzde altı akçe alınur ve bu mezkûrât kelek ile gelse eğer satılır ve eğer ubûr eder bâc alınmayub yüzde altı akçe tamgâ alınur. Ve soğan ve nemek ubûr itse yigirmide bir ve sâtılsa kırkda bir alınur. Ve kavun ve karpuz yükünden bir karpuz veya sagîr bir kavun tamgâ alınur. Ve hâricden yaş yemiş gelüb sâtılsa, on dört akçede bir akçe alınur. Ve hıyâr ve acur yükünden nesne alınmaz. Ve sebzevâtdan yigirmi akçede bir akçe tamgâ alınur ve odun keleşinden gayri kelekden on beş akçe alınur. Ve Musul köylerinden gelen zegrek ve nohud ve mercimek ve bakla ve lûbiye ve soğan ve zeytûn cinsinden mukaddemâ on dört akçede bir akçe tamgâ alınurmuş. Defter-i atik'de ref' olmağın defter-i cedide dahi merfû' kaydolundu. Min ba'd Musul köylerinden bu biat alınmaya ve hâricden gelür olsa kânun-ı kadimleri üzre alına ve ham camus göni ubûr itse her gönden bir buçuk akçe alınur ve dibâgat olmuş gön ve sahtiyân hâricden gelüb sâtılsa yüzde beş akçe tamgâ alınub ziyâde alınmaya ve haricden gelen yünden ve kıldan yüzde beş akçe tamgâ alınub, ziyâde alınmaya ve Bulgârî ubûr itse her dânesinden bir buçuk akçe ve sâtılsa her dânesinde üç akçe tamgâ alınur. Bu mezkûrâtdan kadimden vech-i meşrûh üzre bâc ve tamgâ alınugelüb ve defter-i

atikde dahi bu minval üzre mukayyed olmağın defter-i cedide dahi ola geldiği üzre ibkâ olundu.

Der-Beyân-ı İhtisâb

Nefs-i Musul'da muhtesib olan nice dürlü bid'atler eyleyüb fukaraya fevka'l-hadd zulm ve te'addi eylermiş. Hâliyâ vâki' olan bid'atler ref' olunub, kânûn-ı Osmânî üzre yazıldı ki kıymetdâr olub ve dirhem ile satılan meta'dan eksük satandan dirhem başına bir akçe cerime alına. Ve her mâla ma'rifet-i kâdı ile nice def'a narh virilürse bir mikdar narhçelik alınub ziyâde nesne alınmaya ve dirhem ile satılmayub az kıymetlüden hâline göre bir mikdâr cerime alına ve ekmekcilerün ve aşçıların kabın ve kacağın temiz dutmayanlardan hâllerine göre birer mikdar cerimleri alınur.

Kânunnâme-i Livâ-i Musul Ber Muceb-i Kânun-ı Osmânî

Der-Beyân-ı Ahvâl-i Re'âyâ

Bundan akdem re'âyânın galesi zarâr olub, iki buğdayı bir arpa takdir olunub, ziyâde bahâ alınub re'âyâyâ fevka'l-hadd zulm u te'addi olub, bu sebep ile ekseri terk-i diyâr idüb ve ba'zı müflis ve muhtâc-ı halk olub, hâliyâ ol bid'atlar ref' olunub, behre bâbında iki vech alınmak ta'yin olundu. Her kangısı ile iki cânib yetüşür ise câyizdir. Biri budur ki re'âyâ ta'ifesi külliyyen hâsılların getürüb köy kurbunda bir mahalle harman idüb, ölçülüb eğer beşde bir ve ve eğer altıda bir ve eğer yedide bir takdir olan behrelerin ölçülüb buğdaydan buğday ve arpadan arpa teslim idüb, ziyâde nesne taleb etmeyeler ve vâki' olan behrelerini akreb bâzara ileteler ve akreb bâzar dahi oldur ki bir günlük yer ola, ve eğer bir günden ziyâde olur ise re'âyânın iletmeğe borcu yokdur ve köy kurbuna getürüb bir yerde harman itmeğe âciz olurlar ise anlar gibiler kendüler bildiği gibi altıda bir kaydolan altı yığın ve yedide bir kaydolan yedi yığın yığub, sâhib-i timar olan içinden bir yığın ihtiyâr idüb, mukaddemâ ol behreyi ra'iyet getürüb köy kurbunda döküb, ağasına teslim eyleye ve ağaya behre komak için köy halkı dahi bir mahfuz ev veya bir anbar buluverüb, ba'dehu kendü mahsullerin nice dilerler ise eyleyeler ve galle için akçe alınmayub, aynı ile her cinsden cins galle alına.

Der-Beyân-ı Behrecât-ı Re'âyâ

Şehir halkının galleleri altıda bir ve kurrâ halkının hums üzre, penbe öşrü altıda bir ve bostanları öşür üzre ev ağaç meyvâları yedide bir ve üzüm tekegi; islâmiyyesinin yüz tekekden dört akçe ve keferelerinin altışar akçe bağlandı ve nâhiye-i mezkûrenin sebzevâtı öşür üzere kaydolundu.

Der-Beyân-ı Çift ve Nim Çift

Bir çiftlik oldur ki yüz dönüm ola ve her dönümün eni ve uzunluğunu yürümek adımıyla kırk adım yer ola ve yüz dönüm denilen yer evsatü'l-ahvâl yerdür ve ol yer ki â'lâ yer olub su bâsar her yıl ekilür zemin ola, o seksân dönüm yer ola şol yer ki ednâ yer ola ol yüzelli dönüm yer ola ve bunlar dahi ekilen yerdür, bürke olan değildir.

Der-Beyân-ı Çiftçiyân

Bir çift ve nim çift bağlanân kimesneler dahi kânûn budur ki üzerlerine bağlanân yerlerin boz koyub âher yerde zirâ'at etmiyeler. Meğer ki üzerlerine yâzılân yerleri temâm ekdülden sonra varub âher yerde ve âher köyde zirâ'at idüb ziyâdece rençberlik etmek murâd ider olsa anın gibilere ağaları mâni' olmayalar ve tekrâr behre taleb etmiyeler. Her ne yerde ekerler ise sâhib-i arza behresin vire ve kendü yazılı yerin koyub, âher toprâkda zirâ'at eder olursa, anın gibilerden tekrâr behre taleb olunur, etmeyeler. Ammâ mukaddemmâ gayri yerde ekmeye deyü tenbih etmek lâzımdır. Ba'de't-tenbih taleb olunur ve ağaya dahi lâzımdır ki ol kimseye kendü köyünde yer bula. Bulunmâyub nâçâr olsa ra'iyet gayri yerde eker, anın gibilerden taleb olunmaz.

Der-Beyân-ı Çift-Bozân

Bir kimesne üzerine yâzılân zemine kâdir iken bozub terk idüb, boz kalsa ol yerde ağaya behre ve resm-i zemin hâsıl olmasa anın gibilerden resm-i çift ve boz behre taleb olunur. Amma ol bağlanan yeri, ağası olan kimesne âhere tapuya virüb veyâ gayri kimesne zirâ'at idüb ol zeminden ağaya resim-i zemin ve mahsul hâsıl ola. Ol vakit resm-i çift ve boz behre taleb olunmak câyiz değildir. Meğer ki kânûn üzre ekülmeyüp şey'-i kalil nesne olur ola, anın gibilerden dahi hesâbınca ala. Ol dahi âhere tapuya vermemiş hâricden eker oldukları takdîrcedir. Ol yer tapuya verilse kat'a terk eden kimesneden nesne taleb etmek yokdur. Hemân resm-i bennâk ve ırgâdiyye alınur. Ve şunlara ki fakr u fâka galebe idüp veyâ âfet-i semâvî irişüp veyâ talana uğrayup, fakîrû'l-hâl ve muhtâc-ı halk olup çifte kâdir olmayup çifti bozulmuş olsa, anın gibilerden tekrâr behre ve resm-i çift alınmaya. Hemân resm-i bennâk ve ırgâdiyye alınup sâhib-i arz timar olan yerini kime dilerse vire ve bennâkdan ve mücerreden sonra dahi zirâ'ate kâdir olan kimesne ki ağasından yer tapuya almış olma. Anın gibiler âher yerde ve âher toprakda zirâ'at etdikde sâhib-i ra'iyet olan benim ra'iyetimsin deyü tekrâr behre alur imiş, hilâf-ı kânûndur, alınmaya. Anın gibiler üzerine çift ve nim çift kaydolunandandır. Ol dahi ba'de't-tenbih lâzımdır. Üzerine çift yazılan dahi yeri olmayub âciz kalsa ağa dahi yer bulmasa andan dahi tekrâr behre taleb etmek yokdur. Bennâk ve mücerred olan kimesne gayri yerde ev yapub otursa ol kimesneye cebr idüb sen gayri yerde oturma, elbette göç yerüne gel deyü cebr idüb evin ve barkın yıkdırmak yokdur. Hemân ağasına resm-i bennâk ve ırgâdiyye ve resm-i mücerred vermek borcu vardır ve ırgâdiyye dahi evlü olduğu takdirce alınur. Mücerred ise alınmaz.

Der Beyân-ı Resm-i Arûsiyye

Kız oğlan, ere verilse altmış akçe arûsiyesi vardır. Nısfı erbâb-ı timâra ve nısf-ı âheri sancak beyine bağlanmışdır. Ve dul avrat ere verilse otuz akçe alınur. Anın dahi nısfı sancak

beyine ve nisfi sahib-i timara bağlanmışdır ve arûsiyye dahi kıza müte'allıktır. Atası kimin ra'yyeti ise resim anundur. Ve kız oğlan her ne yerde nikâh olur ise olsun ra'yyet sâhibinindir. Ve dul avrat kimin toprağında nikâh olursa anundur.

Der Beyân-ı Rusûm-ı Çift ve İспенç ve Resm-i Bennâk ve Resm-i Mücerred ve İrgâdiyye

Tamâm çift yazılan müslümanlardan elli akçe resm-i çift alınup ve nim çift olandan yigirmibeş akçe alına ve her hâneye üç gün ırgâdiyye bağlanmışdır ve her günü ikişer akçe takdir olunmuşdur ki hâneye altışar akçe olur. Gerek ise üç gün ağalarına ırgadlık işleyüb gerek ise akçesin ala ve ırgadlık işledirse akçe alınmaya ve kefere tâyifesine resm-i çift bağlanmayub, İспенç bağlanmışdır. Her harâcgüzâra yigirmibeş akçe ve evlüsünden altışar akçe dahi ırgâdiyye alınur. Mücerreden ırgâdiyye alınmaya. Ve bir kimesne kendü ziyâde yer eker olsa resm-i zemin â'lâ yerden iki dönüme bir akçe ve ednâ yerden üç dönüme bir akçe resm-i zemin vire ve hâricden gelüb, zir'ât iden dahi ol minval üzre resm-i zemin vire ve bennâkdan ve mücerreden çift sürmeğe sonradan kâdir olan kimesne eğer ağasından çift ve nim çift zemin tapuya alub zirâ't eder ise, kânûn üzre resm-i çift vire. Resm-i bennâk ve mücerred virmeye. Ve tapuya yer dutmayub kâh şunun kâh bunun yerin sürüb ağalık yerde zirâ'at etmeyüb, anın gibiler resm-i bennâk ve mücerred resmin vireler. Zirâ ağaya resm-i zemin hâsıl olmayub, resm-i bennâk ve mücerred zâyi' olmak lâzım gelür ve ağalık yer eken kimesne dahi ol vakit resm-i bennâk ve resm-i mücerred halâs olur ki resm-i zemin ve resm-i bennâkdan ve ırgadiyye ve resm-i mücerreden ziyâde ola. Ol vakit anlar alınmayub, resm-i zemin alına. Ve şunlar ki bu rüsûmdan halâs olmak için bir mikdâr-ı cüz'i zirâ'at idüb ve resm-i bennâk ve resm-i mücerreden ziyâde olmaya. Anlardan resm-i bennâk ve resm-i mücerred ve ırgadiyye alına. Ammâ bir kimesnenin üzerine kaydolmuş yerinde eker olsa ağaları andan resm-i zemin talep etmeye. Zirâ ol kimesne ol yerin resm-i çiftin edâ eyler, yer sâhibine ta'alluktur. Ne vechile kavlı idüb ekdürürse ol vech üzre olur. Erbâb-ı timâra anın gibilerden nesne yokdur. Ve kimesnenin yeri olmayub, ağalık yer sürer olsa resm-i zemin ağasına vire. Ve çift ve nim çift yazılan kimesnelere sen iki veya üç veya dahi ziyâde çift ile zirâat idersün deyü ağaları tekrâr resm-i çift talep itmeye ki, resm-i çift arza bağlanmışdır. Öküzeye bağlanmamışdır. Üzerine bağlanan yeri zirâ'at etdikden sonra her ne yerde rençberlik idüb zirâ'at eder olsa eyleye.

Der-Beyân-ı Resm-i Kışlâk-ı Ağnâm

Resm-i kışlâk bağlanan yerlere hâricden bir sürü koyun gelüb kışlasa bir â'lâ koyun ala ve zemân-ı kışlak dahi i'tibâr-ı zemheriredir. Zemherirde kimin yerinde bulunsa ol ala. Ve

kendü toprağında oturan kimesnelerden alınmaya. Hâricden gelenden alına ve b'azı tâyife gayri sancakda kışlar olsa benim sancağım âdemisin deyü maktû' *resm-i kışlak* alınurmuş, hilâf-ı kânûndur alınmaya. Kışlağında zemherirde her kande bulunursa ol ala ve sürü dahi üçyüz koyundur.

Der-Beyân-ı Rûsum-ı Ağnâm

Re'âyâ tâyifesine iki koyuna bir akçe *resm-i ağnâm* alınmak üzere kaydolundu. Ve çoban beği alınmaya, ref' olundu.

Der-Beyân-ı Zembûre

Her peteke iki akçe alınmak üzere kaydolundu. Ol minvâl üzere alına ve bir ra'iyet peteği âhar sipâhi toprağına iletse nısfın sâhib-i arz ve nısfını sâhib-i ra'iyet ala.

Der-Beyân-ı Resm-i Kışlakçıyân

Bir kimesne bir kimesnenin timarında kışlasa altı akçe *resm-i kışlak* alalar. Ol dahi evlü olur ise altı akçe alına. Mücerred olsa *resm-i dûd* üç akçe alınur. Ve kışlayan kimesne kışladuğu yerde zirâ'at eder olsa, *resm-i zemin* virüb *resm-i kışlâk* virmeye. Ve kışlakçı olan kimesne dahi üç yıla dek *resm-i kışlâk* virüb, üç yıldan ziyâde olur isa *resm-i bennâk* alına.

Der-Beyân-ı Resm-i Âsiyâb

Temâm yıl döner âsiyâbdan altmış akçe *resm-i âsiyâb* ve altı ay dönerden otuz akçe *resm-i âsiyâb bağlandı* ve üç ay dönerden on beş akçe alına.

Der-Beyân-ı Deştâni

Bir kimesnenin davarı bir kimesnenin ekinine girüb ziyân eylese, ziyânlığın tazmin etdürdükden sonra davar sâhibine beş ağaç urub, beş akçe cürmün alalar, ammâ maktû' itmeyeler.

Der-Beyân-ı Irgâdiyye-i Şehirlüyân

Şehir tâyifesinden *ırgâdiyye* alınmak hilâf-ı kânûn olmağın ref' olundu. Ve her hâneye on iki akçe *resm-i bennâk* ve mücerreddlerine altışar akçe *resm-i mücerred* kaydolundu. Ve her hânedan ve her mücerreden subaşılar ikişer akçe alurlar imiş. Hilâf-ı kânûndur, alınmaya.

Der-Beyân-ı Şahnegî

Resm-i şahnegî deyü yigirmi kilede bir kile alınurmuş ve kurrânın gallelerin ölçdükləri vakitte eğer sancak beylerinin subaşılarıdır ve eğer sipâhilerdir, beş on at yemlerler imiş. Hâliya *resm-i şahnegi* hilâf-ı kânûn olmağın ref' olundu. Ve köy ölçülünceye dek sipâhinin bir atına yem ve bir âdemisine yemek virmek lâzımdır. Dahi ziyâde talep etmeyeler. Ve yemek dahi ra'iyet ne yerse ol dahi anı yiyüb bana şunu bunu götürün demeye.

Der-Beyân-ı Ulushâ-i Livâ-i Musul

Livâ-i mezkûrenin kadîmî ulusâtından yüzde bir koyun zekât ve hâricden gelüb mütemekkin olan uluslardan dahi yüzde bir koyun zekât alurlar imiş, yine ol minvâl üzre alına. Ve livâ-i mezbûreye haric cem' etmeğe varan hüdâvendigâr kulları ikişer akçeden ziyâde nesne alurlar imiş. Kânûn üzre ikişer akçelerin alub dahi ziyâde nesne talep etmeyeler.

Der-Beyân-ı Câmusiyeler

Bundan evvel her câmusdan on yedi akçe alınurmuş, ref' olundu. Fe-ammâ karye-i Kâfîr Zaman'da ve karye-i Ba'shîka'da olan camuslar ber vech-i maktû' kaydolmuşdur. Zikr olan iki karyelerden ber vech-i maktû' üzre alub dahi ziyâde alınmaya ve sâyir kurrâlardaki beşden ve ondan dahi ziyâdece olmazsa alınmaya. Zirâ resm-i bennâk bağlanmışdır. Ve dahi bundan evvel yunndan ve inekden ve dişî merkebden ba'zı rüsûm alınurmuş. Kânûn-ı Osmânî'de bunlar olmayub hemân resm-i bennâk bağlanmışdır. Resm-i bennâk alına. Ve dişî koyundan dahi ba'zı rüsûm alınurmuş. Hâliyâ, âdet-i ağnâm bağlanmışdır. Hemân âdet-i ağnâm alına.

Der-Beyân-ı Bâc-ı Ubûr ve Tamgâvât

Bir kelle nîl ubûr itse kıymeti iki bin akçe olsa altmış akçe alınurmuş. Eğer dört bin akçeye olsa yüz yigirmi akçe alınurmuş ki yüzde üç akçe olur ve eğer satılursa anın zi'fi alınurmuş ki yüzde altı akçe olur. Ve yezdi ve eğer kâşi akmişe yükü gelse eğer yük açmayub geçüb gider olsa her at yükünden ve kâtır yükünden üç yüz yetmiş beş Osmânî akçe alınurmuş ve satılır olsa yüzde altı akçe alınurmuş. Ve Frengi ve Brusa akmişesi dahi bu üslûb üzre alınurmuş ve çuka yükü ubur itse at ve kâtır yükünden iki yüz akçe alınurmuş. Ve sâyir kumaş sâtılma yüzde beş akçe alınurmuş. Ve ketân yükünün at ve kâtır yükü ubûr itse yine ol minvâl üzre alınurmuş. Ve bu mezkûrâtdan deve yükü ubûr itse yine ol minvâl üzre alınurmuş. At ve kâtır yükünün bir buçuğu alınurmuş ve merkeb yükü ubûr itse at ve kâtır yükünün nısfı alınurmuş. Ve harîr yükü ubûr itse at ve kâtır yükünden üç yüz yetmiş beş akçe ve deve yükünden bir buçuk at yükü hesâbı üzre alınurmuş ki beş yüz elli beş akçe olur ve merkeb yükü ubûr itse at ve kâtır yükünün nısfı alınurmuş ve harir sâtulur olsa bir batmânı ki sekiz yüz dirhemdir, bir batmânda yedi Osmânî akçesi alınurmuş. Ve rengin elvân ibrişim ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınurmuş ve sâtılma yüzde altı akçe tamgâ alınurmuş ve şeker yükü ubûr itse at ve kâtır yükünden yüz elli Osman akçesi ve deve yükünden iki yüz yigirmibeş akçe ki bir buçuk at yükü hesâbı üzre olur ve merkeb yükünün at ve kâtır yükünden nısfı alınurmuş. Ve Hıskeyf abâyisi ubûr itse her abâyi başına yarım akçe bâc-ı ubûr alınurmuş ve sâtılma bir akçe ve bir pul alınurmuş. Mardin ve Hıskeyf sofundan ubûr itse her sof başına yarım akçe bâc-ı ubur alınurmuş ve sâtılma bir akçe ve bir pul alınurmuş

Mârdin ve Hısnıkeyf sofundan ubûr etse her sof bâşına üç rub' bâc alınurmûş ve sâtılsa her sofdan bir buçuk akçe alınûrmuş. Ve Mısır abâyisi ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınurmûş. Ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmûş. Mardin muhayyeri ubûr itse her birinden bir akçe bâc alınurmûş ve sâtılsa iki akçe tamgâ alınurmûş. Ve attara müte'allık olan ıtrî kısmından at ve kâtır yükünden ubûr itse yüz akçe ve merkeb yükünden anın nısfı ve deve yükünden yüz elli akçe alınurmûş ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmûş. Ve kalay ve nişâdır ve sürb ve tunc ve bıçak ve pulad ve tutya ve lâden ve bunlara nisbet ne kim vardur ubûr itse kıymete dutulub, yüzde üç akçe bâc alınurmûş ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmûş. Ve Bulgarî ubûr itse her dânesinden bir buçuk akçe bâc alınurmûş ve sâtılsa her dânesinden üç akçe tamgâ alınurmûş yine ol minvâl üzre alına ve demür ve sabun ve hınna ubûr itse at ve kâtır yükünden yiğirmi beş akçe bâc alınurmûş ve deve yükünden otuz yedi buçuk akçe alınurmûş ve merkeb yükünden on iki buçuk akçe alınurmûş ve sâtılsa yüzde altı akçe alınurmûş. Ve na'l ve mih ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınurmûş ve sâtılsa yüzde altı akçe alınurmûş. Ve kebkeb ubûr itse bin danesinden birbuçuk akçe tamga alınurmûş. Fülful ve zencebil ve ceviz ve karanfil ve darçın ve anzarut ubûr itse kıymete dutulub, yüzde üç akçe bâc-ı ubûr alınurmûş ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmûş. Ve kalem gelse at yükünden ki her yük yiğirmi dört bin aded olsa elli akçe bâc-ı ubûr alınurmûş ve deve yükünden yetmiş beş akçe ve merkeb yükünden yiğirmi beş akçe alınurmûş ve sâtılsa yine bu üslûb üzre alınurmûş. Ve Bağdâd çinisi ubûr itse kırk çinide bir çini alınurmûş ve sâtılsa yiğirmi çinide bir çini alınurmûş. Ve bal ve yağ ve penir ve şem'-i asel ve bekmez ve badem ve meviz ve sumâk ve nardenk ve koz ve muhalleb yemiş ve birinç ve hurma ve bunlara nisbet nekim vardır, ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınurmûş ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmûş ve bu mezkûrât kelek ile geldüğü mahalde sâtılsa ve eğer geçer olsa bâc alınmayub yüzde altı akçe tamgâ alınurmûş ve çugan ve nemek ubûr itse yiğirmide bir akçe tamgâ ve sâtılsa kırkda bir akçe tamgâ alınurmûş ve hâricden yaş yemiş gelüb sâtılsa on dörtte bir akçe alınurmûş ve şehre kavun ve karpuz gelür olsa bevvâbi deyü bir karpuz ve kapandâri bir karpuz ve muhtesib dahi bir mikdâr akçe alub ve tamgâcı dahi on dörtte bir akçe alurmûş ve hakk-ı cerib deyü sancakbeyleri dahi iki evlek bostandan iki akçe alurmûş bu cümle bid'at olduğu sebebden ref olunub tamgâyâ bağlanub, kavun yükünden bir kavun ve karpuz yükünden bir karpuz tamgâ için ta'yin olundu. Ve bostanlardan öşr üzre behreleri sâhib-i arza ta'yin olundu. Ve hıyâr ve ter'üzzi yükünden nesne alınmaya. Ve sebzevât kısmından yiğirmide bir tamgâ alına. Zira kuyudan öküz ve ırgad ile su çeküb, zirâ'at iderlermiş. Ol sebebden yiğirmide bir bağlandı. Ve bundan evvel Livâ-i Musul köylerinden gelen zegrek ve nohud ve mercimek ve bakla ve lûbiye ve soğan ve zeytûn cinsinden on dörtte bir akçe tamgâ alınurmûş. Amma sâhib-i arza

behresin vermezlermiş. Hâliyâ, sâhib-i arza bağlanub, minba'd Musul köylerinden bu bid'at alınmaya ve hâricden gelür olsa kânûn-ı kadîmleri üzre alına. Ve livâ-yı mezbûre kurrâlarından penbe ile küncüdden tamgâ alınurmuş, yine ol minvâl üzre alınub dahi ziyâde alınmaya. Ve odun keleginden gayri kelekden onbeş akçe alınurmuş. Yine ol minvâl üzre mukarrer kılındı. Ve Bâhizân ve Bâ'sika nâm karyeler kadîmden penbe ile künciden tamgâsın virmezler imiş, anlardan dahi penbe ve küncid tamgâsı alına. Ve her kelekden beş bağ odun alınurmuş, yine ol minvâl üzre alınub dahi ziyâde alınmaya. Ve odun keleginden gayri kelekden on beş akçe alınurmuş yine ol minvâl üzre mukarrer kılındı. Ve hâricden gelüb geçen câmusun hâm gönünden ubûr itse her câmus gönünden bir buçuk akçe alınurmuş. Ve sâtılsa yine ol minvâl üzre alına. Ve dibâgat olmuş gön ve sahtiyân hâricden gelüb sâtılsa yedi akçeden bir akçe alınurmuş. Hâliyâ yüzde beş akçe kaydolundu ve haricden gelen yünden ve kıldan onda bir alınurmuş. Hâliyâ yüzde beş akçe alınmak üzre kaydolundu.

Der-Beyân-ı Bâzâr-ı Ester ve Devvâb

Sâbıkâ yüzde beş akçe alandan alınurmuş. Hâliyâ iki yüzde beş akçe nısfı alandan ve nısfı sâtandan alına.

Der-Beyân-ı Kapandârî

Nîl ubûr itse her kilesinden iki akçe kapandârî alınurmuş ve sâtılsa dört akçe kapandârî alınurmuş. Nîlden alınmak hilâf-ı kânundur alınmaya zira, kapânâ urulmaz ve 'itri yükünden altı akçe ve bir rub'alınurmuş. Hâliyâ bid'at olmağın ref'olundu. Ve kapânâ gelüb satılan ecnâsdan at ve kâtır yükünden her cinsden iki yüz dirhem alınurmuş ve deve yükünden üç yüz doksan dirhem alınurmuş ve merkeb yükünden yüz dirhem alınurmuş. Yine ol minvâl üzre mukarrer kılındı.

Der-Beyân-ı Bâc-ı Sefine

Sumâk ve bal ve yağ ve penir ve bâdâm ve sâyir bunlara nisbet fevâkih kısmından at ve kâtır ve merkeb yükünden bir akçe ve bir mankur alınurmuş. Bir mankurı gemi harcı için ve bir mankurı fellâh alurlarmış ve iki mankurı şahnedâr alub ma'adâsı mirî için alınub kavun ve karpuzdan nesne alınmazmış. Ve galleden at ve kâtır yükünden üç rub' ki altı mankur olur ve merkeb yükünden buçuk akçe alınurmuş. Ve şarâbın at ve kâtır yükünden üç rub' alınurmuş ve penbenin at ve kâtır ve merkeb yükünden dokuz mankur alınurmuş ki bir akçe ve bir mankur olur. Ol alına ve yemiş yükün açarlar imiş, açmayub hâkim olan men' eyleye ba'zı ağnâm ki cânib-i şarkiden kassâb koyun getirüb sudan gemi ile ubûr ider olsa koyun başına rub' akçe virmek kânûn olub, zikr olan rub' akçenin sülüsü gemi fellâhlarının ve sülüsü gemi fellâhlarının ve sülüsânı tamgâ için alınurmuş. Hâliyâ, tamgâ-yı ağnâm için iki akçe biri satandan ve biri alandan takdir olunmuşdur. Bu sülüsânı mahsûb idüb ol bir akçeden

aşağa varıla.

Der-Beyân-ı Asesiye

Şol dükkân ki demür kilid ile kildlenüb ases bekler imiş. Her dükkândan ayda bir akçe alına ve her kızoğlandan asesiye deyu beş akçe alınurmuş. Hilâf-ı kânundur alınmaya. Ve ‘asesler ahşâm vaktinde suçsuz kimesneden beş akçe alınurmuş bi-günah dutulân kimesneden nesne alınmaya ki, hilâf-ı kanundur. Ve suçlu dutulan kimesnelereden beğliğe cerime alınsa beğliğe alınâa akçeden ases öşrin ala, dutulandan alınmaya. Ammâ yatsu namâzından sonra ışiksuz gezen dutulub, teftiş olmak vardır.

Der-Beyân-ı Kassârî

Ki gâzûrluktur. Bundan evvel bir kaftan bezinden altı mankur alınub bir mankur ve sülüs beğliğe olub, mâ’adâsı kendünün ücreti imiş. Hâlyâ beğliğe alınan bir mankur ve sülüs bid’at olmağın ref’ olundu. Ve Ba’elbeki’den bir akçe ve altı mankur alınurmuş. Üç mankur beğliğe mâ’adâsı kendünün ücreti imiş. Ve dülbentden bir buçuk akçe alınurmuş. Üç mankuru beğlik için ve mâ’adâsı kendü ücreti için alınurmuş. Hâlyâ beğliğe alınan üç mankur bid’at olmağın ref’ olundu.

Der-Beyân-ı Tamgâ-yı Siyâh

Bir top Ba’elbeki’den bir buçuk akçe tamgâ-yı siyâh ve dokuz mankur simsârî alınurmuş. Yine ol minvâl üzre mukarrer kılındı. Ve her dülbentden bir akçe tamgâ alınur. Dellâl ile satılmağın simsârî alınmaz. Ve sâ’ir ağ bez ve rengin gelüb satılır olsa yiğirmide bir akçe alına. İplik kuşak ki çârgezi ola çârgezisinden bir mankur ve kuşakından ki on ve on iki ağaç ola. İki mankur alına ve ibrişim çârgezisinden anun zı’fı alına. Ve kurs bâkır ubûr itse yiğirmi iki akçe yarım alınurmuş sâtılsa kırk beş akçe tamgâ alınurmuş. Ve bâkır avadanlığı ubûr itse at ve kâtır yükünden kırkda bir akçe alına ve sâtılsa yiğirmide bir akçe alına ve deve yükünden eğer sâtılsa ve eğer ubûr itse bir buçuk at hesâbınca alına ve merkeb yükünden at ve katır yükünün nısfı alına ve sakat ve köhne bâkırdan kırkda bir akçe tamgâ virürler imiş. Ve ubûrda seksânda bir akçe alınurmuş. Ve tiftik sâtılsa yiğirmide bir ve ubûr itse kırkda bir akçe alına. Ve bundan evvel dekkâkiye deyu her Bâ’elbeki’den dokuz mankur alınurmuş. Eyle alınmaya ve üç mankur beğlik imiş ve altısı ücret-i dekkâkiye imiş eyle alınmaya. Zikr olân üç mankur ki beğlik imiş bid’at olmağın ref’ olundu. Ammâ altı mankur ki, ücret-i dekkâkdir anı dekkâk ala.

Der-Beyân-ı Bâzâr-ı Rişte

Evvel iplik bâzârında yoğun iplikden nesne alınmaz imiş. Yine alınmaya iplik ki, Ba’elbeki ve dülbend için imiş. Her şâhrûhîden ki dört buçuk Osman akçesidir, bir mankur alınurmuş. Yine ol minvâl üzre mukarrer kılındı ve yoğun dutulân iplik şol iplikdir ki, nugisi

üç, dört ve beş akçeye sâtilur olsa andan nesne alınmaz imiş. Ve beşden tecâvüz idüb, dahi ziyâdeye sâtilur olsa inceden addolunub, dört buçuk akçeden bir mankur alınurmuş. Yine öyle alına. Ve cullâh kuyusundan ayda iki akçe alınurmuş, hilâf-ı kanun olmağın ref' olundu.

Der-Beyân-ı İhtisâb

Bu hususda dahi ziyâde bid'atler olur imiş. Hâliyâ kânun-ı osmani üzre eksük satandan dirhem başına bir akçe cerime alub. Ve yılda nice def'a ma'rifet-i kâdı ile narh verilürse narhçelik alınub ziyâde nesne alınmaya ve dirhem başına birer akçe alınân dahi dirhem ile sâtilândandır. Az kıymetlü nesnelere değildir. Bir mikdar kıymetine göre alına.

Der-Beyân-ı Meyhâne

Bir yük şarâbdan bir bardak subâşısı alub ve dürlü dürlü bid'atler olunurmuş alınmaya. Meyhâaneye gelen şarâbı meyhâneci her niceye alursa bir ol kadar ziyâdeye sâta.

Der-Beyân-ı Cerâ'im

Ra'iyet kimin ise cerimeyi ol alur. Şehirlerde oldu deyû sancakbeyi dahl etmeye. Erbâb-ı timâra nısf-ı cerime-i re'âyâ bağlanmışdır. Ve nısf-ı aheri sancakbeyine bağlanmışdır. Serbest olunan timârların nısf-ı âherisine dahi dahl etmeyeler ki, zeamete temâm bağlanmışdır. Meğer siyâsete müstehak olmuş ola. Anın gibilere siyâset itmek sancakbeyine müte'allıktır ve sancak beyi dahi siyâseti lâzım olanlara âher yere alub gitmeyüb günâhına göre siyaset anda eyleye. Ve siyâset bedeli akçe alınmaya ve siyâset olandan cerîme alınmaya ve bir kimesne kan eylese gani olsa dört yüz akçe ve evsatü'l-hâl olsa üç yüz ve ednâ olsa iki yüz akçe cerîme alına ve göz çıkarandan ve el düşürenen bu i'tibar üzre ganîden iki yüz ve evsatü'l-hal olandan yüz elli ve ednâdan yüz akçe cerîme alına ve ok ve kılıç ve hançer ve gönder ve bıçak ve bunların emsâli alât-ı darb yarısından bu i'tibâr üzre yüz elli ve yüz seksân akçe alına fukara ile ağniyâdan beraber alınmaya ve bunun gibilere hâllü haline ve günâhına göre siyaset olmak dahi vardır. Siyaset olsa nesne alınmaya. Ve dış çıkarandan â'lâ ve evsat ve ednâ i'tibarınca yüz akçe ve seksân ve elli akçe alına; siyâset yoktur. Ve baş yarup kan çıkarandan otuz akçe ve kara bereden yigirmi akçe alına ve uğrından ve harâmîden cerîme alınmayup günâhına göre siyâset oluna. Meğer itdüğü günah cüzz'i ola. Ana göre cerime alına. Erbâb-ı timardan ve ahâli-i berâtdan cerîme alınmak hilâf-ı kânündür alınmaya. Anların cerîmeleri te'dip ve gûşmâldır ve günâhları ziyâde olsa mansıbları alınmaktadır. Eyle oluna. Ve eğer ber-mûceb-i şer'i ve örf siyâset olacak ahvâl olursa ba'de'l-arz oluna ve zinâ edenden ergen olsa bu i'tibâr üzre iki yüz ve yüz elli ve yüz akçe alına.

Der-Beyân-ı Cizye-i Gebrân

Livâ-yı mezbûrenin cizyesi kânun-ı pâdişâhiye muhalif ba'zı keferenin harâçları

otuzar ve otuzbeşer ve kırkar ve kırkbeşer ve ellişer ve altmışar akçe alınmğla re'âyâ mâbeyninde ihtilâf-ı kesire olduğu ecilden 'arz-ı şekvâ eyledilerki fukaramuzun dahi ziyâde ve ağniyâmuzun harâcı noksân üzre alınmağla bize fakr u fâka târi olub ahvalimiz mükerrer olmuşdur didikleri ecilden defter-i cedid-i hâkâniye kânun-ı padişahi üzre her nefere kırk altışar barâç vaz' olunub minba'd 'adalet üzre cem' olunub kimesneye zûlm ve te'addi eylemeyeler ve harâccılar mâl-ı mîrîyi cem' itdiklerinden sonra kendüler için harâçgüzâr kefereden ve tıfl-ı nâ-bâliğ oğlanlardan mübâlağa akçe alub ve nice rüzgârdan mürd olmuş keferenin harâcın mevcûdundan almağla nice karyeler harâb olub, perâkende olmuşlardır. Bu husus pâye-i serîr-i â'lâya arz olundukda minba'd kânun-ı pâdişâhiden tecâvüz eylemeyüb mîrî için harâcları cem' olundukdan sonra haraccılâr kendüler için birer pâre alub, bir akçesin emin ve bir akçesin kâtib mutasarrıf ola. Ve bundan gayri bir akçe ve bir hâbbe almayalar. Eger alurlâr ise hâkimü'l-vakt olanlar men' eyleye. Memnu' olmayanları yâzub dergâh-ı mu'allâya 'arz eyleyeler ve ba'zı kâdılar dahi imzâ akçesi deyû harâccılardan mübâlağa mâl alurlar imiş. Kânun-ı pâdişâhiye muhâlif olmağın ref' olundu ki, min-ba'd imza akçesi deyû harâcılardan nesne almayalar deyû fermân olundu.

EK-VI

1575 TARIHLİ MUSUL KANUNNAMESİ

لایق بتر مع بود در لایق اول اول اول دفعه بتر مع بیک و از غلای بتر

در رسم عود

نیز اول غلای لایق و بیک الی ای عود بیک الی لایق بتر مع بیک و از غلای بتر

در رسم عود

تمام معن بازل منی نامه لایق ای رسم عود بیک الی لایق بتر مع بیک و از غلای بتر

در سوال رعایا

بهر لایق بانند که در عمل التماس تعیین و بیک الی لایق بتر مع بیک و از غلای بتر

فایده اول

بهر معن غلای لایق و بیک الی ای عود بیک الی لایق بتر مع بیک و از غلای بتر

در رسم عود

بهر معن غلای لایق و بیک الی ای عود بیک الی لایق بتر مع بیک و از غلای بتر

در رسم عود

بهر معن غلای لایق و بیک الی ای عود بیک الی لایق بتر مع بیک و از غلای بتر

در رسم عود

بهر معن غلای لایق و بیک الی ای عود بیک الی لایق بتر مع بیک و از غلای بتر

بهر معن غلای لایق و بیک الی ای عود بیک الی لایق بتر مع بیک و از غلای بتر

Kânunnâme-i Nâhiye-i Livâ-i Musul

Şehir halkının galleleri altıda bir ve kurrâ halkının hums üzre, penbe öşrü altıda bir ve bostanları öşr üzre ve ağaç meyveleri yedide bir ve üzüm tekeği Müslümânların yüzde dört akçe ve kâfirin altışar akçe alınur ve sebzevâtdan öşr alınur.

Der-Beyân-ı Çift ve Nim Çift

Bir çiftlik yüz dönümdür. Ve her dönümün eni ve uzunluğunu yürümek adımıyla kırk adım hesâbı üzre ve yüz dönüm denilen yer evsatü'l-ahvâldir. Ve ol yer ki su bâsar â'lâ ve her yıl ekilür ola, seksân dönümü bir çiftliktir. Ve ednâ olan yer ki, yüz elli dönümü bir çiftliktir. Bu tafsil ekilür yerdedir, bürke olan değildir.

Der-Beyân-ı Çiftçiyân

Bir çift ve nim çift bağlanan kimesneler yerlerin boz koyub âher yerde zirâ'at etmiyeler. Meğer üzerlerine bağlanan yerleri temâm eküb varub âher toprakda zirâ'at idüb ziyâde rençberlik murâd ideler. Anları men' etmiyeler ve tekrâr behre tâleb etmiyeler. Fe-ammâ kendü yazılı yerlerin koyub âhar toprakda zirâ'at idenlerden tekrâr behre tâleb olunur. Bu dahi gayri yerde ekmeye deyü tenbiye oldukdan sonradır. Ve sâhib-i arz lâzımdır ki anun gibi kimesneye kendü köyünde yer bula. Bulunmayub nâçâr oldukda âher yerde ekse boz behre taleb olunmaz.

Der-Beyân-ı Çift Bozân

Bir kimesne üzerine yazılan zemine kâdir iken, terk idüb boz kalsa sâhib-i arza behre ve resm-i zemin hâsıl olmasına anun gibilerden resm-i çift ve boz behre taleb olunur. Fe-emmâ ol yerin sâhib-i arzı âhera tapuya virüb veyâ gayri kimesne zirâ'at idüb ol zeminden resim ve mahsul hâsıl olsa, ol vakit resm-i çift ve boz behre taleb olunmak câyiz değildir. Meğer ki kânûn üzre ekilmeyüp şey'-i kalil nesne olur olsa, anın gibilerden dahi hesâbınca ala. Ol dahi tapuya verilmeyüp, hâricden eker oldukları takdîrcedir. Ol yer tapuya verilse terk eden kimesneden kat'a nesne almak yokdur. Ancak resm-i bennâk ve ırgâdiyye alınur. Ve anlar ki fakr u fâka galebe idüb veyâ âfet- i semâvî irişüp veyâ talana uğrayup, fakîrül -hâl ve muhtâc-ı halk olup çifte kâdir olmayup çifti bozulmuş olsa, anın gibilerde tekrâr behre ve resm-i çift alınmaya. Ancak resm-i bennâk ve ırgâdiyye alınur. Sâhib-i arz yerini kime dilerse vire. Ve bennâk ve mücerreden ki sonradan zirâ'ate kadir ola ve sâhib-i arzdan tapuya yer almış olmaya, anın gibiler âher yerde ve âher toprakda zirâ'at etdikde sâhib-i ra'iyet olan benim ra'iyetimsin deyü tekrâr behre almaya. Bu husûs üzerine çift ve nim çift kayıd olunandandır. Ol dahi ba'de't-tenbiye lâzımdır. Üzerine çift yazılan dahi yeri olmayub âciz kalsa sâhib-i arz dahi yer bulmasa andan dahi tekrâr behre taleb etmek yokdur. Bennâk ve

mücerred olan kimesne gayri yerde ev yapub otursa ol kimesneye cebr idüb âher yerde oturma, elbette göç yerüne gel deyü evin yıkdırmak yokdur. Ancak evlü olduğu takdirce resm-i bennâk ve ırgâdiyye alınur. Evlü olmasa resm-i mücerred alınur.

Der-Beyân-ı Resm-i Arûsiyye

Kızıoğlan, ere verilse altmış akçe arûsiyesi alınur. Nısf-ı erbâb-ı timâra ve nısf-ı âheri sancak beyine deyü kayd olunmuş ve dul avrat ere verilse otuz akçe alınur. Anın dahi nısfı sancak beyine ve nısfı sipâhiye deyü kayd olunmuş ve arûsiye kıza müte'allıktır. Atası kimin ra'ıyyeti ise resim anundur. Ve kızoğlan her ne yerde nikâh olursa olsun ra'ıyyet sâhibinindir. Ve dul avrat kimin toprağında nikâh olursa anundur.

Der-Beyân-ı Rusûm-ı Çift ve İспенç ve Resm-i Bennâk ve Mücerred ve İrgâdiyye

Tamâm çift yazılan müslümanlardan elli akçe resm-i çift alınur ve nim çift olandan yiğirmibeş akçe alınur ve her hâneye üç gün ırgâdiyye bağlanmıştır ve her günü ikişer akçe takdir olunmuştur ki altışar akçe olur. Gerekse üç gün ırgadlık etdiresün gerekse akçesin alsun ve keferre tayifesine resm-i çift bağlanmamıştır. İспенç tayin olunmuştur. Her harâcgüzâra yiğirmibeş akçe ve müzevvicinden altışar akçe dahi ırgâdiyye alınur. Mücerredinden alınmaz ve bir kimesne kendü yerinden ziyâde yer eker olsa â'lâ yerden iki dönüme bir akçe ve ednâ yerden üç dönüme bir akçe resm-i zemin vire. Ve hâricden gelüb, zir'ât eden dahi ol minval üzre resm-i zemin vire. Ve bennâk ve mücerredten çift sürmeğe sonradan kâdir olan kimesne temâm çift veyâ nim çift zemin tapuya alub zirâ't ederse kânûn üzre resm-i çift vire. Resm-i bennâk ve mücerred virmeye. Ve tapuyla yer dutmayub ba'zı kimesnelere yer alub sürüb, sâhib-i arz yerinde zirâ't etmiye, anın gibiler resm-i bennâk ve mücerred vireler. Ve sâhib-i arz yerinde eken kimesne dahi ol vakit bennâk ve mücerred resminden halâs olur ki, virdüğü resm-i zemin, bennâk ve mücerred ve ırgâdiyye resminden ziyâde ola. Ol vakit, anlar alınmayub resm-i zemin alına. Resm-i zemin eksik olursa, bennâk ve mücerred ve ırgâdiyye resmi alına. Fe-ammâ bir kimesnenin üzerine kayd olunmuş yerde âher kimesne ekerse yer sâhibi resm-i çift 'in virdikden sonra tekrâr zirâ't idenden resm-i zemin talep olunmaya, zirâ yer, sâhibine müte'allıktır. Ne vechile kavlı idüb ekdürürse ol vech üzre olur. Erbâb-ı timâra bu makûleden nesne yokdur. Ve çift ve nim çift yazılan kimesnelere sen iki veya üç veya dahi ziyâde çift ile zirâ't idersin deyü sâhib-i arz tekrâr resm-i çift talep itmeye ki, resm-i çift arza bağlanmıştır. Öküze bağlanmamıştır.

Der-Beyân-ı Ahvâl-i Re'âyâ

Behre alınmak bâbında iki vechile alınması ta'yin olunmuştur. Biri budur ki, re'âyâ tâyifesi külliyyen hâsılların getirüb köylerinde bir mahalle harman idüb ölçülüb beşde ve altıda

ve yedide bir takdir olunan behrelere buğdaydan ve arpadan ve gayriden aynıyla her cinsden teslim iderler. Ve vâki' olan behrelerin akreb bazara ileteler. Akreb bazar oldur ki, bir günlük yol ola. Bir günden ziyâde olursa re'âyâyı ta'ciz etmiyeler ve köy kurbuna götürüb bir yerde harman etmeğe âciz olsalar, ol vakit beşde ve altıda ve yedide bir kaydolunduğu üzre beş ve altı ve yedi yerde yığun yığub sâhib-i timâr içinden bir yığun ihtiyâr idüb ala ve re'âyâ cümleden mukaddem ol behreyi döküb teslim eyleye ve sâhibi-i timâr behre komak için köy halkı dahi bir mahfuz ev veyâ anbar bulub ba'dehu kendü mahsûllerin nice dilerlerse eyle ideler.

Der-Beyân-ı Resm-i Kışlâk-ı Ağnâm

Resm-i kışlâk bağlanan yerlere hâricden bir sürü koyun gelüb kışlasa bir â'lâ koyun alına ve zemân-ı kışlak i'tibâr-ı zemheriredir. Ol vakit kimin yerinde bulunsa ol alur ve kendü toprağında oturan kimesnelere alınmaya, hâricden gelenden alına. Ve b'azı tâyife âher sancakda kışlar olsa benim sancağım âdemisin deyü maktû' *resm-i kışlak* alınurmuş, hilâf-ı kânûndur alınmaya. Kışlağında zemherirde her kande bulunursa ol alur. Ve sürü dai üçyüz koyundur.

Der-Beyân-ı Rüsüm-ı Ağnâm

Re'âyâ tâyifesine iki koyuna bir akçe *rüsüm-ı ağnâm* alınmak üzre âdet-i kadimdir. Çoban beği alınmaz.

Der-Beyân-ı Zembûr

Her petekte iki akçe alınmak üzre kaydolunmuşdur, eylece alına. Ve bir ra'iyet peteği âher sipâhi toprağına iletse nısfın sâhib-i arz ve nısfı âherin sâhib-i ra'iyet alur.

Der-Beyân-ı Resm-i Kışlakçıyân

Bir kimesne bir timarda kışlasa, evlü olursa altı akçe *resm-i kışlak* alına. Mücerred olursa *resm-i dūd* üç akçe alına ve kışlayan kimesne kışladuğu yerde zirâ'at eylese âdet üzere *resm-i zemin* virüb *resm-i kışlâk* alınmaya ve kışlakçı olan kimesne üç yıla dek *resm-i kışlâk* virüb, üç yıldan ziyâde olursa *resm-i bennâk* alına.

Der-Beyân-ı Resm-i Âsiyâb

Temâm yıl döner âsiyâbdan altmış akçe ve altı ay dönerden otuz akçe ve üç ay dönerden on beş akçe *resm-i âsiyâb* alına.

Der-Beyân-ı Deştânî

Bir kimesnenin davarı ekünlüğe girüb ziyân eylese, zarârı tazmin etdükdükden sonra davar sâhibine beş ağaç urub, beş akçesin alalar, ammâ maktû' itmeyeler.

Der-Beyân-ı Irgâdiyye-i Şehirlüyân

Şehirlü tâ'ifesinden *resm-i irgâdiyye* alınmayub her müzevvic hânedan on iki akçe *resm-i bennâk* ve her mücerredan altı akçe *resm-i mücerred* alınur.

Der-Beyân-ı Şahnegî

Resm-i şahnegî deyü yigirmi kileden bir kile alınurmuş ve mahsûlü ölçdüklerinde sancak beğinin âdemleri ve sipâhiler beş on at yemin alub re'âyâyı ta'ciz iderlermiş. Hilâf-ı kânûn olmağın, ref' olunmuşdur deyü *defter-i atıkde* mukayyedir. Fe-ammâ köy ölçülünceye dek sipâhinin bir atına yem ve bir âdemine yemek virmek lâzımdır deyü kaydolunmuşdur.

Der-Beyân-ı Bâc-ı Ubûr ve Tamgâ

Bir kile nîl ubûr itse kıymeti iki bin akçe olsa altmış akçe alınurmuş. Eğerdört bin akçeye olsa yüz yigirmi akçe alınurmuş ki yüzde üç akçe olur ve eğer satılursa zı'fi alınurmuş ki yüzde altı akçe alınur. Ve yezdi ve kâşi akmişe yükü gelse yük açmayub geçüb giderse her at ve kâtır yükünden üç yüz yetmiş beş Osmânî akçe alınurmuş ve satılır olsa yüzde altı akçe alınurmuş. Ve Frengi ve Brusa akmişesi dahi bu üslûb üzere alınurmuş ve çuka yükü ubur itse at ve kâtır yükünden iki yüz akçe alınurmuş. Ve sâyir kumaş sâtılrsa yüzde beş akçe alınurmuş. Ve ketân ile at ve kâtır yükü ubûr itse yine ol minvâl üzere alınurmuş. Ve bu mezkûrâtdan deve yükü ubûr itse yine ol minvâl üzere alınurmuş. At ve kâtır yükünün bir buçuğu alınurmuş ve merkeb yükü ubûr itse at ve kâtır yükünün nısfı alınurmuş. Ve harîr yükü ubûr itse at ve kâtır yükünden üç yüz yetmiş beş akçe ve deve yükünden bir buçuk at yükü hesâbınca alınurmuş ki beş yüz altmış iki akçe olur ve merkeb yükü ubûr itse at ve kâtır yükünün nısfı alınurmuş ve harir satılır olsa bir batmanı ki sekiz yüz dirhemdir, yedi Osmânî akçesi alınurmuş. Ve rengin elvân ibrişim ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınurmuş ve sâtılrsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmuş ve şeker yükü ubûr itse at ve kâtır yükünden Osman akçesiyle yüz elli akçe alınurmuş. Ve deve yükünden iki yüz yigirmibeş akçe ki bir buçuk at yükü hesâbı olur ve merkeb yükünden at ve kâtır yükünün nısfı alınurmuş. Ve Hıskeyf abâyisi ubûr itse her abâyî başına yarım akçe bâc-ı ubûr alınurmuş ve sâtılrsa bir akçe ve bir pul alınurmuş. Mardin ve Hıskeyf sofî ubûr itse her sof başına üç rub' bâc alınurmuş ve sâtılrsa her sofdan bir buçuk akçe alınurmuş ve Mısır abâyisi ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınurmuş. Ve sâtılrsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmuş. Mardin muhayyeri ubûr itse her birinden bir akçe bâc alınurmuş ve sâtılrsa iki akçe tamgâ alınurmuş. Ve attara müte'allık olan ıtrî kısmından ubûr itse at ve kâtır yükünden yüz akçe ve merkeb yükünden anın nısfı ve deve yükünden yüz elli akçe alınurmuş ve sâtılrsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmuş. Ve kalay ve nişâdır ve sürb ve tunc ve bıçak ve

pulad ve tutya ve lâden ve bunlara nisbet ne kim vardır ubûr itse kıymete dutulub, yüzde üç akçe bâc alınurmuş ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmuş. Ve Bulgarî ubûr itse her dânesinden bir buçuk akçe bâc alınurmuş ve sâtılsa her dânesinden üç akçe tamgâ alınurmuş. Ve demür ve sabun ve hınna ubûr itse at ve kâtır yükünden yiğirmi beş akçe bâc alınurmuş ve deve yükünden otuz yedi buçuk akçe alınurmuş ve merkeb yükünden on iki buçuk akçe alınurmuş ve sâtılsa yüzde elli akçe alınurmuş. Ve na'l ve mih ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınurmuş ve sâtılsa yüzde altı akçe alınurmuş. Ve kebkeb ubûr itse bin danesinden üç rub' bâc alınurmuş, sâtılsa her bininden bir buçuk akçe tamgâ alınurmuş. Fülful ve zencebil ve ceviz ve karanfil ve darçın ve anzarut ubûr itse kıymete dutulub, yüzde üç akçe bâc-ı ubûr alınurmuş ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmuş. Ve kalem gelse at yükünden ki, her yük yiğirmi dört bin aded olsa elli akçe bâc-ı ubûr alınurmuş ve deve yükünden yetmiş beş akçe ve merkeb yükünden yiğirmi beş akçe alınurmuş ve sâtılsa yine bu üslûb üzre alınurmuş. Ve Bağdâd çinisi ubûr itse kırk çinide bir çini alınurmuş ve sâtılsa yiğirmide bir çini alınurmuş. Ve bal ve yağ ve penir ve şem'-i asel ve bekmez ve badem ve meviz ve sumâk ve nardenk ve koz ve muhalleb yemişi ve birinç ve hurma ve bunlara nisbet nekim vardır, ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınurmuş ve sâtılsa yüzde altı akçe tamgâ alınurmuş ve bu mezkûrât kelek ile geldiği mahalde sâtılsa ve eğer geçer olsa bâc alınmayub yüzde altı akçe tamgâ alınurmuş ve çugan ve nemek ubûr itse yiğirmide bir akçe tamgâ ve sâtılsa kırkda bir akçe tamgâ alınurmuş ve hâricden yaş yemiş gelüb sâtılsa on dörtte bir akçe alınurmuş ve şehre kavun ve karpuz gelür olsa bevvâbi deyü bir karpuz ve kapandâri bir karpuz ve muhtesib dahi bir mikdâr akçe alub ve tamgâcı dahi on dörtte bir akçe alurmuş ve hakk-ı cerib deyü sancakbeyleri dahi iki evlek bostandan iki akçe alurmuş bu cümle bid'at olduğu sebebden ref' olunub tamgâyâ bağlanub, kavun yükünden bir kavun ve karpuz yükünden bir karpuz tamgâ için ta'yin olundu. Ve bostanlardan öşr üzre behreleri sâhib-i arza ta'yin olundu. Ve hıyâr ve ter'ûzi yükünden nesne alınmaya. Ve sebzevât kısmından yiğirmide bir tamgâ alına. Öküz ve ırgadla kuyudan su çeküb, zirâ'at etdikleri sebebden ve bundan evvel Musul köylerinden gelen zegrek ve nohud ve mercimek ve bakla ve lûbiye ve soğan ve zeytûn cinsinden on dörtte bir akçe tamgâ alınurmuş. Amma sâhib-i arza behresin vermezlermiş. Hâliyâ, sâhib-i arza bağlanub, minba'd Musul köylerinden bu bid'at alınmaya ve hâricden gelürse kânûn-ı kadîmleri üzre alına. Ve livâ-i mezbûre kurâsından penbe ile küncüdden tamgâ alınurmuş, yine mukarrer kılındı. Ve Bâhizân ve Bâ'shika nâm karyeler kadîmde bu tamgâyı virmezler imiş, anların dahi tamgâsı alına. Ve her kelekden beş bağ odun alınurmuş, ol alına dahi ziyâde alınmaya. Ve odun keleşinden gayri kelekden on beş akçe alınurmuş yine mukarrer kılındı. Ve hâricden gelüb geçen câmusun ham gönünden ubûr itse her gönden bir buçuk akçe alınurmuş. Ve

sâtılsa kezâlik eyle alınur. Ve dibâgat olunmuş gön ve sahtiyân hâricden gelüb sâtılsa yedi akçeden bir akçe alınurmuş. Hâliyâ yüzde beş akçe kaydolundu ve haricden gelen yünden ve kıldan onda bir alınurmuş. Hâliyâ yüzde beş akçe alınmak üzere kaydolundu. Defter-i atikte mukayyedir.

At ve kâtır ve devvâb sâtılsa sâbıka yüzde beş akçe alandan alınurmuş. Hâliyâ iki yüzde beş akçe nısfı alandan ve nısfı satandan alurlar.

Der-Beyân-ı Kapandârî

Nîl ubûr itse her kilesinden iki akçe kapandârî alınurmuş ve sâtılsa dört akçe alınurmuş. Nîl kapânâ urulmazmış. Ol sebebden alınmak hilâf-ı kânûndur. Ve kapânâ gelüb satılan ecnâsdan at ve kâtır yükünden her cinsden iki yüz dirhem alınurmuş yine ol minvâl üzere mukarrer kılındı deyü mukayyed der defter-i atik.

Der-Beyân-ı Bâc-ı Sefine

Sumâk ve bal ve yağ ve penir ve bādâm ve sâyir bunlara nisbet fevâkih kısmından at ve kâtır ve merkeb yükünden bir akçe ve bir mankur alınurmuş. Bir mankurı ki, gemi harcı için ve bir mankurın fellâh alurlarmış ve iki mankurı şahnedâr alub ma'adâsı mirî için alınub kavun ve karpuzdan nesne alınmazmış. Ve galleden at ve kâtır yükünden üç rub' ki altı mankur olur ve merkeb yükünden buçuk akçe alınurmuş. Ve şarâbın at ve kâtır yükünden üç rub' alınurmuş ve penbenin at ve kâtır ve merkeb yükünden dokuz mankur alınurmuş ki bir akçe ve bir mankur olur. Ve yemiş yükün açarlar imiş, hâkim olan men' idüb, açdırmaya. Ve cânib-i şarkiden kassâb koyun getürüb sudan gemiyle ubûr eder olsa koyun başına rub' akçe virmek kânûn olub, zikr olunan rub' akçenin sülüsü gemi fellâhlarının ve sülüsü gemi fellâhlarının ve sülüsânı tamgâ için alınurmuş. Hâliyâ, tamgâ-yı ağnâm için iki akçe biri satandan ve biri alandan takdir olunmuşdur. Bu sülüsân mahsûb olub ol bir akçeden aşığa varıla.

Der-Beyân-ı Asesiye

Şol dükkân ki, demür kilid ile kildlenüb ases bekler, her dükkândan ayda bir akçe alınur ve suçlu dutulan kimesnelere cerime alınsa ol cerime akçesinden ases öşrin ala, dutulandan almaya. Ammâ yatsu namâzından sonra ışıksuz gezen dutulub, teftiş olmak vardır.

Der-Beyân-ı Kassârî

Ki gâzûrluktur. Bundan evvel bir kaftan bezinden altı mankur alınub bir mankur ve sülüs beğliğe olub, mâ'adâsı kendünün ücreti imiş. Beğliğe alınan bir mankur ve sülüsü ref'

olunmuştur. Ve Ba'elbeki'den bir akçe ve altı mankur alınurmuş. Üç mankurı beğliğe mâ'adası kendünün ücreti imiş. Ve dülbentden bir buçuk akçe alınurmuş. Üç mankuru beğlik için ve mâ'adası kendü ücreti için alınurmuş. Beğliğe olân üç mankur bid'at olmağın ref olunmuştur deyu kayd olunmuş der defter-i atikde.

Der-Beyân-ı Tamgâ-i Siyâh

Bir top Ba'elbeki'den bir buçuk akçe tamgâ-yı siyâh ve dokuz mankur simsârî alınurmuş. Yine ol minvâl üzre mukarrer kılındı. Ve her dülbentden bir akçe tamgâ alınur. Dellâl ile satılmağın simsârî alınmaz. Ve sâ'ir ağ bez ve rengin gelüb satılır olsa yiğirmide bir akçe alınur. İplik kuşak ki çârgezi ola çârgezisinden bir mankur ve kuşakından ki on ve on iki ağaç ola. İki mankur alına ve ibrişim çârgezisinden anun zı'fı alına. Ve kurs bâkır ubûr itse yiğirmi iki akçe alınurmuş sâtılrsa kırk beş akçe tamgâ alınurmuş. Ve bâkır avadanlığı ubûr itse at ve kâtır yükünden kırkda bir akçe alına ve sâtılrsa yiğirmide bir akçe alına ve deve yükünden eğer sâtılrsa ve eğer ubûr itse bir buçuk at hesâbınca alına ve merkeb yükünden nısfı at hesâbınca ve sakat ve köhne bâkırdan kırkda bir akçe tamgâ virürlermiş. Ve ubûrda seksânda bir akçe alınurmuş. Ve tiftik sâtılrsa yiğirmide bir ve ubûr itse kırkda bir akçe alınur. Ve bundan evvel dekkâkiye deyu her Bâ'elbeki'den dokuz mankur alınurmuş. Üçü beğlik ve altısı ücret-i dekkâkiye imiş hâliyâ altı mankur ücret alınmak üzre mukarrerdir der defter-i atikde.

Der-Beyân-ı Bâzâr-ı Rişte

İnce iplik ki, ba'elbeki ve dülbend içündür her şâhrûhîden ki, dört buçuk Osman akçesidir, bir mankur alınurmuş. Yoğun iplikden nesne alınmazmış ve yoğun oldur ki, nugisi üç, dört ve beş akçeye sâtıla beş akçeden tecâvüz idüb, dahi ziyâdeye sâtılrsa inceden addolunub, dört buçuk akçeden bir mankur alınur ve cullâh kuyusundan iki akçe alınurmuş, ref olunmuştur deyu mukayyed der defter-i atikde.

Der-Beyân-ı İhtisâb

Eksik satandan dirhem başına bir akçe cerime alına. Ve yılda nice def'a ma'rifet-i kâdı ile narh virilse narhçelik alınub ziyâde nesne alınmaya ve dirhem başına birer akçe alınân dahi dirhem ile sâtılândandır. Az kıymetlü nesnelere değildir. Kıymetine göre birer mikdâr alına.

Der-Beyân-ı Cerâ'im

Ra'iyet kimin ise cerimeyi ol alır. Şehirlerde oldu deyû sancakbeyi dahl etmeye. Nısf-ı cerime-i re'âyâ erbâb-ı timâra bağlanmışdır. Nısfı sancakbeyinindir. Serbest olan

tımârlarâtın nısf-ı âherisine dahi dahl etmeyeler meger siyâste müstehâk olmuş ola. Siyâset etmek sancakbeyine müte'allıktır ve sancakbeyi dahi siyâseti lâzım olan kimesne âher yere alub gitmeyüb mahalinde günâhına göre olmak gerekdir. Ve siyâset bedeli akçe alınmaya ve siyâset olandan cerîme alınmaya ve bir kimesne kan eylese gani olsa dört yüz akçe ve evsatü'l-hâl olsa üç yüz ve ednâ olsa iki yüz akçe cerîme alına ve göz çıkarandan ve el düşüren den bu i'tibar üzre ganî olsa iki yüz ve evsatü'l-hal olandan yüz elli ve ednâdan yüz akçe cerîme alına. Ve ok ve kılıç ve hançer ve gönder ve bıçak ve bunların emsâli alât-ı darb yarısından bu i'tibâr üzre yüz elli ve yüz seksen akçe alına. Ve dış çıkarandan â'lâ ve evsat ve ednâ i'tibarınca yüz ve seksen ve elli akçe alına, siyâset yoktur. Ve baş yarub kan çıkarandan otuz akçe ve kara bereden yiğirmi akçe alına ve uğrudan ve harâmîden cerîme alınmayub cürmüne göre siyâset oluna. Erbâb-ı timardan ve ahâli-i berâtdan cerîme alınmak hilâf-ı kânûndur. Anların cerîmeleri te'dip ve gûsmâldir ve günâhları ziyâde olsa mansıbları alınmaktadır. Ve eğer ber-mûceb-i şer'i ve örf siyâset olacak ahvâl olursa ba'de'l-arz oluna. Ve zinâ edenden ergen olsa bu i'tibâr üzre iki yüz ve yüz elli ve yüz akçe alına.

Der-Beyân-ı Cizye-i Gebrân

Livâ-yı mezbûrenin keferesinin cizyesi mukaddema ziyâde alınmıglâ re'âyâ mâbeyninde ihtilâf olub, ağniyâ ve fukaramıza i'tibâr olunmaz deyû şikâyet etmişler imiş ol sebebden her nefere kırk altı harâç vaz' olunup minba'd bu vech ile cem' olunub harâciler mâl-ı mîrîden ma'ada harâciden ve nâ-bâliğ oğlanlardan ve hayliden mürd olmuş keferenin harâcın mevcûd olanlardan almağla nice karyeler harâb olub, pâye-i serîr-i â'lâyâ arz olundukda minba'd mîrî için alınân harâcdan ma'ada kendüler için birer pâre alub, bir akçesin emin ve bir akçesin kâtib mutasarrıf ola. Ve kuzzât imzâlar için ziyâde akçe alurlar imiş. Alınmamak üzre fermân-ı 'ali vârid olmâğın deftere kayd olundu deyû mukayyed der defter-i atik.

Der-Beyân-ı Câmusiyân

Bundan evvel her câmusdan on yedi akçe alınurmuş, ol ref' olunmuşdur. Ancak karye-i Kâfir Zaman'da maktû' kaydolmuşdur ve sâir kurrâda ondan ziyâde olmazsa alınmâya ki, resm-i bennâk bağlanmışdır. Ve dışı koyundan dahi sâbıkâ ba'zı rüsûm alınurmuş. Hâliyâ, âdet-i ağnâm kayd olunmuşdur deyû mukayyed, der defter-i atik.

Der-Beyân-ı Ulushâ-i Livâ-i Musul

Livâ-i mezkûrenin kadîmî ulusâtından yüzde bir koyun zekât ve hâricden gelüb mütemekkin olan uluslardan dahi yüzde bir koyun zekât deyû alınur. Ve livâ-i mezbûreye haric cem'ine varan hüdâvendigâr kulları kânû üzre ikişer akçe alalar. Ziyâde almayalar.

GENEL DİZİN

A

Abayi (*Abacı*) 114
 Abbasi 6, 10, 20, 119, 338, 119
 Abdullah b. Seyf Mescidi 8, 132, 45
 Abdullah Paşa 57
 Acuz Nahiyesi 3, 43, 159, 284, 8
adet-i ağnam 248, 313, 326, 344, 351
Ağa İskender 12, 171
 Ağca Kal'a Sancağı 47
Ahî 79
 Ahlat 20, 21, 26
 Ahmed Mescidi 7, 128, 42, 64
 Ahmed Paşa 31, 32, 56, 57, 58, 65, 67, 17, 18, 20
Ahtebruk, Uhtebruk 15, 209
 Akabe 5, 94, 104, 130
Akadlar 3, 4
Akkend 13, 192, 297, 303, 309, 311, 102
 Aksungur 13, 15, 16
Aktaş 15, 219, 328, 352, 353
Al 'Aziz 16, 231
 Alaüddevele Bey 63, 64
 Alaybeyi (Miralay) 53
al-Hazra 2
al-Hedba 2
Al-ı 'İzze (Al-ı Azze) 17, 244
 Al-ı Heytim 5, 96, 97, 105
Al-ı 'Übeyd 17, 247
 Ali b. Müslim 9, 13
 Ali Bey 26, 64, 66
Ali Hamâre (Ali Hamâ) 11, 167
Ali Kuyusu 15, 209, 298, 305, 364, 60, 105, 116, 118, 120, 122
 Ali Paşa 57, 58, 122, 230, 16
 Alk 16, 227, 300, 306, 108, 113
Alkuş 12, 156, 171, 173, 174, 207, 295, 301, 330, 351, 353, 98
 Alp Arslan 10
 Altuntiginoğlu Mevdud 14
 Amid 8, 39, 56, 253, 267, 1, 5, 94
 Amurular 3, 4
 Anadolu Selçuklu 14
 Antakya 13, 80, 110, 113, 257, 91, 92, 93
 Arap 5, 11, 88, 91, 100, 244, 246, 251, 93
 Arpa (Şair) 19, 288

Arslan Besasiri 11, 12
Asategin 7
 ases kethüdası 77, 333
 asesbaşı 75, 77, 333
 Asesiye 21, 333, 334, 336, 4, 144, 153
Asikân 11, 165, 366, 97
Asiki 11, 165, 366
asiyab-ı hassa 285
Asiyân 14, 198, 298, 304, 103
 Attâr 114
ayande ve revende 137
Ayn- macid 16, 223
Ayn-Bakra 12, 176, 296, 302, 99
Aynî Ali Efendi 35, 49, 21, 86
Ayn-Safna 3, 11, 21, 42, 43, 70, 71, 75, 157, 158, 159, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 174, 260, 269, 271, 282, 284, 289, 290, 295, 301, 328, 330, 346, 351, 352, 353, 365, 366, 367, 7, 9, 77, 97
 Ayn-Safna Nahiyesi 3, 42, 43, 159, 284, 365, 9
 Azeb 71
azebân-ı dergâh-ı ali 72
 Azerbaycan 6, 10, 16, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 109, 155, 242, 338

B

Bâbâveled 16, 223, 299, 306, 107, 111
Bâbent 15, 210, 298, 305, 105
 Babil 4, 5
Babil Devleti 4
Babil Krallığı 5
 Bacvân Sancağı 47
Bâcvânlu, Bâculân 16, 232
 bâd-ı heva 75, 216, 325, 362
 Bağcılık (Bağat) 19, 290
Bağdad Beylerbeyisi Süleyman 45
 Bağdadi 5, 96, 105
 Bağdat eyaleti 37, 39, 40, 45, 47, 62, 245
 Bağdat kalesi 31, 61
Bağdere 13, 156, 188, 269, 328
Bâğure 15, 212, 299, 305, 105, 109
Bağviren 14, 156, 206
Bâhinduva 15, 207, 208, 291, 298, 304, 104
Bâhizân 12, 172, 295, 301, 352, 356, 98, 142, 152

- Bakâk* 13, 189, 297, 303, 102, 113
 Bakkâl 114
Bâkufe 12, 177, 296, 302, 309, 59, 99
Bânbu, Bânbehân 13, 184
 Bâne Sancağı 50
 Baraniler 23
Bâristak 11, 167, 295, 301, 98
Bârtala 14, 206, 298, 304, 356, 359,
 364, 4, 5, 104
Bârume, Bârme 14, 201
Bâsihre 12, 179, 296, 302, 352, 9,
 100
 Basra 1, 53, 58, 60, 61, 82, 110, 155, 338
Bâşbeyti 14, 203, 204, 298, 304, 352,
 356, 104
Bâşife 13, 190, 297, 303, 352, 356, 102
Baştabya Kalesi 4, 90, 140
Batâte 15, 221, 299, 305, 107
 Batı veya Aburi Kalesi 4, 89
 Batniler 15
Batna 13, 183, 100
Bâvcine 16, 139, 224, 299, 306, 107
Bâvraşân 12, 175
 Bayındır boyu 26
 Bayram Hoca 21, 22, 23, 24
 Baytâr 114
Bâzırvâne 12, 181
Bâzvâye, Bâzivây, Bâzivây 14, 204
 Bedir Bey 22, 30, 171, 346, 8, 11, 12
Bedriyye 16, 226, 300, 306, 108, 111
Begüm Meşhedi 13, 191, 59, 102,
 112, 119, 122
 Bekir Paşa 32, 58, 59, 3
Belâsin (Palâs ?) 12, 170
Ben-i Debune 18, 252, 255
 Bennâ (*Înşaat ustası*) 114
Besâki 18, 251, 255, 356, 358
 Beylerbeyi 3, 22, 36, 33, 35, 36, 53, 54,
 55, 57, 58, 59, 293, 3, 4, 13
 Beylerbeylik 35, 36
Beysân 15, 209, 298, 305, 105
 Bezir-i Ketân 19, 290, 311
 Bıyıklı Mehmed Paşa 28, 29, 30, 39
Bih-Hormez-Kovâz 1
Bilbâr 13, 191, 102
 Birman 38
Boğur 12, 174, 99
 Bostân Paşa 58
 Boyahane 111, 112
 Boz Ali Mescidi 8, 130, 43
Bozân 12, 156, 173, 295, 301, 99, 136,
 147
Brâdiclü 17, 234, 254, 356, 358, 365,
 366
Buckingham 34, 87, 93, 110, 136, 145, 85
Burc 15, 92, 99, 218, 299, 305, 15, 49,
 106
 Butma 38
Bûz-Ardaşir 1
Buz-Azdaşiranşâh 1
Büveyhliler 7
 Büyük Zap 38
C
C. Niebuhr 34, 91, 93, 110
 Caber kalesi 16, 22
 Canbulat Beyoğlu Hüseyin Bey 57
Cânbur 16, 227, 300, 307, 364, 108
 Cebel-i Ali 38
 Cebel-i Hamrin 38
 Celayirliler 2, 21, 23, 24, 25, 80, 156
 Cemaleddin Vezir Mescidi 7, 123, 40, 63
Cemâlkendi, Cemâl 15, 211
 Cemmâs 5, 98, 106, 126, 130, 49, 65
 Cengiz Han 19
Cerâhi 12, 174, 295, 302, 352, 356, 99
Cessâfi, Cesâbi 15, 217
 Cizre 11, 16, 29, 30, 331
 Cizye 20, 319, 320, 335, 350, 351, 91,
 146, 155
Custibâd, Hustâbâd, Histebâd 12,
 181
 Cürm-i Cinâyet 20, 21, 323, 336
Ç
Çakallu 14, 156, 196
 Çavuş Bey 64
Çeken 14, 156, 194, 297, 303, 352, 103
 Çeltik 19, 20, 289, 290, 301, 302, 303,
 304, 306, 310, 335, 345
 Çeribaşı (serasker) 53
 Çerkez Ahmet Paşa 32
çift 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168,
 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178,
 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186,
 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194,
 195, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 204,
 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212,
 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 221,
 222, 223, 224, 226, 227, 229, 281, 282,

284, 285, 287, 288, 289, 293, 316, 317,
319, 136, 138, 147, 148
Çifte 11, 156, 165, 353, 354, 355, 366,
97, 113, 114, 121
Çiftlik 19, 280, 281, 285, 325, 50, 51, 87
Çihâr-ı Suk 5, 7, 94, 104, 124, 40, 65
Çihâr-ı Suk Mescidi 7, 124, 40, 65
Çökermiş 13, 90, 92
Çukacı (yüncü, kumaşçı) 114

D

Darhâne, Dârbend 14, 194
Darı (Dıhn) 19, 288, 345
Dâr-ı Hacı Ahmed 5, 92, 93, 94
Dâr-ı Hoş 5, 95, 104
Darphâne 21, 330, 336, 356
Daruga 80
Dasni (Das) 17, 233
Dâşçı 114
Dâvudi 17, 239, 254, 354, 356, 358, 359,
365, 59
Debbâğ 114
Debbağhane 112
Defterdar 3, 54, 58, 73
Defterdar Mustafa Paşa 58
Dellâk 114
Demirci 114
Demürçi, Demürçi virânı 15, 210
Dergâh-ı Ali Yeniçerileri 3, 54, 71, 72
Derincik 16, 226, 300, 306, 309, 352,
108
Devâse 16, 222, 299, 305, 107, 113
Deyr-i Bâ-Yusuf 13, 185, 296, 302,
101
Deyr-i Hâl 16, 222, 300, 306, 107
Deyr-i Mihâyil 11, 168, 98, 109
Deyr-i Salib 16, 227, 354, 355, 367, 108,
113, 115, 121
Deyr-Maklub Nahiyesi 3, 43, 159
Dicle 1, 6, 23, 38, 89, 91, 94, 140, 213
Diğer Ahmed Paşa 58
Diğer Ali Paşa 58
Diyarbakir 36, 10, 20, 21, 24, 25, 26,
27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 39, 43,
45, 49, 61, 64, 73, 155, 158, 159, 169,
190, 195, 217, 220, 224, 225, 233, 253,
258, 267, 268, 273, 281, 338, 21, 77, 78,
80, 89

Diyarbakir eyaleti 36, 20, 37, 39, 43,
45, 158, 159, 169, 195, 217, 220, 224,
225, 267, 273, 281, 78, 80
Diyar-ı Rabia 1
Dizdâr 3, 70
Dur 15, 216, 307, 106
Dükkân 112, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
45, 46, 59
Dünbil, Dünbilli 17, 237
Düvengâyib 14, 206

E

Ebu Zevvâd 8
Ebubekir Paşa 59
Edgütegin 7
ekinlü bennâk 317
ekinlü ve caba 317
Ekrâd-ı Gelhur 17, 240, 255, 354,
356, 358
Ekrâd-ı Girvi 17, 249, 255, 356
Ekrâd-ı Ömer Beg 17, 245, 255, 354,
356, 358
el-Medreset el-Zeyniyye 19
el-Atika 19
el-Cezire 6, 15, 16
El-Cezire 1, 7
el-Gazanfer 7
El-Hac Ahmed Paşa 58
el-İmadiye 19
el-Muteme 6, 7
El-Ömeri 2
Emevî 6
Emevi Câmii 6, 118, 119, 37
Emir Çavlı 14
Erbil Sancağı 47
Erciş 24
Ermenistan 109, 338
Erzurum 21
Eski Câmi (Câmi-i Atik) 118, 119
Eski Kala 5, 97
Eski Musul 13, 22, 34, 43, 47, 49, 50,
51, 158, 159, 169, 170, 171, 190, 195,
217, 220, 224, 225, 228, 234, 237, 268,
297, 303, 346, 351, 359, 362, 364, 4, 8,
11, 57, 102
Eski Musul Sancağı 43, 47, 50, 51, 158,
169, 170, 171, 217, 220, 225, 228
Evceşlü 16, 233, 258, 56
Evlâd-ı Gânim (İlm?) 17, 240
eyâlet 36, 85, 78

- Eyalet-i Musul 45
Eyyubî17
- F**
- Fars 14, 16, 27
Fatıma-i Saferi bint-i İmâm Hüseyin
Mezârı 10, 151
Fatimi 11
Fazliye, İmâm Fazliye 13, 182
Ferihşâd Bey Mescidi7, 127
Filistin4, 10, 156, 94
Frank Kontluğu 16
Friedrich Sarre ve Ernst Herzfeld 35
- G**
- Gazar 38
Gazi Murad Oğlu Mehmed Şah Bey 64
Gâzûr 17, 249
geçişli kale 1
Gelekây 17, 241, 255, 354, 356, 359
Genc 18, 251, 255, 356, 358
Geremlis 11, 161, 162, 291, 295, 301,
330, 362, 364, 4, 5, 97
Girmavân, Girmâvi, Girmave 11,
168
Gökçelü 17, 214, 239, 241, 246, 354,
356, 358, 59
Göktaş10, 155
*Gömâr*17, 242, 255, 354, 356, 357
gönüllüyân-ı hisâr-ı Musul 73
*Göz, Kör, Kür*12, 178
*Gülâbi*17, 243, 17
- H**
- Habbâz (*Ekmekçi*) 114
Hâcî Ali Attar Mescidi 7, 127
Hacı Bey 64, 360
Hâcî Cemaleddin Mescidi 8, 132
Hâcî Hasan Halif Mescidi 8, 133, 45
Hâcî Hasan Mescidi 7, 128
Hâcî İbrahim 'Avni Mescidi 7, 129
Hâcî İsa Hammâk Mescidi 7, 130, 43, 65
Hâcî Kasım 'Attar Mescidi 8, 133
Hâcî Kemaleddin Mescidi 8, 132, 45
Hâcî Ömer Mescidi 7, 129
Hâcî Receb Mescidi 8, 133, 45
Hacı Şahkulu Bey 63, 65
Hâcî Şahkulu Mescidi 7, 124, 40, 63
Hâcî Yunus Mescidi 7, 127
Haçlılar 15
Haleb 34, 12, 13, 16, 38, 85
Hallâc 114
Hallâk (*Berber*)114
Hamam-ı Cedid 9, 145
Hamam-ı Hâcî Muhammed 'Alâ 9, 145
Hamam-ı Melik Mehmed Han 9, 145
Hamam-ı Yunus 9, 145, 350
Hamami 114
Hamdaniler 2, 7, 8
Hammurabi 4
Han 19, 20, 21, 31, 32, 112, 145, 20, 38,
39, 40, 41, 42, 43, 45, 46
Hân Ahmed Acemi Mescidi 7, 129, 43
Harran 16
Harrât (*Çıkrıkçı*) 114
Harsama b. Arfaca el-Bariki 5
Hasan Bevvâbi Mescidi 7, 128
Hasan Padişah27
Hasan Paşa 57, 58, 60
Hasaniyye 14, 207, 298, 304, 59, 104,
109, 113
Hassa Çiftlikler 19, 285
hâss-ı hümayûn 347
hâss-ı şâhî 347
Haşimiye 14, 202
Hatâre-i Büzüng 12, 180
Hatâre-i Küçük 12, 175, 295, 302,
356, 99
Hattâb (*Oduncu*) 114
havâss-ı hümayun 327
Haydar Mescidi 8, 132, 45
Haymeci (*Çadırcı*) 114
Hayyât (*Terzi*) 114
Herbavi 6, 99
Heyti 6, 98, 106, 130
Hezaresb 11
Hısn Ebraya 1
Hısn-ı Keyfa 22, 26
Hilâlecük, Hillecük 14, 198
*Hititler*4
*Hizâne*13, 183, 100
Hoca Burhan Mescidi7, 127, 42, 64
Hoca Hasan Cemcem Mescidi 8,
133, 46
Hoca Hasan Torun Mescidi 8, 130
Hoca İsa Mescidi 8, 130
Hoca Kasım (Doğan Bey) Medresesi
8, 135, 37, 48, 65
Hoca Şâh Mahmud Güşen Mescidi 7, 130
Hoca Şahkulu Mescidi 8, 131
Horasan 1, 10, 13, 15, 23, 26, 155

Horun (Hârun) Sancağı 50
Horuzân 13, 156, 185, 296, 302, 101
 Hububat Öşürü 19, 293
 Husur 38
 Huzistan 14
 Hülâgu 18, 19, 20, 21
 Hüseyin Bey 25, 43, 45, 64, 141, 17, 24,
 34, 57
 Hüseyin Celili Paşa 90, 91
 Hüsrev Paşa 29, 33
 Hz. Ömer 5, 89, 50, 51, 54, 65, 68

I

I. Kılıçarslan 14
 I. Seyfeddin Gazi 16
 II. Mervan 6
 Irak 2, 5, 6, 3, 4, 7, 12, 15, 16, 21, 24,
 25, 26, 27, 36, 39, 87, 96, 92, 93, 102,
 104, 107, 124, 127, 128, 129, 132, 133,
 134, 136, 242, 79, 91, 94
 IV. Murad 32, 33, 34, 59, 72, 83

İ

İbn-i Batutâ 34
İbn-i Cübeyr 34, 90, 92, 85
 İbrahim Bey 66, 34
 İbrahim Yınal 11, 12
İbrahimi 11, 166, 352, 354, 367, 97
İç Kale 4, 91
 İdris-i Bitlisi 28, 29
 İhtisâb 21, 332, 336, 350, 133, 145, 154
ihtisab-ı nefis-i Musul 333
 İlhanlılar 2, 19, 23, 24, 156
iltizam 78, 327, 332, 11
 İmâm Abdullah b. Hz. Ömer Zâviyesi
 9, 138
 İmâm Abdurrahman b. İmâm Hasan 9,
 148, 52
 İmâm Abdülmahsen Mezarı 10, 152, 53,
 67
 İmâm Ali b. İmâm Ali el-Hadi Mezarı
 10, 150, 53
 İmâm Ali b. Muhammed Hâlık Mezarı
 10, 153
İmâm Amir 16, 224, 299, 306, 107
 İmâm Avneddin b. Hasan Türbesi 9,
 146, 52, 66
 İmâm İbrahim b. Caferü's-Sâdık Mezarı
 10, 153
 İmâm Mehmed Bâhir 6, 100, 106

İmâm Muhammed b. Musa Kâzım
 Zâviyesi 9, 139
 İmâm Muhammed el-Bâhir b. İmâm Hasan
 Mezarı 10, 153, 54, 67
 İmâm Muhsin b. İmâm Hasan Mezarı
 10, 150, 52
 İmâm Musa Kâzım ve İmâm İsmail
 Zâviyesi 9, 138
 İmâm Ömer b. İmâm Hasan Zâviyesi
 9, 139
 İmâm Ömer Ebu'l-Kasım 5, 97, 105
İmâm Şemseddin 9, 14, 138, 205, 218,
 298, 304, 49, 51, 65, 104
 İmâm Şemseddin Cemmâs b. İmâm
 Muhammed Zâviyesi 9, 138
 İmâm Şeyh Za'zi Mezarı 10, 153
 İmâm Yahya Ebu'l-Kasım Türbesi 10,
 148
 İmâm Yahya Ebu'l-Kasım zâviyesi 9, 140
 İmâm Zeyd b. Ali Mezarı 10, 151, 53,
 67
 İmâm Zeyd Veled-i Ali 6, 98
 İsa Dede 5, 9, 97, 139, 50
 İsa Dede Zâviyesi 9, 139
 İskender Bey b. Aranid 64

K

Kabâk Çevlegi 13, 187
Kabâklu, Kabâklı 14, 195
 Kadı 4, 81, 82, 83, 260, 350, 17
Kadıkendi 14, 195
 Kadir Beg Mescidi 7, 128
 Kafkasya 4, 20
Kâim 12, 181, 296, 302, 100
 Kaim bi-Emrillah 10
Kalâylu, Kalâyü 200
 Kandil 38
Kantara 13, 184, 296, 302, 101
 kapalı çarşı (Kayseriyye) 111
Kaplânkendi 14, 200
Kara Bulâk 12, 156, 177, 122
 Kara Dasni Sancağı 51
 Kara Depe 5, 98, 106, 125, 129, 109,
 113, 115, 117, 118, 119, 121, 122
Kara Gözcek 12, 156, 178, 296, 302, 99
Kara Ünâz (Kara Venâz) 17, 236
 Kara Yusuf 24, 25
Karaboğa 17, 236, 254, 359
 Karakoç 38

- Karakoyunlu 16, 22, 23, 24, 25, 26, 229, 230, 254, 359, 365, 366, 95
 Karakoyunlular 2, 20, 21, 23, 25, 80, 156, 77, 94
 Karakuş 11, 156, 160, 161, 269, 295, 301, 330, 364, 11, 13, 97
 Karayülük Osman 26
 Karvaş 9
 Kasaphane 112
 Kasım Han 32
 Kasr-ı Şirin 34
 Kavâs (*Okçu*) 114
Kaziye 16, 229, 296, 302, 101
Kebirân, Kabirân 13, 189
 Keçeci 114
 Kelekçi 114
 Kerkugi 6, 102, 106, 264
 Kerkük 30, 32, 33, 52, 235, 245
 Kerkük Sancağı 52
Kersek 16, 225
 Kervansaray 112
 Keşşâf Sancağı 51
 Ketâni 114
Ketik 16, 227, 300, 307, 352, 353, 108
 Kevreci (*Sarıkcı*) 115
kışlak resmi 314, 315
Kız Fahre 14, 197, 199, 351, 352, 103
Kimmerler 4
Koçi Bey 35, 50, 51, 59, 86
Koyuncak, Koyuncuk 13, 192
Kusayri, Kusayr 12, 173
 Kutalmış 11
 Kuzey Irak 12, 16, 19, 30, 120, 86
 Küçük Zap 38
 Kür-Boğa 9, 13
Kürdi 18, 253, 255, 365
Kütüklü, Köpüklü, Köpeklü 14, 196
- L**
- Lâdâmiyye* 17, 250, 255
 Lasuni 6, 92, 99
Lek 17, 191, 213, 214, 239, 241, 246, 250, 255, 59
Lonca 79, 113
Lor 18, 253, 255, 365
- M**
- Mahalle imâmları 79
 Mahmud Bey 65
 Mahmud Paşa 57
 Maklub 38, 42, 43, 157, 158, 159, 160, 199, 200, 9, 78
 Malatya 14
mâlikâne-divâni 37
Mâmis 16, 225, 300, 306, 108
Mâmreşân 11, 166
 Mansur 10, 155, 243, 255, 22, 24, 32, 114, 119
 Mardin 29, 20, 22, 24, 29, 30, 32, 39, 42, 66, 73, 110, 155, 243, 263, 267, 293, 338, 341, 359, 89, 90, 128, 132, 141, 151
 Maveraünnehir 23
 Mehâdin 5, 95, 104
Mehlebi 13, 187, 297, 303, 328, 351, 362, 101
 Mehmed Bey 62, 63, 65, 360, 5, 16, 24
Mehmed Hurşid Paşa 34, 111, 85
 Mehmed Paşa 29, 57, 58, 60
Mekteb-i Şerif 135
 Melikşah 9, 10, 12, 13, 14, 16, 155, 90
 Mengü Kağan 20
 Mercimek 19, 20, 289, 310, 335, 343, 345, 61
 Mere Hüseyin Paşa 31
Merevan, Merâvil, Merâvil 11, 170
 Mervani hükümdarı Bâd 8
 Mervaniler 8, 12
 Mescid-i Câmi 118, 119
Meşrefî 13, 193, 291, 297, 303, 328, 102
 Mevlâna Abdülkadir Müderris Mescidi 8, 134
 Mevlâna Kasım Mescidi 8, 131
 Mevlânâ Selâmullâh Mescidi 7, 129
 Meyafarikin 8
 Meyhâne 21, 331, 336, 145
 Mezopotamya 3, 4, 5, 37
Mezralar 19, 286, 351, 352, 353, 354, 357, 364, 365, 7, 9, 111, 114, 119
Mezric 18, 254, 256, 364
 Mısır 19, 1, 4, 11, 24, 36, 82, 109, 151, 152, 289, 301, 302, 303, 304, 306, 338, 341, 345, 55, 113, 121, 128, 132, 141, 151
 Mısır (Gâvers) 19, 289
Minârebaşı 16, 224
 Minâre-i Mağcume 5, 95, 105
Mitanniler 4
 Moğollar 19, 20, 21, 119, 39

Moltke 34, 91, 263, 85, 91
Muallimhâne 135, 136
 Muhafız Ahmed Paşa 59
 Muhammed b. Müslim 9, 13
 muhtesib 78, 332, 345, 129, 133, 142, 152
Munsârî 15, 208, 104
 Murad Bey 27, 61, 65, 360
Musaffi (Musaffa) Câmîi 118
Musayfine 15, 211, 298, 305, 352, 356, 105, 110
Muslin 111
 Mustafa Bey 63, 66
 Mustafa Paşa 57, 64, 146
 mustahfiz 33, 71, 261
 Musul (Paşa) Sancağı 47, 49, 50, 52
 Musul Beylerbeyi 3, 21, 32, 45, 49, 55, 59, 3, 4, 34
Musul Beylerbeyisi Ahmed 45
 Musul Divânı 69
 Musul kalesi 33, 70, 71, 72, 73, 89, 90, 261
 Musul Nahiyesi 2, 3, 42, 43, 159, 284, 9, 77
 Musul Sancağı 2, 22, 23, 29, 30, 31, 33, 37, 38, 40, 42, 43, 45, 55, 77, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 169, 229, 254, 260, 262, 263, 269, 277, 284, 287, 288, 290, 291, 295, 320, 328, 330, 333, 334, 335, 338, 339, 350, 359, 7, 8, 9, 11, 13, 16, 21, 22, 34, 97, 109
 Musul sancakbeyi 61, 62, 63, 163, 164, 166, 219, 230, 234, 235, 252, 253, 254, 346, 361, 1, 5, 13, 81
 mübâyaa 309, 310, 311, 315, 344, 345, 346
 Mücahidi (Kaymazi) Câmîi 6, 119, 38, 63
 müderris 258
 Müftü 4, 81, 85
mülazemet 82
 Mütesellim 4, 80
N
Nakibü'l-Eşraf 4, 85, 86
Nakibü'l-Eşraf Kaymakamı 4, 85, 86
 narh 78, 333, 344, 345, 133, 145, 154
 Nâsâra Kal'a 6, 101
 Nasârâ Kerkugi 6, 102
Nasîri 12, 157, 176, 269

Nebi 5, 9, 22, 23, 95, 104, 140, 141, 143, 144, 146, 181, 191, 213, 7, 52, 58, 59, 60, 68, 69, 109
 Nebi Cercis Külliyesi 9, 23, 143, 144, 60
 Nebi Şit Türbesi 9, 146, 52
 Nebi Yunus Külliyesi 9, 22, 140, 58, 68
 Neccâr (*Dülger*) 115
Necmi 14, 196, 291, 297, 304, 328, 351, 352, 103
Neferi, Nefiri 14, 194
Nevine, Nuniye (Ninova) 15, 213
Ninos 4
Ninova 1, 4, 88, 89, 140, 192, 213, 309, 105
 Nokta Mezarı 10, 154, 54, 68
 Nureddin Arslanşah 18
 Nureddin Mahmud 16, 17, 115
 Nusaybin 22, 8, 12, 14, 16, 17, 47, 49, 50, 52, 73, 94, 233, 252, 346, 5, 8, 10, 11
 Nusaybin Sancağı 47
Nüfus 11, 18, 23, 161, 164, 182, 198, 199, 258, 263, 267, 269, 270, 344, 345, 366, 79, 87, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108

O

Oğuzlar 10, 11, 26, 155, 156, 94
 Oğuzoğlu 10, 37, 54, 55, 155, 91
Ork 11, 168
 Orta Asya 19
 Orta-Doğu 19

Ö

Ömeri 13, 193
öşr-i asesiye 77, 334
 Öşr-i Bağat 335
 Öşr-i Dıhn (Darı) 335
 Öşr-i Hintta (Buğday) 335
 Öşr-i Küvâre (Bal) 335
 Öşr-i Şa'ir (Arpa) 335
 Öşr-i Zeytin 335
öşr-i besâtin 292, 311
 Öşür 19, 293, 310, 87

P

Padişah hasları 347, 360
 Pamuk (Penbe) 19, 290
Partlar 5
 Peñçe-i Ali Türbesi 9, 147, 52
 Pir Ahmed Mescidi 8, 131, 45, 65

- Pir Baba 23
Pirân 11, 156, 164, 353, 354, 355, 366, 97, 113, 114, 121
Pitâre, Betkâre, Berkâre 13, 183
Piyâle Bey 57
Porsuk 13, 15
Porsuk oğlu Porsuk 15
- R**
- Rahbe 22, 11, 15, 63, 65, 169, 170, 195, 217, 218, 220, 238, 346, 8
Rakka 17, 30, 59, 60, 63, 64, 94
Receb Uhuş Mescidi 8, 134, 46
Resm-i Arusâne 20, 21, 323, 324
resm-i asesiyeye 77, 334, 131
resm-i asiyab 327
Resm-i Bennâk 20, 317, 335, 138, 148
Resm-i Çift 20, 316, 335
resm-i dûd 315, 139, 150
resm-i hâne 248, 318
Resm-i Irgadiye 20, 322
Resm-i İспенç 20, 319, 335
resm-i kışlak 314, 315, 359, 139, 149, 150
Resm-i Marhasiye 20, 320, 335
Resm-i Mücerred 20, 318, 335, 138
resm-i piyâz 292
resm-i tapu ve deştbanî 325
resm-i zemin 282, 315, 317, 326, 136, 138, 139, 147, 148, 150
Resul-Tekin 11
Reşidiye 13, 191, 297, 303, 309, 56, 57, 58, 102
Romalılar 5, 89
Rûm Beylerbeyliği 36
Rumeli 35, 36, 73, 82, 91
- S**
- Safevi Devleti 27, 28, 32, 94
Safiye 9
Sağarcı (*Bardakçı*) 115
Sakâ 115, 59, 61, 68, 69
Sâlcı, Salâcı 17, 245, 255
sancak 24, 28, 32, 35, 36, 35, 37, 39, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 66, 76, 81, 82, 85, 109, 111, 169, 217, 228, 267, 275, 278, 279, 280, 281, 310, 311, 313, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 324, 325, 326, 330, 331, 332, 333, 334, 344, 349, 359, 360, 361, 1, 5, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 22, 24, 33, 77, 78, 80, 81, 127, 138, 140, 145, 148, 150
sancak sūbaşısı 76
sancakbeyi 30, 31, 36, 54, 60, 62, 63, 66, 161, 162, 169, 170, 174, 175, 183, 186, 189, 194, 195, 200, 207, 217, 220, 227, 228, 238, 240, 244, 252, 258, 261, 275, 285, 308, 324, 329, 345, 346, 359, 360, 361, 1, 3, 5, 11, 13, 21, 81, 145, 155
Saraycık 11, 156, 164, 109
Sargon 3, 4
Sarrâç 115
Sarraf 115, 109, 118
Sasaniler 5, 89
Selahaddin Eyyubî 17
Selçuklu devleti 10, 16, 155
Selefiye 13, 193
Sencer 15
Sendânîk 11, 166, 289, 295, 301, 351, 353, 367, 98
Serâmû, Sûremî 17, 247
serbest timar 66, 75, 77, 324, 21
Sevil Burc 6, 92, 99, 106
Seydî Ahmed Bey Bohti 64
Seymâne 13, 184
Seyyid 9, 83, 86, 135, 146, 148, 201, 202, 203, 204, 205, 214, 215, 226, 351, 19, 20, 22, 30, 31, 34, 52, 66, 71, 72, 73, 74, 75, 114, 119
Silâl, Selâl 15, 218
Silik, Selek 16, 225
Sinan Bey 62, 63, 65, 360
Sinan Paşa 57
Sincar 4, 21, 11, 16, 17, 20, 23, 24, 37, 38, 47, 49, 50, 52, 63, 65, 84, 88, 94, 100, 146, 147, 169, 170, 171, 217, 346, 5, 6, 7, 8, 9
Sincar Sancağı 37, 47
Sindî ve Süleymânî 18, 252
Sipahi Ahmed Paşa 59
Sitti Nefise bint-i İmâm Zeyd Makamı 10, 151, 53, 67
Siyâh Mansur 17, 242, 354, 356
Sofuyân 16, 225, 300, 306, 108, 112
Sofyalı Ali Çavuş 35, 52, 86
Sorik 14, 200, 354, 121
Sultan Abdullah 10, 14, 138, 154, 197, 298, 304, 309, 50, 103

Sultan Abdullah b. Hz. Ömer Mezarı
10, 154
Sultan Üveys 22
Suriye 4, 7, 10, 16, 17, 24, 26, 36, 109,
110, 156, 338, 94
Susam (Küncid, Simsim) 19, 288
Sutaylılar 21
sübaşısı 76, 77
Süleyman Bey 30, 65
Süleyman Paşa 31, 59, 60
Sümerler 3

Ş

Şah İsmail 27, 28, 29
Şah Tahmasb 90
Şah Zenân 6, 10, 99, 106, 151, 53, 67
Şah Zenân Zevce-i İmâm Hüseyin Mezarı
10, 151, 53, 67
Şahne 4, 54, 80, 81
Şahvân ve Kârendi 18, 251
Şam 1, 15, 17, 115, 21
Şam ulu Camii 15
Şebek 17, 235, 254, 364, 365, 4
şehir emini 74
şehir kethüdası 74, 75, 345
Şehr-i Zur eyaleti 37
Şehrizer 14, 18, 77
Şehrizer eyaleti 39, 40, 49
Şems Beyoğlu Mahmut Bey 65, 360
Şemseddin Depesi 13, 84, 156, 185,
296, 303, 101, 116, 120
Şerehânlu 13, 192
Şevârbe 5, 97, 106, 125, 131
Şeyh Ali 15, 24, 212, 299, 305, 105,
109
Şeyh Ebubekir Sâmi Mescidi 7, 126
Şeyh Fethi el-Musli Türbesi 9, 146, 52, 66
Şeyh Hasan Bekri 5, 8, 94, 104, 131, 43
Şeyh Hasan Bekri Mescidi 8, 131, 43
Şeyh Hayrî'n-Nesac Mezarı 10, 152
Şeyh Kara 16, 223, 300, 306, 351, 107
Şeyh Kazibü'b-Bân Mezarı 10, 152
Şeyh Mehmed (Şeyh Ömer) Arabi Mescidi
7, 126
Şeyh Mehmed b. Celâl Mescidi 7, 125
Şeyh Mehmed b. Nureddin Mescidi 8,
132, 45
Şeyh Mehmed Belkisi Mescidi 7,
124, 40
Şeyh Mehmet 15, 213

Şeyh Muhammed b. Hilal 5, 95, 97, 104
Şeyh Muhammed Sitâr Mescidi 7,
125, 41, 63
Şeyh Ömer Kabucu 15, 220
Şeyh Süflâ 15, 215, 216, 299, 305, 106
Şeyh Şerafeddin 5, 96, 104
Şeyh Ülyâ 15, 214, 299, 305, 106
Şeyhkân 14, 199
Şirfi 16, 222, 299, 305, 351, 107, 109,
111, 114, 119
Şirin, Serin 16, 221
Şuta 16, 223, 299, 306, 107, 112

T

Tabakhâne 21, 331, 336
Tabbah (Aşçı) 115
Târik 6, 100, 106
Tariklu 14, 202, 298, 304, 352, 356, 104
Tâşluca, Dâşluca 12, 176
Tavernier 34, 91, 93, 263, 85
Tebriz 20, 22, 25, 29, 31
Telmete 13, 187, 296, 303, 101
Tercili 12, 179, 364, 100, 113, 114, 120
Tikrit 16, 22, 24, 38, 47, 49, 50, 51, 52,
70, 71, 75, 139, 200, 201, 216, 228, 244,
245, 252, 260, 301, 307, 330, 331, 346,
351, 352, 364, 5, 7, 8, 9, 11, 50, 104
Til Bizüm, Til Bârid 15, 217
Til-i Halil 15, 218, 49, 110
Til-i Mihyân 16, 223, 300, 306
Tilkif 12, 143, 180, 289, 296, 302, 309,
60, 100
Tilskuf (Til Üsküf) 11, 162
Toprak Kadısı 4, 81, 84
Tökeş (Tekiş) 13
Tuğrul Bey 10, 11, 12, 155
Tutuş 9, 13
Türkân 12, 156, 179, 100
Türkmenler 10, 155, 156, 94

U

Ukayli 8, 12
Ulu Câmî (Câmi-i Nuri) 6, 115
Urfa 29, 13, 16, 26, 110, 155, 264, 338,
95
Utba b. Farkad 5

Ü

Üç Kubbe 15, 220, 300, 307, 352, 356,
106

Ümmü Gülsüm bint-i İmâm Hasan Mezarı
10, 152, 53

Üsküb Meydan 15, 220, 8

V

Van eyaleti 37, 38, 53

Vâne nâm-ı diğêr Revâne 15, 211, 105

Vâsıt Mescidi 8, 133, 46

Veli Bey 63, 64

Vendâyi 18, 251, 255, 358

Vezir Mehmed Paşa 59

W

William Heude 34, 257

Y

Yağısıyan 13

Yağmur Tânlû (Tâtlû?) 17, 246

Yahuda, Yahudiyân 6, 102, 271

Yakın-Doğu 19

Yakub 14, 27, 83, 205, 19, 29, 30

Yakut 2

Yar Ali 24

Yârimca 13, 189, 297, 303, 364, 101,
120

Yavuz Sultan Selim 28, 29, 36, 39, 73, 74

Yâycılar, Yâyci, Yâyciyân 16, 231

Yikremlü 14, 199, 114

Yunus Paşa 58, 3, 4, 5

Yusuf Bey 65

Yusuf Rıza 34, 38, 85

Z

Zaho 38, 47, 49, 50, 51, 346

Zaho Sancağı 47

Zap 6, 233

Zara 16, 224, 300, 306, 107

Zegrek 19, 290, 311

Zehiri 17, 248, 255, 354, 356

Zekâve (Zikâve) 11, 167

zemin 75, 122, 124, 126, 128, 133, 139,
140, 281, 282, 317, 351, 37, 39, 55, 134,
136, 138, 148

Zend 17, 249, 255, 357, 358

Zengi 14, 16, 17, 19, 92, 94, 115

Zeyd b. Ali Mescidi 7, 125, 40

Zeyd b. Ali Zâviyesi 9, 140

Zeytin Üretimi 19, 292

Zilvâr 38

Zimmî Din Adamları 4, 81, 87

Zindehûr 17, 249, 255

Zur Sancağı 37

Zübeyd 17, 246, 255

978-625-367-515-8